ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

ARCHEOGRAPHIC COMMISSION

M. HRUSHEVS'KYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES

ISSUE 7

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 10

Published by M.P. Kots
Kyiv – New York
2002

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 7

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 10

Видавництво М.П. Коць
Київ – Нью-Йорк
2002

"Український археографічний щорічник" (вип. 7) містить праці з історії України. Різнопланові за тематикою й хронологією статті та публікації збірника розміщені в окремих рубриках: археографія, джерелознавство; геральдика, сфрагістика, прапорництво; публікації джерел; рецензії та огляди. В останній рубриці, Miscellanea, подаються повідомлення, нотатки, а також вибірка з найважливіших подій сучасного культурного життя України.

Для науковців, викладачів історії, учителів, студентів і всіх, хто цікавиться історичним минулим українського народу.

ISBN 966-7482-03-0

Збірник видається
на честь професора
Аркадія Жуковського
з нагоди його 80-річчя

Всеволод НАУЛКО (*Київ*)

ДО 80-РІЧЧЯ ПРОФЕСОРА АРКАДІЯ ЖУКОВСЬКОГО

З Аркадієм Іларіоновичем Жуковським особисто я познайомився шляхом листування майже 20 років тому; вперше зустрівся з ним лише в серпні 1990 р. на І конгресі Міжнародної асоціації україністів у Києві. Відтоді наші зустрічі стали регулярними і надзвичайно плідними. Він багато розповідав про свій нелегкий життєвий шлях, працю над "Енциклопедією українознавства", іншими ґрунтовними виданнями у Франції й Україні.

Відомий український учений і громадсько-політичний діяч Аркадій Жуковський народився 12 січня 1922 р. у Чернівцях. Згадуючи дитинство, розповідає, що жодного дня за часів окупації Буковини Румунією не вчився по-українськи, навіть не наважувався розмовляти рідною мовою.

Після закінчення гімназії прагнув навчатися в Чернівецькому університеті. Але нова радянська влада стала на заваді: йому, як синові православного священика, було відмовлено в навчанні – і він вимушений був вступити до університету австрійського міста Грац. Бажав стати політологом, але не з власної волі обрав іншу спеціальність – інженера (1949 р.). Переслідування не припинялися й тут, оскільки Австрія у повоєнні роки належала до радянської окупаційної зони, і він змушений був переїхати до Франції.

Перші роки на еміграції згадує як надзвичайно важкі, оскільки у Франції був нелегалом, жив під чужим прізвищем Куценко.

Після знайомства з проф. Володимиром Кубійовичем перейшов працювати до "Енциклопедії українознавства" для складання географічних мап. Одночасно цікавився історією рідного краю. Перша його праця була присвячена Буковині. Згодом з цієї тематики опублікував багато ґрунтовних робіт, зокрема "Історію Буковини" у двох томах.

На еміграції А.Жуковський розширює творчі зв'язки з провідними діячами української діаспори, особливо з Ільком Борщаком, учнем якого був, Марією Шерер, художником Т.Вирстою, вченими з інших країн.

А.Жуковський захистив дві докторські дисертації: 1969 р. в Українському Вільному Університеті й 1976 р. в Сорбонні. Викладав курси лекцій

з історії, географії і мистецтва в Інституті східних мов та цивілізацій у Парижі (1960–1988 рр.) і Українському Вільному Університеті. 1968 року був обраний науковим секретарем Наукового Товариства ім. Шевченка в Європі, а в 1987 р. призначений його головою. Протягом 1983–1995 рр. – Президент Бібліотеки ім. С.Петлюри в Парижі. Він також член Митрополичої Ради Української Православної автокефальної церкви.

Коло наукових інтересів А.Жуковського надзвичайно широке. Серед праць з історії української церкви помітне місце займають тема тисячоліття хрещення України-Русі, розвідки про окремих діячів церкви, дослідження становища релігії за радянської влади. Особливо багато ювіляр зробив для висвітлення діяльності митрополита Петра Могили й аналізу його “Требника”. Церковній тематиці присвячені такі його фундаментальні праці, як “Мартирологія українських церков” (Торонто; Балтимор, 1987 (2-е вид.)), “Петро Могила і питання єдності Церков” (Париж, 1969; Київ, 1997 (2-е вид.)) та ін.

Починаючи з 1980-х років з’являється низка його праць з історії України – від найдавніших часів до сучасності. Особлива увага в них приділена княжій добі, козаччині й Україні радянського часу. Назвемо лише “Нарис історії України” (у співавторстві з О.Субтельним), який вийшов друком у Львові трьома виданнями в 1991–1993 рр., та “Історію України”, опубліковану в Парижі французькою мовою (1993 р.).

Слід окремо сказати про діяльність А.Жуковського як одного з керівників Наукового Товариства ім. Шевченка й Голови НТШ в Європі, автора й редактора таких видань, як 11-томна “Енциклопедія українознавства” і 5-томна англомовна енциклопедія України. У цих виданнях ним опубліковано сотні ґрунтовних статей. Починаючи з 1985 р., він очолював редакцію “Енциклопедії українознавства”, входив до складу редколегії англомовної “Енциклопедії”.

Про значення ЕУ, мабуть, найкраще сказав сам ювіляр: “Вона залишається витвором вільної української наукової думки, акумулюючи життєвий, політичний і фаховий досвід своїх авторів, їхню любов до рідного краю і надії на його відродження як вільної та незалежної держави” (Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1994 (Перевид. в Україні). – Т.1. – С.IX).

А.Жуковський відомий і як автор багатьох літературознавчих і культурологічних праць про творчість Івана Франка, Лесі Українки, Юрія Федьковича та ін. Він упорядкував збірку полемічних статей з національного питання Б.Грінченка й М.Драгоманова “Діалоги про українську справу” (К., 1994).

Його перу належить багато публікацій з історії українських студентських товариств в Австрії та Франції повоєнного часу, в яких він сам брав активну участь. Як свідчить видана в Україні бібліографія праць ученого, він також є автором багатьох докладних мап у зазначених вище енциклопедіях і статей про історію техніки в Україні (див.: Аркадій Жуковський.

Національна Академія наук України. Бібліографія вчених. – К., 1997. – 23 с.). Низка публікацій ювіляра висвітлює діяльність українських установ і окремих діячів у Франції (О.Шульгіна, М.Шаповала, С.Петлюри, В.Яніва та ін.).

Багато публікацій А.Жуковського стосується українсько-французьких історичних і культурних взаємин. Ці зв'язки він постійно зміцнює не лише як дослідник, а й своєю активною громадською діяльністю, починаючи від сприяння публікації праць – таких, як двотомне видання альбомів Де ля Фліза, до відзначення важливих дат, як-от, за участю ЮНЕСКО, 450-ліття від дня народження Петра Могили. Він докладає багато зусиль для налагодження творчої співпраці вчених Франції та України. Завдяки А.Жуковському чимало українських учених відвідало Францію. Зокрема, я надзвичайно вдячний Аркадію Іларіоновичу за надану мені можливість двічі – в 1993 і 1994 рр. – працювати над дослідженням архівних джерел, які стосувалися Де ля Фліза і Ф.К.Вовка. Надзвичайно приємно, що А.Жуковський позитивно оцінив і мій скромний внесок у науку. У листі від 10 січня 1991 р. він писав: "Мені доводилося викладати курс географії України в Паризькій Сорбонні (філії її ІНАЛКО) і я був гордий за Вашу етнічну карту за переписом 1959 р. А для Кубійовича ця карта була за Євангелію. Разом з ним ми постійно числили квадратики для обчислення національностей в поодиноких містах України. Радію, що українська антропогеографія має гідного продовжувача піонерської роботи Ст.Рудницького" (лист зберігається в автора). Згодом він попросив мене написати низку статей для 11 тому ЕУ–2 і англомовної енциклопедії українознавства, зокрема ґрунтовну розвідку про українців (Encyclopedia of Ukraine. – Toronto etc., 1995. – Vol.V. – P.459–462).

Свідченням визнання плідної діяльності А.Жуковського щодо розвитку українсько-французьких взаємин є те, що його було включено до складу офіційної делегації під час перебування президента Франції Жака Ширака в Україні, а також відзначено Державною нагородою України – орденом "За заслуги" II і III ступенів.

Вражаючим є обсяг зробленого ювіляром за останні роки. Назвемо хоча б антологію української літератури французькою мовою – від "Літопису Руського" до сучасності, яка налічує понад 1000 сторінок, і опубліковану французькою мовою працю про українців Франції, цього року перевидану і в Україні. Нещодавно вийшла друком надзвичайно корисна в пізнавальному аспекті праця про історію НТШ у країнах Західної Європи.

Нині Аркадій Іларіонович активно працює над підготовкою до видання багатотомної "Енциклопедії сучасної України" як її співавтор (разом з І.Дзюбою, О.Романівим та ін.).

Наукову роботу А.Жуковський протягом багатьох років успішно сполучав з педагогічною, працюючи професором Інституту східних мов і цивілізації в Парижі й Українського Вільного Університету.

Заслуги А.Жуковського гідно оцінені в Україні. 1991 року його було обрано іноземним членом Національної Академії наук України, а також

почесним доктором Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича. Він бере участь у багатьох наукових конференціях в Україні й інших країнах.

І ще одне. Аркадій Жуковський надзвичайно добра, чуйна, хоча й принципова людина, яка плідно працює в ім'я незалежної України. Тож побажаємо йому здоров'я, творчої наснаги й нових звершень в житті та праці.

1

АРХЕОГРАФІЯ

Ганна ШВИДЬКО *(Дніпропетровськ)*

ФАМІЛЬНІ АРХІВИ ГЕТЬМАНЩИНИ: АРХЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ПУБЛІКАЦІЙ

Важливі джерела з соціально-економічної історії Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. є серед документів фамільних (сімейних) архівів. Вони включають в себе різні види документальних та наративних джерел, як-от: акти на володіння (королівські привілеї, царські грамоти, гетьманські та полковницькі універсали, купчі та ін.), господарські книги, духовні заповіти (тестаменти), приватне листування, щоденники, сімейні хроніки, папери місцевих адміністративних установ тощо. З покоління у покоління ці домашні архіви передавалися у вигляді окремих паперів або рукописних збірників документів і матеріалів з метою утвердження давності роду, фіксації його привілеїв та прав на володіння землею і підданими.

З кінця XVIII – початку XIX ст., коли стали проявлятися ознаки кризи феодально-кріпосницької системи господарювання, змінювався поміщицький побут, дробилися і занепадали дворянські маєтки, гинула значна частина паперів фамільного походження. Це була головна причина, яка дала поштовх публікації окремих документів із сімейних архівів. Як правило, таку публікацію здійснювали власники фамільних архівів або їх залишків. Метою, яку переслідували власники цінних документів, було збереження через публікацію змісту документу від загрози фізичного знищення.

Початок публікації документів з фамільних архівів багатих старшинських родів Гетьманщини був покладений О.М.Марковичем, який 1824 р. оприлюднив декілька приватно-правових актів зі свого зібрання в "Украинском журнале" (видавався в Харківському університеті з 1816 по 1824 рр.). Значно пізніше (1859 р.) він опублікував "Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича", які також зберігалися серед рукописів його сімейного архіву.

У середині XIX ст. з'являються статті та замітки М.О.Максимовича, що ґрунтувалися на приватних документах і були, власне, хронікою його власної та інших старих полтавських родин[1]. З 50-х років XIX ст. почали

[1] *Максимович М.А.* О десяти городах и некоторых селах древней Украины // Москвитянин. – 1854. – №1. – Смесь. – С.2–7; *його ж.* Бубновская сотня // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1848. – Т.XXIV. – С.211–245; 1849. – Т.XXVI. – С.26–68.

з'являтися розвідки О.М.Лазаревського. Особливо сильного поштовху до розшуку і видання сімейних архівів надала його праця "Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии"[2], а також ґрунтовне дослідження "Люди старой Малороссии"[3]. Розглянемо опубліковані фамільні архіви за характером публікацій.

Велика кількість фамільних документів родин Ханенків, Милорадовичів та інших була опублікована в неофіційному відділі "Черниговских губернских ведомостей" за 1856–1860 рр. та у 80-ті роки XIX ст. Як правило, вони вміщувалися у виданні без будь-якої науково-довідкової атрибуції, зазначався лише автор публікації (Г.Милорадович, М.Маркович, О.Лазаревський, М.Ханенко та ін.) та вказувалося, з чийого фамільного зібрання запозичено документ. Часто ім'я власника архіву і публікатора співпадало. В окремих випадках документи вміщувалися під спеціальними рубриками: "Материалы из фамильного архива" (коли публікатор був і власником архіву; ЧГВ, 1858, № 6, 8, 28, 31, 33), "Из архива Лишина" (ЧГВ, 1888, № 25), "Из архива графа Г.А.Милорадовича" (ЧГВ, 1888, № 48), "Из архива Ханенка" (ЧГВ, 1888, №1, 27) та ін. Опубліковані документи – це, переважно, гетьманські універсали на володіння маєтностями, виписки з актових книг теж про володіння маєтностями. Найпершим з паперів сімейного архіву було опубліковано листування батька і сина Ханенків у період навчання останнього за кордоном[4]. Публікація здійснена О.М.Лазаревським, котрий саме тоді почав співпрацювати з газетою "Черниговские губернские ведомости".

Окремими виданнями опубліковано документи кількох фамільних архівів, які утримують в собі важливі відомості з соціально-економічної історії Гетьманщини XVII–XVIII ст. Першим у цій серії видань був архів української козацько-старшинської родини Сулим та її родичів, знайдений і оприлюднений О.М.Лазаревським на кошти тодішнього власника архіву О.О.Войцеховича[5]. Публікація складається з таких структурних частин: передмови О.М.Лазаревського з додатком у вигляді репродукції портретів членів роду Сулим та родоводу Сулим, Скоруп та Войцеховичів (с.I–XXII), документів споріднених сімей Сулим, Скоруп, Войцеховичів (с.3–286), іменного, географічного і предметного покажчиків (с.287–302), а також змісту з зазначенням заголовків опублікованих документів, що значно полегшує дослідникам роботу з ними.

У передмові О.М.Лазаревський звертає увагу загалом на фамільні архіви як цінні джерела для вивчення, головним чином, "побутової історії",

---

[2] Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1868. – Кн.2. – Вып.1–2.

[3] *Лазаревский А.М.* Люди старой Малороссии. – К., 1882 (Див. також: "Русский архив" за 1875–1876 рр. та "Киевскую Старину" за 1882 р.).

[4] Письма Николая Даниловича Ханенко к сыну // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – №36–41.

[5] Сулимовский архив: Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII вв. – К., 1884. – С.316.

здійснює короткий огляд відомих йому фамільних архівів, називає попередників у справі публікації сімейних паперів. Важливою складовою частиною передмови є історія фондоутворювачів – Сулим, Скоруп, Войцеховичів, пов'язаних між собою родинними зв'язками. Син переяславського полковника Семена Сулими (рідного небожа гетьмана Павла Полуботка) таємний радник Яким був одружений на Марії, дочці бунчукового товариша Павла Григоровича Скорупи (онуці засновника роду, стародубського купця, члена магістрату, бурмистра Дем'яна Скорупи). Одна з його дочок Параска була видана заміж за Івана Андрійовича Войцеховича, радника Чернігівського намісницького правління, який пізніше став пензенським віце-губернатором. О.М.Лазаревський наводить також генеалогію названих родин. Хоча О.М.Лазаревський не робить висновків з опублікованих ним документів і послужних списків фондоутворювачів, наведені ним свідчення з життя кількох поколінь спадкоємців страченого поляками за розорення 1635 р. фортеці Кодак гетьмана Івана Сулими дають чітку уяву про зростання козацько-старшинського землеволодіння, про перетворення козацької старшини в дворянство, про політичні позиції різних старшинських угруповань в складний період в історії України в середині і другій половині XVII ст. В передмові також розповідається про історію утворення Сулимівського архіву, його складові частини, належність паперів тому чи іншому зі споріднених родів.

Вміщені у виданні 183 документи з багатого Сулимівського фамільного архіву поділені на три групи: папери Сулим – 109 документів, Скоруп – 63 документи, Войцеховичів – 11 документів. Документи і матеріали опублікованої частини Сулимівського архіву охоплюють період з 1628 по 1818 рр., з них переважну більшість упевнено можна віднести до другої половини XVII – середини XVIII ст.

Серед документів Сулим найбільшу цінність мають гетьманські універсали і королівські привілеї 1659–1663 рр. (у виданні названі грамотами) на володіння селами й містечками (28 док.). З них: привілеїв – 8, гетьманських універсалів – 18, універсалів полковників – 2. Розширення козацько-старшинського землеволодіння за рахунок надань і "пожалувань", як це видно і з актів архіву Сулим, особливо інтенсивно відбувалося в період 80-х рр. XVII ст. – першої чверті XVIII ст. Цей процес супроводжувався посиленням залежності посполитих від старшини, яка добивалася від них "послушенства". Так, в універсалі гетьмана І.Самойловича Ф.Сулимі від 21 червня 1681 р. сказано: "...с нагороды и вдячности годной его зичливости надаемо ему з ласки нашей село Сошники в полку Переяславском, в сотне полковой лежачое, позволяючи от людей тяглих тамошних, кроме козаков, отбирати належное подлуг обыклости послушенство и повинность"[6]. Дотримуватися "послушенства" суворо вимагалося від посполитих як гетьманськими, так і полковницькими універсалами й пізніше. В універсалі гетьмана І.Скоропадського (1 вересня 1711 р.) значному військовому

[6] Там само. – С.23.

товаришеві Олександрові Сулимі на село Строков і хутір Бучачок в "зуполное владение" та село Гришинці "ку вспартю господарства" велено, щоб посполиті люди, "(опрочь козаков, которіи при своих волностях ненарушно захований быти имеют) жебы ему ж пану Сулиме, належитое отдавали послушенство и повинность, упоминаем, сурово грозим и пилно приказуем"[7].

В "Сулимовском архиве" вміщено 79 листів офіційного і приватного характеру, що відносяться майже виключно до XVIII ст. (за винятком двох, 1657 і 1818 рр.), а також підтверджувальні листи на володіння (4 док.), духовні заповіти (5 док.), вінові записи (про придане), різноманітні скарги і рішення за ними (6 док.). Крім того, у виданні вміщено реєстри прибутків і видатків, розпорядження і інструкції з різних приводів, акти про розподіл майна, укази, свідчення, послужні формуляри, уривки з описів та щоденників ("Опись герба Сулим" з кн. Окольського "Herbarz Polski"; "Записка половины XVIII в. о происхождении Сулим и о службе генерального хорунжего Ивана Сулимы и его сына Переяславского полковника Семена Сулимы"; "Дневник Акима Семеновича Сулимы 1772–1817 гг." та інші).

Особливістю складу опублікованих документів Сулимівського архіву є майже повна відсутність купчих актів, усього 3 записи на придбання млина в м. Баришівці І.Сулимою (№36), лавки в м. Стародубі Д.Скорупою (№111), слободи Машківки Г.Скорупою (№140). Це свідчить про те, що Сулими, Скорупи і Войцеховичі прирощували свої землеволодіння переважно на підставі надань за привілеями й універсалами Сулимам, а також шляхом "наїздів" – відвертого захоплення земель (див. скарги).

Кожен документ має заголовок, складений О.Лазаревським при підготовці до публікації, наприклад: "Универсал переяславского полковника Леонтия Полуботка Александру Сулиме на с. Волчков и Строков, 1689 г. 29 июля", "Письмо Демяна Скорупы к своему прикащику о продаже пеньки в Архангельске и о покупке там товаров, 1707 г. 12 сентября". Документи супроводжуються відсилкою до джерела, з якого вони взяті. 109 документів мають помітку "с подлинника", інші – "с копии". 14 з опублікованих документів не належали до корпусу фамільного зібрання, але тематично й за належністю вони пов'язані з родинами Сулим, Скоруп і Войцеховичів. У таких випадках О.Лазаревський робив помітку: "Из Румянцевской описи, в архиве Киевской казенной палаты", "С копии, находящейся в Генеральном следствии о маетностях Черниговского полка 1730 г. (Рукопись б-ки П.Галагана)" та ін. Підрядкові примітки в публікації відсутні. Усі документи видані мовою оригіналу.

Сулимівський архів є багатим і цінним джерелом для дослідження не тільки соціально-економічної, до певної міри, політичної, але й культурної історії Гетьманщини. У даний час оригінали опублікованих у цьому виданні документів зберігаються в Рукописному відділі Архіву Санкт-Петербурзького відділення Інституту історії РАН[8].

---

[7] Там само. – С.30.

[8] Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР: Указатель. – М., 1963. – Т.2. – С.202.

Доповненням до "Сулимовского архива" стала публікація "Мотыжинский архив"[9]. Для цієї публікації О.М.Лазаревський обрав фамільні папери Сулим та їхніх родичів, які зберігалися в містечку Мотижині на Київщині. Принципи публікації ті самі, що й у "Сулимовском архиве". Після короткої передмови О.М.Лазаревський вмістив доповнений і уточнений родовід Сулим. У публікації є іменний і географічний покажчики, котрих бракувало у першій книзі.

Усього в "Мотыжинском архиве" опубліковано 93 документи, які охоплюють період з 18 березня 1681 р. по 14 липня 1772 р. Всі документи розділені видавцем на два відділи: а) папери Сулим; б) інші документи. В кінці кожного зазначено, з оригіналу (64 док.) чи з копії (26 док.) здійснено публікацію. Лише в трьох випадках така помітка відсутня. Друкуються документи мовою оригіналу. У багатьох документах для зручності сприйняття обов'язкова титулатура оригіналу опускається, тоді курсивом перед іменем адресата зазначено: "после титула".

За формою і характером опубліковані документи – це купчі акти (11 док.), царська грамота (1 док.), універсали (21 док.), накази й листи-розпорядження (7 док.), листування членів сім'ї Сулим у майнових справах (4 док.), скарги (3 док.), відступні записи (4 док.), духовні заповіти (7 док.), рішення Генерального військового суду за поданими скаргами (5 док.), фундуші і дозвільні листи (3 док.), а також записи на обмін садибними місцями, прохання про передачу маєтностей, декрети, розпорядження, заяви та ін.

За змістом основна маса документів стосується землеволодінь сім'ї Сулим, хоча, як і в "Сулимовском архиве", купчих актів мало, навіть враховуючи названі 12 купчих в документі №61 – "Выписки из перечневой книги актов на земельное владение Сулим 1622–1680 гг." Купчі акти, універсали, грамота, фундуші, а також скарги та рішення за ними досить яскраво свідчать про шляхи набуття Сулимами маєтностей та про підпорядкування ними селян у "послушенство". Про це ж свідчать і уривки з Генерального слідства, в якому описані м. Переяслав, Баришівка і 15 сіл, що перебували у власності Сулим.

Частина документів – це акти з історії міського управління кінця XVII – першої чверті XVIII ст. (№70, 74–78, 90), зокрема, універсал про підпорядкування переяславських цехів і всіх міщан магістрату, про ратушні села і захоплення їх козацькою старшиною. Так, в універсалі І.Скоропадського від 1 березня 1716 р. говориться: "Доносили через суплеку свою п. войт тамошний Переяславский з мещанами, что посполитых людей на кгрунтах меских живучих до ратуши их належачих, прошлими роками, одних в козацтво вписано, других по чиншу, именно коломийцов, посажено, а третих на подворках за Великим мостом мешкаючих, от ратуши до двора небожчиков панов полковников отнято, и чрез тое немало посполитому

---

[9] Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII вв. – К., 1890. – VI, 223, XVIII с.

добру учинено убели и убитку, чего ради он, пан войт, просил нас о привернении до ратуша своего тих всех отнятих тяглих людей..."[10] У скаргах, слідствах і рішеннях судів відображені зловживання козацько-старшинської адміністрації (№82, 88, 89). У двох документах (№2, 63) згадується про селянські заворушення в період після скинення з гетьманства І.Самойловича. До певної міри документи цієї публікації утримують у собі деякі відомості про життя козацької старшини та боротьбу старшинських угруповань за владу.

У цілому, "Мотыжинский архив" має велике наукове значення як цінне зібрання історичних джерел до соціально-економічної історії Гетьманщини.

1898 р. О.М.Лазаревський опублікував документи фамільного зібрання Милорадовича під назвою "Любецкий архив графа Милорадовича", який складається з сімейного листування, різних актів, записок, реєстрів та ін.[11] Дана публікація була продовженням оприлюднення документів Г.А.Милорадовичем в "Черниговских губернских ведомостях" (ЧГВ, 1888, №38–42, 48 та ін.) та окремим виданням[12]. "Любецкий архив" друкувався спочатку як додаток до "Киевской Старины".

"Любецкий архив" складається з 4-х відділів. До періоду Гетьманщини повністю відноситься розділ IV – "Любецкие акты (1637–1708 гг.)" і частково розділ І – "Бумаги Чарнышей" (спорідненої з Милорадовичами родини). 130 документів І розділу хронологічно охоплюють 1710–1789 рр. Це описи нерухомого майна, тестаменти, вінові і дарчі записи, умови розділу майна спадкоємцями. В них рухоме і нерухоме майно виражено в таких поняттях, як: срібло, золото, коралі, земля з хуторами й селами, млини, озера, пасіки, ліси, степи, поля орні, сінокоси, городи, пущі, гаї, греблі, двори, винокурні[13]. Важливо зазначити, що в документах чітко проглядається прагнення власників, по-перше, концентрувати свої володіння, подруге, мати їх якомога ближче до міста.

Розділ IV – "Любецкие акты (1637–1708 гг.)" складається з 38 документів і в кількісному відношенні займає невелику питому вагу в публікації (с.227–258). За формою – це купчі акти (6 док.), записи купівлі-продажу (7 док.), дарчі (1 док.), боргові розписки (5 док.), заставні акти (2 док.), тестаменти (3 док.), виписки з книг міського уряду (3 док.), акти майнових угод (3 док.), декрети і рішення у земельних справах (4 док.), акти земельних судових процесів (4 док.). З усіх лише один документ написаний польською мовою.

Акти Милорадовичів є цінними джерелами для вивчення шляхів набуття земельних володінь. Так, у купчому листі любецького міщанина Демида Брагинця на продану міщанам Бережновичеві й Кужелевичеві у

---

[10] Там само. – С.142.

[11] Любецкий архив графа Милорадовича. – К., 1898. – Вып.1. – С.256.

[12] *Милорадович Г.А.* О роде дворян и графов Милорадовичей. – К., 1871. – С.157; *його ж.* Сказание о роде дворян и графов Милорадовичей. – К., 1884. – С.138.

[13] Любецкий архив графа Милорадовича. – С.3.

1656 р. комору з “пляцом” сказано: “...иж будучи потребный пинязей (грошей. – *Г.Ш.*) продалем и пустилем, зрекся на вечност, то есть комору ис пляцом свою власну, никому нивчим не заведенную ани пенную пану Борису Бережновичу и пану Гришку Кужелевичу мещаном и обывателем любецким посполу, ув одной стены зрублено с Кисниченою коморою, а меновите, за суму куп десят личбы и монеты литовской”[14].

Досить показові також боргові розписки і заставні акти, які свідчать про широкий розвиток лихварства. Лихварями були, в основному, члени магістрату і козацька старшина. При отриманні в борг грошей видавалася розписка, за якою у випадку неповернення боржником грошей у вказаний термін його земельна ділянка переходила в руки кредитора. Таким чином, земля виступала в ролі гарантії в лихварських операціях. Це був один із шляхів розширення землеволодінь.

Документи Любецького архіву Милорадовичів збереглися в фонді О.М.Лазаревського в Інституті рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України.

Унікальним і своєрідним за обсягом, розкішністю поліграфічного оздоблення, науковою скрупульозністю в доборі матеріалів є видання фамільного архіву Стороженків, який включає в себе документи кількох українських старшинських родин[15]. Насьогодні це видання стало бібліографічною рідкістю, оскільки наклад його становив усього 200 пронумерованих примірників з грифом “Pro domo sua”. У передмові видавець А.В.Стороженко чітко формулює свою мету: “...сохранить для будущих поколений нашего рода те фамильные бумаги, которые в настоящее время находятся в наших руках”[16].

Козацько-старшинський рід власника і публікатора архіву походить від Івана Стороженка, котрий переселився на Лівобережжя після Андрусівського перемир’я 1667 р. і був полковником Прилуцького полку[17]. Розгалужений рід Стороженків був занесений у родоводні книги чотирьох губерній. Серед його представників був губернський предводитель дворянства і письменник Олексій Петрович, літературознавець Микола Іллевич, історик, етнограф і літературознавець Андрій Володимирович (1857 – не раніше 1914 рр.).

До предмету нашого дослідження інтерес становлять не всі томи видання, а в томах – не всі документи і матеріали. Так, том другий цілком охоплює XIX ст. і присвячений, головним чином, листуванню членів сім’ї Стороженків. Документи третього тому, котрий відрізняється від інших строкатістю їхнього добору, також переважно стосуються другої половини XVIII–XIX ст. З цього тому в коло наших зацікавлень потрапляє лише

---

[14] Там само. – С.232.

[15] Стороженки: Фамильный архив: В 8-и тт. – К., 1902–1910.

[16] Там само. – Т.1. – С.1.

[17] *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1902. – Т.III: Полк Прилуцкий. – С.4.

4 документи – купчі акти яблунівського сотника Стефана Григоровича Стороженка. 4-й том частково доповнює відомості, подані в 1-му томі, а також вміщує майнові акти й листи Стороженків, що стосуються XIX ст. З 112 документів та матеріалів тому лише 3 виходять за межі цього століття. 5-й том з якихось причин не з'явився друком (зауважимо, що томи виходили не підряд, а в міру їх підготовки до друку).

Безцінне значення для вивчення історії Гетьманщини має 6-й том[18]. 7-й том складається з двох відділів: "Малороссийского родословника" В.Л.Модзалевського (т.1, А–Д) і документів з домашнього архіву Вакуловичів, які були родичами Стороженків[19]. 8-й том включає в себе "Малороссийский родословник" В.Л.Модзалевського (т.2, Г–К), уривки з фамільних переказів та "архівні дрібниці" (спогади, листи), ділові папери XIX ст., що стосуються Великокручанського маєтку Александровичів, також родичів Стороженків[20].

Опублікований архів Стороженків має ту особливість, що включає в себе не тільки документи, утворені внаслідок діяльності представників даного роду, але й документи сучасної їм епохи, навіть коли вони не пов'язані зі Стороженками, а також дослідження про Переяславщину і діяльність Стороженків, які раніше публікувалися в різних виданнях. Як зазначено вище, до видання включено й працю В.Модзалевського. Крім того, до видання ввійшли деякі інші документи, знайдені А.В.Стороженком, В.Л.Модзалевським, М.Г.Астрябом в різних архівах.

Усього в 1-му томі вміщено 119 нумерованих позицій. Іноді під одним номером надруковано кілька документів, що стосуються однієї особи або одного питання. Вони охоплюють період з 1610 по 1850 рр. 1610 роком датовано 2 документи, наступні (по одному документу) – 1689, 1690, 1693, 1700 рр. і далі в хронологічному порядку. Цікаво, що перші документи після повернення Івана Стороженка з правого берега на Лівобережжя, відносяться до часу його полковництва. Усього на проміжок часу з 1689 по 1770 рр. припадає 57 документів.

Щоб уявити загальний характер опублікованих документів всього фамільного архіву, розглянемо детальніше документи й матеріали другої половини XVII – середини XVIII ст. Серед них купчі й відступні акти (11 док.), універсали (14 док.), грамота царя Петра II 1729 р. гетьманові Д.Апостолу, постанова Ічнянського сотенного уряду від 9 липня 1700 р., якою підтверджено право сотника А.Стороженка на володіння "окопом и сеножатью". Тут наведене й рішення Генерального суду з приводу суперечки про володіння рухомим майном (док. №13), акт розділу підданих с. Ржавця між Григорієм та Іваном Стороженками у 1721 р. (док. №19), поіменний список козаків, посполитих і підсусідків у с. Ржавці (док. №20), виписки зі списку старшини Гетьманщини 1725 р. (док. №21), різноманітні

---

[18] Стороженки: Фамильный архив. – К., 1908. – Т.VI. – С.798.
[19] Там само. – К., 1908. – Т.VII. – С.519, 103.
[20] Там само. – К., 1910. – Т.VIII. – Ч.1–2. – С.988.

реєстри рухомого і нерухомого майна тощо. Тільки списки документів на володіння ґрунтами й людьми в м. Ічні, що належали бунчуковому товаришеві Григорію Стороженкові 1744 р. (док. №35), займають у книзі 8 сторінок, а список документів на володіння різного роду нерухомим майном 1745 р. (док. №17) – 18 сторінок.

Інший характер за складом документів має 6-й том архіву Стороженків. До нього ввійшли історичні папери с. Великої Кручі Пирятинського повіту, родової маєтності Стороженків. 1682 р. лубенський полковий осавул Леонтій Свічка отримав універсал полковника на володіння цією територією і на влаштування млина[21]. Свічки зосереджували в своїх руках усю владу в Пирятині і перебували в родинних зв'язках з Александровичами і Стороженками, а відтак у Великокручанському архіві опинилося чимало документів Свічок і Александровичів та, що найважливіше, – "Книги третие меские Пирятинские", "Права належитие" Леонтія і Лукіяна Свічок та інші документи, які стосуються історії Пирятина.

А.Стороженко в передмові подає палеографічний опис рукописів "Книг Пирятинских" и "Прав належитих", вказує на спосіб відтворення ним в публікації документів – згідно з оригіналом і за правописом часу виникнення документів.

Пирятинська актова книга має таку повну назву: "Книги третие меские Ператинские споряжение за войтовства Симиона Ковелского войта, Гаврила Кириловича бурмистра Ператинских, в року ҂АХПГ месяца июня осмого на десять дня" (т.6, с.1–383). "Первая" и "Вторая" міські книги Пирятина, які велися послідовно від надання Пирятину магдебурзького права у 1592 р., загинули в 1683 р. І хоч Пирятин не поновлював магдебурзького права після середини XVII ст., проте продовжував нумерацію своїх "мейских" книг. 350 записів актової книги охоплюють період від 18 червня 1683 р. по 14 вересня 1739 р. Безперервні записи за 56 років відображають дуже важливий процес розвитку українського суспільства, розкривають суспільно-політичні і соціально-економічні процеси на Гетьманщині.

Крім актів, які відображають адміністративно-господарську діяльність міського уряду, в книзі є акти на нерухоме майно – купчі кріпості, дарчі записи, вимінні листи, боргові зобов'язання, духовні заповіти, відступні акти. Основна ж частина записів у книзі стосується цивільних (33 док.) і кримінальних (175 док.) судових справ (з 1683 по 1719 рр.).

Наступною складовою частиною опублікованих документів є "Права належитие его Милости Пана Леонтия Свечки, Асаула Полкового Лубенского, на власние его купление грунта, з ратуша меского Ператинского урядовне выдани ему есть"[22]. 89 документів у вигляді купчих і дарчих актів, підтверджувальних універсалів і грамот, духовних заповітів охоплюють період з 1674 по 1718 р. Тут же "Права належитие его милости пану Лукияну Свечце, знатному войска запорожского товаришеви, на

[21] *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – T.IV. – C.42.
[22] Стороженки: Фамильный архив. – T.VI. – C.389–500.

власние его купление кгрунта, з ратуша меского Перятинского урядовне выдани ему есть"[23]. Вони охоплюють 12 документів за період з 1699 по 1718 рр.

45 одиниць становлять документи, вилучені з домашніх архівів Свічок і Вакуловичів (1685–1733 рр.), а також документи Александровичів за 1724–1830 рр. Опубліковані у цьому томі архівні матеріали включають також цікаві документи для вивчення чинних прав на Гетьманщині. Так, в ньому опубліковано "Акцес или канцелярский порядок для наблюдения в Малой России в полковых, магистратовых и сотенных, также в гетманской канцелярии, – с присоединением приличных указов. Сочинен 1743 года, августа 18 дня". Це був довідник одного з Александровичів для ведення канцелярських справ.

З юридичних документів уміщені в томі також "Артикулы" з Литовського Статуту та інших законодавчих збірників попередньої епохи.

Крім документів, у томі вміщено статті О.Лазаревського і В.Модзалевського про Свічок. У цілому документи фамільного архіву Стороженків є важливим комплексом історичних джерел до історії Гетьманщини.

Загалом же публікації фамільних архівів у поєднанні з неопублікованими матеріалами слугують джерелами для всебічного дослідження історії Гетьманщини.

---

[23] Там само. – С.501–514.

Вадим ХМАРСЬКИЙ *(Одеса)*

АРХЕОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ І СТАРОЖИТНОСТЕЙ У РОКИ ВІЦЕ-ПРЕЗИДЕНТСТВА М.Н.МУРЗАКЕВИЧА (1875–1883)

Непересічну роль у розвитку історичної науки на Півдні України у середині XIX – на початку XX ст. відігравало Одеське товариство історії і старожитностей (далі – Товариство). Археографія була одним з напрямків наукової творчості у Товаристві з самого початку його діяльності (1839). Опубліковані історичні джерела посіли вагоме місце вже у перших трьох томах "Записок" цієї наукової установи, які з'явились друком до 1853 р. У 1842–1852 рр. члени Товариства здійснили унікальні археографічні проекти – окремими виданнями були опубліковані цінні наративи з історії запорозького козацтва: "Устное повествование бывшего запорожца Никиты Леонтиевича Коржа", "История о казаках запорожских" С.Мишецького, "Описание Запорожской Сечи" В.Чернявського. Після перерви, спричиненої Кримською війною, наукова продуктивність Товариства зросла: протягом дев'ятнадцяти років (з 1856 по 1875) вийшли друком ще шість томів. А протягом наступних восьми років з'явилося аж чотири томи, в яких знайшлось місце і для археографічних публікацій.

У середині 70-х років, після понад сорокалітнього існування, Товариство зазнало багатьох змін, у тому числі й кадрових. У 1856 році помер його перший і єдиний почесний президент М.С.Воронцов. З п'яти членів-засновників ще у рік заснування наукової установи помер М.М.Кир'яков; у 1844 р. пішов з життя перший президент Д.М.Княжевич; у 1842 р. від участі у роботі відійшов перший віце-президент О.С.Стурдза; А.Я.Фабр помер у 1863 р. Після смерті Д.М.Княжевича посаду президента ніхто не займав 12 років і лише 1856 р. її посів новоросійський і бессарабський генерал-губернатор О.Г.Строганов (до 1877 р.). З 1878 р. президентом був С.М.Воронцов, а 1882 р. її обійняв тимчасовий Одеський генерал-губернатор О.М.Дондуков-Корсаков. Після О.С.Стурдзи посаду віце-президента займали С.В.Сафонов (1842–1844), О.Ф.Негрі (1844–1854), М.І.Пирогов (1857–1858). Після від'їзду з Одеси останнього ця посада залишалась вакантною до 1870 р., а відтоді її зайняв архієпископ херсонський і одеський Дмитрій. При всьому цьому розмаїтті осіб і посад незмінно з 1839 р. секретарем Товариства залишався М.Н.Мурзакевич, єдиний з живих членів-засновників Товариства, який безсумнівно був у ньому ключовою постаттю

протягом майже 45 років[1]. Після від'їзду архієпископа Дмитрія до іншої єпархії М.Н.Мурзакевича було обрано віце-президентом Товариства.

Син священика, історика міста Смоленська, вихованець Смоленської духовної семінарії і Московського університету (етико-політичне відділення) Микола Никифорович Мурзакевич (1806–1883) належав до тієї когорти здібної молоді, яка потрапила на південь імперії у роки генерал-губернаторства М.С.Воронцова і впродовж усього життя докладала зусиль для розвитку освіти і науки у краї. До Одеси М.Н.Мурзакевич прибув у 1830 р. Наступного року він розпочав викладацьку кар'єру, коли його було призначено помічником учителя в училищі при Рішельєвському ліцеї, де через кілька місяців почав викладати всесвітню історію і географію. Через п'ять років, коли він уже викладав російську історію, його затвердили учителем початкового училища. У середині 30-х років М.Н.Мурзакевич все більше захоплюється місцевою історією. Завдяки своїм першим науковим працям, зокрема "Історії генуезьких поселень в Криму" (1837), він стає відомим і за кордоном. У 1837 р., коли було прийнято новий статут ліцею, за яким його випускники прирівнювались до випускників університетів, М.Н.Мурзакевича призначили виконуючим обов'язки ад'юнкта російської історії і статистики. Наступного року він здобув науковий ступінь магістра філософії (при Московському університеті), а ще через рік – став професором російської історії і статистики. З часу утворення Товариства (1839) до його викладацької роботи і наукових занять додались ще й науково-організаційні обов'язки – секретарювання у новоутвореній науковій установі[2].

У 1852 р. М.Н.Мурзакевич досяг піку своєї кар'єри – став директором Рішельєвського ліцею. Він був обов'язковою і вимогливою людиною. Його автобіографія просякнута уболіванням за навчальний заклад, в якому він працював[3]. Не випадково саме йому було доручено виконання обов'язків начальника Одеської учбової округи під час Кримської війни. Ймовірно, він сподівався, що на цій посаді залишиться і після війни. Проте на це місце було призначено видатного хірурга і педагога М.І.Пирогова. Характер їхніх взаємостосунків ще підлягатиме у майбутньому окремому вивченню. Але очевидно – взаємини були складними. 1857 р. М.Н.Мурзакевич звільнився зі служби. Ситуація ускладнилася з прийняттям нового начальника учбової округи до Товариства, а потім – з обранням його віце-президентом наукової установи. У всіх напрямках своєї роботи М.І.Пирогов запропонував нові, неординарні методи. Вступивши в конфлікт з місцевими можновладцями, М.І.Пирогов змушений був залишити Одесу у 1858 р., а у 1873 р. добровільно вибув з числа дійсних членів Товариства. З утворенням у

[1] *Маркевич А.* Состав императорского Одесского общества истории и древностей в 1839–1902 гг. – Одесса, 1902. – С.2–3.

[2] Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф.733. – Оп.1. – Спр.95. – Арк.32–45.

[3] *Маркевич А.* Состав императорского Одесского общества истории и древностей в 1839–1902 гг. – Одесса, 1902. – С.2, 19.

1865 р. Новоросійського університету М.Н.Мурзакевич міг претендувати на місце в його викладацькому корпусі. Проте, на відміну від таких колишніх викладачів Рішельєвського ліцею, як П.К.Брун та В.Н.Юргевич, він до університету не потрапив. Відомо, що ідею утворення в Одесі університету активно підтримував М.І.Пирогов і з ним радились щодо штатів навіть під час його перебування за кордоном.

М.Н.Мурзакевич з кінця 50-х років з подвійною енергією взявся за діяльність у Товаристві, інтенсифікувавши зокрема видання "Записок". Це була справа його життя. Тому обрання його на посаду віце-президента було цілком слушним і логічним. Наприкінці життя, у 1881 р., він писав академікові А.А.Кунику: "Створивши безперервною працею в Одесі музей і Товариство, і вважаючи їх своїми дітищами, працюючи і навчаючись, я не мав часу думати про нащадків, бідуючих від нестатку, я тому не думав про спадкоємців. А тому спадкоємцями своїми я вважаю Товариство і музей, куди весь мій мотлох залишаю..."[4]

До 1875 р. відноситься важливий крок у житті Товариства – публікація програми видання "Записок"[5]. Ця програма майже цілком копіювала подібний документ, представлений комітетом з підготовки першого тому видання Товариства 31 травня 1840 р. (назва "Записки" тоді навіть ще не була прийнята). Вона є досить характерною для тогочасного розуміння археографії в Товаристві. Структура кожного тому передбачала три відділення – дослідження ("Исследования и рассуждения"), публікації матеріалів і різне ("Смесь"). Перше відділення складалось з трьох розділів – археологія, історія, географія (найбільшою зміною стало зняття розділу статистики – адже на той час існувала низка спеціалізованих статистичних установ у краї). У першому розділі за статтями власне археологічними мали розміщуватись "статті археографічні". На думку видавців "Записок" вони мали містити "описи і дослідження пам'яток писемних, які могли б слугувати джерелом для історії, географії і статистики минулих часів". Такий підхід відображав один з тодішніх варіантів розуміння археографії як опису писемних джерел, що виник ще у 20-ті роки XIX ст. (П.М.Строєв)[6].

Слід зазначити, що в тогочасній науці ще не усталилося єдине розуміння не лише археографії, але й навіть археології[7]. У 70-ті роки ця термінологічна плутанина щоразу виринала у листуванні керівництва Товариства з різними науковцями. Так, у листі до духовного собору Києво-

---

[4] Петербурзька філія архіву Російської Академії наук. – Ф.95. – Оп.2. – Спр.615. – Арк.12.

[5] Программа Записок Императорского Одесского общества истории и древностей // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Одесса, 1875. – Т.IX. – С.I–II.

[6] *Козлов В.П.* Российская археография конца XVIII – первой четверти XIX века. – М., 1999. – С.258–261.

[7] *Валк С.Н.* Судьбы археографии // Археографический ежегодник за 1961 г. – М., 1962. – С.454–455.

Печерської Лаври (16 грудня 1874 р.) повідомлялось про одержання в Одесі "Тератургіми" О.Кальнофойського, видання 1638 р., та двох пакунків гравюр, надрукованих в Лаврській друкарні, і висловлювалась подяка "за весь цей важливий для археології подарунок". У грудні 1874 р. Д.М.Струков написав М.Н.Мурзакевичу з Москви про знахідку в архіві Міністерства закордонних справ кількох документів з історії Криму і обговорював можливість їх опублікування в "Записках". Переходячи до іншого предмету розмови, він зазначив, що те не стосується "уже прямо археології"[8]. У той же час, обрання у квітні 1872 р. у дійсні члени Товариства члена ради міністерства народної освіти, збирача старовинних рукописів, упорядника дев'яти томів "Археографического сборника документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси" (Вільно, 1867–1870) І.П.Корнилова мотивувалось "повагою до його археографічної діяльності"[9].

Зважаючи на діяльність Петербурзької (започаткована 1834 р.), Київської (1843) та Віленської (1863) археографічних комісій, яка чітко вказувала на значно ширше розуміння археографії, тлумачення її у Товаристві здається на той час дещо анахронічним. Це свідчить про те, що у Товаристві тоді не займались розробкою теоретичних проблем археографії (в сучасному її розумінні). У роботі з писемними джерелами вся увага приділялась їх розшуку, збереженню, а головне – публікації. Вся ця діяльність не окреслювалась якимось одним терміном.

Справжнім же вмістилищем археографічних публікацій у "Записках" згідно з програмою, як і раніше, мала стати "Збірка матеріалів", зокрема другий – четвертий розділи. До першого розділу було віднесено пам'ятки речові, тобто публікації текстів надписів, малюнки монет, інших археологічних і зображувальних джерел, а до п'ятого – бібліографічний бюлетень. У другому розділі передбачалось публікувати "пам'ятки писемні і офіційні (документи і акти) у списках або навіть у знимках (fac-simile) по-можливості, у точних перекладах і з необхідним поясненням"; у третьому – "пам'ятки писемні неофіційні (історичні, географічні, статистичні твори часів попередніх, подорожей по Південній Росії, легенди тощо, *зважаючи на важливість* (курсив наш. – *В.Х.*), цілком або в уривках і витягах)". Підкреслене було внесено під час обговорення нового статуту і програми в жовтні 1872 р. на Вченому комітеті міністерства народної освіти замість формули "по можливості" (програму остаточно затверджено 19 січня 1874 р.)[10]. Четвертий розділ присвячувався усним пам'яткам (народні пісні, прислів'я, перекази тощо). У третьому відділенні, крім протоколів і кореспонденції, передбачалось публікувати "повідомлення", "не підтверджені необхідним дослідженням", що робило можливим і там появу археографічних публікацій. Втіленням нової програми мали стати наступні томи

---

[8] Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.93. – Оп.1. – Спр.81. – Арк.43, 49.

[9] Там само. – Спр.5. – Арк.13.

[10] РДІА. – Ф.733. – Оп.142. – Спр.522. – Арк.17, 54.

"Записок", які виходили у роки віце-президентства М.Н.Мурзакевича з небаченою доти стабільністю – один фоліант за два роки.

У даний період було відновлено вже призабуту з довоєнних часів традицію публікації античних джерел. Адже в перші роки існування Товариства учитель грецької мови М.Г.Палеолог розпочав перекладати уривки з творів Гомера, Геродота, Гіппократа, Арістотеля та ін., але проект залишився незавершеним[11]. Більш вдалою виявилась публікація периплів – описів плавань уздовж берегів Чорного моря, які були, по суті, посібниками для античних мореплавців.

У 1875 р. А.Ф.Маркопуло, тоді мешканець Керчі, надіслав до Одеси переклад уривків з "Географії" Страбона. Вибір зрозумілий – адже це один з небагатьох географічних творів, який зберігся майже повністю. В ньому дається опис всієї ойкумени від Іспанії на заході і до Індії на сході, від Борисфена на півночі і до Єгипта і Лівії на півдні. Страбон ставив перед собою вельми обмежені і практичні завдання: викласти вірогідні і точні дані, які могли бути корисними римському чиновникові і офіцерові[12]. А.Ф.Маркопуло зробив переклад не всього твору, а лише уривків з сьомого та одинадцятого розділів "Географії", які торкались опису Боспорського царства (традиційні інтереси Товариства до історії "Новоросійського краю") та стародавньої Грузії (згідно з новим статутом Товариству дозволялось вести дослідження стосовно "східного берега Чорного моря")[13]. Переклад зацікавив одеських науковців. Дослідники радянського часу визнавали, що незважаючи на неповноту, сумарність та уривчастість, відомості Страбона про Боспорське царство мають велике значення як свідчення добре поінформованого автора, а в ряді випадків – єдиного свідка деяких подій[14]. Стосовно ж Грузії, то "Географія" є, зокрема для Іберії, найранішим і єдиним її детальним описом. До того ж жоден з античних авторів, крім Страбона, не описував соціальних груп давньоіберійського населення і способу його життя[15].

А.Ф.Маркопула було обрано кореспондентом Товариства, а його рукопис передано на розгляд новому секретареві Товариства В.Н.Юргевичу, доктору римської словесності, ординарному професорові Новоросійського університету. Ймовірно, під час розгляду останній зробив багато доповнень, зокрема приміток щодо змісту джерела – адже публікація з'явилась з їхніми двома прізвищами (див. Додаток, №1). Крім того, кілька з 80 приміток мають позначення про авторство М.Н.Мурзакевича. Хоча

---

[11] ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2, 9.

[12] *Латышев В.В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. – 1947. – №4. – С.177; *Латишева В.О.* "Географія" Страбона як джерело з історії Боспору // Вісник Харківського університету. – 1971. – №62. – С.84–85.

[13] Устав императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1873. – С.1.

[14] *Латишева В.О.* Вказ.пр. – С.92.

[15] *Болтунова А.И.* Описание Иберии в "Географии" Страбона // Вестник древней истории. – 1947. – №4. – С.142.

упорядники опублікували грецький текст, вони, на превеликий жаль, не вказали, з якого видання його було взято, адже у Європі на той час уже було здійснено низку видань Страбона: Д.Коре (1818), Г.Крамера (1844–1852), А.Майнеке (1851–1852), К.Мюллера – Ф.Дюбнера (1853–1858).

Мала продовження і традиція публікації агіографічних джерел. У сьомому і дев'ятому томах зусиллями протоієрея С.А.Серафимова, єпископа Порфирія (Успенського) та професора Московської семінарії К.І.Невоструєва була опублікована низка житій святих. Переважна більшість з них надійшла на прохання Товариства з московської Синодальної бібліотеки. Увага приділялася тим джерелам, які географічно торкалися досліджуваних Товариством регіонів, зокрема Криму та Бессарабії.

Так, у дев'ятому томі побачила світ розповідь єпископа херсонеського Єфрема про диво, здійснене Климентом I Римським. Святого папу Климента (бл. 30–97 рр. н.е.), який загинув мученицькою смертю в Херсонесі, християнська церква відносить до розряду "мужів апостольських" – безпосередніх учнів дванадцяти апостолів. У перші десятиліття після хрещення Русі він мав статус одного з перших покровителів держави, який вшановувався як римською, так і константинопольською церквами. Рукопис XII ст. для істориків був важливий з точки зору наукової інформації про Крим – недарма публікація відкривала у томі розділ "Історія". З грудня 1866 р. у розпорядженні Товариства було і саме "Житіє" святого Климента (копія з рукопису XVI ст.). У 1874 р. його передали для перекладу професорові Київської духовної академії П.О.Терновському. Перебуваючи того року в Казані, у тамтешній бібліотеці він знайшов список житія св. Климента XVII ст. слов'янською мовою, який потрапив туди з книгосховища Соловецького монастиря. Влітку 1877 р. дослідник досить довго працював в архіві Синоду (у Петербурзі). Тоді ж він завітав до Казані, де взяв участь у роботі археологічного з'їзду і, ймовірно, знов працював з агіографічними джерелами[16]. Хоча "казанський" варіант перекладу був незадовільним, П.О.Терновський того року опублікував у десятому томі "Записок" обидва переклади – здійснений, разом з грецьким текстом (Додаток, №2; с.141–163), і знайдений (Додаток, №2; с.163–169). Також там він умістив ще один казанський "трофей" – "Слово о чудеси святого священномученика Климента папы Римского", яке було перекладом слов'янською мовою XVII ст. уже відомого науковому загалові з публікації в дев'ятому томі "Записок" сказання св. Єфрема (Додаток, №2; с.169–174). У вступній примітці М.Н.Мурзакевич зазначив, що копіювання одного варіанту і звірку з іншим варіантом тексту джерела здійснив К.І.Невоструєв. Також він вказав номери, під яким рукописи зберігались у Синодальній бібліотеці, і додатково – номери, під якими вони подані у каталозі Х.-Ф.Маттеї, виданому 1805 р. у Лейпцигу, завдяки якому Товариство довідалось у середині 60-х років про існування цих житій і розпочало їх копіювання і публікацію.

---

[16] ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.26.

Цілеспрямована увага Товариства до житійної літератури втілилась у наступні роки ще у кількох публікаціях. За хронологією подій, описаних у джерелі, першим варто назвати житіє єпископа готського Іоана (середина VIII ст.), хоча опубліковане воно було останнім (1883) (Додаток, №40). Сспеціально на замовлення Товариства переклад з грецької здійснив учитель Одеської духовної семінарії О.В.Никитський (у майбутньому приват-доцент Новоросійського, професор Юр'євського і Московського університетів). Грецький текст джерела було взято з "Acta sanctorum" (Венеція, 1744, т.V) – головного видання наукової організації католицьких ченців-боландистів. Упорядник намагався подати грецький текст "з дотриманням всіх особливостей правопису, за винятком вказаних у примітках місць". Отже до грецького тексту переважають примітки текстуальні, а до перекладу – змістові (переважна більшість їх належить М.Н.Мурзакевичу, про що спеціально зазначено).

Головним об'єктом пошуку документів у цей період замість Синодальної бібліотеки стали інші столичні установи, де зберігались агіографічні джерела. 24 січня 1880 р. дійсним членом Товариства було обрано хранителя рукописів Румянцевського музею у Москві О.Є.Вікторова, як зазначалось у листі до нього – "поважаючи праці з російської палеографії"[17]. У цьому музеї зберігався список житія слов'янського просвітителя Кирила середини XVII ст., автором якого був архієпископ болгарський Климент з Охриду (кінець IX – початок X ст.). У підготовці житія до друку крім О.Є.Вікторова, судячи з приміток, взяв участь і М.Н.Мурзакевич. У одній з них було зазначено, що оригінал написано з абревіатурами, але упорядники, "для зручності читачам", опублікували джерело "повним прописом зі збереженням рукописного тексту" (Додаток, №31).

Особисте знайомство М.Н.Мурзакевича з помічником директора і хранителем відділу рукописів Петербурзької публічної бібліотеки академіком П.Ф.Бичковим призвело до появи на сторінках "Записок" уривку з "Пролога" новгородського (XIII ст.) зі сказанням про хрещення князя Володимира у Корсуні (Додаток, №32). Листування між ними, яке частково збереглось у відділі рукописів Російської національної бібліотеки ім. М.Є.Салтикова-Щедріна, зав'язалося з кінця 60-х років і сприяло співпраці двох наукових установ. 27 вересня 1874 р. П.Ф.Бичков став дійсним членом Товариства. Під час перебування у Петербурзі М.Н.Мурзакевич мав сприятливі умови роботи з рукописами у бібліотеці. Про це свідчить і записка від 11 січня 1880 р., видана П.Ф.Бичковим. М.Н.Мурзакевичу дозволялось працювати з рукописом №47, в якому містились житія святих Ольги та Володимира. Віце-президент працював лише з останнім, оскільки, як зазначалось вище, одеситів цікавили агіографічні джерела не взагалі, а лише ті, які торкались історії краю. Через два місяці, повідомляючи академіка про підготовку дванадцятого тому, М.Н.Мурзакевич дякував

[17] Там само. – Спр.71-а. – Арк.31-зв.

йому за сприяння і запрошував опублікувати що-небудь у "Записках"[18]. На жаль, майбутній почесний член Товариства (1899) так і не скористався запрошенням.

Публікація уривку з "Пролога" – одна з найдосконаліших на той час у "Записках". У вступній примітці, яка може розглядатись як археографічна передмова, упорядник дав опис рукопису, вказав на місце в каталозі і номер, під яким він зберігався у бібліотеці. У тексті крапками було позначено обгорілі фрагменти, а рядки відділено вертикальними рисками (про все це зазначено у примітці). Слова, написані абревіатурою, розшифровано і в дужках наведено відсутні в оригіналі літери. Так само розкрито арабськими кириличну "цифирь" чисел і дат.

Предметом особливої гордості Товариства було написане на пергаменті (грецькою мовою) Євангеліє XII ст. У 1830 р. його привіз з Єгипту граф А.Ржевуський. Від графа манускрипт перейшов до одеського негоціанта К.Сікара, а нащадки останнього (В.Р.Вассаль) подарували у 1864 р. рукопис Товариству. У шостому томі "Записок" (1867) протоієрей С.А.Серафимов датував джерело часом не пізніше XI ст. Це було з'ясовано з ледь розбірливого покрайнього запису про купівлю Євангелія у XII ст. Чотири розібрані речення з датуванням він навів у вступній частині публікації[19].

У 1874 р. Товариство відправило у Київ для експонування на виставці під час третього археологічного з'їзду найцінніші зі своїх рукописів. Перший відділ рукописних старожитностей називався "греко-візантійським" і відкривала його згадана вище пам'ятка[20]. Вважаємо, що у той час ними і зацікавився П.О.Терновський (житіє св. Климента було в шостому, безіменному відділі), адже саме тоді йому було передано для розгляду ще житіє пустельника Йоасафа, царевича індійського (XI ст.), дванадцять листів константинопольського патріарха Полікарпа до катеринославського архієпископа Йова (1815) та хрисовули (урочисті грамоти) останніх молдавських господарів грецькою мовою. Зазначимо, що 20 листопада 1874 р. професора було обрано дійсним членом Товариства, з огляду на його праці з історії Візантії, а також за переклади з грецької мови джерел, наданих Товариством[21]. Активність історика у роботі з цими джерелами дозволило виділити у "Звіті" Товариства за 1874/1875 рік "Опис грецьких документів" як один з семи напрямків дій його науковців[22].

П.О.Терновський зробив новий переклад покрайнього запису, опублікованого паралельно двома мовами у десятому томі (1877) (Додаток, №3). У стислій передмові упорядник назвав свій переклад буквальним, а в одній з

---

[18] Відділ рукописів Російської національної бібліотеки ім. М.Є.Салтикова-Щедрина (далі – ВР РНБ). – Ф.120. – Оп.1. – Спр.976. – Арк.21-зв., 26.

[19] *Серафимов С.* Манускрипт древнего греческого Евангелия // ЗООИД. – 1867. – T.VI. – С.507–514.

[20] ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.84. – Арк.9.

[21] Там само. – Спр.81. – Арк.18.

[22] Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1874 по 14 ноября 1875 года (далі – Отчет 1874/1875, або за інші роки). – Одесса, 1876. – С.10–11.

двох приміток вказав про передачу грецького тексту "слово в слово". Друга примітка належала М.Н.Мурзакевичу, в якій він, аналізуючи текст і назву грошей під час купівлі Євангелія (романати), дійшов до висновку про написання і купівлю його за часів візантійського імператора Романа III Аргіра (1028–1034).

Після другої публікації приписка привернула до себе ще більше уваги. Уже в рік виходу десятого тому до Товариства звернувся дійсний член Товариства єпископ таврійський Гурій з проханням надати у його розпорядження Євангеліє, оскільки він побачив деякі неточності у транскрипції і перекладі приписки[23]. Єпископ Гурій, засновник "Таврических епархиальных ведомостей", завжди виявляв інтерес до церковних старожитностей. Зокрема, на початку 70-х років він цікавився деякими зі згаданих творів житійної літератури. Щоправда, після ознайомлення з ними не рекомендував їх до друку, а повернув з порадою "зберігати з іншими"[24]. Одним з улюблених і постійних його занять, за свідченням сучасника, "було читання і писання". Багато часу він приділяв "поясненню святого Письма, переважно Євангелій"[25].

Єпископові тоді відмовили, тому що під час російсько-турецької війни (1877–1878) було вжито заходів щодо збереження найцінніших старожитностей – вивезено їх за межі міста[26]. Аж влітку наступного року Гурій одержав фоліант[27]. Після ознайомлення було зроблено світлину, а потім він зв'язався ще з одним членом Товариства – єпископом Порфирієм (Успенським), який на той час мешкав у Москві, будучи членом Московської синодальної контори, і якого вважав "відомим знавцем грецької палеографії"[28]. Врешті, за домовленістю між ними і Товариством, Євангеліє було переправлено з Сімферополя до Москви. Уже 4 листопада 1878 р. єпископ Порфирій відповів єпископові Гурію. У листі він повідомляв, що в його розпорядженні не було десятого тому і тому він, не чекаючи на його одержання, зробив транскрипцію і переклад приписки. За точність першої і правильність останнього він поручався. Розбіжності між обома транскрипціями і перекладами виявились суттєвими. Так, зокрема, відрізнялись написання і прочитання згадуваних візантійських грошей – у нього це були трапезундські соманати. Не наважився єпископ навести точне датування – подав лише перші три цифри (662 – отже приписка могла бути написана

---

[23] ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.91. – Арк.17.

[24] 159 заседание Одесского общества истории и древностей 2 мая 1867 г. – Одесса, 1867. – С.2–3.

[25] *Иванов А.* Преосвященный Гурий, архиепископ Таврический и Симферопольский (Краткий очерк его служения в Таврической епархии) // ЗООИД. – 1883. – Т.XIII. – С.241–242.

[26] 179 заседание Одесского общества истории и древностей 12 октября 1877 г. – Одесса, 1877. – С.4.

[27] 184 заседание Одесского общества истории и древностей 30 сентября 1878 г. – Одесса, 1878. – С.2.

[28] Отчет 1877/1878. – Одесса, 1879. – С.11.

між 1112 та 1121 роками). Копію листа єпископ Гурій переправив разом зі своїм супровідним листом (26 лютого 1879 р.) до Одеси, в якому рекомендував віце-президентові опублікувати послання Порфирія.

М.Н.Мурзакевич опублікував без приміток і коментарів обидва листи, вмістивши їх у третьому відділенні одинадцятого тому, причому в зворотній хронології – спочатку рекомендація Гурія, а потім – лист Порфирія з його перекладом (Додаток, №23).

Видання наративних середньовічних джерел завжди посідало помітне місце в діяльності Товариства. У попередні роки в цій галузі домінував професор Новоросійського університету П.К.Брун (1804–1880), який опублікував подорожні записки Шильтбергера (кінець XIV – перша чверть XV ст.), Гільбера де Ляннуа (перша чверть XV ст.), Еріха Лясоти (друга половина XVI ст.), Евлія Челебі (середина XVII ст.), які торкались або Південної України, або Причорномор'я. З середини 70-х років певною мірою його місце заступив П.О.Юрченко – вихованець Новоросійського університету і учень П.К.Бруна. Під керівництвом професора він працював над вивченням історії Південної України періоду турецького володарювання. Після закінчення університету (1869) П.О.Юрченко, хоч і мріяв займатись наукою в університеті, змушений був багато вчителювати, в тому числі й приватно, щоб підтримати рідних[29]. Товариство стало тим осередком, де він міг реалізувати свій науковий потенціал. 12 вересня 1875 р., беручи до уваги його "заняття по історичній частині", його було обрано кореспондентом, а 24 січня 1877 р. – дійсним членом[30].

Сприяв зближенню П.О.Юрченка з Товариством М.Н.Мурзакевич. Намагаючись продовжувати започатковане в університеті дослідження, молодий історик зацікавився "Описом перекопських і ногайських татар" домініканця Жана де Люка (XVII ст.). Дослідник не задовільнився голландським (1707 р.) і французьким (1725 р.) перекладами і розшукував раніші видання. М.Н.Мурзакевич зв'язався з П.Ф.Бичковим, який і надіслав П.О.Юрченкові рідкісну збірку, видану хранителем королівської Паризької бібліотеки Мельхиседеком Тевено у Парижі 1696 р.[31] У книзі виявилось ще кілька цінних описів подорожей, а особливо – "Опис Колхіди або Мінгрелії" місіонера М.Ламберті, опублікований вперше італійською мовою в Неаполі у 1654 р. Оскільки східне Причорномор'я за новим статутом входило в коло наукових інтересів Товариства, віце-президент запропонував учневі П.К.Бруна зробити переклад і опублікувати джерело у "Записках".

Публікація П.О.Юрченка, як і його учителя, відзначається докладністю (Додаток, №4). У спеціальній передмові упорядник з'ясував не лише цінність "Опису" для вивчення історії Грузії, але й простежив його вплив

---

[29] *Маркевич А.* Петр Осипович Юрченко // ЗООИД. – Одесса, 1889. – Т.XV. – С.879–884.

[30] ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.85. – Арк.16.

[31] ВР РНБ. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.976. – Арк.10.

на твори подорожників пізнішого часу. Багато уваги в передмові приділено з'ясуванню часу написання джерела. П.О.Юрченко відкинув і спростував точку зору голландського перекладача про 1633 рік. На його думку, це відбулось у першій половині 50-х років XVII ст. Також дослідник вказав на недосконалість французького видання 1725 р., оскільки його упорядники вдалися до орфографічних виправлень, відхилень від тексту, зокрема пропусків незрозумілих їм висловів, введення своїх заголовків, зміни власних імен. Карта Мінгрелії, додана до твору в обох французьких виданнях (і опублікована в "Записках"), чітко підтверджувала перекручення географічних назв. Археограф спорядив публікацію численними примітками: 16 до чотирьох сторінок передмови і 147 до 42 сторінок тексту джерела. Під час роботи над перекладом джерела і підготовки приміток П.О.Юрченко спеціально відвідав місцевості, описані М.Ламберті[32].

Готуючи наступний, одинадцятий, том, П.О.Юрченко вирішив повернутись до "Опису" Жана де Люка, який за цінністю для вивчення історії краю у XVI–XVII ст. він ставив поруч з творами Броневського та Ґійома Левассера де Боплана (Додаток, №26). У "Передмові перекладача" він зазначив, що відомості Ж. де Люка "мають всі ознаки вірогідності, основані на особистому спостереженні", хоча і визнає, що авторові бракувало знання татарської мови. Основне місце цього елементу археографічної публікації знову займає з'ясування часу написання джерела. Дослідник вдруге заперечив голландське датування і погодився з обома французькими на 1625 році. 98 приміток до передмови і тексту джерела цього разу мали окрему нумерацію (як і в попередній публікації).

На превеликий жаль, П.О.Юрченкові, ймовірно, не було відомо, що оригінал і один список "Опису" Ж. де Люка зберігаються в Римі. Перший – у ватиканській бібліотеці, а другий – у бібліотеці князів Барберині – найбільшому з приватних зібрань рукописів у "вічному місті". Останній скопіював італійський письменник С.Чіампі і опублікував у Флоренції 1839 р.[33]

П.О.Юрченко здійснював переклади не лише з французької мови. Ще до того як він став кореспондентом наукової установи, ймовірно, намагаючись перевірити, а потім і максимально використати його лінгвістичні здібності, йому було доручено переклад з німецької мови двох брошур із зібрання Товариства, написаних на початку XVIII ст. і надрукованих у Швеції (1710–1713). Видання мали політичне спрямування, оскільки в них ішлося про почесті й особливу увагу стосовно Карла XII з боку турецького уряду. Вони мали продемонструвати шведам ту політичну вагу, яку мав їх давно відсутній в країні король в очах такого могутнього володаря, як турецький султан. Обидва переклади було опубліковано у десятому томі, як і "Опис" М.Ламберті (Додаток, №14; 15). Але останній потрапив до другого відділення тому, а вони – до третього ("Смесь"), де публікували

---

[32] Отчет 1875/1876. – Одесса, 1877. – С.11.

[33] ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.207.

джерела з мінімумом археографічної підготовки до публікації. Мабуть для того, щоб увага упорядника, за відсутності передмови і значної кількості приміток, стосовно такого антигероя російської історії, як Карл XII, не викликала зайвих запитань, він удався до тенденційності в одній з двох приміток до розповіді про побудову турками спеціальної тріумфальної брами на честь шведського короля. Там йшлося про рабів-християн, яких турецький уряд звільнив на знак поваги до Карла XII. Наприкінці твору інші раби-християни співають пісню на прощання з королем, де йдеться про майбутні перемоги короля і надію на їхнє звільнення. Несподівано упорядник робить висновок, що в даному разі маються на увазі "малороси, знаджені Мазепою, який обіцяв звільнити їх від підпорядкування Москві" (Додаток, №15; с.457). Не забуваймо, що звання імператорського "тяжіло" як над упорядниками, так і над керівництвом Товариства.

Дві останні публікації П.О.Юрченка є на стику історії Швеції, Туреччини і Молдови. І це зрозуміло – геополітичні реалії початку XVIII ст. відрізнялись від сучасних Товариству не менше, ніж останні відрізняються від сьогоднішніх. Тому такі "стикові" публікації не рідкість у "Записках". Так, зокрема, чотири фірмани турецьких султанів, які підготував до друку В.О.Брун, було об'єднано спільною назвою "Матеріали стосовно Криму і Молдавії" (годилося б додати, що й Польщі). У неопублікованому огляді одинадцятого тому один з найстаріших членів Товариства М.А.Волков особливо виділив грамоту султана Амурата III до Стефана Баторія (1578), "дружбу з яким він цінував, адже польський король міг йому бути або небезпечним ворогом, або корисним союзником проти Росії"[34].

У цілому варто зазначити, що археографічний доробок як з історії Кримського ханства, так і з історії Молдавського князівства виявився незначним. У середині 70-х років робилася спроба інтенсифікувати пошуки в Криму. Таврійському губернському предводителю дворянства у липні 1875 р. було направлено листа, в якому повідомлялось, що в архіві дворянських депутатських зборів зберігались ярлики кримських ханів, датовані навіть раніше початку XV ст. Оскільки одні роди припинили своє існування, а інші залишили Крим після 1783 р. і їх фамільні документи не були потрібні адміністрації, то музей Товариства міг би поповнитись цінними матеріалами. Найцінніші з них могли бути перекладені на російську і опубліковані в "Записках". Поділ джерел одного виду на "найцінніші" і "менш важливі" був характерним для Товариства. Цього разу "з решти ж менш важливої в історичному і топографічному відношенні" пропонувалось вибрати стислі відомості, "необхідні місцевій історії"[35]. Але проект не вдалося здійснити. Ймовірно, свою роль відіграло побоювання відомчих установ втратити, як виявилось, цінні матеріали.

Реакція цих установ у Бессарабії на початку 70-х років була також негативною, хоча мова йшла лише про надання в тимчасове користування

---

[34] Там само. – Арк.206.
[35] Там само. – Спр.84. – Арк.78.

грамот молдавських господарів. Це призвело до згортання такого продуктивного у попередні десятиліття напрямку, як публікація актових джерел з історії Молдавського князівства. Поодиноким винятком стала публікація Статуту князівства 1741 р. (Додаток, №17). Його готував до друку ще у 60-ті роки єпископ Філарет, але з невідомих причин джерело залежалось у портфелі видавничого комітету[36].

Центральним на той час комплексом проблем в історичних дослідженнях Товариства було завоювання, заселення і господарче освоєння Російською імперією Північного Причорномор'я. Показовою тут є зміна тематики П.О.Юрченка, який у січні 1878 р. звернувся до керівництва наукової установи з проханням посприяти одержати дозвіл працювати у відомчих херсонських архівах, а також надати йому можливість ознайомлення з друкованим і рукописним зібранням джерел Товариства[37]. Зроблено це було у зв'язку з оголошенням херсонським міським управлінням конкурсу на написання твору до сторіччя Херсона (заснований 18 червня 1778 р.). Товариство надало таку можливість і звернулось з відповідними листами до херсонського губернатора А.С.Ерделі та архієпископа херсонського Платона[38]. Того ж місяця було одержано дозвіл губернатора на допуск до архівів губернського, судового, казенної палати, міського управління, міського та повітового поліцейських управлінь[39]. Часу було обмаль і умови несприятливі. Так, у квітні, посилаючись на невідкладні заходи по збереженню матеріалів під час російсько-турецької війни, тимчасово відмовила у допуску до свого архіву херсонська духовна консисторія[40].

Працюючи в Херсоні в інших архівах, П.О.Юрченко звернув увагу на незадовільні умови зберігання документів і постійне їх нищення. 14 травня 1878 р. він звернувся до Товариства з пропозицією негайно створити комісію, яка б зайнялась їх розглядом "з метою вилучення матеріалів, важливих не тільки для історії Херсона, але й усієї Південної Росії, особливо стосовно істотного питання про колонізацію південного краю"[41]. На превеликий жаль, Товариство ніяк не відреагувало на заклик історика. Можливо, там ще пам'ятали прикрий досвід невдалої спроби заснування історичного архіву в Одесі у 40-і роки, коли відібрані для цього А.О.Скальковським справи лише переглянули і відправили назад до відомчих архівів, в тому числі й до Херсона. Тим паче, що до середини 70-х років відносяться

---

[36] *Хмарський В.М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей у 60-ті рр. XIX ст. // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Ізмаїл, 2001. – Вип.10. – С.27.

[37] ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.7.

[38] Отчет 1877/1878. – Одесса, 1879. – С.11.

[39] 182 заседание Одесского общества истории и древностей 17 февраля 1878 г. – Одесса, 1878. – С.2.

[40] ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.85.

[41] Там само. – Арк.93.

спроби А.О.Скальковського, який після "архівної" історії припинив участь у діяльності Товариства, ще раз створити таку установу в Одесі[42].

П.О.Юрченко вчасно впорався з написанням твору і здав "Історико-статистичний нарис міста Херсона за сто років його існування (1778–1878)" до херсонського міського управління. Воно нагородило історика премією (350 крб.), але не видало його твір. Одеський історик О.І.Маркевич слушно вказав, що у тринадцятому томі "Записок" (1883) двічі відбились наслідки захоплення П.О.Юрченка історією цього міста[43]. Це була самостійна стаття "Историко-статистический очерк торговли Херсона" та спільна з М.Н.Мурзакевичем публікація листів відомого негоціанта барона А. де Сент-Жозефа графові Сегюру, князеві Потьомкіну та інших матеріалів стосовно торгівлі Херсона та Марселя у середині 80-х років XVIII ст. (Додаток, №45). П.О.Юрченкові належав переклад документів з французької.

Співпраця П.О.Юрченка і М.Н.Мурзакевича мала різні прояви. Так, під час написання історії Херсона у квітні 1878 р. віце-президент передав йому копії 130 ордерів Г.О.Потьомкіна (1781–1785), будучи переконаним в тому, що вони "містять багаті матеріали, які прямо торкаються облаштування міста, кораблебудування, торгів, які значною мірою пояснюють досі невідому початкову історію... міста – живого пам'ятника світлійшому"[44]. М.Н.Мурзакевич ставився до особи Г.О.Потьомкіна і його діяльності на півдні імперії з особливим пієтетом. Протягом всього часу існування Товариства дослідник збирав матеріали (і заохочував інших) про нього і публікував їх на сторінках "Записок", перетворивши це на певну традицію. Розпочинаючи з другого тому (1850), там з'явились ордери Г.О.Потьомкіна. У роки віце-президентства діяльність у цьому напрямку стала як ніколи активною.

Ордери Г.О.Потьомкіна, які, за висловом О.І.Дружиніної, мали характер урядових розпоряджень[45], видавались в даний період тричі. Спочатку М.Н.Мурзакевич опублікував ті ордери, які пропонував П.О.Юрченкові. Документи були готові до друку менше ніж через місяць після завершення святкування столітнього ювілею Херсона, а опубліковані наступного року в одинадцятому томі в рубриці "Матеріали до історії губернського міста Херсона" (Додаток, №21). Кількість документів було збільшено до 149, а їх хронологія розширилась до кінця 1786 р. Ще у 1854 р. М.Н.Мурзакевич скопіював їх з "Журналу таємних паперів" канцелярії Потьомкіна, який зберігався у рукописному зібранні князя М.С.Воронцова. Залишається незрозумілим, чому він такий тривалий час тримав їх "під сукном". Адже ці ордери, як він сам твердив у першій і останній примітках (що відігравали роль історичної передмови), свідчили про "геніальність" засновника

---

[42] *Хмарський В.М.* З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. – Одеса, 1998. – С.92–113.

[43] *Маркевич А.* Петр Осипович Юрченко. – С.883.

[44] ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.86.

[45] *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье. – М., 1959. – С.15.

Херсона, "невсипущу діяльність князя, всупереч чуткам, які розпускали недоброзичливці, про його сибаритизм і нескінченне дозвільне життя". У невеличкій післямові упорядник дав стислий огляд інших ордерів і документів "Журналу" і наприкінці не утримався від резюме: "У всіх ордерах князя Потьомкіна панує патріотична думка, котра керує, заохочує виконавців, а мудра Катерина II нагороджує".

У наступному томі М.Н.Мурзакевич продовжив публікацію цих самих джерел з того ж зібрання (Додаток, №34). Але тепер він відібрав з ордерів 1781–1785 рр. ті, які торкались діяльності князя щодо ліквідації Кримського ханства і започаткування Таврійської області. Кількість документів (208) і приміток (69) цього разу було збільшено.

Третя публікація – розпорядження М.Л.Фалеєву щодо розбудови міста Миколаєва у 1791 р. (Додаток, №48) – здійснена на основі іншого зібрання. Ще в квітні 1867 р. Товариство довідалось про наявність у містечку Решетилівці Полтавської губернії сімейного архіву Попових, в якому були матеріали з історії Південної України. Того ж року, оперативно діставши дозвіл, до Решетилівки вирушив М.Н.Мурзакевич. У жовтні він доповів Товариству, що архів складався з трьох частин: документи канцелярій В.М.Долгорукого-Кримського, Г.О.Потьомкіна та службового листування В.С.Попова – начальника похідних канцелярій обох можновладців. Через рік значна частина паперів була перевезена до Одеси і місцеві науковці працювали з ними аж до 1872 р., коли змушені були повернути їх на вимогу власників. У восьмому і дев'ятому томах (1872–1875) матеріли Решетилівського архіву були репрезентовані не менше ніж у сімнадцяти археографічних публікаціях. Згадане розпорядження також було з "решетилівського" зібрання.

Ф.Ф.Лашков, активний діяч заснованої у 1887 р. Таврійської ученої архівної комісії, відзначав цінність матеріалів Решетилівського архіву і віддавав належне зібранню князя М.С.Воронцова. Проте, публікуючи в "Записках" 1889 р. оригінали ордерів Потьомкіна, він слушно вказував, що у всіх перелічених вище публікаціях були представлені лише чернеткові відпуски[46].

Оригінали у Решетилівському архіві були представлені тоді, коли листи були адресовані безпосередньо В.С.Попову. Оскільки за існуючим тоді правилом начальник похідної канцелярії мав представляти князеві кореспонденцію від підлеглих, то значна кількість листів до Г.О.Потьомкіна надходила саме на його ім'я. У такий спосіб там відклалися, були скопійовані членами Товариства і опубліковані: 202 листи правителя Таврійської області В.В.Коховського за період 1784–1791 рр. (серед них у примітці є ще лист М.В.Рєпніна від 17 серпня 1782 р.) (Додаток, №7); 94 листи адмірала Й.М.Дерібаса (Додаток, №21); донесення генерала

---

[46] *Лашков Ф.Ф.* Распоряжения (ордера) светлейшего князя Потемкина Таврического правителю Таврической области В.В.Коховскому за 1784 и 1785 гг. // ЗООИД. – 1889. – Т.XV. – С.595.

М.В.Коховського (1787) (Додаток, №54); доповідна записка М.Л.Фалеєва (написана між 1789 та 1791 рр.) (Додаток, №47); два листи М.І.Кутузова (1790–1791) (Додаток, №38).

Найретельніше підготовлені перші дві публікації, які рясніють численними примітками, в тому числі текстуальними, мають вказівки на місця, де папір зітлів. Крім цього, вони включають не лише решетилівські матеріали й пов'язані не лише з Потьомкіним і адресантами. Так, листи Й.М.Дерібаса охоплюють ширший період (1785–1796), ніж це зазначено у назві публікації. Адже після смерті Г.О.Потьомкіна В.С.Попов зберіг своє впливове становище (був навіть статс-секретарем Катерини II). Тому упорядники – спадкоємець першого градоначальника Одеси і член комісії з розгляду "решетилівських" паперів М.Дерібас та М.Н.Мурзакевич – вирішили не розбивати добірку листів. Відзначимо, що в центрі публікації була саме особа Й.М.Дерібаса. Підтвердженням цього служать додані наприкінці рескрипт (1798) та патент на орден св. Іоана Єрусалимського (1799), видані імператором Павлом.

Доповненням листів В.В.Коховського до Г.О.Потьомкіна (що зазначено у підназві і спеціальній примітці) стали його 128 листів до наступника "світлійшого" – ще одного "пестунчика долі" – П.О.Зубова (1792–1794), безпосередньо заадресовані, як і попередні, В.С.Попову. Безіменний упорядник (є підстави гадати, що ним був М.Н.Мурзакевич), підготувавши 136 приміток до них, особливо виділив цю публікацію, оскільки, на його думку, "листи важливі подробицями і значно доповнюють досі маловідому історію облаштування Новоросійського краю" (Додаток, №35).

Листи В.В.Коховського, а також генерала М.М.Кречетникова і М.Вельяминова до Г.О.Потьомкіна (1786–1787) складають основу публікації про виїзд останнього кримського хана Шагін-Ґірея з Російської імперії (Додаток, №44). Ця публікація, а також три інші – про подорож Катерини II на південь імперії у 1787 р. (Додаток, №8), облогу і взяття бендерської фортеці у вересні 1789 р. (Додаток, №46) та перелік осіб, які служили впродовж різних років у підпорядкуванні Г.О.Потьомкіна (Додаток, №30) – також "решетилівського" походження. Всі вони не присвячені безпосередньо Г.О.Потьомкіну, але розповідають про події, до яких він мав безпосередній стосунок. Наводячи маршрут згаданої подорожі, М.Н.Мурзакевич не утримався, щоб не торкнутись міфу про "потьомкінські села". Апологет князя риторично запитує: "Якими б мали бути декорації, щоб з середини ріки можна було б їх бачити за 5 і за 10 верст; і як було їх перевозити?"

Одинадцять листів П.О.Румянцева до Г.О.Потьомкіна містяться в публікації, присвяченій долі молдавського господаря Грігоре III Гіки, позбавленого влади у 1777 р. (Додаток, №43). Походження і місце зберігання цих, а також двох листів колишнього правителя Молдови і двох листів П.О.Румянцева до Катерини II не зазначені. Подібний недолік, притаманний і багатьом іншим публікаціям Товариства, деякою мірою знецінює доробок одеських археографів.

Захоплення М.Н.Мурзакевича особою Г.О.Потьомкіна виявилось ще і в тому, що він вів пошук матеріалів далеко за межами Одеси і намагався опублікувати й ті з них, які не торкались "новоросійського" періоду. Так, він намагався знайти відомості про службу майбутнього завойовника Тавріди у Синоді. З цим проханням він звернувся до російського історика М.І.Григоровича, якому у 1877 р. передав з решетилівського зібрання 42 листи канцлера О.А.Безбородька до Г.О.Потьомкіна. У січні 1878 р. М.І.Григорович відповів, що про діяльність останнього в Синоді йому добре відомо та відомостей цих обмаль, але він пообіцяв зробити відповідну розвідку[47]. Оскільки обіцянки своєї історик через якісь причини не дотримав, М.Н.Мурзакевич звернувся до єпископа Порфирія, який тоді, як зазначалось, перебував у Москві. Згодом єпископ надіслав перелік указів Синоду, пов'язаних з Г.О.Потьомкіним, за 1763–1791 рр. і в такий спосіб відзначився в галузі камеральної археографії (Додаток, №49).

Матеріали про Г.О.Потьомкіна М.Н.Мурзакевич шукав навіть у далекій Казані. Адже бібліотека, яка передбачалась для задуманого князем університету в Катеринославі, опинилась у місті на Волзі. Товариство звернулось у січні 1878 р. до Ради тамтешнього університету з проханням надіслати каталог книг, а також рукописів, які могли торкатись Південної України. Хоча Рада дала у травні того року відповідне доручення університетському бібліотекареві, співробітництво з містом на Чорному морі не мало продовження[48]. Безуспішною також виявилась спроба Товариства у 1879 р. розшукати "Духовний регламент" Петра І, надрукований латинською мовою у перекладі Л.Сичкарьова (1785) у друкарні Академії наук. Звернення до керівництва Академії з проханням оглянути складські запаси, а також до того ж таки єпископа Порфирія щодо Московської синодальної контори виявилися марними – книги не було ні в обох складах, ані в академічній друкарні[49]. Щоправда, доробок здібного перекладача врешті з'явився на сторінках "Записок" в одинадцятому томі, коли було опубліковано грецький текст панегірика князеві ахайського митрополита Парфенія з його перекладом (Додаток, №29). Принагідно зауважимо, що в даний період це був другий випадок друку поезій такого жанру – у попередньому томі з'явилась ода О.В.Суворову, вперше видана у Білгородській друкарні у 1792 р. з нагоди перебування там видатного полководця (Додаток, №18).

Характерним є випадок з надісланням до Товариства архієпископом херсонським і одеським Платоном "Диптиха" (Синодика), що належав Бізюковому монастиреві (а започаткований був у Хрестовоздвиженському монастирі на Смоленщині). Даючи аналіз цього джерела першої половини XVIII ст., М.Н.Мурзакевич більше уваги приділив власне "Пом'янику". В останньому як найважливішу інформацію він виділив відомості про рід

---

[47] ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.25–26.
[48] Там само. – Арк.9, 101.
[49] Там само. – Спр.91. – Арк.80, 88.

черниці Євпраксії Потьомкіної, з якого, на його думку, міг походити Г.О.Потьомкін[50]. Гадаємо, що додатково М.Н.Мурзакевича приваблювали в особі князя дві обставини: однакове соціальне походження (батько археографа був священиком) та спільна мала батьківщина (Смоленщина).

Особливе місце серед археографічних публікацій цього часу посіла проблема наукового вивчення краю, до якого Російська імперія мала стратегічний інтерес. Мова йде про низку наукових експедицій, здійснених у другій половині XVIII ст. Перша спроба організації подорожей у Північне Причорномор'я відноситься до 1770-х рр. і пов'язується з особою природознавця, доктора медицини, академіка Петербурзької Академії наук А.-Й.Гільденштедта (1745–1781). Свої ідеї і плани він виклав у листі від 2 грудня 1773 р. відомому воєначальнику і полководцю В.М.Долгорукому. Цей лист, знайдений у "решетилівських" паперах, М.Н.Мурзакевич опублікував у десятому томі "Записок" (Додаток, №5). У наступному томі віце-президент вирішив представити науковому загалу сам "Щоденник". Переклад з німецької він вирішив доручити М.Ф.Шугурову. Відомий історик і педагог на той час мешкав у Криму і був директором феодосійського учительського інституту. Надсилаючи у вересні 1878 р. другий том щоденника разом з деякими іншими додатковими документами, М.Н.Мурзакевич просив приступити до праці якнайшвидше. Дивно лише пролунала заява, що "численні ботанічні описи, вміщені автором, можуть бути опущені", і таким чином скорочено ретельний щоденник мандрівника[51]. М.Ф.Шугуров не лише впорався вчасно (22 лютого 1879 р. його вже за цей переклад було обрано дійсним членом Товариства[52]), але й подав джерело максимально повно. В.Січинський у своєму відомому творі "Чужинці про Україну" важливість джерела вбачав не лише у докладному описі міст приазовського краю, а й у тому, що мандрівник "особливо багато подає відомостей про рослинність, опис річок та доріг"[53].

У згаданій вище публікації десятого тому (Додаток, №5) М.Н.Мурзакевич умістив ще три документи стосовно організації т.зв. "астрономічної" експедиції у Крим у 1785 р. Геодезист Географічного департаменту Петербурзької Академії наук Ф.Черной за вказівкою Катерини II мав визначити довготу і широту всіх кримських міст. Матеріали про здійснення подорожі М.Н.Мурзакевич уже публікував на сторінках восьмого тому "Записок" (1872). Під ідентичною назвою опублікував ще порцію документів про цю експедицію І.І.Курис (Додаток, №36), який входив до складу комісії по розгляду "решетилівських" паперів. Така тривала потрійна подача матеріалу, коли документи хронологічно з'являлись вперемішку, свідчить про деяку спонтанність і неузгодженість у роботі комісії.

Найбільше ж уваги було приділено експедиційній діяльності П.-С.Палласа, відзначеній трьома публікаціями. П.-С.Паллас (1741–1811) – видатний

---

[50] Там само. – Спр.89. – Арк.80.
[51] Там само. – Арк.134.
[52] Там само. – Спр.91. – Арк.42-зв.
[53] *Січинський В.* Чужинці про Україну. – К., 1992. – С.163.

німецький учений-енциклопедист, природознавець і мандрівник, академік Петербурзької Академії наук, який працював в Росії у 1767–1809 pp. Спочатку дослідження проводив на сході європейської частини Росії та в Сибіру, а у 1793–1794 pp. – на півдні імперії. Саме в 1876–1877 pp. з'явилася перша стаття про вченого російською мовою, яка належала таврійському віце-губернатору А.Сонцеву, а також і перша в Російській імперії монографія[54].

Після публікації у 1877 р. записки академіка зі спостереженнями на Таманському півострові (Додаток, №6) керівництво Товариства вирішило опублікувати описи його подорожей. Робота над перекладом розпочалась ще у першій половині 70-х років. Ініціював її М.Н.Мурзакевич, а Г.Е.Караулов запропонував доручити це М.О.Славич-Сосногоровій. На думку одеського історика В.О.Яковлева, вихованець Рішельєвського ліцею Г.Е.Караулов "був одним з найосвіченіших і працьовитих місцевих літераторів". У той час він був у відставці після багатьох років праці інспектором у відомому вірменському Халібівському училищі в Феодосії і працював в оціночній комісії управління Бессарабсько-Таврійського земського банку. Він умістив багато матеріалів про Крим у газеті "Одесский вестник", журналі "Радуга"[55]. Г.Е.Караулов, як і М.О.Славич, працювали у спільній царині – складали путівники по Криму. У 1871 р. вийшов упорядкований М.О.Славич "Путеводитель по Криму для путешественников". Видання здобуло багато схвальних відгуків, у тому числі і Г.Е.Караулова. Рецензенти відзначали найсильніший бік путівника – зосередження на історичних аспектах. У подальшому укладач і рецензент навіть співпрацювали над кількаразовим перевиданням цієї книги[56]. Отже у їх особі М.Н.Мурзакевич знайшов нових співробітників Товариства.

Наприкінці листопада 1873 р. Г.Е.Караулов писав віце-президенту про те, що М.О.Славич завершила переклад. Але погодилась вона помістити його у "Записках" за двох умов: 1) щоб переклад було опубліковано увесь, а не у витягах; 2) одержання у винагороду 200 примірників окремих відбитків або сто, а за решту – сплатити лише за папір. Також кримчанин повідомив, що вони разом з П.К.Бруном здійснювали редакцію того перекладу і "споряджали його необхідними примітками"[57]. На засіданні 15 січня 1874 р. члени Товариства (був присутній і П.К.Брун) визнали такі умови неприйнятними[58]. Адже Товариство домовлялося з друкарнями про

---

[54] *Сонцев А.* Паллас в Крыму // Древняя и новая Россия. – 1876. – Т.1. – №3. – С.279–289; *Маракуев В.* Петр Симон Паллас, его жизнь, ученые труды и путешествия. – М., 1877. – 214 с.

[55] *Яковлев В.А.* Григорий Эммануилович Караулов // ЗООИД. – 1886. – T.XIV. – С.795.

[56] *Непомнящий А.А.* Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX века). – К., 1999. – С.155–156.

[57] ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.202.

[58] 162 заседание Одесского общества истории и древностей 15 января 1874 г. – Одесса, 1874. – С.4.

порівняно невеличкий наклад авторських відбитків. Так, зокрема в умовах співпраці з франко-російською друкарнею у 1879 р. йшлось про 25 примірників, а решта – за домовленістю з авторами[59]. Наприкінці 1874 р. Слов'янська друкарня Й.Й.Буковецького не передбачала навіть і цього – автори мали самі платити (або Товариство за них) з розрахунку вісім з половиною крб. за друкарський аркуш. Тоді ж М.О.Славич змінила думку і питання видачі їй відбитків залишила на розгляд Товариства[60].

Переклад опису подорожі П.-С.Палласа пролежав у редакторському портфелі і був виданий двома подачами у дванадцятому і тринадцятому томах (1881–1883) під різними назвами (Додаток, №33; 41). У передмові М.О.Славич, відома в літературних колах під псевдонімом Сосногорова, а цього разу заховавшись під криптонімом "М.С.", написала, що присвятила переклад відомому російському статистику, географу і етнографу академіку П.І.Кеппену, одному з засновників Російського географічного товариства, якого знала особисто. Він перший у 1837 р. висловив жаль з приводу відсутності російського перекладу подорожей Палласа. У вступній примітці М.О.Славич зазначила, що здійснила переклад за першим лейпцігським виданням 1803 р. Як вказувалось вище, наукове редагування "історичної і археологічної частини" здійснили П.К.Брун і Г.Е.Караулов. Примітки підготували перекладач, М.Н.Мурзакевич і професор М.О.Головкинський (мінералог і геолог, у 1877–1881 рр. – ректор Новоросійського університету). Про авторство підрядкових приміток вказувалося окремо, причому виділялися примітки, що належали самому Палласові. Значна кількість приміток залишалась не атрибутованою. Після тексту джерела у тринадцятому томі розміщені розлогі примітки Г.Е.Караулова (с.92–105) до обох частин публікації, які можна назвати коментарями (датовані 1882 р., тобто готувались на останньому етапі підготовки, коли перша частина вже вийшла друком).

Публікація подорожних нотаток П.-С.Палласа відразу привернула до себе увагу. Незважаючи на те, що публікацію готував цілий колектив упорядників, ними було допущено багато недоліків. Севастопольський інженер О.Л.Бертьє-Делагард (1842–1920), а в майбутньому – відомий археолог, історик і віце-президент Товариства, надіслав у грудні 1881 р. до Одеси листа з заувагами стосовно першої частини публікації, вважаючи, що "якщо не всі, то багато будуть корисними"[61]. 22 січня 1882 р. на засіданні було заслухано його повідомлення з "топографічними примітками"[62]. Проте через видавничий комітет вони так і не пройшли. Його не задовільнила і якість перекладу. О.Л.Бертьє-Делагард називав його "дійсно

[59] ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.91. – Арк.62.

[60] Там само. – Спр.81. – Арк.30, 41.

[61] *Непомнящий А.* Историко-краеведческая деятельность А.Л.Бертье-Делагарда (По новым архивным материалам) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т.3. – С.189–190.

[62] 203 заседание Одесского общества истории и древностей 22 января 1882 г. – Одесса, 1882. – С.4.

жахливим", де "ледве знайдеться вірно передана фраза"[63]. Через багато років, у першій половині 1918 р., вже важко хворий історик намагався зробити свій варіант перекладу, але відредагований і підготовлений до друку текст так і не було опубліковано[64].

Завершує низку документів П.-С.Палласа, порушуючи певною мірою хронологію, записка до Г.О.Потьомкіна про дослідження берегів Каспійського моря (1781) (Додаток, №42). У розпорядженні Товариства виявились як оригінал французькою мовою, так і російський переклад згаданого вже Л.Сичкарьова. Проте вирішено було опублікувати лише переклад XVIII ст.

У друкованому доробку Товариства цього періоду традиційними стали публікації, які можна було об'єднати в такі рубрики: українське козацтво; персоналії; матеріали XIX ст.; позапрограмні джерела; історіографічні пам'ятки.

Рубрика "Матеріали для історії Запорожжя" започаткована на сторінках "Записок" з VI тому (1867). Вона містила в собі як статті, так і публікації, з'являючись завжди у третьому відділенні. Особливість даного періоду – наявність у ній лише археографічних публікацій. Вони торкалась у переважній більшості персоналій, оскільки документи надходили частогусто з родинних архівів чи приватних колекцій. Зазначимо також, що опубліковані матеріали тематично виходили за межі історії Запорозької Січі й були присвячені в цілому історії українського козацтва XVII–XVIII ст. Так, з 16 документів, які опублікували А.Мартос, А.Білий, М.Білозерський і П.Китицин (Додаток, №16; 27), два торкались історії Гетьманщини (в тому числі лист гетьмана Івана Мазепи до прилуцького полковника Горленка 29 квітня 1699 р.), лише один – Запорозької Січі (атестат козакові), а решта – історії формування і діяльності Чорноморського козацького війська. Ймовірно, така рубрикація не задовільнила видавничий комітет і в майбутньому від неї відмовляться, хоча матеріали з історії запорозького козацтва публікуватимуться досить часто.

Публікації про персоналії мають вигляд статей, в тексті яких можна знайти витяги з документів, а завершуються вони одним або кількома документами-додатками. Цього разу "персональні" матеріали було взято в основному з Решетилівського архіву і хронологічно вони стосувались другої половини XVIII ст. Особи, яким присвячувались публікації, не були загальновідомими, але, на думку упорядників, їх діяльність була вартою уваги. Так, завдяки одній з публікацій М.Н.Мурзакевича у тринадцятому томі науковий загал довідався про боротьбу з епідемією чуми у середині 1780-х рр. в Кременчузі і Херсоні. Багато зусиль доклав до припинення пошесті доктор медицини Д.Самойлович, який, на думку упорядника, міг походити з роду відомого гетьмана другої половини XVII ст. (Додаток,

---

[63] *Филимонов С.Б.* О подготовке А.Л.Бертье-Делагардом к печати перевода сочинения П.С.Палласа о Крыме // Археографический ежегодник за 1983 год. – М., 1985. – С.270–272.

[64] *Непомнящий А.А.* Записки путешественников... – С.21.

№50). Там само віце-президент розповів мовою листування П.О.Румянцева і Г.О.Потьомкіна, ордерів останнього до херсонського та таврійського губернаторів (1778–1784) про Якова (Якуб-аґу) Рудзевича, який сприяв зусиллям російського уряду у приєднанні Кримського ханства (Додаток, №51), а також з'ясував за допомогою листа таврійського губернатора С.Жегуліна В.С.Попову (1792) обставини смерті (самогубства) єпископа Мойсея (Гумилевського), вікарія феодосійського і маріупольського (Додаток, №52). У 1881 р. М.Н.Мурзакевич опублікував лист відомого одесита Ларіона Портнова до імператора Олександра І (1821), в якому просив підтвердити його заслуги у розбудові міста наприкінці XVIII ст. (Додаток, №37).

Розпочинаючи з першого тому "Записок", на їх сторінках можна знайти публікації, які тематично виходили за межі території, оголошеної у програмних документах Товариства (Новоросійський край, Бессарабія і східний берег Чорного моря). Такі винятки робились або внаслідок особливої цінності джерела, або з огляду на особу упорядника чи того, про кого йшлось у джерелі. У даний період переважав останній варіант.

До початку 70-х років відноситься знайомство М.Н.Мурзакевича з В.Б.Антоновичем, якого 18 листопада 1874 р. обрали дійсним членом Товариства. У наступні роки віце-президент активно запрошував головного редактора Київської археографічної комісії опублікувати матеріали у "Записках", зокрема з історії гайдамаччини. Але В.Б.Антонович, посилаючись на вичерпання матеріалів у відомому томі "Архива Юго-Западной России", обіцяв надрукувати в Одесі або записку Гендльовика, або записки К.Хоєцького. Проте обидві побачили світ через кілька років у журналі "Киевская Старина" (першу опублікував його учень, одеський історик І.А.Линниченко)[65]. На початку 80-х років В.Б.Антонович частково виконав обіцянку і публікувався у "Записках". Щоправда матеріал був наданий йому із зібрання Товариства – грамота княжни Настасії Мстиславської стосовно розміну сіл з її родичами у Білорусії (1561) (Додаток, №39). Отже, не він прилаштовувався під Товариство, а навпаки. Археографічна публікація була здійснена за найкращими правилами тогочасної науки. Вступна примітка вказує, де зберігається грамота, а також на те, що вона подарована Товариству (О.М.Ямковський). Текст джерела супроводжується текстуаль-ними примітками. Після тексту – вказівка на наявність печаток і їх опис. Далі – докладні примітки, які відіграють роль історичної передмови. Наприкінці публікації – генеалогічна таблиця князів Мстиславських. Безумовно, публікація відомого упорядника "Архива Юго-Западной России" робила честь одеській науковій установі.

---

[65] Відділ рукописів Інституту російської літератури ("Пушкінський Дім") РАН. – Ф.603. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.65; Спр.54; *Хмарський В.М.* Володимир Антонович і Одеське товариство історії та старожитностей: три нові штрихи // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2000. – Вип.5. – С.255–256.

Творчі зв'язки мав М.Н.Мурзакевич з М.І.Семевським – засновником, видавцем і редактором петербурзького журналу "Русская старина", в якому публікувались джерела з історії Росії XVIII–XIX ст. Наприкінці 1876 р. віце-президент надавав йому у користування підбірку витягів з паперів Решетилівського архіву. Для одинадцятого тому історик підготував дві записки, написані у 1827 р. поручиком М.Ладиженським з оглядом військових дій Російської імперії проти Персії 1722–1735 та 1796 рр. (Додаток, №24). Записку було складено під час чергової російсько-турецької війни 1826–1828 рр. під керівництвом генерал-квартирмейстера головного штабу генерала П.П.Сухтелена. М.Н.Мурзакевич додав до записок дев'ять маршрутів просування російських військ, взятих з записок Бенігсена, твору Д.П.Бутурліна, а також з матеріалів депо карт архіву Головного штабу. У згаданому вже огляді одинадцятого тому М.А.Волков відзначив особливу цінність опублікованих джерел, зокрема першої записки, яка, на його думку, "більш за все заслуговує на увагу читача"[66]. На наш погляд, вона є типовим зразком вияву імперської ментальності, сповненої експансіонізму: "Петро Великий, невтомний у заходах щодо прославлення і збагачення держави своєї, задумав здобути Росії, через торгівлю, деяку участь у багатствах Сходу. Для виконання такого великого наміру необхідно було оволодіти західним і південним берегом Каспійського моря до Астрабаду".

Одним з випадкових придбань Товариства були листи до Т.І.Тутолміна від спадкоємця престолу Павла Петровича (1776 р.) з приводу Сумського гусарського полку (яким командував адресат) та Катерини II про народження її онука Миколи (1796 р.). Документи випадково потрапили до протоієрея з Ананьєва Ф.Гілявського, який передав їх у 1878 р. архієпископу херсонському і одеському Платону. Останній, будучи почесним членом Товариства, надіслав листи до М.Н.Мурзакевича[67]. Віце-президент імператорського Товариства не міг пропустити нагоду опублікувати два, хоча й невеличкі, джерела, які торкались аж трьох представників правлячої династії. До того ж Т.І.Тутолмін був у 1783 р. катеринославським губернатором. Характерними рисами методики упорядників є вміщення листів не у третьому відділенні, де з'являлись незначні за обсягом публікації з мінімумом (а то й без) науково-довідкового апарату, а в основному, другому, а також розташування листів не за хронологією, а за "субординацією" – спочатку про імператрицю, а потім про спадкоємця престолу.

Матеріали з історії XIX ст. певною мірою також стосувались відомих особистостей. Маючи в своєму розпорядженні копію послужного списку новоросійського і бессарабського генерал-губернатора (1763–1831) О.Ф.Ланжерона з його власноручними правками, Товариство вирішило здобути такий же документ стосовно його наступника у пізніші роки – М.С.Воронцова (1823–1854). Звернення до штабу Кавказького корпусу

---

[66] ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.202, 216.
[67] Там само. – Арк.161–162.

знайшло відгук у полковника С.С.Аркудинського, який надіслав документ, датований 1856 роком (тоді М.С.Воронцов помер). Обидва послужні списки, споряджені стараннями М.Н.Мурзакевича низкою приміток, побачили світ у десятому томі (Додаток, №9). Так само він взяв участь у публікації листа з Афоногорського монастиря до архієпископа херсонського і таврійського Гавриїла (В.Ф.Розанова), перекладеного з грецької П.О.Терновським (Додаток, №12). На жаль, упорядники не зробили спробу визначити час написання листа. Також вони своєрідно відреагували на титулування у листі Гавриїла архієпископом херсонським і одеським, назвавши його у заголовку архієпископом катеринославським, херсонським і таврійським. Остання назва єпархії існувала до 1837 р., а потім виділилася нова – херсонська і таврійська з осідком в Одесі. Оскільки лист адресовано до Одеси, вважаємо, що його написано між 1837 та 1848 рр., коли архієпископ Гавриїл очолював нову єпархію. У 1882 р. Товариство придбало збірку листів архієпископа Інокентія (Борисова), який очолював єпархію після Гавриїла. Ймовірно, саме з неї було взято три листи до відомого історика О.М.Бодянського (1844–1854), які опублікував бібліограф з Ростова (Ярославської губернії) А.О.Титов (Додаток, №55). Гадаємо, що останній був причетний до придбання епістолярій, оскільки саме йому було доручено здійснити публікацію і того ж року обрано дійсним членом[68].

Історіографічні пам'ятки, що з'являлись на сторінках "Записок", були у переважній більшості статтями піонерів вивчення давньої історії краю (праці археологів П.Дюбрюкса, І.П.Бларамберга). У даний період було опубліковано ще три праці. У 1875 р. М.Н.Мурзакевич виявив бажання "все те, що стосується Криму і вірменського населення, що мешкає у ньому, бачити у російському перекладі". Його зацікавив зокрема твір "Подорожі Польщею та іншими містами, де мешкали вірмени, які переселились із древнього столичного міста Ані" (1830) архімандрита Міная Медичі, вихідця з Трапезунда, вихованця венеціанської академії св. Лазаря, який перебував у Криму з 1820 по 1846 рр. У лютому 1875 р. віце-президент звернувся до дійсного члена Товариства Г.К.Айвазовського з проханням перекласти витяги з цього твору. Брат відомого мариніста відмовився, але порекомендував звернутись до настоятеля Феодосійської вірменської католицької церкви Х.Кушнерьова. Останній хоча й погодився, але попередив, що також дуже завантажений працею[69]. М.Н.Мурзакевич неодмінно хотів бачити переклад у десятому томі, виявив наполегливість і перекладач упорався вчасно. Так з'явився уривок, в якому містився перелік вірменських старожитностей у Криму (Додаток, №13).

Віце-президент Товариства вирішив, що вартою уваги науковців буде стаття І.О.Стемпковського про діяльність новоросійського генерал-

---

[68] 204 заседание Одесского общества истории и древностей 18 марта 1882 г. – Одесса, 1882. – С.5.

[69] ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.82. – Арк.84, 89, 125.

губернатора А.-Е.Рішельє по управлінню краєм, у якого автор був багато років ад'ютантом. Статтю було написано на замовлення французького "Journal Asiatique" (1822). Через два роки М.Т.Каченовський передрукував її у своєму журналі "Вестник Европы" (переклад А.Зінов'єва). М.Н.Мурзакевич не обмежився простим передруком, а додав до неї 35 своїх приміток (крім вступної примітки до назви, яка часто-густо у публікаціях Товариства відігравала роль передмови), а наприкінці навів промову наступника Дюка – О.Ф.Ланжерона під час відкриття Рішельєвського ліцею 7 січня 1818 р. (щоправда не вказав, звідки її взяв) (Додаток, №10). Зазначимо, що обидві праці не були суто науковими статтями і містили елементи наративу, оскільки обидва автори були очевидцями того, про що писали. Секретар Товариства В.Н.Юргевич переклав з німецької статтю професора Гейдельберзького університету Г.-Ф.Крейцера "Початок археологічних розкопок в Ольвії" (Heidelberger Jahrbücher der Literatur. – 1822. – №78), яка була рецензією на відому працю І.П.Бларамберга "Опис античних медалей Ольвії", видану 1822 р. у Парижі (Додаток, №11).

Камеральна археографія в зазначені роки не посіла, як і раніше, помітного місця у діяльності Товариства. Вартим уваги є видання "Каталога картам, планам, чертежам, видам, хранящимся в Музее императорского Одесского Общества истории и древностей" (Одесса, 1881. – 56 с.). Упорядником каталогу був директор музею М.Н.Мурзакевич. У передмові він зазначив, що зібрання було започатковане ще наприкінці 1839 р. почесним президентом М.С.Воронцовим. Окремо було виділено М.А.Рігельмана, М.П.Саковича і А.П.Чиркова, які зробили особливий внесок до колекції, а потім було перелічено й інших (74 особи), хто робив подарунки Товариству. Каталог поділено на шість розділів – "Карти, плани областей, міст, фортець" (231 позиція), "Карти морів, річок, заток і гаваней" (115), "Церкви і церковні речі" (110), "Портрети, бюсти, монументи" (128), "Історичні і місцеві види" (52), "Стародавні речі" (31). Кількість позицій не відповідає реальній кількості описуваних об'єктів. Є випадки, коли під одним номером зареєстровано кілька предметів, наприклад, 12 бюстів. Біля кожної позиції вказано ініціалами, кому належить дарунок. У передмові зазначено, що не всю колекцію подарували – дещо було придбано, тому біля деяких номерів нічого не вказано.

На превеликий жаль, керівництво Товариства обмежилось зображальними і речовими джерелами і не ризикнуло доручити комусь скласти подібний каталог писемних джерел. Причина могла бути в тому, що не з усіма з них у Товаристві могли дати раду. Підтвердженням цього можуть служити поодинокі випадки описів східних рукописів, які подарував відомий кримський поміщик В.Р.Вассаль. Засновник тонкорунного вівчарства на півдні імперії міг дозволити собі купувати рукописи, навіть не знаючи їх змісту. Перший опис здійснив німецький консул в Одесі О.Г.Блау. Доручений йому для розгляду манускрипт, подарований ще у 1870 р., виявився турецьким перекладом другої частини поеми "Шах-наме" перського і таджицького поета X – початку XI ст. Фірдоусі. Переклад було

здійснено у Константинополі 1619 р., присвячено султанові Осману II і супроводжено 25 малюнками. Оглядач відзначив, що цінним є не лише зміст твору, а й малюнки, які віддзеркалювали мистецтво свого часу.

У 1879 р. у розпорядженні Товариства за сприянням сина попереднього дарувальника, – О.В.Вассаля, опинився ще один рукопис. Після смерті того року О.Г.Блау керівництво звернулось для з'ясування його змісту і значення одночасно до австрійського віце-консула в Одесі Ґюнера та до Петербурзької Академії наук. На початку 1880 р. дипломат повідомив, що познайомився з поемою азербайджанського поета і мислителя XII – початку XIII ст. Нізамі Ґянджеві "Кітабі Хосрев ве Хіріне" ("Хосров і Ширін") (1181 р.) і переклав назви всіх глав[70]. Вона є одним з творів його циклу "Хамсе", сюжет якої пов'язаний з особою іранського царя сасанідської династії Хосрова II Парвіза (591–628) (Додаток, №53). Зі столиці надійшло аналогічне повідомлення з висновками академіка Розена про неунікальність таких рукописів. Також у Петербурзі упорядкували переплутані сторінки та 20 малюнків[71], за що Товариство чемно дякувало академікові у березні 1880 р.[72] Безіменним упорядником (упорядниками) було наведено в описі тільки заголовки розділів з правильним їх розташуванням.

Подарунки залишались, як і у попередні роки, основним джерелом поповнення колекції рукописів Товариства, тому темпи її зростання не змінились. Якщо за 35 років існування наукової установи (1874) було зібрано, за визначенням упорядників щорічних "Звітів", 95 "рукописів різноманітного змісту", 38 "східних рукописів і друкованих книг", 106 "старовинних грамот і документів"[73], то через десять років було 125 "рукописів старовинних і нових збірок", 41 "східний рукопис і друкована книга", 159 "старовинних документів, грамот, патентів"[74]. Серед тих, хто поповнював колекції, у "Протоколах" засідань Товариства у зазначені роки згадуються архімандрити Амфілохій, Антонін, В.Р.Вассаль, інспектор училищ Одеської учбової округи князь В.Д.Дабіжа, херсонський поміщик А.А.Декар'єр, М.Н.Мурзакевич, історик О.К.Накко, єпископ єлизаветградський Неофіт, архієпископ Платон, бібліограф А.О.Титов, полковник О.М.Ямковський.

Стосовно рукописного зібрання Товариство не поводило себе, як "собака на сіні", але водночас дбайливо його зберігало, а за наданими комусь у розпорядження джерелами прискіпливо слідкувало. Згадувані раніше випадки користування документами М.І.Семевського і П.О.Юрченка були не поодинокими. У 1875 р. надіслано Церковно-археологічному товариству при Київській духовній академії для використання малюнки

[70] 193 заседание Одесского общества истории и древностей 24 января 1878 г. – Одесса, 1880. – С.2.

[71] 194 заседание Одесского общества истории и древностей 26 марта 1880 г. – Одесса, 1880. – С.1.

[72] ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.71-а. – Арк.25.

[73] Отчет 1872/1873. – Одесса, 1874. – С.20.

[74] Отчет 1882/1883. – Одесса, 1884. – С.20.

святих місцевостей В.Григоровича-Барського (1744–1745)[75]. Майже два роки (з вересня 1879 р. по серпень 1881 р.) три томи документів т.зв. "Збірки Гавриїла" були у розпорядженні єпископа катеринославського Феодосія, який їх використав для видання "Матеріалів для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії" (1881 р.)[76]. З лютого по травень 1881 р. історичний твір єврейського автора кінця XVII – початку XVIII ст. Д.Ляхну "Девар Сефафаїм" мандрував до Петербурзької публічної бібліотеки, де його звіряли з іншими його варіантами[77]. На прохання цієї ж установи (нагадаємо про творчі зв'язки М.Н.Мурзакевича з помічником директора бібліотеки П.Ф.Бичковим) у листопаді того самого року до столиці імперії було відправлено 10 кримських ханських ярликів та турецьких султанських фірманів для доцента Петербурзького університету В.Д.Смирнова, який займався історією Кримського ханства (повернено вчасно у березні 1883 р.)[78]. Багато понервували у Товаристві з приводу трьох рукописів, надісланих разом з іншими старожитностями для виставки на третій міжнародний з'їзд орієнталістів, що відбувався у Петербурзі у 1876 р. Протягом листопада 1876 – січня 1877 рр. Товариство тричі зверталось до організаційного комітету з проханням повернути цінні пам'ятки[79]. Лише за сприяння П.Ф.Бичкова справа зрушилася з місця і старожитності повернулись до Одеси у вересні 1877 р.[80]

У той же час, якщо до Товариства потрапляли цінні матеріали, то воно само намагалось втримати їх якнайдовше (згадаймо "решетилівські" папери), а то й залишити назавжди. Так, у січні 1876 р. було одержано дозвіл архієпископа херсонського і одеського Леонтія на залишення у зібранні надісланої з села Табурищ (Олександрійського повіту Херсонської губернії) "Збірки указів минулого століття"[81]. Але відразу ж зауважимо, що у науковій установі не трималися "мертвою хваткою" за документи, якщо бачили сенс передачі їх іншій установі. Так у вересні 1880 р. бібліотеці Новоросійського університету було передано три зошити з

---

[75] 168 заседание Одесского общества истории и древностей 12 сентября 1875 г. – Одесса, 1875. – С.4.

[76] 191 заседание Одесского общества истории и древностей 14 ноября 1879 г. – Одесса, 1879. – С.3; 201 заседание Одесского общества истории и древностей 2 октября 1881 г. – Одесса, 1881. – С.5.

[77] 199 заседание Одесского общества истории и древностей 30 марта 1881 г. – Одесса, 1881. – С.2; 201 заседание Одесского общества истории и древностей 2 октября 1881 г. – С.5.

[78] 208 заседание Одесского общества истории и древностей 28 ноября 1882 г. – Одесса, 1882. – С.2; 211 заседание Одесского общества истории и древностей 7 июля 1883 г. – Одесса, 1883. – С.1.

[79] 177 заседание Одесского общества истории и древностей 3 апреля 1877 г. – Одесса, 1877. – С.3.

[80] 179 заседание Одесского общества истории и древностей 12 октября 1877 г. – Одесса, 1877. – С.4.

[81] 170 заседание Одесского общества истории и древностей 1 декабря 1875 г. – Одесса, 1876. – С.3.

ботаніки доктора медицини Бартольді, який у 30-х роках XIX ст. працював у Одесі[82].

Традиційним шляхом поповнення зібрання джерел було також виготовлення копій документів у різноманітних архівних установах. Яскравим прикладом може слугувати не раз згадувана вище співпраця з Петербурзькою публічною бібліотекою. Варто назвати ще кілька випадків, хоча і не всі вони були успішними. У 1876 р. віце-президент звернувся до директора Московського Публічного і Румянцевського музеїв з проханням розшукати опис Чорного моря, складений 1700 р. П.А.Толстим. Спроба виявилась невдалою – джерело там шукали, але не знайшли[83]. У січні 1880 р. почесним членом Товариства було обрано директора Московського головного архіву міністерства іноземних справ Ф.А.Бюлера. У листі до барона вказувалось, що у такий спосіб Товариство висловило свою повагу за те, що сприяв дослідникам, дозволяючи працювати у підпорядкованому йому архіві. Через чотири місяці почесний член надіслав копії документів, пов'язані з Катериною II (1762), а одесити відразу попросили посприяти у розшуку матеріалів з історії Кримського ханства, зібраних свого часу академіком Г.Ф.Міллером[84]. Щоправда ширше розгорнути співпрацю не вдалося. Готуючи до видання описи подорожей Гільденштедта і Палласа, у військового міністра було здобуто дозвіл для віце-президента працювати в архіві Головного штабу (січень 1880 р.) з метою копіювання карт і планів, які б могли супроводжувати видання. Проте і тут не вдалося скористатись нагодою, оскільки дозвіл надійшов запізно, коли М.Н.Мурзакевич вже виїхав з Петербурга до Москви, де він брав участь у Попередньому комітеті чергового, п'ятого, археологічного з'їзду[85]. Не побачила світла на сторінках "Записок" і подорож Х.Кушнерьова до Кам'янця-Подільського і Києва. У червні 1883 р. Товариство підготувало відповідні папери для огляду вірменських старожитностей (в тому числі й рукописних) у Кам'янці-Подільському, куди Х.Кушнерьова запрошував настоятель тамтешньої вірменської церкви А.Щепанський, а також для роботи у Центральному архіві давніх актів у Києві – туди було вивезено частину актів[86].

Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. було вжито заходів щодо збереження старожитностей. У середині квітня 1877 р. за вказівкою міністра внутрішніх справ і за розпорядженням градоначальника віце-президент (він і директор музею) організував вивезення рідкісних золотих, срібних і мідних монет, речей (за винятком мармурів і тендітних терракот), рукописів, карт, креслень, а також діловодчих матеріалів за місто, до

---

[82] ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.71-а. – Арк.64.

[83] 176 заседание Одесского общества истории и древностей 24 января 1877 г. – Одесса, 1877. – С.4–5.

[84] ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.71-а. – Арк.17, 43.

[85] 192 заседание Одесского общества истории и древностей 10 декабря 1879 г. – Одесса, 1879. – С.1–2.

[86] 211 заседание Одесского общества истории и древностей 7 июля 1883 г. – Одесса, 1883. – С.2.

колишньої Тираспільської митної застави (будинок №26)[87]. М.Н.Мурзакевич уже мав подібний досвід – саме він у набагато небезпечніших умовах займався порятунком старожитностей під час Кримської війни[88]. Лише у зв'язку з цим було відмовлено у користуванні джерелами єпископу Гурію та П.О.Китицину[89]. У травні наступного року найціннішу частину колекції було повернено назад[90].

Таким чином, упродовж 1875–1883 pp. співробітники Товариства продовжили пошук нових історичних джерел з історії краю, зберігали зібране у своєму музеї і публікували їх у своєму виданні. У чотирьох томах "Записок" (обсягом понад 100 друк. арк.) вони здійснили 55 археографічних публікацій (понад 40% від загальної кількості статей), які вперше за історію Товариства посіли в них дві третини обсягу (раніше не було й половини). Археографічні публікації відобразили основні напрямки історичних досліджень у Товаристві, головним з яких був, безсумнівно, процес приєднання Південної України до Російської імперії і освоєння краю. Гадаємо, що методологічні засади провідних археографів Товариства і, насамперед, віце-президента М.Н.Мурзакевича віддзеркалювали основні тенденції тогочасної науки. З одного боку, це впливи позитивізму, намагання оприлюднити якомога більше історичних джерел, які могли б проілюструвати поступ в історії краю, – це позначилось на збільшенні обсягу і питомої ваги археографії у "Записках". З іншого, – намагання утриматись у межах офіційної історії розвитку Російської імперії і її місця у світі – це втілилось в одержанні звання імператорського і відчутної апологетики імперської політики. Водночас не можна перебільшувати рівень ідеологізації діяльності Товариства. Адже сама археографічна діяльність свідчить про намагання уникнути політичної тенденційності, притаманної кон'юнктурним історичним дослідженням. Також варто зазначити, що тематика публікацій була ширшою, аніж проблема експансії Російської імперії у Північному Причорномор'ї. На наш погляд, Товариство виходило насамперед з бажання оприлюднити якнайбільше наявних у його розпорядженні джерел. Методика видання джерел залишає суперечливе враження, оскільки її рівень коливався навіть у межах кожного тому. Але часто необхідної археографічної підготовки публікаціям бракувало не лише у відділенні "Суміш", але і в "Збірці матеріалів". У той самий час деякі з публікацій були підготовлені на високому науковому рівні, який відповідав тогочасним стандартам. Теоретичними проблемами видання історичних джерел у Товаристві окремо не займались.

---

[87] Отчет 1876/1877. – Одесса, 1878. – С.13; 168 заседание Одесского общества истории и древностей 12 сентября 1875 г. – Одесса, 1875. – С.4.

[88] *Хмарський В.М.* Відновлення археографічної діяльності Одеського товариства історії та старожитностей (1856–1860) // Историческая память. – Одесса, 2000. – Вып.2. – С.95–96.

[89] ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.10, 112.

[90] Отчет 1877/1878. – Одесса, 1879. – С.10–11.

Смерть віце-президента 15 жовтня 1883 р. стала разючим ударом для Товариства. Наукова установа повинна була увійти у нову добу свого життя – добу "без Мурзакевича".

ДОДАТОК

Перелік археографічних публікацій в "Записках" Одеського товариства історії та старожитностей (1877–1883)

Том X (1877)

1. Страбона География. – С.75–110.

2. Херсонский святитель. Мучение святого Климента. – С.141–174.

3. Древнее греческое рукописное Евангелие Одесского музея. – С.175–176.

4. Описание Колхиды или Мингрелии о. Ламберти, миссионера Конгрегации для распространения христианской веры. – С.178–224.

5. Меры о приведении в известность Новороссийского и Кавказского края. – С.225–229.

6. Разные замечания касательные до острова Тамана. – С.230–234.

7. Письма правителя Таврической области Василия Васильевича Коховского правителю канцелярии В.С.Попову для доклада его светлости князю Григорию Александровичу Потемкину-Таврическому. – С.235–360.

8. Шествие его императорского величества в полуденный край России в 1787 году. – С.361–364.

9. Послужные списки генерал-губернаторов Новороссийского края и Бессарабии. – С.371–390.

10. О трудах дюка Ришелье по части управления в полуденной России. – С.391–406.

11. Начало археологических розысков в Ольвии. – С.407–414.

12. Послание афоногорского монастиря "Руссик" архиепископу екатеринославскому, херсонскому и таврическому Гавриилу с изложением монастырских нужд и обстоятельств и просьбою о пособии. – С.438–440.

13. Армянские древности Таврического полуострова. – С.440–451.

14. Точное описание воздвигнутых турецкою изобретательностью триумфальных ворот, которые были поставлены в Бендерах благодаря стараниям и издержкам турецкого паши и великого визиря, его королевскому величеству Карлу XII, шведскому королю, при отъезде последнего в свои наследственные земли, с присовокуплением замечательной прощальной речи. Весьма точно переведено с арабского. Напечатно в 1710 г., в Швеции. – С.452–457.

15. Изображение правого оттоманского суда в Бендерах над виновниками нападения на дворец короля в Варнице, или кровавое им возмездие, в котором открыто принял участие его султанское величество Ахмет III,

по пристрастию и благосклонности к интересам шведского короля. Напечатано в 1713 году (в Швеции). Перевод с немецкого экземпляра Одесского музея. – С.458–465.

16. Материалы для истории Запорожья. – С.482–487.

17. Устав Молдавии 1741 года. – С.492–498.

18. Ода графу Александру Васильевичу Суворову. – С.509–510.

Том XI (1879)

19. Дневник Путешествия в Южную Россию академика С.-Петербургской Академии Наук Гильденштедта в 1773–1774 г. – С.180–228.

20. Рескрипты, принадлежащие музею Общества. – С.323.

21. Ордера светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, Новороссийского генерал-губернатора. – С.324–377.

22. Письмы адмирала Иосифа Михайловича де Рибаса правителю канцелярии фельдмаршала князя Потемкина-Таврического для доклада его светлости. – С.378–434.

23. О греческой приписке на Евангелии X-го века Одесского музея. – С.450–452.

24. Краткие записки о военных действиях россиан против персов. – С.452–466.

25. Материалы касающиеся Крыма и Молдавии. – С.467–472.

26. Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин. Жана Де-Люка, монаха доминиканского ордена (1625). – С.473–493.

27. Материалы по истории Запорожья. – С.494–496.

28. Болезнь и смерть светлейшего князя Потемкина-Таврического. – С.503–504.

29. Греческий панегирик князю Потемкину, с русским переложением. – С.505–506.

30. Лица, служившие в штате князя Потемкина-Таврического. – С.506–508.

Том XII (1881)

31. Февраля 14 преставление и похвала святому отцу Константину нареченного Кирила, учителя словенскому языку и болгарскому, философа. Створено Климентом. – С.49–59.

32. Пролог. В т(от) д(е)нь (15 июля) память с(в)ятого кн(я)зя Володимира, кр(е)стившего всю рускую землю. – С.59–61.

33. Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 годах. – С.62–208.

34. Распоряжения светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического касательно устроения Таврической области с 1781 по 1786-й год. – С.249–329.

35. Письма екатеринославского губернатора Василия Василиевича Коховского состоящему при делах ее величества Екатерины II, тайного

советника В.С.Попова, для доклада князю Платону Александровичу Зубову (с 20 января 1793 по 24 июля 1794 года). – С.330–427.

36. Астрономическое положение городов в Крыму. – С.427–430.

37. Гражданин Ларион Федорович Портнов. – С.461–462.

38. Два письма генерал-майора Михаила Илларионовича Голенищева-Кутузова-Смоленского. – С.486.

Том XIII (1883)

39. Беларусская грамота княжны Настасии Михайловны Мстиславской, о размене сел с ее родичами 1561 г. – С.17–24.

40. Житие преподобного отца нашего Иоанна, епископа Готфии. – С.25–34.

41. Поездка во внутренность Крыма, вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань. – С.41–107.

42. Записка академика П.С.Палласа князю Потемкину о исследовании берегов Каспийского моря. – С.108–112.

43. Письмы господаря Григория Гики фельдмаршалу графу П.А.Румянцеву и Г.А.Потемкину-Таврическому, 1777–1783 годов. – С.117–131.

44. Выезд последнего крымского хана Шагин-Гирея из России в Турцию, в 1787 году. – С.132–135.

45. Письма барона Антуана графу Сегюру, о пользе учреждения морской торговли Марсели с Херсоном. – С.156–164.

46. Выписка из письма, писанного из Бендер от 11/22 ноября 1789. – С.180–182.

47. Докладная записка М.Л.Фалеева его светлости. – С.182–183.

48. Какие приказания его светлости были обер-штер-кригс-комисару Фалееву, о строениях в г. Николаеве и заведениях в окружности оного и намерения в рассуждении флота, адмиралтейства и мастерских 1791 года. – С.184–187.

49. Сведение о службе по синодальному управлению князя Г.А.Потемкина-Таврического. – С.187–188.

50. Доктор медицины Данило Самойлович. – С.246–254.

51. Якуб-ага (Яков) Рудзевич. – С.254–259.

52. Епископ Моисей Гумилевский, викарий феодосийский и мариупольский. – С.260–262.

53. Персидский манускрипт с рисунками, музея Одесского общества истории и древностей. – С.265–268.

54. Донесение генерала М.В.Коховского, для доклада князю Г.А.Потемкину-Таврическому. – С.268.

55. Письма архиепископа херсонского Иннокентия (Борисова) профессору И.М.Бодянскому. – С.269–272.

Ярослав ДАШКЕВИЧ *(Львів)*

ЛЬВІВСЬКА АКАДЕМІЧНА АРХЕОГРАФІЯ

Перші публікації текстів документів з науковою метою були здійснені у Львові ще наприкінці XVIII ст. Починаючи від середини XIX ст. архівні матеріали видавалися багатотомними серіями, що до сьогодні зберегли наукову вартість та є підставою для історичних досліджень з історії України середньовіччя та нового часу. Серед зачинателів археографічної праці є низка видатних українських істориків – Іван Вагилевич, Денис Зубрицький, Ізидор Шараневич та ін. Українська археографічна наука в цілому починає свій новий етап від діяльності в цій ділянці Михайла Грушевського, від організації ним Археографічної комісії в складі Наукового Товариства ім. Шевченка та видання перших томів “Жерел до історії України-Руси”[1].

Встановлення радянської влади на західноукраїнських землях не принесло розквіту історичній науці й негативно відбилося на таких ділянках, як археографія та різні відгалуження джерелознавства. При накинених згори історіософських концепціях публікація новознайдених історичних джерел, які могли б розхитати апріорні догми, була небажаною. З таких самих міркувань занедбували вивченням джерелознавства разом з різноманітними допоміжними історичними дисциплінами. Фах тогочасного історика не вимагав вдосконалення методики джерелознавчих досліджень, підвищення спеціалізації його “ремесла” (у кращому розумінні цього слова).

Лише кінець 50-х і початок 60-х рр. XX ст. принесли певні зміни. Центр ваги – в ділянці публікації джерел – перемістився тоді на архівні установи; зокрема, у Львові – на багаті своїми фондами Центральний державний історичний архів та Львівський обласний державний архів. Хоча виданий ряд збірників і матеріалів відзначався тенденційністю і однобокістю[2], та

---

[1] Див.: *Капраль М.* Археографічна комісія Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові: (Нарис історії діяльності) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Вип.3/4. – С.56–76.

[2] Бібліографію цих видань див.: *Солонинко В.М., Сусло Т.Д.* Покажчик документальних публікацій та науково-довідкової літератури архівних установ Української РСР (1926–1974). – К., 1974. – 159 с. Також: *Гнєвишева О.М., Пельц Д.І.* Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові. Покажчик видань архіву та літератури про його діяльність (1947–1988). – Львів, 1990. – 152 с.

праця над виявленням, підбором, археографічним опрацюванням, науковим апаратом збірників дала можливість підготувати фахівців-археографів, а також опублікувати певну кількість цінних джерел. 70–80-ті рр. XX ст. принесли черговий спад у цій ділянці, що, не в останню чергу, було пов'язано з політичними репресіями.

Події кінця 80 – початку 90-х рр. XX ст. і проголошення незалежної Української держави примусили задуматися над станом історичної науки, допомогли виявити чи не найслабшу її ланку – відсутність нових наукових видань джерел, обмеженість та неадекватність існуючої опублікованої бази досліджень, великі прогалини у вивченні джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін.

Нові ідеї, нові люди дали поштовх до активізації діяльності Археографічної комісії Академії наук та до утворення окремого Інституту української археографії (тепер Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського Національної академії наук України). Львів з його специфічною, різноманітною і стародавньою архівною базою та з певною кількістю фахівців не міг залишитися осторонь від таких важливих процесів. Ситуацію, яка склалася, дуже добре зрозумів тогочасний голова Археографічної комісії АН та заступник директора Інституту історії АН, член-кореспондент АН Павло Сохань.

У такий спосіб дійшло спершу до утворення осередку Археографічної комісії АН у складі Інституту суспільних наук АН у Львові. Початковою датою осередку треба вважати 1 листопада 1990 р., коли до штату Інституту було включено провідного наукового співробітника Ярослава Дашкевича з завданням вести підготовчу роботу (в першу чергу – підбір відповідних кадрів) для перетворення осередку в окрему ланку майбутнього Інституту української археографії АН, ідея створення якого вже "висіла в повітрі". Певне, усталені десятиріччями стереотипи ламати в Києві було не просто, але у квітні 1991 р., як відомо, проект утворення окремого інституту матеріалізувався – а після цього надійшла черга до Львова. Боротися з штампами і трафаретами було складно. Це було ясно хоча б з того, що працівникам первісного осередку у Львові довелося – формально – включитися у виконання теми з дивною (з сучасної точки зору) назвою "Еволюція класової структури в Україні в період феодалізму".

У середині 1992 р. заходи у Президії АН увінчалися успіхом. 25 травня Бюро Відділення історії, філософії та права АН постановило (№ 121/121 постанови, протокол № 7, § 4) організувати Львівське відділення Інституту української археографії. 30 червня було досягнуто угоди між Інститутом суспільних наук та Інститутом української археографії про виділення штатних одиниць (зі складу Інституту суспільних наук) та деяких коштів, на базі яких мало виникнути Львівське відділення. Врешті, 21 липня 1992 р. з'явилося розпорядження Президії Академії наук (№ 620) з довгою назвою "Про переведення працівників і передачу бюджетних асигнувань, а також науково-дослідної тематики з Інституту суспільних наук Академії наук України до Інституту української археографії АН України". Таким

чином було легалізовано утворення Львівського відділення. Зупиняюся на цих бюрократичних деталях, бо вони, хоч-не-хоч, важливі для історії Інституту в Києві та його Львівського відділення.

1 вересня 1992 р. Львівське відділення почало офіційно працювати (зрештою, ще від 1990 р.) в тимчасовому приміщенні Центрального державного історичного архіву, яке було надано директором архіву Орестом Мацюком без будь-якої орендної плати. Варто може й згадати тих чотирьох співробітників відділення, котрі починали свою роботу ще у первісному осередку, тим більше, що вони залишилися вірними даній установі досі. Це були: Андрій Ґречило (науковий співробітник), Надія Бортняк (Халак) (молодший науковий співробітник), Ярослав Федорук (старший лаборант) та Ярослав Дашкевич (заступник директора Інституту української археографії – керівник відділення). 1 вересня відділення поповнилося ще двома науковими та чотирма науково-допоміжними співробітниками. Вже тоді було застосовано принцип (якщо можна так висловитися): підбирати в основному молодих людей після закінчення вищої освіти (або незабаром після здобуття такої освіти), щоб вони могли оволодіти "ремеслом" історика, археографа, джерелознавця в стінах академічної установи. Діяв і діє ще другий принцип: не обмежувати ініціативу, стимулювати науковий ріст як по дисертаційній, так і видавничо-публікаторській лініях. Незважаючи на складні, часом дуже складні, умови праці (які буде описано нижче), плани підвищення наукової кваліфікації здійснити вдалося практично повністю. Видавничо-публікаторські плани реалізувати було складніше, бо видавничі можливості часто були менші від наукових потреб. 11 вересня 1992 р. Львівське відділення було зареєстровано як юридична особа.

Певною віхою в історії відділення – та підтримкою на шляху дальшої діяльності – стала постанова бюро Президії Академії наук України з 18 грудня 1992 р. (№ 329-Б) "Про забезпечення дальшого розвитку археографічних досліджень у західноукраїнському регіоні", підписана президентом АН Борисом Патоном. Вона стосувалася фінансування для відділення, аспірантури, комплектування науково-допоміжної бібліотеки також чужоземною науковою літературою та періодикою. Дальший розвиток подій – у першу чергу, недофінансування Академії наук – дозволив лише частково здійснити ці накреслення.

У 1993 рік відділення вступило зі своєю вже визначеною темою "Історичні джерела та історіографічні пам'ятки середніх і нових часів західного регіону України", виконання якої в складі кількох розділів передбачалося протягом 1993–1997 рр. Доречно тут навести відгук рецензента цієї пропонованої теми, тим більше, що висновок від імені Наукової ради Відділення історії, філософії та права підписав видатний український історик, член-кореспондент Академії Федір Шевченко: "Одне з важливих завдань, що виникає на сучасному етапі дослідження історії України середніх та нових часів – поширення джерельної бази історичних досліджень та перевидання фундаментальних праць з історії України з повним розкриттям їх змісту, висвітленням методики використання джерел і

літератури. Львівське відділення, розробляючи майже недосліджені й мало, або навіть цілком невідомі джерела специфічного характеру (картографічна спадщина Боплана, джерела східними мовами тощо) та максимально поширюючи можливості використання праці М.Грушевського "Історія України-Руси" шляхом складення повноцінного науково-допоміжного апарату, робить значний внесок в українську історичну науку. Тема Львівського відділення з усіма її підрозділами відповідає актуальним потребам української археографії. У науковому відношенні вона цілком перспективна".

Так починалася львівська академічна археографія.

Сьогоднішня стаття – це не бюрократичний звіт, хоча від раз засвоєного стереотипу звільнитися важко. Намагатимуся послідовно висвітлити кілька питань діяльності відділення, наукові наміри, які здійснилися або здійснюються у вигляді видань чи у якійсь іншій формі, а також назвати незреалізовані задуми та причини, які до цього довели, кооперування з іншими науковими установами, що відбилося як у видавничій, так і в конференційній сферах; з'ясувати, чи орієнтація на наукову молодь виявилася правильною і в що вилилися наукові зв'язки з закордонними осередками. При відділенні утворювалися також інші наукові об'єднання джерелознавчого, а також неджерелознавчого, але не менше актуального профілю, отже – доцільно підсумувати, що вони принесли українській науці. На завершення ще дещо сказати про сучасний стан відділення та перспективи дальшої його діяльності. Це треба зробити також тому, що в тих академічних установах, які поважно дбають про свій внесок до науки, не все повинно здійснюватися за схоластичною схемою "плани–звіти". У Львівському відділенні й при вирішенні завдань першої теми, згаданої тільки що – "Історичні джерела та історіографічні пам'ятки середніх і нових часів західного регіону України" (виконання якої закінчилося у 1997 р.), – і при реалізації наступної – "Джерелознавство історії західноукраїнського регіону: археографічна публікація та інформаційні системи" (для виконання у 1998–2002 рр.) – їх назви розглядалися не лише як рамки, в яких мали здійснюватися наукові дослідження, але також і як межі, поза які можна було виходити під впливом нагальних наукових і ненаукових (зокрема громадсько-політичних) вимог.

Тим більше, що про всі роки існування відділення від 1992 р. важко говорити як про стабільні у науково-дослідній сфері, що, в свою чергу, стало відбиттям становища, яке склалося в громадсько-політичному житті, де питання української науки і культури в цілому було відсунене на "сірий кінець". Усе це віддзеркалилося також в діяльності такої, по суті, невеликої ланки в українській історичній науці, якою є Львівське відділення.

Відділення почало працювати регулярно з 1993 р. – після попереднього перехідного періоду, – розраховуючи на 30 працівників, з яких десять мало бути науковими, а шістнадцять – науково-допоміжними. Насправді, під кінець року відділення мало 25 співробітників, з яких науковцями були

тільки вісім. Протягом наступних трьох років (1994–1996 рр.) можливості відділення різко скоротилися. На кінець 1996 р. кількість наукового і науково-допоміжного персоналу зменшилася до 10 осіб (відповідно четверо і шестеро). Одночасно з продиктованим згори скороченням штатів з'явився зменшений робочий тиждень, неоплачувані відпустки. Зникла – з 1997 р. – фінансова допомога (невелика, але все ж таки потрібна) Державного фонду фундаментальних досліджень. До цього приєдналася відсутність академічних коштів на видавничу діяльність, нерегулярна виплата заробітної плати, неможливість оплачувати наукові відрядження і т.д. Такі умови, які стали поступово покращуватися лише у 2000 р., не сприяли розвиткові наукової праці, а атмосфера, при якій треба було займатися дослідженнями, не дуже підбадьорювала. Незважаючи на це, вдалося зберегти основний скелет відділення завдяки впертості, наполегливості, витримці, а також кмітливості його співробітників. Усі негативні прояви тогочасних та й сучасних наукових буднів були цілком незалежні від намагань головного інституту в Києві та його директора Павла Соханя, що мусив боротися з подібними явищами у своїй столичній установі та у відділеннях і осередках, які виникали в різних містах України. Підтримка Києва – у цьому відношенні – відчувалася постійно.

Щоб не перетворювати фінансово-економічну кризу, яка звалилася на інститут, в кризу наукових досліджень, відділення встановило контакти з українськими інституціями в державі та поза її межами, отримуючи від них посильну підтримку – від Канадського інституту українських студій в Едмонтоні (при університеті Альберти, Канада) та Центру досліджень історії України ім. Петра Яцика в складі цього ж КІУСу, від Ліги українських меценатів у Києві. Значну допомогу здійснював Брандонський університет у Канаді. При цій нагоді треба згадати прихильних відділенню істориків Зенона Когута, Франка Сисина, Сергія Плохія, а також самого мецената Петра Яцика. В такому ж плані – польського історика у Канаді Андрія-Болеслава Перналя. Видавничу справу підтримував і підтримує як меценат Мар'ян П. Коць (Нью-Йорк). Конференційну й експедиційну діяльність – львівський меценат Володимир Кашицький. Пожертвування на видавничі й конференційні та інші потреби відділення отримувало через засноване з цією метою Громадсько-культурне об'єднання "Українська археографія" у Львові. У жовтні 1996 р. відділення перейшло до нового приміщення в академічному будинку на вул. Винниченка, 24. Цей новий осередок з чотирьох кімнат було капітально відреставровано у 2000 р. завдяки фінансуванню державного підприємства Нафтопровід "Дружба". Ці факти ще раз підтверджують, що Львівське відділення виявилося життєздатним, потрібним та могло користуватися недержавною підтримкою тоді, коли держава про нього не дуже дбала. Важливим, як здається, принципом стало те, щоб установи та особи, що допомагали відділенню в його видавничій та іншій діяльності, не ставили свою підтримку в залежність від виконання будь-яких компліментарних чи інших ненаукових вимог. Цей принцип зберігається досі.

Перші видання під егідою Львівського відділення Археографічної комісії Академії наук України почали з'являтися у 1991 році, щоб з наступного, 1992 року, виходити у світ з надзаголовком Львівське відділення Інституту української археографії (а від лютого 1995 р. під поширеною назвою – Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського Національної Академії наук України).

Дуже амбітним стало намагання заснувати й продовжувати видання серій: збірників статей на історичну та параісторичну тематику, публікацій джерельних матеріалів, науково-довідкової літератури. Дещо з цих планів вдалося здійснити. Видання окремих серій припинялося (але не без надій, що їх відновлять), інші – ще не дійшли до стадії реалізації. Корисним виявилося кооперування видавничих зусиль з іншими науковими установами. Таких серій була ціла низка.

"Україна в минулому". Вип. 1–9 (1992–1996). Збірник наукових статей з історії України, джерелознавства, з публікацією джерельних матеріалів, який здобув позитивне реноме як в Україні, так і поза Україною. Є певні надії, що у 2003 р. вдасться відновити регулярне видання збірника.

"Львівські історичні праці" (1993–1995). Планувалося видання по лінії трьох підсерій: "Джерела", "Дослідження" та "Матеріали засідань і конференцій". У підсерії "Джерела" побачили світ – як вип. 1 (1994) – Василя Гарасимчука "Матеріали до історії козаччини XVII віку" (зібрані цим істориком ще за життя) і біографічний збірник статей "Василь Гарасимчук: Життя і творчість (1880–1944)", та – як вип.2 (1994) – Івана Крип'якевича "Львівська Русь в першій половині XVI ст. Дослідження і матеріали", також посмертне видання, підготовлене Мироном Капралем. У підсерії "Дослідження" було видано дві книжки: вип. 1 – Ярослава Федорука "Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.)" (1993) та вип. 2 – Олекси Вінтоняка "Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст." (1995) (О.Вінтоняк – український історик та видавець з Мюнхена). У третій підсерії "Матеріали засідань і конференцій" опубліковано збірку доповідей під заголовком "Михайло Грушевський і львівська історична школа. Матеріали конференції: Львів, 24–25 жовтня 1994 р." (1995), у виданні якої взяв участь Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. І.Франка[3]. Ці ж доповіді (та доповіді наступних конференцій про М.Грушевського) увійшли пізніше до більшої збірки "Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському: Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р." (рік видання 1999; разом з попереднім кооперантом). Хоча видання серії "Львівські історичні праці" припинилося у 1995 р., її продовженням як щодо публікації джерел, так історіографічних праць минулого, можна вважати серію:

---

[3] Тут і далі згадую лише тих кооперантів, що брали реальну участь у підготовці видань та наукових конференцій.

“Львівські історичні пам’ятки”, т.1–2 (1998–2000). Це фундаментальне археографічне видання охопило – як т.1 – “Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.)” та – як т.2 – “Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.)”, підготовані до друку М.Капралем. Видання побачило світ при співпраці з історичним факультетом Львівського державного (пізніше – національного) університету ім. І.Франка. Третім томом стане перевидання в українському перекладі та з науковим апаратом праці Дениса Зубрицького “Хроніка міста Львова”, яка, незважаючи на те, що була опублікована понад півтора століття тому, не втратила наукової вартості досі*.

“Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові” (тепер – в Україні) (вип. 1–2), за лютий 1992 р. – жовтень 1993 р. і 1995–1997 рр. (роки видання 1994; 1999), охопили результати діяльності комісій, з якими (особливо з Археографічною комісією НТШ, відродженою 1992 р.) щільно співпрацює Львівське відділення. Ця серія продовжуватиметься далі.

“Історія релігій в Україні”. “Тези повідомлень” (II–VII, 1992–1997), пізніше “Матеріали” (VIII–IX, 1998–1999), врешті “Праці” (X–XII, 2000–2002) наукових конференцій, організованих, головним чином, завдяки зусиллям Львівського музею історії релігії при співучасті Львівського відділення. Конференції пройшли еволюцію не лише в назві – спершу вони стали відомими як “Круглі столи” (I–IV, 1991–1994), пізніше як “Міжнародні круглі столи” (V–VIII, 1995–1998), тепер вже як “Міжнародні конференції” (IX–XII, 1999–2002). Первісні тези поступово перетворилися в повноцінні збірники статей з широким колом авторів. З усіх серій це видання виявилося найстабільнішим і найрегулярнішим. Воно здобуло визнання у фахових колах. Серія продовжуватиметься. На самому початку, коли короткі тези не могли задовольняти науковців, цю недостачу намагалися компенсувати шляхом видання збірників “Релігія в Україні. Дослідження. Матеріали”. Вип. 1–3 (1992–1994). В останні роки найцінніші доповіді, а також інші “позаконференційні” дослідження виходять у вигляді альманахів. Їх з’явилося два: “Берестейська унія (1596–1996). Статті й матеріали” (1996) та “Різдво Христове – 2000. Статті й матеріали” (2001);

“Пам’ятки картографії України”. Серія відновлена після 70-річної перерви, коли видання було припинено в Києві внаслідок політичних переслідувань української науки. Першим випуском нової серії (рік видання 2000) стало факсимільне перевидання: “Спеціальна карта України Ґійома Левассера де Боплана 1650 року”, мірило 1:450000. До восьмиаркушевої карти додано великий науковий апарат, підготований Марією Вавричин та Олегом Гольком. У перевидання вклало багато праці київське видавництво “Мапа” – фінансову підтримку надав Брандонський університет в Канаді. Серія продовжуватиметься: передбачається перевидати факсимільним

---

* Книжка вийшла друком у вересні 2002 р., див.: *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова / Пер. з польськ. І. Сварника; наук. комент. М. Капраля. – Львів, 2002. – 602 с. (*прим. ред.*).

способом інші карти України Боплана, а також ранні австрійські карти Галичини;

"Репертуар української книги 1798–1916. Матеріали до бібліографії". Розрахована на 10–11 томів публікація такої пам'ятки української національної бібліографії, якою є т.зв. картотека Юра Меженка (здійснювалася під його загальним керівництвом у 1945–1947 рр.). Проект реалізується спільно з Львівською науковою бібліотекою ім. В.Стефаника НАН України. Досі побачило світ п'ять томів (1995–2001), що охоплюють книжки, видані у1798–1905 рр. Як своєрідний вступ до десятитомника треба розглядати публікацію "На шляху до створення репертуару української книжки. Протокол наради, присвяченої складанню "Бібліографії української книги 1798–1914 рр.", яка відбулася в Бібліотеці АН УРСР 21–22 грудня 1945 р." (1991; це видання вийшло ще під "фірмою" Львівського відділення Археографічної комісії).

Довідковий апарат до "Історії України-Руси" Михайла Грушевського передбачається випустити в трьох томах як 11, 12 та 13 томи "Історії". Поки що побачив світ т.11 (2000), тобто покажчик імен, підготований М.Капралем та Я.Федоруком. Два дальші томи – це покажчик географічних і етнічних назв, а також зведена бібліографія до всіх томів.

Незалежно від серій було видано кілька збірок статей і матеріалів. Варто відзначити такі:

"Перші та другі читання пам'яті В'ячеслава Липинського. Українська національна еліта. Проблема влади в Україні. Життя і творчість В.Липинського", тези (1996, за співучасті Фундації ім. В.Липинського в Луцьку);

"Український біографічний словник: історія і проблематика створення. Матеріали науково-практичної конференції" (1997), видані в результаті співпраці з львівським Науково-виробничим підприємством "Некрополь";

"Боплан і Україна". Збірник наукових праць і матеріалів (1998) і "Картографія та історія України". Збірник наукових праць (2000). Ці дві збірки, опубліковані при співучасті Брандонського університету в Канаді, присвячені історичному картознавству та історичній картографії, можуть розглядатися як науковий фундамент, що підготував відновлення згаданої вище серії "Пам'ятки картографії України". Обидві збірки стали першою, виконаною на належному науковому рівні, ластівкою на шляху відродження однієї з досить занедбаних допоміжних історичних дисциплін. Готується ще один том такого ж профілю, так що можна буде говорити про перетворення цих видань у ще одну серію.

Врешті:

"Mappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя" (1996). Результат колективної праці Львівського відділення, Інституту історичних досліджень Львівського державного університету ім. І.Франка, Інституту сходознавства ім. А.Кримського НАН України та Центрального державного історичного архіву України у Львові.

У стінах Львівського відділення та при співпраці з ним з'явилася низка монографічних досліджень та окремих (позасерійних) публікацій джерел,

що стосуються різних періодів історії України. З цієї другої категорії (джерела) на увагу заслуговують:

"Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.)". Упорядник Галина Сварник (1998);

Аркадій Любченко. "Щоденник". Упорядник Юрій Луцький (1999);

Монографічні дослідження – окремі книжки та збірки статей на однотипну тему:

Ярослав Дашкевич. "Вірменія і Україна" (2001). Збірка репринтів статей і рецензій французькою та англійською мовами;

Петро Сас. "Історія України XVI–XVII ст." Навчальний посібник (2001). Виданий за співпраці з Лігою українських меценатів;

Ярослав Федорук. "Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657". – Ч.1: 1654 рік (1996);

Михайло Пасічник. "Варшава, Москва і Стамбул у боротьбі за Україну (1657–1660)" (1998). Практично два наклади, другий – доповнений;

Богдан Гудь. "Українці–поляки: хто винен? У пошуку причин українсько-польських конфліктів першої половини XX ст." (2000);

Марія Старчак-Вавричин. "Село Мшана на Лемківщині" (2000);

Кость Бондаренко. "Атлантиди і каріатиди з-під "даху" президента" (2000).

Протягом 1993 р. – першої половини 2001 р. Львівське відділення було організатором та співорганізатором понад п'ятдесяти наукових конференцій, з них приблизно третина міжнародного рівня. Вище вже наводилися назви конференцій, матеріали яких появилися у вигляді збірників тез і праць. Так чи інакше, можливість взяти участь у таких конференціях стала для молодих науковців як відділення, так і з-поза відділення шляхом для апробації їх наукових досліджень, а також нагодою для поширення власних горизонтів, засобом вивчення правил ведення дискусій, спробою нав'язання безпосередніх контактів з науковцями різних регіонів України, Європи, Америки. Активною була участь співробітників відділення у міжнародних конференціях і симпозіумах як в Україні, так і поза її межами. Перелік країн, в яких з такою метою перебували науковці відділення, досить значний: Австрія, Білорусь, Велика Британія, Ізраїль, Італія, Литва, Німеччина, Польща, Росія, Туреччина. При цій нагоді варто ще раз звернути увагу також на те, як – формально і неформально – складалися наукові зв'язки Львівського відділення з відповідними інституціями за кордоном. Ще 1992 р. у Відні було укладено договір про співпрацю з Австрійським інститутом для дослідження Східної і Південно-Східної Європи. Контакти розвивалися за конференційною лінією, за лінією персональних наукових зв'язків, але до реалізації найважливішого завдання – опрацювання путівників у Відні та Львові по архівних фондах, важливих, відповідно, для істориків України та Австрії – не дійшло. Формально було укладено договори з Українським архівом у Варшаві (1995 р.) та з Інститутом історії Академії наук Білорусі у Мінську (2000 р.). Складне становище, в якому опинився Український архів у

Варшаві, не дало можливості ширше розгорнути співпрацю. У Мінську співробітники Львівського відділення можуть розраховувати на прихильне ставлення своїх білоруських колег. Низку конкретних угод Львівське відділення як виконавець та як посередник у виконанні наукових завдань уклало з Канадським інститутом українських студій (при університеті Альберта) в Канаді. Ці угоди стосувалися, в першу чергу, упорядкування архівних фондів рукописного відділу бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка, що були вивезені німецькою владою на Захід та опинилися пізніше у Національній бібліотеці у Варшаві, але досі польською стороною не повернені власникові. Це упорядкування архівних фондів повинно завершитися підготовкою до видання путівника (упорядник фондів та путівника Галина Сварник). Друга угода – з канадської сторони від імені Центру досліджень історії України ім. П.Яцика – стосується забезпечення англомовної едиції "Історії України-Руси" М.Грушевського повноцінним бібліографічним апаратом (виконавець А.Ґречило). Врешті третя угода – підготовка до видання збірки тих документів з архівних тек ("Папки") Йосифа Сталіна та В'ячеслава Молотова, що стосуються національно-визвольної боротьби в Україні 1943–1950 рр. (готують Людмила і Владислав Гриневичі, Київ).

Підвищення наукової кваліфікації співробітників проходило, у першу чергу, шляхом інтенсивної дослідницької праці, що проявлялася, як відзначалося вище, публікацією книжок, статей у журналах і збірниках, участю в конференціях, наукових відрядженнях за кордон (Польща, Росія, Білорусь, Німеччина, Австрія, США, Канада), а також стажуванням за кордоном (Польща, США, Канада), з наданням відповідних стипендій чи ґрантів. Назовні такий процес проявлявся також – формально – в здобуванні наукових ступенів. Протягом 1994–1999 рр. відбувся успішний захист одної докторської та восьми кандидатських дисертацій. Ось їх заголовки: докторська – Я.Дашкевич "Стан і напрями джерелознавчих та історіографічних досліджень історії України (друга половина XIX–XX ст.)" (1994); кандидатські – А.Заяць "Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст." (1994), Я.Федорук "Туреччина та її васали у відносинах з Богданом Хмельницьким у 1654 р." (1996), М.Капраль "Фінансові книги Львова другої чверті XVI ст. як джерело дослідження історичної демографії та соціотопографії" (1996), А.Ґречило "Українська міська геральдика: принципи розвитку" (1996), К.Бондаренко "Діяльність Організації Українських Націоналістів під час Другої світової війни: політичний і військовий аспекти" (1997), Т.Зайцева-Гошко "Магдебурзьке право Центрально-Східної Європи XIII–XVIII ст. в українській і польській історіографії" (1999), Н.Халак "Наукова спадщина і громадсько-політична діяльність Степана Томашівського" (1999), Ігор Скочиляс "Протоколи Генеральної візитації Львівської єпархії 1730–1733 рр. як історичне джерело" (1999). Цей показник підтверджує думку, що принцип поповнювання кадрів Львівського відділення науково перспективною молоддю себе виправдав. Для обговорення питань, пов'язаних з археографією, дже-

релознавством, спеціальними історичними дисциплінами, визначенням доцільності опрацювання наукових тем, а також для вирішення питань, пов'язаних з захистом дисертацій, прикріпленням дисертантів тощо 28 грудня 1998 р. було утворено Наукову раду Львівського відділення.

У щільному зв'язку з Львівським відділенням працювали і працюють Українське геральдичне товариство та Група дослідження проблем суверенітету, національних інтересів і безпеки (неформальне об'єднання науковців, засноване 1995 р.).

Українське геральдичне товариство (голова А.Ґречило) поширило свою діяльність на всю Україну, має також контакти з закордонними дослідниками. УГТ відіграло помітну роль при опрацюванні державних символів України. Воно проводить проектну та консультативну роботу в ділянці збереження та утворення емблем державного, обласного, міського, сільського рівнів, не обмежується лише геральдикою, але займається також сфрагістикою, прапорництвом, частково генеалогією, проектуванням державних нагород тощо. Товариство проводить практично щорічно Наукові геральдичні конференції (від 1991 р.). Було видано "Тези повідомлень" (I–V конференцій, 1991–1995), пізніше "Матеріали" (VI конференція, 1997). Як спільне видання УГТ та Львівського відділення побачила світ монографія А.Ґречила "Українська міська геральдика" (1998), довідкові видання – І.Ситий "Міські печатки Лівобережної України XVII–XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського. Каталог" (1995) та А.Ґречило "Затвердження гербів Правобережної України в 1791–1792 рр." (1997). Тепер видається міжнародний збірник "Міста і містечка в гербах, печатках і прапорах" (2002). Виходить періодичний орган УГТ "Знак" (№ 1–26 від травня 1993 р. до червня 2002 р.).

Наукова діяльність Українського геральдичного товариства здобула позитивні відгуки як в Україні, так і за кордоном.

Група дослідження проблем суверенітету, національних інтересів і безпеки (на початках, у 1995 р., група "Державотворення – економіка – національна безпека"; голова – Я.Дашкевич, секретар В.Харитонов) проводить наукові семінари на актуальні теми. У семінарах бере участь 10–15 висококваліфікованих спеціалістів – таких семінарів відбулося понад тридцять. При підтримці та за співпраці з вищими навчальними закладами організовуються наукові конференції, з яких варто назвати такі: "Стратегічна безпека: українська модель розвитку держави та вищі національні інтереси" (1998), "Стратегія українсько-польського соціально-економічного партнерства" (2000).

Група видає неперіодично збірники статей "Національні інтереси", вип. 1–3 (1996–2000).

Огляд діяльності Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України може, при поверховому підході, викликати враження, що викладені вище нарікання на важкі умови, в яких довелося працювати співробітникам відділення, безпідставні або перебільшені чи частково позбавлені ґрунту. Та це буде

некоректний висновок. Бо якби умови праці були кращі, то й досягнення відділення були б набагато ліпші. Треба шкодувати, але низку поставлених завдань відділенню не вдалося виконати саме з наведених причин.

Не вдалося довести до кінця, а тим більше – видати проектований збірник "Акти Брацлавського воєводства кінця XVI – початку XVII ст. (Матеріали роду Пісочинських)" – такою була первісна робоча назва збірки документів, важливих як з історичної, так і з мовознавчої точок зору. Виконавець – ентузіаст Олекса Піддубняк (до речі, доктор фізико-математичних наук), опинившись формально поза межами Львівського відділення, продовжує працювати над своїм проектом далі, підтримуючи контакт з відділенням. Не були підготовлені збірки документів "Локаційно-магдебурзькі привілеї міст Правобережжя України XV – першої половини XVII ст." (1994 р., виконавець Андрій Заяць) та "Українська суспільно-політична думка Східної Галичини XIX – початку XX ст." (1994–1995 рр., виконавці Ярослав Грицак, Ігор Скочиляс, Ірина Думанська).

Проведено велику пошукову працю для виявлення та копіювання документальних матеріалів для збірки "Закономірності та динаміка розвитку національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях (40–50-ті рр. XX ст.)". Цей проект мав протягом кількох років (1994–1996) додаткове субсидування з боку Державного фонду фундаментальних досліджень України (виконавці Кость Бондаренко, Орест Дзюбан). Зібрано чималий документальний матеріал, який зберігається у видавничому портфелі, однак до завершення проекту не дійшло. У підготовчий період, коли здавалося, що праця над збірником буде доведена до кінця, при Львівському відділенні виник 1991 р. Український Центр документації національно-визвольної боротьби (керівник Я.Дашкевич), що проводив наукові конференції та видав окрему книжку "Національно-визвольна боротьба 20–50-х років XX ст. в Україні. Збірник матеріалів Першої Міжнародної наукової конференції. Львів 25–26 червня 1991 р." Припинення збору документального матеріалу та розпорошення дослідницької тематики по багатьох суспільно-політичних організаціях обласного рівня зірвали реалізацію наукових планів.

З інших причин не було завершено підготовку збірки "Єврейські джерела до історії Визвольної війни середини XVII ст." (виконувалося у 1992–1996 рр., виконавець Я.Дашкевич). Аналогічне видання побачило світ у Москві 1997 р.[4], що зробило українську едицію (хоча вона готувалася на вищому науковому рівні) тимчасово малоактуальною.

Львівське відділення, перейшовши межу XX–XXI століть, все ж таки, з певними досягненнями, має надію, що дальші роки принесуть покращення умов науково-дослідницької праці та поширення можливостей залучати до неї нові молоді сили. А конкретно – найближчі роки (виходячи з сучасного стану відділення) повинні принести продовження видання

---

[4] Еврейские хроники XVII столетия (эпоха "Хмельничины") / Иссл., пер. и коммент. С.Я.Борового. – М.; Иерусалим, 1997. – (Памятники еврейской исторической мысли).

накреслених вже вище серій "Україна в минулому", "Львівські історичні пам'ятки", "Пам'ятки картографії України" разом зі збірниками на аналогічні теми, "Релігії в Україні" та близькі за тематикою альманахи, збірники і часопис на геральдичні та суміжні теми. До них мають приєднатися дальші томи довідників до "Історії України-Руси" М.Грушевського, а також нові вже назви: Мартина Ґолінського, казимирського райці, збірка джерел до часів Визвольної боротьби українського народу під проводом Богдана Хмельницького і перших років Руїни (1648–1665), довідники та публікації джерел на підставі візитації українських церков XVIII ст., видання "Українське державотворення 1941 р. Збірник документів та матеріалів"[5], опис папок домашнього архіву І.П.Крип'якевича й бібліографії, укладеної історико́м, і інші, очевидно, ще дальші й вагоміші теми.

---

[5] Видання побачило світ під назвою: Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р.: Збірник документів і матеріалів / Упор. Орест Дзюбан. – К.; Львів, 2001. – 560 с. Видано при співпраці з Всеукраїнським братством ветеранів Української Повстанської Армії.

2

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Віктор АТАМАНЕНКО *(Острог)*

ІНВЕНТАРНІ ОПИСИ МЕЖИРІЧА XVII СТОЛІТТЯ

Серед джерел для вивчення соціально-економічної історії України XVI–XVII ст. виділяються в окрему групу інвентарні описи шляхетських маєтків. Як окрема категорія історичних документів вони відрізняються, перш за все, описово-статистичним характером фіксації інформації. Саме ця обставина визначає не тільки напрямки конкретно-історичних досліджень, в яких інвентарі є основою джерельної бази, але й особливості методики. Останнє пов'язане і з можливістю дати джерелознавчу характеристику, показати генезу і еволюцію статистичних джерел, виявити в розвитку функції, які вони виконували на початковому етапі свого існування, яким, безперечно, і був зазначений вище період і від якого вони на українському матеріалі досить повно збереглися[1]. Ця ж обставина дає можливість засвоїти здобутки історичної науки у використанні історичних джерел статистичної доби з подібним чином зафіксованою інформацією, що вже має приклади в польській та російській історіографії[2]. Певною мірою реалізація подібного завдання на українському матеріалі стосовно господарських об'єктів утруднюється також відсутністю широкого кола виявлених і введених до наукового обігу документів статистичного характеру XVI–XVII ст., котрі б містили інформацію за тривалі проміжки часу і, відтак, давали б змогу трансформувати їх свідчення у ряди і переформовувати кількісну інформацію, подану здебільшого в описовій формі, у форму, придатну для застосування новітніх методик. Усі зі вказаних вище й поки що лише перспективних завдань щодо використання документів статистичного характеру XVI–XVII ст. можуть бути виконані лише на основі ґрунтовного джерелознавчого аналізу і виявлення інформаційних можливостей, чого, при всій великій увазі дослідників і досить тривалій традиції,

---

[1] *Атаманенко В.Б.* Волинські інвентарі другої половини XVI ст. // Наукові записки: Острозька академія. – Острог, 1998. – Т.1. – Ч.II. – С.16–27.

[2] *Łowmiański H.* Zaludnienie państwa Litewskiego w wieku XVI: Zaludnienie w roku 1528. – Poznań, 1998; *Милов Л.В., Булгаков М.Б., Гарскова И.М.* Тенденции аграрного развития России первой половины XVII ст.: историография, компьютер и методы исследования. – М., 1986.

досі ще не проведено. Основну увагу істориків привертали так звані протостатистичні джерела – описи війська, поборові реєстри, тарифи подимного, люстрації тощо, – інформативність яких під кутом зору соціально-економічної проблематики є вузькою (особливо з точки зору характеристики рівня розвитку окремих маєтків чи їх сукупностей – ключів і волостей), а довіра до них, з точки зору вірогідності, завжди викликала певні застереження[3].

Протостатистичні джерела представляють державний рівень творення облікової документації і дають можливість оцінки не всієї сукупності аспектів соціально-економічної проблематики, але на значних теренах, в межах староств, повітів, воєводств та ін. Інформативнішими за фіксацією показників господарського розвитку треба вважати описи, здійснені при проведенні різноманітних майнових операцій, пов'язаних з заставою, орендою, продажем, успадкуванням, даруванням, поділом. Ці документи описують, як правило, невеликі господарські комплекси, але часто зі значною кількістю показників. Дана обставина не поширюється, щоправда, на поділи магнатських латифундій, коли фіксувалися лише маєтки, але в цих випадках паралельно створювалися високоінформативні описи з детальною характеристикою і окремих господарських об'єктів. Подібні операції і створюванні під час їх проведення документи вимагали відповідного нотаріального засвідчення та контролю з боку контрагентів, їх представників чи урядів (ревізори, старости, третейські судді, возні тощо). У випадках, коли йшлося про маєтки дрібної і середньої шляхти, такі документи мали спорадичний характер і збереглися майже виключно на рівні зовнішньомаєтковому, тобто на рівні фіксації маєткових операцій у відповідних державних установах. Що стосується великих маєткових комплексів, власниками яких були здебільшого українські князі та їх вже іноетнічні, найчастіше польські, спадкоємці, то можна говорити про інший в кількісному і якісному відношеннях рівень їх забезпечення джерелами описово-статистичного характеру. Пояснюється це кращою збереженістю магнатських архівів, обумовленою надійнішою захищеністю від різноманітних природних і суспільних катаклізмів, вищою інтенсивністю творення подібних документів у силу складності управління громіздкими господарськими комплексами, якими були магнатські латифундії, та необхідністю постійного контролю над посесорами і урядниками[4]. Фактором, який звужує можливості виявлення джерел статистичного характеру латифундійного походження, є майже повна відсутність їх серед документів волинських судово-адміністративних установ, тобто у зовнішньомаєтковій документації[5].

Прикладом досить доброго збереження інвентарів магнатських маєтків у складі зібрань родинних документів є архів князів Сангушків, в якому

---

[3] *Кісь Я.П.* Аграрні відносини в містах Руського і Белзького воєводств у XVI–XVII ст. // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Львів, 1978. – Вип.14. – С.90.

[4] *Баранович А.И.* К изучению магнатских архивов Украины // Проблемы источниковедения. – М., 1956. – Вып.V. – С.146–158.

[5] *Атаманенко В.Б.* Вказ.пр. – С.16.

зібрано документи як самих Сангушків, так і князів Острозьких, Заславських та ін. Ці джерела відомі дослідникам, їх інформація використовується у вивченні соціально-економічної проблематики. Дочекалися вони, хоч і не в повному обсязі і не в усій сукупності, також і джерелознавчої характеристики[6]. Важливою в ній є спрямованість на показ інформативних можливостей саме джерел статистичного характеру та, в першу чергу, на прикладі окремих маєтностей.

Описи Межиріча Острозького також добре відомі дослідникам, але використовувалися епізодично[7]. В той же час не показана їх значна роль не лише у вивченні одного з волинських міст та його околиць у XVII ст., а й можливість розгляду одного з, можливо, унікальних для українських міст варіанту містотворення і роль у цьому князів Острозьких. Остання, до речі, на основі острозького інвентаря 1620 р., складного і досить багатого джерела статистичного характеру, висвітлена нещодавно, що зайвий раз підтверджує як інформаційний потенціал цього різновиду джерел, так і зростання уваги до них в сучасній українській історіографії[8].

Способами створення і розбудови волинських міст були: заснування на сирому корені, тобто у незаселених, але зручних місцях; перетворення з сіл, які ставали відповідно "старими" (Старі Дорогостаї, Старий Голятин), а міста при цьому одержували попередню назву сіл (Дорогостаї, Голятин) або змінювали назву; розбудова поряд із "старими" містами як їх продовження за певними географічними межами (річками) з додаванням часто до назви прикметника "новий" (Новий Заслав, Нове місто Кароліна при Острозі тощо). Становлення міста – локаційний процес – складається з

---

[6] *Ковальский Н.П.* Документальные источники по истории Великого княжества Литовского XV–XVII вв. в архиве Сангушек // Материалы межреспубликанской научной конференции по источниковедению и историографии народов прибалтийских республик Союза ССР: Источниковедение. – Вильнюс, 1968. – С.35–41; *його ж.* Документы архива Сангушко как источники по социально-экономической истории Речи Посполитой XVI – первой половины XVII в. // Узловые вопросы советского славяноведения: Тезисы докладов и сообщений IX Всесоюзной научной конференции историков-славистов (21–23 сентября 1982 г.). – Ужгород, 1982. – С.243–244; *його ж.* Документи родинного архіву Сангушків Краківського державного воєводського архіву як джерела соціально-економічної історії України // Архіви України. – 1983. – №3. – С.60–63.

[7] *Ковальский Н.П.* Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып.2. – С.113–157; *Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Украины. – Днепропетровск, 1984. – С.23; Острозька академія XVI–XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С.92; *Ковальський М.П.* Акт поділу володінь кн. В.-К.К.Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603 р. // Етюди з історії Острога. – Острог, 1998. – С.112–127.

[8] *Ворончук І.О.* Роль князів Острозьких в розбудові волинських міст (на матеріалах інвентаря 1620 р.) // Старокостянтинів і край в просторі і часі. – Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1997. – С.46–58; Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.) / Пер., упор. і передм. І.Ворончук. – К.; Старокостянтинів, 2001. – С.73–91.

трьох основних частин: правової локації, просторової локації та утвердження міського самоврядування[9]. Подібна структура локаційного процесу має бути, очевидно, доповнена за рахунок поділу всіх його складових частин на власницьку і королівську. Зрозуміло, в усій повноті сукупність власницьких етапів не була обов'язковою в кожному окремому випадку. Часто міста створювалися за привілеями самих "божою милістю" волинських князів (наприклад, надання у 1633 р. князем Ю.Заславським листів на осаду міст Ташків та Славутина, підтверджене князем В.-Д.Заславським у 1637 р.) з наданням магдебурзького права і звільненням на двадцять років[10]. Про можливе подібне надання Межирічу поки що невідомо, але в 1596 р., тобто за десять років до королівського локаційного привілею, він уже фігурує у зізнанні луцького возного як місто, а його мешканці як міщани[11]. Безсумнівно, що стосовно цього поселення повинно було бути відповідне рішення кн. В.-К.Острозького, а в свідченнях возного знайшла відображення не лише характерна для його кола поінформованість, але й, можливо, відповідна просторова локація, здійснена князем. Таким чином, можна в даному випадку говорити про типовість локаційної практики волинських князів, одним з піонерів якої, очевидно, був князь В.-К.Острозький[12].

Завершення процесу перетворення Межиріча на повноцінне місто було здійснено хоч і за життя старого князя, але в основному його сином Янушем, якому за поділом 1603 р. відійшов і Межиріч. У результаті цього поділу Острозька волость, розділена між синами В.-К.Острозького, включала згодом до свого складу 4 міста: Острог, Нове місто, Воля Кароліна (два останні було об'єднано), Межиріч і Верхів[13]. Така досить значна кількість міст в межах однієї волості, хоча в даному випадку можна говорити про дві Острозькі волості, не була рідкістю для магнатських латифундій Волині першої половини XVII ст. Цікавішим є факт концентрації міст на невеликій площі, оскільки від Острога, який, безперечно, залишався головним центром не лише волості, але й одним з найважливіших осередків усіх українських володінь Острозьких, вони розташовувалися досить близько. Найвіддаленішим був Верхів, який знаходився на відстані майже 16 км на "острозькому гостинці", а от Нове місто та Межиріч власне межували з Острогом – з певною часткою умовності можна

---

[9] *Заяць А.Є.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – С.1, 11, 14; *Ковальский Н.П.* Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первой половины XVII в.): Акты о городах. – Днепропетровск, 1983. – С.7, 10–11.

[10] Archiwum państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków (далі – AS). – №64/13. – S.52–59.

[11] Архив Юго-Западной России. – К., 1863. – Ч.III. – Т.1: Акты о козаках (1500–1648). – С.101–105.

[12] Володіння князів Острозьких... – С.78–79; *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S.171–189.

[13] Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф.25: "Луцький ґродський суд". – Од.зб.39. – Арк.52–69-зв.

говорити про своєрідний "мегаполіс" другої чверті XVII ст. Коли порівняти за тарифом 1629 р. кількість домів комплексу Острог–Межиріч та найбільших волостей Волині, то можна побачити, що все населення кожної з них перевищує кількість міщан комплексу в 1,05–1,4 рази (Дубенська, Зв'ягельська, Рівненська, Олицька, Хупківська, Полонська волості та Ковельське староство), не рахуючи крупних – Степанської, Корецької та Новозаславської волостей. Та навіть поступаючись в кількості міського населення серед магнатських волостей лише Корцю, вся Острозька волость характеризується традиційним (як, до речі, і Корецька волость) співвідношенням міського та сільського населення, де перше становило приблизно третину всього населення[14]. Подібна питома вага міського населення характерна для всієї Волині, за винятком її південно-східної частини та волинсько-київського пограниччя (Зв'ягель, Хупків, Старокостянтинів, Базалія, Красилів, Остропіль, Гриців). Якщо ж вважати міським поселенням і Верхів, Острозька волость збільшить питому вагу міського населення і дещо наблизиться до показників, характерних для південно-східної Волині. Тут варто зауважити, що в дійсності існував не комплекс Острог–Межиріч, а сукупність володінь Януша та Олександра Острозьких у Острозькій волості і саме за рахунок Межиріча кількість міщан в обох частинах не дуже відрізнялася. Оскільки "нові" додатки безпосередньо до Острога належали спадкоємцям Олександра і з'явилися пізніше перетворення Межиріча на місто, то їх розбудову можна розглядати як завершення творення окремої міської структури, паралельної комплексу частина Острога–Межиріч. Таким чином, можна говорити про формування у першій чверті XVII ст. навколо Острога і на його базі двох міських структур, першою з яких (хронологічно) і був Межиріч.

Здавна будучи своєрідним оборонним передмістям Острога з боку Заслава, – варто згадати відображені у Острозькому літописці події 1578 р. – Межиріч ще до кінця XVI ст., коли він згадується як містечко, та до королівського привілею 1605 р. з організацією та функцією повинен був мати характер міського поселення. Так, на 1542 р. тут знаходився один з чотирьох на всю Острозьку волость дворець-фільварок[15], який поряд з укріпленнями навколо Межиріча відігравав оборонну роль та, очевидно,

---

[14] Проблема співвідношення міського й сільського населення належить до дискусійних; в усіх випадках воно є вищим від вказаних нами. Див.: *Ворончук І.О.* Історична демографія України XVI–XVII ст.: Стан, проблеми, методи // Південний архів: Історичні науки. – Херсон, 1999. – Вип.2. – С.124.

[15] *Кулаковський П.М.* Остріг і Острозька волость XVI–XVII ст. в документах Литовської та Руської (Волинської) метрик // Матеріали VI Острозької конференції "Остріг на порозі 900-річчя". – Остріг, 1996. – С.117; *Ковальский Н.П.* Острог как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в. // Федоровские чтения, 1981. – М., 1985. – С.49–56; *Заяць А.Є.* Острог в XVI – першій половині XVII ст. // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т.1. – С.32–36.

став початком замку. Особливістю розташування замку в Межирічі можна вважати його приналежність безпосередньо до системи міських укріплень і розміщення на найнебезпечнішій ділянці при Заславській брамі. Таким чином, замок, згідно з інвентарями, значною мірою залишався "дворцем", відігравав роль не останньої надії, не останнього притулку оборонців, на відміну від переважної більшості волинських замків, розташованих при містах. Згодом завдання першочергової участі в обороні було поширено і на францисканський кляштор, який підпирав замок з тилу, був включений в систему міських укріплень і розташувався на території міста. Заданість на захист підступів до Острога не могла не позначитись на долі Межиріча-міста, стискуючи його давніми валами; на неї також не могла не впливати близькість Острога, одного з найбільших волинських міст з його трьома ярмарками і розвинутим ремеслом[16]. Саме з цими обставинами можна пов'язувати відсутність в інвентарях Межиріча таких категорій, як передмістя чи воля.

Кількісні характеристики Межиріча первісно представлені у поборових реєстрах кінця XVI ст. Зафіксована в них кількість оподаткованого населення є мізерною, можливо, через татарські спустошення чи пільги, надані В.-К.Острозьким на етапі власницької локації. Відтак, інформація поборових реєстрів не може братися до уваги в силу її явної невірогідності. Власницькі описи Межиріча, де він фігурує разом з Острогом, згадуються під 1621 р. та 1627 р.[17] Описи лише Межиріча відомі за 1640, 1643, 1650, 1698 рр. Всі вони і зберігаються в рамках однієї архівної справи в архіві Сангушків[18]. Загальної назви жоден з цих інвентарів не має, а починається з назви відповідної частини поселення: 1640 р. – замку, 1643 р. – міста. Відповідно і послідовність розташування описуваних частин міста в кожному інвентарі різна. Інвентар 1640 р. складено при відібранні Межиріча від одного старости (Мосціцького) і передачі іншому (Білоблоцькому), здійсненого служебниками В.-Д.Заславського Абрамом Модзалевським та Яном Менчинським в присутності возного Яна Деска, котрі своїми підписами це і засвідчили. Не зважаючи на назву опису "Інвентар міста Межиріча з належними до нього селами", останні в ньому відсутні, а зважаючи на невелику (втричі меншу) кількість мешканців порівняно з тарифом 1629 р. та інвентарем 1643 р., можна вважати, що цей документ і в міській своїй частині зберігся не повністю. Найповнішим з описів Межиріча є інвентар 1643 р.[19] Починаючи з опису міста з міськими укріпленнями, він також включає описи замку та межиріцьких сіл. Він єдиний містить вказівку на час надання місту магдебурзького права та опис

---

[16] *Ковальский Н.П.* Острог как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в. – С.49–56; *Заяць А.Є.* Острог в XVI – першій половині XVII ст. – С.32–36.

[17] *Ковальский Н.П.* Акт 1603 года... – С.121; *Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А.* Вказ.пр. – С.23; Острозька академія XVI–XVII ст. ... – С.92.

[18] Archiwum Państwowe w Krakowie. – AS. – №118.

[19] Ibidem. – S.93–100.

ринкової площі, на якій стояло 26 будинків, 6 різницьких яток та 5 кузень, а також невелика ратуша (складалася лише з однієї кімнати-світлиці). Інвентарі 1650 та 1698 рр. починаються з опису міських укріплень і замку, які є незначними в силу зруйнованості міста; у першому наявний також і опис волості – ключа, у другому він представлений описом тільки села Бельмаж. Дані про Межиріч на 1698 р. містяться у двох описах, один з яких можна вважати свого роду підготовчим, оскільки він чітко не структурований і в ряді випадків зазначається (очевидно, з цим пов'язане і створення у 1698 р. іншого інвентаря) необхідність перевірки прав міщан, шляхти і кляштора на нерухомість. Вимога щодо надання доказу на право володіння є і в іншому описі за 1698 р., але лише в двох випадках щодо кляштора та одному – щодо шляхти: від ченців вимагали підтвердження на володіння 10 городами та від п. Кроликовського – на частину ґрунту, званого "Гайківщизна"[20].

Межиріч був розташований між ріками Вілія та Збитенка при впадінні другої в першу і, відтак, мав добрий природний захист. З іншого боку, ріки обмежували можливості територіального розвитку міста. Збитенка в описах 1640 та 1643 рр. названа Залюбівкою; в недатованому інвентарі зі збірки Браницьких, який М.П.Ковальський відносить до 1651–1653 рр., вона названа Зідібушею, а С.Кардашевич називає її Тетерівкою[21]. Безперечно, розвиток Межиріча як міського поселення стримувала близькість Острога з його волями, Новим містом, зручнішим розташуванням, кращою захищеністю, вищим рівнем розвитку. Першочерговість для Межиріча оборонних функцій позначилась і на характері фіксації його населення в інвентарях. Так, описи 40-х років XVII ст. фіксують населення не за місцем проживання (вулиця), а за десятками, яких на 1643 р. було десять і які об'єднувало 336 міщанських пляців. Не був Межиріч структурований, на відміну від близького Острога, і за національною ознакою: до складу кожного окремого десятка могли входити як християни, так і євреї (до речі, останні відокремлено згадуються у "підготовчому" інвентарі 1698 р.). Протягом всього XVII ст. Межиріч характеризувався незначною питомою вагою єврейського населення, яке становило майже 4% на 1643 р., а на середину століття – майже 7,5%; дані про становище на початок Визвольної війни, які можна встановити за вказівками про кількість осілих помешкань і пусток, свідчать про їх проміжний порівняно з вказаними цифрами характер (майже 6,7%). На кінець XVII ст. при відомому зменшенні кількості населення, яке в Межирічі зменшилось в 5 разів, і тенденції до збільшення питомої ваги євреїв у волинських містах, тут мешкали всього 3 єврейські родини. В даному випадку цей показник

---

[20] Ibidem.– S.113.

[21] *Ковальський М.П.* Документальні джерела з історії Острога і Острожчини, виявлені в Головному Архіві Давніх Актів (АГАД) у Варшаві // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції "Остріг на порозі 900-річчя". – Острiг, 1993. – С.71; *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Warszawa; Kraków, 1913. – S.204.

можна вважати свідченням остаточного перетворення Межиріча у сільське поселення, навіть попри його правовий статус міста.

Паралельно з розвитком Межиріча як міста відбувалося і формування волості. До складу Межиріцького ключа входили села Завидів, Буща (при ньому в урочищі Мостиська існував фільварок), Борщівка, Грем'яче, Бельмаж[22]; з них на 1650 р. не згадується Грем'яче, а на кінець XVII ст. належним до Межиріча згадується лише Бельмаж[23]. Деякі з цих населених пунктів входили до фундації на утримання Острозької Академії[24], а їх включення Янушем Острозьким до складу Межиріцького ключа можна розглядати як один із способів фінансового обмеження можливостей функціонування цього закладу або, що менш імовірно з точки зору необхідності творення волості при місті, припустити досить пізній час (після ліквідації Острозької Академії у 1636 р.) обростання Межиріча залежними селами. Такими населеними пунктами були Бельмаж з фільварком, "здавна на школу наданий", та Завидів[25]. Як окрема територіально-господарська одиниця Межиріцький ключ фігурує тільки у документах внутрішньомаєткового походження, а всі фіскальні документи державного походження трактують і місто, і приналежні до нього села як складові Острозької волості[26]. До того ж в тарифі подимного 1629 р. перелік Межиріцьких сіл розриває с. Гульча (між Межирічем та Бущею). Таким чином, можна говорити про тривалість процесу складання ключа, а також про те, що державні податкові документи не фіксували деяких деталей організації крупних маєткових комплексів, якими, безперечно, були волості.

Із зрозумілих причин документи державного походження не містять описів міських укріплень і замків приватновласницьких міст. Інвентарі Межиріча подібну інформацію в розпорядження дослідників надають, що особливо важливо з огляду на його оборонні функції в складі Острозької волості. Послідовність описів укріплень та їх місце в структурі інвентарів неоднакове. У 1640 р. вона така: двір (замок), помешкання старости, міські укріплення з наявними гарматами, далі йдуть приміські млини і стави та реєстр міщан; у 1643 р. – описи укріплень містяться після опису міста і перед описом ключа. У 1650 та 1698 рр. укріплення не описувалися, а після вказівки про їх стан подається опис міста, розірваний у другому випадку ще раз вказівкою на стан замку.

Про стан оборонних споруд і увагу власників чи урядників до їх утримання можна говорити лише на підставі описів 1640 та 1643 рр., оскільки решта інвентарів фіксують наслідки руйнувань в результаті військових дій та відносяться до часу, коли про підтримку укріплень в належному стані

---

[22] Archiwum Państwowe w Krakowie. – AS. – №118. – S.27, 29, 32, 37, 39, 45.

[23] Ibidem.– S.112.

[24] *Ковальський М.П.* Документальні джерела... – С.66; *Мицик Ю.* "Postanowienie na akademię Ostrozką" // Острозька давнина... – С.120–121.

[25] Там само.

[26] *Баранович О.* Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. – К., 1930. – С.37.

говорити важко. Про відносну стабільність регіону можна говорити починаючи з 1659 р., під яким інвентар 1698 р. фіксує відбудовану міщанами церкву на ринковій площі[27]. Так чи інакше, але на 1698 р. міські укріплення й замок були повністю спалені, а обидві міські брами сильно постраждали і через пошкодження склепінь були близькими до повної руйнації[28]. Підготовчий інвентар 1698 р. згадує "армату", передану на зберігання францисканцям, від чого вони відмовлялися, незважаючи на свідчення про це в інвентарі 1659 р.[29] Подібний вигляд мають укріплення і у 1650 р.

Місто мало дві в'їзні кам'яні брами – Острозьку (в майбутньому, очевидно, була перейменована в Дубенську[30]) та Заславську, – до яких вели мости. Заславська брама перебувала в кращому стані, що було пов'язано з її ключовою роллю в обороні міста. Острозька брама як у 1640 р., так і в 1643 р., зазнавала постійних пошкоджень через стан покрівлі і майже вся згнила. На міських валах було 7 дерев'яних башт, які потребували значного ремонту[31]. Усталених власних назв башти не мали, а йменувалися за своїм розташуванням: на розі від замку до Заслава – велика на валі з боку Заслава, на розі валу з боку князівського фільварку – середня ("takze srzednia") на валі з боку фільварків, на розі від млинів, на розі валу з боку Острога (башта над Острозькою брамою не була описана, очевидно, через відсутність у ній зброї). В інвентарі 1643 р. башти названі: на валі від Заславської брами – наріжна з боку замкового фільварку, з боку вигону (під цією назвою вказано дві башти), з боку ставу – з боку Острога, від Заславського мосту[32]. Таким чином, башти розташовувалися так, що в сукупності з брамами кожен бік міських укріплень, які мали форму неправильного чотирикутника, за винятком валу з боку впадіння Збитенки до Вілії (північно-східний вал), мав по три (дві наріжні та одна посередині) башти. Начебто найслабше укріплений північно-східний вал в дійсності посилювався за рахунок оборонного францисканського кляштора та замку-двору. Останній також мав підсилювати захищеність Заславської брами[33]. Про оборонний характер кляштора свідчать мури з чотирма наріжними баштами, які були вищі за них на 5 м, кляшторного будинку з чотирма баштами висотою 17,5 м, бійниць, рову, товщини мурів, яка сягала 1,5 м, а висота яких коливалася від 5 до 8 м[34]. В усіх міських баштах знаходилися гармати, а при наріжній – Острозькій – розташовувався цейхгауз. На брамах і баштах було встановлено мортири, гармати ("działa"), гарматки ("działka"), шмигівниці,

---

[27] Archiwum Państwowe w Krakowie. – AS. – №118. – S.96.

[28] Ibidem. – S.103.

[29] Ibidem.– S.96.

[30] *Molendziński K.* Klasztor pofranciszkański w Międzyrzeczu Ostrogskiem // Rocznik Wołyński. – 1935. – T.IV. – S.112.

[31] Archiwum Państwowe w Krakowie. – AS. – №118. – S.5.

[32] Ibidem.– S.22–23.

[33] Детальний опис кляштора див.: *Molendziński K.* Op.cit. – S.113–133.

[34] Ibidem.– S.113–114.

гаківниці та органки. Мортири були поставлені на Заславській брамі (1), башті над нею (1) та на Наріжній башті від млинів (1, розірвана), а органки стояли лише на брамах, оскільки саме тут, у першу чергу, існувала можливість зосередження значної живої сили штурмуючих[35].

Сумарна вогнева потужність валів за інвентарем 1640 р. була такою: з боку Заслава (південний схід) – 2 мортири, 3 гармати, 9 гарматок, 4 шмигівниці[36], 4 гаківниці[37], 19 органків; від вигонів (південний захід, протилежний злиттю річок бік) – 2 мортири (одна з них розірвана), 2 гармати (в тому числі одна не направлена), 9 гарматок (з них дві розірвані), 9 шмигівниць, 2 гаківниці (на південному розі міських укріплень з боку р. Вілія); від ставків (північний захід) – 1 мортира (розірвана), 2 гармати, 6 гарматок (з них дві без засувів і клину для вставляння набоїв), 23 органки; з боку впадіння Збитки в Вілію (північний схід) – 1 гармата, 4 гарматки (з них дві без засувів і клину для вставляння набоїв), 1 шмигівниця, 2 гаківниці[38]. Інвентар 1643 р. свідчить про помітне зменшення як в кількісному (з 93 до 73), так і в якісному відношенні вогневої міці Межиріча. Проявом останнього можна вважати появу кізок[39] при зникненні гаківниць, зменшенні кількості гармат невеликого калібру (на чотири, чи – 17%), шмигівниць (на шість, чи – 50%) та органків (на п'ять, чи – 12%, щоправда, урізноманітнилося поєднання стволів в органках)[40].

Жоден з інвентарів не містить опису францисканського кляштора, хоча його оборонне значення зрозуміле з уже згаданого вище факту передачі на зберігання ченцям гармат у 1659 р.[41] Також зрозумілою є відсутність в інвентарях 1650 та 1698 рр. описів замку. Вони лише фіксують його стан: "wniwecz" спалене чи "funditus spalone"[42]. Відсутність опису замку у інвентарі 1643 р., схоже, слід шукати у причинах його створення, які в тексті, на жаль, відображення не знайшли. Відтак, опис Межиріцького замку міститься лише в неповному інвентарі 1640 р.[43] Названо його тут будівлею (gmach). До замку вели подвійні ворота, а він з усіма будин-

---

[35] Органи, органки, пекельна машина – багатоствольна зброя (рядами чи в барабані), яка заряджалася спереду і з якої стріляли здебільшого залпом: *Kwaśniewicz W.* 1000 słow o dawnej broni palnej. – Warszawa, 1987. – S.115.

[36] Шмигівниця – гармата, що вживалася спільно з довгими гарматами малого калібру і з вагою пострілу 4–8 фунтів: *Kwaśniewicz W.* Op.cit. – S.160.

[37] Гаківниця (аркебуза) – 1) легка вогнепальна зброя калібру близько десяти міліметрів з прикла́дом, подібним до прикла́ду куші; 2) довга ручна вогнепальна зброя, яка використовувалася лише при обороні мурів і мала на стволі гак для опертя на мур чи іншу опору і, таким чином, зменшення віддачі при стрільбі: *Kwaśniewicz W.* Op.cit. – S.7–8.

[38] Archiwum Państwowe w Krakowie. – AS. – №118. – S.5–8.

[39] Коза, ескопета, петринал – коротка вогнепальна зброя, трохи довша за пістолет: *Kwaśniewicz W.* Op.cit. – S.117–118.

[40] Archiwum Państwowe w Krakowie. – AS. – №118. – S.22–24.

[41] Ibidem. – S.96.

[42] Ibidem. – S.57, 103.

[43] Ibidem. – S.1–4.

ками і приміщеннями був оточений парканом, який на час створення інвентаря потребував ремонту. Напроти замку знаходилася брама з башточкою й воротами, де було розташовано 3 старі стайні (четверту повалило вітром – !) і на подвір'ї спустіла "masztarnia" (очевидно, приміщення для конюхів). При стайнях містилися й старостинське помешкання з 4 світлиць з сінями й мурованими камінами та пекарні з піччю. Резиденція власників (будинок-gmach) була двоповерховою. Власне, помешкання займало весь другий поверх і складалося з 3 великих кімнат (одна з них була їдальнею, прикрашеною 5 прапорцями), 5 світлиць, каплиці та інших приміщень. Нижній поверх займали приміщення господарського призначення: кухня, пивниці, пекарні. В подвір'ї також були такі господарські об'єкти, як криниця та лазня в паркані. На сьогодні від замку залишився лише димар від печі, очевидно, кухонної[44].

Населення Межиріча не було численним, але до 1648 р. зростало, хоч і незначними темпами. Так, тариф подимного 1629 р. фіксує 313 димів, а інвентар 1643 р. – 369 димів (більше на 18%). При цьому сільське населення ключа зменшилося за цей час приблизно в такому ж співвідношенні. Найбільшим з сіл була Буща, в якій проживало понад половину всього сільського населення, а найменшим – Завидів. Структура Межиріцького ключа виглядає досить дивно і алогічно, оскільки включає населені пункти, відокремлені від центра ключа селами Острозької волості: Буща – Людчином, Дерев'янчим та Глухами, а Грем'яче – Попівцями та Грозовим. Оскільки Людчин і Попівці були духовними маєтками і належали відповідно на час поділу Острожчини між Янушем і Олександром Острозькими острозькому ксьондзу та пречистенському священику, то їх невключення до складу ключа можна пояснити; з іншого боку, в Бельмажі мешкало 23 селянина архієпископа, що не завадило його виділенню до складу Межиріцького ключа[45]. Села ж Дерев'янче і Грозів за актом поділу 1603 р. відходили Я.Острозькому і ніяких ускладнень, пов'язаних з їх перепідпорядкуванням, виникнути не могло.

Власницьке господарство Межиріцького ключа було досить представницьким. Воно включало в себе замковий фільварок, бельмазький фільварок, новозбудований на 1643 р. фільварок в Мостиськах при с. Буща, новозбудований у 1643 р. двір з винницею в Борщівці. На 1653 р. двір залишився лише в Бельмажі[46]. Частиною угідь ключа володів францисканський кляштор. Йому належали 6 фільварків (тут, очевидно, в значенні самостійних в господарському відношенні полів), міські пляци; йому ж ішла десятина з урожаю бельмазького фільварку. Частиною приміських полів володіли міщани (23 фільварки). Виходячи з назви башти "на валі середня від фільварків" (1640 р.), зміненої в інвентарі 1643 р. на "башту від вигону", міські і кляшторні фільварки знаходилися на південний захід

---

[44] Острозька академія XVI–XVII ст. ... – С.91.
[45] *Ковальский Н.П.* Акт 1603 года... – С.126.
[46] Archiwum Państwowe w Krakowie. – AS. – №118. – S.71.

від міста між ріками Вілією та Збитенкою. Фільваркове господарство традиційно було орієнтоване на вивіз збіжжя для продажу – до селянських повинностей належали вивезення його до Бугу (з дворища по три підводи, з половини і чверті дворища по три чи чотири підводи з супрягою, а бельмажці мали вивозити збіжжя на відстань до 15 миль) та його переробка на місці. Так, в Межирічі, згідно з інвентарем 1643 р., функціонували три винниці на 6,6 та 10 котлів, а 10 чоловік (з них 6 – євреї) шинкувало горілкою, в Бущі була корчма з винницею на 8 котлів, в Мостиськах – корчма з винницею на 6 котлів, в Борщівці – винниця на 6 котлів)[47]. Будівництво протягом 1640–1643 рр. винниць у Мостиськах та Борщівці було пов'язане, як і створення дворів з урядуванням в Межиріцькому ключі Яна Білоблоцького[48].

У Межиріцькому ключі було два фільварки, в Бущі та Бельмажі, а також згадуваний в інвентарях приміський князівський фільварок та двір в Борщівці. Відомості про села, що належали до того чи іншого фільварку, в інвентарі 1643 р. відсутні, але можна припустити, що його структура відтворює ці господарські комплекси: Завидів і Буща відокремлені від Грем'ячого і Бельмажа Борщівкою, в якій розташовувався двір і відповідно існувало окреме від фільваркових комплексів ключа господарство. Подібна господарська структура Межиріцького ключа знаходить підтвердження і в географічній локалізації її складників – сіл, а також у відмінностях в розмірах грошового чиншу у виділених нами фільваркових комплексах[49].

За кількістю селянських господарств найбільшим у Межиріцькому ключі був Бущанський фільварок: 160 димів у 1629 р. та 130 господарств у 1643 р. (3 дворища, 37 півдворищ, 56 чвертьдворищ, 19 городів, 2 козацькі та одне попівське господарство в Бущі та 11 чвертьдворищ і одне чиншове господарство в Завидові)[50]. Згідно з інвентарем 1643 р. з цього фільварку виходило 28 плугів, причому їх кількість у Бущі і Завидові була майже однаковою (15 та 13) та виставлялося 106 (96+10) підвод для вивезення збіжжя до Бугу. З Бельмазького фільварку виходило 10 плугів та виставлялося 36 підвод; причому при меншій кількості господарств у Грем'ячому, це село виділяло більше як плугів, так і підвод. Бортівка з її "дворком" виставляла 24 підводи та 4 плуги. На середину XVII ст. землі Межиріцького ключа на волоки переміряні не були, хоча вони й згадуються в окремих випадках: в Бельмажі було 9 пустих волок[51]. Приблизні розміри дворищ можна встановити за вказівкою інвентаря 1643 р. про те, що у попередньому році з 1,4 пустих дворищ було зібрано 48 кіп жита. Цей показник слід вважати явно заниженим, що могло бути пов'язаним як з низькою якістю обробітку пусток, так і неврожайним роком.

---

[47] Ibidem. – S.19, 20, 31, 32, 38.
[48] Ibidem. – S.4.
[49] Ibidem. – S.27, 30, 41, 46.
[50] Ibidem. – S.27–31; *Баранович О*. Залюднення України... – С.37.
[51] Archiwum Państwowe w Krakowie. – AS. – №118. – S.47.

За прибутковістю села Межиріцького ключа без врахування фільваркового врожаю суттєво різнилися між собою. Найвищою вона була для Бущі (1777 злотих) та Бельмажа (743 злотих 3 гроші), а для решти вкладалася в проміжок 231–379 злотих. Ці суми включали в себе грошові і натуральні чинші, оренду корчм та млинів, плату від мельників за звільнення від відгодівлі свиней, платежі за пустки, стацію, прибутки зі спуску ставків й запродажу садів, гроші за підводи до Бугу. Фільварковий засівок, зазначений лише щодо Бельмажа (інвентар 1643 р.), становив 38,5 мац жита, що за умови трипільної системи свідчить про близько 120 морґів усіх полів[52]. Десятина з засівку цього фільварку йшла на францисканський кляштор. Тільки щодо Бельмазького фільварку вказується кількість худоби[53]. На 1650 р. у відбудованих фільварках було висіяно 13 мірок вівса, одна мірка ячменю, одна чверть гороху, дві дубенські маци гречки, одна чверть проса в Бельмажі, 11 мац жита в Бущі та 1 мірка жита в Борщівці[54] при кількості селянських господарств відповідно 63, 113, 23. Про питому вагу фільваркового врожаю в структурі прибутків Межиріцького ключа свідчать дані з Бельмажа, зафіксовані в інвентарі 1643 р., коли з загального прибутку у 743 злотих і 3 гроші 600 злотих (близько 81%) планувалося одержати з продажу зібраного жита; цей відсоток має бути ще вищим при врахуванні інших зернових. Щоправда, в Бельмажі не було млинів і ставів, оренда яких разом зі спуском чи не завжди була найприбутковішою. Так, наприклад, у 1643 р. з усього ключа вона становила понад 3667 злотих, в той час як сума з Межиріча без спуску і оренди ставків дорівнювала 959 злотим, а з усіх сіл ключа – 2465 злотим. Додамо, що тут використовувалося 7 ставків.

Інвентарі Межиріцького ключа, особливо найповніший з них – опис 1643 р., містять свідчення, які можуть використовуватися також при дослідженні різних аспектів селянського господарства та змін в складі населення. На їх прикладі можна простежити господарський розвиток Волині в один з найскладніших періодів історії України, визначити людські та матеріальні втрати, а також і темпи відбудови, місце в культурному житті, яке в Межирічі було представлене, крім францисканського кляштора, єврейською школою та польським шпиталем, до чого можна додати й межиріцьку папірню тощо. Ґрунтовна ж джерелознавча характеристика інвентарів Межиріцького ключа як джерел статистичного характеру і власницького (внутрішньомаєткового походження) цілком може стати підставою для монографічного вивчення Межиріча та навколишніх населених пунктів.

---

[52] Норми висіву у Луцькому повіті за даними ґродських документів другої половини XVI ст. коливалися в межах 0,5–1 маца на морґ (див.: *Атаманенко В.Б.* Селянське господарство Волині другої половини XVI ст.: Деякі аспекти вивчення // Матеріали I–III науково-краєзнавчих конференцій "Остріг на порозі 900-річчя" (1990–1992). – Остріг, 1992. – Ч.I. – С.91). Відповідно, орні землі Бущанського фільварку досягали 240 морґів.

[53] Archiwum Państwowe w Krakowie. – AS. – №118. – S.45.

[54] Ibidem. – S.71, 75.

Андрій БУЛЬВІНСЬКИЙ *(Київ)*

МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО ДИПЛОМАТАРІЮ XVII СТОЛІТТЯ: КАТАЛОГ ДОКУМЕНТІВ ГЕТЬМАНА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО 1657–1659 РОКІВ

Під час роботи над темою, присвяченою діяльності Івана Виговського на посаді гетьмана Війська Запорозького, нами були зібрані дані про документи, які підписав гетьман Виговський з серпня 1657 по серпень 1659 рр. За цей період існує щонайменше 136 гетьманських листів та універсалів, адресованих політичним діячам Московської держави, Речі Посполитої, Кримського ханства, Швеції, Бранденбурга, окремим українським громадянам, політичним і церковним діячам, монастирям, цехам, суспільним корпораціям тощо. Зміст цих документів також різноманітний: це і дипломатичне листування, і підтвердження прав на маєтності, і універсали про надання маєтностей, і універсали пропагандистського характеру, документи іншого змісту. Більша частина цих матеріалів публікувалась у різноманітних археографічних збірниках, деякі нам відомі за архівними оригіналами чи пізнішими копіями. Але будучи розпорошеними по різних виданнях, а частково й не виданими, ці документи не дають комплексного уявлення про різноманітну й багатогранну діяльність гетьмана Івана Виговського у життєво важливий для української державності період. Сподіваємось, що наведена нижче довідкова інформація із зазначеної теми стане у нагоді археографам.

Документи, підписані гетьманом Іваном Виговським з серпня 1657 по серпень 1659 років

№ п/п	Місце написання документа	Дата	Адресат	Джерело інформації
1	Чигирин	16.VIII.1657	Путивльський воєвода боярин Микита Олексійович Зюзін	Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1863. – Т.IV. – С.3.
2	Чигирин	23.VIII.1657	Київський воєвода окольничий Андрій Васильович Бутурлін	Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.5.

№ п/п	Місце написання документа	Дата	Адресат	Джерело інформації
3	Чигирин	26.VIII.1657	Путивльський воєвода боярин Микита Олексійович Зюзін	Акты ЮЗР. – T.IV. – С.9.
4	Чигирин	29.VIII.1657	Чернігівський єпископ Лазар Баранович	Національна бібліотека України ім. В.Вернадського, Інститут рукопису (далі – НБУ, ІР). – Ф.Х. – Од.зб.7362–7380. – Арк.19; Ф.І.– Од.зб.54086. – Арк.108; Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК). – Ф.51. – Оп.3. – Од.зб.15204. – Арк.113.
5	Чигирин	30.VIII.1657	Київський воєвода окольничий Андрій Васильович Бутурлін	Акты ЮЗР. – T.IV. – С.12–13.
6	Чигирин	3.IX.1657	Олексій Михайлович	Акты ЮЗР. – СПб., 1879. – T.XI. – С.811–814.
7	Чигирин	10.IX.1657	Мегмед-Ґірей IV	Акты ЮЗР. – СПб., 1872. – T.VII. – С.180–181; Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов (далі – Памятники...). – К., 1898. – Т.III. – С.249–251.
8	Чигирин	10.IX.1657	Ханський візир Сефер Казі-аґа	Акты ЮЗР. – T.VII. – С.186; Памятники... – К., 1898. – Т.III. – С.251–253.
9	Чигирин	11.IX.1657	Жителі Старого Бихова	Акты ЮЗР. – T.IV. – С.26; T.VII. – С.181.
10	Корсунь	3.X.1657	Сотники баришпільський і броварський	Російська наукова бібліотека ім. М.Є.Салтикова-Щедріна, від. рукоп. (далі – РНБ). – Ф.293. – Од.зб.331-а.
11	Корсунь	5.X.1657	Юрій Немирич	Архив Южной и Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1908. – Ч.III. – T.VI. – С.332–335.
12	Корсунь	5.X.1657	Ніжинський Рождественський монастир	Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. 1729–1730. –

№ п/п	Місце написання документа	Дата	Адресат	Джерело інформації
				Чернигов, 1901. – С.101; ЦДІАК. – Ф.145. – Оп.1. – Од.зб.6. – Арк.1; НБУ, ІР. – Ф.LXI. – Од.зб.1559. – Арк.3-зв.–4.
13	б/м	8.X.1657	Шведський король Карл X Ґустав	Вестник Академии наук СССР. – 1957. – №1. – С.87.
14	Київ	8.X.1657	Київські бондарі, теслі, стельмахи та інші	ЦДІАК. – Ф.221. – Оп.1. – Од.зб.269. – Арк.10.
15	Київ	17.X.1657	Київський Межигірський монастир	Акты, относяшиеся к истории Западной России (далі – АЗР). – СПб., 1853. – Т.V. – С.100; ЦДІАК. – Ф.КМФ-9. – Оп.3. – Розд.2. – Од.зб.21; Рукописний відділ СПб. відділення Інституту історії РАН. – Ф.68. – Оп.2. – Од.зб.21; НБУ, ІР. – Ф.І. – Од.зб.54088. – Арк.185-зв.
16	Київ	21.X.1657	Київський бондарський цех	ЦДІАК. – Ф.221. – Оп.1. – Од.зб.269. – Арк.11.
17	Гоголів	22.X.1657	Любецький сотник Сава Унучко	Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. 1729–1730. – Чернигов, 1908. – С.476; Чтения в Историческом обществе им. Нестора-летописца (далі – ЧИОНЛ). – К., 1890. – Кн.IV. – Отд.III. – С.105.
18	Київ	23.X.1657	Київські міщани	АЗР. – Т.V. – С.100–101; НБУ, ІР. – Ф.ІІ. – Од.зб.14817–14897. – Ч.ІІІ. – Арк.19.
19	Київ	23.X.1657	Київський ковальський цех	Державний архів м. Києва. – Ф.1. – Оп.2-а. – Спр.6. – Арк.4.
20	Невідоме	29.X.1657	Боярин Борис Іванович Морозов	Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.51.
21	Чигирин	17.XI.1657	Чернігівські міщани	ЧИОНЛ. – К., 1890. – Кн.IV. – Отд.3. – С.106;

№ п/п	Місце написання документа	Дата	Адресат	Джерело інформації
				НБУ, ІР. – Ф.І. – Од.зб.58267. – Арк.2; Ф.VIII. – Од.зб.233. – Арк.27–27-зв.
22	Чигирин	21.XI.1657	Олексій Михайлович	Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.72–73.
23	Чигирин	25.XI.1657	Олексій Михайлович	Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.78.
24	Чигирин	18(28).XII.1657	Брацлавський підкоморій Степан-Святополк Четвертинський	НБУ, ІР. – Ф.Х. – Од.зб.7362–7380. – Арк.33.
25	Чигирин	19(29).XII.1657	Чернігівський монастир Святої Параскеви	НБУ, ІР. – Ф.Х. – Од.зб.7362–7380. – Арк.34.
26	Чигирин	19.XII.1657	Волинський каштелян Станіслав-Казимир Беньовський	Головний архів давніх актів у Варшаві. – Архів Коронний Варшавський. – Від. "Козацький". – Картон 42. – Од.зб.63. – Арк.23–25; Памятники... – К., 1852. – Т.III. – С.162–164.
27	Чигирин	22.XII.1657 (1.I.1658)	Волинський каштелян Станіслав-Казимир Беньовський	НБУ, ІР. – Ф.Х. – Од.зб.7487–7555. – Арк.1–2.
28	Чигирин	22.XII.1657 (1.I.1658)	Ян Казимир	Памятники... – К., 1852. – Т.III. – С.166–169.
29	Чигирин	22.XII.1657 (1.I.1658)	Гнезненський архієпископ примас Андрій Лещинський	Памятники... – К., 1852. – Т.III. – С.170–173.
30	Чигирин	31.XII.1657 (9.I.1658)	Волинський каштелян Станіслав-Казимир Беньовський	Памятники... – К., 1852. – Т.III. – С.181–182.
31	Невідоме	1.I.1658	Глухівський ігумен	Генеральное следствие Нежинского полка. – С.372; Чтения в Обществе истории и древностей российских. – 1884. – Кн.II. – С.6.
32	Чигирин	7.I.1658	Ігумен київського Пустинно-Микільського монастиря Олексій Туров	ЦДІАК. – Ф.220. – Од.зб.164. – Арк.1.

№ п/п	Місце написання документа	Дата	Адресат	Джерело інформації
33	Комишня	15.I.1658	Слуцький комендант Іван Гросс	Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильна, 1870. – Т.VII. – С.109–110.
34	Невідоме	19.I.1658	Чернігівський П'ятницький монастир	Бібліотека ПАН у Кракові, Від. рукоп. – №270. – Арк.252.
35	Миргород	25.I.1658	Путивльський воєвода боярин Микита Олексійович Зюзін	Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.89.
36	Чигирин	30.I.1658	Глухівський монастир св. апостолів Петра і Павла	НБУ, ІР. – Ф.Х. – Од.зб.7487–7555. – Арк.5; Ф.І. – Од.зб.54087. – Арк.150; Генеральное следствие Нежинского полка. – С.372.
37	Переяслав	9.II.1658	Купці-греки	НБУ, ІР. – Ф.VIII. – Од.зб.2405. – Арк.41.
38	Переяслав	17.II.1658	Олексій Михайлович	НБУ, ІР. – Ф.VIII. – Од.зб.224. – Арк.536–541.
39	Переяслав	18.II.1658	Боярин Борис Іванович Морозов	НБУ, ІР. – Ф.VIII. – Од.зб.224. – Арк.541–543.
40	Переяслав	18.II.1658	Думний дяк Алмаз Іванов	НБУ, ІР. – Ф.VIII. – Од.зб.224. – Арк.544 – 547.
41	Переяслав	18.II.1658	Боярин кн. Яків Куденетович	НБУ, ІР. – Ф.VIII. – Од.зб.224. – Арк.543.
42	Переяслав	18.II.1658	Боярин кн. Олексій Микитович Трубецькой	НБУ, ІР. – Ф.VIII. – Од.зб.224. – Арк.544.
43	Переяслав	18.II.1658	Боярин Ілля Данилович Милославський	НБУ, ІР. – Ф.VIII. – Од.зб.224. – Арк.544.
44	Переяслав	18.II.1658	Окольничий Федір Михайлович Ртіщев	НБУ, ІР. – Ф.VIII. – Од.зб.224. – Арк.544.
45	Київ	25.II.1658	Михайло та Ілля Рубці	ЦДІАК. – Ф.1407. – Оп.4. – Од.зб.3. – Арк.1; Ф.КМФ-20. – Оп.1. – Од.зб.4. – Арк.1; НБУ, ІР. – Ф.І. – Од.зб.54085. – Арк.1-зв.
46	Київ	25.II.1658	Лаврентій Борозна	НБУ, ІР. – Ф.І. – Од.зб.54085. – Арк.1.

№ п/п	Місце написання документа	Дата	Адресат	Джерело інформації
47	Трипілля	2.III.1658	Слуцький комендант Іван Гросс	Археографический сборник документов... – Т.VII. – С.110.
48	Ржищів	3.III.1658	Олексій Михайлович	Памятники... – К., 1898. – Т.III. – С.285–287.
49	Чигирин	11.III.1658	Курфюрст бранденбурзький Фрідріх Вільгельм	*Олянчин Д.* Два листи гетьманів Богдана Хмельницького і Івана Виговського до курфюрста Бранденбургського Фрідріха Вільгельма // Хліборобська Україна. – Відень, 1924–1925. – Кн.5. – С.382.
50	Чигирин	18.III.1658	Батько гетьмана Остафій Виговський	Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.105.
51	Невідоме	19.III.1658	Олексій Михайлович	Акты ЮЗР. – Т.VII. – С.217.
52	Чигирин	19.III.1658	Лубенський Мгарський монастир	АЗР. – Т.V. – С.102; НБУ, ІР. – Ф.І. – Од.зб.54090. – Арк.222; ЦДІАК. – Ф.КМФ–9. – Оп.3. – Розд.2. – Од.зб.22; Рукописний відділ СПб. відділення Інституту історії РАН. – Ф.68. – Оп.2. – Од.зб.22.
53	Чигирин	29.III.1658	Козаки Миргородського полку	Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.106.
54	Невідомо	30.III.1658	Миргородський полковник Григорій Лісницький	Акты ЮЗР. – Т.VII. – С.218–219.
55	Чигирин	30.III.1658	Патріарх московський Никон	Малороссийская переписка, хранящаяся в Московской оружейной палате, открытая Иваном Забелиным. – М., 1848. – С.70.
56	Невідоме	1.IV.1658	Прилуцький Густинський монастир	НБУ, ІР. – Ф.І. – Од.зб.54089. – Арк.216-зв.
57	Чигирин	5.IV.1658	Київський Пустинно-Микільський монастир	ЦДІАК. – Ф.КМФ-9. – Оп.3. – Розд.2. – Од.зб.23; Рукописний

№ п/п	Місце написання документа	Дата	Адресат	Джерело інформації
				відділ СПб. відділення Інституту історії РАН. – Ф.68. – Оп.2. – Од.зб.23; АЗР. – Т.V. – С.103.
58	Чигирин	12.IV.1658	Лубенський полковник Павло Швець	Киевская Старина. – 1906. – Т.XCII. – Март-апрель. – С.67.
59	Чигирин	14.IV.1658	Києво-Видубицький монастир	ЦДІАК. – Ф.59. – Оп.1. – Од.зб.6361. – Арк.20-зв.; Ф.КМФ-9. – Оп.3. – Розд.2. – Од.зб.24; Рукописний відділ СПб. відділення Інституту історії РАН. – Ф.68. – Оп.2. – Од.зб.24.
60	Чигирин	16.IV.1658	Лубенський Мгарський монастир	АЗР. – Т.V. – С.102–103; ЦДІАК. – Ф.КМФ-9. – Оп.3. – Розд.2. – Од.зб.25; Рукописний відділ СПб. відділення Інституту історії РАН. – Ф.68. – Оп.2. – Од.зб.25; НБУ, ІР. – Ф.І. – Од.зб.54090. – Арк.222-222-зв.
61	Чигирин	21.IV(1.V).1658	Волинський каштелян Станіслав-Казимир Беньовський	НБУ, ІР. – Ф.Х. – Од.зб.7487–7555. – Арк.29.
62	Чигирин	22.IV.1658	Чернігівський сотник Станіслав Коханенко	Генеральное следствие Черниговского полка. – С.389; ЧИОНЛ. – Кн.IV. – Отд.III. – С.106–107; НБУ, ІР. – Ф.І. – Од.зб.54086. – Арк.68.
63	Чигирин	1.V.1658	Чернігівський обиватель Лукаш Носачевич	Генеральное следствие Черниговского полка. – С.343; ЧИОНЛ. – Кн.IV. – Отд.III. – С.107; НБУ, ІР. – Ф.І. – Од.зб.54086. – Арк.68.
64	Чигирин	5.V.1658	Волинський каштелян Станіслав-Казимир Беньовський	Памятники... – К., 1852. – Т.III. – С.249–250.

№ п/п	Місце написання документа	Дата	Адресат	Джерело інформації
65	Табір під Манджеликою	14.V.1658	Козаки Запорожжя і Полтавського полку	Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.119–120.
66	Табір під Голтвою	16.V.1658	Козаки Запорожжя і Полтавського полку	Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.120.
67	Табір під Голтвою	17.V.1658	Стольник Іван Михайлович Алфімов	НБУ, ІР. – Ф.VIII. – Од.зб.224. – Арк.647–648.
68	Табір на Кашлику	17.V.1658	Батько гетьмана Остафій Виговський	Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.117–118; Т.XV. – С.137.
69	Табір над Полуозером	20.V.1658	Коронний гетьман Станіслав Потоцький	Памятники... – К., 1852. – Т.III. – С.261–262.
70	Табір над Полуозером	20.V.1658	Волинський каштелян Станіслав-Казимир Беньовський	НБУ, ІР. – Ф.Х. – Од.зб.7487–7555. – Арк.34–34-зв.
71	Табір над Полуозером	21.V.1658	Стольник Петро Дмитрович Скуратов	Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.122–123.
72	Табір під Полтавою	25.V.1658	Волинський каштелян Станіслав-Казимир Беньовський	Памятники... – К., 1852. – Т.III. – С.251–253.
73	Табір під Полтавою	27.V.1658	Волинський каштелян Станіслав-Казимир Беньовський	НБУ, ІР. – Ф.Х. – Од.зб.7487–7555. – Арк.35.
74	Табір під Полтавою	4.VI.1658	Волинський каштелян Станіслав-Казимир Беньовський	НБУ, ІР. – Ф.Х. – Од.зб.7487–7555. – Арк.59–60.
75	Невідоме	(?) VI.1658	Св. Троїці козелецький новофундований монастир	Бібліотека ПАН у Кракові, Від. рукоп. – №270. – Арк.253.
76	Чигирин	16.VI.1658	Іван Стецький	ЦДІАК. – Ф.221. – Оп.1. – Од.зб.188; Генеральное следствие Черниговского полка. – С.480–481.
77	Чигирин	17.VI.1658	Монастир Параскеви Чернігівської	НБУ, ІР. – Ф.Х. – Од.зб.7487–7555. – Арк.41.
78	Чигирин	22.VI.1658	Олексій Михайлович	Акты ЮЗР. – Т.VII. – С.196–197, 245–246.
79	Чигирин	22.VI.1658	Київський Пустинно-Микільський монастир	ЦДІАК. – Ф.КМФ–9. – Оп.3. – Розд.2. – Од.зб.26; Рукописний відділ СПб. відділення Інституту історії РАН. – Ф.68. – Оп.2. – Од.зб.26.

№ п/п	Місце написання документа	Дата	Адресат	Джерело інформації
80	Чигирин	22.VI.1658	Київський Пустинно-Микільський монастир	ЦДІАК. – Ф.КМФ-9. – Оп.3. – Розд.2. – Од.зб.27; Рукописний відділ СПб. відділення Інституту історії РАН. – Ф.68. – Оп.2. – Од.зб.27.
81	Чигирин	22.VI.1658	Київський Пустинно-Микільський монастир	ЦДІАК. – Ф.КМФ-9. – Оп.3. – Розд.2. – Од.зб.28; Рукописний відділ СПб. відділення Інституту історії РАН. – Ф.68. – Оп.2. – Од.зб.28.
82	Чигирин	28.VI.1658	Київський воєвода боярин Василь Борисович Шереметєв	Акты ЮЗР. – Т.XV. – С.209–212.
83	Невідомо	3.VII.1658	Переяславський полковник Яким Сомко	РНБ. – Ф.293. – Од.зб.311.
84	Невідомо	3.VII.1658	Воронковський сотник	РНБ. – Ф.293. – Од.зб.312.
85	Чигирин	13.VII.1658	Київський воєвода боярин Василь Борисович Шереметєв	НБУ, ІР. – Ф.ІІ. – Од.зб.15402. – Арк.46–48.
86	Чигирин	18.VII.1658	Лубенський полковник Павло Швець	Киевская Старина. – 1906. – Т.XCII. – Март–апрель. – С.67–68; НБУ, ІР. – Ф.ІІ. – Од.зб.27654. – Арк.1.
87	Чигирин	19 (29). VII.1658	Польська королева Марія-Людвіґа	НБУ, ІР. – Ф.Х. – Од.зб.7487–7555. – Арк.74.
88	Чигирин	24.VII.1658	Київський воєвода боярин Василь Борисович Шереметєв	НБУ, ІР. – Ф.ІІ. – Од.зб.15402. – Арк.48–50.
89	Невідомо	25.VII (4.VIII). 1658	Ян Казимир	НБУ, ІР. – Ф.Х. – Од.зб.7487–7555. – Арк.82.
90	Чигирин	26.VII.1658	Київські міщани	АЗР. – Т.V. – С.105; НБУ, ІР. – Ф.ІІ. – Од.зб.14817–14897. – Ч.ІІІ. – Арк.20.
91	Чигирин	(?) VIII.1658	Київський монастир Св. Миколи Пустинного	НБУ, ІР. – Ф.Х. – Од.зб.7487–7555. – Арк.89; ЦДІАК. – Ф.КМФ–15. – Оп.3. – Од.зб.279. – Арк.1.

№ п/п	Місце написання документа	Дата	Адресат	Джерело інформації
92	Табір під Кувичинцями	19.VIII.1658	Остерський сотник Роман Сарченко	НБУ, ІР. – Ф.Х. – Од.зб.7487–7555. – Арк.88.
93	Табір під Снітинцями	25.VIII.1658	Лубенський Мгарський монастир	ЦДІАК. – Ф.137. – Оп.1. – Спр.127. – Арк.47/53, 47/53-зв.
94	Табір під Грунею	10.IX.1658	Путивльський воєвода кн. Григорій Данилович Долгорукий	Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.168.
95	Табір під Кам'яним	19.IX.1658	Путивльський воєвода кн. Григорій Данилович Долгорукий	Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.170.
96	Табір під Кам'яним	20.IX.1658	Лаврентій Борозна	ЦДІАК. – Ф.1407. – Оп.4. – Од.зб.4. – Арк.1; Оп.2. – Од.зб.213. – Арк.13; Ф.КМФ–20. – Оп.1. – Од.зб.5. – Арк.1.
97	Табір під Веприком	24.IX.1658	Путивльський воєвода кн. Григорій Данилович Долгорукий	Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.171.
98	Табір під Олешнею	29.IX.1658	Козак Прилуцького полку Семен Носуля	*Мицик Ю.* Шість гетьманських універсалів XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2000. – №1. – С.89.
99	Табір під Зіньковим	29.IX.1658	Лубенський Мгарський монастир	АЗР. – Т.V. – С.105–106; Український Архів. – Т.IV. – С.84–85; ЦДІАК. – Ф.КМФ–9. – Оп.3. – Розд.2. – Од.зб.29; Рукописний відділ СПб. відділення Інституту історії РАН. – Ф.68. – Оп.2. – Од.зб.29; НБУ, ІР. – Ф.І. – Од.зб.54090. – Арк.222.
100	Табір над Сухою Грунею	2.X.1658	Путивльський воєвода кн. Григорій Данилович Долгорукий	Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.178.
101	Табір під Богачкою	8.X.1658	Путивльський воєвода кн. Григорій Данилович Долгорукий	Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.179.
102	Табір під Богачкою	8.X.1658	Олексій Михайлович	Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.179–180.

№ п/п	Місце написання документа	Дата	Адресат	Джерело інформації
103	Табір під Богачкою	8.X.1658	Шведський король Карл X Ґустав	Архив ЮЗР. – Ч.III. – T.VI. – C.356.
104	Табір під Богачкою	8.X.1658	Герцог Адольф Іоан, брат Карла X Ґустава	Архив ЮЗР. – Ч.III. – T.VI. – C.357–358.
105	Табір під Максимівкою	10.X.1658	Чернігівський обиватель Данило Знойка	Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1913. – Вып.X. – C.151.
106	?	11.X.1658	Шведський король Карл X Ґустав	Вестник Академии наук СССР. – 1957. – №1. – C.87.
107	Чигирин	17.X.1658	Путивльський воєвода кн. Григорій Данилович Долгорукий	АЮЗР. – T.IV. – C.185.
108	Чигирин	17.X.1658	Олексій Михайлович	Акты ЮЗР. – T.IV. – C.184; Источники малороссийской истории. – M., 1858. – Ч.I. – C.92–93.
109	Чигирин	18.X.1658	Олексій Михайлович	АЮЗР. – T.IV. – C.188.
110	Чигирин	16.XI.1658	Батуринський Крупицький монастир	ЧИОНЛ. – K., 1891. – Кн.V. – Отд.II. – C.56–57; ЦДІАК. – Ф.154. – Оп.1. – Од.зб.8. – Арк.1–2.
111	Чигирин	16.XI.1658	Чернігівські міщани	НБУ, IP. – Ф.I. – Од.зб.54485. – Арк.21, 89–89-зв.
112	Невідомо	(?) XI.1658	Полтавський полк	Акты ЮЗР. – T.IV. – C.202.
113	Ржищів	5.XII.1658	Коронний канцлер Микола Пражмовський	Памятники... – K., 1852. – T.III. – C.290–293.
114	Ржищів	9.XII.1658	Лубенський Мгарський монастир	ЦДІАК. – Ф.137. – Оп.1. – Спр.127. – Арк.48–48-зв.; Ф.КМФ–9. – Оп.3. – Розд.2. – Од.зб.30; Рукописний відділ СПб. відділення Інституту історії РАН. – Ф.68. – Оп.2. – Од.зб.30; НБУ, IP. – Ф.I. – Од.зб.54090. – Арк.222-зв.
115	Ржищів	17.XII.1658	Коронний канцлер Микола Пражмовський	Памятники... – K., 1852. – T.III. – C.295–297.

№ п/п	Місце написання документа	Дата	Адресат	Джерело інформації
116	?	3.I.1659	Кн. Федір Федорович Куракін	РДАДА. – Ф.210. – Оп.12/1. – Од.зб.429. – Арк.671–672.
117	Переяслав	10.I.1659	Переяславський протопоп Григорій Бутович	*Петровський М.* Нариси історії України XVII – початку XVIII століть: (Досліди над літописом Самовидця). – Х., 1930. – С.249.
118	Переяслав	16.I.1659	Ян Казимир	Памятники... – К., 1852. – Т.III. – С.305–308.
119	с. Білоусівка	21.I.1659	Олексій Михайлович	РДАДА. – Ф.229. – Оп.4. – Од.зб.31. – Арк.78–88; Акты ЮЗР. – Т.VII. – С.280.
120	Табір в Угурінці	26.I.1659	Лубенський Мгарський монастир	ЦДІАК. – Ф.137. – Оп.1. – Спр.127. – Арк.48–49; Ф.КМФ-9. – Оп.3. – Розд.2. – Од.зб.31; Рукописний відділ СПб. відділення Інституту історії РАН. – Ф.68. – Оп.2. – Од.зб.31; НБУ, ІР. – Ф.І. – Од.зб.54090. – Арк.222-зв.
121	Табір під Лохвицею	26.I.1659	Офіцери, відправлені за р. Горинь	Памятники... – К., 1898. – Т.III. – С.325–326.
122	Табір у Сорочинцях	11.II.1659	Ряшівський сотник Фома Ращенко	ЧИОНЛ. – К., 1890. – Кн.IV. – Отд.III. – С.108; Генеральное следствие Черниговского полка. – С.332–333; НБУ, ІР. – Ф.І. – Од.зб.54086. – Арк.67-зв.
123	?	7(17).III.1659	Коронний канцлер Микола Пражмовський	Памятники... – К., 1852. – Т.III. – С.312–313.
124	Табір під Зіньковом	9(19).III.1659	Ян Казимир	Памятники... – К., 1852. – Т.III. – С.310–311.
125	Чигирин	26.IV (6.V).	Ян Казимир	Памятники... – К., 1852. – Т.III. – С.330.
126	Чигирин	3.V.1659	Купці-греки	Акты Греческого нежинского братства. – К., 1884. – С.45–46.

№ п/п	Місце написання документа	Дата	Адресат	Джерело інформації
127	Табір у Заборі під Ірклієвом	11.V.1659	Карач-бей мурза	Донские дела // Российская историческая библиотека. – Петроград, 1917. – Кн. V. – Т. 34. – С. 489–490.
128	Табір під Драбовцями	20.V.1659	Карп Мокрієвич та Лукаш Носачевич	ЧИОНЛ. – К., 1890. – Кн.IV. – Отд.III. – С.108–109; Генеральное следствие Черниговского полка. – С.343–344; НБУ, ІР. – Ф.І. – Од.зб.54086. – Арк.68.
129	Табір під Ташанню	28.V.1659	Козелецький протопоп Григорій Васильович	ЦДІАК. – Ф.165. – Оп.1. – Од.зб.2. – Арк.1.
130	Табір за Яготином	8.VI.1659	Чигиринський полковник	Акты ЮЗР. – Т.XV. – С.407.
131	Табір під Конотопом	1(10).VII.1659	Коронний обозний Андрій Потоцький	Національна Бібліотека у Варшаві, від.мікроф. – Од.зб.27346, 19819, А-387; Археографический сборник... – Т.VII. – С.114–115.
132	З-під Путивля	5.VII.1659	Жителі м. Костянтинова	Акты ЮЗР. – Т.VII. – С.301.
133	З-під Гадяча	VII.1659	Полковник Павло Охрімович Апостол	Акты ЮЗР. – Т.VII. – С.302–303.
134	З-під Гадяча	1.VIII.1659	Боярин кн. Олексій Микитович Трубецькой	Акты ЮЗР. – Т.VII. – С.292–293.
135	Чигирин	10.VIII.1659	Слабинський сотник Іван Домонтович	Генеральное следствие Черниговского полка. – С.267; НБУ, ІР. – Ф.І. – Од.зб.54086. – Арк.59.
136	Чигирин	15.VIII.1659	Лубенський Мгарський монастир	ЦДІАК. – Ф.137. – Оп.1. – Спр.127. – Арк.49/55.

Примітка: Дати подані за старим стилем. Для документів, які в оригіналі були підписані за новим стилем, дати за новим стилем подано в дужках.

Валерій СТАРКОВ *(Київ)*

ТЕКСТОЛОГІЧНІ ЗАУВАЖЕННЯ ДО АНТРОПОЛОГІЧНИХ І ЕТНОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ Ф.К.ВОВКА

Наявність автографа праці Ф.К.Вовка "Этнографические особенности украинского народа", який зберігається у фондах Наукового архіву Інституту археології НАН України (фонд Ф.К.Вовка, №1/283) обсягом понад 380 сторінок, дає можливість визначити розходження між ним і петроградським виданням 1916 р. II тому енциклопедії "Украинский народ в его прошлом и настоящем"[1]. Це дозволяє зробити певні спостереження за останнім етапом редагування праці.

Автограф праці "Этнографические особенности..." – це зшиток окремих аркушів білого паперу в лінійку розмірами 177±2 x 224 мм, переплетений у тверду, розмірами 50x185x230 мм, обкладинку темнокоричневого кольору без оздоблення. Аркуші паперу розміром 224 x 355 мм різались навпіл, і на них писався текст. Сліди різання видно на нижніх краях аркушів.

Аркушів за пагінацією 374, але фактично 382, оскільки після арк. 222 вказані арк. 222bis і 222ter, а після арк. 319 – 319^{a}, 319^{b}, 319^{c}, 319^{d}, 319^{e} і 319^{f}. Окремі аркуші – нестандартного розміру: арк. 97 – 86 x 224 мм, арк. 99 – 190 x 222 мм (склеєний з трьох частин, побиті верхній та нижній краї), арк. 166 – 268 x 224 мм (склеєний з двох частин), арк. 215 – 255 x 224 мм (з трьох частин), арк. 218 –150 x 224 мм, арк. 231 – 155 x 224 мм, арк. 239 – 95 x 224 мм, арк. 246 – 253 x 224 мм (з трьох частин). Аркуші 108, 194, 222, 222ter – стандартного розміру, складені з двох або трьох (194) частин. На арк. 190 вклеєний аркуш з текстом без колонцифри (110 x 115 мм), до арк. 221 знизу доклеєно аркуш без колонцифри (64 x 224 мм) з текстом, а між арк. 285 і арк. 286 вклеєно аркуш з текстом розміром 60 x 150 мм.

На арк. 101 і 102 наявні масні плями. Є багато аркушів, заплямованих друкарською фарбою, з численними відбитками пальців, залишеними складальниками.

---

[1] Зазначимо, що наприкінці 20-х років XX ст. у Празі вийшли друком "Студії з української етнографії та антропології", які вміщували праці Ф. Вовка: "Антропологічні особливості українського народу", "Етнографічні особливості українського народу", "Шлюбний ритуал та обряди на Україні", "Сані в похоронному ритуалі на Україні". Празьке видання було перевидане київським видавництвом "Мистецтво" 1995 року.

Текст писався на аркушах з одного боку (арк. 1–372), крім двох останніх (арк. 373 і 374), де текст міститься і на зворотному боці, чорним чорнилом характерним дрібним чітким почерком Ф.Вовка. Лише на зворотному боці арк. 374 висновок написаний (мабуть, через поспіх) нехарактерним для нього розгонистим почерком великими літерами. Колонцифри аркушів проставлені в правому верхньому куті. Декілька сторінок написано синім чорнилом.

В автографі – багато виправлень, що є зрозумілим, оскільки автор до останнього моменту працював над текстом. Правки розміщено безпосередньо в рядку, або ж вміщено на полях праворуч. Також на полях сірим олівцем позначені текстові вказівки щодо малюнків, які за задумом Ф.Вовка повинні були ілюструвати текст.

На аркуші без нумерації, що передує нумерованим, вшитому пізніше при оправі в палітурки, написані чорним чорнилом російською мовою дані про рукопис Ф.Вовка: "Волков Ф.К. "Этнографические особенности украинского народа", б[ез] д[аты]. Рукопись – русск[ий] яз[ык]; автограф. С. 1–222, $222^{bis, ter}$, 223–319, $319^{a, b, c, d, e, f}$, 320–374; 18 х 23 [см]". На цьому ж аркуші – штамп: "Науковий архів Інституту археології АН УРСР, Ф-А, В/283-а". На полі аркуша 1 є напис, зроблений іншою рукою синім олівцем російською мовою: "Корр[ектура] в 2 экземпл[ярах] с оригин[алом] автору Федору Кондратьевичу Волкову, Зверинецкая 42 и в 1 экз[емпляре] мне. – Мелав[...]".

Викреслені місця в автографі пов'язані в першу чергу з неможливістю розмістити у виданні всього ілюстративного матеріалу, передбачуваного автором. З намічених ним понад двохсот малюнків та фотографій у цьому виданні вміщено лише близько третини світлин, вклеєних на таблицях VI–XIX, а також окремо 15 малюнків, заверстаних в текст. Зокрема, на сторінці 136 автографа в нотатці про потрібні сюди ілюстрації, він закреслив слово "будут" та написав "должны были бы быть", а на сторінці 281 автографа зазначав, що "в настоящей статье мы решительно лишены возможности входить в детали покроя и располагать необходимым для этого количеством рисунков".

Слід зазначити, що таблиці XIV–XVII в петроградському і в празькому виданнях є кольоровими, причому в празькому виданні таблиці XV і XVII переставлені місцями; крім того, таблиці XI–XIX розташовані поза текстом "Етнографічних особливостей...", тоді як таблиці I–X – в межах тексту (у петроградському – відповідно: I–IV та V–XIX).

Виключивши з видання "Етнографічних особливостей..." кольорові таблиці XIV–XVII, що є неприпустимим порушенням правил публікації наукових праць, і не зазначивши цього, київське видавництво "Мистецтво" у перевиданні цієї праці зняло й посилання в тексті на таблиці XVI–XVII (стор. 164; відповідно стор. 587 та 159 петроградського та празького видань) і одночасно зберегло посилання на неопубліковані таблиці XIV–XV (стор. 142 і 144; відповідно сторінки 562, 565 та 135, 138). До того ж, у "Студіях..." видавництва "Мистецтво" розміщено багато випадкових

ілюстрацій, які не стосуються тексту і порушують науково-обґрунтовані Ф.Вовком принципи його ілюстрування.

На стор. 104 автографа закреслений фрагмент тексту, в якому Ф.Вовк зазначав, що наводить докладний малюнок чумацької мажі з Херсонщини з назвою її частин. Також закреслені фрагменти, що коментували світлину мосту на річці Псьол Кобеляцького повіту Полтавської губернії (стор. 79 автографа), дві світлини церков в м. Білій Мечі Ізюмського повіту Харківської губернії (стор. 181 автографа) та ін. Останнього особливо шкода, бо в ньому Ф. Вовк підкреслював контраст між типовими для сіл на сході й заході України церквами. Ф.Вовк в автографі ретельно розміщував ілюстрації щодо тексту і нумерував їх. Наприклад, на стор. 130 автографа його рукою зазначено: “см. рис. 102”.

Поряд з передбачуваними у тексті ілюстраціями, Вовком зазначено, які саме ілюстрації повинні були бути. Так, на стор. 101 автографу він хотів розмістити малюнки №70 (ґринджоли з Полтавщини) та №71 (сани з Уманського повіту Київщини). Згодом, з №105, Ф.Вовк припинив нумерувати ілюстрації. На той час він упевнився, що ілюстрації в запланованій кількості не зможуть бути надруковані. З перших 105 ілюстрацій у виданні вміщено в таблицях VI, VII, VIII (частково) лише 20.

Слід зазначити, що ілюстративна частина праці Ф.К.Вовка “Этнографические особенности украинского народа” значною мірою збережена у фондах Наукового архіву Інституту археології НАН України і може становити предмет спеціального дослідження.

Автограф праці “Этнографические особенности украинского народа” дає підстави для висновку, що він був завершений 1910 р. Цей рік згадується на стор. 509 видання і на стор. 121 автографа, де йдеться про світлину “воздушного временного жилища” (рис. “і” табл. VII). Крім того, на стор. 476 видання зазначається, що “...культура винограда, так процветавшая лет 200–300 тому назад, теперь почти совершенно исчезла и только в ботаническом саду Киевского университета можно было еще лет 6 назад видеть не могущие и до сих пор усохнуть среди бурьянов одичавшие лозы...”, тоді як в автографі замість слів “...можно было еще 6 лет назад...” написано “... можно и теперь еще видеть...”; тобто, це підтверджує названу вище дату написання автографа. Література, яка видана протягом 1910–1914 рр. і наведена Ф.Вовком у посторінкових посиланнях, а також деякі зміни у тексті видання, в порівнянні з автографом, підтверджують цю думку.

Майже всі розбіжності між автографом і петроградським виданням мають характер доповнень або уточнень, необхідних після 1910 р. Так, на сторінках 544 та 562 видання 1916 р. з’являється прізвище дослідника життя та побуту державних селян Київщини Де ля Фліза, матеріали якого стали відомі Ф.Вовку вже після написання автографа. Крім того, зроблені уточнення важливі для кращого розуміння окремих етнографічних явищ. На сторінці 466 петроградського видання Ф.Вовк зазначав, що вулики можуть розміщуватись не тільки “на невысоких подставках”, як вказано

на сторінці 28 автографа, але й на "пнях срубленных деревьев". "Обряд ритуала пения" (стор. 357 автографа) уточнюється як "обряд ритуала весенних солнечных праздников и игрищ: обрядового пения" (стор. 638) і т.п.

До тексту автографа у підрозділі "Гончарство" Ф.Вовк додав великий фрагмент про фарфор і фаянс (стор. 484–485) і твердження, що вагу на голові в Україні не носять (стор. 497); висловив думки про походження слова "сворінь" (стор. 501), про еволюцію слов'янської хати та двору (стор. 515), про генезу релігійного ритуалу українського весілля (стор. 638), про зникнення в Україні свята Ярила (стор. 617); подав коротку інформацію про альбоми Де ля Фліза (стор. 544), відомості про жіночі зачіски в "Угорской Руси" (стор. 553–554) і, нарешті, п'ятий, останній з основних висновків: "Этнографические особенности белоруссов и великоруссов оказываются если не идентичными, то весьма близкими к украинским в своих наиболее старинных формах" (стор. 647).

У той же час Ф.Вовк в окремих випадках з різних причин скоротив текст автографа (стор. 117, 161, 231). Наприклад, на стор. 231 (стор. 567 видання) скорочена одна з деталізацій одягу "угорских украинцев", а саме, що рукава гуні досягають майже її нижнього краю.

У текст видання в процесі редагування внесено низку уточнень: "В Киевской губ. на 4 миллиона десятин (замість "...4½ миллиона...") приходится 19000 дес[ятин] садов... " (стор. 476); "Но у некоторых бойков (замість "Но у бойков...") и отчасти у лемков общее развитие двора приняло совершенно иное направление ... " (стор. 513); "...за Днепром мы наблюдаем их (закриті двори. – *В.С.)* ...даже в Воронежской и Курской губ." (замість "...в Воронежской губ. ...") (стор. 514); "В настоящее время вышивки белыми нитками существуют еще кое-где в Черниговской губ. и местами в Полтавской, Киевской и Подольской" (у виданні додана Подільська губ.) (стор. 569); "...с днем св. Юрия 23 апр." (замість "...25 апр. ...") (стор. 615) та ін.

На сторінках автографа можна простежити трудомісткий процес друкарського складання, коли одночасно з текстом працюють різні складальники (написані на полях рукопису олівцем прізвища вочевидь і вказують, хто складав цю частину): Н.Іпатов (стор. 4, 64), Поповицький (стор. 24, 43, 57), Грязнов (стор. 25, 51), М.Соколов (стор. 47, 103, 106), Г.Петров (стор. 107, 195, 240), Болуштович (стор. 113), Цяткевич (стор. 116), Іванов (стор. 150), Тимофеєв (стор. 257, 271), Брянкін (стор. 319[е], 339, 364), Бєлоусов (стор. 327, 333, 358), Бичков (?) (стор. 369). Деякі прізвища прочитати не вдалося (стор. 205, 272, 285).

Щодо року видання празьких "Студій...", то як свідчить передмова до них, видання здійснене після липня 1927 р. (ймовірно – 1928 р., до десятої річниці від смерті Федора Кіндратовича Вовка). Упорядники київського видання упевнено датують празьке видання 1928 роком (див. стор. 2), тоді як Михайло Грушевський в своїй рецензії в шостій книжці "України" за 1927 р. (стор. 166–167) у бібліографічному списку праць Ф.Вовка відносив його до 1927 р.

Якщо порівняти російський текст праці Ф.Вовка "Этнографические особенности украинского народа" з його українським перекладом

М.А.Славинського[2], опублікованим у Празі в "Студіях з української антропології та етнографії", впадають в око значні редакторські втручання перекладача. У деяких випадках він робив фахову літературну редакцію тексту Ф.Вовка, іноді – уточнював положення автора. Разом з тим, у перекладі опущено деякі фрагменти тексту 1916 р. І якщо окремі з цих купюр можна пояснити виправленням явних недоречностей або технічних похибок (М.Славинський, наприклад, зняв сумнівне твердження Ф.Вовка про те, що "во всяком случае терминология гончарной техники у всех славянских народов почти совершенно одинакова", – на стор. 484 петроградського видання), то деякі з цих пропусків, на нашу думку, не завжди мотивовані.

Так, М.Славинський не переклав тези про те, що "необходимыми спутниками чабана являются собаки, иногда превосходные породистые овчарки" (стор. 466 петроградського видання); що "лемки на высотах Карпат по границе с Венгрией питаются вм[есто] хлеба ячменными лепешками" (стор. 506); що "...в с. Плоска, на Буковинской Гуцульщине хаты имеют уже вполне гуцульский характер, но тоже еще без гражды..." (стор. 517); що "...мебель иногда бывает украшена резьбой, а у гуцулов отличается особой роскошью рисунка и даже формы" (стор. 532); що "В настоящее время в большом ходу бусы из дутого стекла очень ярких цветов, особенно красные и синие, а также разного рода стеклярус металлических цветов" (стор. 550); що "чуга делается обыкновенно из темного серого или коричневого сукна, а бахрома всегда бывает белая" (стор. 588); що "...орнаментация украинской мужской рубахи тоже очень отличается по местностям" (стор. 590) та ін. Він не переклав також частину молитви-заклинання з пологового обряду (стор. 617).

Можливо, М.Славинський вважав, що ці тези Ф.Вовка були застарілими, оскільки під час перевидання праці він міг спілкуватися з багатьма етнографами, які перебували тоді в Празі. На жаль, він ніде не коментував необхідність цих уточнень.

У деяких місцях М.Славинський допускає неадекватний переклад як окремих термінів видання 1916 р. (на стор. 72 "строкаті" замість "смугасті", на стор. 167 – "космогонічних" замість "космографічних", на стор. 111 – "білорусів" замість "Білорусії" тощо), так і тез Ф.Вовка. Наприклад, на стор. 173 йдеться про відвідування мерцем своєї дружини, тоді як у виданні 1916 р. – "...о посещении умершим супругом другого". Якщо Ф.Вовк писав, що "косьба представляет собой *несомненно самую трудную* из всех крестьянских работ" (стор. 471), то М.Славинський зазначив, що вона є лише "*одна з найтяжчих* селянських праць (курсив наш. – *В.С.*)" (стор. 50).

В окремих місцях М.Славинський цілком слушно опускає російські тлумачення, якими Ф.Вовк супроводжував терміни: "баранця" (стор. 52)

---

[2] М.А.Славинський (1868–1945) – громадсько-політичний діяч, публіцист, поет, видавець та технічний редактор видання "Украинский народ в его прошлом и настоящем".

замість “баранця, т.е. небольшого ворота”; “сірники” (стор. 56) замість “сірники, т.е. тонкие лучинки, концы которых были обмокнуты в расплавленную серу”; “рушників” (стор. 68) замість “рушників, т.е. полотенец”; “крейдою” (стор. 69) замість “крейдою, т.е. мелом”; “стерна” (стор. 74) замість “стерна, т.е. руля”; “стежки” (стор. 78) замість “стежки или тропинки”; “дівчина на виданні” (стор. 103) замість “дівчина на выданни – т.е. невесты”; “крокви” (стор. 112) замість “крокви, т.е. стропила” тощо.

Окремо слід сказати про терміни, які були замінені М.Славинським під впливом нових політичних реалій. Насамперед, це стосується таких термінів, як “новороссийский”, “русская (российская) Украина”, “карпатские русские”, які перекладені, майже скрізь, відповідно: “південноукраїнський”, “Велика Україна”, “карпатські русини”.

У празькому виданні виправлені деякі помилки, які містяться у петроградському: “спицями” замість “сницями” (стор. 500), “скриня” замість “скирня” (стор. 533), “фиг. 15” замість “фиг. 14” (стор. 560) тощо, але натомість допущено інші коректорські огріхи, які ускладнюють розуміння тексту: “форний” замість “чорний” (стор. 71), “довканка” замість “довбанка” (стор. 74), “білорусько-польського типу” замість “білорусько-поліського типу” (стор. 92), “кінець” замість “вінець” (стор. 94), “станях” замість “стайнях” (стор. 95), “подонських” замість “подольських” (стор. 143), “у східній частині” замість “у західній частині” (стор. 159), “з водою” замість “з водкою” (“горілкою”) (стор.196), “барках” замість “бірках” (стор. 211) і т.ін. Зроблено кілька неточних посилань на таблиці (стор. 112, 141, 151), а іноді ці посилання взагалі відсутні (наприклад, на стор. 128, 129), тоді як у відповідних місцях петроградського видання є посилання на табл. XIII[f] (стор. 555) і XI (стор. 556).

На стор. 158 празького видання допущено технічний брак: у тринадцятому рядку зверху замість перекладу російського тексту “...авторами, из которых один (Савченков) прямо указывает местность – с. Со[ловьевку]...” вміщений ще раз вісімнадцятий рядок знизу цієї сторінки. Упорядники видання “Студій...” 1995 р., наразившись на цю “перепону”, взагалі зняли з тексту все речення, яке містило продубльований рядок.

Під час перекладу М.Славинський дещо змінив систему ключових термінів, які позначені у Ф.Вовка курсивом. Деякі з них не вміщені у виданні 1927 р. і, навпаки, курсивом виділені терміни, відсутні у виданні 1916 р. Таких випадків нараховується загалом понад триста.

Поряд із слушними змінами, які зробив М.Славинський під час перевидання “Антропологічних особливостей...” (з речення про “некоторую примесь белокурого (вероятно немецкого) элемента” він зняв “(вероятно немецкого)” (стор. 436); не вмістив речення “это внезапное повышение (покажчика зросту населення Катеринославщини. – *В.С.*) объясняется очень просто, если мы вспомним о сравнительно недавней еще колонизации ее сербами” (стор. 440) та деякі ін.), у виданні, з незрозумілих причин усунені окремі фрагменти тексту петроградського видання. Так, на стор. 436 знята фраза: “одни только южные бойки, непосредственные соседи

галицких гуцулов с северо-восточной стороны отличаются не совсем понятным для меня преобладанием каштановых волос (52%), при тоже очень малом количестве блондинов (1,8%) и сравнительно небольшом брюнетов (всего 46,5%)", а на стор. 437 випущено посилання до висновків стосовно кольору волосся та очей українців: "Ивановский А.А. Об антропологическом составе населения России. – М. 1904. Из этого же свода мы берем и дальнейшие цифры, приводимые нами для сравнения".

У празькому виданні виправлені деякі помилки петроградського видання: покажчик зросту населення північносхідних повітів Полтавщини за Л.Чикаленком та С. Руденком – 1675 мм (стор. 15), а не 1875 (стор. 439); відносна довжина руки у великорусів – 46,02% (стор. 29), а не 42,02 % (стор. 450), але натомість допущені інші помилки, які ускладнюють розуміння тексту. Фразу "как остатки древней низкорослой расы, соединившейся с великорослою" (стор. 441) перекладено "як на останки старої низькорослої раси, що з'єдналися з великоросами" (стор. 17); а замість твердження "тогда как средняя полоса захватывает территорию украинского наречия, а южная – слободско-украинских говоров" (стор. 452) – "тоді як середня смуга захоплює територію українського діялекта, а південна – слобідська – українські діялекти" (стор. 31). У празькому виданні допущені ще декілька помилок, в основному вони стосуються кількісної інформації: замість "1911" (стор. 10) треба "1904" (стор. 431), замість "Гальченка" (стор. 10) – "Гильченка" (стор. 435), замість "79,1%" (стор. 11) – "78,1%" (стор. 436), замість "1664 мм" (стор. 15) – "1644 мм" (стор. 439), замість – "25,4%" (стор. 29) – "26,4%" (стор. 450), замість "довжина руки у волинян (44,8[%] – 4,9[%])" (стор. 29) – "длина руки... у волынян (44,8[%] – 44,9[%])" (стор. 450) та деякі інші.

Слід зазначити, що в тексті "Антропологічних особливостей..." празького видання є значна кількість опущених фрагментів тексту видання 1916 р.; таких випадків налічується близько двадцяти. Зокрема, не перекладені такі фрагменти (зазначені курсивом): "В Полтавской губ. по сведениям Чикаленка и Руденка преобладает смешанный цвет глаз (19,5% светл., 54,5% смеш. и 25,7% темн.) *с заметной наклонностью к темному*" (стор. 435 петроградського видання і, відповідно, стор. 11 – празького); "В восточной части Екатеринославской губ.; *по исследованиям Н.Ф.Кондрашенка*, блондинов нет вовсе" (стор. 435 і 11, відповідно); "В северной полосе Украины наименьшим ростом отличается население восточных уездов Черниговской губернии по левой стороне р. Десны (1649 мм), *не вполне достигающие даже среднего роста*" (стор. 438 і 13); "Наиболее высокими по всей северной полосе оказываются жители украинских у.у. Курской губ. (1663,5 [мм]), *а особенно южной ее части (1669 [мм])*" (стор. 438 і 13); "(*рост галицких поляков 1624 мм*)" (стор. 440 і 16); "Затем *в северовост[очной] Галиции,* в северной Подолии, в Киевской и Полтавской губ. рост повышается..." (стор. 440 і 16); "Затем в восточной части Черниговской губ. голов[ной] указатель немного больше среднего (83,6), но в юго-западных у.у. он сразу очень сильно падает *до 82,3. На севере Киевской губ. он повышается*

(83,8), а затем на севере Волынской падает опять до 83,0...” (стор. 442 і 17); “...и превращение брахицефального головного указателя в средний субрахицефальный *и даже мезатицефальный...*” (стор. 453 і 32) тощо.

У деяких випадках М.Славинський називає “венгерских русинов” (у Ф.Вовка) “колишніми угорськими русинами” (стор. 10, 11, 12, 16).

На відміну від нумерації розділів праці у петроградському виданні римськими цифрами: I–X, у празькому виданні застосована арабська нумерація: 1–10. У багатьох випадках вилучено знак “%”. Наприклад, у розділі VIII: “Довжина верхньої кінцевости (руки)”, – цей знак не проставлений у більшості випадків (всього 14) (петроградське видання) і зовсім відсутній в усіх випадках у празькому виданні.

Укладачі видання “Студій...” (К., 1995), перевидавши текст празького видання, не коментували редакційних змін М.Славинського і окремих помилок в порівнянні з текстом петроградського видання, повторивши їх практично всі, навіть суттєві, які значно ускладнюють розуміння тексту і навіть спотворюють його. Цитування петроградського видання праць Ф.Вовка в цій статті здійснювалося за правилами сучасної літературної російської мови.

З невідомих причин Ф.Вовк не назвав автора малюнків, вміщених в кольорових таблицях XIV–XVII, – Ю.Ю.Павловича. Оригінали малюнків депоновано в Науковому архіві Інституту археології НАН України (ф.1, од.зб.248)[3].

Таким чином, незважаючи на окремі недоліки, переклад М.Славинського слід вважати загалом цілком достатнім для перевидання основних праць Федора Кіндратовича Вовка.

---

[3] Про Ю.Ю.Павловича див.: *Борисенко В.К.* Етнографічна спадщина художника Ю.Ю.Павловича // Народна творчість та етнографія. – 1986. – №5. – С.65–70.

Ірина ПРЕЛОВСЬКА *(Київ)*

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УАПЦ В КИЄВІ У 1920-х РОКАХ

(На матеріалах фондів № 3984 і Р–5 ЦДАВО України)

Насьогодні малодослідженою проблемою у справі вивчення архівних документів і матеріалів з історії Української автокефальної православної церкви (УАПЦ, 1921–1930) залишається питання організації духовної освіти і підготовки кадрів духовенства для цієї конфесії, яка почала оформлюватися в ході українських церковно-визвольних змагань та інституціонально оформилася на І Всеукраїнському православному церковному соборі 14–30 жовтня 1921 р. в Києві. Опубліковані матеріали щодо організації духовної освіти УАПЦ в українській історіографії майже відсутні, лише в літературі української діаспори є деякі праці, які в основному базуються на постановах церковних соборів та інших зібрань головного осередку УАПЦ – Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) та спогадах учасників подій.

Дослідження історії організації духовної освіти в Україні до революції 1917 р. має великий доробок. Історики дореволюційної доби з числа професорів та викладачів Київської духовної академії доклали багато зусиль для публікації збірників документальних джерел та створення наукових досліджень з історії Києво-Могилянської академії та КДА[1]. На початку XX століття в Київській духовній академії було здійснено спробу видати друком збірник документів з історії цього навчального закладу. Сам принцип публікації документів з історії наводить на думку, що його розглядали як один і той самий, не дивлячись на реформи 1817–1819 рр., коли Києво-Могилянську академію було перетворено на КДА[2].

---

[1] Див., напр.: *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем Академиею: В 2-х ч. – К., 1856; *Булгаков М.* История Киевской Академии. – СПб., 1843; *Голубев С.* История Киевской Духовной Академии. – К., 1886. – Вып.1; *його ж.* Несколько страниц из новейшей истории Киевской Духовной Академии. – К., 1907; *Петров Н.* Значение Киевской Академии в развитии духовных школ в России с учреждением Св. Синода в 1721 – до пол. XVIII века. – К., 1904; *Титов Н.* Преобразование духовных академий в России XIX ст. – К., 1906. – 134 с.; *Чистович И.* Руководящие деятели духовного просвещения в России в XIX столетии. – СПб., 1894.

[2] Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II (1721–1795 гг.). – К., 1904. – Т.I (1721–1750 гг.). – Ч.1 / Введ. и прим. Н.И.Петрова. –

З українських істориків діаспори найвідомішим і найпослідовнішим дослідником духовно-освітніх закладів на теренах України є проф. Аркадій Жуковський (нар. у 1922 р.), визначний український науковець, головний редактор "Енциклопедії українознавства", дійсний член НТШ, іноземний член Національної академії наук України, автор праць, які присвячені дослідженню різних аспектів і напрямків історії української церкви та духовної освіти. В опублікованому Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського біобібліографічному збірникові А.Жуковського праці з історії церкви можна класифікувати кількома напрямками: 1) загальні праці з історії Української церкви; 2) тисячоліття хрещення Руси-України; 3) релігія і церква під совєтами; 4) церковні постаті (персоналії діячів української церкви); 5) могилознавство і як його складова – історія Києво-Могилянської академії[3].

За умови принципової неможливості досліджень в СРСР і УРСР великої кількості тем і цілих напрямків історії України і особливо Української церкви, після відродження Української держави у 1991 р. саме науковий доробок українських вчених діаспори став основою подальших історичних досліджень. Запропоновані напрямки дослідження, періодизація, персоналії, значення для історії Української церкви – все це прислужилося для розвитку сучасних українських наукових студій, особливо після того, як вдалося поєднати архівні матеріали в Україні зі вже існуючими системними науковими дослідженнями.

Аркадій Жуковський багато зробив у справі вивчення діяльності Києво-Могилянської Академії, духовної освіти в Україні в цілому. Багато з його праць витримали декілька перевидань з огляду на їх цінність і значення для української історії. Зокрема, це життєписи самого митрополита Петра Могили[4] та археографічно опрацьовані тексти символічних книг Петра Могили[5]. Стосовно діяльності київських духовно-богослов-

---

463 с.; К., 1904. – Ч.2 (Приложения) / Введ. и прим. Н.И.Петрова. – 508 с.; К., 1907. – Т.IV: Царствование Екатерины II (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Гавриил Кременецкий (1770–1783 гг.) / Введ. и прим. Н.И.Петрова. – 393 с.; К., 1908. – Т.V: Царствование Екатерины II (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Самуил Миславский (1783–1795 гг.) / Введ. и прим. Н.И.Петрова. – 637 с.; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение III (1796–1869 гг.). – К., 1910. – Т.1 (1796–1803 гг.) / Пред., введ. и прим. проф. протоиер. Ф.И.Титова. – 853 с.; К., 1911. – Т.2 (1804–1808 гг.) / Пред., введ. и прим. проф. протоиер. Ф.И.Титова. – 944 с.; К., 1912. – Т.3 (1809–1812 гг.) / Пред., введ. и прим. проф. протоиер. Ф.И.Титова. – 1000 с.; К., 1913. – Т.4 (1813–1819 гг.) / Пред., введ. и прим. проф. протоиер. Ф.И.Титова. – 1000 с.

[3] *Жуковський Аркадій*. Біобібліографія: (До 75-річчя від дня народження) / Упор. О.Кучерук. – К., 1997. – С.11–14.

[4] *Його ж*. Петро Могила й питання єдности церков. – Париж, 1969. – 283 с.; або перевидання в Україні (К., 1997. – 304 с., з іл.).

[5] Див., напр.: Катехизис Петра Могили. Оригінал 1645 р. / Пер. Валерія Шевчука; упор. Аркадій Жуковський. – К.; Париж, 1996. – 288 с.; Аналіз Требника Петра Могили // Требник Петра Могили: (Факсимільне відтворення тексту з вид. Києво-Печерської Лаври 1646 р.). – К., 1996. – С.5–23 та ін.

ських шкіл (Києво-Могилянської Академії та Київської духовної академії), то у вивченні цього питання проф. Аркадій Жуковський також здійснив низку публікацій.

У журналі "Український історик" за 1989 рік було надруковано статтю під назвою "Вклад Київської Духовної Академії і її "Трудів" на культурному і богословському відтинках"[6]. Цю статтю було передруковано в київському часописі "Хроніка 2000". Незважаючи на невеликий обсяг, вона має надзвичайну цінність, оскільки в стислому вигляді подає засади системи навчання в КДА, огляд дисциплін та викладачів відповідних кафедр, описи діяльності найвидатніших представників академічної науки в стінах академії та їх праць, короткий опис часопису "Труды КДА", зокрема перелік головніших публікацій професорів КДА в цьому часописі[7].

Але, незважаючи на вже існуючі за кордоном дослідження, документи з організації духовно-освітньої справи в Україні на початку XX століття залишаються поки що малодослідженими. Різні аспекти цієї проблеми побіжно зачіпалися багатьма авторами[8], але спеціальної розвідки поки що не було. Почасти це зумовлено відсутністю публікацій самих документів, в яких містилася б інформація щодо організації освітньої справи в духовних навчальних закладах. Метою написання даної статті є висвітлення питання організації духовної освіти УАПЦ на підставі вивчення документальних матеріалів.

Після початку дослідження матеріалів архівного фонду № 3984 "Українська Автокефальна Церква: відділ керівничий", який зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (м. Київ, далі – ЦДАВО), з'ясувалося, що частина матеріалів цього фонду належить організації духовної освіти УАПЦ в 1920-ті рр. Зокрема, це стосується діяльності пастирських курсів при ВПЦР, які діяли на території собору св. Софії київської протягом 1921–1922 рр., та невдалої спроби утворити в Києві "Український Богословник", власне духовну академію УАПЦ у 1927 р. Частково матеріали щодо відкриття "Богословника" збереглися серед документів НКВС (фонд Р–5 того ж архіву). Після 1927 р., коли розпочалося поступове згортання усілякої церковної та релі-

---

[6] *Жуковський А.* Вклад Київської Духовної Академії і її "Трудів" на культурному і богословському відтинках // Український історик. – 1989. – Ч.101/103. – С.50–64.

[7] *Його ж.* Вклад Київської Духовної Академії і її "Трудів" на культурному і богословському відтинках // Хроніка 2000. Україна: філософський спадок століть. – К., 2000. – №37–38. – С.482–499.

[8] Див., напр.: *Хижняк З.* Киево-Могилянская Академия. – К., 1988. – 268 с., ил.; *Климов В., Колодний А.* Православна Церква і освіта. Підготовка кадрів духовенства. Церковна наука // Історія релігій в Україні: У 10 тт. / Під ред. А.Колодного. – К., 1999. – Т.III: Православ'я в Україні. – С.271–293; *Шип Н.* Освітня і наукова діяльність Київської Духовної Академії (XIX – поч. XX ст.) // Всеукраїнська Міжнародна Християнська асамблея "Заповідь нову даю вам: любіть один одного" (Іоан. 13, 34). Науково-практична конференція, Київ, 17–18 лютого 1998 р. Доповіді, повідомлення. – К., 1998. – С.129–132.

гійної діяльності і цей процес для УАПЦ закінчився її ліквідацією на Першому "надзвичайному" соборі в січні 1930 р., ніяких спроб офіційно утворити зареєстрований владою духовно-навчальний осередок не робилося.

Серед матеріалів, які збереглися в архіві, більшість становлять проекти організації "Українського Богословника", хоча про практичну діяльність свідчать протоколи засідань нарад лекторів, списки викладачів та предметів, які вони мали викладати, звертання до НКВС за дозволом на відкриття тощо.

Збереглися також чернетки списків та письмові роботи слухачів Пастирських курсів УАПЦ 1921–1922 рр., але всі вони маловартісні, оскільки написані на одну тему на папері поганої якості, і свідчать більше про низький загальноосвітній рівень курсантів і не несуть ніякої позитивної інформації. В стенограмах та документах обох Соборів УАПЦ 1921 та 1927 рр. згадки щодо організації духовної освіти мають загальний характер декларації намірів і також малозмістовні. Щоправда, вдалося розшукати серед матеріалів, які стосуються підготовки II Всеукраїнського собору УАПЦ 1927 р., протоколи нарад, де є доповіді, які дещо ширше висвітлюють ті проблеми, які стояли перед УАПЦ у цій галузі діяльності.

Кінець розвитку попередньої системи духовної освіти в Україні поклали революційні події і громадянська війна. Якщо протягом перебування українських урядів при владі – Центральної Ради, гетьмана Павла Скоропадського та Директорії УНР – Київська духовна академія, можливо, й не мала тих засобів для існування, які були до 1917 р., але життя в ній не завмирало, навпаки – велися навіть дискусії про реформування духовної освіти в Україні. Криза настала у 1920 р., коли радянська влада остаточно закріпилася в Україні і наказом більшовицького уряду КДА було закрито. Щоправда, є повідомлення про спробу продовження навчання до 1923 р. приватно, але академічна система вже була приречена, а ті з професорів і викладачів, які не встигли емігрувати, майже всі були репресовані.

У листах, опублікованих прот. Владиславом Ципіним в його "Истории Русской Церкви", останній ректор КДА єп. канівський Василій (Богдашевський) писав у 1920 р. проф. М.М.Глубоковському про те, що професори КДА знаходяться в стані крайнього зубожіння – В.Попов пішов до села працювати псаломщиком, туди ж збирається проф. М.Скабалланович, проф. М.Смирнов, який щойно перехворів на тиф, шукає парафії в Київському повіті, бо його родина вмирає від голоду. Він також повідомляє в листі, що проф. С.Голубєв настільки схуднув від недоїдання і хвороб, що його важко впізнати. Але не зважаючи на це, Академія все-таки існує. Пройшов випуск IV курсу, який нараховував 8 студентів, і один з студентів навіть представив твір на ступінь кандидата богослов'я (в рукопису).

У наступному листі від 14 жовтня 1920 р. єп. Василій повідомив, що Академія практично припинила існування і її неможливо відродити, бо студентів немає і більшість професорів також відсутня. Були відкриті Пастирські курси, на яких читали ті професори, які залишилися в Києві,

були спроби читати лекції приватно по домівках, але все це вже було приречене на відмирання[9].

Спочатку в Росії, а потім в Україні нова радянська влада проголосила несумісність релігійних поглядів і матеріалістичного світогляду. Початок і подальший розвиток нових гонінь на Церкву супроводжувався заборонами в галузі духовної освіти і реквізицією всього належного цим установам майна – приміщень, фінансів, бібліотек, храмів тощо. З перших декретів і розпоряджень влади більшовиків можна навести постанову про передачу справи виховання і освіти від Духовного відомства, яке раніше було підпорядковане Св. Синоду Російської церкви, у відання Народного комісаріату освіти від 11/24 грудня 1917 р., за підписами В.Леніна, Н.Горбунова, А.Луначарського та ін. Постанова стосувалася церковно-парафіяльних шкіл, учительських семінарій, духовних училищ і семінарій, жіночих єпархіальних училищ, місіонерських шкіл, академій тощо[10]. У ширше відомому документі – "Декреті про свободу совісті, церковні та релігійні товариства" – після головної тези цього документа ("церква відокремлюється від держави") в п. 9 зазначалося, що "школа відокремлюється від церкви" і викладання релігійних віровчень у всіх державних і громадських, а також приватних навчальних закладах не допускається[11].

Після цього офіційно проголошеного радянською владою припинення діяльності духовно-навчальних закладів, зокрема Київської духовної академії (1819–1920). Питання про підготовку кадрів для православного духовенства в Україні, можливо, спочатку не було таким гострим, як в подальші часи, оскільки кількість освіченого духовенства і взагалі вихованців КДА та інших духовно-навчальних закладів в Україні, які залишилися від попередньої доби існування в складі імперії, була на тодішні потреби достатньою.

Гостра нестача священиків зі спеціальною духовною освітою стане відчутною пізніше з двох головних причин: 1) майже повне припинення організованої систематичної духовної освіти взагалі в СРСР та 2) масові репресії проти "ворожого класового елементу". Духовна освіта в УРСР була витіснена з життя майже повністю і, згідно з законом про відокремлення церкви від держави, обмежена домашньою формою навчання та віковим цензом, оскільки навіть в домашніх умовах заборонялося навчати дітей Закону Божому, а тим більше давати їм спеціальну підготовку раніше досягнення ними 18 років.

Тут слід зазначити, що справа влаштування духовно-навчального закладу в середовищі УАПЦ не мала ніякого відношення до Київської

[9] *Цыпин В., прот.* История Русской Церкви. 1917–1997. – М., 1997. – Т.9. – С.617–618.

[10] Постановление о передаче дела воспитания и образования из духовного ведомства в ведение народного комиссариата по просвещению 11/24 декабря 1917 г. // Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941. Документы и фотоматериалы. – М., 1996. – С.21–22.

[11] Декрет СНК о свободе совести, церковных и религиозных обществах от 20 января/2 февраля 1918 г. // Там само. – С.29–30.

духовної академії через зрозумілі причини. З самого початку своєї діяльності Всеукраїнська православна церковна рада перебувала в стані тривалого конфлікту з тихонівським єпископатом в Україні. Одним з головних об'єктів суперечки став собор св. Софії київської, де у 1919–1929 pp. розміщувалася ВПЦР, яка стала на грунт радянського законодавства і зареєструвалася на підставі Закону про відокремлення церкви від держави. Виходячи з цього, Софійський собор було передано в користування не екзархату Російської православної церкви в Україні, а Всеукраїнській спілці православних парафій, статут якої був затверджений київським губвиконкомом (постанова № 754 від 10 липня 1919 p.). При соборі, а точніше в кількох будинках поблизу собору на території колишнього монастиря і в приміщенні колишньої духовної консисторії (Володимирська, 24), розмістилась ВПЦР, її президія та ревізійна комісія.

Дозвіл на це було надано радянською владою. Про це свідчить лист за № 2974 від 23 серпня 1919 р., адресований "Голові Ради Київських Православних Українських парафій Михайлу Морозу" від уповноваженого по Київській губернії Всеукраїнської комісії по ліквідації майна релігійних установ усіх культів УКРКОМПОЛІРУ[12]. Формально ці приміщення належали Народному комісаріату освіти і планувалося розмістити там архів цієї установи, але згідно з наведеним вище листом Рада отримала ці приміщення в "тимчасове користування" з формулюванням: "поки не знадобиться власникові", тобто Наркомосові[13].

Задля задоволення потреб у приміщеннях для навчання та друкування видань ВПЦР, які планувалося видавати якнайскоріше, в своєму листі до відділу народної освіти київського губревкому від 27 січня 1920 р. за № 13 Михайло Мороз звертався з проханням надати приміщення колишньої Київської духовної академії при Братському монастирі на Подолі, яке також тепер перебувало у розпорядженні відділу народної освіти, і тому голова ВПЦР просив передати щойно реквізовані владою споруди разом з шкільним майном для утворення вищої української Духовної школи, де будуть готуватися члени причту, співаки тощо[14].

З таким самим проханням Михайло Мороз звертався до відділу народної освіти Київського губернського революційного комітету 21 лютого 1920 р. (лист № 78), до Київського губернського виконкому 27 квітня 1920 р. (лист № 326) тощо. До питання про утворення Духовної академії ВПЦР поверталася неодноразово, але ж саме радянське законодавство весь час стояло на перешкоді організації духовно-навчального закладу.

---

[12] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України у Києві (далі – ЦДАВО). – Ф.3984. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.10 (машинопис, оригінал).

[13] Там само. – Арк.10.

[14] ЦДАВО. – Ф.3984. – Оп.1. – Спр.5: "Листування Всеукраїнської православної церковної ради з Київським губернським революційним комітетом і Київським губернським виконкомом ради робітничих та селянських депутатів про повернення будівель, зайнятих раніше денікінцями, та проведення церковних служб українською мовою". – Арк.4–5.

Деякі відомості про організацію духовної освіти часів організаційного зростання і подальшої діяльності УАПЦ подав проф. Іван Власовський у своєму "Нарисі історії Української Православної Церкви"[15]. Керівним органом з утворення і на перших роках існування УАПЦ у 1919–1924 рр. була друга Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР) на чолі з Михайлом Морозом і протоієреєм, а з 1921 р. – митрополитом УАПЦ Василем Липківським.

20 вересня 1921 р., напередодні відкриття І-го Всеукраїнського церковного собору УАПЦ, яке було заплановане на 14 жовтня 1921 р., Михайла Мороза було викликано до Харкова, де він дав підписку про недопущення "антирадянських" постанов на майбутньому Соборі. Йшлося про скасування прийнятих на Соборі Київщини 22–26 травня 1921 р. постанов щодо організації церковних шкіл при кожній парафії, вищих катехизаторських шкіл, заснування Всеукраїнського церковно-історичного музею. Планувалося влаштування богословської бібліотеки ВПЦР і з цією метою хотіли просити владу про передачу тих богословських книжок, які вже були скрізь вилучені владою як "тенденційні"[16]. Але цією підпискою М.Мороз змушений був відмовитися від здійснення цих проектів[17].

Незважаючи на неприхильне ставлення влади до проектів створення духовних шкіл, ВПЦР не припиняла процесу підготовки священицьких та диригентських кадрів для УАПЦ. Згодом митрополит Василь Липківський писав, що потреба в кандидатах на священство відчувалася болісно увесь час і тому церковна влада УАПЦ в особі ВПЦР весь час мусила дбати про підготовку цих кандидатів[18].

У своєму "Нарисі..." проф. І.Власовський зазначає, що немає ніяких відомостей про діяльність цієї Пастирської школи, окрім тих, які подав благовісник УАПЦ Володимир Чехівський у своїй доповіді на Великих Микільських зборах ВПЦР у 1924 р. За повідомленням В.Чехівського, ця Пастирська школа "випустила значну кількість священодіячів, але скрутний матеріальний стан не дав можливості розвинуть справу підготовки священодіячів на належну височінь" (Протокол Зборів, стор. 38)[19].

В ЦДАВО України (м. Київ) збереглися протоколи засідань викладачів та нарад лекторів Пастирських курсів УАПЦ за червень–листопад 1921 р.

---

[15] Див., напр.: Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р.: Документи і матеріали. – К.; Львів, 1999. – С.382–386 (тут ідеться про загальні засади існування і організації осередків УАПЦ, в тому числі й про обов'язки місцевих органів церковного керівництва у справі підготовки священиків і організації лекцій, курсів тощо).

[16] ЦДАВО. – Ф.3984. – Оп.1. – Спр.69. – Арк.2.

[17] Див. докл.: *Преловська І.М.* ВПЦР – організаційний осередок УАПЦ // Український церковно-визвольний рух і утворення УАПЦ: Матеріали міжнародної наук. конференції в м. Києві 12 жовтня 1996 р. – К., 1997. – С.29–49.

[18] *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 тт., 5 кн. – Нью-Йорк, 1961 (Репр. вид. – К., 1998). – Т.4. – Ч.1. – С.244.

[19] Там само. – С.244.

Усі вони віддруковані на машинці і тільки протоколи засідань студентських зборів є рукописними. З цих протоколів можна довідатись, що засідання ради лекторів відбувалися регулярно і вирішували звичайні для духовно-навчального закладу проблеми: успішність, організація учбового процесу, зміни в розкладі. Заняття та лекції для курсантів проходили в аудиторіях при Іллінській церкві (на розі вул. Безаківської (нині Комінтерну) та Жилянської поблизу залізничного вокзалу). Цю церкву було передано Всеукраїнській спілці православних парафій на чолі з ВПЦР однією з перших після собору св. Софії, а Іллінська церква стала осередком Либідської парафії УАПЦ в Києві. Саму церкву було знищено в 30-х роках.

Серед викладачів були майже всі засновники УАПЦ та міські науковці – о. Нестор Шараївський (Голова курсів), о. Ксенофонт Соколовський (секретар), активіст у справі українізації православних парафій Григорій Стороженко, композитор і диригент Дмитро Ходзицький, історик Василь Данилевич, письменниця Людмила Старицька-Черняхівська, її сестра Марія Старицька, о. Никанор Ковальський (інспектор)[20] та ін.

Для вступу на Пастирські курси УАПЦ потрібно було скласти вступні іспити у вигляді невеличкого твору на обрану з кількох визначених тем. Теми робіт засіданнями наради лекторів було запропоновано такі: 1) Погляд на сучасний церковно-визвольний рух в українській церкві; 2) Завдання українського церковно-визвольного руху; 3) Завдання священика на селі[21]. Передбачалося створення на цих курсах 2-х груп слухачів – дяківської та священицької. Зазначалося також, що після закінчення курсів надається свідоцтво, але не гарантується посада. В якості оплати за навчання слухачам пропонувалося заплатити грошима або натурою – "3 пуди борошна, 5 фунтів жирів або інших продуктів по вартості"[22].

Протокол свідчить, що на засіданні від 23 червня 1921 р. вирішувалося багато питань, пов'язаних з діяльністю курсів. На цьому засіданні були присутні М.Мороз, прот. Василь Липківський, о. Ксенофонт Соколовський, секретар ВПЦР І.Тарасенко, Л.Старицька-Черняхівська, Г.Стороженко, Д.Ходзицький, Є.Тимченко, В.Чехівський і А.Троїцький[23].

Нарада лекторів ухвалила розподіл лекцій та практичних занять між викладачами: 1) філософія релігій (В.Чехівський); 2) підвалини церковного життя (А.Троїцький); 3) загальна історія церковного життя (В.Данилевич); 4) літургіка (лекція) і відправа церковних служб і треб (практичне

---

[20] ЦДАВО. – Ф.3984. – Оп.4. – Спр.39: "Протоколи засідань викладачів Пастирських курсів. Червень – листопад 1921 р." – Арк.1 (машинопис, оригінал; протокол підписано головою курсів о. Нестором Шараївським (підпис чорнилом) та секретарем курсів о. Ксенофонтом Соколовським (підпис олівцем)).

[21] Там само. – Арк.1.

[22] Там само.

[23] Протокол засідання лекторів по церквознавству для підготовки причету і працьовників українських парафій: Там само. – Арк.6 (машинопис, оригінал; текст протоколу підписано Головою загальної ради лекторів о. Василем Липківським, секретарем о. Ксенофонтом Соколовським і членами ради).

заняття) (прот. В.Липківський); 5) церковне красномовство (лекція – О.Левицький, практичне заняття з ораторського мистецтва – Л.Старицька-Черняхівська і М.Старицька); 6) українська церковна історія – о. К.Соколовський; 7) богослужіння українською мовою (практ. заняття – переклади українською мовою – Є.Тимченко і Л.Старицька-Черняхівська); 8) українське церковне мистецтво (лекція) і огляд пам'яток мистецтва (практичне заняття) – В.Щербаківський; 9) релігійна освіта людності (лекція) і методика навчання Закону Божого (практ. заняття) – о. Нестор Шараївський; 10) теорія співу (лекція) та співи й читання церковне (практичне заняття) – Д.Ходзицький[24].

Лекції з огляду сучасного релігійного життя та практичне заняття з організації та проведення церковних зібрань мав читати голова ВПЦР Михайло Мороз. Єдиним практичним заняттям без лекції було викладання основ церковно-парафіяльного звітування, для якого запросили секретаря ВПЦР Івана Тарасенка, який від початку діяльності ВПЦР і до своєї смерті у 1922 р. був діловодом ВПЦР.

Таким чином, на цих Пастирських курсах читали не просто викладачі-лектори, а, так би мовити, "живі класики" церковно-визвольного руху, які самі стояли біля витоків УАПЦ; з іншого боку – представники міської наукової та мистецької інтелігенції. Урочисте відкриття з відправою молебну було заплановано на 3 липня 1921 р. (п. 4). Увечері того ж дня о 18 год. в Івано-Богословському приділі храму св. Софії Володимир Чехівський мав читати першу лекцію на тему про завдання Пастирських курсів[25].

На цьому ж засіданні наради лекторів Пастирських курсів від 23 червня 1921 р. було ухвалено запросити лекторів до складу просвітницької секції ВПЦР як постійних членів (п. 3), визначено обсяг платні лекторам в обсязі 5000 крб. за лекцію (або натурою по вартості) (п. 3.)[26]. Але деякі зміни у складі викладачів відбулися через декілька днів, коли пройшло засідання Ради лекторів 3 липня 1921 р., на якому були присутні прот. Василь Липківський, прот. Степан Орлик, о. Ксенофонт Соколовський, Г.Стороженко та Д.Ходзицький[27]. "Інспектором лекцій" було призначено прот. Степана Орлика, головою Ради лекторів обрано прот. Василя Липківського, завідуючим – о. Ксенофонта Соколовського.

Ймовірно, ці курси почали діяти, бо з'явилися проблеми із запізненням викладачів на лекції через складності в дорозі. Оскільки головним осередком ВПЦР залишалася св. Софія, а заняття відбувалися поблизу залізничного вокзалу в Іллінській церкві, то сполучення між ними було досить поганим. Принаймні саме скарги на запізнення через "складності подо-

---

[24] Там само. – Арк.6.

[25] Там само. – Арк.6-зв.

[26] Там само.

[27] Там само. – Арк.7–8 (протокол засідання ради лекторів по підготовці членів причету українських парафій від 3 липня 1921 р. Арк. 7 і 8 – це ідентичні копії цього протоколу і оригіналом є арк.8, оскільки на ньому є оригінали підписів Голови Ради – о. Василя Липківського і секретаря ради – о. Ксенофонта Соколовського).

рожі" стали причиною змін у розкладі занять курсів. На засіданні Ради лекторів курсів з підготовки членів причту українських парафій від 12 липня 1921 р., яке відбулося о 6 год. вечора, було винесено ухвалу про складення нового розкладу з урахуванням можливостей проф. В.Щербаківського – йому спеціально було віддано всі 3 лекції підряд у вівторок, починаючи з 3 год. дня[28]. На цьому ж засіданні було вирішено для поліпшення навчання читанню та церковним співам зобов'язати курсантів бути присутніми на кожній щоденній відправі під проводом прот. Степана Орлика-Волинського і щоб всі слухачі по черзі брали участь в церковному читанні[29].

Сам прот. Степан Орлик-Волинський чомусь відмовився від лекцій з церковного красномовства і їх читання ухвалили передати для прот. Нестора Шараївського (п. 4). Після курсів планувалося проведення колоквіумів та іспитів. Ухвалили також засідання Ради лекторів проводити по неділях о 6 год. вечора. Цікаво зазначити, що ті принципи демократії і соборноправності, принцип широкої участі мирян в церковному житті також запроваджувалися в діяльності цих курсів. Було, напевно, змінено і сам принцип спілкування і взаємини між викладачами і студентами, на відміну від попереднього устрою Київської духовної академії. Стосунки між керівництвом Пастирських курсів і курсантами мали бути демократичнішими ніж, наприклад, у колишній КДА. Принаймні про це свідчать протоколи засідань курсантів для обрання виконавчої ради. Представника ради було делеговано до Ради лекторів Пастирських курсів УАПЦ, про що свідчить резолюція М.Мороза на протоколі засідання загальних зборів слухачів перших українських пастирських курсів: "Визнати бажаним, аби до складу Ради лекторів Виконавча Рада вирядила свого представника, 8 липня [1921 р.]"[30].

Перші загальні збори слухачів курсів відбулися 5 липня 1921 р. Присутніх було 53 курсанти, головував Добровольський, секретарем був Гулій. Кандидатами до складу виконавчої ради Пастирських курсів було обрано Добровольського (голова), Гулія (товариш голови), Маєвського (секретар), Пивоварчука, Сорокопуда, Тарасенка (бібліотекар), а Костогриза, Надимського та Вірника – кандидатами до членів виконавчої ради курсантів[31].

Нові зміни в складі керівництва Пастирських курсів УАПЦ було внесено на засіданні від 13 липня 1921 р., коли було ухвалено до складу адміністрації ввести прот. Степана Орлика-Волинського на посаду інспек-

---

[28] Там само. – Арк.9 (протокол засідання ради лекторів від 12 липня 1921 р. Арк. 9 і 10 – це машинописні копії одного протоколу, обидві з підписами Голови Ради лекторів о. Василя Липківського і секретаря, яким на цей раз був прот. Степан Орлик).

[29] Там само. – Арк.9.

[30] ЦДАВО. – Ф.3984. – Оп.4. – Спр.37: "Протокол зборів українських пастирських курсів. Липень 1921 року". – Арк.1 (зареєстроване у канцелярії ВПЦР прохання від загального зібрання студентів курсів. Арк. обсягом в 1/4 листа з двома штампами ВПЦР і двома резолюціями, писаними червоним чорнилом, Голови ВПЦР М.Мороза).

[31] Там само. – Арк.2.

тора-вихователя, М.Пивоваріва – помічником інспектора і зав. господарством, а о. Ксенофонта Соколовського призначити загальним наглядачем і секретарем Пастирських курсів[32].

На іншому засіданні наради лекторів курсів від 30 вересня 1921 р. було знову складено новий розклад занять і призначено викладачів: о. Василь Липківський (Св. Письмо Старого Заповіту, літургіка), В.Чехівський (Св. Письмо Нового Заповіту, філософія релігії), о. Нестор Шараївський (догматичне і моральне богослов'я), М.Мороз (сучасний устрій української церкви), о. Ксенофонт Соколовський (українська церковна історія) тощо.

Відомий український композитор Памфіл Демуцький тепер мав викладати церковний спів, а попередній викладач – Дмитро Ходзицький – повинен був читати церковний статут. Запрошений до читання на курсах історик В.Данилевич мав читати загальну церковну історію. Було додано нові предмети – церковне господарство (А.Синявський), церковну географію (Г.Стороженко), канонічне право (прот. Василь Липківський) та ін. За відсутності прот. Степана Орлика-Волинського, який разом з прот. Павлом Погорілком повинен був їхати до грузинського католикоса Леоніда (Окропирідзе) як кандидат на висвячення на єпископа[33], було призначено нового інспектора Пастирських курсів – Никанора Ковальського, який викладав на цих курсах богослужбову мову[34].

Наприкінці 1921 р. інспектор Пастирських курсів о. Ксенофонт Соколовський подав план діяльності церковно-просвітницького відділу ВПЦР (датований 14 грудня 1921 р.), де запропонував низку заходів для поліпшення організації навчання кандидатів у священики УАПЦ та утворення постійно діючих духовних шкіл[35]. Зокрема, о. Ксенофонт запропонував скласти повний систематичний і закінчений "програм наук", який відповідав би вимогам тогочасного церковного життя, організувати позашкільне навчання слухачів, зібрати і упорядкувати бібліотеку за завчасно складеними списками книжок, причому для вчителів утворити окрему бібліотеку[36].

У своєму плані заходів о. Ксенофонт Соколовський відзначив дуже низький рівень підготовки слухачів, і це зрозуміло, адже після тривалої перерви в існуванні попередньої системи навчання, яка була викликана Першою світовою війною, революціями, інтервенціями та іншими несприятливими умовами, нова система навчання ще не сформувалася і ціле покоління виростало поза рамками систематичної освіти. Причиною, яка можливо негативно впливала на підбір контингенту абітурієнтів, слід вважати негативне ставлення частини віруючого населення в Україні, яке залишалося

---

[32] ЦДАВО. – Ф.3984. – Оп.4. – Спр.38. – Арк.1.

[33] Див детальніше про це: *Преловська І.* З історії змагань за автокефалію національних православних церков у Грузії і в Україні (на матеріалах фонду №3984 ЦДАВО України) // Розбудова держави. – К., 1998. – №9–10. – С.97–106.

[34] ЦДАВО. – Ф.3984. – Оп.4. – Спр.39. – Арк.1.

[35] Там само. – Спр.51. – Арк.1–1-зв. (оригінал записки о. Ксенофонта Соколовського, виконаний від руки чорнилом).

[36] Там само. – Арк.1–1-зв.

в складі парафій Українського екзархату Російської православної церкви на чолі з патріаршим екзархом архиєпископом Михаїлом (Єрмаковим), і тому, мабуть, багато здібних і віруючих юнаків не йшло в освітні заклади УАПЦ.

З іншого боку, ще однією негативною рисою слід вважати сам підхід до кандидатів на навчання і на висвячення в середовищі УАПЦ – головний наголос робився на ідейність та церковно-громадянську активність кандидата і висловлювалися сподівання на те, що власне церковній справі він потім сам потрохи навчиться. Можливо, згодом це й призвело до того, що поступово владу в УАПЦ перебрали на себе ті, про кого згодом митрополит о. Василь Липківський писав: "Цілком природньо, що й до УАПЦ під час найбільшої народньої завірюхи залетіло немало легкого, просто авантюрницького пороху... Таких авантюрників було мабуть немало і на Першому Всеукраїнському Соборі, навіть в його президії..."[37] Тому для упорядкування діяльності Пастирських курсів та з урахуванням характеру контингенту слухачів у плані зазначалось, що треба широко оголосити правила прийому, виробити внутрішній розпорядок життя, організувати підготовчі курси або лекції в повітах.

Для тих, хто збирається на служіння в церкві без курсів, за планом о. Ксенофонта Соколовського передбачалося складання іспитів за спеціальною програмою та відповідною літературою для підготовки. Навіть після закінчення курсів о. Ксенофонт пропонує не припиняти роботу – організовувати бібліотеки на парафіях, підбирати збірки книжок для пастирського удосконалення, проводити пастирські збори та обговорення, організовувати гуртки благовісників та проповідників, писати літописи парафій, особливо від часу їх українізації тощо[38].

За 1922 рік збереглися тільки фрагментарні відомості про діяльність Пастирських курсів УАПЦ. Професор Іван Власовський взагалі зазначає, що він не має ніяких відомостей про їх діяльність за 1922 рік[39]. В архіві ж збереглося декілька протоколів за цей рік. Це протокол від 21 лютого 1922 р., де було ухвалено новий склад президії Ради лекторів (М.Мороз – голова, М.Пивоварів – його заступник, завідуючий Пастирськими курсами; В.Павелко – секретар, прот. Костянтин Янушівський – член президії)[40].

Тобто за півроку практично повністю помінявся керівний склад і це зрозуміло. Багато з попередніх викладачів отримали єпископську хіротонію, о. Ксенофонт Соколовський та деякі інші члени курсів вийшли з УАПЦ на Першому Всеукраїнському церковному соборі 14–30 жовтня 1921 р. як незгодні з пресвітерською хіротонією митрополита Василя Липківського, почалися проблеми з реєстрацією УАПЦ в органах влади – і тому ця справа почала занепадати.

---

[37] Цит. за: *Власовський І.* Вказ.пр. – С.161.

[38] ЦДАВО. – Ф.3984. – Оп.4. – Спр.51. – Арк.1-зв.

[39] *Власовський І.* Вказ.пр. – С.244.

[40] ЦДАВО. – Ф.3984. – Оп.4. – Спр.71: "Протоколи засідань викладачів пастирських курсів ІІІ-ої черги, 1922 рік". – Арк.3.

В іншому протоколі засідання Ради лекторів від 6 березня 1922 р. було затверджено попередній протокол (п. 1 протоколу), новий розклад лекцій, який склав В.Павелко (п. 2), обговорено питання про дозвіл праці Пастирських курсів від влади (п. 3), зміни в розкладі занять, які виникли внаслідок хвороби викладача В.Данилевича (п. 4), необхідність складення кожним лектором програми занять (п. 6)[41]. Останній протокол засідання Ради лекторів Пастирських курсів УАПЦ датований 8 липня 1922 р. На цьому засіданні були присутніми професори В.Чехівський та В.Данилевич, свящ. Д.Щербаківський, К.Янушівський та В.Павелко.

На засіданні обговорювалися результати іспитів, платня лекторам і організаційні питання влаштування свята з приводу закінчення Пастирських курсів у неділю 9 липня 1922 р. у Софійському соборі[42]. Ніяких відомостей про студентський склад, кількість викладачів не знайдено. Діяльність Пастирських курсів у 1922 р. була припинена владою і УАПЦ надалі не мала постійної можливості підготовки та навчання кандидатів на священиків. Подальші події, пов'язані з наростанням протистояння радянської влади і УАПЦ, звичайно, не сприяли розгортанню освітніх програм і організації богословської освіти.

Відомо тільки, що підготовка священиків велася, але не на базі навчального закладу, а на місцях. Низька якість підготовки таких священиків дуже швидко призвела до загострення проблеми кадрів для УАПЦ і тому питання підготовки богословів весь час стояло на порядку денному, але тривалий час не вирішувалося через зовнішні обставини. Питання про організацію духовної освіти УАПЦ докладно обговорювалося на засіданнях передсоборної комісії, яка зібралася для підготовки II Всеукраїнського Православного церковного собору УАПЦ. У протоколі засідання передсоборної комісії УАПЦ від 29 липня 1927 р. у соборі св. Софії на вечірньому засіданні серед інших питань з підготовки Собору було розглянуто питання "Церковно-освітня справа УАПЦ" (розділ 6)[43].

Доповідачем з цього пункту порядку денного був єп. Яків Чулаївський, який у своїй доповіді зазначав, що "церковно-освітня справа надзвичайно велику вагу має й матиме, фахівці первісного навчання мали великий вплив на науку й мистецтво. Слід вирішити головне питання: як в сучасних умовах організувати церковну освіту. Перш за все потрібно перевести реорганізацію відділу при ВПЦР. Одного завідуючого не досить, треба завести Колегію освітню"[44]. Далі він торкнувся питання про шкільну церковну освіту, зазначивши, що потрібна школа для підготовки священослужителів і зачитав проект статуту Богословської школи. Доповідач також наголосив на необхідності поширення засобів самоосвіти, а саме: передплата на журнали, складання рефератів, бесіди. Далі він торкнувся декількох напрямків церковно-освітньої діяльності УАПЦ.

---

[41] Там само. – Арк.5.
[42] Там само. – Арк.1.
[43] Там само. – Спр.167. – Арк.128.
[44] Там само. – Арк.128.

Серед сучасних завдань і методів церковно-освітньої праці він назвав наступні: а) підготовка священодіячів: пастирів, організаторів, учителів, проповідників, диригентів, читачів; б) церковна освіта всіх членів церкви; в) релігійно-християнська освіта серед людності, що не належить до церкви; г) організація наукової богословської праці в церкві. Він також визначив методи церковно-освітньої праці: а) шкільний; б) церковно-практичний; в) самостійний – індивідуальний і спільний; г) індивідуально-учительський; д) наукова праця – індивідуальна й спільна.

Далі єп. Яків Чулаївський визначив форми організації богословської освіти. Основною формою організації систематичної богословської освіти є школа, яка в умовах життя Української церкви "має своїм завданням дати знання сучасного рівня богословських наук і їх літератури й розвинути до верху сучасного мистецтва уміння учеників говорити й писати в сфері богослов'я. Це завдання можна виконати за 3 роки, коли до богословської школи прийматимуться особи, що загальну освіту достатньо засвоїли". На думку доповідача, духовна школа повинна мати автономію[45]. Серед інших форм богословської освіти було названо наступні: 1) Періодичною формою богословської освіти повинні бути курси священодіячів і церковно-освітні з'їзди священодіячів; 2) Постійною формою церковно-богословської освіти є й індивідуальне учительство священика й єпископа; 3) Окремою формою церковно-богословської освіти є індивідуальна й спільна богословська освіта.

Важливим моментом у доповіді єп. Якова Чулаївського з питань організації духовної освіти УАПЦ був виклад засобів церковної самоосвіти: 1) Першим засобом церковної самоосвіти є самодіяльна участь в церковному житті: організації, читанні, співі, проповіді, письменстві, церковному служінні; 2) Індивідуальна самоосвітня праця йде через все життя кожного члена церкви шляхом: а) удосконалення в молитві й добродійстві; б) єднання з світильниками Божої Премудрості, в постійному читанні їхніх християнських творів; в) удосконалення в церковному мистецтві (співи, музика, виразне читання); 3) Спільна самоосвітня праця йде: в народних співців, читців, проповідників й хорах. Допоміжним засобом спільної самоосвіти служать спільне читання книжок. У хорах ведуться підготовчі до богослужінь церковні вправи: співання, читанки, бесіди; 4) Осередкові церковні органи подають ініціативу до церковної самоосвітньої праці й керують нею: подають зразкові списки богословських книжок з окремих наук, указують зразкову послідовність читання, ознайомлюють з практикою самоосвітньої церковної праці через журнал "Церква й Життя", допомагають у постачанні книжок, нот.

Про те, що керівництво УАПЦ дбало про розвиток і організацію богословсько-наукової праці (таким чином розвивало цей важливий напрямок діяльності церкви навіть в несприятливих умовах), свідчить той факт, що в доповіді єп. Якова Чулаєвського подано докладний план дій

---

[45] Там само. – Арк.128-зв.

щодо влаштування богословсько-наукової колегії. Це дещо суперечить тогочасним подіям. Напередодні ліквідації УАПЦ в 1930 р. радянською владою ця церква була готова втілювати в життя серйозні проекти розбудови української богословської науки. На жаль, ці проекти залишилися на папері і ми не знаємо, яким чином вони були б реалізовані, коли б УАПЦ діяла в інших зовнішньо-політичних умовах.

Головними тезами в доповіді єп. Якова Чулаївського з цієї проблеми були наступні: 1) ВПЦР організовує при своїй президії богословську наукову колегію; 2) колегію обирає ВПЦР; 3) колегія кооптує своїх членів; 4) по округах (єпархіях) окружні органи закладають філії наукової колегії; 5) завдання колегії – розвиток богословської наукової праці в УАПЦ. Найближчими черговими завданнями колегії є: а) встановлення богословської термінології українською мовою; б) оцінка творів підручної літератури; в) кваліфікування учених богословських праць і учених працівників для з'ясування здатності й підготовлености до церковно-освітньої праці тощо. Далі на цій нараді засідання передсоборної комісії УАПЦ від 29 липня 1927 р. в св. Софії почалася дискусія з приводу розповсюдження церковних видань і часописів УАПЦ.

Єпископ Петро Ромоданів на цій нараді теж наголосив на необхідності церковної освіти для людності, але при тому сказав, що на практиці розповсюдження церковних часописів іде дуже погано. Ситуація парадоксальна: спочатку лунають голоси: "дайте друковане слово – дайте часопис, а часопис лежить запакований в рогожу". Сотні примірників книжок лежать при ВПЦР. Частину розіслано по парафіях (одну – для настоятелів і одну – для парафії), і ось через тиждень вертають 10–20–30 примірників. Прийдеться "за ненадобністю" припинити друкувати. "Гадалось, що українець, що прибув до св. Софії в гарному українському одягові, й книжечку візьме, ... а вона лежить"[46].

Далі єп. Петро Ромоданів повідомив, що принципова згода уряду на відкриття Богословської школи вже дана, до підготовки вже приступлено (щодо цієї "принципової згоди уряду" буде сказано нижче). Але єп. Петро в своєму виступі розкриває ще один задум ВПЦР щодо відкриття школи, зокрема про те, що з'явилася думка дістати 2–3 тисячі крб. на ремонт будинку при Петропавлівському храмі на Куренівці. І запропонував округам (єпархіям) "піддержати юнаків, що прибудуть до школи...", оскільки до цього часу "на заклик Президії ВПЦР надіслано з Округових Церков на школу до 300 крб., зібраними 300 крб. далеко не поїдеш, щоб відкрити школу. Потрібна матеріальна допомога школі..."

На це зауваження архиєп. полтавський Костянтин Кротевич відповів, що "парафії бідні, потрібно розбити на категорії по спроможності, бо є парафії настільки бідні, що не в силах дати 12 крб. на журнал; виходить, що причина не зовсім в несвідомості". Щоправда, архиєп. Феодосій Сергієв сказав: "Парафії не бідні, а байдужі, бо парафії не звикли ще приймати духовну їжу. Назва "Церква й Життя" не відповідає дійсності, церковне

[46] Там само. – Арк.130.

є, а життя мало. Незрозумілий зміст журналу для селянства не досить освіченого є теж до деякої міри мотивом до неприйняття журналу".

Цікавий аргумент висунув єп. Марко Грушевський: "Різні балачки різних осіб про причини нерозповсюдження журналу. Доцільно було б самому священикові на парафії пройнятись думкою про важливість читання журналу і пояснювати важливість цього для людності, заохочуючи до набуття журналу. Не все священство свідомо ставиться до журналу". Його підтримав мирянин брат О.П.Коляда, який висловився за те, аби журнали брали округи для розповсюдження. "Незацікавленість мас журналом є вина священика, що не вміє і не хоче зацікавити людність журналом. Потрібно головну увагу звернути на зацікавленість журналом, бо справі набуття його заважає не бідність, а індиферентність до журналу".

Виходячи з рішень передсоборної наради і постанов II Всеукраїнського церковного собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р., новий склад ВПЦР на чолі з прот. Леонтієм Юнаковим знову офіційно звертається до уряду УРСР, точніше до відділу культів окружного адміністративного відділу НКВС, який і займався вирішенням цих та інших питань, з проханням розглянути питання про влаштування духовно-освітнього навчального закладу УАПЦ. Документально цю прогалину поки що не заповнено. Після закриття Пастирських курсів у 1922 р. ніяких документів про функціонування духовно-освітніх закладів не знайдено.

У грудні 1927 р. звернулися до НКВС УСРР члени ВПЦР прот. Леонтій Юнаков, єп. Яків Чулаївський та Леонід Карпов з заявою, у якій ішлося про надання дозволу на відкриття "Богословника" (Богословської Академії УАПЦ)[47]. До заяви додавалися Статут та перелік навчальних програм. Відсутність у складі засновників "Богословника" митрополита УАПЦ о. Василя Липківського пояснюється його повним (після II Всеукраїнського собору УАПЦ 1927 р.) відходом від діяльності. У заяві було сказано, що заняття в богословській школі пропонується розпочати у вересні 1928 р. в приміщенні на вул. Короленка (Володимирській), 24 в помешканні 5-а – тобто в одному з будинків на території Софійського монастиря. Метою цієї школи було вказано: "розвиток богословської науки й виготування освічених церковних діячів в УАПЦ".

Деяке світло на проблему відкриття цього навчального закладу УАПЦ проливають документи з фонду Р–5 ЦДАВО ("Народный комиссариат внутренних дел Украинской ССР"), зокрема ті, що стосуються справ "Инспектора по делам культов". З огляду на інформацію з інших документів цих справ можна висловити припущення, що вже деякий час собор Малої Софії належав тихонівській ("старослов'янській") громаді як наданий органом влади для користування, що давало можливість їм активно втручатися в життя цієї громади.

До НКВС було надіслано прохання від заступника голови президії ВПЦР архиєпископа Костянтина Малюшкевича від 16 грудня 1927 р., № 2592. Через важливість інформації, яка міститься в цьому документі,

[47] Там само. – Спр.166. – Арк.1.

наводимо його повністю: "За принциповою згодою Державлади на відкриття в м. Києві вищої Богословської Школи під назвою "Богословника" (Духовна Академія) Президія ВПЦР просить віддати в розпорядження ВПЦР Київський храм т.зв. "Малої Софії", що стоїть поряд з Софіївським собором в Софіївському подвір'ї. Храм цей буде використано для відкриття в ньому Школи і, в разі потреби, для канцелярії ВПЦР, не зміняючи головного призначення храму – богослужіння в передній вівтарній його частині у відповідні часи"[48].

Отже, тактичний хід карних органів влади можна тлумачити наступним чином: після II Всеукраїнського собору УАПЦ 1927 р., коли було апробовано на високому рівні методи тиску і маніпулювання в церковному середовищі, влада спочатку висловила формальну згоду на відкриття школи (принаймні не заперечила таку можливість), але одночасно було дано дозвіл на реєстрацію старослов'янської парафії ("тихонівців"), прекрасно розуміючи, що за умов тогочасного конфлікту всі сили обох громад – УАПЦ та РПЦ – будуть витрачені на протистояння і влада опиниться в становищі впливової третьої сторони.

Через декілька місяців, весною 1928 р., адмінвідділ НКВС у своєму повідомленні київському окрадмінвідділові взагалі запропонував повідомити ВПЦР, що "НКВС, розглянувши їх заяву про передачу Малого Софіївського собору в м. Києві аби одкрити в ньому Богословську школу – ухвалив відмовити в їх клопотанні"[49], оскільки зазначеним приміщенням в даний час користується старослов'янська громада, "яка нічим не порушила умови на користування собором"[50]. Саме в цей момент і було вирішено долю попередньо згаданого прохання заступника голови президії ВПЦР архиєпископа Костянтина Малюшкевича від 16 грудня 1927 р. № 2592, оскільки текст двох резолюцій на тексті прохання теж датований березнем місяцем.

Згідно з першою резолюцією, "Малий Софіївський собор зайнятий старослов'янською громадою, [тому] НКВС не вважає за можливе розірвати умову з нею, оскільки громада умови не порушила й нема формальних причин для розриву" (підпис нерозбірливий)[51]. Текст другої резолюції лаконічний: "Слід відмовити"[52].

---

[48] ЦДАВО. – Ф.Р-5. – Оп.3. – Спр.1135: "Переписка с админотделом Киевского Окрисполкома о передаче малого Софиевского собора религиозной общине для открытия в нем богословской школы. Начато 21 января 1928 г., окончено 10 мая 1928 г., на 27 листах". – Арк.5 (машинопис, завірена копія, штамп ВПЦР, 2 резолюції на тексті).

[49] Там само. – Арк.4 (лист Адмінвідділу НКВС до Київського Окрадмінвідділу від 8 березня 1928 р. за підписами Начальника Адмінвідділу НКВС Невського і старшого інспектора культів того ж відділу Рудіної – машинопис, завірена копія).

[50] Там само. – Арк.4.

[51] Там само. – Арк.5.

[52] Там само. – Арк.5 (підпис нерозбірливий, але на другій резолюції є дата "28.III", яка, напевно, відноситься до 1928 р., оскільки саме прохання архиєп. Костянтина Малюшкевича датоване 16 грудня 1927 р.).

Виходячи з тієї інформації, яка міститься в поданих до розгляду документах про устрій майбутньої богословської школи УАПЦ – "Українського Богословника", цікаво зазначити, що в цьому навчальному закладі не передбачалося ректора. Керівним органом "Богословника" повинна була стати Богословницька Рада, а керівником – голова цієї ради. Богословницька Рада у складі її голови, писаря, провідника (інспектора) і дозорця (вихователя) мали кооперуватися з Фундаторською Радою на чолі з головою та писарем і скарбником в її складі. Богословницька Рада повинна була складатися з усіх професорів закладу, а також із 2-х членів Фундаторської Ради і, що цікаво, з 2-х учнів "Богословника".

Ця Богословницька Рада мала право після іспиту й публічного захисту дисертації надавати богословські наукові ступені. Щоправда, немає згадки про те, які саме ступені планувалося надавати і за які роботи. Усі посади в Богословницькій Раді пропонувалося зробити виборними. До "Богословника" планувалося приймати на навчання слухачів обох статей віком після 18 років. Це було зумовлене, по-перше, Законом радянської влади про відокремлення церкви від держави, а школи від церкви, згідно з яким навчання релігії мало відбуватися після досягнення повноліття, а по-друге, жінок теж приймали на навчання, оскільки жінки в УАПЦ також брали участь в церковному житті. Курс навчання передбачався 3 роки, навчальний рік тривав з 1 вересня по 15 червня. Канікули планувалося влаштовувати на Різдво та Великодні свята (по 2 тижні). Лекції мали читатися з 14 по 19 годину.

Короткотермінові курси при "Богословнику" мали готувати церковних регентів. На цих курсах програма була значно коротшою і основну увагу було приділено історії і теорії співу, практиці церковного співу, виразному читанню і музиці (скрипка, фісгармонія). Серед викладачів майбутньої Академії ("Богословника") вказані новообраний митрополит УАПЦ Миколай Борецький, архиєпископи Костянтин Малюшкевич, Йосип Оксіюк, Нестор Шараївський, Костянтин Кротевич, Феодосій Сергієв, Микола Пивоварів, єпископи Яків Чулаївський, Григорій Монзолевський, протоієреї Леонтій Юнаков, Леонід Мізецький, Леонід Карпов, Микола Хомичевський, Юрій Красицький, Дмитро Ходзицький.

Серед інших викладачів з мирян були благовісник УАПЦ Володимир Чехівський, композитор і регент Софійського собору Петро Гончаров, брат відомого композитора Кирила Стеценка – Петро Стеценко, композитор і регент собору св. Софії Микола Гайдай, викладач гри на скрипці і фісгармонії Петро Калачинський та ін. Запропонована ВПЦР програма навчання в Духовній Академії та короткотермінових диригентських курсах за змістом практично не відрізнялася від програм духовних навчальних закладів.

Відмінним було запровадження до вивчення відсутніх до того "українознавчих" напрямків – історія українського церковного письменства, богослужбова мова (українська), ті розділи вивчення історії церковного співу, які стосувалися власне української традиції ("Київське знам'я", Львівський ірмологій, київські співці XVII ст., творчість українських компо-

зиторів УАПЦ 20-х років)[53]. Розподіл навчальних дисциплін відбувався наступним чином: Св. Письмо Старого Заповіту мали читати архиєпископ Нестор Шараївський і єп. Григорій Монзолевський, Св. Письмо Нового Заповіту – вірний Володимир Чехівський і архиєпископ Йосиф Оксіюк, історію світового письменства – прот. Микола Хомичевський і архиєпископ Йосиф Оксіюк, а історію українського церковного письменства – прот. Миколай Хомичевський і вірний Володимир Чехівський.

Історію Старого і Нового Заповітів мав викладати сам митрополит УАПЦ всечесний Миколай Борецький. Догматику викладали прот. Микола Хомичевський і архиєп. Костянтин Малюшкевич. Цікаво зазначити, що з деяких предметів було призначено по декілька викладачів. Так, наприклад, етику мали читати в "Богословнику" М.Хомичевський, В.Чехівський, Й.Оксіюк і К.Малюшкевич, літургіку – М.Хомичевський, Й.Оксіюк, Д.Ходзицький, Ф.Сергеєв, гомілетику – Л.Карпов, Й.Оксіюк, Я.Чулаївський, К.Малюшкевич. Так само багато викладачів числяться викладачами апологетики, пастирського богослов'я, церковного права, світової церковної історії (з археологічним розділом), поєднального богослов'я тощо.

Про діяльність "Богословника" відомо дуже мало, оскільки, як твердить проф. І.Власовський у своєму "Нарисі...", майже ніяких даних про цей напрямок діяльності не потрапило до дослідників діаспори, які займались вивченням історії УАПЦ. Таким чином, новознайдені в українських архівах документи з історії організації богословської освіти УАПЦ 20-х років XX ст. дають можливість заповнити іще одну інформаційну лакуну в загальному обсязі знань про розвиток українських церковно-визвольних змагань, утворення та існування Української автокефальної православної церкви та спеціальну галузь її діяльності, пов'язану з намаганням організувати систему духовно-освітніх навчальних закладів на чолі з Духовною Академією.

Судячи навіть з фрагментарних відомостей, які вдалося розшукати в архіві, така вища духовна школа в Києві, по-перше, мала виразне національне обличчя, що виявлялося в самому дусі підготовки священиків, мові навчання, включенні до навчальної програми тих предметів, які неможливі були в дореволюційній Київській духовній академії. По-друге, незважаючи на невеликий викладацький досвід багатьох викладачів, ця духовна школа мала в своєму складі найвидатніших провідників УАПЦ, композиторів, регентів та видатних українських науковців, що, звичайно, свідчило про досить високий рівень навчання. По-третє, можна твердити, що якби не цілеспрямована політика радянської влади щодо релігії та церкви, то при такому ставленні до навчання, можливо, справа утворення і успішної діяльності вищої духовної школи УАПЦ була б цілком забезпечена.

Але через зовнішні обставини, які врешті-решт призвели до ліквідації УАПЦ і репресій проти її вірних, цю справу було припинено, а відомості про духовно-освітню діяльність УАПЦ на тривалий час поховано в архіві...

---

[53] ЦДАВО. – Ф.3984. – Оп.4. – Спр.166. – Арк.9.

Олег ПІЩАНИЙ *(Київ)*

УКРАЇНЦІ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ В МЮНХЕНСЬКИХ АРХІВАХ

Одним з напрямів наукового джерелознавства є виявлення документів і матеріалів з української історії у зарубіжних архівосховищах. Не секрет, що не так вже й легко українському дослідникові до них дістатися. Свого часу авторові цих рядків випала щаслива нагода побувати у Мюнхені, столиці Баварії, і попрацювати у мюнхенських архівах у пошуках матеріалів з історії міжвоєнної української еміграції. З надією на те, що з часом можливості українських учених для праці в західно-європейських архівосховищах розширяться, ставлю за мету цієї розвідки повідомити про свої знахідки, щоб ця інформація стала в нагоді майбутнім українським дослідникам. Основна увага зроблена на документах міжвоєнного періоду. Їх не так вже й багато, оскільки в період між двома світовими війнами Мюнхен не належав до числа центрів української еміграції, однак вони є.

Розпочну з найзначнішої архівної установи Мюнхена – Баварського головного державного архіву (Bayerisches Hauptstaatsarchiv; і далі – BayerHStA), центральна споруда якого розмістилась на вул. Шьонфельдштрасе, 5 (Schönfeldstraße, 5). Це – головний архів документів з історії Баварії, включаючи військову, і про стосунки Баварії з іншими землями Німеччини. Цікавий він тим, що на відміну від інших німецьких архівів, поділений на частини за традиційним (а не сучасним архівним) методом класифікації джерел. Архів також має бібліотеку (службова бібліотека Баварського головного державного архіву), яка налічує приблизно 150 тисяч томів, головно з історії Баварії.

У BayerHStA відклалися матеріали як про окремих представників українського народу, так і про групи українців – знаних і невідомих. Щодо окремих осіб можна назвати документи про якогось Вільгельма Янсена, цивільного перекладача, згодом палітурника, котрий походив з Бахмутської округи Катеринославської губернії (нині Артемівського району Донецької області): “Er war am 14. Januar 1899 in ... Kreis Bachmut, Gouw. Jekaterinoslaw in der Ukraine geboren”[1]. З цього документа ми можемо

[1] “Він народився 14 січня 1899 року в ... Бахмутській окрузі, Катеринославської губернії” (BayerHStA. – Ф. MA-101151).

дізнатись, що вихідець з України залишив по собі невеликий спадок: 1734,70 німецьких марок, один кишеньковий годинник з ланцюжком, одне шкіряне портмоне, а також дещо з білизни та одягу: "Er besteht in 1784.70 M auf Bankschein, 1 Taschenuhr mit Kette und 1 Ledertasche, Wäsche und Kleidungsstücke"[2].

У міжвоєнний період проживав у Мюнхені І.Полтавець-Остряниця, відомий діяч доби Гетьманату. У BayerHStA відклалися матеріали і про нього. Зокрема, тут ми можемо знайти документи про його діяльність в Планегг (приміська зона Мюнхена): "...hier Tätigkeit des Poltawez Ostranitza in Planegg"[3].

Містить BayerHStA відомості про більші групи українських людей. Наприклад, в одному з документів архіву йде мова про гастролі Українського хору (50 чоловік) під орудою професорів Кошиця та Тучанського. В документі говориться про умови організації концертів та фінансову винагороду: "Ich frage daher ergebenst an, ob Sie evtl. bereit wären, den ukrainischen Chor für 2 Konzertgastspiele im Nationaltheater, und zwar im Monat November, zu verpflichten. Den künstlerischen Leistungen entsprechend sind auch die pekuniären Ansprüche natürlich sehr bedeutend. Die Bedingungen wären entweder bei einem 2-maligen Gastspiel 10000 Mk. Fixum oder bei prozentualer Beteiligung 9000 Mk. Garantie, bei einem 1-maligen Konzert 12000 M. Fixum oder 10000 Mk. Garantie"[4].

Зберігаються в архіві матеріали не тільки з культурного життя українців, але, так би мовити, з зовсім протилежного напрямку людської діяльності – військового. Так, тут відклалися згадки про військові навчання українців, котрі готувалися до бойових дій на випадок повстання проти польського панування в Галичині: "Erteilung von militärischen Unterricht an Ukrainer"[5]. В документах подаються списки людей, що проходили навчання, пояснення деяких учасників названих заходів з описом змісту занять. Зустрічаються тут також деякі біографічні дані про них. Ось приклад такої біографічної довідки: "Hnatewytsch Bohdan; 4.3.1894; Kolbuschova Ostgalizien, Peter H. und Sofie geb. Schlosser, Tierarztenseheleute in Lemberg; Student der Philosophie; München, Herzog-Rudolfstr. 30 Pension Hansa, ständ; Wohnsitz Leipzig Alexanderstr. 36/I; [Staatsangehorigkeit] Ukraine; griech. kath.; 1914–1918 bei österr. Armee, von 1918–1920 bei ukrainischer ostgaliz. Armee, Pass der

---

[2] "Він складався з 1784,70 в банківських купюрах, 1 кишенькового годинника з ланцюжком і 1 портмоне, білизна та одяг" (Там само).

[3] "...тут діяльність Полтавця-Остряниці в Планегг" (BayerHStA. – Ф. MA-103037).

[4] "Я запитую тому, чи були б Ви готові взяти зобов'язання прийняти Український хор на 2 концерти в Національному театрі, а саме у листопаді місяці. Відповідно художнім послугам є природньою і дуже важливою також грошова винагорода. Умовами було б при двохразовому виступі гостей 10000 марок гарантованої оплати чи при процентній участі 9000 марок гарантії, при одному концерті 12000 марок гарантованої оплати чи 10000 марок гарантії" (BayerHStA. – Ф. Staatstheater 8949).

[5] "Про військові заняття українців" (BayerHStA. – Ф. Minn 71625).

Polizeidirektion Danzig vom Januar 1923; ein halbes Jahr in Deutschland; Pension Hansa"[6].

Дещо більше матеріалів щодо українців міжвоєнної доби представлено в іншому архівосховищі Мюнхена – архіві Інституту сучасної історії (Archiv des Institutes für Zeitgeschichte; далі – AIfZG). Розмістився він на вул. Леонродштрасе, 46-б (Leonrodstraße, 46-b). Щодо самого інституту, то можна сказати, що він складається з двох частин: бібліотеки та архіву. Бібліотека налічує приблизно 135 тисяч томів. Архів зберігає мікрофільми і публікації як щодо організацій, так і окремих людей. Спочатку тут зосереджувались матеріали з історії Німеччини за період з 1933 по 1945 роки. Потім фонди були розширені і нині охоплюють документи з німецької історії XX ст. Архів має невеликий читальний зал. Інститут проводить жваву видавничу діяльність, видає "Бібліографію сучасної історії", яка з'являється як додаток до "Квартальника сучасної історії". Крім того, інститут подає багато праць з історії Німеччини, особливо періоду між 1933 та 1945 роками. Під його грифом виходять також публікації про часи після Другої світової війни і період Веймарської Німеччини.

З української тематики в архіві зберігаються розповіді якогось Стефана Курила про перебування німців в Україні: "Stefan Kuryllo: Die Deutschen in der Ukraine"[7]. З неполітичних осіб тут є матеріали про Федора Петровича Романченка, який у юному віці в 1908 р. перебрався з Харкова до Німеччини на фабрику своїх батьків у Ремшайді. З цього документа ми довідуємося, що Романченко походить з міста Суми і що політика його не цікавила, приводяться також інші біографічні відомості: "Im Jahre 1908 habe er Romantschenko als ganz jungen Menschen aus Charkow nach Deutschland mitgebracht, und zwar in die Fabrik seiner Eltern nach Remscheid / R. stammt aus Sumy. Er habe sich ausserordentlich gut entwickelt und in den Geschäften P.'s hohe Vertrauensposten bekleidet. Politisch habe er sich nicht betätig und sei in jeder Beziehung ein zuverlässiger Mensch. Er lebt in Düsseldorf-Oberkassel und ist heute etwa 44 Jahre alt"[8].

У порівнянні з іншими українськими темами, найбільше в AIfZG міститься матеріалів щодо Українського Наукового Інституту в Берліні.

---

[6] "Гнатевич Богдан; 4.3.1894; Колбушова Східна Галичина; Петро Г. і Софія народжена Шльоссер, ветеринари у Львові; студент філософії; Мюнхен, Герцог-Рудольфштрасе 30 Пансіон Ганза, зупинився; Місце проживання Лейпціг, Александерштрасе 36/І; [Державна приналежність] Україна; греко-католик; 1914–1918 при австрійській армії, у 1918–1920 при українській східногалицькій армії, паспорт виданий поліцейським управлінням Данцига у січні 1923; півроку в Німеччині; Пансіон Ганза" (Там само).

[7] "Стефан Курило: Німці в Україні" (AIfZG. – Ф. MA-128/6).

[8] "У 1908 році Романченко, ще зовсім юна людина, перебрався з Харкова до Німеччини, а саме на фабрику своїх батьків у Ремшайді / Р. походить з Сум. Йому пішло надзвичайно добре і в справах зайняв високий відповідальний пост. Політично він не заангажований і у будь-якому відношенні є надійною людиною. Він живе в Дюссельдорфі-Оберкассел і сьогодні йому приблизно 44 роки" (AIfZG. – Ф. MA-128/1).

Зокрема, цікавим видається запис розмови докторів Шкурла (керівника управління імперського міністерства виховання) та фон Менде (представника зовнішньополітичного управління націонал-соціалістичної партії Німеччини) в будинку Німецької академічної обмінної служби (Deutsch-Akademischen Austaschdienst) від 24 червня 1936 року. З цієї розмови ми, зокрема, можемо дізнатись, що Інститут став місцем підтримки українських емігрантів, хоча у професорів Інституту зарплата така низька, що чекати від них порядних наукових робіт, як вважають учасники розмови, не дуже варто: "...das Institut gewissermassen zu einer Versorgungsstelle ukrainischer Emigranten geworden sei, wofür die langfristigen Stipendein sprächen und auch die Tatsache, dass die Bezahlung der Professoren so niedrig sei, dass eine ordentliche wissenschaftliche Arbeit kaum erwartet werden könne"[9].

Про лекційну діяльність співробітників Інституту серед членів НСДАП говорить матеріал із "Звіту про діяльність Українського Наукового Інституту в Берліні за період з 01.10.1935 по 28.02.1937 року": "Im Januar 1936 hielt er (доктор З.Кузеля. – *О.П.*) in dem außenpolitischen Schulungshaus der NSDAP einen Fortrag über "Gründlagen und historische Entwicklung des ukrainischen Volkstums"[10].

Думки про значення цієї наукової установи (з посиланням на статтю доктора В.Кубійовича "Актуальні питання української науки", вміщену в щоденній львівській газеті "Новий час" 24 квітня 1938 р.) містить лист директора Інституту проф. І.Мірчука до керівника зовнішньополітичної служби націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини доктора Георга Ляйбрандта. Зокрема він зазначає: "Die aktuellen Fragen der ukrainischen Wissenschaft". Es ist allgemein bekannt, dass die Lage der ukrainischen Wissenschaft als ungemein schwer zu bezeichnen ist. Auf dem ukrainischen Territorium unter den Soviets gibt es überhaupt kein selbständiges Wissen, es erstirbt auch die wissenschaftliche Arbeit an unseren Hochschulen in der Tschechoslovakei, nur schwache Anfänge wissenschaftlicher Arbeit sehen wir in der Karpatenukraine, noch schwächere in unserer Emigration in Amerika. Unter den wissenschaftlichen Institutionen in der Fremde zeigt eine rege Tätigkeit nur das Ukrainischen Wissenschaftliche Institut in Berlin (wunderbar organisierte Vorträge aus dem Gebiete der Ukrainekunde, die Bücherei) und in Warschau (stärkste Verlagstätigkeit)"[11].

---

[9] "...Інститут в якійсь мірі став установою забезпечення українських емігрантів, також є фактом, що оплата професорів є такою низькою, що чергову наукову роботу навряд чи можна чекати" (Там само).

[10] "У січні 1936 року мав він (доктор Кузеля. – *О.П.*) в будинку навчання зовнішньополітичної служби НСДАП доповідь "Заснування й історичний розвиток української народності" (AIfZG. – Ф. MA-128/5).

[11] "Актуальні питання української науки". Загальновідомо, наскільки тяжким є становище української науки. На українській території під совітами немає взагалі ніякого незалежного знання, завмерла також наукова робота в наших вищих школах в Чехословаччині; тільки слабкі початки наукової роботи бачимо ми в Карпатській Україні, ще слабкіші – нашої еміграції в Америці. Серед наукових інституцій на чужині виказує активну діяльність тільки Український Науковий Інститут в Берліні (чудово організовані доповіді в галузі українознавства, книжки) і в Варшаві (найкраща видавнича діяльність)" (Там само).

В архіві є матеріали про німецьку оцінку політичної діяльності Українського Наукового Інституту в Берліні. В одному документі зазначається, що "Was die Tätigkeit des Instituts anlangt, so legt das Auswärtige Amt nach wie vor entscheidendes Gewicht darauf, daß die Arbeit unpolitischen charakter trägt"[12].

Відклались в архіві й матеріали про Український Науковий Інститут у Варшаві. Зокрема, дослідник може ознайомитись з листом невідомого дописувача до Г.Франка, генерал-губернатора окупованих територій, від 8 квітня 1940 року про наукові плани Інституту[13]. Ось виписка з цього документа: "Unter der mir zugesandten Aufstellung von Forschungsarbeiten befinden sich auch solche, an denen wir vom deutschen Standpunkt aus ein lebhaftes Interesse haben. Diese Arbeiten sind:

Prof. F.Sljusarenko: "Der Bosporus und die Ukraine". Skizzen aus der Geschichte der griechischen Kultur in der Ukraine".

Prof. A.Jakowliv: "Einflüsse des altdeutsches Rechts auf das ukrainische Recht des XVII. und XVIII. Jahrhunderts".

Doz. M.Antonowytsch; Dozent A.Krupnytzky: "Verbindungen und Beziehungen der Ukraine zu Deutschland in der Vergangenheit".

Prof. D.Doroschenko: "Die Ukraine in historischen Arbeiten deutscher Autoren".

Dozent Ossaulenko: "Die landwirtschaftlichen Reichtümer der Ukraine".

Prof. P.*Smal-Stocki: "Deutsche Einflüsse auf die ukrainische Sprache"[14].

Представлені в AIfZG матеріали і про деяких українських діячів, зокрема, про Симона Нечая. Носять вони різнорідний характер, наприклад, про діяльність українського уряду в екзилі: "Die ukrainische Regierung habe ferner den Eindruck gewonnen, dass gewisse Gespräche zwischen Deutschland und einem dritten Staat geflogen worden wären, die das Schicksal der Ukraine betragen. Nun stehe die ukrainische Regierung, zwar in engster Zusammenarbeit mit diesem dritten Staat, möchte aber doch, soweit ein

---

[12] "Що стосується діяльності Інституту, то Міністерство Закордонних Справ вважає, що робота в основі своїй носить неполітичний характер" (Там само).

[13] AIfZG. – Ф. МА-128/1.

[14] "У наданому мені плані наукових робіт є також такі, до яких ми, з німецького погляду, маємо жвавий інтерес. Ось ці роботи:

Проф. Ф.Слюсаренко: "Боспор і Україна". Нариси з історії грецької культури в Україні".

Проф. А.Яковлів: "Вплив старонімецького права на українське право XVII і XVIII століть".

Доц. М.Антонович; Доцент Б.Крупницький: "Зв'язки і відносини України з Німеччиною в минулому".

Проф. Д.Дорошенко: "Україна в історичних працях німецьких авторів".

Доцент Осауленко: "Сільськогосподарські багатства України".

Проф. Р.Смаль-Стоцький: "Німецький вплив на українську мову" (AIfZG. – Ф. МА-128/1).

* Так зазначено в тексті документа.

Interesse deutscherseits daführ besteht, die ukrainischen Frage in direktem Kontakt mit Deutschland erärtern"[15].

Є в архіві відомості про українські національні угруповання, зокрема про середовище П.Скоропадського, УНР. У них можна знайти дані про кількість членів окремих українських об'єднань в Німеччині, про участь деяких українців у різних політичних течіях. Зокрема, в одному з документів звертається увага на відмінність групи Скоропадського від інших українських політичних формувань: "Im Gegensatz zu den anderen ukrainischen Gruppen glaubte und glaubt das Hetmanzentrum, dass ein ukrainischer Staat, auch wenn er unabhängig ist, doch gezwungen sein wird, mit dem Russischen Staat zu kooperieren"[16]. Щодо діяльності УНР зазначається: "Die neue politische Situation in Europa, die durch polnisch-russisch, rumänisch-russisch und französisch-russischen Pakte hervorgerufen ist, zwingt die UNR, noch eifriger neue politische Möglichkeiten in England aufzusuchen"[17]. Про кількісний склад деяких українських організацій мюнхенський архів подає такі дані: "Genaue Prüfung der Mitgliederlisten der ukrainischen Organisationen in Deutschland-Ukrainische Gesellschaft in Deutschland e.V. ("Hromada"), Verein der Ukrainer in Deutschland e.V. ("Spilka") und Ukrainische Nationale Vereinigung e.V. ("UNO") – hinsichtlich der Staatsangehörigkeit sowie Herkunft der einselnen Mitglieder und ihrer Familienangehörigen – ergibt folgende beachtenswerte Zahlen.

An politischen Emigranten aus der jetzigen Sowjetunion, welche z.Zt. staatenlos und im Besitze eines Nansenausweises oder eines Fremdenpasses sind, zählen (einschliessliech ihrer Ehefrauen und Kinder):

"Hromada" . . . . 35 Personen
"Spilka" . . . . 55 -"-
"UNO" . . . . 15 -"-

Also von diesem Standpunkt aus betrachtet, nimmt der listenmässig kleinste Verein der Ukrainer in Deutschland e.V. den ersten Platz unter den ukrainischen E m i g r a n t e n aus der Sowjetunion ein und ist somit als eine Organisation der staatenlosen Ukrainer anzusprechen.

Das die "Hromada" – trots ihrer Mitgliederzahl von rund 150 – nur 35 politische Flüchtlige (darunter Frauen und Kinder) aus der UdSSR aufzuweisen hat, erklärt sich aus der 75% – Mehrheit der aus Polen stammenden Ukrainer sowie einer Anzahl der Mitglieder mit der reichsdeutschen Staatsangehörigkeit.

---

[15] "В українському уряді в подальшому склалося враження, що означені переговори, проведені між Німеччиною і третьою державою, торкалися й долі України. Тепер український уряд стоїть на тому, щоб тісніше співпрацювати з цією третьою країною, однак хотів би, оскільки тут є інтерес німецької сторони, вирішувати українське питання в безпосередньому контакті з Німеччиною" (Там само).

[16] "На відміну від інших українських груп, гетьманський центр вважав і вважає, що Українська держава, також і у випадку незалежності, все ж вимушена буде співпрацювати з Російською державою" (AIfZG. – Ф. MA-128/6).

[17] "Нова політична ситуація в Європі, викликана польсько-російським, румунсько-російським та французько-російським пактами, примушує УНР ще наполегливіше шукати нові політичні можливості в Англії" (Там само).

Auch die "UNO" setst sich hauptsächlich aus den Ukrainern zusammen, die auf dem ukrainischen Territorium des polnischen Staates geboren sind"[18].

Про зв'язки деяких українців з окремими українськими політичними течіями дізнаємося таке: "...Inbezug auf die Bedeutung der einzelnen ukrainischen Gruppen äussert Tr. (Trotzky, представник львівської газети "Діло" у Генфі. – *О.П.*), dass er als wirklich zukunftsträchtige Bewegung die Petljura-Bewegung betrachte (UNR, der er ja selbst angehört). – Heftig wendet sich Tr. gegen die OUN und deren Terrorpolitik. Desgleichen lehnt er alle ukrainischen Bewegungen ab, die aus der Westukraine allein einen selbständigen Staat machen wollen"[19].

Дещо є про українців і в Державному архіві Мюнхена (Staatsarchiv München; далі – StsA München), що розмістився по вул. Шьонфельдштрасе, 3 (Schönfeldstraße, 3). Про архів коротко можна сказати наступне. Тут зосереджено документи, що стосуються адміністративного округу Верхня Баварія: офіційні документи курфюрства Баварія (1507–1803), коротка історія Баварського регіону під час правління Наполеона (1805–1810/15), адміністративної округи Верхня Баварія (офіційні заяви XIX–XX ст.); добірка справ, карт і діаграм, фрагментів і мандатів, сучасні історичні колекції (газети, інші періодичні видання, емблеми, листівки і т.п.); архіви дворянства та архіви середньовічних замків; економічний архів. Здепоновано також документи міського поліцейського архіву, нотаріального архіву часів середньовіччя і державного архіву, пов'язаного з життям міста.

---

[18] "Точна перевірка списків членів українських організацій: в Німецько-українському товаристві в Німеччині зареєстрованої ("Громада"), Союзу українців в Німеччині зареєстрованої ("Спілка") та Українського національного об'єднання зареєстрованого ("УНО") – відносно державної приналежності, а також походження окремих членів та членів їхніх сімей – дає в результаті такі варті уваги дані.

Політичних емігрантів з нинішнього Радянського Союзу, які тепер без громадянства і є власниками нансенівських паспортів або паспортів іноземних країн, нараховується (без дружин і дітей):

"Громада" .... 35 осіб
"Спілка"....................... 55 осіб
"УНО" .... 15 осіб

Таким чином, з цієї точки зору, якщо брати списки зареєстрованих товариств українців у Німеччині, на перше місце виходять невеликі товариства, що складаються з українських емігрантів з Радянського Союзу і також з організації українців без громадянства.

"Громада" – хоч має приблизно 150 членів – тільки 35 вважають себе політичними біженцями (включаючи жінок та дітей) з Радянського Союзу, з проголошених 75% – більшість українців походять з Польщі, як також певна кількість членів мають німецьку державну приналежність.

Також "УНО" складається головно з українців, народжених на українських територіях Польщі" (AIfZG. – Ф. МА-128/5).

[19] "...Оцінюючи значення окремих українських груп, висловлює Тр. (Троцький. – *О.П.*), що дійсно перспективним рухом він вважає рух Петлюри (УНР, до якої він і сам належить). – Рішуче виступає Троцький проти ОУН і її політики терору. Також він негативно висловлюється про всі українські течії, що походять з Західної України і які хочуть самостійно зробити незалежну державу" (AIfZG. – Ф. МА-128/1).

З українських матеріалів є в StsA München документи про Український Освітній Союз, що був заснований у Мюнхені 22 березня 1911 року. Зокрема, в документі йде мова про мету заснування цієї інституції: "Der Verein hatte sich zur Aufgabe gestellt, die Mitglieder mit der Heimat in Verbindung zu halten und die Fortschritte in der Ukraine auch unter den im Verein zusammengeschlossenen in München lebenden Ukrainern zu erörtern"[20].

Є тут і відомості про організацію Німецько-українського економічного союзу: "Der Deutsch-Ukrainische Wirtschaftsverband e.V. mit dem Sitze in München bezweckt die Förderung der wirtschaftlichen und kulturellen Beziehungen zwischen dem Deutschen Reiche und der Ukraine"[21].

З відомостями про І.Полтавця-Остряницю ми вже знайомилися, оглядаючи українські матеріали у фондах BayerHStA. Є вони і в зібраннях StsA München, зокрема в повідомленні якогось Адольфа Штоля, директора інституту: "Bericht in Sachen der Deutschen Wirtschaftsvereinigung für die Ukraine und des Obersten Poltawetz von Ostranitza. Erstatten von G.Adolf Stoll"[22]. Інший німецький автор документа про І.Полтавця-Остряницю дуже турбується про нього, відзначаючи, що "Dieser Mann (Полтавець-Остряниця. – *О.П.*), der für Deutschland so unendlich viel geleistet hat, befindet sich augenblicklich in Not"[23]. З цих повідомлень можна також дізнатись про ще одну українську організацію у Мюнхені – Союз друзів України: "Wir arbeiten (Bund Freunde der Ukraine. – *О.П.*) seit Jahren an der deutsch-ukrainischen Verständigung, um nach dem dortigen Zusammenbruch des Bolschewismus für unser Land dort Raum, Brot und Absatz zu finden. Wir unterstützen die Idee einer freien Ukraine, weil einzig die Zerlegung des ehemaligen russischen Riesenreiches Gewähr für einen dauernden Schutz in Osten bietet"[24].

У четвертому, найбільшому архіві Мюнхена – Міському архіві Мюнхена (Staadtsarchiv München; далі – StdA München), також є українські матеріали. Розміщується він на вулиці Вінцерерштрасе, 68 (Winzererstraße, 68). Загально про нього можна сказати, що це архів міста, де зберігаються документи, що відображають різні сторони міського життя (наприклад,

---

[20] "Союз поставив собі за мету підтримувати зв'язок своїх членів з батьківщиною і обговорення серед українців, що проживають у Мюнхені, прогресу в Україні" (StsA München. – Ф. Pol. Dir. – 527).

[21] "Німецько-український економічний союз з місцем осідку у Мюнхені має ціллю сприяти економічним і культурним зв'язкам між Німецьким Рейхом і Україною" (StsA München. – Ф. Pol. Dir. – 1277).

[22] "Повідомлення про справи Німецького економічного об'єднання для України і полковника Полтавця-Остряниці. Повідомляє Г.Адольф Штоль" (StsA München. – Ф. Pol. Dir. – 5422).

[23] "Ця людина (Полтавець-Остряниця. – *О.П.*), яка для Німеччини так безмірно багато зробила, перебуває нині в злиднях" (Там само).

[24] "Ми працюємо (Союз друзів України. – *О.П.*) протягом років для німецько-українського порозуміння, щоб після краху більшовизму знайти для нашої країни там простір, хліб і збут. Ми підтримуємо ідею вільної України, так як тільки розділ колишньої Російської імперії забезпечує гарантію захисту наших інтересів на Сході" (Там само).

місцевого самоуправління і міської ради), а також архів різних міських установ: від підприємств комунального обслуговування до загальноосвітніх шкіл.

Щодо українських матеріалів, то кількісно тут їх найменше. На цих сторінках цікавою може бути згадка про документи про закриття українського консульства у Мюнхені в зв'язку з початком дії статей Рапальського договору між Німеччиною і Радянською Росією: "Dies schließt die Anerkennung der Ukrainischen Sowjetregierung durch die Deutsche Regierung in sich. Mit Rücksicht hierauf haben die von der Petljura-Regierung seinerzeit in Deutschland eingerichteten Konsularvertetungen als solche zu bestehen aufgehört. Zu diesen Konsularvertetungen zählt auch das von dem Konsul Orentschuk geleitete Ukrainische Konsulat in München. Es kommt deshalb in Zukunft irgend eine amtliche Anerkennung dieser Stelle oder ein amtlicher Verkehr mit ihr nicht mehr in Frage"[25].

Зрозуміло, це ще не всі українські матеріали, що зберігаються в мюнхенських архівах. Автор цієї розвідки не ставив собі за мету дати їх повний перелік. Однак відправні пункти в статті зазначено. У висновку можна сказати, що незважаючи на віддаленість Мюнхена від України й на те, що в міжвоєнний період столиця Баварії не належала до центрів розміщення українських емігрантів, в архівосховищах цього міста відклалися документальні свідчення про Україну та українців. Ці документи можуть сприяти формуванню нових знань про перебування українців в діаспорі зокрема і про українську національну історію загалом.

---

[25] "Це є актом визнання українського радянського уряду німецьким урядом. Враховуючи це, вважати консульські представництва петлюрівського уряду в Німеччині такими, що втратили свої повноваження. До цих консульських представництв відноситься очолене консулом Оренчуком українське консульство у Мюнхені. Це веде до того, що в майбутньому не може бути й мови про яке-небудь офіційне визнання цієї установи або офіційне спілкування з нею" (StdA München. – Ф. Bürgermeister und Rat №1709).

Алла АТАМАНЕНКО *(Острог)*

"БЮЛЕТЕНЬ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК" ЗА 1946 РІК ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В ДІАСПОРІ

Українська Вільна Академія Наук (УВАН) понад півстоліття тому була створена тими українськими вченими, які під час воєнного лихоліття були змушені покинути батьківщину, але, не зважаючи на складнощі повоєнного життя в еміграції, не втратили бажання науково працювати. Причини цього частково розкрив у своїх спогадах один із відомих українських вчених Ярослав Рудницький: "...Діяспорні науковці зрозуміли, що їхнє завдання у вільному світі передусім у продовжуванні наукових традицій, винесених з рідного краю, а там протидії збаламученого Заходу всеросійськими ідеями, утотожнюванню "СССР" з "Росією" з промовчуванням України й української культури власне на користь північного сусіда. Поволі завдяки праці українських учених на Заході під фірмою "Вільної Академії" виринала з небуття українська правда й Україна почала займати належне їй місце в світовій науці..."[1]

Діяльність УВАН, як і інших українських наукових установ і інституцій за межами України, все ще вимагає детального і комплексного дослідження попри наявність низки праць, що висвітлюють як наукову[2],

---

[1] *Рудницький Я.* До історії УВАН у Авґсбурзькому періоді // Науковий збірник (1945–1950–1995) / Ред. М.Антонович. – Нью-Йорк, 1999. – Т.IV. – С.37.

[2] *Архімович О.* Українська Вільна Академія Наук в її історичному розвитку // Ювілейне видання, присвячене двадцятиліттю діяльності: 1945–1965. – Нью-Йорк, 1967. – С.8–14; *Омельченко В.* Українська Вільна Академія Наук у США // Там само. – С.40–51; *Винар Л.* Сучасний стан української вільної історичної науки // Календар "Нового шляху" на 1967 рік. – Вінніпег, 1967. – С.119–138; *Омельченко В.* Українська Вільна Академія Наук у Німеччині та Українська Вільна Академія Наук у США (1945–1988) // 125 років Київської української академічної традиції 1861–1986: Збірник / Ред. М.Антонович. – Нью-Йорк, 1993. – С.84–100; *Архімович О.* Матеріяли до історії Української Вільної Академії Наук у США // Вісті УВАН / Ред. О.Домбровський. – Нью-Йорк, 2000. – Ч.2. – С.89–139; *Домбровський О.* До історії відносин між УВАН, УІТ і НТШ // Там само. – С.27–44; *його ж.* До історії Української Вільної Академії Наук у США // Український історик. – 1986. – Т.XXIII. – Ч.3–4 (91–92). – С.90–96; *його ж.* Українська Вільна Академія Наук у США (1945–1950–1865) // Там само. – 1965. – Т.III. – Ч.3–4. – С.5–10 та ін.

так і громадську її діяльність[3]. При цьому переважна більшість існуючих студій стосується саме американського періоду існування УВАН, але початок її становлення пов'язаний з Німеччиною і, на жаль, ще не знайшов достатнього висвітлення в історичній літературі[4].

Ідея створення Української Академії Наук, діяльність якої була б продовженням діяльності ВУАН і об'єднувала українських дослідників, виникла тоді, коли більшість учених вже опинилися в еміграції і зіткнулися з проблемою консолідації наукових сил при їх загальній розпорошеності як в різних країнах, так і в межах кожної із них. Потреба у створенні консолідуючих наукових установ обумовила відновлення і продовження діяльності тих, що постали в діаспорі ще до Другої світової війни. Але процес об'єднання всіх науковців, включаючи тих, що були змушені покинути Україну під час війни, у рамках "старих" наукових установ був досить складною справою, що призвело до зародження й реалізації ідеї створити Українську Вільну Академію Наук, яка б об'єднала всі наукові сили. В листопаді 1945 року в Авґсбурзі нарада 12 українських вчених (це були дійсні члени різних наукових товариств – Наукового Товариства ім. Шевченка, Празького Історично-Філологічного Товариства, наукових українських установ та музеїв: Д.Дорошенко, Л.Білецький, П.Курінний, В.Міяковський, В.Державин, В.Петров, Л.Чикаленко, В.Шаян, В.Щербаківський, В.Чапленко, а також, можливо, О.Повстенко та Д.Горняткевич[5]), прийняла рішення про її створення[6].

З перших місяців існування академії постало питання видання "Бюлетеня" для систематичного інформування про її діяльність. Саме тому "Бюлетень Української Вільної Академії Наук", перший номер якого з'явився 20 січня 1946 р., є важливим джерелом дослідження історії становлення УВАН поруч з "Літописом УВАН", який також видавався у Німеччині[7].

Кожен випуск "Бюлетеня УВАН" друкувався циклостилем (мімеографія) у кількості 100 примірників (за винятком першого випуску, який

---

[3] *Горняткевич Д.* Мистецьке життя при УВАН // Ювілейне видання, присвячене двадцятиліттю діяльності... – С.15–19; *Винар Л.* Діяльність Історичної Секції УВАН // Вісті УВАН. – С.140–155; *Луцький Ю.* Початки "Анналів" // Український історик. – 1995. – Т.XXXII. – Ч.1–4 (124–127). – С.82–86 та ін.

[4] Найкраще цей період висвітлено у працях: *Антонович М.* 50-річчя Української Вільної Академії Наук // Науковий збірник (1945–1950–1995). – С.9–31; *Wynar Lubomyr.* Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period: 1945–1952. – Kent, Ohio, 1989; *Омельченко В.* Українська Вільна Академія Наук у Німеччині та Українська Вільна Академія Наук у США (1945–1988). – С.84–100; Короткий нарис історії УВАН у Німеччині // Українські наукові вісті. Інформаційно-науковий бюлетень УВАН у Німеччині. – Мюнхен, 1971. – №1–2: (Січень 1970 – січень 1971). – С.5–33.

[5] *Антонович М.* 50-річчя Української Вільної Академії Наук. – С.10.

[6] *Чикаленко Л.* Об'єднання наукової роботи // Бюлетень Української Вільної Академії Наук (далі – Бюлетень УВАН). – 1946. – №1: (Січень). – С.3.

[7] *Безушко В., Рудницький Я.* Видання УВАН у першому десятилітті: 1945–1955. – Вінніпег, 1955. – С.11–12.

було видано у кількості 150 прим.). Видавався “Бюлетень” щомісяця, але два випуски (№8–9 та 11–12) вийшли спареними. Всього в Німеччині вийшло 12 випусків “Бюлетеня”. Випуски різнилися за об’ємом – від 6 (№2) до 35 (№11–12) сторінок. Не було постійним і місце видання (яке зазначалося не в усіх випусках) – у перших з них названо було Авґсбург (Соммер-Казерне) та Новий Ульм.

Переважна частина “Бюлетенів” (за винятком №6 за червень 1946 р.) розпочиналась статтями, які можна вважати програмними для розвитку української науки в еміграції[8]. Такі статті також містили інформацію про процес становлення УВАН. Першою з цих публікацій була інавґураційна доповідь Левка Чикаленка “Об’єднання наукової роботи”[9], проголошена ним 5 грудня 1945 р.[10] У ній було розглянуто особливості української еміграції 1939–1944 рр., визначено “обов’язок... не тільки національно-державної, але й національно-культурної праці”, що обумовило потребу об’єднання наукового життя. При цьому він зазначив труднощі, які були пов’язані з розкиданістю науковців по різних переселенських таборах, відносно малою кількістю науковців одного фаху. Саме Л.Чикаленко одним із перших розповів про нараду науковців із Авґсбургу 16 листопада 1945 року, на якій було розроблено проект створення нового наукового об’єднання – Української Вільної Академії Наук, що за задумом організаторів дозволяла об’єднати вчених при наданні їм можливості проявити ініціативу у творенні інших наукових осередків. Повідомлялось тут і про створення 5 грудня 1945 р. першої наукової групи УВАН – “Передісторії та ранньої історії з допоміжними науками”.

У другому випуску “Бюлетеня УВАН” (лютий 1946 р.) керівний член групи історії та теорії літератури проф. Леонід Білецький у статті “Перший досвід наукових конференцій Української Вільної Академії Наук”[11] зробив підсумки наукової роботи на початковому етапі існування академії. Він перелічує тогочасні форми організаційної праці у рамках УВАН – листування керівного члена з іншими членами групи, наради членів групи для розв’язання нагальних проблем, листування керівних членів окремих груп з Президією УВАН, наради керівних членів груп. У той же час автор визначив причини надання переваги такій формі наукової роботи, як конференції, які уможливлювали безпосереднє спілкування науковців, обговорення заслуханих доповідей, створення нових наукових груп. Він наголосив на значенні запланованої Шевченківської конференції, в якій мали взяти участь усі групи УВАН. У третьому випуску “Бюлетеня” (бере-

---

[8] Статті, в яких розглядалися актуальні на той час проблеми розвитку науки, друкувалися тоді і в інших українських наукових виданнях, див.: *Кубійович В.* Сучасні проблеми української науки // Сьогочасне й минуле. Вісник українознавства. Видає НТШ. Нова серія. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1948. – Ч.1. – С.5–17 та ін.

[9] Там само. – С.1–4.

[10] *Антонович М.* 50-річчя Української Вільної Академії Наук. – С.15.

[11] *Білецький Л.* Перший досвід наукових конференцій Української Вільної Академії Наук // Бюлетень УВАН. – 1946. – №2: (Лютий). – С.1–2.

зень 1946 р.) програму діяльності мовознавчої групи накреслила стаття її керівника Ярослава Рудницького "Найближчі завдання українського мовознавства на чужині"[12].

Важливе значення для розуміння засад початкового етапу діяльності академії має стаття "Перед Шевченківською конференцією УВАН", подана в четвертому випуску "Бюлетеня" (квітень 1946 р.) без підпису автора, який був, вірогідно, членом Президії. У ній повідомлялось про перенесення конференції з технічних причин з березня на квітень. Розцінюючи конференцію всіх груп УВАН як важливий етап діяльності академії, автор статті підвів підсумок праці за півроку. Він повідомив, вказавши дати, про створення 7 наукових груп, назвав проведені ними конференції. Ця стаття продемонструвала, що на той час для УВАН важливою проблемою було визначення місця вчених-мистецтвознавців у системі української науки в діаспорі, і пролунала пропозиція включення їх до академії з перейменуванням останньої в Українську Вільну Академію Наук і Мистецтв. Потреба видання наукових праць стала ще однією важливою проблемою, яка, на думку автора, мала бути розв'язана шляхом друку окремими випусками доповідей чи праць, які б під певними порядковими номерами входили до фахових серій. При цьому пропонувалося використовувати всі існуючі видавництва в умовах відсутності власної друкарні УВАН.

Важливим джерелом для розуміння особливостей діяльності УВАН та окремих науковців за межами України у перші повоєнні роки є стаття Дмитра Чижевського "Наукова праця на еміграції", опублікована у п'ятому випуску "Бюлетеня" (травень 1946 р.)[13]. Автор подав детальну характеристику обставин, в які потрапила українська та, певною мірою, іноземна наука у повоєнні роки, коли бібліотеки та архіви мали великі втрати, часом не функціонували, що, зрозуміло, ускладнювало наукову працю. Для українських науковців в умовах еміграції ситуація ускладнювалась також відсутністю потрібних архівних матеріалів для дослідження тем з українознавства. Саме тому Д.Чижевський висловив свою думку про перспективи розвитку української науки за межами України. На його думку, на цьому етапі важливо було з'ясувати, над чим і як можна працювати в тих умовах, що склалися[14]. Головним завданням було продовження наукових досліджень та підготовка молодих вчених.

Автор вирізнив кілька основних напрямів організації наукової праці. Плідним могло стати опрацювання україніки в тих бібліотеках, що збереглися. При цьому важливим був би як пошук і вивчення стародруків, так і дослідження новіших матеріалів. Безперечно, корисним було б використання можливості доступу до неукраїнської наукової літератури для вдосконалення методики досліджень і на цій основі опрацювання вже й розроблених тем. Створення системи інформування про нові наукові

---

[12] Там само. – №3: (Березень). – С.3–5.

[13] *Чижевський Д.* Наукова праця на еміграції // Там само. – №5: (Травень). – С.1–6.

[14] Там само. – С.1–2.

здобутки неукраїнської науки сприяло б прискоренню опанування методами історичних та інших досліджень, поширених на Заході. Крім того, обмеження доступу до української історичної літератури і опублікованих джерел можна було б компенсувати обранням для дослідження проблематики, яка б дозволяла користуватись неповним науковим апаратом, можливо, була б пов'язана з дослідженням текстів окремих пам'яток ("стиглий дослідник має завжди змогу робити певні досліди на підставі лише тексту"[15]). У той же час, на думку автора, при обранні тем для молодих дослідників потрібно було б розумно ставити завдання, щоб для його розв'язання достатнім було б використання доступних матеріалів архівів та бібліотек. Завершуючи свою статтю, Д.Чижевський наголосив на потребі створення через УВАН системи допомоги дослідникам в процесі підготовчої роботи, коли б науковці, що мали доступ до архівів та бібліотек, допомагали іншим у пошуках потрібних матеріалів, у складанні бібліографічних виписок і нотаток[16].

У сьомому випуску "Бюлетеня" (липень 1946 р.) у редакційній статті (вони часто не підписувалися) було підсумовано здобутки піврічної діяльності УВАН і змальовані найближчі плани. Тут вміщено інформацію про початкові кроки становлення академії – нараду 16 листопада авґсбурзької групи вчених, які розробили і прийняли положення про УВАН, а також про ініціативну нараду членів колишніх українських наукових установ (Всеукраїнського Археологічного Комітету, Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Празького Історико-Філологічного Товариства) 5 грудня 1945 р., на якій вирішено було утворити першу наукову групу – групу Передісторії і ранньої історії з допоміжними науками[17]. Розповідається тут і про інавгураційне засідання академії, на якому виступив Лев Чикаленко з інформацією про створення УВАН і її першої наукової групи[18] та проф. Петро Курінний з доповіддю про пам'ятки Київської Русі в Кракові (опубліковано у першому випуску "Бюлетеня")[19]. Далі було вміщено інформацію про наукові конференції, які відбулися за звітний період, перераховані доповіді, що на них прозвучали. Повідомлялось також про обрання керівних органів цих груп та плани майбутньої роботи. Таких груп за перше півріччя було створено сім: Передісторії та ранньої історії з допоміжними дисциплінами (керівний член – В.Щербаківський, члени президії – Л.Чикаленко та М.Антонович (секретар)), Історії та теорії літератури (керівний член – Л.Білецький, заступник – В.Дорошенко), Мовознавчу (керівний член – Я.Рудницький, заступник – П.Ковалев, учений

[15] Там само. – С.5.

[16] Ця система продовжувала існувати і в УВАН у США, про що свідчить листування О.Оглоблина з В.Міяковським та іншими особами, яке зберігається в Архіві УВАН у США та в архіві О.Оглоблина в Кенті (Огайо, США).

[17] Українська Вільна Академія Наук в перше півріччя її існування // Бюлетень УВАН. – 1946. – №7: (Липень). – С.1.

[18] *Чикаленко Л.* Об'єднання наукової роботи // Там само. – №1. – С.1–4.

[19] *Курінний П.* Пам'ятки Княжої Русі в Кракові // Там само. – С.7–8.

секретар – В.Чапленко), Орієнталістичну (керівний член – В.Шаян, заступник – В.Державин), Мистецтвознавчу (керівний член – В.Січинський, заступник – В.Блавацький, учений секретар – Д.Горняткевич), Зоології (керівний член – С.Шостак, заступник – М.Гриневич, учений секретар – Д.Зайцев), Педагогіки та психології (керівний член – Г.Ващенко, заступник – Ю.Бобровський). У цій статті вміщено було й інформацію про засідання керівних членів груп УВАН 25 квітня 1946 р., на якому було прийнято зміни в "Положенні про УВАН" та обговорено видавничі плани. У статті також розповідалось про створення при УВАН самостійних організаційних одиниць, пов'язаних з нею в своїй праці – Центральної наукової бібліотеки, Товариства охорони українських пам'яток на чужині, Українського музею-архіву. Тут же містилась інформація про фонди бібліотеки (160 одиниць, крім книг окремих членів УВАН) та музею-архіву (різних документальних, друкованих, світлин та інших матеріалів – 4418 одиниць зберігання), їх роботу (проведення виставок). У цій статті також є дані про членів академії та дослідників, які брали участь у конференціях, на основі чого можна встановити коло вчених, наукова праця яких тією чи іншою мірою була пов'язана в цей період з УВАН.

Важливі пропозиції щодо форм наукової праці вніс Я.Рудницький у статті "На шляху до координації наукової праці на чужині"[20]. Він запропонував в умовах еміграційного життя об'єднуватися в рамках УВАН не тільки за фаховим, а й за територіальним принципом, що було цілком виправданим при відсутності кількох представників однієї спеціальності в певному населеному пункті чи на певному терені. Прикладами такого об'єднання, на його думку, стали "Наукове товариство" в Мюнхені, "Громада науковців" у Авґсбурзі, "Культурно-Наукова Рада" у Фюрті тощо. Переважна більшість цих наукових об'єднань, на жаль, до сьогодні не стали об'єктом уваги з боку дослідників.

Важливе методологічне значення для розвитку історичної науки в діаспорі мала стаття Бориса Крупницького "З приводу історичних конференцій УВАН", вміщена у 10 випуску "Бюлетеня" (жовтень 1946 р.)[21]. Автор запропонував переглянути притаманний тогочасній українській історичній науці принцип дослідження лише віддалених за часом подій, що призводило до занепаду вивчення модерної історії, певної зневаги до процесів, свідками яких дослідники ставали. Саме тому Б.Крупницький висловив думку про необхідність збирати якомога більше матеріалів про поточні події, участь окремих діячів у них та долю мас. Цьому процесу мало сприяти написання (і спонукання до написання) спогадів про події недавнього минулого, збір відомостей про таборове життя, дослідження української мартирології, накопичення документальних матеріалів, повідомлень

---

[20] *Рудницький Я.* На шляху до координації наукової праці на чужині // Там само. – №8–9: (Серпень–вересень). – С.1–4.

[21] *Крупницький Б.* З приводу історичних конференцій УВАН // Там само. – №10: (Жовтень). – С.1–4.

преси та інших джерел – всього, що допомогло б майбутнім поколінням істориків вивчати історію українства ХХ ст.

Аналіз діяльності УВАН за рік було зроблено П.Курінним у статті "УВАН на новому етапі"[22]. Автор розкрив її роль у становленні української науки в діаспорі та передбачив перспективи її подальшого розвитку. Він відзначив не тільки здобутки, а й недоліки, пов'язані з об'єктивною історичною ситуацією – погіршенням матеріальної бази, що ускладнило проведення наукових конференцій і видання праць, невизначеністю юридичного статусу української еміграції. П.Курінний передбачив можливість переїзду частини дослідників з території Німеччини до інших країн, що мало б призвести до зміни організаційних форм співпраці. Зокрема, при збереженні УВАН як координатора наукової праці вона мала б сприяти створенню репрезентативних видань, налагодженню публікацій своїх членів, допомогу в науковій роботі, створенню належних умов праці, встановленню та підтримці міжнародних зв'язків і контактів. Усе це мало б гідно репрезентувати українську науку за межами України.

"Бюлетень Української Вільної Академії Наук" містить також документи, що є важливими джерелами до історії становлення УВАН, інформаційні повідомлення, які дозволяють відтворити події, пов'язані з цим процесом, та автореферати текстів доповідей, які прозвучали на конференціях. По суті, "Бюлетені УВАН" стали хронікою перших кроків її існування. Для вивчення цих матеріалів варто притримуватись хронології, розглянувши їх у послідовності друку.

Зокрема, у першому випуску "Бюлетеня" вміщено повідомлення про вже згадану нараду дванадцяти українських науковців 16 листопада 1945 р., які були представниками різних наукових товариств – Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Празького Історично-Філологічного та інших, а також українських музеїв тощо. На ній розглядалися можливі форми об'єднання науковців в умовах еміграції, було обговорено і вдосконалено проект "Положення про УВАН", обрано провід для проведення організаційної роботи. Увійшли до проводу проф. Д.Дорошенко, проф. В.Щербаківський, д-р Л.Чикаленко, представники Берлінського Наукового інституту та інших установ[23].

На наступних сторінках було вміщено "Тимчасове положення про Українську Вільну Академію Наук", яке складалося з дванадцяти пунктів і обумовлювало основи діяльності УВАН. Тут було визначено, що УВАН "об'єднує з метою виключно наукової праці" наукові сили, які об'єднуються по групах відповідно до різних ділянок знання. Основою для створення групи є ініціативний провід, який пов'язаний з колишніми науковими інституціями (університети, наукові товариства, інститути, музеї тощо). Керівний член групи обирається нею на три роки на зборах простою біль-

---

[22] *Курінний П.* УВАН на новому етапі // Там само. – №11–12: (Листопад–грудень). – С.1–3.

[23] Нарада українських науковців // Там само. – №1. – С.4.

шістю голосів. Керівництво УВАН здійснюється нарадою керівних членів під головуванням Президента УВАН, який обирається простою більшістю з числа керівних членів на один рік. На той же час при потребі обирається заступник Президента УВАН та вчений секретар з числа керівних членів. Робота УВАН відбувається як на індивідуальному, так і на колективному рівні за певним планом. Плани праці групи визначаються характером роботи окремих членів, складаються керівним членом та затверджуються нарадою керівних членів УВАН. Члени УВАН звітують про результати наукової роботи на одній з конференцій трьох рівнів – на зборах членів УВАН даної місцевості, на широких конференціях членів даної групи з різних місцевостей, на спільних конференціях усіх груп. Вибір для конкретної доповіді конференції певного рівня робить керівний член даної групи або нарада керівних членів. По мірі потреби УВАН влаштовує наукові з'їзди, академії тощо.

На сторінках першого випуску було вміщено також інформацію про створення групи передісторії та ранньої історії з допоміжними науками, інавгураційну доповідь П.Курінного, присвячену пам'яткам княжої Русі у Кракові, повідомлення про намічену на січень наукову конференцію ґрупи та її програму. В останній названі прізвища і теми запланованих виступів, що дає можливість встановити, хто з науковців у цей час співпрацював з УВАН. Коротке повідомлення про створення наукової бібліотеки Академії розкриває деякі аспекти її становлення.

Другий випуск "Бюлетеня" містив детальну інформацію про проведену конференцію групи перед- та ранньої історії, яка відбулася в Авґсбурзі 25–28 січня 1946 р., а також про утворення постійної президії групи і президії УВАН, та про створення нових груп – мовознавчої і орієнталістичної. Зреферовано тут і відгуки у пресі про першу наукову конференцію УВАН. Наприкінці випуску надруковано програму конференції групи історії та теорії літератури спільно з групою мовознавства, присвячену Лесі Українці.

До третього випуску (березень 1946 р.) ввійшов детальний опис перебігу конференції груп історії й теорії літератури та мовознавчої, а також інформативні повідомлення про створення мистецтвознавчої групи УВАН і Товариства охорони українських пам'яток на чужині при УВАН. Тут було вміщено і Статут товариства, який передбачав його завдання, основним з яких було реєструвати, зберігати і опрацьовувати усі українські пам'ятки на чужині без огляду на їх часове або тереневе походження та закріпляти усі сліди перебування українців на чужині[24].

Важливе значення для розуміння процесу становлення науки в діаспорі мають реферативні матеріали, в яких було зроблено огляд статей і книг, що з'явились "поза УВАН", зокрема статті М.Чубатого в газеті "Свобода" про організацію наукових сил, в якій вміщено аналіз ситуації, що склалася в науці, і пропонувалися шляхи виходу з неї, а також рецензій Л.Білецького на працю Степана Гаєвського "Олександрія" в давній україн-

---

[24] Статут Товариства охорони пам'яток на чужині // Там само. – №3: (Березень). – С.9.

ській літературі" та В.Державина на видану на правах рукопису працю М.Антоновича "Чи були кіммерійці в Україні: (До питання про походження кіммерійців)".

У четвертому "Бюлетені" було вміщено Програму наукової конференції всіх груп УВАН, а також докладне повідомлення про наукову конференцію мистецтвознавчої групи УВАН, яка відбулася 3–4 квітня, самоконспекти виступів на конференції (П.Курінного про принципи періодизації українського мистецтва, Д.Горняткевича про Миколу Самокиша, В.Державина до проблематики класицизму). Далі висвітлювався перебіг першої конференції Зоологічної групи УВАН. Уміщено й інформацію про створення Природознавчої групи УВАН. Завершували випуск традиційні вже розділи, де висвітлювалися відгуки преси на роботу УВАН і рецензувались праці, що виходили поза межами академії.

П'ятий "Бюлетень" містить інформацію лише про дві наукові конференції: коротку – про заплановану третю мовознавчу конференцію УВАН (9–10 травня 1946 р. у Фюсені), і дуже детальну – про Шевченківську конференцію всіх груп УВАН (24–25 квітня), на якій виступили Л.Білецький, Д.Дорошенко та інші. Тут було також подано конспекти та авторські конспекти вислуханих доповідей: Л.Білецького – про перебування Т.Шевченка в Яготині, Г.Ващенка – про погляди Шевченка на психологію мистецької творчості, С.Гаєвського (єпископа Сильвестра) – про основні принципи творчості Шевченка, Д.Чижевського – про деякі проблеми формального боку віршів поета, Я.Рудницького – про наголос у поезії Шевченка, Ю.Шереха (Шевельова) – про еволюцію поетичної мови Шевченка, В.Лева – про лексику ранньої творчості поета, С.Жука – про портрети Шевченка в скульптурі, П.Курінного – про Шевченка як дослідника пам'яток української культури, П.Мегика – про малярську творчість поета, Д.Горняткевича – про два малярські цикли Шевченка та О.Повстенка – про архітектуру в малярстві поета.

Шостий "Бюлетень" містить інформацію про перебіг III мовознавчої конференції УВАН, конспекти виступів В.Чапленка, В.Лева, В.Державина, Д.Чижевського, В.Мацяка, М.Пшепюрської, А.Коцевалова. Були тут опубліковані й конспекти двох доповідей на Шевченківській конференції, які не ввійшли до п'ятого випуску, – В.Січинського та П.Феденка. Решта матеріалів мала інформаційний характер: повідомлення про заплановані конференції груп історії літератури та мовознавства до 30-ліття від смерті І.Франка (29–30 червня 1946 р.) та конференцію Зоологічної групи УВАН, про створення групи Психології і Педагогіки, звіти про діяльність Товариства охорони українських пам'яток на чужині, наукової бібліотеки у Фюсені. Також тут було вміщено виписку з Постанови Президії Центрального представництва української еміграції (ЦПУЕ) в Німеччині від 4 червня про те, що центром наукової роботи на еміграції стає Українська Вільна Академія Наук, яка має об'єднувати всі наукові сили у всіх зонах окупації. Завершувало випуск традиційне повідомлення про відгуки преси на наукові конференції УВАН.

У сьомому випуску "Бюлетеня" підводилися підсумки за півріччя діяльності УВАН і було вміщено змінене "Положення про УВАН". Воно доповнювалося тезою про затвердження Нарадою керівних членів пропонованих фаховою групою нових членів УВАН (п.5), а також трьома новими пунктами: 13 – про кошти УВАН, які складаються з асигнувань Центрального Представництва, надходжень від спеціально влаштованих концертів, вечорів тощо, а також прибутків від продажу видань, грошових пожертв тощо; про видатки УВАН і контроль за ними та про штамп і печатку академії (п.15).

У цьому випуску було вміщено інформацію про перебіг конференції, присвяченої Іванові Франку (з додаванням конспектів виступів), а також про заплановані наукові конференції Історичної та Мистецтвознавчої груп УВАН.

Восьмий-дев'ятий випуск "Бюлетеня" подавав перебіг першої наукової конференції Історичної групи УВАН, яка відбулася 6 липня. На початку повідомлялося про відокремлення цієї групи від групи передісторії та ранньої історії у липні 1946 р., про наради, що відбулися, обрання керівництва групи (керівний член – проф. Д.Дорошенко, заступник – проф. Б.Крупницький, вчений секретар – проф. В.Мацяк). Дійсними членами було обрано проф. М.Андрусяка, І.Витановича, В.Дубровського, М.Чубатого, О.Шульгина, А.Яковлєва та о. д-ра Й.Скрутеня.

Відкрив конференцію проф. Д.Дорошенко доповіддю про розвиток науки за межами України у міжвоєнний час. Другу доповідь зробив проф. Б.Крупницький (її конспект було вміщено у "Бюлетені"). Крім того, було вміщено конспекти доповідей Н.Полонської-Василенко – про вивчення історії Південної України в XX ст., В.Мацяка – про деякі проблеми у дослідах найдавнішої доби, О.Пріцака – про Жванецьке перемир'я (за "Хронікою" Наїми), С.Жука – про український Петербург і його роль у будівництві Української держави. Було висвітлено також перебіг і конспекти доповідей (Д.Горняткевича, В.Гаєвського, В.Державина) Мистецтвознавчої групи УВАН.

Десятий "Бюлетень" містив інформацію про перебіг та конспекти тез наукової конференції Мовознавчої групи УВАН (проф. Д.Чижевського, В.Чапленка, Я.Рудницького, В.Лева, д-ра К.Кисілевського).

В останніх – десятому та одинадцятому випусках "Бюлетеня" було також вміщено матеріали конференцій – другої конференції групи передісторії і ранньої історії (9–10 листопада 1946 р.), де було зроблено доповіді проф. П.Курінним про діяльність групи за час від першої конференції, а також доповіді з проблематики конференції (М.Міллером, Л.Чикаленком, В.Петровим, А.Коцеваловим, В.Січинським, Я.Рудницьким, В.Мацяком, О.Оглоблиним, О.Пріцаком, П.Хрущем, Д.Горняткевичем, Н.Кордиш). Не менш важливою є інформація про другу конференцію Історичної групи УВАН з конспектами доповідей проф. О.Оглоблина – про українсько-шведський союз 1708 р., Б.Крупницького – про занепад Батурина, а також другу – про мазепіану в закордонних архівах, Д.Олянчина – про Івана

Мазепу. Вміщено у "Бюлетені" було і конспект доповіді, яка прозвучала на першій конференції історичної групи УВАН: О.Оглоблина – про "Історію Русів". Як бачимо, у конференціях секцій брали участь не тільки їх члени, а й усі бажаючі науковці. "Бюлетень" №11–12 було завершено інформацією про конференцію сходознавчої групи УВАН з конспектом доповідей М.Антоновича, В.Дубровського та О.Пріцака.

Отже, навіть стислий огляд "Бюлетеня Української Вільної Академії Наук" дає можливість уявити процес становлення академії, участь у ньому науковців, які опинилися поза межами рідної землі. "Бюлетень УВАН", по суті, став досить вдалою спробою створення хроніки її діяльності, а тезові конспекти доповідей, що прозвучали на конференціях, при врахуванні того факту, що частина їх так і не була пізніше опублікована, дають уявлення про проблематику наукових досліджень. У цілому, у поєднанні з іншими джерелами, "Бюлетені УВАН" 1946 р. уможливлюють відтворення подій початкового етапу існування Української Вільної Академії Наук і тому це джерело заслуговує на публікацію.

3

ГЕРАЛЬДИКА, СФРАГІСТИКА, ПРАПОРНИЦТВО

Ігор СИТИЙ *(Чернігів)*

КЛЕЙНОДИ ОСТАННЬОГО УКРАЇНСЬКОГО ГЕТЬМАНА

(За матеріалами Чернігівського обласного історичного музею імені В.В.Тарновського)

У 1750–1751 рр. сталася важлива для долі України подія – вибори-призначення останнього гетьмана Кирила Григоровича Розумовського (1728–1803). 22 лютого 1750 р. в Глухові, тогочасній столиці України, під наглядом російського комісара графа Івана Гендрикова була проведена "елекція" (попереднє обрання) К.Розумовського українським гетьманом. Цю урочисту церемонію супроводжував винос гетьманських клейнодів – великого білого прапора з російським гербом, булави, бунчука, срібної позолоченої печатки, військового прапора. Після літургії в Миколаївській церкві з нагоди цієї події клейноди перенесли у будинок Гендрикова.

Згодом українська депутація вирушила до Санкт-Петербурга для затвердження результатів елекції. 5 червня 1750 р. був виданий царський указ з нагоди глухівської події. Цим указом та рядом наступних було врегульовано статус гетьмана, його маєтності, підпорядкованість Запорожжя, видано розпорядження виготовити для гетьмана нові клейноди, для чого виділено 1500 рублів.

13 березня 1751 р. новообраний гетьман присягнув на вірність імператриці, яка вручила йому оздоблену коштовним камінням золоту булаву, білий прапор з російським гербом, бунчук, печатку і срібні литаври. Та повну легітимність К.Розумовський отримав царським указом від 22 травня 1751 р.[1]

Серед перелічених клейнодів печатка викликає найбільший інтерес. На відміну від попередніх гетьманських печаток, вона має найбільше модифікацій, що було віддзеркаленням зміни статусу України в складі Російської імперії та послідовної зміни на російському престолі трьох імператорів (Єлизавета Петрівна, Петро III, Катерина II) та появи нового художнього стилю – рококо. Все це призвело до кількох іконографічних варіантів зображення козака, легенди, розміру. К.Розумовський був єдиним

[1] Копія на 2-х арк.: 32,5 х 20,8 см; філігрань – літери РФМ в картуші, літера W (50 – 60-ті роки XVIII ст.); інв. №Ал 501/15/8 та інв. М.Т. №367 Р.

2-й примірник на 2-х арк.: 35 х 21,6 см; філігрань – літери ЯМАЗ, герб Ярославля (1756 р.); інв. №Ал 501/15/7 та інв. М.Т. №366 Р.

серед українських гетьманів, хто використовував термін “малороссийская национальная печать” або “малороссийская печать”, що, на нашу думку, свідчить про одну з тенденцій його правління: намагання зберегти й навіть зміцнити автономію України. Печатка була останнім і єдиним гетьманським клейнодом, що діяв тривалий час після офіційного скасування інституту гетьманства у 1764 р. та указу Катерини II від 23 лютого 1766 р. про запровадження нової печатки малоросійської колегії з зображенням двоголового орла. Відомі документи, засвідчені старою гетьманською печаткою ще у 1767 р.

У найкращій у світі збірці україніки Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського є майже всі модифікації печаток, якими користувався останній український гетьман. Подаємо опис їх за хронологією. Зауважимо, що всі печатки – круглі, як правило, – паперово-воскові, рідко – сургучеві, віск та сургуч в основному червоно-брунатного забарвлення, що віддзеркалює західноєвропейську традицію привілейованого статусу червоного кольору. Вказані розміри – усереднені, адже дослідник працює з відбитком, а не з матрицею печатки. Наприкінці опису – посилання на документи, де виявлено відбитки печаток та літературу, де їх описано.

Отже:

1. Легенда: “ПЕЧАТЬ МАЛО” РОССІИ. ВОІСКА ЕА ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКАГО”, 48 мм, висота літер – 2 мм, постаті козака – 40 мм. Досліджено 9 відбитків 1735–1761 рр. (17 грудня 1735 р., інв. Ал 850; два за 4 грудня 1736 р., інв. Ал 515/4/169, 508/1/2; 11 березня 1738 р., інв. Ал 855; 7 серпня 1742 р., інв. Ал 857; 23 грудня 1743 р., інв. Ал 501/24; 27 грудня 1743 р., інв. Ал 871; 20 лютого 1744 р., інв. Ал 872; 11 вересня 1761 р., інв. Вп 1474/34).

Література: *Уваров А.С.* Печать Войска Малороссийского // Записки Императорского Археологического общества. – СПб., 1851. – Т.3. – С.160–162; *Каменцева Е.И.* Две украинские печати XVIII в. из собрания ГИМ // Нумизматика и сфрагистика. – М., 1963. – №1. – С.203–206; *Грабова Н.* Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1991. – Т.CCXXII. – С.275, перший варіант. Спростування Н.Грабовою припущення Є.Каменцевої про використання цієї печатки Розумовським є помилковим, див.: *Ситий І.М.* Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського // Знак. – Львів, 1998. – Ч.15: (Березень). – С.3.

2. Легенда: “ЕА ІМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОРОССІИСКОГО ЗАПОРОЖСКОГО ВОИСКА ПЕЧАТЬ”, 48 мм, висота літер – 2 мм, постаті козака 40 мм. 9 відбитків 1748–1760 рр. (21 січня 1748 р., інв. Ал 501/14/23; 4 лютого 1748 р., інв. Ал 869; 24 червня 1748 р., інв. Ал 501/14/26; 7 липня 1749 р., інв. Ал 95; 5 грудня 1749 р., інв. Ал 502/34/3; 30 січня 1752 р., інв. Ал 501/15/20; 29 лютого 1752 р., інв. Ал 501/15/5; 16 жовтня 1756 р., інв. Ал 501/15/53; 27 січня 1760 р., інв. Ал 501/15/63).

1. Печатка К.Розумовського
зразка 1732 р.,
якою він користувався у 1761 р.

2. Печатка К.Розумовського
зразка 1748 р.,
якою він користувався у 1751–1760 рр.

3. Печатка К.Розумовського
зразка 1751 р.,
якою він користувався у 1753–1764 рр.

4. Печатка К.Розумовського
зразка 1762 р.,
якою він користувався у 1762 р.

5. Особиста печатка К. Розумовського

Література: *Грабова Н.* Вказ.пр. – С.275, другий варіант; *Ситий І.* Вказ.пр. – С.3. Припускаємо, що сліди цієї печатки діаметром 48 мм, виявлені нами на документах від 19 серпня 1751 р. (інв. Ал 501/15/10), 16 листопада 1751 р. (інв. Ал 501/22), 29 листопада 1751 р. (інв. Ал 501/15/13), 30 січня 1752 р. (інв. Ал 501/15/4).

3. Легенда: "ПЕЧАТЬ ЕЯ ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОРОССІИСКАГО ЗАПОРОЖСКАГО ВОИСКА", 85 мм, висота літер – 4 мм, фігури козака – 60 мм. 10 відбитків 1753–1765 рр. (1 грудня 1753 р., інв. Ал 501/15/34; 8 березня 1754 р., інв. Ал 501/15/37; 24 квітня 1757 р., інв. Ал 502/34/5; 29 травня 1757 р., інв. Ал 501/15/1; 16 листопада 1757 р., інв. Ал 501/15/3; 3 грудня 1760 р., інв. Ал 501/15/65; два за 7 листопада 1763 р., інв. Ал 501/15/92,2; 29 вересня 1763 р., інв. Ал 501/15/90; 23 грудня 1765 р., інв. Ал 874).

Література: Каталог колекції документів Київської археографічної комісії, 1369–1899 / Упор. Я.Р.Дашкевич, Л.А.Проценко, З.С.Хомутецька. – К., 1971. – №375, 384, 413 (є фото); *Дракохруст Е.И.* К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII в.: (По материалам отдела письменных источников и отдела нумизматики ГИМа) // Нумизматический сборник. – М., 1971. – Ч.IV. – Вып.IV. – Табл.XXXI, XXXII. – С.13, 15 (вважає, що вона була в обігу з 24 лютого 1751 р. до 23 лютого 1766 р.); *Ситий І.* Вказ.пр. – С.3. Ймовірно, це є саме та печатка, яка була вручена разом з іншими клейнодами К.Розумовському 13 березня 1751 р., але її використання у 1751–1752 рр. викликає у нас сумнів, адже всі 6 універсалів нашої збірки 1751–1752 рр. засвідчені печаткою діаметром 48 мм.

4. Легенда: "П+ ЕГО ІМПЕРАТОРСКОГО *ВЕЛИЧЕСТВА* МАЛОРОССІИСКОГО *ЗАПОРОЖСКОГО* ВОИСКА*", 70 мм, висота літер – 3 мм, постаті козака – 60 мм. 1 відбиток (27 січня 1762 р., інв. Ал 100).

Література: *Ситий І.* Вказ.пр. – С.3. Цей унікальний примірник спростовує висновок Є.Дракохруст, що на печатці К.Розумовського кінець ствола рушниці та шапка козака не виходять за межі внутрішнього кола. Зменшення діаметра та висоти літер створює оптичну ілюзію збільшення постаті козака, хоч насправді розміри її не змінено.

Слід додати, що в літературі описано ще 2 печатки, якими користувався К.Розумовський. Це печатка 1762 р. часів правління Петра III з легендою: "ЕГО ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА...", діаметром 47 мм (*Грабова Н.* Вказ.пр. – С.275, третій варіант. Цікава спроба повернутися до традиційного розміру печатки, адже описані печатки зразка 1751 р. та 27 січня 1762 р. копіювали розміри печатки Єлизавети (85 мм, висота літер – 3 мм), бо виготовлялись вони російськими майстрами, які не були знайомі з українськими сфрагістичними традиціями). Ще одна модифікація діаметром 47 мм була виявлена на документі від 28 липня 1752 р. Її ототожнюють з печаткою І.Скоропадського (Каталог колекції документів Київської археографічної комісії. – №370). На наш погляд, це помилка. Скоріше за все, це печатка, яка описана нами під №1, тобто зразка 1732 р.

5. Завершуємо нашу розвідку про клейноди К.Розумовського описом його особистої печатки, яка була виявлена на універсалі від 3 грудня 1760 р., інв. Ал 501/15/65. Відбиток овальної форми, 46 х 41 мм, на червоному сургучі. На ньому зображено герб, який був пожалуваний в дипломі 1 березня 1751 р. на графство Кирилові Розумовському.

Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – К., 1993. – С.145. – №1. – Табл.XIII.

Нашу розвідку ілюструємо світлинами однієї особистої та чотирьох гетьманських печаток.

Ірина СКОЧИЛЯС *(Львів)*

БОГОРОДИЧНІ СЮЖЕТИ В ПАРАФІЯЛЬНИХ ПЕЧАТКАХ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У латині раннього середньовіччя слово "титул" (titulus) означало церкву з гробом мученика чи його реліквіями або храм на місці об'явлення святого. Титул церкви відображає релігійні інспірації фундаторів святині, за якими залишилось останнє слово при виборі посвяти храму[1].

Культ Богородиці утвердився в християнстві після собору в Ефесі (431 р.)[2], хоча, за палестинськими переданнями, ще св. Олена (померла 330 р.), мати цісаря Константина, збудувала церкву в честь Різдва Бого-

[1] На жаль, в Україні немає фундаментальних досліджень з історії літургійного культу святих, календарного циклу (хоча окремі аспекти цих питань було вже частково висвітлено. Зокрема, Василь Слободян підрахував, що в Холмській єпархії на першу половину року припадало 96 храмових свят, а на другу – 398, причому пік свят був у вересні–листопаді (див.: *Слободян В.* Посвяти церков Холмської єпархії // Християнські культи в Україні. Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. – [Львів, 2000]. – Вип.2. – С.93–96)).

Мотиви вибору того чи іншого титулу храму були різними. Приватновласницькі поселення часто посвячували храми своїм власникам (докладніше про це йдеться у праці: *Tylus S.* Patrocinia kościołów parafialnych w archidiecezji (Halickiej) Lwowskiej do końca XVI wieku // Roczniki Teologiczne. – Warzawa, 1991–1992. – T.XXXVIII–XXXIX. – Z.4. – S.40). Географічне розташування теж позначалося на іменуванні храмів.

На вибір патроном храму Богородиці або Ісуса Христа впливало вселенське богослов'я Церкви, а ангельські чи святовітцівські посвяти дуже часто залежали від імені фундатора та його релігійних інтенцій. На українському матеріалі ці взаємовпливи простежували І.Мицько та П.Рудецький на прикладі культу св. Катерини в Луцьку (див.: *Мицько І.* До проблеми становлення популярних християнських культів в Україні // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – К., 1998. – T.V. – С.39–40; *Рудецький П.* Імена святих та титулатура православних храмів Луцька періоду середньовіччя // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині: Матеріали VIII міжнародної наукової конференції (Луцьк, 13–14 грудня 2001 р.). – С.110–111). Бралися також до уваги вже існуючі титули храмів певного міста чи села (див.: *Tylus S.* Op.cit. – S.61).

[2] Детальніше про виникнення та поширення культу Богородиці йдеться в праці: *Skubleny A.* De origine festi patrocinii A. Mae Virginis Mariae // Analecta Ordinis S. Basilii Magni. – Romae, 1950. – Series II. – Sectio II. – Vol.I (VII). – Fasc.2–3. – P.209–227, а також: *Катрій Юліан, о.* Пізнай свій обряд. – Ню-Йорк; Рим, 1982 (2-е вид.). – Ч.І. – С.213–218, 230–239, 273–278, 320–325, 377–386, 460–469.

родиці в Єрусалимі[3]. Культ Богородиці в Україні утвердився ще у княжі часи – відразу після хрещення Русі. Саме князь Володимир у 989 р. почав будувати першу церкву, титул якої був Різдва Пресвятої Богородиці (Десятинна)[4]. У XVII ст. культ Богородиці поширився на всі українські землі. У XVIII–XIX ст. він продовжує розвиватися та поглиблюватися[5].

У цьому контексті видається доцільним застосувати компаративний метод, зіставивши результати досліджень по Львівській, Перемишльській та Холмській єпархіях (Василя Слободяна[6] щодо посвят храмів Холмської єпархії у XIX ст. та Ігоря Скочиляса[7] на підставі візитаційних матеріалів Львівської єпархії першої половини XVIII ст. (з огляду на те, що посвяти храмів тривалий період залишалися сталими, ці дані можна інтерпелювати й на XIX ст.)).

Встановлено, що в Холмській єпархії було 576 церков, у Львівській – 1706 храмів. Перемишльська єпархія упродовж XIX ст. мала практично сталу кількість храмів (713)[8]. Титули цих святинь змінювалися дуже рідко – протягом XIX ст. було зафіксовано близько 6% (40) храмів, у яких з тих чи інших причин відбулися такі зміни.

Використовуючи загальноприйняту класифікацію християнських культів[9] (тринітарні, марійні, ангельські та святовітцівські посвяти), порівняємо посвяти храмів трьох єпархій:

Назва єпархії	Марійні посвяти	%	Тринітарні посвяти	%	Святовітцівські посвяти	%	Ангельські посвяти	%
Львівська	535	31	343	20	557	33	241	14
Перемишльська	217	30,4	108	15,1	309	43,3	79	11,01
Холмська	133	23,1	93	16,2	242	40	50	8,7

[3] *Катрій Юліан, о.* Вказ.пр. – Ч.І. – С.216.

[4] Поширення Марійського культу в княжій Україні простежується у праці: *Мицько І.* Вказ.пр. – С.27–28.

[5] *Senyk S.* Marian Cult in the Kievan Metropolitanate XVII–XVIII Centuries // Intrepido pastori: Науковий збірник на честь блаженнішого патріарха Йосифа в 40-ліття вступлення на галицький престол 1.11.1944. – Romae, 1984. – T.LXII. – P.261. Одним з його проявів є іконографічне втілення постаті Богородиці (див., зокрема: *Пуцко В.* Чудотворні Богородичні ікони України в історії християнського мистецтва // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень IV Круглого столу (Львів, 9–10 травня 1994 року). – Львів, 1994. – С.153).

[6] *Слободян В.* Вказ.пр. – С.93–96.

[7] *Скочиляс Ігор.* Посвяти церков таїнству Триєдиного Бога (за матеріалами генеральної візитації Львівської єпархії 1730–1733 рр.) // Християнські культи в Україні. Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. – Вип.2. – С.87–92.

[8] *Скочиляс Ірина.* Документи Галицького намісництва у Львові як джерело до вивчення церковної сфрагістики Перемишльської єпархії XIX–XX ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип.35–36. – С.559.

[9] У західній історіографії культи поділяють на тринітарні, марійні, ангельські та святих (серед яких вирізняють місцеві, визнані на певних територіях, і вселенські) або ж, за хронологічним принципом, – на святих євангельських, мучеників римських, святих франконських та святих пізнього середньовіччя (див.: *Tylus S.* Op.cit. – S.39).

Таблиця засвідчує вражаючу кількісну перевагу марійних посвят в усіх без винятку греко-католицьких єпархіях Галичини. Водночас це заперечує доволі поширену думку[10] про чисельне переважання цього культу в Україні: у Галичині частка Богородичних посвят становила 23–31% від загальної кількості посвят. Примітно, що суто католицькі форми вшанування Діви Марії не набули тут значного поширення. Так, догмат про Непорочне Зачаття Пресвятої Богородиці відображений у титулах лише кількох церков[11]. А такі православні форми адорації, як Матері Божої Вервичкової (1), Скорблячої Матері Божої (1) та Ікони Казанської Божої Матері (8) у XIX ст. побутували тільки в Холмській єпархії (після її переходу на православ'я в 1875 р.).

Наступні студії посвят українських храмів, маємо надію, з'ясують масштаби поширення Богородичного культу в різних регіонах у різні періоди[12].

Порівнюючи Перемишльську й Холмську єпархії, бачимо, що в першій з них набули поширення посвяти Собору Пресвятої Богородиці (37 храмів), тоді як у другій їх було лише 2. Сталими в обох єпархіях (як, власне, й у всій Галичині) були посвяти Різдву (відповідно 44 і 72), Покрову (43 і 46) і Успенню Пресвятої Богородиці (32 і 47). Значно рідше церквам надавали такі назви, як Введення у Храм Пресвятої Богородиці (3 і 8), Положення Чесної Ризи Пресвятої Богородиці (3 і 1).

Серед найпопулярніших Богородичних посвят – Різдва Пресвятої Богородиці, Собору Пресвятої Богородиці, Покрову Пресвятої Богородиці та Успення Пресвятої Богородиці[13], найбільш дослідженим є культ Покрову Пресвятої Богородиці.

---

[10] *Senyk S.* Op.cit. – P.261, 274–275.

[11] Згідно з останніми дослідженнями у Холмській, Перемишльській та Львівській єпархіях було лише 2, 0 та 5 храмів з таким титулом. Це пояснюється тим, що дана посвята і у католицькій церкві була введена досить пізно – 8 грудня 1854 р. папа Пій IX проголосив догмат про Непорочне Зачаття Діви Марії; цей догмат був підтверджений I Ватиканським собором у 1869–1870 рр.

[12] І в католицькій, і в православній церквах культ Богородиці був дуже поширеним. Так, у XVII ст. у Галицькій архидієцезії налічувалося 125 парафій. Оскільки існували подвійні посвяти, то їхня загальна кількість становила 164. Більшість із них були присвячені святим – 90 (54,9%), марійних посвят було 49 (29,8%), тринітарних – 22 (13,4%) і ангельських – 3 (1,8%). Див.: *Tylus S.* Op.cit. – S.61. На перевагу в Краківській єпархії XVII–XVIII ст. марійних культів над тринітарними та святовітцівськими вказує і кс. І.Крацік (див.: *Kracik J., ks.* Konsekracje kościołów i ołtarzy w diecezji Krakowskiej w XVII–XVIII wieku // Nasza Przeszłość. – 1984. – T.61. – S.118). Хронологія надання посвят парафіяльним костелам в Галицькій (Львівській) архієпархії вказує на те, що найстаршими були марійні посвяти (Пречистої Діви Марії, Різдва Богородиці та Пречистої Діви Марії Сніжної). Серед тринітарних до найдавніших належать посвяти Святій Трійці, Святого Христа і Духа Святого, а зі святовітцівських – Марія Магдалена, св. Миколай, св. Станіслав й Усіх Святих (див.: *Tylus S.* Op.cit. – P.61). Багато Богородичних храмів мала й Волинська єпархія. Так, посвяту Покрову Богородиці носило 205 церков, Різдва Богородиці – 172 (див.: *Сидор О.* "Нині, вірні, настав початок нашого спасення" // Християнські культи в Україні. Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. – Вип.2. – С.66).

[13] Про зародження цього культу та відображення його в українській іконографії писав львівський дослідник Олег Сидор (див.: *Сидор О.* "Величне твоє успення, Пресвята Діво Чиста..." // Християнські культи в Україні. Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. – Вип.2. – С.32–42).

Виникнення й поширення культу Покрову Пресвятої Богородиці у Візантійській імперії та його проникнення на руські землі стали предметом зацікавлення ряду вчених[14]. Цей культ знайшов своє відображення в тогочасній духовній літературі, в іконописі кінця XVII – XVIII ст.[15] та в титулах храмів (лише в Києві в XVIII ст. було три Покровські церкви[16]).

Український іконопис опирався як на східні (російські), так і на західні (переважно італійські) традиції. Водночас він набував і суто українських рис (характерними були, наприклад, зображення постатей гетьмана Богдана Хмельницького, єпископа Йосифа Шумлянського, козаків та ін.[17]). Проникнення в іконопис світських та національних елементів наклало відбиток і на розвиток церковної сфрагістики.

Культ Покрову розвинувся в період активного розвою козаччини й розглядався як Божий захист в умовах воєн, набігів та нестабільного економічного життя[18]. Зменшення популярності цього культу простежується в XVIII–XIX ст., коли Російська імперія послідовно знищувала залишки автономії Гетьманщини.

Українські землі загалом були відкритими для західних ідей. Церковна влада тут не розглядала будь-які західні ідеї як шкідливі для православного благочестя. У Росії подібному розвиткові заважали офіційна позиція влади та цензура, що насторожено реагувала на проникнення західних впливів[19].

Культ Різдва Пресвятої Богородиці зародився дуже давно, офіційне введення цього празника у Візантії приписують цісареві Маврикію (582–602). Зі Сходу празник у VII ст. прийшов у Рим, а згодом поширився на всю латинську церкву.

Іконографією Різдва Богородиці цікавилося чимало дослідників. Білоруський іконопис аналізував Олександр Ярашевич[20]. Автор простежив

---

[14] *Плохій С.* Покрова Богородиці в Україні // Пам'ятки України. – 1991. – №5. – С.33–39; *його ж.* The Symbol of Little Russia: the Pokrova Icon and Early Modern Ukrainian Political Ideology // Ukrainian Studies. – 1992. – Summer-Winter. – Vol.17. – №1–2. – P.171–188.

[15] Старокиївський культ Покрови та його іконописні традиції описано: *Александрович В.* Старокиївський культ Богородиці-заступниці і становлення іконографії Покрову Богородиці // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – К., 1994. – Т.III. – С.47–67; *його ж.* Ікона Покрову Богородиці з Святотроїцької церкви у Речиці // Волинська ікона: Питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Тези та матеріали II Міжнародної наукової конференції (Луцьк, 29 листопада – 1 грудня 1995 р.). – Луцьк, 1995. – С.9–11; *Сидор О.* "Пресвята Діво Богородице! Покрий нас чудесним своїм покровом..." // Християнські культи в Україні. Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. – Вип.2. – С.68–70; *Вигоднік А.* Ікони "Покрову Богородиці" в збірці Волинського краєзнавчого музею // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції... – С.31–34.

[16] *Плохій С.* Покрова Богородиці в Україні. – С.35.

[17] Там само. – С.36–37; *Белецкий П.А.* Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. – Ленинград, 1981. – С.66–67 та ін.

[18] *Плохій С.* Покрова Богородиці в Україні. – С.39.

[19] *Senyk S.* Op.cit. – P.273.

[20] *Ярашевич О.* Різдво Богородиці у старобілоруському іконописі // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції... – С.29–31.

зміни сюжету Різдва протягом століть та впливи різноманітних течій на його формування. Цікавим для даного дослідження є повідомлення про існування ікон, на котрих маленьку Діву Марію зображували в купелі вже досить дорослою, що перегукується зі сфрагістичними зображеннями, характерними для печаток Перемишльської єпархії.

Олег Сидор простежив найдавніші зразки іконографії Різдва Богородиці в Галичині, а також еволюцію її сюжетних зображень[21]. Ці твори були зразками для творення та формування сфрагістичних мотивів, а в даний час створюють іконографічне підґрунтя для студій над сюжетами парафіяльних печаток, допомагають у їх розшифровуванні.

Проаналізуємо географію культу Різдва Богородиці в Перемишльській єпархії. У XIX ст. було 72 храми з даною посвятою. Протягом XIX ст. титули церков періодично змінювалися, в тому числі Різдва Пресвятої Богородиці, і були зафіксовані в наступних парафіях*:

1. Церква Ольшаниці**, у "Шематизмі" 1830 р. зазначена як філія парафії Стефкова Ліського деканату з титулом Успіння Пресвятої Богородиці[22], хоч ще в 1804 р. вона була окремою парафією з посвятою Різдва Пресвятої Богородиці[23].

---

[21] *Сидор О.* "Нині, вірні, настав початок нашого спасення". – С.64–67.

* Парафія – найнижча територіальна ланка організаційної структури церкви, що об'єднує спільноту віруючих на чолі з парафіяльним священиком. Парафія в Галичині охоплювала кілька населених пунктів менших розмірів. У кінці XVIII ст. астрійський уряд провів реорганізацію греко-католицьких приходів шляхом об'єднання парафій. Це призвело до різкого скорочення кількості парафій (див.: *Турій О.* Спеціальний статус і матеріальне становище греко-католицького духовенства Галичини в середині XIX століття // Ковчег. – Львів, 2000. – Ч.2. – С.117, 119–120). На початку XIX ст. ці процеси припинилися, а в кінці століття простежується тенденція до збільшення чисельності приходів шляхом виокремлення філій і отримання ними статусу парафії.

** Усі топоніми у статті подані за виданням: Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. Покажчик населених пунктів. – К., 1965. – С.17–344.

[22] На початку XIX ст. це була посвята Різдву Пресвятої Богородиці, у 1830–1851 та 1870–1914 рр. – Успення Пресвятої Богородиці (див.: Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos graeco catholicae Premisliensis pro anno Domini MDCCCXXX. – Premisliae: Impressum in Typographia Episcopali Rit. Graeci C., 1830. – P.148; Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioeceseos graeco ritus catholicorum Premisliensis pro anno Domini 1851. – Premisliae: Impressum in Typographia Capituli rit. gr. cath. Premisliensis, 1851. – P.137; Схиматісмъ всего клира католіковъ обряда греческо-руского епархіи Перемыской на годъ отъ Рожд. Христ. 1873. – Перемышль: Въ книгопечатни Собора руского Клироса, 1873. – С.79; Шематизмъ всего Клира греко-католического епархій соєдиненыхъ Перемыской, Самбôрской и Сянôцкой на рôкъ вôдъ Рожд. Хр. 1910. – Перемышль, 1910. – С.204), а у 1852–1869 рр. – Покрову Пресвятої Богородиці (див.: Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioeceseos graeco ritus catholicorum Premisliensis pro anno Domini 1852. – Premisliae: Impressum in Typographia Capituli rit. gr. cath. Premisliensis, 1852. – P.141; Схиматісмъ всего клира католіковъ обряду греческо-руского епархіи Перемыской на годъ отъ Рожд. Христ. 1869. – Перемышли: Накладом и Тvпомъ руского Собора Клироса Перемыского, 1869. – С.78). Явище зміни титулу храму в середині XIX ст., а згодом повернення до попередньої назви потребує додаткового вивчення.

[23] Про це свідчать т.зв. "Специфікації..." – звіти парафій про їхній майновий стан. Документи даного типу, як правило, засвідчувалися парафіяльними, деканальними й

2. У Боляновичах Мостиського деканату "Шематизми" документують у 1879 р. – посвяту Різдва Пресвятої Богородиці[24], а 1880 р. – св. Параскевії[25].

3. Парафія Германовичі Нижанківського деканату в 1881 р. була Різдва Пресвятої Богородиці[26], а з 1882 р. – Воздвиження Чесного Хреста[27].

4. У Липнику Потелицького деканату у 1803 р. діяв храм Різдва Пресвятої Богородиці[28], а з 1831 р. – Воскресення Господнього[29].

Одночасно йшов і зворотний процес – новим храмам присвоювали титул Різдва Пресвятої Богородиці:

1. Церква в с. Молошковичах Судово-Вишенського деканату з початку XIX ст. по 1863 рр. мала посвяту св. Іллі[30], а з 1864 р. стала церквою Різдва Пресвятої Богородиці[31].

2. Парафія Розлуч Жукотинського деканату до 1885 р. – Собору Пресвятої Богородиці[32], а з 1886 р. – Різдва Пресвятої Богородиці[33].

громадськими печатками, тож із їхньою допомогою можна з'ясувати посвяту храмів (див.: Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф.159. – Оп.9. – Спр.2950. – Арк.13–14). На жаль, "Шематизми", в яких зібрані статистичні дані про всі парафії Перемишльської епархії, почали видаватися лише з 1828 р.

[24] Схиматісмъ всего клира руского-католическаго епархіи Перемышльской на годъ отъ Рожд. Хр. 1879. – Перемышль: Тvпомъ и накладомъ руского Собора Клироса, 1879. – С.243.

[25] Схиматісмъ всего клира руского-католическаго епархіи Перемыской на годъ отъ Рожд. Хр. 1880. – Перемышль: Тvпомъ руского Собора Клироса Перемыского, 1880. – С.219.

[26] Схиматісмъ всего клира руско-католическаго епархіи Перемыской на годъ отъ Рожд. Хр. 1881. – Перемышль: Тvпомъ руского Собора Клироса Перемыского, 1881. – С.205.

[27] Схиматісмъ всего клира руско-католическаго епархіи Перемыской на годъ отъ Рожд. Хр. 1882. – Перемышль: Тvпомъ руского Собора Клироса Перемыского, 1882. – С.199. Одночасно відбулася зміна патронів: Іван Раковський посів місце Камілії з Ярунтовських Раковської; можливо, саме це вплинуло на зміну титулування храму.

[28] ЦДІА України у Львові. – Ф.159. – Оп.9. – Спр.464. – Арк.3.

[29] Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos graeco catholicae Premisliensis pro anno Domini MDCCCXXXI. – Premisliae: Impressum in Typographia Episcopali Rit. Graeci Cath., 1831. – P.79.

[30] Див.: ЦДІА України у Львові. – Ф.159. – Оп.9. – Спр.1682. – Арк.18, а також: Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos graeco catholicae Premisliensis pro anno Domini MDCCCXXXI. – P.39; Schematismus universi cleri orientalis ritus catholicorum dioeceseos Premisliensis pro anno Domini 1863. – Premisliae: Typis Rutheni Capituli Premisliensis, 1863. – P.39.

[31] Schematismus universi cleri orientalis ritus catholicorum dioeceseos Premisliensis pro anno Domini 1864. – Premisliae: Typis rutheni Capituli Premisliensis, 1864. – P.39. У цьому випадку патрон храму не змінився.

[32] Схиматісмъ всего клира руско-католическаго епархіи Перемыской на годъ отъ Рожд. Хр. 1885. – Перемышль: Тvпомъ руского Собора Клироса Перемыского, 1885. – С.120.

[33] Схиматисмъ всего клира греко-католическаго епархіи соединеныхъ Перемыской, Самборской и Сяноцкой на годъ отъ Рожд. Хр. 1886. – Перемышль: Тvпомъ Собора Крылошанъ, 1886. – С.120. У 1885–1887 рр. змінилися патрони парафії:

Отже, із 72 парафій Різдва Пресвятої Богородиці чотири змінили свій титул на інший, зате два храми одержали його. Тобто кількість церков, присвячених Різдву Пресвятої Богородиці, упродовж XIX ст. залишилася майже незмінною[34]. Подібні тенденції спостерігаються в XVII–XVIII ст.[35]

Що ж спонукало до зміни титулів храмів? Можна виокремити такі причини:

– надання привілею на проведення відпусту;
– набуття нових реліквій;
– будова нового храму, його відбудова або реконструкція;
– зміна патрона парафії;
– перенесення місця осідку парафії[36] тощо.

Індикатором популярності релігійного культу на місцевому ґрунті був момент освяти єпископом храму: титул відновленого чи зведеного сакрального об'єкта в даному разі підтверджувався церковною владою або ж відбувалася його заміна, що свідчило про суспільну важливість даного культу або втрату його популярності[37].

Храми Різдва Пресвятої Богородиці розташовувалися майже рівномірно по всій території єпархії[38]. Нашими підрахунками встановлено, що у Перемишльському окрузі діяло 20 храмів Різдва Пресвятої Богородиці, в Самбірському – 17, у Жовківському та Сяноцькому – по 20 і лише в західній частині єпархії їх було порівняно небагато: в Новосончівському – 4, Ряшівському – 3.

За кількісними показниками перевагу має Ярославський деканат – 6 храмів. У Старосольському їх 5, у Добромильському, Жукотинському,

---

місце спадкоємців гр. Генрика Шамбора посів Роберт архикнязь Парма гр. Барді (див.: Схиматисмъ всего клира руско-католического епархiи соединеныхъ Перемыской, Самборской и Сяноцкой на рокъ отъ Рожд. Хр. 1887. – Перемышль: Тvпомъ Стан. Ферд. Піонкевича, 1887. – С.106).

[34] Статистичними підрахунками охоплені лише парафіяльні храми та кілька церков, які на початку XIX ст. мали статус парафії, але згодом стали філіями, як наприклад: Василів Великий Угнівського деканату 1804 р. (див.: ЦДІА України у Львові. – Ф.159. – Оп.9. – Спр.409. – Арк.5–5-зв.) – Різдва Пресвятої Богородиці (Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos graeco catholicae Premisliensis pro anno Domini MDCCCXXX. – P.59; Schematismus universi cleri orientalis ritus catholicorum dioeceseos Premisliensis pro anno Domini 1860. – Premisliae: Typis rutheni Capituli Premisliensis, 1860. – P.51 та ін.). "Шематизм" констатує зміну статусу церкви – вона стає дочірною при парафії Будинин Белзького деканату. З цього часу не зафіксовано жодного випадку використання печатки храму Василія Великого; мабуть, зі зміною статусу парафії вона не функціонувала. Натомість парафія Германович Нижанківського деканату послуговувалась печаткою своєї філії Станіславів – її відтиски виявлено на низці парафіяльних документів (див.: ЦДІА України у Львові. – Ф.146. – Оп.38. – Спр.181. – Арк.1).

[35] Про те, що титулатура церков у руських землях була напрочуд консервативною протягом сторіч, стверджує, зокрема, Софія Сеник (див.: *Senyk S.* Op.cit. – P.266).

[36] *Tylus S.* Op.cit. – S.60.

[37] *Kracik J., ks.* Op.cit. – S.112.

[38] Із сорока чотирьох деканатів Перемишльської єпархії храми Різдва Пресвятої Богородиці знаходимо у тридцяти.

Потелицькому, Устрицькому, Угнівському й Яворівському – по 4 храми, а в Балигородському, Ольховецькому та інших не було жодного.

Із 72 парафій лише для кількох не вдалося відшукати жодної печатки*. Встановлено, що 28 парафій використовували 2 різних варіанти печатки, парафія Лісковате Устрицького деканату – 3, а в Самборі Самбірського деканату – аж 4. Загалом досліджено 92 одиниці сфрагістичного матеріалу.

Проаналізуємо виявлені печатки за такими характеристиками: матеріал, форма, розміри, сюжетне зображення та легенда.

Усі виявлені печатки є прикладними, ставилися внизу під текстом; інколи їх використовували для запечатування листів.

Матеріалом для відбитків слугували сургуч, сажа, папір, віск або мастика, чорнило, фарба, кольори яких могли бути найрізноманітнішими – від рожевих, червоних, голубих, синіх, фіолетових до сірих, коричневих, чорних та ін.

За формою переважають овальні (60), круглих майже вдвічі менше (32). Лише в одній парафії використовували прямокутний штемпель без обідка з надписом "ГР. КАѲ. УРЯДЪ ПАРОХІЯЛЬНЫЙ въ Грушатычахъ", поряд з яким зазначена прописом дата – 24 квітня 1907 р.[39] У цьому ж приході паралельно функціонувала кругла печатка з ідентичним написом, розташованим по колу, з зображенням у центрі Богородиці з Ісусом[40].

Розміри відбитків були різними: овальні – верхня межа від 30 мм до 47 мм, нижня – від 27 мм до 43 мм, круглі – діаметром 26,5 – 43 мм. Найбільші матриці належали парафіям Самбора Самбірського деканату[41] (1853) – 41 мм, Лісковатого Устрицького деканату[42] (1894) – 43 мм, Бикова Мостиського деканату[43] (1904) – 43 х 45 мм, Вовчого Жукотинського деканату[44] (1888) – 38 х 44 мм, Самбора Самбірського деканату[45] (1908) – 37 х 47 мм. Натомість найменші побутували в парафіях – Ветлині Ярославського деканату[46] (1885) – 26,5 мм, Ванівці Короснянського деканату[47] (1885) – 27,5 мм, Хлівчанах Угнівського деканату[48] (1912) – 27 х 30 мм, Королеві Руській Мушинського деканату[49] (1896) – 29 х 34 мм.

---

* В українській історіографії встановилася певна традиція щодо використання сфрагістичної термінології (див.: *Гавриленко В.О.* Українська сфрагістика. – К., 1977. – С.25). Термін "печатка" вживається у широкому значенні: як предмет із викарбуваним написом та сюжетним зображенням (його синонім – матриця, штемпель); та як відбиток (відтиск) даного штемпеля.

[39] ЦДІА України у Львові. – Ф.146. – Оп.13. – Спр.8481. – Арк.5.

[40] Там само.

[41] Там само. – Спр.9985. – Арк.72.

[42] Там само. – Спр.10243. – Арк.70.

[43] Archiwum państwowe w Przemyślu (далі – APP). – Zesp.142. – Sygn.5393 (не пронумеровано).

[44] ЦДІА України у Львові. – Ф.146. – Оп.13. – Спр.1503. – Арк.45.

[45] Там само. – Оп.50. – Спр.443. – Арк.28.

[46] Там само. – Оп.20. – Спр.1197. – Арк.45.

[47] Там само. – Спр.2629. – Арк.20-зв.

[48] Там само. – Оп.38. – Спр.718. – Арк.13.

[49] Там само. – Оп.13. – Спр.8140. – Арк.53.

с. Горинець,
Любачівський д-т 1859 р.

с. Горинець,
Любачівський д-т 1914 р.

с. Василів Великий,
Угнівський д-т 1798 р.

м. Угнів,
Угнівський д-т 1879 р.

с. Тудорковичі,
Варяжський д-т 1885 р.

с. Деревня,
Жовківський д-т 1885 р.

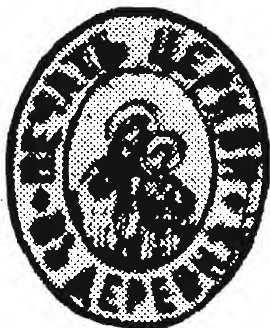

с. Деревня,
Жовківський д-т 1885 р.

с. Королева Руська,
Мушинський д-т 1899 р.

с. Тилява,
Дуклянський д-т 1885 р.

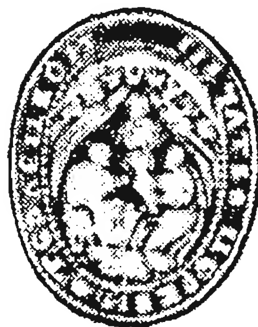

с. Терло,
Старосольський д-т 1873 р.

с. Розсохи,
Старосольський д-т 1850 р.

с. Вовче Горішнє,
Жукотинський д-т 1885 р.

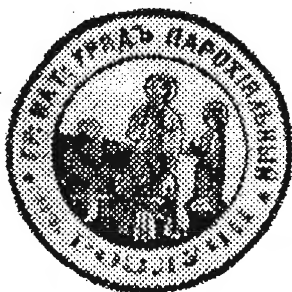

с. Розлуч,
Жукотинський д-т 1909 р.

м. Самбір,
Самбірський д-т 1875 р.

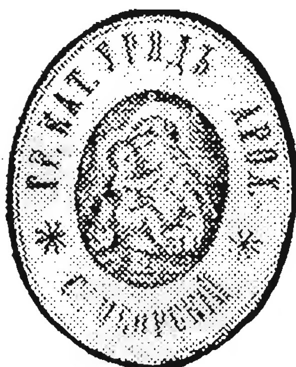

м. Самбір,
Самбірський д-т 1892 р.

с. Биків,
Мостиський д-т 1904 р.

с. Баличі,
Мостиський д-т 1885 р.

с. Хотинець,
Ярославський д-т 1854 р.

с. Гуменець,
Старосольський д-т 1805 р.

с. Висоцько,
Вижнє Височанський д-т 1803 р.

У Перемишльській єпархії використовували кілька типів сюжетних зображень:

1) Сюжетне зображення відповідає канонічному образові події Різдва Пресвятої Богородиці:

а) сюжет обмежується постатями лише головних осіб – св. Анни, св. Йоакима й Діви Марії в купелі. Це певною мірою схематичне відображення біблійної події. На жаль, нам не вдалося знайти іконографічних зразків, що стали взірцем для появи цього сфрагістичного сюжету, досить поширеного й кількісно переважаючого інші. Всього виявлено 31 матрицю з таким зображенням;

б) сюжет значно ширше інтерпретує Різдво Богородиці, без сумніву, опирається на іконографію XVII–XVIII ст. Тут більше дійових осіб: св. Анна, жінки, котрі прийшли її привітати, жінки, що купають Діву Марію, св. Йоаким. Іконографічний канон "Поклоніння" не належить до чітко обумовлених, що відкривало ширші можливості для інтерпретацій та різноманітних композиційних вирішень, у т.ч. і в церковній сфрагістиці.

Поступово місцеві елементи вводилися до традиційних східних композицій, що почали втрачати свою стилізованість і все більше наближалися до зразків західного релігійного живопису[50]. Дослідники стверджували, що прототипами таких ікон були європейські гравюри[51].

Сюжет Різдва Богородиці дуже добре надавався до проникнення реалістичних елементів, де інтер'єр і деталі одягу все сильніше позначалися стилем усучаснення (або, точніше, – італійського Ренесансу)[52]. Саме в цьому сюжеті допускалася найбільша творча свобода і створювалася майже світська картина. Інтерпретація канонічного сюжету позбавляла його герметизму й рутинності, натомість відбувалося зближення з побутовою картиною. П.Жолтовський навіть вбачає у багатьох зображеннях атмосферу звичайного сімейного свята, котре відбувається в кожній родині і проникнуте справжнім теплом і сімейним затишком[53].

У цих сюжетах присутні тогочасні секулярні та латинські елементи. В іконографії чітко простежуються місцеві впливи власне в зображенні одягу жінок. Предмети, що оточують святих, осучаснюються; наприклад, посудина для купелі подається у вигляді фігурної чаші чи простої бочки з повздовжніми обручами (що, очевидно, не є ні східною, ні західною традицією), подекуди купіль замінена ліжечком (подібні зміни простежуються і в іконографії) тощо. Матриць з подібним сюжетним зображенням виявлено 29.

2) Сюжет лише частково відображає сутність події, у даному разі на матрицях викарбувано постать Богородиці або Богородиці з Дитятком (т.зв.

---

[50] *Senyk S.* Op.cit. – P.262.

[51] *Жолтовський П.М.* Український живопис XVII–XVIII ст. – К., 1978. – С.55.

[52] *Senyk S.* Op.cit. – P.262; *Логвин Г., Міляєва Л., Свенціцька В.* Український середньовічний живопис. – К., 1976. – Іл.XXVII, LIX, LXVII; *Свенціцька В.І., Откович В.П.* Українське народне малярство XIII–XX ст. – К., 1991. – Іл.7, 59, 62, 71.

[53] *Жолтовський П.М.* Вказ.пр. – С.32–33.

Одигітрія). Серед них теж трапляються відбитки, позначені латинськими впливами. Це стосується різноманітних елементів та атрибутів: наприклад, зображення Богородиці на півмісяці[54], що характерне для західної іконографії, або ж подання Богородиці та Ісуса з коронами на головах (печатка парафії Королеви Руської[55]). Корона як новий атрибут Богородиці з'являється в першій половині XVII ст. і побутує в усіх регіонах України[56]. В архівних джерелах віднайдено 25 штемпелів.

Можливо, при виборі цього сюжету для церковної печатки парафія чи гравер керувалися певними принципами. Зображення, вірогідно, копіювалося з храмової ікони, причому, сюжет міг виокремлюватися з багатокомпозиційної ікони або ж, навпаки, передаватися дуже схематично. Очевидно, за певних обставин гравер сам виявляв ініціативу й карбував малюнок у власній інтерпретації.

3) Замість традиційного сюжету використано християнські символи (хрести різноманітних форм (у т.ч. "розквітлі")), іноді в поєднанні з рослинним орнаментом або ж з текстовим наповненням у центральному полі печатки. Цей вид представлений лише 4 печатками: Нова Вєсь Мушинського деканату[57] (1885), Бандрів Устрицького[58] (1904), Горинець Любачівського[59] (1914) та Жуків Любачівського деканату[60] (1905) – усі, як бачимо, датуються останньою чвертю XIX – початком XX ст.

4) Текстові печатки без сюжетного зображення. Виявлено лише 3, кожна з яких хронологічно належить до кінця XIX ст., побутували у парафіях Балич Мостського деканату[61] (1885), Королеві Руській Мушинського деканату[62] (1899) і Болестрашичах Перемишльського деканату[63] (1896).

Легенда на печатках здебільшого виконувалася місцевою українською ("руською") мовою (84), дуже рідко латинською (5) та польською (3).

Щодо самого змісту легенд, то вони інформують про інституцію, якій належить печатка (в даному разі парафія), назву населеного пункту, конфесійну приналежність храму (греко-католицький [руський]), статус церкви ("парафіяльна" або "уряд парафіяльний" – не на всіх печатках),

---

[54] Див. відбиток печатки парафії Рогізно Яворівського деканату (ЦДІА України у Львові. – Ф.146. – Оп.20. – Спр.1282. – Арк.64).

[55] Там само. – Оп.13. – Спр.8140. – Арк.53.

[56] *Senyk S.* Op.cit. – P.263.

[57] ЦДІА України у Львові. – Ф.146. – Оп.13. – Спр.8493. – Арк.109.

[58] Там само. – Спр.7989. – Арк.57.

[59] Там само. – Оп.20. – Спр.390. – Арк.75.

[60] Там само. – Ф.451. – Оп.2. – Спр.458. – Арк.84.

[61] APP. – Zesp.142. – Sygn.5395 (справа не пронумерована).

[62] ЦДІА України у Львові. – Ф.146. – Оп.13. – Спр.8140. – Арк.9.

[63] Там само. – Спр.7888. – Арк.124.

титул храму[64], іноді – про географічне розташування парафії (наприклад, "Печать Церкви Малопередмѣйской въ Яворовѣ"[65]) та її церковно-адміністративну приналежність (рідко фіксувалися деканат або єпархія – в Перемишльській єпархії уживалися лише кілька таких печаток). Для греко-католицької сфрагістики Галичини не було характерним введення до легенди додаткових даних юрисдикційно-правового характеру. Державно-адміністративний статус парафії не відображений у жодній з аналізованих легенд, тоді як для православних та протестантських печаток Правобережної України XIX ст. така практика була звичною[66]. Очевидно, це пояснюється жорстким державним контролем та інтегрованістю церкви в державно-адміністративному апараті[67].

Аналіз легенд дає підстави виокремити кілька принципів уніфікації змісту написів. Ось кілька зразків:

ПЄЧАТЬ ЦЄРКВИ ГРѸШАТИЦКОЙ[68], ПЄЧАТЬ ЦЄРКВИ ТИЛѦВСКОЙ[69], ПЕЧАТЬ ЦЕРКВИ МАЛОПЕРЕДМѢЙСКОЙ ВЪ ЯВОРОВѢ[70], ПЕЧАТЬ ЦЕРКВИ КРОЛЕВСКОЙ[71], PECZAT CERKWY TYDORKOWECKOY[72];

ПЄЧАТЬ ЦЄРКВИ ВАСИЛѢВСКОЙ РОЖ: П: БЦИ[73], ПЄЧАТЬ ЦЄРК: УГНОВСКОЙ РОЖД: ПР: БОГОРОД:[74], ПЄЧАТЬ ЦЄРКВЄ ТЄПЛИЦКОЙ ХРАМА РОЖДЄСТВА ПР: БЦЫ[75], ПЄЧАТЬ ЦЄРКВИ ВЫСОЦКОЙ ХРАМА РОЖДЕСТВА ПРЕСВЯТОЙ БОГОРОДИЦЫ[76], ЦЕРКОВЬ РОЖД: ПРЕЧ: ДѢВЫ МАРІИ ВЬ БАНДРОВѢ[77];

---

[64] Серед опрацьованих сфрагістичних пам'яток виявлено лише 14 таких печаток (бл. 14% від загального числа). Посвяти храмів фіксують як давні печатки (парафії Деревня (1814), Василіва Великого (1804), Угнова (1803) Угнівського деканату), так і більш сучасні матриці (Височько Ярославського деканату (1912), Коросниці Устрицького деканату (1906), Бандрова Устрицького деканату (1904) та ін.).

[65] ЦДІА України у Львові. – Ф.146. – Оп.20. – Спр.1319. – Арк.117.

[66] Розвиток православної сфрагістики на Правобережній Україні аналізує: *Перкун В.* Конфесійні печатки Правобережної України як топонімічне джерело (1795–1942 рр.) // Історико-географічні дослідження в Україні. – К., 2001. – Ч.5. – С.264–269; *його ж.* Печатки православних інституцій та духівництва // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Збірник наук. праць на пошану акад. В.А.Смолія. – К., 2000. – Число 5. – Вип.10. – Частина 1. – С.159–165.

[67] Російський уряд видав низку розпоряджень щодо форми та змісту парафіяльної печатки, тому більшість православних печаток є однотипними – з традиційним зображенням трибанної церкви або двоголового орла та практично ідентичними легендами (див.: *Перкун В.* Конфесійні печатки Правобережної України. – С.267–268; *його ж.* Печатки православних інституцій... – С.160).

[68] ЦДІА України у Львові. – Ф.146. – Оп.20. – Спр.1203. – Арк.56.

[69] Там само. – Оп.13. – Спр.8965. – Арк.97.

[70] Там само. – Спр.1319. – Арк.117.

[71] Там само. – Спр.8140. – Арк.43.

[72] Там само. – Оп.20. – Спр.493. – Арк.32-зв.

[73] Там само. – Ф.159. – Оп.9. – Спр.409. – Арк.5-зв.

[74] Там само. – Ф.451. – Оп.2. – Спр.458. – Арк.12.

[75] Там само. – Ф.159. – Оп.9. – Спр.1756. – Арк.3.

[76] Там само. – Ф.146. – Оп.38. – Спр.740. – Арк.30.

[77] Там само. – Оп.13. – Спр.7989. – Арк.57.

ГР. КАѲ. ПАРОХІАЛЬНЫЙ ОУРЯДЪ ЛИСКОВАЦЕ[78], ГР. К. УРЯДЪ ПАРОХІАЛЬНЫЙ ВЪ ГОРИНЦИ[79], ПЕЧАТЬ ГР. КАТ. УРЯДА ПАРОХІАЛЬНОГО ВЪ ТУДОРКОВИЧАХЪ[80], ГР. КАТ. УРЯДЪ ПАРОХ. САМБОРСКІЙ[81], SIGILLUM ECCL: PAROCH: R: G: SAMAORIENSIS[82], УРЯДЪ ПАРОХІАЛЬНЫЙ ГР. К. ВЪ СИНЯВѢ[83], ПЕЧАТЬ САМБОРСКОГО РУСКОГО ПРИХОДА[84];

ПАРОХІЯЛЬНЫЙ УРЯДЪ КОРОЛЕВѢ РУСКОЙ[85], УРЯДЪ ПАРОХИАЛЬНЫЙ ВЪ ЖУКОВѢ[86], ПЕЧАТЬ ЦЕРКВИ ПРИХОДСКОЙ ВЪ РОГО̂ЗНѢ[87], ПЕЧАТЬ ЦЕРКВИ ПАРОХІЯЛЬНОЙ ВЪ ТЕПЛИЦЯХЪ[88] тощо.

Написи виконані друкованим шрифтом, лише у двох випадках – скорописом (парафіяльні печатки м. Самбора Самбірського деканату (1878) і Королеви Руської Мушинського деканату (1896). У більшості легенд букви уніфіковані, однакової висоти та ширини. І все ж таки літери однієї легенди можуть мати різні технічні показники, що вказує на невисокий рівень граверних робіт або ж аматорський підхід до карбування матриць (як правило, не було чітко розраховано місце для напису; слова та літери (переважно в кінцевій частині легенди) були ущільнені або, навпаки, – занадто збільшені та розтягнуті[89]).

Трапляються також і пропущені літери. Яскравий приклад – відтиск печатки парафії Теплиці Ярославського деканату[90] (1799), де у слові "РОЖДЕСТВА" літеру "Т" дописано вгорі, або парафії Самбір Самбірського деканату[91] (1892), де у слові "ПАРОХ" опущено першу букву.

Раціональне розміщення напису в словах передбачало вживання різноманітних скорочень: для термінів "церква" (ЦЄРК:, ECCL: ECC:), "парафіяльний" (ПАРОХ., PAROCH:, PAROCHI:), "греко-католицький" (ГР. КАѲ., ГР. КАТ., ГР. К., Г. К., R: G:), "Різдва Пресвятої Богородиці" (РОЖ: П: БЦИ, РОЖД: ПР: БОГОРОД:, РОЖДЄСТВА ПР: БЦЫ, РОЖД: ПРЕЧ: ДѢВЫ МАРІИ). Термін скорочували до початкових літер слова, пропускалися букви в середині слова та відкидалося закінчення слова. Чітко встанов-

---

[78] Там само. – Спр.10243. – Арк.70.

[79] Там само. – Оп.20. – Спр.390. – Арк.75.

[80] Там само. – Оп.13. – Спр.11650. – Арк.35.

[81] Там само. – Спр.9993. – Арк.27.

[82] Там само. – Спр.9985. – Арк.72.

[83] Там само. – Спр.10249. – Арк.8.

[84] Там само. – Спр.9991. – Арк.32.

[85] Там само. – Спр.8140. – Арк.53.

[86] Там само. – Спр.10960. – Арк.46.

[87] Там само. – Оп.20. – Спр.1282. – Арк.64.

[88] Там само. – Спр.1305. – Арк.48.

[89] Прикладом можуть слугувати штемпелі наступних парафій: Вовче Жукотинського деканату, Корениця Ярославського деканату, Хотинець Ярославського деканату та ін.

[90] ЦДІА України у Львові. – Ф.159. – Оп.9. – Спр.1756. – Арк.3.

[91] Там само. – Ф.146. – Оп.13. – Спр.9993. – Арк.27.

леного порядку написання слів при формуванні легенди не було. Частина давніх печаток мала усталену форму напису: ПЄЧАТЬ ЦЄРКВИ ... або SIGILLUM ECCLESIAE IN... – і назва парафії. Натомість, більш сучасні печатки вирізнялися вражаючою варіативністю, тож про певні тенденції в написанні легенд говорити не доводиться. Подібні процеси простежуються й у католицькій церковній сфрагістиці[92], що є свідченням певних спільних тенденцій розвитку церковної сфрагістики різних конфесій та різних територій.

Між словами або між початком та кінцем напису гравери часто ставили роздільники у вигляді крапок, двокрапок, хрестиків (різних форм і конфігурацій), зірочки, пелюстки, розетки та різноманітні рослинні орнаменти.

Написи переважно розміщувалися по колу (чи овалу) навколо сюжетного зображення. Трапляються й комбіновані варіанти: коли частина напису бере початок збоку і йде справа наліво (через верх), а інша – зліва направо (через низ)[93]; іноді поєднувалося розташування слів по колу та в центрі окремим рядком[94]. Досить рідко легенда розміщувалася у площині сюжетного зображення[95]. У тому разі, коли малюнка не було, текст займав і центральну частину матриці[96]. Така варіативність у розміщенні легенд свідчить про відсутність чітко визначених стандартів, якими послуговувалися гравери при виготовленні штемпелів.

Наявність дат у легендах є досить рідкісним явищем. Вона вказує на індивідуальні запити замовника печатки та бажання увіковічнити пам'ять про певну подію з життя парафії – рік побудови нової церкви або її реставрації, освячення храму єпископом, отримання святинею щедрих пожертвувань (земельних угідь, вотивних вкладів) або ж просто час виготовлення штемпеля тощо. Наразі виявлено лише два відбитки з датами[97], що

---

[92] Див.: *Перкун В.* Особливості емблематичного ряду та легенд печаток парафіяльних костьолів Луцько-Житомирської та Кам'янецької дієцезій (1800–1916 рр.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірник наук. праць та спогадів: Пам'яті відомого вченого-історика, д-ра іст. наук Олени Станіславівни Компан. – К., 2000. – Ч.4. – Част.1. – С.162–164.

[93] Прикладами можуть слугувати печатки парафій Постолова Ліського деканату (1899) (ЦДІА України у Львові. – Ф.146. – Оп.20. – Спр.1760. – Арк.47), Деревні Жовківського деканату (1885) (Там само. – Спр.395. – Арк.30-зв.), Молошковичів Судово-Вишенського деканату (1885) (Там само. – Спр.1250. – Арк.54), Тудорковичів Варязького деканату (1898) (Там само. – Оп.13. – Спр.11650. – Арк.35) та ін.

[94] До такого типу належить відтиск печатки парафії Балича Мостиського деканату (1885) (АРР. – Zesp.142. – Sygn.8141 (справа не пронумерована)).

[95] Таких відтисків зафіксовано лише два і належали вони парафіям Жуків Любачівського деканату (1885) (ЦДІА України у Львові. – Ф.146. – Оп.13. – Спр.10960. – Арк.46) та Висоцько Ярославського деканату (1912) (Там само. – Оп.38. – Спр.740. – Арк.30).

[96] Парафіяльні відбитки с. Королева Руська (1899) (ЦДІА України у Львові. – Ф.146. – Оп.13. – Спр.8141. – Арк.9), с. Болестрашичі Перемишльського деканату (1885) (Там само. – Оп.20. – Спр.1180. – Арк.47).

[97] Матриці належали парафіям Лісковате Устрицького деканату (1894) та Синява Сяноцького деканату (1895), і дати теж, цілком ймовірно, однакові 188... [1 або 4 (?)]

розміщені в площині сюжетного зображення, у верхній його частині. Обидві печатки використовувалися в останній чверті XIX ст. і є майже ідентичними у своєму виконанні[98], хоча парафії, яким вони належали, відносилися до різних деканатів (Устрицького та Сяноцького). Правда, вони були розташовані в одному окрузі (Сяноцькому), тому цілком імовірно, що вони могли бути виготовлені тим самим майстром.

Наприкінці XIX ст. простежується тенденція до заміни старих штемпелів новими, що було спричинено не стільки зношеністю давніх матриць, скільки тогочасними суспільно-політичними процесами в Галичині. "Весна народів" 1848 р. дала потужний поштовх зростанню національної свідомості українців. Ці зміни заторкнули і греко-католицьку церкву, в якій сформувалася нова національна еліта з парафіяльного духовенства та єпископату. Релігійні та політичні трансформації другої половини XIX ст. призвели до структурних змін і в самій церкві, зокрема в її найнижчій організаційній ланці – парафії. Вони, як показує комплексний аналіз джерел, знайшли своє безпосереднє відображення й у церковній сфрагістиці. Інновації насамперед змінили структуру та зміст написів. З'являються такі означення, як "ГР. КАТ. УРЯД ПАРОХІЯЛЬНИЙ...", "РУСКО. КАТ. УРЯД ПАРОХІЯЛЬНИЙ...", "Руский приход..." та ін. Запровадження нової термінології ("русько-католицький" та "греко-католицький"), безумовно, свідчить про зростання національного та релігійного самоусвідомлення корінного населення краю. Іншим фактором, що вплинув на еволюцію матриць Перемишльської єпархії, було створення парафіяльних комітетів (урядів), які перебрали на себе відповідальність за утримання сакральних об'єктів. Рескриптом цісаря Франца Йосифа від 15 серпня 1866 р. утримання церковних споруд було передане місцевим парафіяльним комітетам: "Оустава дотычно покритьѧ коштовъ ставланьѧ и оутримованьѧ б динковъ церковныхъ и приходскихъ въ парохїѧхъ исповѣданьѧ католического и справланьѧ приборовъ и снарѧдовъ церковныхъ"[99].

(останню цифру відчитати не вдалося). Вони розташовані з обох боків біля німбу Богородиці. Як свідчать "Шематизми", храм у Лісковатому був реставрований у 1884 р. – можливо, саме ця подія хронологічно відображена в парафіяльній печатці (див.: Схиматісмъ всего клира руско-католического епархіи Перемыской на годъ отъ Рожд. Хр. 1885. – С.264). Натомість за відтиском парафії Синява Сяноцького деканату простежуємо зміну патронату храму та інсталяцію нового священика (Схиматисмъ всего клира греко-католического епархіи соєдиненыхъ Перемыской, Самборской и Сяноцкой на годъ отъ Рожд. Хр. 1886. – С.255; Схиматисмъ всего клира руско-католического епархіи соєдиненыхъ Перемыской, Самборской и Сяноцкой на Рôкъ отъ Рожд. Хр. 1887. – С.248; Схиматисмъ всего клира руско-католического епархіи соєдиненыхъ Перемыской, Самборской и Сяноцкой на Рôкъ отъ Рожд. Хр. 1888. – Перемышль: Тvпомъ Стан. Ферд. Піонткевича, 1888. – С.207).

[98] Літери в легенді уніфіковані, текстова частина починається угорі і йде по колу проти годинникової стрілки. Зміст легенд також ідентичний, різниться хіба що послідовністю слів у написі.

[99] Вѣстникъ законовъ и роспорѧженіи краєвыхъ длѧ королєвства Галиціи и Володомиріи разомъ съ великимъ кнѧжествомъ Краковскимъ. – 1866. – Ч.XIV (Выдано

Очевидно, рішення про запровадження автентичної української термінології в церковне діловодство було ініційоване єпархіальним собором у кінці XIX ст. 1891 року Львівський провінційний собор греко-католицької церкви висловився за зміну назви "греко-католицький" на "русько-католицький": "Щобы Церковъ руска на будуче называла ся руско-католицкою"[100]. Очевидно, ця пропозиція була висунута духовенством без погодження з урядом, тому вона, зрозуміло, не отримала схвалення Галицького намісництва. Зате відповідала патріотичним аспіраціям клиру священиків, які, орієнтуючись на це рішення, почали впроваджувати й нові церковні печатки. Зі збережених документів випливає, що чимало парафій для того, щоб виразніше окреслити свою національну та релігійну приналежність, заходилися виготовляти матриці з написом "русько-католицький уряд парафіяльний..."[101]

Це викликало різку протидію місцевих та центральних владних структур включно зі звинуваченням у москофільстві та схизмі[102]. Про всі випадки використання цього терміну постерунки поліції повідомляли повітові староства, а ті, в свою чергу, – Галицьке намісництво. Державні інстанції скеровували відповідні подання до консисторій із закликом вплинути на парафії, щоб ті змінили легенди на печатках. Греко-католицька ієрархія, не бажаючи йти на конфронтацію зі світською владою, вирішила відкликати своє рішення. Консисторія мотивувала це тим, що вживання цього терміну може зумовити певні правничі труднощі – з огляду

и розослано 30 Гр дна 1866). – С.111–117. В §13 розпорядження зазначалося, що для будівництва та утримання діючих будинків, церковних і парафіяльних, та конкурсу на обсадження парафії необхідно утворити комітет із 5 членів. Постійними членами комітетів були парафіяльний священик, патрон храму і три представники громади, яких обирали на 6 років. Парафіяльному комітетові було довірено фінансову діяльність, пов'язану з утриманням, ремонтом та будівництвом церков і парафіяльних будинків. З часом це призвело до зростання впливу таких комітетів у церкві, що відобразилось у т.ч. в церковній документації. В останній третині XIX ст. під різними документами (фінансові звіти, дані про матеріальний стан церкви чи пароха, листування з приводу відчуження церковних земельних угідь, прохання про надання грошових дотацій священикам-емеритам чи їхнім вдовам і т.д.), що надходили до духовної консисторії та державних установ, почали з'являтися типові підписи: "Від греко-католицького уряду парафіяльного в селі...", засвідчені автографом священика та парафіяльною печаткою. Окрім того, інші сфери парафіяльного життя, пов'язані з будівництвом, веденням відповідної документації та фінансовими операціями, зумовили інтенсивніше використання печаток. Це стало ще однією з причин заміни написів на церковних сфрагісах, тому при виготовленні нових матриць замість "ПЄЧАТЬ ЦЄРКВИ..." здебільшого карбували напис: "ГР. КАТ. УРЯД ПАРОХІЯЛЬНИЙ..."

[100] Чинности и рѣшеня руского провинціяльного собора въ Галичинѣ отбувшого ся во Львовѣ въ роцѣ 1891. – Львôвъ: Изъ типографіи Ставропигійского Института, 1896. – С.70.

[101] У 146 фонді ЦДІА України у Львові відклалося багате листування з даної проблеми за 1902–1908 рр. між духовною та світською владою (ЦДІА України у Львові. – Ф.146. – Оп.4. – Спр.1978. – Арк.1–81).

[102] Там само. – Арк.1–2-зв.

на те, що все рухоме й нерухоме майно парафій є власністю греко-католицької церкви; крім того, обряд церкви грецький і лише літургійна мова – русько-слов'янська. Тому митрополичий ординаріат у Львові рекомендував духовенству замість слова "русько-католицький" вживати "греко-католицький"[103].

Однак не всі парафії виконали розпорядження ординаріату, тому, реагуючи на закиди намісництва, єпископський ординаріат у Перемишлі 1 травня 1906 р. наказав парафіяльному клирові уникати назви "русько-католицький"[104] (розпорядження згодом було опубліковане у "Віснику" Перемишльської єпархії[105]).

Парафії не завжди виконувати подібні розпорядження ординаріату, про що свідчить довготривале листування. Стосувалося воно не тільки написів на церковних печатках, але й "фірмових" бланків парафій, кореспонденції (коли на конвертах вживався неузгоджений термін) та інших аспектів церковного життя. Були висловлені претензії і до друкарні оо. Василіян у Жовкві, що продукували видання, котрі рясніли терміном "русько-католицький" і розповсюджувалися в багатьох парафіях[106]. Жовківська друкарня, натомість, виправдовувалася тим, що за друки, виконані на прохання замовника (парафії, яка самостійно визначає термінологію й оплачує замовлення), вона не несе жодної відповідальності[107].

Прикметно, що навіть "Шематизми" єпархій напередодні Львівського собору 1891 р. пристосували свої заголовки до вимог часу, послуговуючись означенням "руско-католицький"[108].

Справа з уживанням термінів "русько-католицький" – "греко-католицький" інколи загострювалася настільки, що завершувалася поданням судових позовів у разі, коли окружні уряди та повітові староства відмовлялися приймати документи, засвідчені парафіяльною печаткою з написом "Рус.-кат. уряд парафіяльний..."[109]

---

[103] Постанова видана, див.: Львôвско-Архіепархіяльни Вѣдомости. – 1904. – Ч.VI. – С.67. Див. також: ЦДІА України у Львові. – Ф.146. – Оп.4. – Спр.1978. – Арк.17.

[104] Там само. – Ф.146. – Оп.4. – Спр.1978. – Арк.40.

[105] Розпорядження є копією рішення Львівського митрополичого ординаріату, опублікованого у "Львôвско-Архіепархіяльних Вѣдомостях" за 1904 р. Вона містить заклик до духовенства єпархії все ж виконати цю ухвалу (див.: Вѣсникъ Перемыской епархіи. – 1906. – Ч.VII. – С.57–58).

[106] ЦДІА України у Львові. – Ф.146. – Оп.4. – Спр.1978. – Арк.65.

[107] Там само. – Арк.69.

[108] Наведемо кілька прикладів: Схиматісмъ всего клира руско-католического епархіи Перемыской на годъ отъ Рожд. Хр. 1885. – Перемышль. 1885; Схиматисмъ всего клира руско-католического епархіи соєдиненыхъ Перемыской, Самборской и Сяноцкой на Рôкъ отъ Рожд. Хр. 1888. – Перемишль, 1888; Схиматисмъ всего клира руско-католического епархіи соєдиненыхъ Перемыской, Самборской и Сяноцкой на Рôкъ отъ Рожд. Хр. 1887. – Перемишль, 1887 та ін.

[109] ЦДІА України у Львові. – Ф.146. – Оп.4. – Спр.1978. – Арк.79. Невідомо, чи подібна судова практика набула поширення; наразі нами зафіксовано лише один такий випадок.

З чим було пов'язане невиконання урядових та єпископських розпоряджень парафіями? Найвірогідніше, парохи стикалися з матеріальними труднощами при виготовленні нової матриці[110]; та припускаємо, що це було пов'язане з пасивним опором адміністрації краю. Разом з тим, наведені приклади свідчать про певну незалежність парафіяльних урядів від вищих – як світських, так і духовних – інстанцій.

Майже половина парафій використовувала два та більше варіантів печаток. Брак даних щодо іншого варіанта штемпелів у решті парафій зовсім не означає, що їх там не було; як правило, у пересічній парафії одна печатка функціонувала близько 100 років. Наприклад, у парафії Завадів Яворівського деканату[111] печатка використовувалася близько 130 років. Перший і єдиний відтиск цієї печатки виявлено на документах 1930 р. Зіставляючи форму, розміри, легенду, шрифти, розділові знаки, обідки й сюжетне зображення цього відтиску з подібними відбитками, що належать печаткам інших парафій, бачимо, що ці характеристики дуже наближені до аналогічних зразків кінця XVIII – початку XIX ст. Те, що дана печатка не могла бути простою копією давніх толок, свідчить аналіз "нових" і "старих" відтисків у тих парафіях, де використовували кілька варіантів парафіяльних печаток.

Один з перших відомих відтисків такого типу належить парафії Лосє Біцького деканату[112] і датується 1798 р. Подібні відбитки використовували парафії Висоцько Вижнє Височанського деканату[113] (1803), Вербляни Яворівського деканату[114] (1804), Лісковате Устрицького деканату[115] (1814), Потелич Потелицького деканату[116] (1803), Камінка Липник Потелицького деканату[117] (1803), Рогізно Перемишльського деканату[118] (1799); подібними печатками користувалися парафії і в останній третині XIX ст. – Татари Мокрянського деканату[119] (1899), Грушатичі Нижанківського деканату[120] (1885), Биків Мостиського деканату[121] (1874), Бандрів Устрицького деканату (1874)[122] та ін. Усі вони дуже подібні між собою й, очевидно, були виготовлені на межі XVIII–XIX ст. З цього випливає, що період функціонування парафіяльних матриць був досить тривалим – близько 80–100 років.

---

[110] Саме ці причини наводить о. Матковський з Суходолу Скальського деканату та о. Ульванський з Босир Гусятинського деканату (див.: ЦДІА України у Львові. – Ф.146. – Оп.4. – Спр.1978. – Арк.9–9-зв.).

[111] ЦДІА України у Львові. – Ф.179. – Оп.2. – Спр.1139. – Арк.27.

[112] Там само. – Ф.159. – Оп.9. – Спр.3462. – Арк.9.

[113] Там само. – Спр.1965. – Арк.5-зв.

[114] Там само. – Спр.1577. – Арк.25-зв.

[115] Там само. – Спр.2905. – Арк.5.

[116] Там само. – Спр.535. – Арк.3.

[117] Там само. – Спр.464. – Арк.3.

[118] Національний музей у Львові. Відділ рукописів і стародруків. – Од.зб. Ркл-360. – Арк.170-а.

[119] ЦДІА України у Львові. – Ф.146. – Оп.20. – Спр.1608. – Арк.48.

[120] Там само. – Спр.1203. – Арк.56.

[121] Там само. – Оп.13. – Спр.8012. – Арк.48.

[122] APP. – Zesp.142. – Sygn.5270 (не пронумеровано).

Простежується певна традиційність при виготовленні нових штемпелів та використання давньої печатки як основи для створення нової. Незважаючи на це, вони все одно різнилися стилем виконання, розмірами, формою, подекуди написами, та й сюжетне зображення теж осучаснювалося, не кажучи вже про такі дрібні елементи, як обідки, роздільники і т.п.

* * *

Серед значної кількості марійних посвят, шанованих в Україні, найпопулярнішими є Різдва Пресвятої Богородиці, Собору Пресвятої Богородиці, Покрову Пресвятої Богородиці та Успення Пресвятої Богородиці. Культ Пресвятої Богородиці знаходив своє відображення не тільки в титулах храмів, посвятах вівтарів, іконографії, а й у такій маловідомій і малодослідженій сфері, як парафіяльна сфрагістика.

На межі XVIII–XIX ст. існувало кілька гравірувальних центрів (це Львів, Відень), які продукували свої "фірмові" штемпелі, переважно овальної форми з розмірами 44 х 35 мм; хоча в поодиноких випадках трапляються печатки, виготовлені місцевими майстрами. Натомість т.зв. "нові" матриці (кінець XIX – початок XX ст.) є абсолютно різними – і за формою, і за розмірами. Можна лише простежити печатки, виготовлені одним майстром. Це вказує на відсутність регламентації греко-католицькою ієрархією розвитку церковної сфрагістики, на зростання технічних можливостей і збільшення числа майстрів-печатників та центрів виготовлення сфрагісів.

У виготовленні матриць однозначно превалював фаховий підхід. Їх продукування відбувалося в єпархіальних центрах або інших великих містах регіону майстрами-професіоналами.

Збереглося цікаве листування початку XIX ст. між парохом з Теребовельського деканату та Львівською консисторією[123] з приводу виготовлення нової печатки, яку доводилося замовляти у Львові, позаяк у навколишніх містечках печатників не було.

Упродовж XIX ст. такі традиційні матеріали для відбитків, як сургуч, сажа, папір та мастика, поступово зникають з ужитку, а їхнє місце заступають доступніші, простіші та зручніші у використанні – чорнило та фарба. Наприкінці XIX ст. з'являється ще один вид відбитку – паперово-чорнильний (у формі квадратного клаптика паперу, котрим запечатували лист, поверх якого ставився чорнильний (або фарбовий) відтиск парафіяльної печатки[124]).

---

[123] ЦДІА України у Львові. – Ф.146. – Оп.4. – Спр.1978. – Арк.9–9-зв.

[124] Масове опечатування листів наприкінці XIX ст. було пов'язане з розпорядженнями перемишльської консисторії про те, як правильно складати різноманітні подання парафій до вищої церковної ієрархії. У "Віснику Перемишльської єпархії" систематично публікувалися розпорядження з вимогою надсилати подання поштою у конверті, відповідно заадресувавши та опечатавши (див.: Вѣстникъ Перемыской

Протягом XIX ст. поступово змінюється мова написів: українська до початку XX ст. значно переважає польську та латинську, а згодом повністю витісняє їх і стає панівною у церковній сфрагістиці[125]. Змінюється зміст легенди, що було зумовлено структурними змінами в греко-католицькій церкві та культурно-національним пробудженням у Галичині.

Сюжетне зображення розвивалося в кількох напрямках: 1. Нові печатки наслідують своїх попередниць; 2. Печатки відображають тогочасні тенденції в українській іконографії та граверстві; 3. Сюжетне зображення замінюється християнськими символами; 4. Сюжетне зображення повністю зникає з поля печатки і його місце займає текст.

У більшості випадків сюжет на штемпелі відображав посвяту храму і максимально точно передавав певну подію або стилізовано та схематично відтворював головних дійових осіб (чи особу). У 64,9% (60) печаток Перемишльської єпархії покладено сюжет Різдва Пресвятої Богородиці; зображення самої Богородиці (іноді з Ісусом на руках) поміщено на 27,4% (25) матриць. Сюжетне зображення або заміна його християнськими символами характерні для 3,3% (3) і 4,4% (4) штемпелів.

Отже, у 92,4% печаток при виготовленні матриць дотримувалися основ біблійних передань, а 7,6% штемпелів[126] сюжетне зображення не має нічого спільного з титулом храму.

При виготовленні сюжетного зображення орієнтувалися, здебільшого, на існуючі іконографічні зразки.

Парафіяльна сфрагістика (і, відповідно, граверство) акумулювала тенденції, що панували в іконописі XVIII–XIX ст. Простежується проникнення західних латинських впливів в українське малярство; співмірність світських та канонічних елементів, реалістичні мотиви[127]. Усе це відбивалося на розвитку парафіяльної сфрагістики Перемишльської єпархії в цей період. Хоча загалом вплив католицьких та світських елементів у церковній сфрагістиці був незначний.

епархіи. – 1889. – Ч.II. – 15 марта. – С.14). Зокрема, в 1909 р. у статті "О стылю урядовôмъ" було докладно пояснено, як правильно оформляти документи, адресувати їх і опечатувати (див.: Вѣстникъ Перемыскои епархіи. – 1909. – Ч.IX. – 18 жовтня. – С.91–99).

[125] Поштовхом до формування національної символіки в Галичині став 1848 рік (див.: *Гречило А.* Відродження українських національних символів у Галичині в 1848 р. // Знак. – 1998. – №16. – Червень. – С.1–2). Заторкнули ці процеси і сфрагістику, зокрема сільську. Так, Головна Руська Рада 5 лютого 1849 р. запропонувала робити написи руською мовою на сільських печатках і таблицях (див.: *Сварник І.* Головна Руська Рада і українська символіка // Там само. – С.3). Українські сільські громади підтримали цю ініціативу, що безпосередньо вплинуло на розвиток церковної сфрагістики Галичини.

[126] Хронологічно вони відносяться до кінця XIX – початку XX ст.

[127] Ці тенденції виразно простежуються в іконографії Покрову Пресвятої Богородиці. Практично всі ікони майже завжди несли у собі відбиток сучасності (наприклад, зображення запорожців чи гетьманів. Див.: *Senyk S.* Op.cit. – P.268).

Олександр КУЧЕРУК *(Київ)*

ДО ІСТОРІЇ СИМВОЛІКИ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

Як відомо, Організація Українських Націоналістів (ОУН) була створена на початку 1929 р. внаслідок об'єднання кількох націоналістичних організацій на Першому конгресі українських націоналістів у Відні.

Досить швидко постало питання про організаційні емблему, гімн та прапор, хоча на установчому Конгресі це питання не розглядалося і не було зафіксовано в Устрої (статуті) організації. Доречно зауважити, що і в подальшому статути ОУН не нормували організаційної символіки. При потребі приймалися окремі ухвали Проводу чи інших уповноважених на те органів ОУН.

У офіційному органі Проводу Українських Націоналістів журналі "Розбудова Нації" (число 6–7, 1929 р.) в офіційній частині опубліковано "Звідомлення ч.4":

"І. Розписуємо конкурс на:

а) прапор Організації Українських Націоналістів;

б) гимн Українських Націоналістів (текст і музика);

в) відзнаку для членів О.У.Н.

II. Умови конкурсу слідуючі:

1) у конкурсі можуть взяти участь і не члени О.У.Н.

2) найліпші проекти будуть нагороджені слідуючо: а) прапор – К[рон] ч[еських] 300; б) гимн – К[рон] ч[еських] 500; в) відзнака – К[рон] ч[еських] 200.

3) нагороди визначатиме окрема комісія, покликана Проводом.

4) нагороджені проекти переходять на власність Проводу Українських Націоналістів.

5) речинець надсилки проектів кінчиться з днем 30 вересня 1929 р.

6) проекти надсилати на адресу Секретаріяту Проводу або Редакції "Розбудови Нації"[1].

Склалося так, що термін закінчення конкурсу не був дотриманий, перше повідомлення ПУН про наслідки конкурсу опубліковано в "Розбу-

---

[1] Офіційна частина. Провід Українських Націоналістів: Звідомлення 4 // Розбудова Нації. – 1929. – Ч.6–7: Червень–липень. – С.217.

дові Нації” 1932 р. На жаль, нічого не відомо ні про склад конкурсної комісії, ні які й скільки проектів надійшло на конкурс. Лише з повідомлення про затвердження герба можна довідатися, що на конкурс надійшло кілька проектів.

У числі 1–2 “Розбудови Нації” за 1932 р. опубліковано в офіційній частині рішення Проводу про затвердження емблеми ОУН та тексту гімну.

“І. Подаємо до відома членству ОУН, що з надісланих проектів відзнаки-гербу ОУН принято проект, поданий артистом маляром проф. Р.Лісовським. Репродукцію відзнаки-гербу подаємо окремою відбиткою як прилогу до біжучого числа “Розбудови Нації”.

II. Принятий герб ОУН буде уживаний як відзнака для членів ОУН на прапорі, печатках, фірмових блянкетах, на окладинці офіційного орґану ОУН, тощо, отже всюди там, де йде про офіційний виступ ОУН на зовні.

III. Із надісланих проектів тексту гімну ОУН принято проект, поданий одним із наших найвизначніших поетів (Олесь Бабій – автор), що запроторений у ворожій тюрмі. Слова принятого гимну є наступні:

Зродились ми великої години
З пожеж війни і з полум’я вогнів,
Плекав нас біль по втраті України,
Кормив нас гнет[2] і гнів на ворогів.

І ось ідем у бою життєвому,
Міцні, тверді, незломні, мов граніт,
Бо плач не дав свободи ще нікому,
А хто борець, той здобуває світ.

Не хочемо ні слави, ні заплати.
Заплатою нам радість[3] боротьби:
Солодше нам у бою умирати,
Ніж в путах жити мов німі раби.

Доволі нам руїни і незгоди;
Не сміє брат на брата йти у бій.
Під синьожовтим прапором свободи
Зєднаєм весь великий нарід свій.

Велику правду для усіх єдину
Наш гордий клич народові несе:
Батьківщині будь вірний до загину
Нам Україна вища понад все!

---

[2] В архівному тексті замість “гнет” – слово “бунт”.
[3] В архівному тексті замість “радість” – слово “розкіш”.

Веде нас в бій борців упавших слава.
Для нас закон найвищий та приказ:
Соборная Українська Держава
Міцна й одна від Сяну по Кавказ.

IV. На вище подані слова гимну ОУН розписуємо конкурс на музику. Умови конкурсу наступні:

1. У конкурсі можуть взяти участь і нечлени ОУН.

2. Принятий найліпший проект буде нагороджений квотою К[рон] ч[еських] 500.

3. Про приняття проекту рішить Провід ОУН на підставі оцінки окремої комісії, покликаної Проводом, з рядів фахівців.

4. Нагороджений проект переходить на власність Проводу Українських Націоналістів.

5. Речинець надсилки проектів минає з днем 30.V.1932. Однак є бажаним, щоб ті особи, що думають взяти участь у конкурсі, повідомили нас про це заздалегідь, уже у хвилі, коли таке рішення повзяли, без огляду на виконання своєї праці (при такім повідомленні не треба подавати правдивих назвиск, а псевдоніми). Це дасть змогу зорієнтуватися в кількости майбутніх проектів і або скорше закінчити конкурс, коли б усі заповіджені проекти вплинули скорше, або навпаки, продовжити остаточний речинець, коли б не всі проекти своєчасно наспіли.

6. Проекти і переписку надсилати на адресу: "Rozbudova Nacii", Praha-Smihov, Poštovni schřinka č. 37. ČSR"[4].

На конкурс було подано кілька проектів гімну під девізами чи псевдонімами. На оригіналах поданих текстів дати не вказувалися, усі вони написані від руки, чорним чорнилом чи олівцем. У справі також знаходиться текст О.Бабія, що був визнаний переможцем, видрукуваний додатково на окремому аркуші на друкарській машинці.

Під девізом "А–Б" пропонувалися такі слова:

Проект гимну Українських Націоналістів

Нехай реве ворожа хмара:
Вона завзятим не страшна!
На кривду – чин! На злочин – кара!
На гніт – ненависть вогняна!

До нас, все горде і відважне!
Вперед, від кволих і нікчем!
Ми осягнемо недосяжне
Незломним духом і мечем!

Інший проект надійшов під девізом "С":

---

[4] Від Проводу ОУН // Розбудова Нації. – 1932. – Ч.1–2: Січень–лютий. – С.29–30.

Гимн ОУН

О, Україно! Хай нас людство судить, –
Тобі одній – думки і кожен рух!
Твоїм щитом – гарячі наші груди,
Твоїм мечем – ці міліони рук!

За ясні зорі і за тихі води
Твоїх степів, спустошених огнем
Світи запалим, стопчемо народи!!
О, Україно! Слухай, ми ідем!..

Проект під девізом "К.В.":

Український марш

Доволі німої покори!
Доволі прохань і жалів!
Не будем носити окови
На батьківській рідній землі!!

В неволі Дніпро і Карпати –
Гартуйтесь, серця насталіть!
Іде Український Диктатор
Для волі майбутніх століть!

З Амуру, з Кубані, з Кавказу,
З-над Сяну і Тиси-ріки, –
Послушні одному приказу
Повстануть залізні полки!!

Єдиним жагучим девізом:
Зітрімо кордони-Збручі!!
Держава – це кров і залізо...
Свобода – це вістря мечів.

Здригне і Москва, і Варшава,
З-над Прута Румун утече, –
Велика могутня держава –
Єдина, народним кличем!

Ще один проект під псевдонімом К.Кубанець (очевидно, того ж автора) був варіантом вищенаведеного тексту:

Гімн українських націоналістів

Доволі рабської покори!
Доволі прохань і жалів!
Не будем носити окови
На батьківській рідній землі!

Не довго нас будуть топтати
Волохи, Ляхи, Москалі, –
Встає Український Диктатор
Для волі майбутніх століть!
З Амуру, з Кубані, з Кавказу
З-над Сяну і Тиси-ріки, –
Лиш Його, – одному приказу
Послушні незламні полки.
Єдиним, жагучим девізом: –
"Затерти кордони-Збручі!"
Фортуна – це Кров і Залізо!
Ми щастя – свойого ключі!
Одно нам залишилось право –
Це кріс і граната в руці.
У першу пробоєву лаву
Ставайте, одважні борці.
Розколе московську темряву
Архангел огненним мечем!
Могутня Велика Держава! –
Єдиним народнім кличем.

Затвердженою емблемою (гербом) ОУН є стилізований золотий тризуб, у якого середній елемент у формі двосічного меча – за ним закріпилася назва "націоналістичний тризуб". Цей знак поміщено на щиті білого кольору з золотою смужкою по краю щита. З часом емблема зазнала незначних доопрацювань, зокрема колір щита був замінений з білого на синій.

Мал. 1. Емблема ОУН на обкладинці часопису "Розбудова Нації"

На оголошений додатковий конкурс музики гімну в наступні місяці надійшло кілька варіантів, які були розглянуті комісією і найвдаліші (на думку комісії) – опубліковані того ж року у "Розбудові Нації".

Цитуємо: "4. а) На розписаний конкурс на музику до прийнятого гимну-маршу ОУН ("Зродились ми великої години...") вплинуло в установленому речинці 5 проектів. Ті проекти оголошуємо в біжучому числі "Розбудови Нації", без подання прізвищ авторів. Заразом даємо можливість нашим членам та симпатикам висловити свій погляд про ті проекти, а то ще до скликання конкурсової комісії (приблизно 15.X. б.р.)..."[5]

Остаточний варіант гімну, що був затверджений Проводом, опублікований без жодного коментаря чи повідомлення на вклейці у 3–4 числі "Розбудови Нації" 1934 р.

---

[5] Офіційна частина. Від Проводу ОУН // Розбудова Нації. – 1932. – Ч.7–8: Липень–серпень. – С.54–55.

Прізвище автора мелодії, композитора та диригента О.Нижанківського, як і автора слів О.Бабія, не зазначалося.

У квітні 1933 року Є.Коновалець у листі до Є.Онацького писав стосовно маршу: "надсилаю Вам проект маршу українських націоналістів, який видається мені більш вдалим від того, що ухвалено в Празі, проти якого я протестую. Прошу дуже читатися у цей другий... До цих слів написано музику в Бельгії. Всі погоджуються, що музика гарна, сильна. Але мушу признатися, що українцям вона трохи чужа, а головно тяжка до виконання. Я переслав усе до Праги і просив, щоб знайшовся хтось та виправив музику, чи написав нову..."[6] Ця ініціатива Є.Коновальця залишилася не реалізованою.

Якщо герб та гімн були визначені та затверджені, то прапор ОУН у 30-х роках з невідомих причин не був остаточно затверджений, хоча, згідно з ухвалою Проводу, передбачалося створення організаційного прапора, бо затверджуючи у 1932 р. герб ОУН, Провід повідомляв, що він має бути "на прапорі, печатках, фірмових бланкетах" тощо.

У підпільних умовах, в яких довгі роки діяла ОУН, використовувати прилюдно та навіть зберігати прапор було складно. Відомо, що прапор ОУН вільно використовувався у 1938–1939 рр. на Закарпатті як прапор парамілітарної організації "Карпатська Січ", що зафіксовано на багатьох світлинах того часу, зокрема на світлині проведення з'їзду "Січі" 1938 р.

На IV Великому Зборі Українських Націоналістів у 1955 р. прийнято Правильник церемоніалу, де подано опис емблеми, прапора та печатки ОУН: "Прапор ОУН є блакитний, зі золотим тризубом з мечем в центрі полотнища. Довжина полотнища 6 одиниць, широта 4 одиниці (виміри полотнища 120 х 120 см). Тризуб вміщений в центрі"[7].

Остаточно організаційний прапор ОУН було затверджено 1964 р. на V Зборі Українських Націоналістів, про що у звітніх документах повідомлялося так:

"І. Прапор Організації Українських Націоналістів.

Прапором Організації Українських Націоналістів і її бойових формацій в Україні був блакитний прапор з золотим Тризубом з мечем, уміщеним в центрі полотнища. Під цим прапором ОУН і її військова формація – Карпатська Січ – ішла від перемоги до перемоги й від жертви до жертви. У 25-ліття Зриву Карпатської України, V ВЗУН приймає на вічні часи для ОУН, як її прапор, – блакитний прапор з націоналістичним Тризубом у центрі"[8].

Після розколу ОУН і утворення у 1941 р. ОУН-революційної[9] на чолі з С.Бандерою остання на своєму II ВЗУН у Кракові у квітні 1941 р.

---

[6] *Онацький Євген.* У вічному місті: записки українського журналіста. Роки 1931–1932. – Торонто, 1981. – С.373.

[7] Архів ОУН. Витяг з Правильника церемоніалу (серпень 1955 р.).

[8] Два етапи. Матеріали П'ятого і Шостого Великих зборів українських націоналістів. – Б.м., 1966. – С.60.

[9] ОУН під проводом С.Бандери, не визнаючи права ОУН під керівництвом А.Мельника на використання назви ОУН, все ж для виокремлення використовувала приставку до абревіатури ОУН – революційна, самостійників-державників, бандерівців.

прийняла серед іншого спеціальні "Окремі постанови", якими затверджено новий прапор та скасовано використання емблеми "націоналістичний тризуб".

"Зовнішні форми, вживані в Організації, не були до цього часу узгіднені в однорідний і зобов'язуючий спосіб. Вводиться в цьому напрямі деякі точніші устійнення й зміни відносно зовнішніх символів та організаційного привіту.

1. Організацію обов'язує тільки загально-національний Тризуб Володимира Великого в формі, введеній Центральною Радою. Касується звичай вживати Тризуба з мечем як відзнаки Організації.

2. ОУН уживає свойого окремого організаційного прапору чорної й червоної краски. Уклад і обов'язуючі пропорції будуть ухвалені окремою комісією"[10].

Характерно, що спочатку чорна смуга була вгорі, а нижня – червона, але вже досить швидко порядок кольорів було змінено: червоний – згори, чорний – внизу.

Таким чином, ОУН-р відмовилася від офіційної емблеми ОУН, яка використовувалася в період, коли єдиною ОУН керував Є.Коновалець.

До речі, закиди, що державний тризуб "зіпсований" поєднанням з мечем, робилися УНРівським емігрантським середовищем ще на початку 30-х років. Але подібні звинувачення були справою ближчою до конфронтації, ніж до практики творення емблем українських організацій. Так, ніхто не заперечував проти емблем Пласту, де тризуб переплітався з лілією, чи "Сокола", емблема якого поєднувала тризуб з птахом.

Досить швидко практика діяльності показала необхідність мати власну емблему. Автором первісного варіанту емблеми ОУН-р був Р.Лісовський, який у 1932 р. створив емблему ОУН. На жаль, нам не відомі якісь організаційні ухвали ОУН-р про затвердження організаційної емблеми – коло, обведене тонкою смугою, в яке вписано рівносторонній трикутник, вершиною до низу, де розміщено стилізований хрест, нижній промінь якого витягнутий у вигляді леза меча; в сегментах кола вміщено літери ОУН, О – вгорі, У – ліворуч, Н – праворуч. У центрі хреста – тризуб. Найраніше зображення емблеми відомо на документі, що датується 30 липня 1941 р.

Мал. 2. Емблема ОУН-р з документа від 30 липня 1941 р.

Недатований документ за літо 1941 р. "Членам, симпатикам і прихильникам ОУН" за підписом Крайового провідника містить такий опис емблеми: "Організаційним знаком є: Чорний рівнораменний трикутник підставкою в гору, на ньому

---

[10] ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. – Б.м., 1955. – С.44.

червоний хрестомеч, на хрестомечі золотий Тризуб. Над підставкою буква "О", по лівій стороні знамени трикутника буква "У", по правім "Н" (разом ОУН). Трикутник вміщений на золотому полі"[11].

Ідея організаційного червоно-чорного прапора і емблеми ОУН-р "відштовхувалися" від концепції ідеолога ОУН Ю.Вассияна (треба зазначити, що саме Ю.Вассиян перед початком Другої світової війни за дорученням Проводу розробив проект Конституції України).

Б.Гошовський, один з приятелів Ю.Вассияна, розповідав, що коли "...у вересні 1939 року почалася німецько-польська війна, Ю.Вассиян опинився в Кракові під німецькою окупацією. Тут доводилося часто зустрічатися з ним і дискутувати на різні теми. У часі одної дискусії ранньою весною 1941 року ми знову говорили про "ієрархію в синтезі життя" – про землю, кров і духа і тоді Вассиян згадав знову про свою концепцію українського національного прапора – і саме тоді я сприйняв цю його концепцію куди глибше, як 4 роки тому – влітку 1937 року в Бродах. Вона мене просто таки захопила і чи не наступного вже дня в часі чергового спільного обіду із Степаном Ленкавським[12] в одному з краківських ресторанів я розказав йому цю Вассиянову концепцію прапора"[13].

Б.Гошовський подає опис проекту прапора Ю.Вассияна: "чорний трикутник (непрямокутний) – символ землі, червоний хрест на ньому – символ крови, у перехресті хреста блакитний круг – символ духа. А на блакиті круга – золотий тризуб"[14].

Про ці ж події розповідає активний діяч ОУН-р М.Климишин: "Одного дня сидів один з малярів (Р.Лісовський. – *О.К.*) із Е.Козаком, чекаючи на інших у "Полтаві"[15], й виявив охоту взяти участь у конкурсі на прапор ОУН, але ще не має ідеї. Е.Козак нашкіцував злегка свій помисл і це подобалося тому маляреві, але сказав, що це не його ідея. Тоді Е.Козак упевнив його, що він не має претенсій до того, ані не хоче брати участи в конкурсі й тому, якщо він це гарно оформить, може подавати як свій проект. Він погодився і так зробив. Той проект прийнято і він тепер є прапором ОУН з червоно-чорною краскою, які визначають український чорнозем зрошений червоною кров'ю героїв – борців за волю України"[16].

Після відновлення діяльності та легалізації структур в Україні ОУН провела свій перший в Україні, а взагалі – XII Великий збір українських націоналістів, де прийняла серед іншого Статут ОУН, що 24 вересня

---

[11] Відновлення Української Держави в 1941 році: Нові документи і матеріали. – К., 2001. – С.46.

[12] Ленкавський С. – один з прихильників С.Бандери, член Революційного Проводу ОУН.

[13] *Гошовський Б.* Хто ж автор нової концепції Українського Національного Прапора? // Календар-альманах "Нового шляху" на 1985 рік. – Торонто, 1984. – С.40.

[14] *Його ж.* Мислитель, ідеолог, публіцист // *Вассиян Ю.* Твори. – Торонто, 1972. – Т.1: Степовий Сфінкс. – С.24.

[15] "Полтава" – назва кав'ярні в Кракові, де збиралися українці.

[16] *Климишин С.* В поході до волі. – Торонто, 1975. – Т.1. – С. 300.

1993 р. був зареєстрований Міністерством юстиції України. Статут у пункті 1.5 визначав – "ОУН використовує власну символіку: прапор, вимпели, емблеми тощо, які є її символами і відмітними знаками, затверджені Проводом ОУН та зареєстровані у порядку передбаченому чинним законодавством України"[17]. Тоді ж у Мінюсті зареєстровано емблему та прапор ОУН. Емблема – традиційна, з 1932 р., але вміщена на щит синьої барви, обведений золотою смужкою по периметру. Прапор затверджено ідентичний ухваленому у 1964 р. Сучасне українське законодавство не вимагає від громадських організацій та політичних партій офіційної реєстрації гімну. ОУН в Україні до сьогодні використовує "Марш українських націоналістів" як свій гімн.

ОУН-р (або ОУН-бандерівців) не формалізувала своє становище в Україні, не зареєструвалася ні як політична партія, ні як громадська організація і, відповідно, не легалізувала свою символіку.

Натомість за ініціативою і силами представників ОУН-р у 1993 р. створено політичну партію під назвою Конгрес Українських Націоналістів (КУН), яка відтоді легально діє в Україні. В основу емблеми КУН покладено емблему ОУН-р 1941 р., яку обведено подвійним колом, між лініями якого розташовано круговий напис: "Конгрес Українських Націоналістів". Внизу напис розділяє шестипроменева "сніжинка".

Прапор КУН також взятий від ОУН-р. Це прямокутне полотнище, поділене на дві рівновеликі горизонтальні смуги – червону та чорну, верхня смуга червона.

Інколи, навіть у поважних авторів, можна зустріти твердження, що символіка ОУН-р використовувалася як символіка УПА, що абсолютно не відповідає істині. УПА використовувала виключно державний тризуб.

Символіку ОУН використовують з певними відмінами і поєднанням з іншими символами у своїх емблемах українські ідеологічно споріднені організації в діаспорі та в Україні.

---

[17] Статут Організації Українських Націоналістів (ОУН). – К., 1993. – Арк.1 (машинопис).

4

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Володимир ПОЛІЩУК *(Київ)*

ЗАПРОВАДЖЕННЯ УРЯДУ ВОЗНОГО В ЛУЦЬКОМУ ПОВІТІ У 1567 РОЦІ

Луцький замковий уряд зіткнувся з возними у своїй повсякденній роботі у лютому 1561 р. Двоє возних з Поділля разом з луцьким урядовим вижем свідчили на уряді на прохання тарновського бурґрабія (підстарости) Войтеха Куровського – урядника Яна Ґраба з Тарнова, краківського каштеляна і великого коронного гетьмана. Скарга була викликана наїздом князя Владислава Андрійовича Збаразького на подільські маєтки магната. Бурґрабій обвів збройний наїзд, "маючы при собе Матыса Лещинского, вижа приданого з уряду замку Луцкого [...] ку огледаню нижей написаных речей и опатрънных Андрея з Сатанова и Кузму з Стронятина, возныє земские воєводства Руского и Подолского, так теж и шляхту" (4 особи)[1]. Після обводу виж з возними приїхали до Луцька і свідчили на уряді: "якож то и виж врядовый [...] весполок из возными то ест зъ [...] так теж и з шляхтою [...] ведле обычаю права корунного, ставши передо мною (підстаростою Б.Совою – *В.П.*) в замку Луцком, тыми словы сознали" (далі текст "зізнання" вижа і возних)[2]. Як бачимо, свідчення возних було цілком правочинним для литовсько-руського права тих земель, які ще не мали такого інституту, однак приймали його без обмежень. Судячи з цього типового запису[3], луцькі урядники були добре обізнані з інститутом возного як реалією коронного права українських земель, що входили до складу Польського королівства. І це не дивно, адже польська правова традиція існування цього інституту офіційного свідка на той час нараховувала понад півтораста років. Більше того, на своїх вальних сеймах 1544–1551 рр. литовсько-руська шляхта домоглась від великого князя реформування вижів за зразком возних Підляшшя, що відбилось у великокнязівській

[1] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.25. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.59-зв.–60-зв. Зазначимо ці подільські маєтки: Яблонів, Ольховець, Микитинці, Рудомшяни, Репні, Тарновець, Тарновська Воля і Яблонівське дворище, намісником був бурґрабій В.Куровський.

[2] Там само. – Арк.60-зв.

[3] Щоправда, більше возні не зафіксовані в актах Луцького замкового уряду впродовж 1560–1566 рр.

"уставі на вижів" від 20 листопада 1551 р.[4] Реформування у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) інституту офіційних свідків було лише однією з багатьох ланок в процесі утвердження шляхетських привілеїв. Як же на практиці в середовищі тісно пов'язаної територіальної спільноти (Луцький повіт Волинської землі ВКЛ) реалізувались положення, які запроваджувала центральна влада? Як на практиці відбувалась заміна врядового вижівства на уряд возного? Коли це сталося у Луцькому повіті і що то були за особи, яких місцева влада висунула в кандидатури перших возних? Але спочатку розглянемо законодавчі положення щодо возного, викладені у Другому Статуті 1566 р.

Возний за Литовським Статутом 1566 року

26 січня 1566 р. на Віленському сеймі було офіційно затверджено Другий Статут ВКЛ, який уперше, серед низки багатьох інших судово-адміністративних реформ, встановив уряд возного в литовсько-руському праві. Безпосередньо возному було відведено три артикули (Розд.IV. Арт.4, 5, 6), а у двох інших він фігурував при регламентації процедури позову (Розд.IV. Арт.9, 25). Підставовий артикул 4 (О возныхъ, присезе и врядѣ ихъ) посутньо повторював положення сеймової ухвали 1551 р. про присяжних вижів за зразком возних Підляшшя. Достеменно відтворювалися такі соціальні характеристики возних, як шляхетність (належність до привілейованого стану), осілість у повіті (володіння родовим маєтком), авторитетність (людина добра, віри гідна)[5] і порядність (цнотливість). Однак остаточно возніврство конституювало обов'язкова наявність на процедурі (при возному) двох сторонніх свідків – людей добрих[6]. Характер діяльності возних визначався в артикулі 5 (Справа и врадъ возного). Вони мали виконувати наступні процедурні дії: 1) вручати позови; 2) складати рок сторонам при поданні позову; 3) приводити свідків до присяги; 4) приймати освідчення правопорушень; 5) ув'язувати у власність за вироком суду; 6) оглядати наслідки правопорушень (кгвалты, розбои, головщизны)[7]. Однак не випадково, що на першому місці в артикулі 5 стоїть вручення позову як найзначніша процедура, натомість наймасовіша – засвідчення майнових збитків та тілесних поранень – на останньому[8].

---

[4] *Поліщук В.* Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр. // Молода нація: Альманах. – К., 2000. – С.157; Литовская метрика // Русская историческая библиотека. – СПб., 1910. – Т.XXVII. – Кн.2. – Отд.1. – Ч.1: Книга записей, т.1. – С.191.

[5] Семантику цих соціальних характеристик див.: *Яковенко Н.М.* Про два ментальні стереотипи української шляхти: "чоловік добрий" і "чоловік злий" // *Яковенко Н.М.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.110, 121, 127.

[6] Статут Великого княкзьства Литовского 1566 года // Временник императорского Московского общества истории и древностей российских. – М., 1855. – Кн.23. – С.66.

[7] Там само. – С.67.

[8] Класифікацію публічно-правових процедур з участю вижів Луцького замкового уряду в 1561–1566 рр. див.: *Поліщук В.* Врядове вижівство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалі луцьких замкових книг 1558–1567 рр.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2002. – №1. – С.104–107.

У тому ж 4-му артикулі зазначалось і покарання возного за неправдиве свідчення – страта на смерть (ничымъ инымъ толко горломъ маетъ быти каранъ). Далі йшла оплата за службу – один гріш від милі (помильне) в один бік і від освідчення процедури – один гріш. За ув'язання в маєток возний брав один гріш від служби тяглих підданих (податкова господарська одиниця); від незаселеної орної землі – півгроша, а від копи (= 60 грошів = 600 пенязів) по два пенязі[9]. Третій артикул визначав відповідальність сторони за протидію і побиття возного – подвійний штраф (навезка) і шеститижневе ув'язнення в замку. Штраф за побиття возного вираховувався зі станової – шляхетської – оцінки життя, відбитої в законодавчих нормах Статуту: "...тогды тот (нападник. – *В.П.*) за доводом слушнымъ (возного і свідків. – *В.П.*) мает возного навезати совито водлѣ стану его, а на замку албо у дворѣ повѣтовомъ шестъ недѣлъ седѣти"[10]. Шляхетські нав'язки коливалися від 100 до 30 кіп грошей в залежності від тяжкості поранення (Розд.XI. Арт.13). Цікаво, що подвійні розміри штрафів, зазначених для возного, аналогічно накладалися за побиття і поранення жінок шляхетського стану[11].

Уряд возного не входив до ієрархії земських урядів і до номенклатури не вносився[12] – він формально становив найнижчу ієрархічну сходинку. Структуру цього інституту, а також його функціонування на прикладі Вітебського земського суду 1592–1598 рр. було проаналізовано в роботі І.І.Лаппо[13]. Важливо наголосити, що на відміну від вижівства, яке ґрунтувалося на панській службі і урядом не було, возніввство набуло статусу уряду. Персонально вижі розглядалися як слуги конкретного уряду старости, воєводи, маршалка тощо. Завдяки статусу уряду, возніввство набуло більш самостійного характеру, без службової залежності від нововстановлених судів (ґродський, земський, підкоморський). Варто зазначити, що в тогочасній адміністративній системі уряд, як інстанція влади, розумівся персонально, як привілей верховного володаря на частку влади, надану конкретній особі з передачею повноважень (officium) і прибутків (beneficium). Це виражалося у тому, що возний, на відміну від вижа, міг свідчити до будь-якого уряду, але в межах своєї повітової юрисдикції. Більше того, возний міг викликатися стороною через особисте запрошення зі свого власного помешкання, без попереднього звертання до ґродського чи земського урядів, на відміну від виклику вижа, який мусив надаватися від його пана-урядника. Тому не випадково в Статуті з'явилася пояснювальна ремарка про те, що возний може носити позови без врядового доручення: "позвы носити и ими позывати, хотя

---

[9] Статут Великого князьства Литовского 1566. – С.67.

[10] Там само.

[11] Там само. – С.157.

[12] *Крикун М.* Земські уряди на українських землях у XV–XVIII століттях // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1994. – Т.228: Праці історично-філософської секції. – С.71.

[13] *Лаппо И.И.* Земский суд в Великом княжестве Литовском // Журнал Министерства Народного Просвещения – СПб., 1897. – Июнь. – С.272–275.

безъ ведомости врядовое" (Розд.IV. Арт.5). У таких випадках виж повинен був отримати з уряду "лист вижовий врядовий" як офіційний дозвіл на участь у публічно-правовій процедурі[14]. Однак зазвичай і для возних практикувались письмові доручення на справу, видані з ґродського уряду[15]. Але, напевно, найважливіша відмінність між вижем і возним полягала в тому, що возний мав особисто виконувати процедури, оскільки виж лише супроводжував сторону, яка сама мусила носити позови, вручати навпоминальні, заручні листи тощо.

У польській судово-адміністративній системі возні обиралися з числа слуг і клієнтів воєводи[16]. Польські дослідники наводять приклади досить низького соціального статусу возних для кінця XIV – першої половини XV ст.: службові селяни, слуги – особи не шляхетського стану. Для другої половини XV ст. на возніввстві зустрічається дрібна міська шляхта (особи титулуються як famosus або providus, що вказує на їхню міську осілість) – Антоні Ґонсьоровський інтерпретує цю титулатуру як марґінальну – немов на пограниччі станів, що вільно замикаються[17]. Аналогічна картина спостерігається і для Краківського воєводства: спеціальне дослідження, проведене Вацлавом Урбаном в межах 1535–1548 рр., ще раз доводить, що возні переважно були неосвіченим простолюдом[18]. Це дуже контрастує з соціальним статусом перших возних Луцького повіту – повноправних шляхтичів з родових маєтків. Не вдаючись у детальне порівняння з польськими возними, зазначу лише, що їхній соціальний статус такий самий, як і у вижів волинських повітів середини XVI ст. Нагадаємо, що возніввство було запроваджено у Польському королівстві наприкінці XIV ст. як складова частина земських інститутів шляхетського самоврядування. У правовому аспекті, "з кінця XIV ст. "зізнання" судових возних набирали все більшого значення у сенсі урядового свідчення"[19].

Значення процедури позову

Статут недаремно серед перших і найголовніших повноважень возного виставив вручення позову. Значення цієї правової процедури підкреслювалось уже тим фактом, що тільки при його видачі з земського суду ставилась печатка Великого князівства Литовського – інші урядові

---

[14] *Поліщук В.* Врядове вижівство в структурі... – С.87.

[15] Текст письмового доручення возному на справу, видану від володимирського підстарости М.Павловича (16 липня 1567 р.) надруковано: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (Далі – Архив ЮЗР). – К., 1876. – Ч.VIII. – Т.3. – С.153.

[16] *Gąsiorowski A.* Urzędnicy zarządu lokalnego w późnośredniowiecznej Wielkopolsce. – Poznań, 1970. – S.302.

[17] Ibidem. – S.324.

[18] *Urban W.* Woźni sądowi województwa krakowskiego w latach 1535–1548 i ich szlacheccy pomocnicy // Czasopismo prawno-historyczne. – 1987. – T.XXXIX. – Z.1. – S.172.

[19] *Bardach J., Leśnodorski A., Pietrzak M.* Historia ustroju i prawa polskiego. – Warszawa, 1998. – S.173.

листи засвідчувались власними печатками суддів (Розд.IV. Арт.10). Саме навколо цієї процедури точилося найбільше суперечок і виникало чимало ризикованих ситуацій. Вручення позову як виклик до суду можна вважати наріжним каменем вознівства, адже з цього розпочинався судовий процес. І супротивна сторона як тільки могла чіплялась за процедурні моменти, аби уникнути позову, часто-густо вдаючись і до збройного опору. У той період, коли вижівство після прийняття Другого Статуту 1566 р. ще грало важливу роль у функціонуванні Луцького ґродського уряду (1566–1568 рр.), волинські можновладці на суді не раз заперечували законність позову через те, що його було вручено з вижем, а не возним.

Перший такий випадок фіксується в записі луцької ґродської книги від 6 жовтня 1566 р. За неявку на суд ґродські судді присудили право скаржнику, однак невдовзі самі ж скасували свій вирок, коли на уряді з'явилась позвана сторона – стольник ВКЛ Миколай Дорогостайський, який почав вимагати, аби скаржник через возного довів подання свого позову (позваний не визнавав самого факту виклику до суду, тобто складання судового року через вижа): "Его млст пан столник попирал тыми словы: "коли жъ тое, пне вряде, от вас слышу, же тая сторона жалобная року своего позваного вижомъ доводити не мела, кроме возного присяжного", и доводил то его млст артыкуломъ пятымъ в роздѣле червертомъ, в которомъ пишет..."[20] Як бачимо, судова сторона вказала на неправочинність вижівства при поданні позову, посилаючись на відсутність возного. Стольник з'явився на ґродському уряді, коли судовий вирок ще не було занесено до книг і зажадав апеляції у королівському суді, довівши перед суддями сумнівність позову за участю вижа: "Тогды, пне вряде, не мели бы жадного усказу (судового вироку. – *В.П.*) чинити, але яко о непослушномъ, мѣлъ бы судъ о томъ писати до его кролевское млсти, а е.к.м. будет рачил ведати, што с таковымъ чинити. И с тых причин просилъ его млст пан столникъ, абы декрет той стороне поводовой не был выдан и ее обослал, жебы на право ся готовала, хотячи ей в том усправедливити або потом до е.к.м. собѣ взяти"[21]. Судді таки прийняли апеляціяю до короля, але це нічого не дало М.Дорогостайському, бо він невдовзі отримав припозов ґродського суду за листом короля, що підтверджував перший позов (запис від 27 листопада 1566 р.)[22].

Судовий двобій: Мишка – Гулевичі

Затримка з обранням возних у Луцькому повіті – в 1566 р. вони так і не з'явилися – створила юридичну зачіпку для заперечення законності судового позову, що вручався при вижу. Другим красномовним прикладом може служити позов до земського суду Михайла Федоровича МишкиВарковського від Григорія (хорунжий Волинської землі) та Василя

---

[20] ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.412-зв.
[21] Там само. – Спр.8. – Арк.413.
[22] Там само. – Арк.481.

(володимирський войський) Гулевичів у спорі про спадкові землі (маєток Серники) і опікунство над Іваном Ощовським. У ґродських книгах це вручення було зафіксовано в записі від 7 лютого 1567 р. Позов вручав виж, служебник луцького старости Василь Єзерський[23]. Протокол судового розгляду міститься у земській книзі від 6 березня 1567 р.[24] У цьому записі невдалого судового засідання за позовом братів Гулевичів, а саме у судовому рішенні, зафіксована єдина згадка того факту, що у Луцькому повіті до обрання возних вижівство зберігало свою законну чинність. Важливо, що це рішення було ухвалено на сеймику Луцького повіту: "Мы (судді. – *В.П.*) видечи то, иж то ест на соймику нашомъ от нас всѣхъ уфалено, же всякие осветчаня и подаваня всякихъ листов и позвов мело быти через вижа, покол быхмо возных межи собою обрали, а иж до того часу (тобто до 7 лютого 1567 р., коли вручався позов. – *В.П.*) еще возных не было, сказали есмо (винесли судовий вирок 6 березня 1567 р. – *В.П.*) пану Мышце паном Гулевичом на тые позвы отказувати"[25]. Отже, судді земського уряду не прийняли доводу М.Мишки Варковського про неправочинність позову вижем, посилаючись на рішення повітового сеймику. Про його проведення ми маємо лише одну випадкову згадку в ґродських книгах, у записі від 1 травня 1566 р.: "А потомъ дей дня нинешнего (1 травня 1566 р. – *В.П.*) его млст п. Любачовский, пан мой, приехавшы до Луцка з дворянином его кролевское млсти, до п. [Михайла] Ела [Малинского] и до их млсти кнжат и панятъ земъли Волынское, которые ся ихъ млсть на съемъ повѣтовый зъехать рачили" (тобто з'їхалися на повітовий сейм)[26]. Однак зрозуміло, що тільки гіпотетично можна припускати, що саме на цьому сеймику була прийнята постанова про вижів і возних. Апеляція до короля у справі М.Дорогостайського наводить на думку, що до 6 листопада 1566 р. ця сеймикова ухвала не була відома, принаймні ґродським урядникам, які відіслали справу до короля, тому, можливо, ця ухвала була прийнята на іншому – гіпотетичному – сеймику кінця 1566 – початку 1567 рр.

Цікаво розглянути аргументи супротивної сторони, тобто М.Мишки Варковського, оскільки в земському суді явно захищались інтереси братів Гулевичів. Однак з ініціативи М.Мишки наступного дня справа була перенесена до ґродського уряду, де обидві сторони, знову зустрівшись, продовжили спір про правочинність позову. В записі ґродської книги від 7 березня 1567 р. М.Мишка з'явився з доводом проти позову. В розлогому викладі події минулого дня постали у протилежному світлі. М.Мишка пояснював, що він у земському суді просив, аби судді звільнили його від позову, як від "неслушного", одначе судді взагалі відмовились записати заперечення М.Мишки: "И просилъ дей есми суду земского, абы то того дня было записано. Уряд земский того записовати не хотелъ, фолкгуючи

---

[23] Там само. – Спр.9. – Арк.60.

[24] Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.118–120.

[25] Там само. – Арк.119-зв.

[26] Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.122-зв.–123.

стороне, яко зят шури своей"[27]. Саме це і змусило звернутися до ґродського уряду. На доказ чинності позову Гулевичі мали поставити на уряді вижа і пред'явити випис з ґродських книг. Коли врешті це сталося, М.Мишка не визнав цього вижа: "И потомъ нерыхло пришол (Гулевич. – *В.П.*) и постановил якогось чоловѣка, который прозывается быти Езерский в Луцку у мѣсте мешкаетъ и домъ свой мает. Я дей вѣдаючи по томъ чоловѣку, же он не ест жадным возным ани присяжнымъ, а к тому же ся тот же истый Езерский запрел, што был на том позве написал, менячи быти, же не вмѣетъ писати. А к тому дей то я, вѣдаючи, иж тот истый Езерский ест у подозреню, с тых причин вѣры есми ему дати не хотелъ"[28]. Хоча Гулевичі пред'явили випис з ґродських книг і сам виж підтвердив факт вручення, М.Мишкою було вказано на черговий формальний привід проти чинності позову: відсутність при вижу двох шляхтичів – сторонніх свідків. А на останку він взагалі послався на те, що суд за тим позовом припадав на вчорашній день і сьогодні вже не має юридичної сили: "А к тому на томъ же выписе от того фалшивого вижа у четвергъ рокъ описан естъ, который ден и рокъ уже был, яко вчорашнего дня (тобто 6 березня на земському уряді. – *В.П.*) проминул"[29]. Як бачимо, серед багатьох формальних приводів скасування позову і судового року вижівство посідало чільне місце, доки новореформовані соціально-правові інститути не були адаптовані до волинських реалій. До того ж, ці методи переважно були поширені серед волинських магнатів – впливових князів і панів-урядників, які легко обертали норми закону на свою користь.

Возні і шляхетське самоврядування

Здається, з виходом у світ Другого Литовського Статуту 1566 р. не залишалось би питань про порядок і час обрання перших возних. Але, як свідчить адміністративно-правова практика інших земель ВКЛ, перші возні були обрані після сеймових реформ 1551–1554 рр. разом з локальним запровадженням земських судів, хоча вони і мало чим відрізнялись від організації замкових урядів великокнязівських намісників. Один з перших позитивних наслідків цього реформування – поява в 1555 р. Слонимського земського суду, коли разом з суддею, підсудком і писарем було обрано і перших двох возних[30]. Таким чином, і появу уряду возного слід розглядати

---

[27] Там само. – Спр.9. – Арк.113-зв.

[28] Там само. – Арк.114.

[29] Там само.

[30] Титульний аркуш першої земської книги слонимського суду красномовно висвітлює факт інституалізації урядників 21 листопада 1555 р.: судді, підсудка, писаря і двох возних. 16 грудня 1556 р. земські урядники обрали підвозного (№68), тобто третього службовця. Схоже, що запровадження земського суду носило локально-повітовий характер, посада, ймовірно, запроважена за сприяння троцького воєводи М.Ю.Радзивіла (Слонимський повіт належав до Троцького воєводства): Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов (далі – АВАК). – Вильно, 1895. – Т.XXII: Акты слонимского земского суда. – С.2, 38.

в контексті генези земського самоврядування у ВКЛ. Це питання в загальних рисах було висвітлено в роботі Івана Лаппо, де показано, як повільно і вибірково запроваджувались у повітах законодавчі норми з шляхетського самоврядування, починаючи з положення Статуту 1529 р. (Розд.VI. Арт.3) про вибір двох присяжних зем'ян в судах великокнязівських намісників[31]. Боротьба литовсько-руської шляхти за політичну та економічну рівноправність в суперництві з магнатами дала свої плоди лише після початку в 1558 р. Лівонської війни, коли нарешті почали здійснюватися сеймові домагання шляхти за розширення своїх прав[32]. Так, прийнятий на сеймі Бєльський привілей 1 липня 1564 р. ще до офіційного прийняття Другого Статуту запроваджував у ВКЛ земські суди[33].

У Луцькому повіті земський суд організувався 21 червня 1565 р.[34] Однак це не призвело до появи возних, як це сталося у Слонимському повіті в 1555 р. і в 1565 р.[35] Записи публічно-правових процедур луцької земської книги свідчать, що в ролі офіційних свідків залишалися вижі[36]. Та більше того, ці вижі – слуги не земського судді і підсудка, а слуги замкових урядників луцького старости кн. Богуша Корецького, які регулярно фіксуються у записах луцьких замкових/гродських книг[37]. Від імені

---

[31] *Лаппо И.И.* Земский суд... – С.295–300.

[32] *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.52. Характеристику діяльності вальних сеймів 1544–1566 рр. див.: *Любавский М.К.* Литовско-Русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства. – М., 1900. – С.517–713; *Максимейко Н.* Сеймы литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Харьков, 1902. – С.1–164; *Лаппо И.И.* Литовский Статут 1588 года. – Каунас, 1934. – Т.I: Исследования, ч.I. – С.11–17. Сеймові матеріали див.: Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1848. – Т.3: 1544–1587 гг.; *Максимейко Н.* Сеймы... – Приложение. – С.1–205; Литовская метрика // Русская историческая библиотека. – Юрьев, 1914. – Т.XXX. – Кн.3. – Отд.1–2. – Ч.3: Книга публичных дел, т.1.

[33] Бєльський привілей 1564 р. надруковано разом з Другим Статутом 1566 р.: Статут Великого князьства Литовского 1566 года. – С.4–11.

[34] ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1. Про це свідчить титульний аркуш першої земської книги Луцького повіту.

[35] 1 червня 1565 р. слонимський земський суд було реформовано згідно з загальнодержавною судово-адміністративною реформою (Бєльський привілей 1564 р.). У Слонимському повіті були обрані нові земські урядники, зокрема суддя, підсудок, писар і дев'ятеро (!) возних: АВАК. – Т.XXII. – С.147–148.

[36] "Якож на то з уряду кгродского замку господарского луцкого брали вижомъ служебника его милости кнзя Б.Ф.Корецького etc. Павла Невишского": ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.9 (запис від 2 липня 1565 р.). Про те, що це було нормальною практикою, свідчить виключний для слонимського земського суду приклад надання в ролі офіційного свідка вижа – слуги слонимського підстарости з замкового уряду, якого було надано для вручення заручного листа за відсутності возних (12 липня 1566 р.): АВАК. – Т.XXII. – С.280 (№527).

[37] ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.1: Слуги луцького старости кн. Б.Корецького – Павло Невишський – 7 серпня 1565 (Арк.24); Іван Красносільський – 7 серпня 1565 (Арк.24-зв.); Остафій Андрійович Свищовський – 7 травня 1566 (Арк.29-зв.).

земського уряду вижі, як правило, не надавалися: сторона приходила до земських книг з вижем, узятим з гродського уряду. Лише в окремих випадках земські судді надавали вижів і тільки на справи луцького старости. Так, слугу підстарости Степана Ґерецького було надано від земського уряду 4(14) березня 1567 р. для обсилання володимирського підкоморія Олександра Семашка, люди якого напали на підводи селян князя-старости Б.Корецького (про це див. нижче)[38]. Однак ці виняткові випадки можна пояснити тим, що старости згідно з неписаною традицією не мали права у власних потребах послуговуватися вижами зі свого уряду[39].

Таким чином, на мою думку, возні у Луцькому повіті мали з'явитися ще до виходу Другого Статуту ВКЛ, разом з уведенням земських судів улітку 1565 р. Повільність реформи непрямо підтверджується тим фактом, що на Луцькому замковому уряді за новим Статутом почали судити лише через п'ять з половиною місяців після його запровадження 26 січня[40]. Очевидно, мав минути певний час, щоб волинські урядники замовили для своїх урядів рукописні списки Статуту, якого так і не було надруковано[41]. У луцькій замковій/гродській книзі за 1566 р. містяться два записи: один – про припинення дії Статуту ВКЛ 1529 р. (8 серпня), другий – про запровадження Другого Статуту (9 вересня)[42]. Можна припустити, що саме в ці дні до Луцька було привезено рукописний список Статуту, що непрямо підтверджується фактом перейменування луцьких замкових книг на

Слуги гродського підстарости Андрія Русина – Грицько Тимохович Гуляницький – 4 серпня 1565 (Арк.23); Кохан Василевич – 9 липня 1566 (Арк.31-зв.), 4 жовтня 1566 (Арк.40-зв.); Павло Сенницький – 1 жовтня 1566 (Арк.35); Грицько Іванович – 16 жовтня 1566 (Арк.60); Петрик – 15 березня 1567 (Арк.124). Слуги гродського писаря Ф.Русина – Олексій – 23 липня 1566 (Арк.32-зв.). Красносільські бояри – Кунаш Макарович 24 січня 1566 (Арк.27-зв.); Яцко Семенович – 1 жовтня 1566 (Арк.35); Богдан Гордунович – 30 жовтня 1565 (Арк.38, 40); Михно Роткович [він же Михно Павлович] – 12 жовтня 1566 (Арк.55), 14 жовтня 1566 (Арк.56); Михно Федорович Запольський – 14 березня 1567 (Арк.115); Пашко [Некрашевич] – 17 березня 1567 (Арк.138).

[38] Там само. – Арк.114.

[39] *Поліщук В.* Врядове вижівство в структурі... – С.84.

[40] Текст надрукованого рукописного списку Другого Статуту вийшов 1 березня: Статут Великого князьства Литовского 1566 года. – С.14.

[41] Н.Яковенко також піддає сумніву "централізоване розмноження примірників і розсилання їх до місцевих судових інстанцій": *Яковенко Н.М.* Шляхетська правосвідомість у дзеркалі обігу правничої літератури на Волині й Наддніпрянщині // *Яковенко Н.М.* Паралельний світ... – С.87.

[42] ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.356: "Тут ся докончили справы судов замку гедрского Луцкого ведле Статуту старого за староства велможного кнзя Богуша его млсти Федоровича Корецкого, старосты луцкого, браславского и вѣницкого, а за вряду его млсти пна Анъдрея Ивановича Русина, подстаростего, а за Федора Ивановича Русина, писара замку Луцкого..." На звороті наступного аркуша починалась дія Другого Статуту (Арк.357-зв.): "От тол ся починаютъ справы судов кгродских луцкихъ ведле Статуту нового всимъ обывателом Великого князства Литовского от наяснейшого пна, зъ божое млсти, Жикгимонта Августа..."

ґродські після 9 вересня[43]. Однак ця подія ніяк не вплинула на обрання возних, тим більше, що останні не перебували в компетенції ґродського уряду чи, власне, не були в його службовому підпорядкуванні.

Поява перших возних

Коли ж у Луцькому повіті з'явилися перші возні? Хто вони були за соціальним статусом? На жаль, не існує ніяких документів про те, яким чином з-посеред повітової шляхти були обрані перші з них. Згідно з законодавством, вони мали обиратися воєводою. Зокрема, в статутовому артикулі про уряд возного було зазначено: "...даемъ моцъ абы воеводове въ кождомъ повѣте судовомъ, гдѣ книги лежат [...] возныхъ выбирали, пострыгали, уставляли" тощо (Розд.IV. Арт.4). Як відомо, на Волині функції воєводи виконував луцький староста, тому з певністю можна твердити, що кн. Богуш Корецький мав брати безпосередню участь у затвердженні кандидатур на уряд возного. Як і возні, уряд воєводи у Волинському воєводстві з'явився також у ході судово-адміністративних реформ 1564–1566 рр. Першим посідачем цього уряду король затвердив кн. Олександра Федоровича Чорторийського (†1571)[44], сина луцького старости (1522–1542 рр.) Федора Михайловича Чорторийського. Привілей датовано 12 вересня 1566 р.[45] Однак важко сказати, які він мав прерогативи щодо затвердження возних з огляду на загальноволинський і титулярний ранг цього уряду: повітовим "начальником" залишався луцький староста. У 1572–1576 рр. це роздвоєння було подолано тим, що після смерті першого волинського воєводи його наступником став луцький староста кн. Б.Ф.Корецький.

Щодо возних, то й вони повинні були мати привілеї на возніввство, однак таких текстів поки що мені не траплялося (возні мали б заносити їх у земські чи ґродські книги), за винятком надрукованого І.Лаппо[46]. Цей текст є актом затвердження вітебським воєводою М.П.Сопєгою возного, обраного повітовими урядниками і шляхтою (17 березня 1591 р., Вітебськ): "Ино за залеценьемъ ихъ милости панов врадниковъ земъскихъ и шляхты повету витебъского учыниломъ (вітебський воєвода. – *В.П.*) вознымъ на поветъ витебъский того Михайла Добриецъкого и утвердиломъ его на тотъ врадъ присего его и пострыгъ водълугъ Статуту права земского..."[47] В даному випадку привілей демонструє усталену і добре відпрацьовану систему обрання возних, що склалася на кінець XVI ст. Натомість у часи

---

[43] Саме з цього часу починає вживатися в заключних формулах записів іменування книг ґродськими, наприклад: "А так я (підстароста. – *В.П.*) туюжалобу и оповедане его до книг кгродских записати казал". Хоча в записах луцької земської книги вже з 1565 р. усталено вживається поняття гродського уряду (10 липня 1565): ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.9.

[44] *Wolff J.* Kniaziowie Litewsko-Ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S.25–27.

[45] *Малиновский И.* Сборник материалов, относящийся к истории Панов Рад Великого княжества Литовского. – Томск, 1901. – С.73–74; *Крикун М.* Вказ.пр. – С.101.

[46] *Лаппо И.И.* Земский суд... – С.273.

[47] Там само. – С.273.

перед судово-адміністративною реформою 1564–1566 рр. ця система тільки починала складатися. Нерозвиненість інститутів земського (шляхетського) самоврядування залишала на першому плані кланові, клієнтарні та приятельські стосунки, в яких власне і формувались кандидати на ті чи інші посади. Ці стосунки замикались в територіальних межах повітів і земель ВКЛ. Тому висування повітовими урядниками кандидатур на возніовство було невід'ємне від місця шляхтича у мережі міжособових стосунків, показником якого може бути участь у публічно-правових процедурах волинської шляхти (обсилання про збитки, судовий позов, ув'язання, акти власності). Наприклад, можна було б вирахувати "індекс публічної популярності", тобто ступінь фіксації майбутніх возних в якості свідків-печатарів приватно-правових актів ("А при том были и того добре сведоми и за прозбою моею печати свои приложити рачили панове а приятели мои ласкавые"). До таких фактів дотична єдина унікальна фіксація Богдана Княгининського в ролі "возного земського" до обрання возних у Луцькому повіті згідно з новим Статутом. Однак і справа, на яку його було запрошено, мала неабияке значення – ув'язання в селище Навоз – "выделъ части небожчицы панее Ивановое подскарбиное господарское ...от именей князя Матвея [Василевича] Четвертенского з угоды и померкованя приятелского"[48], тобто за постановою приятельського суду між господарським маршалком П.Б.Загоровським і князем М.В.Четвертенським, які належали до урядницьких кланів Волині. Текст документу є оригіналом інвентаря села Навоза (суч. Навіз Волинської обл.), власне 14 дворищ, які були зареєстровані при процедурі ув'язання і передачі їх Загоровському. Акт було складено в Четвертні 21 березня 1562 р. "при бытности князей Андрея и Ивана Четвертенских и *возного земского* (курсив наш. – *В.П.*) Богдана Княгининъского ... до чого и я (хто складав, не вказано. – *В.П.*) печат мою при возном земском приложил"[49]. Як же тлумачити таку ранню появу возного, причому лише в одному випадку? На те, що це був справді виключний випадок, вказує відсутність бодай побіжних згадок возних в луцьких замкових книгах 1558–1566 рр. На мою думку, тут возний Б.Княгининський виступив аналогом вижа, якого на дану процедуру обрали собі сторони. Варто нагадати, що вижі не були виключним правом замкових урядів і

---

[48] ЦДІАК України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.100-зв. Мається на увазі княгиня Богдана Федорівна Четвертенська, дружина дворного підскарбія Івана Андрієвича Солтана (Солтановича) (1502–1554): Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. H.Lulewicz i A.Rachuba. – Kórnik, 1994. – S.160. У 1558 р. княгиня Богдана відписала частину маєтків своєму племіннику і господарському маршалку Петру Богдановичу Загоровському, що спровокувало багаторічний конфлікт з князем Матвієм Васильовичем Четвертенським († 14 травня 1562 р.). Про це див.: Arhiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie / Wyd. Z.L.Radzimiński przy współd. P.Skobelskiego i A.Gorczaka. – Lwów, 1910; ЦДІАК України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.1; Там само. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.32, 33, 35–38.

[49] Там само. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.100-зв. На оригіналі під останнім рядком сліди зеленого воску на місці двох печаток, що не збереглися. Очевидно, друга печатка була возного.

могли не тільки надаватися будь-яким урядом, але й обиратися самими сторонами[50]. Ймовірно, що маршалок Загоровський не міг собі дозволити, аби йому з замкового уряду на ув'язання надали вижем якогось боярина чи міщанина. Натомість соціальний статус офіційного свідка (вижа) після сеймових ухвал 1551–1554 рр. ототожнювався з шляхетським станом і, значить, з возним. Таким чином, возніавство Б.Княгининського в 1562 р. слід розглядати не як призначення на уряд, а як одноразове доручення на конкретну справу. Воно ще не є інституалізованим згідно з законом про надання уряду, що буде запроваджено тільки Статутом 1566 р. З іншого боку, цей унікальний приклад демонструє шлях народження нових правових реалій, коли їх приватним порядком, для себе, застосовують впливові можновладці, причому у справах власності, що вимагають їхньої особистої присутності. Реалії ці ще не введені до масового публічного вжитку та й саме застосування носить швидше новоназивний характер, коли узвичаєний спосіб організації офіційного свідчення починають іменувати по-новому – дещо престижнішим правовим терміном.

Повернімося до запровадження статутових возних. Якщо воєвода або староста мав їх затверджувати, то чим можна пояснити наявність возних у Кременецькому повіті до виходу Статуту 1566 р.? На мою думку, це пояснюється більш раннім запровадженням земського суду, так само як у Луцькому чи Слонимському повіті, влітку 1565 р.[51] В записі луцької замкової книги від 22 січня 1566 р. згадано скаргу Базиліуса Дривинського, занесену його кокорівським урядником до кременецьких **земських книг** за участю кременецького возного: "што дей тот врядникъ п. Б.Д.Кокоревський Нестеръ Лядвичъ заразом того ж часу на вряде земскомъ кремянецкомъ оповедал и, вземши возного вряду тамошнего, а к тому людей добрых сторонних, тое кгвалтовное тыхъ млыновъ и ставов кокоревскихъ обводилъ и осветчал, ... *што до книг земских вряду кремянецкого* (курсив наш. – *В.П.*) ест записано"[52]. У наступній згадці кременецького возного зафіксовано його ім'я – Семен Андрузький, який за скаргою від 20 травня 1566 р. був присутній на процедурі обводу зораних і засіяних під Редьковим полів та

---

[50] *Лаппо И.И.* Земский суд... – С.300: "...вижі зовсім не належали виключно урядові: вижів нерідко обирали собі і приватні особи згідно з добровільною угодою для засвідчення актів".

[51] Час запровадження земського суду у Кременецькому повіті достеменно встановити навряд чи можливо, оскільки перші його книги не збереглися. Як випливає з вищеподаної згадки з луцьких замкових книг (22 січня 1566 р.), у Кременецькому повіті, як у Луцькому і Слонимському, земський уряд було запроваджено до виходу Другого Статуту ВКЛ, щонайскорше у червні 1565 р., коли разом з суддею, підсудком і писарем були обрані возні. Фрагментарні залишки книг цього уряду датуються з 1568 р.: Кременецький земський суд. Описи актових книг / Ред. І.Л.Бутич; упор. Л.А.Попова, З.С.Хомутецька, В.Д.Чунтулова. – К., 1959. – Вип.1. – Кн.І–ІІ: (1568–1598 рр.).

[52] ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.17. Це перша згадка про існування возного в Кременецькому повіті. Їх також можна пошукати у фрагментах кременецьких гродських книг: Там само. – Ф.21. – Оп.1. – Спр.10 (записи за липень 1566 р.), а також: Спр.11 (записи за квітень 1567 р.) і далі щорічно, але фрагментарно.

врученні напоминального листа земського луцького уряду. Скаржником виступив недавно обраний луцький земський писар Михайло Коритенський, який разом з братом Павлом "навпоминав" берестецького урядника Федори Требуховської[53]. С.Андрузький, за описами фрагментів кременецьких земських книг, як возний фігурує один раз, подаючи своє зізнання від 8 жовтня 1570 р.[54] Ті ж книги містять приватно-правовий запис (22 червня 1579) розподілу спадкового маєтку Андрузі (Кременецький повіт) між С.Андрузьким та його сестрою Євою[55]. Три представники роду Андрузьких зафіксовано у військовому переписі волинських панів і бояр-шляхти 1528 р.[56] На думку Наталі Яковенко, Андрузькі належали до одного з відгалужень давнього волинського роду якогось Божати-Боженця[57]. Серед інших кременецьких возних у 1569 р. згадуються Федір Ісернський та Степан Дедеркало[58], хоча на мою думку, це не повний склад, незважаючи на набагато меншу площу Кременецького повіту. Ймовірно також, що, як у Луцькому і Володимирському повітах Волині (див. табл. №4, 5), їх мало бути не менше п'яти осіб (порівняймо з трьома возними Слонимського повіту в 1556 р. і дев'ятьма (!) в 1565 р.). Згідно зі Статутом, чисельність возних на повіт строго не визначалася: "такъ много, яко бы ихъ потреба указовала водлѣ повѣту и широкости его а потребы людской" (Розд.IV. Арт.4).

Перший возний Луцького повіту найраніше свідчив до луцьких земських книг (запис від 16 березня 1567). Це був вищезгаданий Богдан Княгининський: "Постановившися в замку господарском Луцкомъ перед судом земским на роках теперешних судовыхъ [...] возный вряду луцкого земский"[59], який 15 березня освідчував вручення дворянином королівського листа на адресу Ганни Субоцької за скаргою чернчегородських селян, яких вона тримала у *держанні* по смерті свого чоловіка Ф.Фальчевського. Уперше до луцьких ґродських книг свідчення того ж возного було занесено 27 березня 1567 р.: "ставшы предо мною, Петром Хомяком, подстаростим луцким, пан Богдан Княгининский, возный повіту Луцкого, до книг кгродскихъ тыми словы сознал..."[60] У цей день він з луцьким підключим Василем Єзерським (вище ми бачили його в ролі вижа – старостинського слуги 7 лютого 1567 р.) намагався зловити на гарячому цехмістра Матиса Кравця, звинуваченого у крадіжці цегли з цегельного заводу. Від 4 квітня записано перше свідчення Івана Путошинського, але його виїзд стався набагато раніше – 20 березня, і надано його свідчення було не з ґродського уряду, а від волинського воєводи та земського уряду – судді Г.Бокія і підсудка кн. О.Сокольського[61]. Третім на

[53] Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.152-зв.
[54] Кременецький земський суд. Описи актових книг. – С.31.
[55] Там само. – С.68.
[56] *Яковенко Н.М.* Українська шляхта... – С.125.
[57] Там само. – С.141.
[58] Кременецький земський суд. Описи актових книг. – С.24–25.
[59] ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.123-зв.
[60] Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.132.
[61] Там само. – Арк.145-зв.

возніввстві зафіксовано Михайла (Мишка) Якимовича Смиковського. В записі від 18 квітня він возив ґродський позов до М.Ф.Мишки Варковського[62]. Згідно з записом від 14 травня, четвертим возним з'являється Олехно Тихонович Путошинський, який був присутній при обводі збройного наїзду слуг володимирського підкоморія О.Б.Семашка на Красносілля – маєток маренинського урядника кн. Б.Корецького Протаса Молявки[63]. П'ятий возний Дмитро Новоселецький у перший свій виїзд оглядав рани побитого слуги перемишльського урядника кн. Льва Сангушковича Кошерського 23 червня 1567 р.[64]

Перший обраний склад возних у кількості п'яти осіб, схоже, було визнано достатнім для Луцького повіту. Ті ж самі возні, крім Олехна Путошинського, якого замінив Роман Козинський, нарівні з іншими "обывателями земли Волынское повету Луцкого" 25 травня і 17 червня 1569 р. присягали на вірність польському королю та Короні згідно з Люблінською унією. В реєстрі присяглих була зазначена не тільки їхня возніввська титулатура, але й родовий маєток, з якого вони присягали: "Мишко Смиковський з Смикова", "Роман Козинський" (родовий маєток не зазначено), "Іван Путошинський з Ватинця", "Дмитро Новоселецький з Новоселок", "Богдан Княгининський з Княгинино і з Горлова" (Овруцький повіт)[65]. Одначе у цьому переліку не зазначено Костюшка Фурсовича Чижевича-Тушебинського, який на возніввстві уперше з'являється в 1568 р. (про нього див. нижче).

Конфлікт Корецького з Семашком і поява возних

Яким же чином була обрана перша п'ятірка возних Луцького повіту, починаючи з другої половини березня 1567 р.? Крім записів ґродських і земських книг, тобто випадкових згадок у скаргах і судових протоколах, немає інших джерел для з'ясування цього факту. Однак опосередковано, як на мою думку, про це може свідчити історія одного конфлікту між людьми луцького старости кн. Б.Корецького та володимирського підкоморія (межового судді) Олександра Богдановича Семашка. Слуги останнього напали на селян князя, убивши на смерть двох з них і пограбувавши 15 колод меду по дорозі з Маренина до Корця[66]. Семашко за позовом кн. Корецького був викликаний до луцького ґродського суду на 4 квітня 1567 р. Запис цього судового року виявив чимало унікальних подробиць. По-перше, підкоморій не визнав свою присутність на уряді в якості судової сторони, оскільки з'явився сюди у своїх приватних справах. Поводова сторона (староста виступав у суді через своїх "умоцованих"[67] – Івана Бурого

[62] Там само. – Арк.166.

[63] Там само. – Арк.211-зв.

[64] Там само. – Арк.273-зв.

[65] Архив ЮЗР. – К., 1861. – Ч.II. – Т.1: Постановления дворянских провинциальных сеймиков в Юго-Западной России (1569–1654 гг.) / Под ред. Н.Д.Иванишева. – С.6–8.

[66] ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.48, 68, 119-зв., 143.

[67] Про роль умоцованих див.: *Старченко Н.* Умоцовані – прокуратори – приятелі. Хто вони? (Становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2002. – №1. – С.111–144.

та Андрія Садовського) пред'явила на доказ вручення позову "выпис с книг кашталяна бряславского, старосты овруцкого кнзя Андрея Тимофѣевича Капусты, в котором пишет вызнане до книг возного повѣту Овруцкого Радивона Матфѣевича" (про вручення заочного позову О.Семашкові на його маєток Хупково)[68]. Саме через це луцькі ґродські книги не містять свідчення про вручення позову від луцького старости. Коли ж відбулося це вручення? Відповідь на це питання дає запис луцької земської книги від 23 березня 1567 р.[69] Як випливає з фрагментарно збереженого тексту, кн. Б.Корецький, а точніше його слуги, звернулися по возного до земського уряду, однак через його відсутність, земські судді змушені були надати вижа[70]. З тексту вижівського "зізнання" випливає, що позов було вручено 21 березня у п'ятницю не особисто підкоморію, але його хупковському старцю[71]. Це була саме та процедура, яку виконував овруцький возний і яка потім мала бути записана до овруцьких земських книг, що не збереглися. У звіті луцького вижа до земської книги читаємо: "ездилъ есми з вознымъ овруцкимъ Радивиломъ и з вижом его млсти князя воеводы киевъского (кн. К.К.Острозького. – *В.П.*) Войною до йменя его млсти пана Александра Семашъкова Старого Хупкова..."[72] Однак на цей момент возні уже були обрані: 15 березня на вознівстві був Богдан Княгининський, а Іван Путошинський, наданий від воєводи і земського суду, 20 березня оглядав наїзд озброєних підданих кн. Корецького на маєток О.Б.Семашка Хупково. З цього випливає, що позов від князя-старости вручався за день-два після помсти його маренинських бояр і селян. Однак на судовому засіданні 4 квітня підкоморій не визнав факт подання позову через пору-

---

[68] ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.143-зв.

[69] Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.157. В описі цієї книги помилково виставлено "22" березня: Опись актовой книги Киевского центрального архива №2093. Книга луцкая земская записовая, поточная и декретовая 1565, 1566, 1567, 1568, 1569 года / Сост. М.Н.Ясинский. – К., 1895. – С.24. На жаль, саме цей аркуш 157 сильно пошкоджений.

[70] ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.157: "А такъ мы, з уряду своего земъского, вне бытности возных, уместо возного давали есмо его мл. (кн. Б.Корецькому. – *В.П.*) на то вижом человека доброго, боярина господарского красноселского Пашъка..." Вижем виявився не слуга старости чи підстарости, але замковий слуга з числа красносільських бояр, які на підставі "путної служби" на Луцький замок виконували вижівські послуги (приблизно з початку 1550-х рр.). Наданий на вижівство боярин Пашко ідентифікується як Пашко Некрашевич, регулярно задіяний на службі в 1562–1567 рр. Див.: *Поліщук В.* Врядове вижівство красносільських бояр в контексті замкових служб (Луцьке староство в 1545–1567 рр.) // Молода нація: Альманах – К., 2001. – №3. – С.196–239.

[71] Це означає, що позов був заочний, а відтак позваною стороною могло бути оспорено термін судового року (засідання), який позивачі склали за чотири тижні (на 4 квітня 1567 р.). Як правило, заочний позов визначав термін судового року за 6–8 тижнів.

[72] Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.157. Присутність двох вижів при возному в якості людей добрих було традиційним явищем у Краківському воєводстві Польської Корони. Див.: *Urban W.* Op.cit. – S.172.

шення повітової юрисдикції овруцьким возним: "тое сознане возного овруцкого ку помочи кнзю старосте в права пойти не может, для того иж не того повѣту, в который мене позывает, сознане возного покладает, бо дей возные одно в томъ повѣте, в котром ихъ обрано на справы ездит мают, а в инший повѣт въежчати ани справы их моцы мѣти не маютъ"[73]. На це старостинські *умоцовані* відповіли, що на той час у Луцькому повіті возних ще не було обрано, а якщо які і з'явилися, то без згоди старости і тому їх не можна вважати справжніми возними: "иж дей тут на тот час в повѣте еще не обрано было, а хотя ж бы который и был, тогды неслушне обран, в невѣдомости его млсти кнзя старосты луцкого, которые водле права посполитого за возного быти не может"[74]. Отже, можна вважати дивним той факт, що повірені князя-старости в якості виправдання послалися на відсутність возних у повіті, хоча двоє з них почали свою службу. Тоді залишається припустити, що до появи перших возних (Княгининського і Путошинського) луцький староста не мав прямого відношення і їм не протегував або зволікав з затвердженням. Чи вони були обрані з руки волинського воєводи кн. О.Ф.Чорторийського, також не ясно. Принаймні у відповіді *умоцованих* бачиться певне дистанціювання луцького старости по відношенню до повітових возних: вони начебто є, але старостинською владою ще не визнані. Б.Корецький, у свою чергу, не випадково "не визнавав" першого возного, який 20 березня 1567 р. обводив Хупково після збройного нападу своїх маренинських підданих. Показово, що це "невизнання" тривало аж до судового засідання 4 квітня: наступним записом після судового року Б.Корецького з О.Семашком під тією ж датою 4 квітня, було вписано перше "зізнання" І.Путошинського про напад слуг Корецького на маєток Семашка. Очевидно, що ґродські урядники старости свідомо і, схоже, за наказом свого пана не вписували його у ґродські книги, аби не видати випису з книг, який би правив за довід[75]. Розв'язка цього засідання виявилась не менш несподіваною: підстароста з замковим суддею Михайлом Джусою виправдали О.Семашка і звільнили його від позову князя-старости до його наступного, правильного позову[76]. Але цей судовий

[73] ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.144.

[74] Там само. До інтерпретації цього висловлювання з запису судового засідання слід ставитися обережно через те, що це типовий судовий спір сторін (контрадикторне судочинство), які наводять докази або виправдовуються через формальні причини букви закону, які "дозволено" чи "прийнято" висловлювати для переконування суддів.

[75] Можливо, що саме для цього на уряд особисто прибув О.Семашко, який, нагадаємо, на судовому році 4 березня не визнав своєї участі в якості позваної сторони: "иж дей я приехалъ тут в замок гсдрский с приятелми своими по властной потребе своей, а не ку жадному праву" (Там само).

[76] Підкоморій на свій захист вказав, що позов був без підпису старости і ґродського писаря (Там само. – Арк.144). Цей факт, а також відсутність на суді князя-старости, опосередковано свідчать про непряму участь у конфлікті старости і підкоморія, які, ймовірно, не були головними дійовими особами і не мали особистих претензій. Швидше за все маємо справу з типовими сусідськими пограбуваннями панських підданих, які з'ясовують свої стосунки "під дахом" своїх панів.

вирок не пройшов безслідно для особобового складу ґродського уряду: недавно встановлений на уряд ґродського судді М.Джуса[77] невдовзі звільнив своє місце для нового судді – брата ґродського підстарости – Тих(о)на (Тита) Івановича Хом'яка[78].

Перебіг конфлікту двох ієрархій, на мою думку, не випадково збігається з паралельним процесом появи нових возних. Можна подумати, що старостинські урядники і слуги особисто на собі відчули усі невигоди зволікання з запровадженням нових інститутів, хоча приписувати цьому конфлікту значення каталізатора для обрання нових возних все ж таки було б занадто категорично. Одначе, після Івана Путошинського і Богдана Княгининського в Луцькому повіті щомісяця з'являвся черговий возний, доки у червні 1567 р. не сформувалась остаточна п'ятірка. З іншого боку, той факт, що на Волині після 1551 р. так і не були обрані присяжні вижі, встановлені сеймовою ухвалою 1551 р., мав би свідчити про повільний темп реформування.

Княгининський

Як свідчать приватноправові акти, родовий маєток Богдана Олехновича Княгининського не належав йому повністю, бо перебував у заставі під грошові позики, що вказує на розпорошення родової власності нащадками. Згідно з ревізією луцького замку 1545 р., Княгининим володів Олехно Княгининський, а також, ймовірно, вдова його брата Івана[79]. Поступове зубожіння цього роду підтверджується тим фактом, що його син, майбутній возний, в 1560 р. позичив 100 кіп грошей у свого приятеля Андрія Івановича Колпитовського "для окупеня моего власного именя отчизного Кнегинина у пана Хрѣнницкого"[80]. Пізніше Хрінницькі претендували на спадкову частку Княгинина згідно з *правом прирожоним*[81]. 28 травня

---

[77] Уперше Михайло Джуса як луцький гродський суддя фіксується на судовому засіданні від 24 вересня 1566 р. (Там само. – Спр.8. – Арк.393-зв.).

[78] Уперше Т.Хом'яка з титулом гродського судді зафіксовано 3 червня 1567 р. свідком дільчого акту у Яловицьких (Там само. – Спр.9. – Арк.252). 6 червня його як суддю згадано відсутнім на уряді при відкладенні судового року (Там само. – Арк.245-зв.). Уперше його особиста присутність на Луцькім ґродськім уряді датується 16 червня 1567 р. (Там само. – Арк.257).

[79] Źródła dziejowe / Wyd. A.Jabłonowski. – Warszawa, 1877. – T.6: Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku (1545 r.). – S.55 (Za tymi horodniami horodnia Olehna a Iwanowoie Knehininskich z Knehinina, taia dobra iest).

[80] Архив ЮЗР. – К., 1911. – Ч.VIII. – Т.6. – С.76. Акт складено у Сельці 30 червня 1560 р. Свідки-печатарі: Іван Шимкович Скленський, Федір Селецький, Ян Хростицький.

[81] Архив ЮЗР. – К., 1907. – Ч.VIII. – Т.4. – С.400, 445. Зокрема, Іван Михайлович Хрінницький, який в 1575 р. заявив на луцькому ґродському уряді, що серед знищених татарами документів на право власності були судові листи "о именья Ярославичи, Подлесци, Городницу и Кнегинин – близкость влостную отца его, которіе дей именья на отца его, по стрию его рожоном пане Немире Хренницкому, правом прирожоным приходят и спадывают, которые дей именья стрый отца его, зошлый пан Немира Хренницкий малжонце своей панеи Ганне княжне Жижемской з доживотным мешканемъ в 600 копах грошей завел". Однак до цього Княгинина Богдан Олехнович Княгининський не мав відношення.

1561 р. на луцькому замковому уряді Б.Княгининський сплатив борг боярину черкаського і канівського старости князя Михайла Вишневецького Василеві Лукашці[82]. Однак у 1564 р. він заставив свій маєток на чотири роки під позику 190 кіп грошей луцькому єврею Хазку Єсмановичу[83]. Щодо інших фактів землеволодіння Княгинином слід бути вкрай обережним через те, що у Луцькому повіті у той час локалізується як мінімум три (!) однойменних села[84]. Як власник Княгинина в 1560-х рр. фіксується Марко Збранний, який тримав там свого урядника, постраждалого від наїзду в жовтні 1561 р.[85] А 9 квітня 1564 р. врядовий виж оглядав "в селѣ Кнегинине" побитого після бенкету (учти у сусіда) самого М.Збранного[86]. Згідно з побором реєстром 1570 р. він сплачував податок з частини Княгинина[87]. Іншим співвласником у тому ж реєстрі фіксується Богдан Колмовський[88]. Однак цей маєток не слід ототожнювати з тим

---

[82] ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.115.

[83] Архив ЮЗР. – Ч.VIII. – Т.6. – С.140–142. Акт складено у Буремлі 21 червня 1564 р. Свідки-печатарі: кн. Дмитро Олександрович Буремський, Щасний Ґесинський, Федір Русин – луцький замковий писар, Богдан Смиковський.

[84] Див. мапу О.Барановича "Волинське воєводство 1629 р.: поселення і володіння" у кн.: *Баранович О.* Залюднення України перед Хмельниччиною. – К., 1931. – Ч.І: Волинське воєводство. – Княгинин (квадрат g-6), Княгинин (квадрат g-7), Княгинин (квадрат і-7). Згідно з ревізією 1545 р., друге Княгинине належало луцькому старості Андрію Михайловичу Сангушковичеві-Кошерському, з якого також оправлялась замкова *городня*: Źródła dziejowe. – Т.6. – S.38, 42. В покажчику населених пунктів ці два Княгинини ототожнені як одне: Ibidem. – S.III.

[85] У записі луцької замкової книги від 22 жовтня 1561 р. М.Збранний оскаржив Матвія Романовича Білостоцького за напад на княгининського урядника та пограбування "скрині", що містили "листы мои (Марка Збранного. – *В.П.*) прислухаючие на имене Кнегинин и иншие листы на именя києвскиє" (ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.234-зв.).

[86] Там само. – Спр.6. – Арк.55-зв.–56. Скарга на служебника луцького старости кн. Б.Корецького Андрія Добринського, який особисто напав на княгининський двір скаржника, де, серед іншого, було захоплено "реистръ врядника муравицкого велможного пана его млсти п. Г.Ходкевича, пана троцького, п. Бартоша Жука, который (реєстр. – *В.П.*) дей я (М.Збранний. – *В.П.*) справовал" (Арк.56). Цей факт вказує на службову належність М.Збранного до людей Г.Ходкевича, а сам Княгинин, здається, до заславських маєтків під опікою Г.Ходкевича (квадрат і-7). Згідно з ревізією 1545 р. родовий маєток Княгининських був "приписаний" до городні разом з такими сусідніми маєтками, як Рудки, Рогізне, Свищів, Хрінники, Смордва, Кутрово, Мерви (?): Źródła dziejowe. – Т.6. – S.36–37. На мапі О.Барановича (квадрат g-7) крім них по сусідству розташовані: Перекалі, Дубляни, Букойма. Отже, як бачимо, не можна з певністю стверджувати, що М.Збранний і Б.О.Княгининський в 1560-х рр. володіли одним Княгининим, а швидше за все різними. Принагідно зазначимо, що маєток Княгининського був розташований по сусідству з Смордвою – родовим маєтком луцьких ґродських урядників у 1567–1570-х рр.: підстарости Петра Івановича Хом'яка та судді Тихна (Тита) Івановича Хом'яка Смордовських, що має вказувати на тісні і задавнені зв'язки сусідів-землевласників.

[87] Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т.19. – S.18. Грошевий податок було сплачено з 2 димів і 1 городника.

[88] Ibidem. – S.9. Грошовий податок було сплачено з 4 димів, 6 городників і млинового кола.

Княгининoм, який за *правом прирожоним* припадав на Хрінницьких. Відсутність у реєстрі самого Богдана Княгининського непрямо вказує на те, що ймовірно й надалі його частина маєтку перебувала у заставі. Третім Княгининoм, до якого наш возний точно не мав жодного відношення, володів віленський каштелян Григорій Олександрович Ходкевич. Його урядник (справця) Іван Васильович Скриба фіксується там в 1566 р.[89] 28 липня 1567 р. М.Збранний фігурує як служебник цього І.Скриби, який урядував на муравицьких і княгининських маєтках князів Заславських, що на той час перебували під опікою Ходкевича[90]. Б.О.Княгининський був возним не все своє життя, але й по виході "на пенсію" в числі сторонніх свідків (людей добрих) при возному брав участь у традиційних правових процедурах, наприклад, при обсиланні *напоминальним* листом з земського уряду княгині Ганни Чорторийської (4 листопада 1576 р.)[91].

Брати Путошинські

На початку XVI ст. (індикт 13), за панування великого князя литовського Олександра (1492–1506) його дружина, велика княгиня Олена, надала своєму боярину Григорію Путошинському острів землі Собіхлібці (Собѣхлебцы), який належав до єпископського володіння Садово[92]. Іменування боярина маєтковим прізвищем вказує на те, що власницький маєток було отримано раніше, – ймовірно, не раніше другої половини XV ст. За військовим переписом панів і бояр-шляхти Волині 1528 р. рід Путошинських представляла одна особа[93] – син Григорія Тихно, який в 1539 р. за 120 кіп грошей "продал имене свое Собѣхлебцы кнзю Юрю Фаличевскому, бискупу луцкому и берестейскому"[94]. У Тихна Григоровича Путошинського було четверо синів: Богдан, Іван, Олехно та Микита. Останній з них 25 лютого 1562 р. був убитий слугами князя Матуша Порицького, які його "на мосту замковом ... забили ... и з живого и добре здорового вчинили мертвого"[95]. В ході розслідування братами справи виявилось, що Микита

---

[89] ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.265-зв. (запис від 24 липня 1566 р.: скарга острозького зем'янина О.Ласького Богдана Шашкевича-Конюського на Івана Скрибу за наїзд на конюські поля і діброви). Обставини конфлікту ясно вказують на розташування цього Княгинина поряд з володіннями Острозьких, а саме між Дубном і Дерманню (квадрат і-7 на мапі О.Барановича).

[90] Там само. – Спр.9. – Арк.351-зв. Очевидно, що у ролі служебника І.Скриби М.Збранний не міг володіти Княгининoм, що, разом з Муравицею, перебувало під опікою Г.О.Ходкевича, який призначив урядником маєтків І.Скрибу.

[91] Архив ЮЗР. – Ч.VIII. – Т.3. – С.297.

[92] Там само. – Т.4. – С.286. Данину датовано 3 червня 13 індикта. Московська княжна Олена Іванівна була заручена з великим князем Олександром 6 лютого 1494 р.

[93] *Яковенко Н.М.* Українська шляхта... – С.126.

[94] Архив ЮЗР. – Ч.VIII. – Т.4. – С.287. Акт датовано 1 травня 1539 р. індикт 13. Торчин. Свідки-печатарі: кн. Василь Федорович Четвертенський, Федір Сербин, Михайло Гулевич.

[95] ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.48-зв. (запис луцької замкової книги від 3 березня 1562 р.).

Путошинський служив на цей час князю Янушу Порицькому, який визнав його убивство князем Матушем. Це наочно демонструє, як збіднілі Путошинські шукали служби у великих волинських магнатів. У спадковій власності братів перебував і маєток Ватинець, з якого вони присягали Польській Короні в 1569 р. 5 вересня 1563 р. брати скаржилися на Семена Козинського, який відзначився збройним наїздом на цей маєток[96]. У липні 1565 р. ми бачимо братів у спільному, ще неподіленому, володінні родовим маєтком, що призводило до поширених межових конфліктів. Зокрема, луцька земська книга містить дві зустрічні скарги братів Івана та Олехна за спірний лан орної землі, яку вони врешті зібрались поділити. Зі скарги випливає, що вони "поля взяли и померили есмо весполок з маткою нашою на части ровные до делу вечистого"[97]. Наприкінці 1565 р. їхні стосунки загострилися, що призвело до кривавих бійок і нових взаємних скарг[98]. Незабаром маєток було остаточно розподілено. Згідно з поборовим реєстром 1570 р., Олехно Путошинський разом з матір'ю сплатили податок зі своєї частини Ватинця (5 димів і 5 городників)[99].

Тушебинський

Той факт, що серед волинських панів і бояр-шляхти за військовим переписом 1528 р. Тушебинські не фіксуються, дозволяє припустити, що свій маєток вони отримали між 1528 і 1545 рр.: ревізія луцького замку 1545 р. фіксує Чижа Тушебинського повноправним власником Тушебина, з якого він оправляє замкову городню[100]. Те, що він міг бути засновником роду Тушебинських, доводиться фактом збереження патроніма "Чижевич" в іменуванні його онуків, зокрема майбутнього возного (табл. №1). 23 вересня 1567 р. Костянтин (Костюхно, Костюшко) Фурсович Чижевич-Тушебинський фіксується у військовому переписі шляхти Волинської землі, але не особисто присутнім, а через свого "брата" Яна Бокія-Зарецького[101]. На присязі

---

[96] Там само. – Спр.5. – Арк.145.

[97] Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.8 (запис від 2 липня 1565 р.). Цікаво, що згідно з народною традицією Олехно Путошинський як молодший син залишився разом з матір'ю на спільній землі: "который лан матка моя весолок зо мною до делу вечистого в отдели маемъ" (Там само. – Арк.8-зв.).

[98] Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.411-зв., 412-зв., 413-зв. (три записи луцької замкової книги від 2 грудня 1565 р.). Цього разу брати не могли поділити батьківську "світлицю" в селі Ватинці. Молодший брат Олехно "за две копи грошей хотел с того двора нашого старого светлочку дерева березового из сенми собе до своего двора вывозити", що закінчилось кривавою бійкою і освідченням поранень врядовим вижем (Арк.412-зв.). Див. також продовження конфлікту: Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.31-зв. (запис від 4 лютого 1566 р.), 34 (запис від 7 лютого 1566 р.), 186-зв. (запис від 15 червня 1566 р.).

[99] Źródła dziejowe. – T.19. – S.5.

[100] Ibidem. – T.6. – S.49–50.

[101] Литовская Метрика // Русская историческая библиотека. – Петроград, 1915. – Т.XXXIII. – Отд.I. – Ч.3: Книга публичных дел: Переписи войска литовского. – Стб.1249: "Ян Бокей Зарецкий ставил конь 1, а от брата своего Костентина Тушебинского конь 1, а самого Тушебинского нет".

Польській Короні він фігурує 17 червня 1569 р. серед луцької шляхти, але без вознівського титулу: "Костюхно Тушебинский съ Тушебина"[102]. Як возний він виступає у своїй приватній справі щодо прав власності на його спадковий маєток Тушебин. Це записи луцької земської книги від 6 і 8 жовтня 1568 р.[103] Перебіг справи про спадковий маєток, на мою думку, проливає світло не тільки на його майновий рівень, але й на шлях до уряду. Справа вказує на майнову залежність Тушебинських від князів Чорторийських, а значить і на ймовірні клієнтарні стосунки. Які ж факти дозволяють про це говорити[104]? Це передусім акти продажу-застави[105] родинного маєтку Тушебина братові майбутнього волинського воєводи Івану Федоровичу Чорторийському. 5 жовтня 1561 р. Василь Чижевич Тушебинський продав і заставив свою частку Тушебина[106]. Через чотири роки дочка небіжчика Мойсея Чижевича Тушебинського Ганна продала і заставила свою частку Тушебина (виділену від сестер) своєму дядькові Василю. Акт продажу – 5 квітня, акт застави – 9 квітня 1565 р. у Луцьку[107]. Однак уже наступного дня в Клевані В.Ч.Тушебинський за ту ж суму в 50 кіп грошей удруге продав і заставив (це схоже на віддар князю за опіку і допомогу при скрутному становищі) цю частку Тушебина тому ж Чорторийському. Акт датовано 10 квітня 1565 р.[108] У 1564 р. Катерина Мойсеївна, одружена з польським шляхтичем з Люблінського повіту Яном Лешницьким[109], почала процес за повернення родового маєтку з-під влади Чорторийських: 8 серпня 1564 р. при вижу було вручено королівський позов на ім'я князя Івана Чорторийського, Фурса Тушебинського та його сина Костюхна у справі повернення спадкових земель по смерті Мойсея Чижевича-Тушебинського, що мали перейти до його доньок[110]. Фурс

---

[102] Архив ЮЗР. – Ч.ІІ. – Т.1. – С.9.

[103] ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.262-зв, 284.

[104] Підстави цієї залежності були обумовлені територіальним розташуванням маєтків. Зокрема, Тушебин лежав у безпосередній близькості від резиденції князів Чорторийських – Клевані (власне, кн. Івана Федоровича в 1565 р., який утворив клеванську гілку роду). Більше того, згідно з ревізією луцького замку 1545 р. шляхетські маєтки, об'єднані навколо Клевані (в ревізії вона названа не прямо, а як маєток кн. Олександра Чорторийського, майбутнього воєводи), несли відповідальність за спільну замкову городню. Серед 11 маєтків, близьких до Клевані, був і Тушебин, яким на той час володів дід майбутнього луцького возного – Чиж-Тушебинський: Źródła dziejowe. – T.6. – S.49–50.

[105] Нагадаємо, що до Другого Статуту ВКЛ 1566 р. у довічне володіння можна було продати лише 1/3 родинного маєтку, а 2/3 дозволялось заставляти (Статут ВКЛ 1529 р. – Розд. І. – Арт.16, 17).

[106] ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.239–240: "будучи мне у великом недостатку а маючи великое добродейство и много запоможеня яко грошими готовыми, так теж конми и иншими вшелякими потребами от кнзя Ивана Федоровича Чорторыйского..." (Арк.239).

[107] Там само. – Спр.7. – Арк.66-зв., 68-зв.

[108] Там само. – Арк.71-зв., 72-зв.

[109] В акті продажу/застави Тушебина Ганною Мойсеївною Тушебинською її сестра Катерина не була названа серед інших сестер, оскільки на той час (5 квітня 1565 р.) вона уже була одружена з Яном Лешницьким.

[110] Там само. – Спр.6. – Арк.173-зв.

із сином також потерпали від князівської владності, про що свідчать декілька скарг на "викочення" їхніх селян з Тушебина клеванськими і билівськими боярами князя[111]. У 1568 р. Катерина залучила до процесу двоюрідного брата Костюхна, на той час луцького возного[112]. До того ж, князя Івана Чорторийського уже не було в живих[113], як не було в живих і їхнього дядька Василя Чижевича і, можна припустити, його брата Фурса Чижевича. Спадкова частка Василя Чижевича за бездітності мала перейти до племінників[114]. У записі від 6 жовтня 1568 р. Костюхно Фурсевич Чижевич-Тушебинський визнав на земському уряді, що не тримає в своїх руках спадкової частки сестри, яка перебуває у володінні вдови князя І.Ф.Чорторийського княгині Ганни Кузьмівни Заславської. Він виявив готовність спільним з сестрою коштом здобувати спадкову частку Тушебина по смерті їхнього дядька Василя[115]. Наведені факти красномовно свідчать не тільки про вигасання роду Чижевичів Тушебинських, але й про стрімке розпорошення земельної власності, коли родовий маєток виявляється поділеним на дрібні клаптики[116]. А сам факт продажу/застави Тушебина князю І.Ф.Чорторийському бездітним Василем Чижевичем може свідчити про його перехід у клієнтарно-патрональну залежність до князя (в опіку і оборону).

Але, крім близькості до князів Чорторийських, слід вказати на вищенаведений факт з військового перепису волинян 1567 р., де Ян-Бокій Зарецький називає майбутнього луцького возного "братом"[117]. Навряд чи вони були кровно споріднені (шваґри?). Важливо інше – слід розрізняти

---

[111] Там само. – Спр.5. – Арк.36-зв. (запис від 23 лютого 1563 р.): 21 лютого князь І.Ф.Чорторийський "наславшы моцно кгвалтом боярина своего Богдана Сморжовского и з ыншими многоими людми и поддаными своими клеванскими и билевскими о колко десят чоловеков з сагайдаки, з ручницы, мечи и рогатинами и з ыншыми бронями на имене их Тушебин, трех чоловеков властивых отчичов их на имя [...] з жонами, з детми, з быдлом, с конми и зо всими маетностями их, так теж збоже их з гумен моцно кгвалтом побрал, а хоромы порубати, поламати и попсовати казал..." (Арк.36-зв.). Інша схожа скарга від 27 листопада 1564 р.: Там само. – Арк.279.

[112] Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.262-зв.–264.

[113] Князя Івана Федоровича Чорторийського як небіжчика згадано 29 квітня 1566 р. (Там само. – Арк.113-зв.), отже він помер між квітнем 1565 р. і квітнем 1566 р.

[114] Там само. – Арк.263.

[115] Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.263-зв.–264: "А што ся дей дотычет тое части дятка нашого небожчика Василя Чижевича Тушебинского в том же селе Тушебине [...], яко влостивое близкости и дедизны своее, спадком водле права прирожоного на нас припалоє, восполокъ з зятемъ (Яном Лешницьким. – *В.П.*) и з сестрою своею Катериною, сполечнымъ коштом и накладомъ своимъ под кнегинею Ивановою Чорторыйскою поискивати маем. А кгды ее выйщемъ, тогды туюо част промежку себе на полы под ровностю розделити маемъ".

[116] Продана в 1565 р. частка Ганни Мойсеївни Тушебинської в еквіваленті 50 кіп грошей могла дорівнювати п'яти селянським господарствам. Не більше могло належати і возному Костюшку Фурсевичу Чижевичеві-Тушебинському.

[117] Тут слід вказати на той факт, що власницький маєток Я.Бокія Зарецьке безпосередньо сусідило з Тушебиним. Див. на мапі О.Барановича (квадрат і-6), де маєток Я.Бокія-Зарецького іменується "Зарічче".

Яна Бокія, який доводився рідним братом Гаврилу Васильовичу Бокію-Печихвостському (з 1559 р. – повітовий суддя[118], а з 1565 р. до † 1573 р. – перший земський суддя Луцького повіту) та Яна Семеновича Бокія-Зарецького[119]. Вони обидва фігурують у військовому переписі 1567 р.[120] На жаль, про рівень спорідненості Бокіїв-Печихвостських та Бокіїв-Зарецьких можна тільки гадати, однак гіпотетично можна припустити, що цей зв'язок К.Тушебинського з Бокіями міг зіграти вирішальну роль при його обранні на уряд возного в 1568 р. Ян Бокій-Зарецький в середині 1560-х рр. виконував двірську службу з великокнязівського двору[121]. "Братерська" (крім сусідської) близькість до Бокія-Зарецького була засвідчена тим фактом, що Фурс Чижевич-Тушебинський, ймовірно, перед своєю смертю зобов'язався перед Зарецьким не віддавати в заставу Тушебин нікому іншому крім нього[122]. Як бачимо, "братерські" переваги явно були на стороні Яна Бокія, перед яким схилялись збіднілі Тушебинські.

Щодо інших персоналій перших возних Луцького повіту, то достатніх фактів для характеристики їхнього соціального і майнового рівня поки що немає: для цього необхідно було б дослідити луцькі ґродські і земські книги кінця 1560 – 1570-х рр. Проте вищенаведені приклади вичерпно виявляють основні характеристики перших возних: задавнена родова приналежність до тісного кола шляхетської братії, клієнтарна залежність від волинських урядників і магнатів, збіднілість роду, розпорошеність родового землеволодіння (продаж, застави, посаги) і, в основному, досить скрутне майнове становище для забезпечення стабільного соціального рівня у шляхетському соціумі Волині 1560-х рр. Для шляхти, яка під час тривалої Лівонської війни не могла справляти свою військову повинність, кар'єра возного, яка, крім приробітку, залишала шляхтича на службі у своєму повіті, мала бути досить привабливою.

---

[118] ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.85-зв. (перша згадка на Луцькому замковому уряді 16 грудня 1559); Ф.220. – Оп.1. – Спр.42 (1560 рік).

[119] Архив ЮЗР. – Ч.VIII. – Т.3. – С.68–70 (№23): Запис визнання до луцьких замкових книг зем'янина берестецького повіту В.О.Збірожського, який "понял за себе в малжонство панну Галену Семеновну Бокиевну, по которой взялъ от брата еи, пана Яна Семеновича Бокиевича Зарѣцького, вѣна ... 40 коп грошей".

[120] В переписі Ян Бокій фіксується без свого маєткового прізвища після свого брата Гаврила Васильовича з власним почтом вояків, однак особисто відсутнього за "хоробою": "Почту пана Яна Бокія коней 10 (плюс 5 драбів. – *В.П.*), а самого за хоробою нет..." (Литовская Метрика. – Т.XXXIII. – Отд.I – Ч.3: Книга публичных дел: Переписи войска литовского. – Стб.1238).

[121] Ян Бокій-Зарецький в 1566 р. "дворянин его кролевское млсти, приданий от его кролевское млсти на вси справы пану Михайлу Еловичу Малинскому маршалку его кролевское млсти" проти Борзобогатих-Красенських (ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.94-зв. (запис від 18 червня 1566 р.)). Як свідок передшлюбних заручин Костянтина Єловича-Малинського – печатарь акту від 26 липня 1571 р. Див.: Архив ЮЗР. – Ч.VIII. – Т.3. – С.242.

[122] ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.111-зв. (запис луцької замкової книги від 23 травня 1565 р.). Зобов'язання Ф.Ч.Тушебинського складено 22 травня 1565 р.

Сусідство вижів і возних

Як же тривала заміна.вижів урядом возного в межах Луцького повіту? Як свідчать записи луцької ґродської книги за 1567 р., з часу обрання возних (середина березня) вижівство до кінця 1567 р. застосовувалося майже на рівні з вознівством. Записи луцької земської книги не можуть служити достатнім джерелом з огляду на той факт, що земський суд функціонував не періодично (три сесії на рік) і його книги не велися регулярно: так, за 1567 р. земська книга містить 74 записи за 6–22 березня та 10 записів за 27 травня[123]. Отже, повернімось до ґродського уряду. Із 180 вижівств, записаних до ґродської книги у 1567 р., третина виїздів (65) була проведена до обрання возних, власне до першого запису вознівства Б.Княгининського від 27 березня. Решта – 115 вижівств провадилися поряд з урядуванням возних, які до ґродських книг до кінця 1567 р. свідчили 144 рази (табл. №2). Отже, заміна вижів не була одноразовим актом, а тривала майже три роки. Якщо у 1567 р. свідчень приблизно порівну, то у 1568 р. співвідношення записів становило 1:2 на користь возних. У 1569 р. перевага була 1:8. Остаточно вижі зникають з луцького ґродського уряду в 1570 р. (табл. №3), хоча спорадично вони надаються на процедури до кінця XVI ст.[124]

На повільність призвичаєння до возних опосередковано вказує застосування канцелярської формули надання вижа "вне бытности на тот час возных". Уперше ця формула трапилася в луцьких замкових книгах 18 квітня 1566 р.: "вне обраню на сес час подле Статуту нового возныхъ на справы земские виж место возного" (пан Т.Свищовський)[125]. Для 1566 р. це рідковживані формули, що прикладалися до особливо значимих процедур, наприклад, ув'язання за королівським наказом в маєтки Борзобогатих – Забороль і Галичани – 29 серпня – 7 вересня 1566 р.[126] Однак і в 1567 р. уживання формули надання вижа "вне битності возних" на 180 вижівств не є таким регулярним. Стандартно ця формула починає повторюватися лише з серпня–вересня 1567 р.[127] У перший рік після судово-адміністративної реформи у Луцькому повіті простежується певна рівновага між вижами і возними. Сторони, які звертаються до послуг ґродського уряду, спокійно задовольняються наданням вижів, зовсім не вимагаючи від уряду возних, що можна пояснити вищезазначеною постановою луцького повітового сеймику

---

[123] Опись актовой книги Киевского центрального архива №2093. Книга луцкая... – С.16–25.

[124] Щоправда, це приклад Вітебського земського суду 1595–1596 рр., наведений в роботі: *Лаппо И.И.* Земский суд... – С.278. Але таких прикладів можна визбирати по всіх тогочасних судах ВКЛ.

[125] ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.94-зв.

[126] Там само. – Арк.342.

[127] Там само. – Спр.9: 7 січня (Арк.7), 19 березня (Арк.127-зв.), 24 квітня (Арк.180), 26 червня (Арк.281); вересень: Арк.286, 362, 363, 365, 389-зв., 391-зв., 393, 394-зв., 410, 424-зв., 439, 446, 454-зв., 457-зв., 467-зв., 470-зв.; жовтень: Арк.516-зв., 518, 519, 526-зв., 530-зв., 537-зв., 538, 544, 557-зв.

про функціонування вижів до обрання возних. Зокрема, така паралельна практика відбита і в формулах санкції за порушення приватно-правових угод, які обов'язково вносилися сторонами при складанні актів купівлі, застави, позики грошей тощо. Санкцією, як правовим покаранням, передбачалося ув'язання в маєток з вижем або з возним на вибір: запис від 21 липня 1567 р.[128]

Значення вижівства залишалось актуальним на рівні нешляхетських станів: господарських селян, міщан, євреїв. В записах луцької замкової книги 1567 р. можна знайти чимало прикладів, як уже після обрання возних представники цих непривілейованих станів провадили свої процедури з вижами. В записі від 17 травня 1567 р. "просили [...] подданые гсдрские ключовые з села Колчина о вижа врядового, при котором бы мели его млсти влдце луцкому и острозскому отцу М.Жоравницкому жаловати на подданых его млсти колчинскихъ наймя..."[129] А ось приклад міщанина з Ковля (володіння відомого емігранта кн. М.Курбського), який з луцьким вижем нагадував боржникові про його борг (23 травня 1567): "пришодчи [...] мещанинъ ковелский его млсти кнзя Михайла Курпского, Петръ Плонъский, просил мя (підстаросту. – *В.П.*) о вижа врядового, хотячы ити до пана Яцъка Стецковича, упоминатца о долгъ свой рукодайный 49 золотых полских на квите его описаныхъ"[130]. Луцькі євреї просили надати вижа для подання напоминального королівського листа дворянину Василю Коляді, який стягнув з євреїв надмірне *діцькування* (плату за якусь послугу від копи – 6 грошей) 18 липня 1567 р.[131] Вижівство цілком задовольняло нешляхетські стани, адже їхній соціальний рівень здебільшого був тотожний рівневі самих вижів – луцьких міщан, замкових бояр або шляхти-*голоти*[132], яка шукала заробітку. Повноправні повітники також не цуралися вижів, особливо на процедурах огляду селянських поранень, обводу поораної сусідом землі, знищенні межових знаків (копців і граней в деревах) та інших майнових збитків у своїх володіннях.

Загалом, вижівство як інститут свідків повністю не був скасований, а лише – його обмежений до застосування у сфері приватно-панських володінь. У тих випадках, коли сторона збиралась засвідчити скоєне на чужій території правопорушення, від її власника вимагався виж. Такий виж долучався як панський слуга до возного, який приїздив у маєток цього пана. Тому у приватних замках волинських князів і панів залишалась усталена система вижівства для традиційних процедур освідчення збитків, огляду ран, розшуку вкрадених речей тощо. Так, наприклад, 19 липня 1567 р. Марко Збранний (слуга *справці* Г.О.Ходкевича на заславських маєтках) з возним їздили до Острога з напоминальним листом ґродського

[128] Там само. – Арк.319.

[129] Там само. – Арк.213-зв., 219.

[130] Там само. – Арк.230.

[131] Там само – Арк.317.

[132] Означаючи безземельну шляхту, поняття *голоти* у той час не мало негативного значення.

уряду. Лист було адресовано острозькому наміснику Ольбрахта Ласького Антонію Іловському, в якому оскаржувався острозький зем'янин Богдан Шашко-Конюський за оранку і сівбу на заславських землях, які були під опікою Г.О.Ходкевича (запис від 28 липня 1567)[133]. Для доводу протиправного загосподарення земель вони намагались узяти острозького вижа, з яким возний мав обвести поля: "п. М.Збранный просил п. Иловского о лист упоминалный и о вижа з уряду его острозского, который бы вижъ мел быти при мне, возном, при отдаваню листу врядового земенину острозскому"[134].

У перші ж місяці свого урядування возні Луцького повіту удостоїлись декількох скарг за невиконання своїх повноважень: за відмову їхати на виклик сторони. Першим звинуваченням такого роду є скарга каноніка луцького костелу Войтеха Стобника на Івана Путошинського: "иж дей ся он был поднял быти в Торчине на справе моей ку огледаню земли и границы торчинское от Садова, якож дей былъ до Торчина приехал и, нехотечи на той справе быт. Засъ до дому своего прочъ с Торчина поехал. Якож дей еми и до дому до него посылал. Он дей повѣдилъ, иж дей "не хочу на той справе быти" (запис від 11 червня 1567 р.)[135]. Іншим, не менш промовистим, прикладом є запис від імені полонського урядника Миколая Дубровського (полонський державця М.Радзивіла) Станіслава Рашковського, який оскаржив аж двох возних разом: Івана Путошинського та Мишка Смиковського. Вони взагалі відмовились їхати на справу після повторного запрошення за вищу, ніж належала за Статутом, винагороду: "Я [...] посылал по них по два крот с пинязми, не толко водле уфалы в Статуте земъскомъ описаное, даючи на милю по два гроши (NB! Саме так, коли за Статутом помильне – один гріш. – *В.П.*), але-м дей на малый крес (?) посылал до них, даючи имъ по полкопы (=30) грошей литовских, просечи их быти ку тым справамъ, пилне припалымъ. А они дей обадва [...] будучи то повинни полнити, жаднымъ обычаемъ пнзей брати и до мене на справы его млсти пана воеводы виленского (М.Радзивіла. – *В.П.*) и пана моего, п. М.Дубровского, ехати не хотели" (запис від 20 листопада 1567)[136].

Однак скаржаться і самі возні, виступаючи в обороні своїх володінь і селян, як повноправні шляхтичі-повітники. Так, 30 червня 1567 р. була занесена скарга Івана Путошинського на захист своїх селян, пограбованих по дорозі бубновським тивуном Станіслава Ґраєвського[137]. Перший позов за легке побиття (о шарпанє) возного Б.Княгининського було вручено 18 квітня 1567 р. возним М.Смиковським на адресу бородчицького урядника М.Ф.Мишки-Варковського Мартина Верейського[138]. У свій перший виїзд

---

[133] ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.351-зв.–352.

[134] Там само. – Арк.351-зв. Аналогічні згадки острозьких вижів: Там само. – Арк.352-зв., 496-зв.

[135] Там само. – Арк.251.

[136] Там само. – Арк.528-зв.–529.

[137] Там само. – Арк.197.

[138] Там само. – Арк.166.

М.Смиковський ледве не став черговою жертвою "гостинності" слуг М.Мишки: "застали есмо (в Бородчичах. – *В.П.*) толко жону врядникову, которой я, возный, давал позвы кгродские. Она позов брати от мене не хотела и поведила, иж "вжо болшей того тут с тыми листками не будете ездит". И, выбегши з светлицы, почала на кгвалт кликати. Я теж за нею вышодчы, позвы заткнул есми у плот, увогородца, где присады щепят, на серед двора. И, заткнувшы, поехали есмо проч"[139]. Б.Княгининский 26 березня вручив М.Мишці ув'яжчого листа за вироком земського суду, а 3 квітня приїхав до Бородчич провадити ув'язання на користь Холоневських, де йому дали добрячого прочухана: "Тот врядникъ пана Мышчин бородчицкий, М.Верейский, порвавши (схопивши. – *В.П.*) тую копѣю и реистръ з стола, догонивши мене (возного. – *В.П.*) у дверох, порвал мя за колнеръ, копею и реистръ уткал ми у шапку и мене самого зшарпалъ. А я зась положил ему на столе реестръ и копѣю и з избы пошол. И кгдымъ выехал з двора на село, врядник пана Мышчинъ казал ув обохъ церквох на кгвалт звонит, людем ся с оружьемъ собрат и з ручниц стрелят, увязоватися не допустили..."[140]

Однак у 1567 р. це був єдиний гострий випад проти возних, що загалом відтворювало ситуацію 1560-х рр., коли найнебезпечнішими для вижів були урядники найбільших магнатів та господарських урядників Волині – кн. К.К.Острозького, Борзобогатих-Красенських, М.Ф.Мишки-Варковського, Гулевичів, Семашок, які ворожо сприймали офіційних свідків, нерідко застосовуючи проти них силу. Деякою мірою досить мирне ставлення до возних і вижів у 1567 р. пояснюється фактом участі волинської шляхти у посполитому рушенні під час Лівонської війні, тобто фактом їхньої відсутності у своїх маєтках, коли між 23 вересня і 30 листопада 1567 р. було складено один з найповніших реєстрів волинської шляхти[141]. Але у ньому ми не знайдемо перших возних, які виконували свою службу у повіті.

Викладені у цій роботі факти не є настільки однозначними, аби з чіткою ясністю вималювати процес запровадження у Луцькому повіті інституту возного. Проблема полягає не тільки у фрагментарній джерельній базі, але й у відсутності спеціальних досліджень, зокрема з історії запровадження судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр. у інших повітах ВКЛ. Щоправда, брак порівняльного матеріалу почасти можна було б надолужити аналізом регіональних структур волинського суспільства, які по-своєму реагували на проведення реформи, що, наприклад, проявилось у постанові сеймику Луцького повіту про вижів. Однак і зараз, на початковому етапі збирання фактів, можна бачити, як загальнодержавна реформа створювала новий простір для актуалізації шляхет-

[139] Там само. – Арк.166.

[140] Там само. – Арк.148.

[141] Литовская Метрика. – Т.XXXIII. – Отд.I. – Ч.3: Книга публичных дел: Переписи войска литовского. – Стб.1237–1256 (Реистръ княжатъ, панятъ и всего рыцерства земли Волынской).

ських інтересів в нових "робочих місцях", коли потужні пани-урядники протегували своїм збіднілим потужникам у пошуках кращої служби.

Поява в литовсько-руському праві возних стала черговим етапом розвитку шляхетського самоврядування, що засвідчило зростання могутності шляхетського стану в цілому. Правове значення реформи виразилося в конкретних соціальних змінах, коли на арену публічного простору в якості офіційних свідків правових процедур вийшли нові дійові особи, – усталений склад добре відомих шляхетській братії возних, обраних з її числа. З цього часу вижівство як панська служба бояр і міщан стало історією усного права, втративши свою домінуючу роль офіційного свідчення на користь права писаного.

ДОДАТКИ

Таблиця №1
Рід Чижа-Тушебинського у другій половині XVI століття

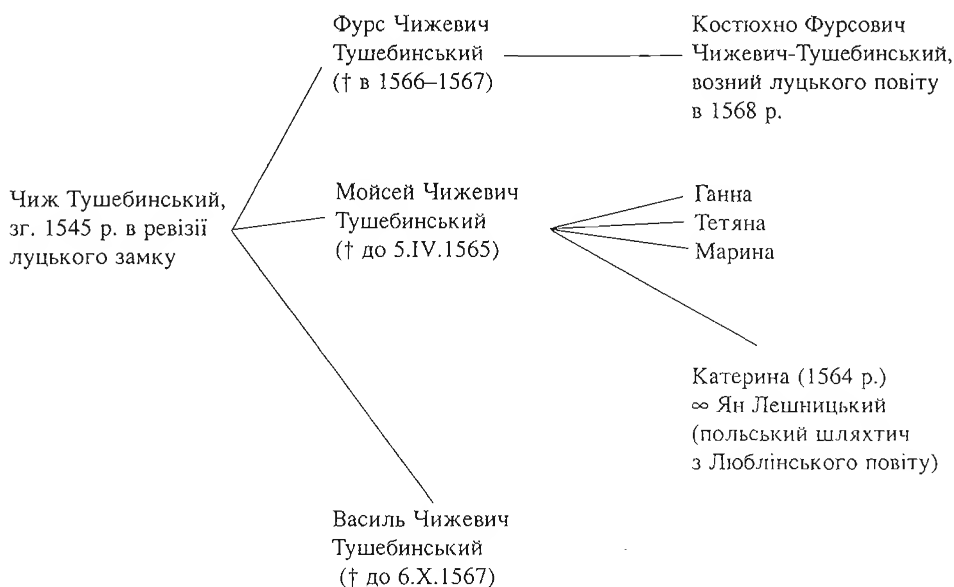

Таблиця №2
Вижівство і возніство з луцького ґродського уряду в 1567 році

Умовні скорочення в таблиці:
Б.г.к. – Боярин господарський красносільський – 15 осіб.
"К" – служебник князя-старости Б.Ф.Корецького – 2 особи.
"в–К" – служебник ворітного Войтеха Красовського – 4 особи.
ВПЛ – возний повіту луцького – 5 осіб.
(NB! – служебники підстарост не позначені): А.Русина – 5 осіб; П.Хом'яка – 24–29 осіб.

Імена вижів і возних	Помісячна чисельність вижівств і вознівств, оформлена окремим записом гродської книги												
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	За рік
Підстароство Андрія Івановича Русина (до 24 січня 1567 р.)													
1. Михно Лебедевич	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3
2. Миколай Маркович – Б.г.к.	1	–	1	–	–	1	–	–	–	–	–	–	3
3. Юрко [Іванович] – Б.г.к.	2	2	1	1	6	–	–	–	1	–	1	1	15
4. Федір Занкович	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
5. Василь Немецький – Б.г.к.	1	–	1	–	–	–	–	1	–	–	–	–	3
6. Кунаш Макарович – Б.г.к.	3	4	–	–	1	3	1	2	–	–	–	–	14
7. Степан Ґерецький (перейшов до Хом'яка)	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2(+)
8. Мелешко Федорович Запольский – Б.г.к.	1	3	–	1	1	–	–	–	–	–	–	–	6
9. Богдан Гордунович – Б.г.к.	1	–	–	–	–	2	–	1	–	–	–	–	4
10. Грицько Іванович (перейшов до Хом'яка)	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1(+)
11. Ярема Митькович	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
Підстароство Петра Івановича Хом'яка (з 28 січня – Арк.32-зв.)													
12. Макар Матеєвич	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
13. Митько (Курович?)	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
14. Пилип Созонович – Б.г.к.	–	3	1	2	–	–	–	3	1	–	1	–	11
15. Іван Митькович	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
16. Степан Павлович [Роткович] – Б.г.к.	–	1	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	3
17. Василь Єзерський – "К"	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
18. Гнат Ярмолович – Б.г.к.	–	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
19. Олихвер, слуга замковий	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
20. Марко Масцевич	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
21. Павло (Пашко) Некрашевич – Б.г.к.	–	2	–	–	–	1	–	–	–	–	1	–	4
22. Мисько Вакулич	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3
23. Ярмола Масцевич	–	1	2	1	2	–	1	–	–	–	–	–	7
24. Петрок (Петрик)	–	2	1	–	1	–	1	–	–	–	–	–	5
25. Михно Павлович [він же Михно Роткович] – Б.г.к.	–	1	2	–	1	1	–	1	–	–	3	–	9
26. Єско (Юско) Сакович	–	–	4	2	–	–	–	1	–	1	1	–	9
27. Федір Занкович	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
28. Мартин (О)Лешницький	–	–	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	2
29. Андрій Мишкович	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
30. Стапан Ґерецький	–	–	1	1	1	1	–	4	2	–	1	–	11(+)

Імена вижів і возних	Помісячна чисельність вижівств і вознівств, оформлена окремим записом ґродської книги												
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	За рік
31. Богдан Олехнович Княгининський – ВПЛ	–	–	1	8	1	7	5	3	6	1	1	1	34
32. Павло Вериковський – "в–К"	–	–	–	1	1	–	–	–	–	–	–	–	2
33. Войтех Станиславович – "в–К"	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1
34. Юско Гордунович – Б.г.к.	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1
35. Іван Тихнович Путошинський – ВПЛ	–	–	–	4	7	3	8	6	–	2	1	9	40
36. Валентій	–	–	–	4	1	–	–	–	–	–	–	–	5
37. (виж без імені)	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	2
38. Степан Некрашевич – Б.г.к.	–	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	3
39. Михайло (Мишко) Якимович Смиковський – ВПЛ	–	–	–	2	1	3	3	3	2	2	2	1	19
40. Павло (Масцевич?)	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1
41. Мартин(ец)	–	–	–	–	2	2	–	2	–	–	–	–	6
42. Павлю Масцевич	–	–	–	–	1	–	–	–	1	–	–	–	2
43. Мисько (Вакулич?)	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	2
44. Олехно Тихнович Путошинський – ВПЛ	–	–	–	–	2	10	3	8	1	6	–	2	32
45. Федір Касаєвич	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	1
46. Іванко	–	–	–	–	1	–	–	1	–	–	–	–	2
47. Федір Степанович – "К"	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	1
48. Митько Курович	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	1
49. Єско (Юско) Семенович	–	–	–	–	–	1	–	1	3	1	2	–	8
50. Мишко Федорович – Б.г.к.	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	1
51. Дмитро Новоселецький – ВПЛ	–	–	–	–	–	3	6	3	2	–	1	3	18
52. Тихно (Тишко) Семенович	–	–	–	–	–	1	2	1	–	–	–	–	4
53. Ждан Павлович [Роткович] – Б.г.к.	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	1
54. Тишко Масцевич	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1
55. Station Островський – "в–К"	–	–	–	–	–	–	–	3	–	–	–	–	3
56. Матис Заруба – "в–К"	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1
57. Кохан Василевич	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	1	–	2
58. Щастний Якубович	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1
59. Петро (Петрик?)	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	1	–	3
60. Грицько (Іванович?)	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	–	–	2
61. Грицько Іванович	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	2	4
62. Іван Тихнович	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1
Разом за місяць свідчень	18	30	19	37	27	43	30	47	20	15	19	19	324

Таблиця N°3
Співвідношення “зізнань” офіційних свідків, занесених до луцьких замкових (ґродських) книг в 1561–1570 роках

Рік замкової / ґродської книги*	Свідчення вижів *(сознане вижово)*	Свідчення возних *(сознане возного)*	Кількість записів замкової книги
1561 (3)	194	–	351
1562 (4)	141 (без записів між 6.IX – 20.XII)	–	321
1563 (5)	182	–	356
1564 (6)	247	–	428
1565 (7)	263	–	487
1566 (8)	297	–	592
1567 (9)	180	144	659
1568 (10)	76	134	456
1569 (11)	30	240	604
1570 (12)	–	320 (без записів за грудень)	681

* В дужках подається номер архівної справи, за яким зберігається дана книга в ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.3–12.

Таблиця N°4
Порядок появи перших возних Луцького повіту по записах ґродської і земської книг 1567 року

Імена возних	Дата процедури	Дата запису до ґродської книги	Джерело: ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.9. – Арк:
Богдан Олехнович Княгининський	15 березня	16 березня (земська книга)	[Ф.26. – Оп.1. – Спр.1.– Арк.123-зв.]
	27 березня	27 березня	Арк.132
Іван Олехнович Путошинський	20 березня	4 квітня	Арк.145-зв.
Михайло (Мишко) Якимович Смиковський	[16–17] березня	18 квітня	Арк.166
Олехно Тихнович Путошинський	–	14 травня	Арк.211-зв.
Дмитро Новоселецький	[20–21] червня	23 червня	Арк.273-зв.

Таблиця N°5
Перші возні Володимирського повіту 1567 року

Імена возних	Дата процедури	Дата запису гродської книги	Джерело: Архив ЮЗР. – Ч.VIII. – Т.3. – С.:
Тихно Радовицький	6 червня	7 червня	С.147
Тихно Андрійович Оранський	17 липня	17 липня	С.150
Іван Охлоповський	17 липня	18 липня	С.152
Юхно Оранський	22 вересня	22 вересня	С.165
Хацко Чуват Туличовський	9 листопада	13 листопада	С.144

Мирон КАПРАЛЬ *(Львів)*

ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ У ЛЬВОВІ XVI–XVIII СТОЛІТЬ

Історія Львова у контексті парадигми національних взаємин кардинально ще не досліджувалася в історіографії. Розглядаючи доробок істориків Львова двох останніх сторіч, можемо стверджувати, що спеціальних розвідок з національної проблематики написано обмаль. У працях, де розглядалась історія Львова, науковці у багатьох сюжетах, хоч і фрагментарно, але торкалися стосунків між національними громадами, правового становища, конфесійної політики, наводили уривками інформацію про склад, кількість, розміщення населення у різні періоди тощо. Як правило, у поле зору науковців потрапляли лише окремі моменти з історії національних взаємин. Історія Львова для українських дослідників – це насамперед історія українського Львова з фрагментарним включенням історій інших національних громад. Так само науковці-поляки, вірмени, євреї цікавилися майже виключно історією своїх національних громад.

З часу появи у першій половині XIX ст. перших критичних наукових праць з історії Львова виразно прослідковуємо національну проблематику на їх сторінках. Визначний літописець львівської історії Д.Зубрицький у 1844 р. видав досі неперевершену за фактографічним наповненням "Хроніку міста Львова"[1]. Багато наступних істориків зверталися до цієї праці як до джерела, доповнюючи фактичний матеріал своїх робіт, у тому числі з історії взаємин національних громад у місті. Звинувачення у тенденційності на адресу Д.Зубрицького лунали саме з огляду на його висвітлення національних взаємин. Польським критикам у минулому не імпонувало применшення цивілізаційної ролі Польської держави, змалювання темними фарбами пригнобленого стану української (русинської) громади у Львові, що вони приписували упередженості Д.Зубрицького[2], його москвофільській орієн-

[1] *Zubrzycki D.* Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844.

[2] Kronika Marcina Bielskiego / Wyd. K.Turowskiego. – Sanok, 1856. – T.II. – S.VIII; *Dzieduszycki M.* Żywot W.H.Sierakowskiego arcybiskupa lwowskiego. – Kraków, 1868. – S.112. У сучасній польській історіографії також можна почути відлуння звинувачень минулих часів без аргументованих доказів. Див., наприклад: *Janeczek A.* Studia nad początkami Lwowa. Bilans osiągnięć i potreb badawczych // Rocznik Lwowski. 1993–1994. – Warszawa, 1994. – S.10.

тації. Особливо контроверсійно звучала теза автора "Хроніки міста Львова", що з часу переходу влади у місті до польського патриціату на початку XVI ст. становище українського та вірменського населення значно погіршало порівняно з "німецькими часами"[3].

Д.Зубрицький започаткував конкретні дослідження з історії української громади, підготувавши до друку хроніку Успенського Ставропігійського братства[4]. Без огляду на консервативну форму подання джерел – у літописному хронологічному порядку – у піонерській розвідці український дослідник підняв достатньо повний репертуар дискусійних проблем з історії Ставропігійського братства, а отже й української громади, та подав власні інтерпретації, які стали предметом дискусій наступних поколінь істориків: початки братської організації, суспільно-політична спрямованість діяльності, боротьба за рівноправ'я у місті тощо. Через "Літопис Львівського братства" та "Хроніку міста Львова" проходила теза Д.Зубрицького про боротьбу львівських українців за збереження православної віри та національної культури. Слід занотувати, що як зачинатель та провідник москвофільського руху у Галичині Д.Зубрицький під останньою бачив "руську" культуру як різновид російської.

У другій половині XIX ст. продовжили дослідження з історії Ставропігійського братства та української громади А.Петрушевич та І.Шараневич – прихильники москвофільської політичної орієнтації. А.Петрушевич у шеститомній праці свого життя "Сводная Галицко-русская летопись" (Львів, 1874–1897) "розчинив" факти з історії львівських українців XVII–XVIII ст. у своєрідній симбіозній мегаісторії регіону Галичини та Російської держави. На відміну від свого колеги, І.Шараневич працював над конкретними історичними темами, інституціями та постатями з історії Львова та громади львівських українців. Він залишив в історіографії детальний нарис про Успенську церкву[5] та двох керівників Львівського Ставропігійського братства останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.: Миколу Красовського та Юрія Ілляшевича[6]. Його працям була властива ґрунтовна позитивістська фактографічність, поза якою не можна простежити якоїсь широкої концепції.

---

[3] *Zubrzycki D.* Op.cit. – S.142, 144.

[4] Оригінал роботи польською мовою був готовий до друку у 1832 р., але побачив світ у російському перекладі в середині XIX ст. в Росії. Див.: *Зубрицкий Д.* Летопись Львовского ставропигиального братства по древним документам составленная // Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб., 1849–1850. – Т.LXII, LXVI, LXVII; та окремий відбиток (СПб., 1856). Друге видання вийшло у Львові у 1926 р. Короткий аналіз цієї праці: *Капраль М.* Історіографія Львівського Успенського братства // Україна в минулому. – К.; Львів, 1992. – Вип.1. – С.55–56.

[5] *Шараневич И.* Исторический очерк о Ставропигийской церкви Успения Пресвятой Богородици во Львове // Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского братства. – Львов, 1886. – С.1–20.

[6] *Шараневич И.* Николай Красовский (Миколай Красувский). Исторический очерк. – Львов, 1895; *його ж.* Юрий Елияшевич (Георгий Ильяшевич). Исторический очерк. – Львов, 1895.

Випускник Київської духовної академії, виходець з Галичини А.Криловський на початку XX ст. підсумував у монографії розвідки попередників з історії Ставропігійського братства та українців Львова[7]. Автор зібрав великий фактичний матеріал, використав публікації джерел А.Петрушевича, І.Шараневича, В.Мільковича, а також три томи "Архива ЮЗР", у виданні яких він брав безпосередню участь. За широтою охоплення матеріалу монографія А.Криловського є найфундаментальнішою, але, якщо поглянути на цю роботу з точки зору глибини опрацювання матеріалу, то можна помітити багато повторень, інтерполяцій з робіт попередників, яких він, за невеликим винятком, взагалі не згадував. Загалом відсутність огляду історіографії є помітною вадою цього узагальнюючого дослідження.

А.Криловський детально дослідив структуру та форми діяльності Львівського братства: статут, засідання, вибори керівників, їхні звіти тощо. Автор москвофільського спрямування далі поглибив відомі теми, проакцентовані ще Д.Зубрицьким, І.Шараневичем: боротьба православних львів'ян за віру проти наступу католицизму, взаємовідносини братства з львівськими єпископами, історія побудови Успенської церкви, братської школи, друкарні, подав реєстр виданих у ній книг[8]. Зображуючи власне конфліктні взаємини української громади та магістрату Львова, А.Криловський дещо категорично та тенденційно узагальнював. Його погляди у скристалізованому вигляді репрезентувала така цитата: "Магістрат продовжував шкодити *русским* (курсив наш. – *М.К.*) людям чим тільки можна, немало в цьому йому допомагало католицьке духовенство"[9]. "Русини" урядової термінології першої половини XIX ст. Д.Зубрицького пройшли своєрідну "етнічну еволюцію" та перетворилися на початку XX ст. у монографії А.Криловського у "русских православных", які принципово нічим не різнилися від росіян. Існування української громади у чужому конфесійному середовищі Львова, на думку автора, перетворилося на постійну боротьбу за православну віру та "русскую народность". Вибудовуючи православну концепцію історії Львівського братства та української громади, автор відкинув неправославний етап у її історії й завершив огляд подій на початку XVIII ст., коли братство прийняло унію.

Москвофільська концепція історії Львівського братства та української громади марґінально культивувалася у Галичині напередодні Першої світової війни[10] та у 20–30-х роках XX ст. завдяки стараннім невпливової

---

[7] *Крыловский А.* Львовское Ставропигиальное братство. Опыт церковно-исторического исследования. – К., 1904. Попередньо робота вийшла у тому ж році у трьох частинах у вигляді передмов до видання томів джерел з історії Львівського братства (Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – АЮЗР). – К., 1904. – Ч.І. – Т.10–12).

[8] *Крыловский А.* Вказ.пр. – С.29–32, 75–186, 228–307.

[9] Там само. – С.103.

[10] У цей час вийшла одна робота про передміські братства Львова: *Лабенский В.* Русские церкви и братства на предградиях львовских. – Львов, 1911.

групи науковців: А.Копистянського, В.Ваврика та ін. Деякі тенденції до відродження елементів "москвофільських" поглядів помітні в окремих публікаціях сучасних російських вчених, які досліджують споріднені історичні проблеми, наприклад, передумови та наслідки прийняття Берестейської унії. Ось таку характеристику настроїв православного міського населення наприкінці XVI ст. запропонували провідні російські вчені, покликаючись на "Пересторогу", що була написана, очевидно, львівським братчиком: "В середовищі львівських православних міщан, постійно переслідуваних з боку католицьких та польських влад Львова, що не допускали українських міщан як "схизматиків" до участі в управлінні містом, вже напередодні Берестейської унії утвердилось уявлення, що ворожі дії проти православних є актом прояву заздрості щодо "русского" народу з боку польського народу, який не хоче надавати корінним жителям рівні політичні права. За переконанням міщан, білоруські та українські землі були завойовані західними сусідами – поляками. Політику завойовників вони оцінювали як підступну та ворожу. Завойовники намагалися позбавити "русский" народ свого дворянства, знищити його культуру"[11]. Симптоматичним є вживання терміну "русский" (у лапках) та використання вузького кола джерел для надто широких узагальнень.

З приїздом до Львова у 1894 р. М.Грушевського і обрання його головою Наукового Товариства імені Т.Шевченка і кафедри у Львівському університеті відносимо виникнення *української концепції* національних взаємин у Львові. Молодий історик зі Східної України в своїх планах, поряд з історією українського селянства та козаччини, передбачав також вивчення тем з історії Львова. У запропонованому М.Грушевським в 1894 р. потужному археографічному проекті видання документів з історії України, що став джерельним підмурівком для написання багатотомної "Історії України-Руси", знайшлося місце й для видання актів з історії Львова XV–XVI ст.[12], хоча, безумовно, у проекті козацька проблематика переважала. У 1900 р. на засіданні Археографічної комісії НТШ мова йшла про перебирання з рук москвофілів видання документів з історії Ставропігійського братства[13].

Видатний історик України негативно оцінював впровадження та наслідки магдебурзького права для українських міст та Львова зокрема[14].

---

[11] *Дмитриев М.В., Зоборовский Л.В., Турилов А.А., Флоря Б.Н.* Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белорусии в конце XVI – начале XVII в. – М., 1999. – Ч.2: Брестская уния 1596. Исторические последствия события. – С.194.

[12] *Капраль М.* Археографічна комісія Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Вип.3/4. – С.58.

[13] Там само. – С.60.

[14] Детальніше критику поглядів ученого див.: *Заяць А.* Погляд Михайла Грушевського на розвиток міст України XVI–XVII століть // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С.155–161.

Введення магдебурзького права, на його думку, призвело до усунення львівських українців від участі в управлінні містом, економічних обмежень в торгівлі, ремеслах, юриспруденції, вводилися обмеження для місця оселення тощо[15]. М.Грушевський у загальних рисах зупинився на полонізаційних процесах у Львові у XVI–XVII ст., історії вірменської та єврейської колоній. Підсумовуючи ситуацію в містах по всій Україні, він писав, що "польсько-жидівське місто з його никлим життям, пародією торгівлі й промислу, – на місці колишнього інтенсивного міського життя руських часів – було одним з найбільш характеристичних дарів "культурної місії" Польщі на Русі"[16]. На певну категоричність зроблених М.Грушевським висновків, на думку сучасних дослідників, мала вплив ідеалізація старих національних форм права княжих часів[17].

Реальним результатом цілеспрямованої педагогічної та наукової діяльності М.Грушевського стали роботи з історії української громади Львова його учнів І.Крип'якевича та Ф.Срібного. Свою першу монографію "Львівська Русь в першій половині XVI ст."[18] І.Крип'якевич написав під час навчання у Львівському університеті на семінарі М.Грушевського. Це дослідження молодого вченого, за словами професора, було: "Від А до Зет новий матеріал"[19]. Взявши за джерельну основу невикористані його попередниками міські раєцькі акти, І.Крип'якевич дав нову візію життя української громади та її взаємин з іншими національними громадами у першій половині XVI ст. Він відкинув твердження Д.Зубрицького про цей час як про період економічної слабкості, нетолеранції та переслідувань українців. Тим паче не знайшов підтримки вдумливого науковця-початківця погляд польського дослідника В.Лозинського на "Львівську Русь" як на якусь ксенофобську громаду, "нарід", що "з ненавистю дивиться на все чуже, і був як той скорпіон, що вже нікого не може вкусити і своєю їддю сам себе затроює"[20]. Мовляв, саме у часи домінації поляків у Львові українці змогли покращити своє становище.

Короткий період, взятий до розгляду, та компактний, масовий характер раєцьких актів дозволив І.Крип'якевичеві системно вивчити економічне

---

[15] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1994. – Т.V. – С.240–246.

[16] Там само. – С.261.

[17] Порівн.: *Janeczek A.* Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. – Wrocław etc., 1991. – S.206; *Гошко Т.* З історії вивчення проблеми самоврядування міст України в XVI–XVIII ст. // Україна в минулому. – К.; Львів, 1993. – Вип.4. – С.55–56.

[18] *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст. // Записки Наукового Товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1907. – Т.77. – С.77–106; Т.78. – С.26–50; Т.79. – С.5–51 та окремий відбиток 1907 р. Перевидано у 1994 р. з джерельним додатком та покажчиками, див.: *Його ж.* Львівська Русь в першій половині XVI ст.: Дослідження і матеріали // Львівські історичні праці. Джерела. – Львів, 1994. – Вип.2. – С.1–390.

[19] *Крип'якевич Р.* Історик України // Дзвін. – Львів, 1990. – №5. – С.83.

[20] *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст.: Дослідження і матеріали. – С.8.

становище, культурну діяльність громади, міграцію до міста, зупинитися над аналізом імен та прізвищ, змалювати побут, мистецькі досягнення, подати просопографічні портрети українських міщан. Автор особливу увагу звернув на початки братської організації, які він виводив з кінця XV ст. Поява братства, на думку І.Крип'якевича, активно сприяла зростанню солідарності у громаді, протидії національним кривдам та утискам. Проте у першій половині XVI ст. "руськість нашого міщанства радше елементарна, інстинктова, як усьвідомлена; пливе з етнографічної окремішности, з потреб щоденного житя, не стала ще вповні ідеєю"[21].

Ще один учень М.Грушевського, Ф.Срібний, присвятив розвідку періодові, коли національна ідея, перефразовуючи І.Крип'якевича, вже стала ідеєю – наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.[22] Ф.Срібний залучив у науковий обіг широкий пласт масових джерел з братського архіву та магістратських документів, що дало змогу розповісти про матеріальне становище та заняття українців, їхні прибутки, встановити орієнтовну чисельність, розселення у середмісті та передмістях Львова. Національної проблематики прямо стосувався розділ про діяльність греків у братстві. Висновки автора полемічно були скеровані проти тверджень В.Лозинського про значну роль чужоземців, насамперед греків, у діяльності Ставропігійського братства. Ф.Срібний вважав, що багаті греки підтримували братство матеріально, але не брали участі в безпосередній, "чорновій" організаційній роботі, і поступово асимілювались в українському середовищі[23].

Український погляд на історію міста з наголосом на завдані кривди та на боротьбу громади за національну та культурно-релігійну ідентичність у міжвоєнний період подали у небагатьох статтях та розвідках І.Крип'якевич, С.Томащівський, М.Голубець, М.Андрусяк, М.Возняк[24].

Я.Ісаєвич у 60 – на початку 70-х років XX ст. активно досліджував феномен братського руху в Україні та Білорусії, зупиняючись детальніше

---

[21] Там само. – С.95.

[22] *Срібний Ф.* Студії над організацією львівської Ставропігії від кінця XVI до половини XVII ст. // ЗНТШ. – Львів, 1911. – Т.106. – С.25–40; 1912. – Т.108. – С.5–38; 1912. – Т.111. – С.5–24; 1912. – Т.112. – С.59–73; 1913. – Т.114. – С.25–56; 1913. – Т.115. – С.29–76.

[23] Там само. – Т.111. – С.5–24, 31–32.

[24] *Крип'якевич І.* Огляд українського ремісництва у Львові до початку XVII ст. // "Зоря", її минуле й сучасне. Пропам'ятна книга з нагоди сорокових роковин існування товариства українських ремісників і промисловців "Зоря" у Львові. – Львів, 1924. – С.3–12; *Томашівський С.* Межи Пилявцями і Замостям // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1913. – Т.VI: Матеріали до історії Галичини, т.III. – С.51–52; *Голубець М.* За український Львів: (Епізоди боротьби XIII–XVIII в.). – Львів, 1927. – 80 с. (ця праця, здебільшого, – популярного і пропагандистського характеру, хоч і написана відомим науковцем-мистецтвознавцем); *Андрусяк М.* Павло Тетеря та Львівська Ставропігія // ЗНТШ. – Львів, 1931. – Т.151. – С.181–188; *Возняк М.* Школа Успенського братства у Львові. – Львів, 1932.

на історії Львівського Ставропігійського братства[25]. Автор монографії про братства розвинув концепцію в рамках марксистської методології, згідно з якою соціально-економічні умови кінця XVI ст. спричинили до виникнення братства у Львові, а пізніше і широкого розгортання братського руху по всій Україні та Білорусії. Але, окрім соціально-економічної складової, Я.Ісаєвич зробив наголос і на інших причинах розгортання руху: національній, релігійній, культурній. При цьому він вказував на оригінальність, самобутність історичного явища організації братства.

Я.Ісаєвич висунув думку про заснування Львівського братства у 1586 р., коли був затверджений його статут антіохійським патріархом Йоакимом. До цього часу, на думку вченого, існували хіба що зародки тієї організації, яка розвинула найактивнішу діяльність наприкінці XVI – на початку XVII ст.[26] Я.Ісаєвич широко розглянув суспільно-політичну діяльність Львівського братства, особливо виділив боротьбу проти влади церковних ієрархів. Історик цілком підтримав думки, висловлені М.Драгомановим, про елементи реформаційності в діях братства. Але львівські українці запозичували погляди із Західної Європи не механічно, для їх сприйняття вже був готовий суспільно-політичний грунт[27]. Я.Ісаєвич не залишив поза увагою практичних кроків братства, спрямованих на захист національно-культурних та соціально-економічних прав українців у Львові: протести в міські, ґродські судові книги, депутації на шляхетські сейми та сеймики Речі Посполитої та на королівські суди[28] тощо. Автор детальніше охарактеризував міжнародні зв'язки Львівської Ставропігії, роблячи наголос на українсько-російських взаєминах.

На жаль, після книги Я.Ісаєвича не видано жодної ґрунтовної історичної розвідки про українську громаду та Львівське братство. Українські дослідники зосереджували свою увагу здебільшого на культурологічному, філософському обґрунтуванні братського руху[29]. Останнім часом з'явилося кілька розвідок з урбаністичного та соціотопографічного розвитку української дільниці Львова[30].

---

[25] Основна праця вийшла у 1966 р.: *Ісаєвич Я.Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – К., 1966. Ширший аналіз доробку вченого з історії Львівського братства див.: *Капраль М.* Історіографія Львівського Успенського братства. – С.69–71.

[26] *Ісаєвич Я.Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – С.31–33; *його ж.* Найдавніші документи про діяльність братств на Україні // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип.2. – С.22–34.

[27] Там само. – С.84–87.

[28] Там само. – С.97–106.

[29] *Паславський І.* З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст. – К., 1984. – С.64–65; Філософія Відродження на Україні. – К., 1990. – С.79–95; *Матковська О.* Львівське братство: культура і традиції. Кінець XVI – перша половина XVII ст. – Львів, 1996. – С.9–11.

[30] *Кос Г.* Українська дільниця середньовічного Львова: (До питання історії будівництва та архітектури XV–XIX ст.) // Україна в минулому. – К.; Львів, 1994. – Вип.5. – С.66–75; *Кос Г., Федина Р.* Вулиця Руська у Львові. – Львів, 1996; *Долинська М.* Українська дільниця Львова у XVI–XIX ст. (Соціотопографічна характеристика). Автореферат на здобуття наукового ступеня канд.іст.н. – Львів, 1997. – С.24.

* * *

Польська історіографія Львова другої половини XIX – 30-х років XX ст., не дивлячись на потужну школу та відомі імена істориків, які працювали у місті: К.Ліске, Л.Фінкель, Ф.Буяк та ін., не дуже активно досліджувала історію міста та міжнаціональні взаємини XVI–XVIII ст. Видавець газети та одночасно аматор-історик В.Лозинський наприкінці XIX ст. чи не найповніше та найяскравіше проаналізував соціальний портрет львівського міщанства та його еліти у XVI–XVII ст.[31] Львівське міщанство у нього ототожнювалося з польським населенням, яке завдячувало своєю енергією припливу інших націй: українців (Русі), німців, італійців, греків, шотландців і "східній буйній вірменській крові".

Володіючи літературним хистом, В.Лозинський змальовував львівське минуле за допомогою художніх образів та алегорій. Для нього "львівські мури були алхімічним тиглем, в якому перетоплювалися різнорідні елементи [...] в нову расу, повну енергії та характеру. Якщо б взяти подібність до лану, то ґрунт був руський, зерно зі Сходу і Заходу, колос польський"[32]. Ось яким чином В.Лозинський характеристично окреслив становище української громади у Львові: "Під руїнами давнього самостійного життя, так швидко забутого самою Руссю [...], завжди залишалася жива іскра, яку міг згасити сильніший повів вітру, але так само міг і рознести в полум'я. Мало було у Львові русинів, але багато Русі як ідеї і як пропаганди, бо тут був владика, тут була Ставропігія, тут була друкарня та школа"[33].

Після подання таких яскравих "мальовничих" образів В.Лозинському залишалося тільки проілюструвати їх вдалим добором та інтерпретацією оригінального джерельного матеріалу, який автор знаходив у міських актах і масово вводив у науковий обіг. Але, як зауважив один з прихильних рецензентів, при тому, що ціле суспільство докладно і живо змальоване, реальність у книзі представлена в занадто ідеальній формі[34]. До цього хочемо додати, що колоритні образи в роботі В.Лозинського часто поєднувалися з необ'єктивністю та тенденційністю щодо українців[35], вірмен[36] та євреїв. Останні особливо були йому немилі, він їх порівнював з "меркурієм",

---

[31] *Łoziński W.* Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI–XVII wieku. – Lwów, 1890.

[32] Ibidem. – Lwów, 1892 (Wyd.2). – S.14.

[33] Ibidem. – S.307.

[34] *Heck K.* Życie i dzieła Bartłomieja i Szymona Zimorowiczów (Ozimków) na tle stosunków ówczesnego Lwowa. – Kraków, 1894. – S.13–14. Слід сказати, що К.Гек, критикуючи В.Лозинського за ідеалізацію тогочасних стосунків у Львові, сам повторював штампи, витворені автором "Патриціату", порівн.: Ibidem. – S.41, 55–56.

[35] Деякі приклади див.: *Капраль М.* Історіографія Львівського Успенського братства. – С.61.

[36] В історіографічній монографії, присвяченій історії вірменських колоній в Україні, Я.Дашкевич писав про публіцистичність поглядів В.Лозинського, що підганяв історію під власні політичні погляди: *Дашкевич Я.* Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX веков (Историографический очерк). – Ереван, 1962. – С.139–140.

тобто свинцем, отруйною речовиною, що тече "в жилах польського міщанства, [...] втискається в кожну щілину, впинається в кожну пору і в кожний нерв організму, аж нарешті видирається наверх, зухвалий та переможний"[37]. На думку В.Лозинського, цей вибух стався близько 1640 р., коли євреї стали господарями львівської торгівлі, посуваючи на другий план підприємливих вірменів.

На відміну від Д.Зубрицького, автор "Патриціату..." цілком інакше дивився на проблему утисків українського населення та конфліктів з міською радою. З одного боку, В.Лозинський вважав, що український міщанин мав головні економічні привілеї міста, як-от складове право, звільнення від мит, належність до міської юрисдикції; з іншого боку, суперечив собі, визнаючи торгові обмеження для українців на продаж товарів уроздріб, окрім часу ярмарків, заборони шинкування тощо[38]. Автор фактично визнав дискримінацію українців тільки у релігійній сфері, але чи можна очікувати у XVI–XVII ст. на цілковиту терпимість та рівноправність визнань? Вже згадані нами праці українських дослідників І.Крип'якевича, Ф.Срібного, С.Томашівського та розвідки єврейських вчених М.Балабана, М.Шорра та ін., що вийшли протягом двох наступних десятиліть на межі XIX та XX ст., були відповідями на поставлені В.Лозинським проблеми, ускладнювали та уреальнювали новими джерелами та інтерпретаціями ідеалізовані відносини у місті Львові.

Праця В.Лозинського зустріла прихильні відгуки у польському історичному середовищі. Окремі її положення не переглядалися до 20-х років XX ст., часу появи статей Л.Харевичової та Я.Птасьніка. Молода польська дослідниця Л.Харевичова, написавши статтю про економічні обмеження некатолицьких націй у XV–XVI ст.[39], самою назвою заперечила твердження В.Лозинського про однаковий доступ усіх мешканців Львова до торгових привілеїв. Л.Харевичова прослідкувала економічні права та обмеження національних громад українців, вірмен та євреїв, використовуючи в основному опублікований джерельний матеріал та залучаючи історіографічний багаж праць, які з'явилися після роботи В.Лозинського і з відмінними від нього поглядами на національні взаємини. У статті наголошувалося на домінації польської (католицької) громади у місті через міську раду, рішення якої "впливали на розвиток торгівлі та ремесла, [...] особистий інтерес якої наказував усувати невигідних конкурентів [...], опираючись на релігійну засаду [...]"[40]. Саме у Львові, як в жодному іншому місті Речі Посполитої, торгово-економічні обмеження націй не давалися так сильно себе виявити. Проте винятковість прав, отриманих католицьким купецтвом, не призвела у кінці XVI ст. до їхнього економічного розвитку та домінації в місті,

[37] *Łoziński W.* Op.cit. – Lwów, 1892. – S.34.

[38] Ibidem. – S.336–337.

[39] *Charewiczowa Ł.* Ograniczenia gospodarcze nacyj schizmatyckich i Żydów we Lwowie XV i XVI wieku // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1925. – R.XXXIX. – Z.2. – S.193–227.

[40] Ibidem. – S.193.

навпаки, більшість крамниць перебувало тоді у руках вірмен та українців, а євреї розпочали активну боротьбу за домінацію у торгівлі Львова.

Відомий дослідник міст Польщі, професор Львівського університету Я.Птасьнік активно працював у міському архіві та бібліотеці Оссолінських[41]; у результаті його синтетична праця про міста мала львівський акцент, окремий розділ якої був присвячений національним конфліктам у Львові у XVI–XVIII ст.[42] Аналіз стосувався правового становища національних громад українців та вірмен. З огляду Я.Птасьніка було вилучено правове становище громади львівських євреїв, що перебували під окремою юрисдикцією і не приймали міське право Львова. Про українців та вірмен автор прямо писав, що вони "були міщанами ніби другого сорту, без повних політичних прав і з обмеженим приватним правом"[43]. Подаючи в загальних рисах перипетії боротьби національних громад за емансипацію та зрівняння у правах, Я.Птасьнік виводив генеалогію так званого зібрання всіх станів та націй міста. Виникнення цієї міської інституції, за допомогою якої національні громади могли впливати на прийняття важливих ухвал у податкових справах, він пов'язував з часом між постанням колегії "40 мужів" у 1577 р. та виданням міською радою ординації 1622 р. про порядок голосування на засіданнях цієї інституції[44]. Цікавим є спостереження Я.Птасьніка, що "боротьба за демократизацію", яку вела польська католицька громада з міською радою у XVI–XVIII ст., майже не пов'язувалася з боротьбою "націй" за рівні права у місті.

У польській післявоєнній історіографії існувала негласна заборона на дослідження історії Львова. Сучасні польські історики, з огляду на піввікову перерву у вивченні Львова XVI–XVIII ст., головним чином дотримуються визначених їхніми попередниками положень, проте інколи висловлюють свої "оригінальні" міркування. С.Ніцея, відомий популяризатор історії Львова, насамперед Личаківського цвинтаря, висловив суперечливу та контроверсійну гадку про "перший розквіт Львова" у ягелонські часи. Наступний, на його думку, настав у другій половині XVII ст., коли там виник університет у 1661 р.[45] "Місто багатьох культур та народів", у його трактуванні, – це польське місто, центр польської культури, що "у своїй історії найдовше був у кордонах польської держави і польська культура осягала там століттями найбільші успіхи"[46]. Інші національні громади та

---

[41] Порівн.: *Гошко Т.* Львівська магдебургія через призму окремих рукописних джерел (XIV–XVIII ст.) // Україна в минулому. – К.; Львів, 1992. – Вип.2. – С.47–48.

[42] *Ptaśnik J.* Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. – Kraków, 1934. – S.193–223. Цей розділ був передруком статті з такою ж назвою з 1925 р.: *Idem.* Walki o demokratyzację Lwowa od XVI do XVIII wieku // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1925. – R.XXXIX. – Z.2. – S.228–248.

[43] *Ptaśnik J.* Walki o demokratyzację Lwowa od XVI do XVIII wieku. – S.249.

[44] Ibidem. – S.249–250.

[45] *Nicieja S.* Lwów – fenomen miasta wielu kultur i narodów // Przegląd Wschodni. – Warszawa, 1994. – T.III. – Z.4 (12). – S.718.

[46] Ibidem.

їхні культурні досягнення, а також міжнаціональні взаємини залишилися на узбіччі дослідницької уваги С.Ніцеї.

У.Авґустиняк у монографії про плебейську літературу від кінця XVI ст. до кінця XVII ст. підняла кілька львівських сюжетів, пов'язаних з творчістю братів Бартоломея Зиморовича та Шимона Зиморовича (Шимоновича)[47]. Аналізуючи в основному тільки тексти львівських поетів, дослідниця сформулювала низку невдалих тез. Так, вона хибно вважала братів Зиморовичів "русинами", що мали свідомість регіональних зв'язків[48]. Звідси зовсім незрозумілими видалися подані авторкою національні конверсії Зиморовичів. Насправді такі конверсії відбувалися з літературними героями, яких У.Авґустиняк ототожнювала з їхніми авторами.

Автор синтетичної праці з історії міста науково-популярного характеру Л.Подгородецький, повторюючи основні тези польської історіографії другої половини XIX – першої половини XX ст., припустився багатьох фактичних помилок та недоречностей[49], що й викликало несхвальні відгуки у польській літературі[50]. З багатьох польських дослідників, що працювали у 90-ті роки XX ст. над національною проблематикою українсько-польського прикордоння, слід назвати статті А.Янечека[51], Є.Мотилевича[52], Ю.Пулцьвяртка[53], у яких львівські справи подавалися у порівняльному аспекті на рівні регіону.

---

[47] *Augustyniak U.* Koncepcje narodu i społeczeństwa w literaturze plebejskiej od końca XVI do końca XVII wieku. – Warszawa, 1989. – S.54–55, 58, 139–140, 147.

[48] Ibidem. – S.139.

[49] Найдошкульніша похибка Л.Подгородецького, на мою думку, полягає у коментуванні відсутності археологічних розкопок "з політичних міркувань" на місці Червенського гроду, який він хибно розміщував по український бік сучасного кордону: "У той спосіб виникла ще одна "біла пляма", що стосується польсько-російських (саме так, а не "руських" чи "українських"! – *М.К.*) відносин і що сягає у глибоке середньовіччя. У результаті не знаємо докладно історії гроду Червен" (*Podhorodecki L.* Dzieje Lwowa. – Warszawa, 1993. – S.5–6).

[50] *Wasylkowski J.* [Рец. на:] *Podhorodecki L.* Dzieje Lwowa. – Warszawa, 1993 // Rocznik Lwowski. 1997–1998. – Warszawa, 1999. – S.343 ("У книзі 1000 (одна тисяча) помилок"); *Janeczek A.* Studia nad początkami Lwowa. – S.12, 30.

[51] *Janeczek A.* Polska ekspansja osadnicza w ziemi lwowskiej w XIV–XVI w. // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1978. – T.69. – Z.4. – S.597–622; *Idem.* Ulice etniczne w miastach Rusi Czerwonej w XIV–XVI wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – Warszawa, 1999. – №1/2. – S.131–145.

[52] *Motylewicz J.* Społeczność miejska a grupy narodowościowe w miastach Czerwonoruskich w XV–XVIII w. Problem przemian w trwałości więzi społecznych // Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy / Red. J.Wyrozumski. – Kraków, 1996. – S.91–103; *Idem.* Miasta województwa Ruskiego w XVII i pierwszej połowie XVIII wieku. Zagadnienie kierunków i dynamiki przemian // Sąsiedztwo. Osadnictwo na pograniczu etnicznym polsko-ukraińskim w czasach nowożytnych. – Rzeszów, 1997. – S.23–32.

[53] *Półćwiartek J.* Miejsce religii w kształtowaniu oblicza etnicznego społeczności miast południowo wschodnich obszarów Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych // Miasto i kultura ludowa... – S.211–230; *Idem.* Nacje i religie na pograniczu etnicznym polsko-ukraińskim czasów nowożytnych. Próba balansu // Sąsiedztwo. Osadnictwo na pograniczu... – S.33–53.

* * *

Історіографічний нарис літератури про львівських вірмен, написаний Я.Дашкевичем[54], засвідчує достатньо багатий її кількісний обсяг. Наукові критичні дослідження в цій ділянці були започатковані ще у першій половині XIX ст. вірменином за походженням Ф.Захаріясевичем, але його праця торкалася в основному церковної проблематики[55]. У 50 – 60-х роках його зачин з історією львівських вірмен продовжив історик-самоук С.Баронч. Дві монографії цього автора, ретельного до збору джерел, стали підставою для майбутніх досліджень вірменської громади Львова. У першій за хронологією монографії С.Баронч вмістив короткі життєписи відомих вірменських діячів, значна частина яких походила зі Львова[56]. В основному це були церковні діячі (ієрархи, монахи), літератори, вірменські старші – керівники громад, великі купці та землевласники тощо. У другій книзі автор подав стислий, але надзвичайно інформативний нарис церковної та подієвої історії громади у Львові від княжих часів до середини XIX ст.[57]

У XIX ст. над окремими питаннями (правові аспекти, церковна, економічна історія тощо) з історії львівської вірменської громади працювали Д.Зубрицький, Ф.Бішофф, Й.Колер, В.Площанський, І.Шараневич, І.Линниченко, В.Лозинський та ін.[58] У найцікавішому для нас аспекті, поєднуючи розгляд правового становища та національних взаємин, історію львівських вірмен дослідив у великій енциклопедичній статті Т.Ґромницький[59], назвавши один її з параграфів "Привілеї (львівських. – *М.К.*) вірмен та суперечки з містом (Львовом. – *М.К.*)". Хоча автор використав достатньо повно надруковану та рукописну джерельну базу, але його інтерпретація багатьох привілеїв та суперечок вірменської громади з польським магістратом Львова була хибною.

У XX ст. вірменська тема далі користувалася популярністю у істориків різних історіографічних шкіл та напрямків. На початку століття видавав правові джерела та ґрунтовно досліджував право львівських вірмен О.Баль-

---

[54] *Дашкевич Я.* Армянские колонии на Украине в источниках и литературе... Найновіші огляди наукової літератури XX ст. див.: *Nadel-Golobič E.* Armenian and Jews in Medieval Lvov. Their Role in Oriental Trade 1400–1600 // Cahiers du Monde russe et soviétique. – Paris, 1979. – №3–4. – P.348–350; *Bardach J.* Ormianie na ziemiach dawnej Polski. Przegląd badań // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1983. – T.90. – №1. – S.109–118.

[55] *Z[achariasiewicz F.]X.* Wiadomość o Ormianach w Polszcze // Biblioteka Narodowego Zakładu imienia Ossolińskich. – Lwów, 1842. – T.1. – S.64–93; T.2. – S.59–112.

[56] *Barącz S.* Żywoty sławnych ormian w Polsce. – Lwów, 1856.

[57] *Idem.* Rys dziejów Ormiańskich. – Tarnopol, 1869. – S.104–152. Ширше про його погляди див.: *Дашкевич Я.* Армянские колонии на Украине в источниках и литературе... – С.118–129.

[58] Аналіз їхнього доробку див.: *Дашкевич Я.* Армянские колонии на Украине в источниках и литературе... – С.116–118, 130–157.

[59] *Gromnicki T.* Ormianie w Polsce // Encyklopedia kościelna. – Warszawa, 1891. – T.XVII. – S.392–449, а також окремий відбиток з 1889 р.

цер[60]. Невдалим його послідовником можна назвати М.Олеся, праця якого містила багато помилок та мала компілятивний характер[61]. Інша англомовна публікація, Е.Надель-Голобіч, побудована у порівняльному ключі і розглядала участь вірмен та євреїв у торгівлі Львова у XV–XVI ст.[62] Дослідниця з Чикаго виявила достатньо глибоке знання широкої літератури предмета та публікації джерел. Цінне її історіографічне зауваження, що "багато авторів з різних причин перебільшували роль львівських меншостей у східній торгівлі, фаворизуючи вірмен, євреїв і навіть греків як вирішальний елемент у торгівлі в 17 ст."[63] Власне таке перебільшення помічаємо у нещодавно виданій монографії А.Дзюбинського про східну торгівлю Польщі з Османською імперією, яка нібито "у XVI і XVII ст. була виключно доменою орієнтальних та середземноморських народів: вірмен, греків, турків, євреїв та італійців"[64]. Про маловивченість взаємин вірмен та євреїв засвідчила ще одна публікація оглядового характеру К.Матвійовського, автор якої гіпотетично конфлікти між обома націями вивів поза мури міста, припускаючи, що суперечки ставалися "у Молдавії і Волощині, бо тільки вірмени подорожували далі в Персію"[65]. Неповною можна назвати ще одну спробу дослідження взаємних контактів євреїв та вірмен на підставі поверхового вивчення кредитно-заставних книг вірменських братств у XVII–XVIII ст.[66]

Широкий спектр праць про різні сторони історії львівської вірменської громади опублікував у другій половині XX ст. український вірменіст Я.Дашкевич. У містких рамках його публікацій про вірменські колонії в Україні знаходимо історіографічний[67], джерелознавчий[68], соціотопогра-

---

[60] *Balzer O.* Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie // Studya nad historyą prawa polskiego. – Lwów, 1909. – T.IV. – Z.1; *Idem.* Porządek sądów i spraw prawa ormiańskiego z r. 1604 // Studya nad historyą prawa polskiego. – Lwów, 1912. – T.V. – Z.1.

[61] *Oleś M.* The Armenian Law in the Polish Kingdom (1356–1519). – Romae, 1966. Нищівну рецензію написав на цю книгу Я.Дашкевич: *Dashkévytch Ya.* [C.R.:] *Oleś M.* The Armenian Law in the Polish Kingdom (1356–1519). – Romae, 1966 // Revue des Études arméniennes. N.S. – Paris, 1973–1974. – T.10. – P.392–399.

[62] *Nadel-Golobič E.* Op.cit. – P.345–388.

[63] Ibidem. – P.374.

[64] *Dziubiński A.* Na szlakach Orientu. Handel między Polską a imperium Osmańskim w XVI–XVIII wieku. – Wrocław, 1998. – S.79.

[65] *Matwijowski K.* Jews and Armenians in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // The Jews in Old Poland. 1000–1795 / Ed. by A.Polonsky, J.Basista and A.Link-Lenczowski. – London; New York, 1993. – P.71.

[66] *Bańczyk N., Mkrtczian K.* Żydzi i Ormianie w Galicji w XVII–XVIII w. w świetle wzajemnych kontaktów (Przyczynek archiwalny) // Czasopismo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich. – Wrocław, 1998. – Z.9. – S.27–35.

[67] *Дашкевич Я.* Армянские колонии на Украине в источниках и литературе...

[68] *Його ж.* Украинско-армянские отношения XVII в. и источники их изучения // Украинско-армянские связи в XVII веке: Сборник документов / Сост. Я.Дашкевич. – К., 1969. – С.3–32; *його ж.* Армянское самоуправление во Львове в 60–80-х гг. XVII в. (Протоколы армянского совета старейшин как исторический источник) // Banber Matenadarani / Вестник Матенадарана. – Yerevan, 1969. – №9. – С.213–240.

фічний[69], релігієзнавчий[70] та інші пласти інформації про громаду львівських вірмен. У 2001 р. вийшов друком збірник його статей та рецензій з вірменістики, виданих у 1960 – 1980-х роках західноєвропейськими мовами, під промовистою назвою "Вірменія і Україна"[71].

* * *

Єврейська історична тематика ранньомодерного часу у Львові розпочала систематично вивчатися з 60-х років XIX ст.[72] Перша праця джерельного характеру містила біографічні інформації про рабинів та членів єврейської громади, написи на надгробних пам'ятках, відповіді єврейських вчених тощо і була видана мовою ідиш місцевим аматором історії Ґ.Сухиставовом, а через деякий час ця не завжди точна та автентична інформація поширилися в інших книгах, виданих мовою ідиш[73]. У 1894 р. головний львівський рабин Й.Каро видав німецькою мовою книгу з історії львівського єврейства, проте вона не була оригінальним дослідженням, мала компілятивний характер[74]. Достатньо зауважити, що помилка закралася навіть на титульну сторінку книги, автор якої не знав, коли ж відбувся перший поділ Польщі.

Справжнім літописцем історії львівської єврейської громади з початку XX ст. став М.Балабан[75]. Перша його монографія про львівських євреїв XVI–XVII ст., базована на широкому аналізі нововиявлених джерел у міських архівах та єврейських книг, містила всебічну характеристику правового, економічного, релігійного, культурного життя обох єврейських громад, у середмісті та передмісті Львова[76]. У порівняльному аспекті ні

---

[69] *Дашкевич Я.* Армянские кварталы средневековых городов Украины // Историко-филологический журнал. – Ереван, 1987. – №2 (117). – С.63–85.

[70] *Його ж.* Унія українців та унія вірмен: порівняльні аспекти // Берестейська унія (1596–1996): Статті та матеріали / Ред. М.Гайковський, В.Гаюк, О.Гринів, Я.Дашкевич та ін. – Львів, 1996. – С.74–86.

[71] *Його ж.* Вірменія і Україна. – Львів; Нью-Йорк, 2001. – 762 с. У цій книзі зібрана повна бібліографія праць Я.Дашкевича з української вірменістики включно з рецензіями та відгуками на його дослідження (Там само. – С.737–755).

[72] Перегляд досліджень з історії єврейських кагалів Львівської землі XVII–XVIII ст., у тому числі й Львова, зробив С.Ґонсьоровський: *Gąsiorowski S.* Stan badań nad dziejami gmin żydowskich na ziemi lwowskiej w XVII i XVIII wieku // Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich. Materiały z konferencji (Kraków, 21–23.XI.1995) / Pod red. K.Pilarczyka. – Kraków, 1997. – S.191–212.

[73] Детальну джерелознавчу характеристику цих видань зробив М.Балабан: *Bałaban M*. Żydzi lwowscy na przełomie XVI–XVII wieku. – Lwów, 1906. – S.551–558.

[74] *Caro J.* Geschichte der Juden in Lemberg von den ältesten Zeiten bis zur Theilung Polens im Jahre 1792 [sic] aus Chroniken und archivalischen Quellen bearbeitet. – Krakau, 1894.

[75] Про його життя та наукову діяльність написана монографія: *Biderman I.* Mayer Balaban: Historian of Polish Jewry. His Influence on the Younger Generation of Jewish Historians. – New York, 1976.

[76] *Bałaban M.* Żydzi lwowscy na przełomie XVI–XVII wieku. – Lwów, 1906. У назві монографії неточно подані хронологічні межі дослідження, що були дещо ширші й обіймали XVI ст. та першу половину XVII ст.

українська, ні вірменська громади не дочекалися й досі такої ґрунтовної монографії. У своїй подальшій науковій кар'єрі М.Балабан не написав ще однієї такої ґрунтовної монографії з історії львівських євреїв, але його синтетичні та підручникові видання з історії євреїв Польщі включали багатий львівський джерельний матеріал[77].

Різні елементи правового устрою та судочинства єврейської автономної громади у Речі Посполитій, виходячи також з кверенди у львівських архівах, вивчали М.Шорр, З.Паздро, І.Шіппер[78]. Плідно працював над історією галицького єврейства у другій половині XX ст. М.Горн. З історії львівської єврейської громади найцікавіші його сюжети, які присвячені демографічним підрахункам[79].

У останні десятиліття дослідження єврейської громади XVI–XVIII ст. у Львові майже не велися, тоді як не перестали виходити плідні дослідження вірменської громади. Тільки кілька зарубіжних дослідників, не працюючи у львівських архівах, на обмеженій джерельній основі видали кілька праць[80]. У 1985 р. Якуб Ґольдберґ видав у Єрусалимі том привілеїв єврейських громад Речі Посполитої у XVI–XVIII ст., але з багатьох привілеїв, наданих львівській єврейській громаді, опубліковано тільки два[81]. У нещодавно виданій монографії В.Меламеда під синтетичною назвою "Євреї у Львові (XIII – перша половина XX століття)" розділи, що охоплюють ранньомодерний час, не містять жодної оригінальної інформації та фактично позбавлені наукової вартості[82]. Відсутність нових першоджерельних розвідок засвідчує якщо не кризу, то вади й пробіли у вивченні львівської єврейської тематики ранньомодерного часу.

---

[77] Наприклад, див.: *Bałaban M.* Z historii Żydów w Polsce. Szkice i studia. – Warszawa, 1920; *Idem.* Historia i literatura żydowska z szczególnym uwzględnieniem historii żydowskiej w Polsce. – Lwów, 1925. – T.3: Od wygnania Żydów z Hiszpanii do rewolucji francuskiej.

[78] *Schorr M.* Organizacja Żydów w Polsce od najdawniejszych czasów aż do r. 1772 // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1899. – R.XIII. – S.482–520, 734–775; *Pazdro Z.* Organizacja i praktyka żydowskich sądów podwojewodzińskich w okresie 1740–1772 r. (Na podstawie lwowskich materiałów archiwalnych). – Lwów, 1903; *Schipper I.* Wewnętrzna organizacja Żydów w dawnej Rzeczypospolitej // Żydzi w Polsce Odrodzonej. – Warszawa, 1933. – T.I. – S.81–110.

[79] *Horn M.* Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w. – Warszawa, 1975; *Idem.* Rozwój demograficzny i struktura wyznaniowo-narodowościowa mieszczaństwa na ziemiach ukraińskich Korony w latach 1569–1648 // Studia z filologii rosyjskiej i słowiańskiej. Z problemów ukrainoznawstwa. – Warszawa, 1987. – T.14. – S.67–84; *Idem.* Społeczność żydowska w wielonarodowościowym Lwowie 1356–1696 // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce. – Warszawa, 1991. – №1. – S.3–14.

[80] Див., наприклад: *Gąsiorowski S.* Proces o znieważenie hostii przez Żydów we Lwowie z roku 1636 // Nasza Przeszłość. – Kraków, 1994. – T.82. – S.353–357.

[81] Jewish Privileges in the Polish Commonwealth: Charters of Rights Granted to Jewish Communities in Poland-Lithuania in the Sixteenth to Eighteenth Centuries / Ed. by J.Goldberg. – Jerusalem, 1985. – P.169–183.

[82] *Меламед В.* Евреи во Львове (XIII – первая половина XX века). События, общество, люди. – Львов, 1994. – С.52–97.

* * *

У минулій та сучасній історіографії розроблялися питання з історії Львова, дотичні історії кожної з громад, тоді як проблеми історії інших націй залишалися малоз'ясованими та недискутованими. У львівській історіографії не з'явилося історичних розвідок про німців, угорців, італійців, шотландців, греків, що жили й торгували у Львові в XVI–XVIII ст. Така ситуація сприяла витворенню окремих національних міфів про Львів. Для українців історичний Львів, це насамперед – "княжий Львів", "центр національно-культурного відродження другої половини XVI – початку XVII ст.", для поляків – "передмур'я християнства" (antemurale Christianitatis), "завжди вірний" (semper fidelis) Польщі", для євреїв – "мати Ізраїлю". Майбутнє багатоаспектне висвітлення історії Львова повинно спростувати ці та інші міфи у національних історіографіях та закласти підвалини системного висвітлення багатьох проблем історії міста.

Львів, як жодне інше місто України, зберегло великі архівні збірки масового характеру (фінансові, раєцькі, ґродські, земські та інші книги), які недостатньо залучені у науковий обіг. Та незважаючи на таку велику джерельну базу масового характеру Львів досі не має фахової наукової розвідки з історичної демографії. Багато проблем є маловивченими або загалом незаторкнутими в дослідженнях: динаміка зростання чи спаду чисельності населення національних громад, міграція до міста, асиміляція, соціальна, конфесійна та професійна структури національних груп тощо. Як не прикро визнавати, але й досі слушним залишається висновок Н.Яковенко, котра так закінчувала огляд літератури до однієї зі своїх книжок: "Коли ми [...] самі перестаємо себе вивчати, то нас починають вивчати ... і без нас"[83].

---

[83] *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVIII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.22.

Ярослав ФЕДОРУК *(Київ)*

ПОЛІТИКА АНГЛІЇ І АНТИОСМАНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ДАНИЛА КАЛУҐЕРА У 1655 РОЦІ

Середина 50-х років XVII ст. стала етапним періодом в історії Центрально-Східної Європи. Залучення Росії в українсько-польську війну, вторгнення Швеції в Польщу, початок російсько-шведської війни, напад Ракоція на землі Речі Посполитої, військове втручання Австрії і Данії у 1657 р. – це лише основні віхи, що характеризують цю епоху. Додавши до цього англійсько-іспанську війну (1655–1660), боротьбу Османської імперії з Венецією і Персією, а також становище Франції і її війни за Фландрію, Португалії, країн Балтійського регіону, Прусії та ін., ми побачимо, що вся Європа і Близький Схід стали ареною воєн, єдиним переплетенням дипломатичної активності кількох коаліцій, що чітко виокремилися в цей період.

Османи продовжували боротьбу з Венецією, і Синьйорія розсилала по всій Європі своїх гінців, підбурюючи християнський світ до боротьби зі Стамбулом. Переяславська рада 1654 р. і приєднання України до Московської держави розширило впливи Олексія Михайловича до кордонів Порти у її придунайських провінціях. Тоді ж розпочалися переговори молдавського і волоського господарів про підданство Москві, спричинені небезпекою вторгнення козаків. У Стамбулі ширилася чутка про те, що московський цар готує великий похід проти Порти з метою визволення християн на Балканах. Після успіхів Москви у кампанії 1654 р. такі чутки сприймалися в Порті як реальна загроза. Союз Криму і Речі Посполитої використовувався султаном як противага зростаючим московським впливам у Східній Європі. Але постійна загроза морських походів із Січі й Дону, що накладалися на внутрішні проблеми Порти під час боротьби за Середземномор'я, а також гарячі надії на розрив союзу Богдана Хмельницького з Москвою змушували султана коригувати свої відносини з Україною. Це особливо добре видно при порівнянні східноєвропейської політики Османів у 1654 і 1655 рр.: якщо у 1654 р. союз Росії і України викликав настороженість і недовіру султана до Війська Запорозького, то наступного року Порта вже робить кроки до відновлення дружніх стосунків з Богданом Хмельницьким і своїми розпорядженнями орієнтує й політику Криму в цьому напрямі.

Вторгнення шведів у Польщу в липні 1655 р. поставило під загрозу саме існування Речі Посполитої як держави на політичній карті світу. Швидке підкорення Варшави і Кракова, еміграція польського короля в Сілезію, плани Карла X скликати елекційний сейм на початку 1656 р. для проголошення його польським королем – усе це загострювало інтерес європейської дипломатії до питання, куди шведський король спрямує свою армію після повного підкорення Польського королівства.

Проблема наступу Османів на Європу у середині XVII ст. не була такою загрозливою, як в епоху розквіту Османської імперії XVI ст. або в пізніший період Чигиринських походів, облоги Відня 1683 р. та ін. Відчайдушні намагання Венеції утворити антиосманську лігу європейських держав увінчувалися успіхом лише в пункті про дозвіл вербувати війська на Кандійську війну (1645–1669). Дипломатичні ініціативи новообраного папи Александра VII (1655–1667), який підтримував Венецію при дворах католицьких європейських країн, також не приносили практичного бажаного результату – було мобілізовано лише власні сили Ватикану проти Османів і субсидовано венеційсько-мальтійські ескадри[1]. За винятком запорозьких і донських козаків, яких Синьйорія часто успішно заохочувала до морських походів на османські землі у 1640–1650-х рр., Венеція не могла спровокувати інші держави до оголошення війни Порті. Активного союзника можна було знайти лише в Персії, котра безнастанно турбувала Османську імперію зі Сходу. Однак, не зважаючи на те, що всі заходи щодо антиосманської коаліції під час Кандійської війни так і не виправдали надій Синьйорії, унікальність венеціанської дипломатії того часу полягає в тому, що на ґрунті боротьби з Османами Венеція знаходила співчуття майже в усіх країнах Європи, які часто самі між собою були непримиренними ворогами: між католиками, православними, протестантами і різними їхніми коаліціями.

У 1655 р. шведський напад на Польщу спричинив не лише великі зміни у Східній Європі, але й на Балтиці, як і в державах, що були зацікавлені у балтійській торгівлі. Зміцнення Швеції викликало серйозні занепокоєння в Голландії і в австрійських та іспанських Габсбургів. На кінець осені 1655 р. в Європі вже ніхто не сумнівався в успішному завершенні польської війни Карла X Ґустава, а сам він готував на січень 1656 р. елекційний сейм у Варшаві.

В українській науці вже давно звернули увагу на інструкцію Богдана Хмельницького ченцеві Данилові Калуґеру, послові до шведського короля, відправленого гетьманом з-під Львова з пропозицією об'єднати всі христи-

---

[1] *Eickhoff Ekkehard.* Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südesteuropa, 1645–1700. – München, 1970. – S.134–135. У рукописі Ґолінського зустрічаємо нотатку на цю тему за 1655 р.: "Oczіecz s. papyez Alexander [VII], niedawno na stolicze obrany, dal zaraz pomocz wielką Wenetom przecziwko Turkom, kielka okrętow lyudzi woiennych, gdzie przi tey pomoczy dał im Pąn Bog scęsliwe zwicięstwo nad Turky" (Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України, від. рукоп. – Ф.5: Оссолінські. – Од.зб.189/II. – Арк.788).

янські сили проти Туреччини. 2 (12) листопада 1655 р. Данило передав Карлові X пропозиції про комбіновані походи морських (Венеція, Англія) і сухопутних (Москва, Україна, Швеція) сил на Порту[2]. М.Грушевський пише: "...все се досить фантастично, але виложене не без знання обставин і ситуації. Не знати, чи се захопило Карла-Ґустава хоч у деякій мірі так, як його внука [Карла XII]"[3]; "Цей план протитурецької війни видається нам не на місці в цій інструкції, – зустрічаємо оцінку цього документа в І.Крип'якевича. – Богдан Хмельницький був дуже тверезим і реальним політиком, – тяжко припустити, щоб він старався захопити шведського короля таким далеким і поки що фантастичним проектом. [...] Такий проект міг дістатися до інструкції хіба тільки за намовою самого Данила..."[4]

Досить слушно відзначив В.Горобець, що така кампанія проти Стамбула відволікла б увагу головних держав від подій у Східній Європі[5]. Варто зауважити, що в цій інструкції відображено бажання українського гетьмана, яке особливо було помітне у 1656 р. під час підготовки і проведення польсько-московських переговорів у Вільно, – укласти союз Олексія Михайловича і шведського короля. Ситуація на жовтень 1655 р. виглядала так, що Річ Посполита, поділена між Швецією, Україною і Москвою, вже мала б доживати свої останні дні. Після падіння Польщі Хмельницький міг передбачити війну Росії і Швеції, оскільки був добре обізнаний з проблемами Білорусі й Литви, де зіткнулися інтереси обох держав. Тому й піддався пропозиціям Данила про подібні антиосманські плани, бажаючи скерувати війська союзників, що утвердилися на своїх завойованих територіях, проти султана. Надмірну нереалістичність цих планів видно у тому випадку, якщо дивитися на них через призму наростаючих протиріч в українсько-шведській лізі 1655 р., що з'явилися вже під кінець облоги Львова козаками. У період же, коли гетьман покладав надії на те, щоб закріпитися на західноукраїнських землях і взяти їх під адміністрацію Війська Запорозького, цей проект слід сприймати лише як гіпотетичний хід у дипломатії. Через впливи на греків, котрі мали зв'язок з Данилом Калуґером (про це нижче буде окрема мова), тут виразно

---

[2] Архив Юго-Западной России. – К., 1908. – Ч.III. – Т.VI: Акты шведского государственного архива по истории Малороссии (1649–1660). – С.85–88; *Липинський В.* Україна на переломі, 1657–1659. – Філадельфія, 1991. – С.45, 163–164; *Феденко П.* З дипльоматичної діяльности Данила Грека: (Причинок до зносин Б.Хмельницького зі Шведами) // Праці Українського Високого Педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі. Науковий збірник. – Прага, 1929. – Т.1. – С444–445; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т.IX. – Ч.II. – С.1130; *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С.318; *його ж.* Данило Олівеберг де Грекані, дипломат часів Хмельниччини // Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць. – К., 1995. – С.246–247.

[3] *Грушевський М.* Вказ.пр. – Т.IX. – Ч.II. – С.1130.

[4] *Крип'якевич І.* Данило Олівеберг де Грекані... – С.246.

[5] *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою і Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С.118.

відчувається рука Венеції, яка не пропускала найменшої нагоди, щоб використати ситуацію, навіть таку ефемерну, для організації антитурецької ліги. Щоб краще зрозуміти мотиви Богдана Хмельницького, котрий видавав таку дивну інструкцію, й ініціативу Данила Калуґера, за якою ховається, за висловом І.Крип'якевича, не тільки "гаряча вдача й жадоба діла"[6] цього грецького абата, потрібно вдатися до глибшого аналізу європейської міжнародної ситуації 50-х років XVII ст.

Те, що інструкція українського гетьмана Калуґерові відображала інтереси Венеції, засвідчує той факт, що венеційський резидент у Лондоні Джованні Саґредо у той самий час (жовтень 1655 р.), приїхавши до Англії, висловлював своє захоплення перед шведським послом Пітером-Юліусом Койєтом з приводу блискавичних завоювань Карла X і повторював ті самі сподівання, що є в інструкції Хмельницького, – аби шведський король рушив з усіма силами проти турків на визволення християнства[7]. Відомо також, що Саґредо у Лондоні пропонував шведському резидентові, щоб Швеція уклала союз з Москвою проти Порти[8]. Відчувається, що Синьйорія через різних правителів у Європі, які прихильно ставилися до Швеції, намагалася заохотити Карла X до рішучих кроків у напрямку формування антиосманської ліги.

Не хотілося б проводити аналогій між такими далекими і, на перший погляд, не пов'язаними між собою подіями, як українське посольство до Карла Ґустава і венеційське – до Кромвеля, вишукуючи в цьому якусь єдину цілеспрямовану лінію Синьйорії, якби не одна деталь: несподівана згадка Данилом у його меморіалі про військову експедицію англійців проти Стамбула у цій лізі. Адже Англію і Швецію у 1655 р. не можна назвати союзниками, хоч Кромвель і Карл Ґустав симпатизували політиці один одного. Для того, щоб краще зрозуміти ставлення Англії до Венеції і Османської імперії у цей період, варто зупинитися кількома головними штрихами на англійсько-шведських стосунках.

Каменем спотикання у взаєминах Кромвеля і шведського короля стали австрійські Габсбурги і Голландія. У травні 1655 р., перед нападом Карла Ґустава на Польщу, нідерландський резидент у Лондоні повідомляв Генеральні Штати про надії протектора, що агресія шведів буде спрямована на Австрію[9]. Зіткнення торгових інтересів Амстердама і Стокгольма на Балтиці і в Прусії поставило англійський уряд у невизначене становище. Небезпека нападу Голландії на Швецію під час польського "потопу" була цілком реальною, і для Карла X це був постійний стримуючий фактор щодо повної реалізації його завойовницьких планів. Від самого початку

---

[6] *Крип'якевич І.* Данило Олівеберг де Грекані... – С.247.

[7] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656: The Missions of Peter Julius Coyet and Christer Bonde / Transl. and ed. by Michael Roberts. – London, 1988. – Doc.40. – P.186 (реляція Койєта Карлові Ґуставу, 26 жовтня (5 листопада) 1655 р.).

[8] *Архангельский С.И.* Английская дипломатия и венецианско-турецкая война (40–50-е годы XVII века) // Исторический журнал. – 1944. – №2–3. – С.60.

[9] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656... – P.102 (note 1).

вторгнення, коли, висадивши 15–16 липня 1655 р. десант, шведський флот ще більше місяця мусив курсувати біля берегів Померанії, уникаючи небезпеки нападу голландських або датських військових кораблів[10], аж до укладення шведсько-голландського договору у вересні 1656 р. Карл Х відчував небезпеку з боку Об'єднаних Провінцій. Це попри те, що шведський король перебільшував агресивні плани голландців, котрі намагалися відстоювати виключно власні торгові інтереси.

Не рахуючи потреби шведів у шотландських найманцях, необхідність у союзі з Англією для Карла Ґустава була викликана лише одним найважливішим пунктом – укласти військову лігу проти спроб будь-якої країни ввести на Балтику військовий флот. І хоч сама ця країна не визначалася конкретно, але тут ясно йшлося про Голландію. Такий союз одразу б поставив Амстердам у ряд ворогів Англії.

Закінчивши війну з Об'єднаними Провінціями 1652–1654 рр. і уклавши з ними мирний договір, Кромвель деякий час не міг чітко визначити свою зовнішню політику. У цей час Англія повернула головні важелі своєї дипломатії проти Франції та Іспанії, котрі самі були у стані війни між собою. Захоплення англійською ескадрою на чолі з адміралом Пенном у 1654–1655 рр. Еспаньйоли і Ямайки у Вест-Індії (іспанських колоній від часів Колумба) поступово визначило Іспанію головним ворогом для Англії. У вересні 1655 р. дипломатичні стосунки між цими країнами були розірвані, посли відкликані і Кромвель, таким чином, втягнувся у війну з Габсбургами.

Отже, якщо у першій половині 1655 р. напад Карла Х на Австрію був лише бажаним для Кромвеля, то на осінь того року подібна агресія шведів стала життєвою необхідністю для протектора. Здавалося б, що Карл Ґустав готовий виступити проти Фердинанда III після завоювання Польщі, оскільки імператор надавав істотну дипломатичну підтримку польському королеві, котрий до того ж емігрував на австрійську територію і знайшов там політичний притулок. Цього було достатньо, щоб у Кромвеля склалося враження, нібито Карл Х має виступити проти австрійських Габсбургів[11]. І навіть у Парижі говорили про це, як про визначений вже факт, про що доносив венеційський агент у реляції до Синьйорії від 29 листопада 1655 р.[12]

Однак такі проекти Кромвеля цілком ішли всупереч планам Карла Х, для якого основою зовнішньополітичної активності була Балтика, *dominium maris Baltici,* де Швеція повинна була залишитися на домінантній позиції попри конкуренцію Амстердама, Данії, Ґданська і зростаючі впливи Москви. Як наслідок, Англія зайняла нейтральну позицію у шведсько-голландських суперечностях 1655–1656 рр., пропонуючи своє посередництво для їхнього розв'язання. Через це шведський король не домігся від Кромвеля укладання наступально-оборонного союзу.

---

[10] *Anderson R.C.* Naval Wars in the Baltic, 1522–1850. – London, 1969. – P.74.

[11] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656... – Doc.XXXV. – P.257 (реляція Бонде Карлові Ґуставу, 15 (25) лютого 1655 р.). На час, коли Крістоф Бонде писав цю депешу, Ян Казимир повернувся уже з еміграції і перебував у Львові.

[12] Ibidem. – P.197 (note 1).

Зацікавлення Венеції перспективами активного залучення Англії до антитурецької ліги (поряд з козаками, шведами і Москвою) у другій половині 1655 р., напевно, пояснюється середземноморською політикою Кромвеля 1654–1655 рр. У цей час Англія відправила дві військові ескадри – одну, згадану вже нами Вільяма Пенна, до Вест-Індії проти іспанських колоній, іншу на чолі з одним з найвідоміших адміралів у роки Англійської революції Робертом Блейком – 1654 р. у Середземне море.

Історики по-різному оцінюють завдання його місії, що мала багатогранний характер. С.І.Архангельський, наприклад, вважав, що таким кроком Кромвель почав політику зближення з Венецією і, всупереч вимогам Левантійської кампанії, охолодження стосунків з Османською імперією[13]. Тут, очевидно, мали велике значення торгові інтереси, зокрема, проти конкуренції Алжира, османського васала у Середземноморському регіоні[14]. Зростання ж ролі англійської торгівлі на Середземномор'ї мало обмежити тут французький товарообіг, і такою військовою ескадрою Англія намагалася чинити тиск на Людовика XIV, спонукаючи його до мирних переговорів[15]. У виборі спрямування військової агресії проти Франції або Іспанії особиста прихильність Кромвеля була більшою до війни з іспанським королем, і в липні 1654 р. протектор говорив про це на засіданні державної ради[16]. Тому ще одним завданням Блейка було перехопити завантажену сріблом іспанську ескадру, яка мала повертатися в Європу з Нового Світу[17]. Опосередковано вважалося, що англійська ескадра мала б витіснити також голландців з Середземномор'я[18], з території, де торгові інтереси балтійських країн не були так сильно взаємопереплетені й загострені, як на Півночі Європи. Крім того, Кромвель міг давати Блейкові усні інструкції стосовно військових кораблів васалів Османської імперії, зокрема Алжира і Туніса, якби такі зустрічалися по дорозі.

З усього видно, що якогось конкретного завдання, яке, наприклад, мав англійський флот у Вест-Індії, Блейк не отримав, і вся ця акція була радше демонстрацією сили перед Францією й Іспанією[19]. Особливо це мало значення на тлі захоплення іспанських колоній у Новому Світі.

Султанський диван з насторогою спостерігав за курсуванням Блейка у Середземномор'ї. Порта, блокована венеційцями в Дарданеллах, збирала у Кандії свою ескадру, куди мали б увійти також і галери османських північноафриканських васалів, щоб прорвати блокаду. У той же час Венеція поділила свій флот на дві частини, з яких одна перекрила шлях на

---

[13] *Архангельский С.И.* Вказ.пр. – С.60.

[14] *Howat G.M.D.* Stuart and Cromwellian Foreign Policy. – London, 1974. – P.86.

[15] Ibidem.

[16] *Prestwich Menna.* Diplomacy and Trade in the Protectorate // The Journal of Modern History. – London, 1950. – Vol.XXII. – №2 (June). – P.107.

[17] *Stradling R.A.* Europe and the Decline of Spain. – London, 1981. – P.123, 138.

[18] *Davis R.* England and the Mediterranean, 1570–1670 // Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England. – Cambridge, 1961. – P.131.

[19] *Prestwich Menna.* Op.cit. – P.107.

Стамбул, а інша повинна була вирушити до берегів османських колоній у Мореї (Пелопонес)[20]. Венеціанський резидент у Лондоні Паулуччі розгорнув велику активність при дворі протектора, щоб спонукати його до антитурецької політики. Зокрема, він домігся того, щоб в інструкції новому англійському резидентові у Стамбулі Річардові Лоренсу вимагалося прихильніше обстоювати інтереси Венеції[21]. Можна зазначити також, що Англія дозволяла венеційцям винаймати шотландців на Кандійську війну[22]. Для порівняння наведемо той факт, що коли в липні 1655 р. шведські посли просили Кромвеля дозволу вербувати війська у Шотландії, то їм було відмовлено.

У лютому 1655 р., коли Блейк з сильною військовою ескадрою курсував у Середземному морі, до нього дійшли новини про дев'ять галер з Туніса, що мали йти до Кандії проти Венеції[23]. Адмірал міг на них напасти під тим формальним приводом, що намісник Алжира порушував договір 1646 р., згідно з яким він не мав права брати в полон англійців. Проте Блейк не мав від Кромвеля чіткої інструкції з цього приводу, бо Османська імперія і Англія не перебували у стані війни. Тому англійський флот відступив, а 14 березня 1655 р. Блейк відправив свого кур'єра до Лондона за вказівками, як діяти у подібних ситуаціях[24]. На початку квітня він знову підійшов до Туніса, і на цей раз третього числа, атакувавши галери, спалив їх повністю[25]. Зробивши на свій власний розсуд, без погодження з Кромвелем, такий зухвалий вчинок, Блейк не міг передбачити реакцію Стамбула і тому після битви одразу ж послав гінця до англійського резидента Томаса Бендиша з достеменною інформацією про цю подію, щоб той представив усю справу перед візиром[26].

Новини про те, як у Порті сприйняли цей напад англійського флоту, дійшли до Лондона, і шведський посол Койєт інформував Карла X про це. Перед прибуттям з Туніса гінців у Стамбул зі скаргами на Блейка Бендиш вже мав аудієнцію у візира і повідомив його про цю битву, виправдовуючи дії адмірала. Після того, як у столиці з'явилися тунісці, англійський посол

---

[20] *Powell J.R.* Robert Blake General-at-Sea. – London, 1972. – P.259.

[21] *Архангельский С.И.* Вказ.пр. – С.60. Тут автор помилково вважав, що у 1653–1654 рр. відбулася заміна англійських резидентів у Стамбулі: нібито Лоренс змінив на дипломатичній місії у Порті Томаса Бендиша. Насправді, хоч інструкція Лоренсові дійсно була вироблена, але ротації послів не відбулося і Томас Бендиш залишався резидентом з 1647 до 1661 рр.: *Spuler B.* Europäische Diplomaten in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739) // Jahrbüher für Geschichte Osteuropas. – Breslau, 1936. – Jahrg.1. – S.252.

[22] *Бродель Фернан.* Время мира: Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. – М., 1992. – Т.3. – С.135.

[23] *Powell J.R.* Op.cit. – P.258.

[24] Ibidem. – P.252–253.

[25] Опис битви див.: Ibidem. – P.262–263.

[26] Ibidem. – P.265; *Beadon Roger.* Robert Blake sometime Commanding all the Fleets and Naval Forces of England. – London, 1935. – P.226; *Dixon William Hepworth.* Robert Blake Admiral and General at Sea. – London, 1885. – P.240.

просив ще одну аудієнцію. Він наголосив на тому, що пірати з Туніса створюють погану репутацію туркам на Середземному морі, підривають торгівлю Османів, ув'язнюють англійців, яких відмовлялися видати Блейкові, і т.п. На все це візир дав відповідь емісарам з Туніса, що Порта нічого не може зробити за тих обставин, які склалися в Османській імперії на той час[27].

Становище султана у цій ситуації ускладнювалося не тільки тим, що війна з Венецією не давала можливості почати бойові дії з такою сильною морською державою, якою була Англія у середині XVII ст. Річ у тім, що дипломатична підтримка диваном алжирського намісника збільшувала б незалежність останнього від свого сюзерена[28]. Тому Порта залишила цей вчинок Блейка без відповіді і дала йому можливість вийти з Середземного моря до берегів Іспанії.

Однак враження, яке ця подія зробила на сучасників, її відлуння по всій Європі справді було сильним. Алжирський губернатор, відпустивши всіх полонених англійців, підтвердив з Блейком договір 1646 р., до якого адмірал додав також пункт про полонених вихідців з Шотландії та Ірландії[29]. У липні 1655 р. Блейк отримав листи Кромвеля, у яких протектор виправдовував акції адмірала проти Туніса[30]. У Європі поширилися чутки, що нібито у відповідь на знищення англійцями галер, які призначалися для османської ескадри проти Венеції, турки задушили резидента Кромвеля у Константинополі ("...resident... was strangled...") разом з усіма англійськими купцями, чиї кораблі й майно були конфісковані. Однак одразу ж додавалося, що подібним розмовам не треба вірити, бо їх розповсюджували венеційці, аби спровокувати Англію до війни проти Османів[31].

Тут ми знову підійшли до аналізу інструкції Б.Хмельницького Данилові Калуґеру і до меморіалу останнього, складеного перед Карлом X у Варшаві у листопаді 1655 р.: "...хочу вказати в.кор.вел., – говорив о. Данило, – як треба почати війну і лігу при допомозі в.кор.вел. з москалями, козаками, венеціянами й англійцями"[32]. Заслуговують на увагу й згадки про Пелопонес. Як уже відзначалося вище, частина венеційського флоту мала виступити на Морею (Пелопонес). Цей момент – визвольна боротьба греків на півострові – також відображений у меморіалі Данила: він радить Карлові X рушитися на Пелопонес, де лакедемонці ведуть війни з турками, мають велике військо і готові підтримати наступ шведів[33]. Нереалістичність і фантастичність цих планів, помічена М.Грушевським та І.Крип'якевичем, полягала в тому, що тут проглядається виразно підкреслена політика

---

[27] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656... – Doc.33. – P.145 (реляція Койєта Карлові Ґуставу, 24 серпня (2 вересня) 1655 р.). Згадку про аудієнції Томаса Бендиша і туніcців у візира див. також: *Dixon William Hepworth.* Op.cit. – P.240–241.

[28] *Beadon Roger.* Op.cit. – P.226.

[29] *Powell J.R.* Op.cit. – P.265–266; *Beadon Roger.* Op.cit. – P.226–227.

[30] *Powell J.R.* Op.cit. – P.253, 268.

[31] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656... – Doc.27. – P.91 (реляція Койєта Карлові Ґуставу, 6 (16) липня 1655 р.).

[32] Цит. за: *Крип'якевич І.* Данило Олівеберг де Грекані... – С.246.

[33] Там само; *Феденко П.* Вказ.пр. – С.445.

Венеції, яка штучно накладалася на український ґрунт. Враховуючи те, що о. Данило через своїх зв'язкових греків знав про ескадру Англії у Середземному морі і про розгром нею османських галер Туніса у квітні 1655 р., то його згадки восени того ж року про англійські морські експедиції в антиосманській лізі видаються не випадковими.

Для греків і венеційців Блейк справді зробив велику послугу. Як пише один із його біографів XIX ст., венеційці вітали адмірала "...з такими почестями, які надавалися лише королівським гостям"[34]. Розгром англійцями туніського флоту був великим стимулом для середземноморських країн, зокрема для Венеції, щоб відправити в Лондон свої посольства або нові інструкції послам, заохочуючи Кромвеля проти Османської імперії[35]. На зміну Паулуччі до Лондона вирушив Джованні Саґредо і у липні 1655 р. він був уже в Парижі[36].

Цілком певно можна вважати, що у Франції Саґредо зустрічався з греками-емігрантами, котрі мали там свою колонію і вели активну антиосманську агітацію по всій Європі. Венеційський посол переконував цих греків, щоб вони відправили свою місію до Кромвеля, а також впливали на шведського резидента у Лондоні щодо антитурецьких планів Карла X. Як ми бачили, Саґредо проводив при англійському дворі саме таку роботу.

Данило Калуґер, перебуваючи на службі у шведів, а потім у Б.Хмельницького, підтримував з греками у Франції постійні контакти, принаймні у 1655 р. Це видно зі шведської реляції Крістофа Бонде з Лондона Карлові Ґуставу від 23 серпня (2 вересня) 1655 р., де описано про приїзд з Франції одного з їхніх послів до Англії: "Лист, що додається [до депеші], і план [проти Османів] прийшли до мене через грека, Леонарда Філараса (Leonard Philaras), або як його називають у Франції де Віллєр (De Villère), зі щирим проханням, що вони [греки] можуть відійти у повне підданство до в.м. Він подав свої рекомендації від Радзейовського і абата Даніеля, котрого Хмельницький відправив був до в.м. Він сам [Філарас] статечний і розумний чоловік (handsome and capable man), дуже добре обізнаний зі справами турків, татар і козаків, а також московитів"[37].

У такому контексті жовтнева 1655 р. інструкція Богдана Хмельницького Данилові Калуґеру виглядає вже не такою фантастичною і нереалістичною, як могло б здатися на перший погляд, а також стають зрозумілими ініціативи самого Калуґера перед гетьманом і Карлом Ґуставом у цьому напрямі. Цей "гелєнський патріот і ворог Турків", як пише про нього П.Феденко[38], і просто кмітливий політик досконало знав ситуацію в Україні, щоб плекати якісь ілюзії, нібито антиосманські плани Війська Запорозького можна було поставити на твердий практичний ґрунт. Йому,

---

[34] *Dixon William Hepworth.* Op.cit. – P.241. Про це див. також: *Eversley, Lord.* The Turkish Empire from 1288 to 1914. – London, [s.a.]. – P.165.

[35] *Dixon William Hepworth.* Op.cit. – P.244.

[36] *Prestwich Menna.* Op.cit. – P.103 (note 1).

[37] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656... – Doc.VII. – P.143–144.

[38] *Феденко П.* Вказ.пр. – С.444.

як видається, йшлося про інше. Маючи відомості про ініціативи греків у Лондоні перед протектором і шведським резидентом, а також про посольство Саґредо, котрий від імені Синьйорії вже у жовтні 1655 р. представляв Кромвелю і Бонде ці плани (а через Бонде – Карлові Ґуставу), Данило Калуґер докладав усіх зусиль, щоб устами козаків представити шведському королю у Варшаві такі ж проекти, заохочуючи його до антиосманської боротьби, тепер уже з боку Хмельницького. На репліку М.Грушевського про те, якою мірою Карл X у разі успішного завершення війни в Польщі захоплювався такими ідеями, можна сказати, що король міг обдумувати такі перспективи своєї політики, хоч протистояння з Москвою і Голландією не дуже цьому сприяло. В усякому разі, у січні 1656 р. Кромвель говорив голландському резидентові у Лондоні, що він не має жодних заперечень щодо підкорення Карлом X римо-католицької Польщі, навіть якби шведський король захотів поширити свої завоювання до Константинополя[39]. До того ж, окрім греків, які мали надію на своє визволення з-під османської неволі, такі ж настрої могли існувати і в інших європейських народів, що були під владою Порти. Так, наприклад, на початку 1657 р. в Молдавії існували прошведські сили, котрі готові були піднятися на боротьбу з Османами, якби Карл X почав свій наступ на Константинополь[40].

При розгляді цієї теми в такій площині важливо відзначити, що абата Данила і грецьких емігрантів у Франції у 1655 р. єднала не тільки ідея свободи Греції: він сам був вихідцем з цього французького емігрантського середовища. Павло Алепський, зустрівши його в Києві у 1654 р., коли Данило приїжджав до Богдана Хмельницького у посольстві від королеви Христини, залишив у своєму щоденнику такий запис, датований в неділю 2 липня: "Під час нашого побуту в Києві... прибув до нашого владики, патріарха [антіохійського], якийсь добрий духовний [чоловік], за походженням грек, що живе у Франції в Парижі. Зустрілися ми з ним з великою приємністю. Був він послом великого краю – Швеції, від королеви-дівиці, до гетьмана Хмельницького. [...] Розповідав нам цей духовний, котрого називають отець Ілля, нібито недавно з'явився у Франції якийсь учений чоловік, великий філософ..." і т.д. про справи релігії[41].

---

[39] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656... – P.229 (note 1).

[40] *Ченцова В.Г.* Источники фонда "Сношения России с Грецией" Российского государственного архива древних актов по истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе в 50-е гг. XVII в. // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – М., 2000. – С.166.

[41] *Kowalska Maria.* Ukraina w połowie XVII w. w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo. – W., 1986. – S.67–68. Переклад Г.Муркоса див. у новому перевиданні у друкарні Києво-Печерської Лаври: Путешествие антиохийского патриарха Макария в Украину в середине 17 века, описанное его сыном архидияконом Павлом Алеппским. – К., 1997. – С.87; *Грушевський М.* Вказ.пр. – Т.IX. – Ч.II. – С.997, 916: архидиякон Павло "...зве його "папа [отець] Ілія", хоча в офіціяльних актах посольства він зветься Даниїлом Греком з Оливної Гори (Oliweberg de Graecani), а на своїх листах підписується Даниїлом Атенянином. Очевидно імен у нього було взагалі багато (оден час підписується Андрієм)".

Антиосманськими перспективами козацької політики хотіла також скористатися Австрія. Перебуваючи під загрозою вторгнення Карла Х, зміцненого союзом з козаками, австрійський імператор і Таємна рада у Відні на своєму засіданні 8 вересня 1655 р. хотіли ставити питання перед венеційським резидентом про те, чи не міг би він вплинути на Синьйорію, аби "...від імені своєї республіки відправити довірену людину до Хмельницького..."[42]

Таким чином, у контексті міжнародних зносин, а особливо при аналізі взаємин протекторської Англії з Османською імперією, Венецією і Швецією, перед нами вимальовується чітка лінія, якої дотримувався Данило Калуґер на службі в українського гетьмана у 1655 р., скоординована з антиосманськими ініціативами греків і Венеції. Не були ці ідеї чужими для Богдана Хмельницького, особливо, якщо брати до уваги, що під час другого походу на Львів козацьке військо впритул підійшло до придунайських кордонів. Повстання сейменів у Волощині влітку того року надавало подіям небезпечного відтінку для придунайських васалів Порти. Семигородський князь, обидва господарі і сілістрійський Сіяуш-паша мобілізували великі ресурси, щоб ліквідувати цей повстанський рух. Зі свого боку, Стамбул підкреслював усіляку зичливість до козаків, відправивши у 1655 р. два посольства в Чигирин і видавши заборону кримському ханові воювати з Україною. Можна припустити, що у вересні–жовтні 1655 р. Данило інформував гетьмана про перспективи антиосманської ліги європейських країн, а сам Хмельницький був добре обізнаний з політикою Венеції і грецькими зв'язками Калуґера. Може й занадто складно було спровокувати таку велику війну проти Порти, як передбачалося греками і Синьйорією, але з погляду дипломатичного виконання (одразу в кількох країнах і приблизно у той самий час!) це все було зроблено блискуче.

---

[42] Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т.XII. – Док.441 (рішення Таємної ради у Відні, 8 вересня 1655 р.).

Богдан БІЛЯШІВСЬКИЙ *(Київ)*

ПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ ГЕТЬМАНЩИНИ У XVIII СТОЛІТТІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОЛКОВИХ РЕВІЗІЙ

Характеризуючи ситуацію з вивченням історії життєдіяльності парафіяльних шкіл Гетьманщини XVIII ст., Олександр Матвійович Лазаревський у 1862 р. у статті в журналі "Основа" зазначав, що "...до настоящего времени литература как-то мало касалась этого предмета"[1]. Згідно з пізнішим твердженням М.Ф.Владимирського-Буданова, займатися дослідженнями подібної тематики було чимось "постыдным" та "возбуждало в писателях какую-то брезгливость"[2]. Попри появу згодом низки статей з даної проблематики та накопичення певного масиву фактажу з цієї теми синтетичні праці, присвячені парафіяльним школам, не з'явились. Історія системи початкової освіти Гетьманщини, за певними винятками, розглядалася переважно або стосовно якогось регіону[3], або ж побіжно у зв'язку з іншими питаннями. Із зрозумілих причин в радянський період студії з подібної тематики практично не велись, а парафіяльні навчальні заклади XVIII ст. не тільки Гетьманщини, а й інших регіонів згадувалися переважно епізодично (винятки становлять праці щодо Прибалтики[4]) в загальних курсах з історії освіти та педагогічної думки[5]. Ледь не єдиним спеціальним дослідженням за цей час була стаття В.В.Панашенко, присвячена навчанню козацьких дітей у парафіяльних освітніх закладах Лівобережної України у

[1] *Лазаревский А.М.* Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII веке // Основа. – СПб., 1862. – №5. – С.82.

[2] *Владимирский-Буданов М.Ф.* Государство и народное образование в России с XVII века до учреждения министерств // Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб., 1873. – №10. – С.175.

[3] Див., напр.: Несколько сведений вообще о состоянии просвещения в Киевской епархии в XVIII ст. и в частности о существовавших здесь в конце прошлого столетия школах // Киевские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – К., 1864. – №14; *Сухомлинов М.* Училища и народное образование в Черниговской губернии // Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб., 1864. – №1.

[4] Див., напр.: *Андрезен Л.* Эстонские народные школы в XVII–XIX веках. – Таллин, 1980.

[5] Очерки истории и педагогической мысли народов СССР XVII века – первая половина XIX. – М., 1973. – С.392. З усього обсягу праці, що становить понад 600 стор., парафіяльним школам Гетьманщини присвячено лише одну.

60-х роках XVIII ст.[6] Не відбулося помітних зрушень у дослідженнях на цій ниві й останнім часом.

Чи не найгірше, на нашу думку, серед сюжетів, пов'язаних з життєдіяльністю парафіяльних шкіл, досліджене питання про їхню чисельність у Гетьманщині XVIII ст. Без його ретельного вивчення складно уявити масштаби мережі цих закладів, а відтак оцінити їхній потенціал та значення. Висвітлення цієї проблеми важливе і для розуміння функціонування всієї системи освіти регіону, нижчою ланкою якої були парафіяльні школи, що є, до того ж, необхідним для з'ясування освітнього рівня тогочасного суспільства, а відтак додає важливі деталі до картини культурного життя козацької держави в цілому. Варто відзначити й те, що встановлення чисельності парафіяльних шкіл регіону у XVIII ст. дасть можливість зробити точніші висновки щодо трансформацій, яких зазнала система початкової освіти протягом XIX ст., відтворити динаміку та характер зрушень. Так само, очевидно, ці дані можуть знадобитися при ретроспективному аналізі ситуації в царині народної освіти у другій половині XVII ст.

Навчальні заклади цього типу були однією з інституцій у складі церковної парафії. Общини мали вирішальну роль принаймні до середини XVIII ст. при формуванні кліру, представники якого виконували обов'язки вчителів. Посади священиків і церковнослужителів могли обіймати вихідці з усіх станів. Певні обмеження з середини століття робилися лише для представників козацького стану. Так, переяславський єпископ Іов Базилевич в одному зі своїх послань зазначав з цього приводу: "Всяк для себя изберает, что лучше и полезнее [...] волно просителям кого хотят себе избрати во священника..."[7] Зазіхання з боку вищої ієрархії на ці прерогативи парафій часто наштовхувались на рішучий спротив[8].

Функції вчителів виконували в основному дячки, тому процедура їх обрання, яка фактично здійснювалась у формі вільного найму (лише з другої половини XVIII століття ієрархи дедалі активніше стали вимагати, щоб дяки приїздили в архиєрейські будинки для посвячення в стихар), мала подвійну сутність. З одного боку, парафія обирала церковнослужителя, а з іншого – потенційного вчителя для своїх дітей. Тому окрім критеріїв відповідності суто причетницькій посаді, серед яких було вміння читати та писати, знання треб, володіння "добрым гласом" та дотримання вікового цензу – 25 років (цю вимогу вельми часто порушували), від кандидата також вимагали володіння певними педагогічними навиками. Обирався дяк, як правило, за такою схемою: священик запрошував до себе ктитора та декількох з найвпливовіших парафіян, вони затверджували кандидата на нетривалий випробувальний термін, після відпрацювання якого в разі

[6] *Панашенко В.В.* Навчання козацьких дітей грамоті та військовій справі на Лівобережній Україні в XVIII ст. // Український історичний журнал. – К., 1972. – №2. – С.103–108.

[7] *Войтков А.* Иов Базилевич, епископ Переяславский и участие его в церковно-политической жизни Польши и Украины (1771–1776). – К., 1903. – С.61.

[8] *Лазаревский А.М.* Вказ.пр. – С.88.

відповідності вимогам общини здійснювалось остаточне затвердження на триваліший час. Бувало й так, що найпорядніші та найздібніші школярі займали місце дячка[9].

Зважаючи на таку суспільну значимість причетника, парафіяни подекуди намагались уберегти його від конфліктів з настоятелями храмів. Так, в угоди 1756 та 1776 рр. з священиками села Кустичи Стародубського полку, яке належало обозному Павлу Скорупі, були внесені такі положення: парохи повинні були лише доглядати "...за дячком и пономаром, чтоб они в своих должностях были исправны, и буде который в должности своей не был исправный, то оного без воле владельца не штрафовать и не отставлять, а другого принимать не повинен..."[10]

Разом з тим парафіяни були зобов'язані утримувати причт та надавати його представникам земельні ділянки для ведення господарства. Парафіяльні школи також забезпечувалися коштом общини, зокрема, гроші витрачалися на ремонт самих приміщень, придбання підручників, утримання сиріт, які жили разом з дяком при школах, тощо. До того ж, у XVIII ст. в Гетьманщині продовжували існувати братства, одним з напрямків діяльності яких було всебічне сприяння учбовим закладам[11].

Механізм заснування самих шкіл знайшов відображення в угодах, які укладалися мирянами з кліром при новозбудованих церквах: громада, надаючи землю причту, зобов'язувала його "належную школу построити". Очевидно, що саме за такою формулою і виникала більшість подібних закладів[12]. Якими були парафіяльні освітні заклади ілюструє одна з відомостей, надіслана до комісії для складання Генерального опису за 1768 рік, де вони охарактеризовані в такий спосіб: "...имеется школа ветхая рубленая к прожитию дячкам годная; с одной клетью в сенях перегороженою в оной школи имеется дячки 1 Алексей Федоров уроженец полку Нежинского сотне Ивангородской села Белмачовки звания козачого лет 40..."[13] У докладнішому описі майна Введенської церкви м. Трипілля Київського повіту від 1794 р. парафіяльна школа змальована так: "Изба при церкви называемая школа новая в ней окошек 4-ри, две лавки, пол, стол, ослон, дверей 2-е на железных завесах, при ней сенцы, и комора рубленая, в оной коморе двери на деревяном бегунке, покрытая соломою одна"[14].

---

[9] *Крыжановский Е.* Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII веке // Руководство для сельских пастырей. – К., 1861. – №51. – С.566; *Владимирский-Буданов М.Ф.* Вказ.пр. – С.40.

[10] Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукопису (далі – ІР НБУ). – Ф.1. – Спр.50376–50443. – Арк.16–17-зв., 61–62-зв.

[11] *Филарет (Гумилевский).* О старинных школах, богадельне и братствах // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – Чернигов, 1862. – №27. – С.550–551; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф.990. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.18-зв.–26.

[12] *Павловский И.Ф.* Приходские школы в старой Малороссии и причины их уничтожения // Киевская Старина. – К., 1904. – №1. – С.1.

[13] ІР НБУ. – Ф.1. – Спр.59162. – Арк.1–1-зв.

[14] ЦДІАК. – Ф.127. – Спр.6192. – Арк.27.

Стосовно функціонального призначення самих шкіл в історіографії є декілька протилежних думок. Зокрема, частина дослідників стверджує, що у XVIII ст. школи втратили зв'язок з широкими масами населення Гетьманщини: готували лише двох-трьох учнів тільки з метою підготовки майбутніх служителів церкви. З погляду іншої групи вчених парафіяльні школи не були замкнуті лише на внутрішньо-корпоративних інтересах духовенства, а навпаки – мали загальнодоступний характер. Метою їхньої діяльності було забезпечення здобуття елементарної грамотності, шлях до якої лежав через навчання читанню церковнослов'янською мовою, вивчення основних богослужбових книг і як вищий ступінь – оволодіння скорописом[15]. Оскільки детальний розгляд цього питання виходить за рамки даного дослідження, зазначимо лише, що в актах XVIII ст. з приводу шкіл можна зустріти непоодинокі згадки на кшталт: "...школа для обучения прихожанских детей..." або: в школі "...обучаются обывательския дети..."[16], що явно свідчить не на користь першої тези.

Відсутність або наявність розгалуженої системи шкіл буде безпосередньо свідчити про інтенсивність суспільного життя на рівні церковних парафій, а та чи інша динаміка чисельності буде його індикатором.

Питання про кількість парафіяльних шкіл неодмінно поставало перед дослідниками історії народної освіти регіону. Воно вирішувалося в історіографії у декілька способів. Хронологічно першим, стосовно Гетьманщини, порушив цю проблему Є.М.Крижановський у 1861 р. Працюючи з консисторськими архівами, вчений прийшов до висновку, що школи існували практично при всіх парафіяльних церквах. На цьому автор і зупинився, не намагаючись з'ясувати їх реальну чисельність[17]. Подібного ж підходу в подальшому дотримувалося багато дослідників[18].

Етапним у вивченні даного питання стало згадане вище дослідження О.М.Лазаревського. Розвідка вченого була побудована на матеріалах полкових ревізій Гетьманщини 40-х років XVIII ст. і включала табличну інформацію про кількість шкіл по сотнях семи з них (у праці, зокрема, немає інформації стосовно Київського, Стародубського та Гадяцького полків)[19]. Стаття фактично відразу стала класичною, а наведені дані широко використовувалися дослідниками, які в своїх роботах порушували

---

[15] Див., напр.: *Крыжановский Е.* Очерки быта малороссийского сельского духовенства... – К., 1861. – №39. – С.137; *Коропов М.* Южно-русский дьяк и приходская школа в XVII и в первой половине XVIII ст. // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – Полтава, 1902. – №26. – С.1145–1146.

[16] *Петров Н.И.* Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – К., 1904. – Т.1. – Ч.1. – С.407–408; *П[архоменко] В.[Л.]* Из церковной жизни Левобережной Украины // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – Полтава, 1911. – №13. – С.840.

[17] *Крыжановский Е.* Школы при сельских церквях в Киевской епархии // Киевские епархиальные известия. Прибавления. – К., 1861. – №4. – С.109.

[18] *Лучицкий И.* Малороссийская сельская община и сельское духовенство // Земский обзор. – Полтава, 1883. – №6. – С.74; *Коропов М.* Вказ.пр. – С.1142.

[19] *Лазаревский А.М.* Вказ.пр. – С.82–89.

це питання[20]. Не втратила вона свого значення і донині, оскільки нові спроби підрахунку чисельності парафіяльних шкіл за наявними архівними джерелами по всій Гетьманщині більше не здійснювались[21], в кращому разі – робилися локальні доповнення[22]. У літературі для широкого кола читачів можна навіть зустріти думку, що полкові ревізії збереглися лише по семи полках, а "про три не зберіглось відомостей"[23].

Разом з тим варто зазначити, що статистична інформація у праці Лазаревського повною мірою не відображає реальної кількості через численні прогалини в ній. Так, наприклад, по Миргородському полку немає даних щодо Полкової, Яреськівської і Сорочинської сотень, в яких, за ревізією 1737 р., нараховувалось 14 освітніх установ, причому щодо Полкової сотні школи вказані лише по Миргороду (окрім якого до складу сотні входило ще 16 сіл)[24].

Не позбавлена публікація і декількох механічних помилок, зокрема неправильно вказано суму шкіл по Чернігівському та Ніжинському полках (по першому показники завищені на 10, по другому – на 2 школи)[25].

Матеріали ж ревізій за 30-ті та 50-ті роки XVIII ст. в контексті дослідження історії початкової освіти фактично залишилися поза увагою істориків. Так, про наявність даних щодо шкіл в ревізіях тридцятих років згадано в праці М.Литвиненко, зокрема, наведено інформацію про кількість шкіл в сотенних і полкових містах Миргородського та Полтавського полків[26]. А.Л.Перковський залучив до свого дисертаційного дослідження чисельні показники стосовно шкіл по ревізії Полтавського полку 1737 р.[27] Чи не єдиним, хто звернувся до ревізій 50-х років під кутом зору питання, яке нас цікавить, був В.Л.Пархоменко. У своїх працях він уперше спробував за фрагментами ревізій Переяславського полку 1737 та 1752 рр. простежити кількісні коливання парафіяльних шкіл у цей часовий проміжок. Учений дійшов до висновку, що чисельність шкіл цього типу не була сталою, а самі школи функціонували далеко не при всіх церквах регіону, що, в свою чергу,

---

[20] Див., напр.: *Филарет (Гумилевский).* Вказ.пр. – С.546–547; *Левицкий О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // Киевская Старина. – К., 1901. – №12. – С.440.

[21] *Біднов В.* Школа й освіта на Україні // Українська культура: Лекції / Під ред. Дмитра Антоновича. – К., 1993. – С.62; Очерки истории и педагогической мысли народов СССР XVII века – первая половина XIX. – С.392; Історія релігії в Україні: У 10-ти тт. – К., 1999. – Т.3. – С.193; *Попович М.* Нарис історії культури України. – К., 1999. – С.247; *Терно С.О.* Козацька педагогіка // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С.237–238; *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К., 2002. (2-е вид.). – С.205.

[22] *Сухомлинов М.* Вказ.пр. – С.4.

[23] *Куліш А.Ф.* Книга пам'яті українців. – Харків, 2000. – С.22.

[24] ІР НБУ. – Ф.1. – Спр.54476–54478. – Арк.45–47, 213–213-зв., 242–243.

[25] *Лазаревский А.М.* Вказ.пр. – С.83–84.

[26] *Литвиненко М.* Джерела історії України XVIII ст. – Харків, 1970. – С.81.

[27] *Перковський А.Л.* Народонаселення України в XVIII столітті. Дисерт. ... канд. іст. н. – К., 1968. – С.190.

дало підстави стверджувати про занепад парафіяльного життя. Також В.Л.Пархоменко був одним з перших, хто поставив під сумнів повноту наведених О.М.Лазаревським статистичних викладок[28].

Таким чином, можна констатувати, що матеріали полкових ревізій в усій їхній повноті під кутом зору проблематики, яка нас цікавить, не досліджувались, а розвідка Лазаревського охопила лише їх частину. Інформація ж про парафіяльні школи вперше занесена в ревізії 1723 р. Саме з неї цей вид облікової документації одержав єдину назву "ревізія"[29]. На жаль, нам не вдалося виявити в київських архівах матеріали цього перепису, де були б відомості про школи, окрім невеличкого фрагмента по Конотопській сотні Ніжинського полку, згідно з яким у ній нараховувалося на той час 13 шкіл[30] (за ревізією 1737 р. в цій сотні було зафіксовано вже 15 освітніх установ та стільки ж у 1747 р.[31]). На думку дослідника компутів та ревізій Пилипа Клименка, школи знову стають предметом обліку з 1735 р. і перестають обраховуватись з 50-х років XVIII ст.[32] Наші ж пошуки засвідчили, що парафіяльні школи після 1723 р. стали предметом обліку знов з 1732 р. та обраховувалися, принаймні, в деяких полках аж до 1759 р.[33], що дає можливість дослідити зміни в їхній чисельності та в розміщенні по регіонах та населених пунктах у динаміці за три десятиліття XVIII ст. Статистичні дані також дозволяють встановити співвідношення між кількістю сільських і міських освітніх закладів, яке ілюструє потенційні можливості в доступі до початкової освіти між міським і сільським населенням Гетьманщини.

Інформація про парафіяльні школи у ревізіях вміщувалася переважно в окремі формуляри про двори, які не підлягали оподаткуванню[34], а тому не було вагомих причин для їх приховування, що дає підстави стверджувати про досить високу точність та достовірність цього розділу обліку. Висловлюючись про весь комплекс статистичних даних, які заносились у ревізії,

---

[28] *П[архоменко] В.[Л.]* К истории церковно-приходской жизни Левобережной Украины в XVIII веке // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – Полтава, 1906. – №16. – С.735; *його ж.* Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. – Полтава, 1908. – С.62–63. В обох розвідках автор аналізує чисельні показники по п'яти сотнях Переяславського полку (за ревізіями 30-х років у полку нараховувалось сімнадцять сотень та Биківська волость. Див.: ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19365, 19374), згідно з якими в чотирьох із них відбулось помітне зростання.

[29] *Клименко П.* Компути та ревізії XVIII ст. // Український археографічний збірник. – К., 1930. – Т.2. – С.168, 217.

[30] ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19689. – Арк.19–20-зв.

[31] Там само. – Спр.19371. – Арк.565-зв.; *Лазаревский А.М.* Вказ.пр. – С.83.

[32] *Клименко П.* Вказ.пр. – С.175, 218–219.

[33] ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19321, 19325.

[34] *Клименко П.* Вказ.пр. – С.174. Інформація про школи в ревізіях, як правило, структурована по сотнях, а та, в свою чергу, по населених пунктах. Окрім вказівки про наявність парафіяльного освітнього закладу при тій чи іншій церкві, досить часто в ревізії заносились дані про дячків і школярів, які в них мешкали, із зазначенням їх віку, імен та прізвищ. В інших випадках інформація не деталізувалась: вказувалось лише, що у школі мешкають дячки або школярі.

П.Клименко у своїй розвідці загалом високо оцінює рівень урядової статистики Гетьманщини XVIII ст.[35]

Проблема з обрахунками знаходиться в іншій площині. Далеко не в усіх ревізіях вміщені такі відомості по всіх сотнях або населених пунктах. Як правило, пропуски допущено щодо сотенних або полкових міст[36]. Тому для з'ясування загальної чисельності шкіл по окремих полках, на той чи інший період часу, виникає потреба використовувати одночасно матеріали трьох-чотирьох ревізій, беручи одну, найповнішу, за основу і заповнюючи прогалини в ній даними з інших, близьких за часом. Але й тоді далеко не в усіх випадках вдається уникнути лакун.

Пропуски стосовно полкових та сотенних міст і містечок, інформацію про які ревізії за той чи інший рік не містять, коректно доповнювати за допомогою хронологічно більш ранніх або пізніших ревізій. Як показали наші дослідження, коливання чисельності парафіяльних освітніх закладів в населених пунктах такого типу були незначними. Так, наприклад, за ревізією Чернігівського полку 1739 р. в його полковому місті зафіксовано 9 шкіл, та сама чисельність збереглася в 1750–1751 рр., а в 1755 р. їх нараховувалося 10[37]. За ревізіями 1732, 1734, 1750 рр. Переяславського полку в містечку Іркліеві незмінно знаходилось чотири освітні установи цього типу, а в містечку Золотоноші того самого полку в 1732 і 1750 рр. у відомостях було зафіксовано по три школи[38].

Проведенню ж спостережень по генеральній сукупності даних щодо динаміки чисельності шкіл у містах і містечках Гетьманщини заважає значна фрагментація наявного статистичного матеріалу. Відносно повні порівнювані дані за три десятиліття є лише по чотирьох полках: Миргородському, Полтавському, Переяславському і Чернігівському. З 60-ти міст і містечок, що нараховувалися в згаданих адміністративних одиницях в 30-ті роки XVIII ст., інформація на середину століття збереглася лише про 39 з них, що становить 65% від загальної чисельності. Тотожну кількість шкіл за цей відтинок часу ревізії зафіксували у 58,97% міст і містечок. Додалось або зменшилось на одну школу в 25% населених пунктів (див. гістограму 1)[39]. Отже, в 83,97% міст і містечок ревізії не зафіксували відчутних коливань у

---

[35] Там само. – С.147.

[36] Наприклад, в усіх п'яти доступних нам ревізіях 30-х років Переяславського полку відсутня інформація про школи в Трахтемирівській сотні: ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19334, 19365, 19368, 19374, 19376.

[37] Там само. – Спр.19322. – Арк.213; Спр.19356. – Арк.19–20; Спр.19357. – Арк.11–14-зв.

[38] Там само. – Спр.19360. – Арк.493–506, 603–604; Спр.19365. – Арк.387, 420–424; Спр.19368. – Арк.456.

[39] ІР НБУ. – Ф.1. – Спр.54335. – Арк.211–567; Спр.54476–54478. – Арк.45–396; Ф.2. – Оп.1. – Спр.4286–4293. – Арк.48–53-зв.; ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19317. – Арк.68–69-зв., 155–155-зв.; Спр.19318. – Арк.313–313-зв.; Спр.19320. – Арк.358–359; – Спр.19322. – Арк.117–118, 213–214; Спр.19336. – Арк.385–386-зв., 477–477-зв., 528–533; Спр.19350. – Арк.125–428; Спр.19351. – Арк.98–277; Спр.19352. – Арк.97–198-зв., 283–284, 572–576-зв.; Спр.19354. – Арк.20, 172–172-зв., 194; Спр.19357. – Арк.11–14-зв., 141–

чисельності парафіяльних шкіл. Значні зміни відбулися лише в Полтаві. Якщо у 1738 р. в ній було розташовано шість шкіл (для порівняння: в Кобиляках – сотенному містечку цього ж полку – було дев'ять освітніх установ), то у 1755 р. їх нараховувалось уже одинадцять[40], що вкотре підтверджує бурхливий розвиток міста після Полтавської битви. Цілком очевидно, що цей випадок є скоріш поодиноким винятком із загальної тенденції розвитку міської мережі шкіл, аніж правилом.

Зважаючи на зазначене вище, нам видається доцільним вести обрахунки чисельності шкіл не на якусь конкретну дату, а по десятиліттях (30-ті, 40-ві, 50-ті роки). Іноді через брак деяких ревізій або відсутність відомостей, в які включали школи, ми залучали для заповнення прогалин хронологічно максимально близькі (не більше одного року) до наявного пропуску матеріали ревізій за інші десятиліття. Так, наприклад, при генералізації даних щодо парафіяльних шкіл на тридцяті роки по Чернігівському полку було використано фрагменти ревізії 1741 р. по 7 сотнях з 16.

Отже, на 30-ті роки XVIII ст. за матеріалами ревізій, які перебувають в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського та в Центральному державному історичному архіві України, з врахуванням зазначених вище принципів обліку було встановлено, що по восьми з десяти полків Гетьманщини нараховувалися 943 парафіяльні школи[41] (див. табл. 1). У жодну з численних ревізій Гадяцького полку 30-х років, наявних в Центральному державному історичному архіві в Києві, не внесені відомості, в яких були б відображені парафіяльні школи[42]. Стосовно Стародубського полку, то в ревізіях 1735, 1737 рр. подані відомості лише по двох сотнях. Так, у Мглинській сотні зафіксовано 22 школи, а у Шептаківській – 27[43].

Окремого розгляду потребує ревізія Київського полку 1737 року, що фіксує 33 школи. На жаль, інших ревізій за наступні роки по ньому нами не віднайдено, а в доступній – відсутня інформація про дві найбільші сотні цієї адміністративної одиниці: Київську та Остерську[44]. Через велику питому

146, 164–165-зв., 220–220-зв., 248–257-зв., 301–303-зв.; Спр.19360. – Арк.428–684; Спр.19365. – Арк.369–615; Спр.19377. – Арк.440–440-зв.

[40] ІР НБУ. – Ф.1. – Спр.54333. – Арк.271–272, 405–424; ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19354. – Арк.20.

[41] ІР НБУ. – Ф.1. – Спр.54333. – Арк.181–751; Спр.54335. – Арк.271–448, 468–553-зв.; Спр.54476–54478. – Арк.45–396; Спр.58241. – Арк.73–74, 440–442, 461–463; ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19317. – Арк.68–69-зв., 155–155-зв.; Спр.19318. – Арк.313–313-зв.; Спр.19319. – Арк.18–55; Спр.19320. – Арк.289–292, 358–359-зв.; Спр.19322. – Арк.27–27-зв., 117–118, 229–309; Спр.19325. – Арк.153–288; Спр.19326. – Арк.66–67, 435–435-зв., 512–514; Спр.19336. – Арк.195–260, 360–386, 477–484, 528–533; Спр.19345. – Арк.192–202-зв.; Спр.19365. – Арк.310–407, 439–637; Спр.19368. – Арк.456-зв.; Спр.19371. – Арк.27–298, 707–707-зв.; Спр.19373. – Арк.26–210; Спр.19376. – Арк.308–309-зв.; Спр.19377. – Арк.440–440-зв.; Спр.19689. – Арк.7-зв., 23–25, 55–57, 254–261, 399–402.

[42] ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19322, 19323, 19355, 19375, 19678.

[43] Там само. – Ф.80. – Оп.2. – Спр.315. – Арк.43–44-зв.; Спр.321. – Арк.604–607, 615–617. Наведені дані повною мірою не можна порівнювати із статистикою 40-х років через зміни адміністративних кордонів цих сотень.

[44] Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19373.

вагу втрати стосовно загальної чисельності шкіл полку та відсутність матеріалів ревізій за інші роки ми спробували реконструювати втрачені дані. З цією метою було використано покажчик населених пунктів за податковим реєстром 50-х років XVIII ст., де у вищезгаданих сотнях перераховано 64 села та містечка[45]. Для розрахунків було обрано сім сотень різних полків, схожих за структурою до пропущених Остерської та Київської, по яких збереглась інформація на 30-ті роки XVIII ст. (Лубенського – Лохвицька і Пирятинська; Ніжинського – Глухівська; Полтавського – 1-ша Полтавська; Прилуцького – Прилуцька; Чернігівського – Білоуська та Лохвицька), у них, згідно з тим покажчиком, знаходилось 177 містечок і сіл[46], а ревізіями зафіксовано існування 155 шкіл[47]. Отже, відповідно до цих даних на один населений пункт із відібраних сотень в середньому припадало по 0,87 школи. Отриманий коефіцієнт був перемножений на кількість населених пунктів по пропущених сотнях Київського полку, що дало результат у 55 шкіл. Ця оцінка видається трохи заниженою, оскільки в згаданих сотнях була порівняно значна кількість містечок, де знаходилось імовірно трохи більше шкіл, ніж дають наші розрахунки.

Стосовно Києва обрахунки велися в інший спосіб. Очевидно, школи в місті були фактично при всіх парафіяльних церквах, яких на 1756 р. нараховувалось 22[48]. Означену кількість ми визнаємо за таку, що відповідає чисельності шкіл. Підтверджують це фрагменти присяг, принесених Єлизаветі I у 1755 р., де поіменно перераховано школярів низки верхньокиївських парафіяльних освітніх закладів[49] та інструкція за 1750 р. студентам Києво-Могилянської академії, які мешкають при Подільських церквах[50].

Таким чином, з урахуванням нашої реконструкції, в Київському полку в 30-х роках було 110 шкіл, а загальна чисельність по восьми полках Гетьманщини буде дорівнювати 1020 (докладніше див. табл. 1). Бракує інформації лише по двох сотнях – Менській Чернігівського полку та Трахтемирівській Переяславського. А.М.Лазаревський по цих сотнях на 40-ві роки наводить такі дані: в першій з них було 11 шкіл, у другій – 10[51].

---

[45] Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст.: Каталог населених пунктів (За архівними матеріалами податкових реєстрів). – К., 1990. – С.21–23, 26–28. У підсумок ми не внесли Печерськ, оскільки розташовані там школи доцільніше враховувати разом з іншими частинами Києва.

[46] Там само. – С.31–32, 34–36, 52–55, 74–75, 82–85, 113–114, 117–120.

[47] ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19322. – Арк.27–27-зв., 306–309; Спр.19325. – Арк.153–160; Спр.19689. – Арк.7-зв., 399–402; ІР НБУ. – Ф.І. – Спр.54333. – Арк.255–288, 546–551; Спр.54335. – Арк.281–319.

[48] *Титов Ф.И.* Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII – XVIII веках. – К., 1905. – Т.2. – Ч.1. – С.76.

[49] ЦДІАК. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.1591. – Арк.44–45.

[50] *Петров Н.И.* Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – К., 1904. – Т.1. – Ч.1. – С.407–409.

[51] *Лазаревский А.М.* Вказ.пр. – С.84–85.

Щодо 40-х років XVIII ст. наявна інформація по дев'яти з десяти полків, але статистичні дані по Миргородському полку є фрагментарними, про що зазначалось вище. Також бракує даних по Нехворощанській сотні Полтавського полку, в якій у 1737 та 1755 рр. ревізії фіксують три школи[52], та Журавській сотні Прилуцького полку. Згідно з ревізією 1732 р. в ній нараховувалося два парафіяльних навчальних заклади[53].

Поміж ревізій 40-х років серед інших були опрацьовані матеріали по Стародубському та Гадяцькому полках, інформації про які немає в статті Лазаревського. Для відтворення детальнішої картини наводимо дані стосовно цих двох полків по сотнях. Отже, в Стародубському полку, за ревізією 1748 р., нараховувалося загалом 234 парафіяльні школи[54], а по сотнях вони розподілялись таким чином: у Бакланській було 14 шкіл, в Мглинській – 13, Новгородській – 39, Новоміській – 30, Погарській – 9, Почепській – 32, Стародубській – 51 (в самому Стародубі було 16 шкіл)[55], Топальській – 27, Шептаківській – 19. У Гадяцькому ж полку на рік раніше їх було 48[56]. Зокрема, у Веприцькій сотні перебувало 4 парафіяльні освітні заклади, у Гадяцькій I – 11 (в тому числі в Гадячі 6 шкіл)[57], Гадяцькій II – 6, Грунській – 7, Зінківській – 6, Ковалівській – 1, Комишнянській – 3, Куземській – 3, Лютенській – 1, Опішнянській – 4, Рашівській – 2. Всього ж по дев'яти полках Гетьманщини зафіксовано 1169 шкіл[58].

Супроти 30-х років, за даними ревізій щодо порівнюваних територій, по всій Гетьманщині зміни в загальній чисельності на 40-ві роки були вельми незначними і становили приріст в 1,74%. Повільний розвиток мережі шкіл пояснюється несприятливою демографічною ситуацією, яка склалася в цей період по всій Російській імперії. Зокрема, подібному розвитку подій найбільше сприяло ведення російсько-турецької війни 1735–1739 рр., основний тягар якої ліг якраз на Гетьманщину, та війна з Швецією 1741–1743 рр. До того ж, у ці роки зафіксовано низку стихійних природних явищ та неврожаїв[59].

Проте по деяких полках коливання були досить відчутні. Так, по Прилуцькому і Чернігівському відбулося зменшення кількості парафіяльних освітніх закладів відповідно на 17,86% та 15,29%. У той же час чисельність

---

[52] ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19317. – Арк.155–155-зв.; Спр.19354. – Арк.194.

[53] Там само. – Спр.19325. – Арк.287–288.

[54] Там само. – Ф.80. – Оп.2. – Спр.319. – Арк.70–360-зв.

[55] Там само. – Арк.74-зв.

[56] Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19347. – Арк.14–357-зв.

[57] Там само. – Арк.14–53.

[58] *Лазаревский А.М.* Вказ.пр. – С.82–89; ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19338. – Арк.340–341; Спр.19345. – Арк.77–846; Спр.19347. – Арк.14–370; Спр.19689. – Арк.7-зв.; Ф.80. – Оп.2. – Спр.319. – Арк.70–360-зв.; ІР НБУ. – Ф.1. – Спр.54333. – Арк.467–473.

[59] *Кабузан В.М.* Изменение в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. – М., 1971. – С.6–7; *Мордвинцев В.М.* Церковно-вотчинное хозяйство и секуляризационная реформа на Левобережной Украине в XVIII в. Диссерт. ... д.ист.н. – К., 1999. – С.432–437.

шкіл по Ніжинському та Переяславському – зросла на 14,95% і 15,45%, що, на нашу думку, значною мірою пов'язане з внутрішньою міграцією людності Гетьманщини в напрямку з півночі на південь та південний схід. Зменшення кількості шкіл та дуже незначний приріст якраз по двох південно-східних полках – Миргородському та Полтавському – завдячує подіям 1737 р., коли на зазначені території здійснили напад татари, які завдали значних матеріальних і демографічних втрат для регіону[60].

Незначне збільшення кількості шкіл відносно їх генеральної сукупності (коливання чисельності знаходиться в межах статистичної похибки) за вказаний відтинок часу, попри певний внутрішній перерозподіл, дає можливість з високою імовірністю відновити повну картину щодо мережі шкіл по всіх десяти полках, взявши за основу повніші дані 40-х років та заповнивши наявні лакуни інформацією по 30-х (йдеться про Київський та Миргородський полки). Отже, в 40-х роках по всій території Гетьманщини нараховувалося приблизно 1329 парафіяльних шкіл. При врахуванні показників по Нехворощанській та Журавській сотнях генеральна сукупність буде дорівнювати 1334 освітнім закладам.

Ревізії 50-х років, на жаль, в архівосховищах Києва репрезентовані найгірше. Наявні матеріали тою чи іншою мірою охоплюють шість з десяти полків Гетьманщини; найповнішими є дані по Чернігівському та Гадяцькому. Повністю відсутня інформація стосовно Лубенського, Київського, Ніжинського, Стародубського полків. У решті з них зафіксовано 552 школи[61]. Подібна фрагментація заважає повною мірою відтворити картину динаміки зрушень, проте наявні дані засвідчують, що по всіх полках, ревізії яких були нам доступні, відбувалося досить помітне збільшення чисельності парафіяльних шкіл, яке по порівнюваних територіях, щодо попередніх даних 40-х років, становить у середньому 11,58% (див. табл. 1). Найбільше зростання чисельності парафіяльних шкіл ревізії фіксують у двох південних полках – Переяславському та Полтавському, а також у східному – Гадяцькому, який впритул прилягав до активно залюднюваних полків Слобожанщини. Збільшення кількості освітніх закладів в останньому є найбільш вражаючим, оскільки інтервал між спостереженнями 40-х і 50-х років сягає всього три роки, а приріст становить 13 шкіл. Подібний досить стрімкий розвиток мережі парафіяльних освітніх закладів за цей період у значній мірі можна пояснити відносно сприятливою демографічною ситуацією[62]. Велась лише Семирічна війна, наслідки якої не могли позначитися на

[60] *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – К., 1995. – Т.2. – С.94.

[61] ІР НБУ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.4286–4293. – Арк.48–51-зв.; ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19321. – Арк.332–423; Спр.19322. – Арк.306–309; Спр.19325. – Арк.153–160; Спр.19336. – Арк.260–260-зв.; Спр.19350. – Арк.98–428; Спр.19351. – Арк.58–209, 238–239-зв., 257; Спр.19352. – Арк.75–198-зв., 283–307, 407–410, 572–575; Спр.19354. – Арк.20, 172–194, 232-291, 282–386; Спр.19356. – Арк.197–198, 124–124-зв., 271–273; Спр.19357. – Арк.11–29-зв., 53–303; Спр.19360. – Арк.210–212, 228–432, 493–506, 603–649, 684; Спр.19365. – Арк.571–578; Спр.19682. – Арк.48–285-зв.; Чернігівський обласний історичний музей ім.В.В.Тарновського. – Спр. Ал 566. – Арк.9-зв.

[62] *Кабузан В.М.* Вказ.пр. – С.11.

статистичних показниках використаних нами ревізій, оскільки всі, крім однієї, відносяться до більш ранніх років.

Маючи історичну вибірку матеріалів щодо чисельності шкіл 50-х років, було здійснено спробу на її підставі реконструювати генеральну сукупність за цей період. Оскільки зазначена вибірка у відсотковому вираженні показує зростання кількості парафіяльних шкіл між 30-ми і 40-ми роками, близьке до значення виведеного по семи полках Гетьманщини (різниця становить всього 0,63%), ми вважали за можливе використати середній відсоток зростання за період між 40-ми та 50-ми роками для його екстраполяції на сумарну кількість шкіл у 40-х роках, відтворивши таким чином загальну чисельність парафіяльних освітніх закладів для 50-х років XVIII ст. Відштовхуючись від показника 40-х років в 1334 школи та додавши вищевизначений середній для всіх порівнюваних даних відсоток зростання на 50-ті роки (11,58%), було одержано результат в 1488 освітніх закладів для цього періоду.

Окрім чисельності шкіл, за допомогою полкових ревізій, як зазначалось вище, можна встановити співвідношення між тим, скільки було парафіяльних учбових закладів в селах та містах і містечках, а відтак – скласти уявлення про доступ до початкової освіти міських та сільських мешканців. При проведенні дослідження ми ідентифікували тип того чи іншого населеного пункту згідно із застосованим до нього визначенням в ревізіях.

Найповнішими для подібного виду розрахунків є ревізії 30-х років. Так, по семи полках Гетьманщини в цей період було 31,98% шкіл у містах та містечках і відповідно 68,02% – у сільській місцевості[63]. Майже те саме співвідношення залишиться і в тому випадку, якщо до наведених даних додати показники 40-х років по Гадяцькому та Стародубському полках, інформації про які за попередній період немає[64] (див. табл. 3). У результаті цієї операції співвідношення змінюється всього на 1,53% на користь сільських шкіл. Очевидно, що генералізовані дані не зазнали б серйозних змін при можливості долучити матеріали стосовно Київського полку. По-перше, про це свідчить сама структура згаданої адміністративної одиниці. У податкових реєстрах 50-х років XVIII ст. зафіксована значна кількість поселень як сільського, так і міського типу[65], тому відчутного домінування кількості шкіл в одному типі населених пунктів над іншим бути не могло.

---

[63] ІР НБУ. – Ф.1. – Спр.54333. – Арк.181–751; 54335. – Арк.271–448, 468–553-зв.; Спр.54476–54478. – Арк.45–396; Спр.58241. – Арк.73–74, 440–442, 461–463; ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19317. – Арк.68–69-зв., 155–155-зв.; Спр.19318. – Арк.313–313-зв.; Спр.19319. – Арк.18–55; Спр.19320. – Арк.289–292, 358–359-зв.; Спр.19322. – Арк.27–27-зв., 117–118, 229–309; Спр.19325. – Арк.153–288; Спр.19326. – Арк.66–67, 435–435-зв., 512–514; Спр.19336. – Арк.195–260, 360–386, 477–484, 528–533; Спр.19345. – Арк.192–202-зв.; Спр.19365. – Арк.310–407, 439–637; Спр.19368. – Арк.456-зв.; Спр.19371. – Арк.27–298, 707–707-зв.; Спр.19373. – Арк.26–210; Спр.19376. – Арк.308–309-зв.; Спр.19377. – Арк.440–440-зв.; Спр.19689. – Арк.7-зв., 23–25, 55–57, 254–261, 399–402.

[64] ЦДІАК. – Ф.80. – Оп.2. – Спр.319. – Арк.70–360-зв.; Спр.19347. – Арк.14–357-зв.

[65] Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України... – С.20–28.

По-друге, загальна чисельність шкіл у полку визначена нами як 110, враховуючи подібне співвідношення між типами поселень, а також те, що при генералізації даних ця величина становила б 7,68%, отримані показники залишились би приблизно в тих самих межах.

Найбільше сільських шкіл у відсотковому співвідношенні спостерігалось у двох найпівнічніших полках – Стародубському та Чернігівському. Також понад 70% сільських шкіл було ще у трьох полках: Ніжинському, Прилуцькому та Лубенському. Переважали ж міські парафіяльні освітні заклади в двох полках: Полтавському та Гадяцькому. Таке співвідношення відповідає специфіці структури поселень у цих адміністративних одиницях. Так, наприклад, у Полтавському полку було одинадцять сотень, які складались або просто з містечка, або з містечка та декількох сіл. Подібна ситуація спостерігалась і в Гадяцькому полку[66]. На жаль, порівняти показники розташування парафіяльних шкіл у міській та сільській місцевості з подібним співвідношенням населення Гетьманщини XVIII ст. на даному етапі вивчення масових статистичних джерел неможливо через відсутність подібних спеціальних досліджень. Але і сам по собі виявлений баланс між школами в селах та містах є доволі промовистим і апріорі був наближеним до відповідного розподілу населення, що давало можливість забезпечити більш-менш рівний доступ до початкової освіти сільських і міських мешканців Гетьманщини.

Отже, полкові ревізії 30–50-х років XVIII ст. засвідчують існування розгалуженої, у динамічному розвитку мережі парафіяльних шкіл, яка забезпечувала фактично рівні умови доступу до початкової освіти сільським та міським мешканцям. Значна чисельність шкіл, їхнє неухильне кількісне зростання в зазначений період вказує на високу інтенсивність суспільного життя на рівні парафіяльних громад та на велику потребу в початковій освіті тогочасного суспільства, яка задовольнялася шляхом утримання старих та побудовою нових освітніх установ.

Згідно з матеріалами ревізій 30–40-х років XVIII ст. загальна кількість парафіяльних шкіл Гетьманщини через несприятливу соціально-політичну ситуацію була більш-менш сталою і становила приблизно 1334 освітні заклади, натомість змінилась конфігурація розташування у напрямку з півночі на південь та південний схід. У період же з 40-х по 50-ті роки в усіх полках відбулося досить помітне зростання мережі освітніх закладів цього типу, ймовірно, до 1488 установ, спричинене стабільнішими умовами для розвитку парафіяльних шкіл.

---

[66] Там само. – С.16–18, 73–76.

ДОДАТКИ

Таблиця № 1. Динаміка чисельності парафіяльних шкіл Гетьманщини за матеріалами ревізій 30–50 років XVIII століття

Назва полку	Кількість шкіл в абсолютних цифрах на 30-ті роки	Кількість шкіл в абсолютних цифрах у 40-х роках	Зміни чисельності шкіл в абсолютних цифрах у порівнянні з 40-ми роками*	Зміни чисельності шкіл у % в порівнянні з 40-ми роками	Кількість шкіл в абсолютних цифрах на 50-ті роки	Зміни чисельності шкіл в абсолютних цифрах у порівнянні з 30-ми роками	Зміни чисельності шкіл у % в порівнянні з 30-ми роками	Зміни чисельності шкіл в абсолютних цифрах у порівнянні з 40-ми роками	Зміни чисельності шкіл у % в порівнянні з 40-ми роками
Гадяцький	–	48	–	–	61	–	–	+13	+27,08
Київський	33(110**)	–	–	–	–	–	–	–	–
Лубенський	178	187	+9	+5,05	–	–	–	–	–
Миргородський	89	39	–3	–7,14	39	+1	+2,86	+3	+12
Ніжинський	194	223	+29	+14,95	–	–	–	–	–
Переяславський	110	127	+17	+15,45	129	+30	+30,30	+14	+12,17
Полтавський	96	98	+2	+2,08	114	+18	+18,75	+13	+13,26
Прилуцький	86	69	–15	–17,86	61	+2	+3,51	+3	+5,36
Стародубський	–	234	–	–	–	–	–	–	–
Чернігівський	157	144	–24	–15,29	148	+3	+2,16	+9	+6,77
Всього	*943****	*1169*	*+15*	*+1,47*****	*552*	*+54*	*+12,68*	*+55*	*+11,58*

* Тут і далі зміни в чисельності шкіл обраховувалися щодо порівнюваних територій.

** Чисельність шкіл полку в дужках подано з урахуванням нашої реконструкції.

*** Суму шкіл подано без урахування реконструкції по Київському полку.

**** Тут і далі сумарний відсоток обраховувався щодо генеральної сукупності шкіл.

Таблиця № 2. Датування ревізій, використаних для встановлення чисельності шкіл 30–50-х років XVIII століття

Назва полку	Датування ревізій, використаних для встановлення чисельності шкіл 30-х років	Датування ревізій, використаних для встановлення чисельності шкіл 40-х років	Датування ревізій, використаних для встановлення чисельності шкіл 50-х років
Гадяцький	–	1747	1750
Київський	1737	–	–
Лубенський	1740 (1747)*	1747 (1740)	–
Миргородський	1737, 1738	1741	1752
Ніжинський	1732, 1734, 1737, 1738	1747 (1737)	–
Переяславський	1732, 1734, 1737, 1738	1740, 1741	1750, 1752, 1755
Полтавський	1737, 1738	1745	1750, 1755
Прилуцький	1732	1740	1750, 1759 (1732)
Стародубський	–	1748	–
Чернігівський	1737, 1739, 1740, 1741	1748	1750–1751, 1755 (1739, 1741)

* У дужках наведено рік ревізії, згідно з якою заповнювались пропуски стосовно міст та містечок.

Таблиця № 3. Розташування парафіяльних шкіл Гетьманщини у сільських та міських населених пунктах за матеріалами ревізій 30–40-х років XVIII століття

Назва полку	Загальна чисельність шкіл	Кількість шкіл у містах і містечках в абсолютних цифрах	Кількість шкіл у селах в абсолютних цифрах	Кількість шкіл у містах і містечках у %	Кількість шкіл в селах у %
Лубенський	178	42	136	23,60%	76,40%
Миргородський	89	41	48	46,07%	53,93%
Ніжинський	194	54	140	27,84%	72,16%
Переяславський	110	36	74	32,73%	67,27%
Полтавський	96	62	34	64,58%	35,42%
Прилуцький	86	22	64	25,58%	74,42%
Чернігівський	157	34	123	21,66%	78,34%
Загалом:	*910*	*291*	*619*	*31,98%*	*68,02%*
За ревізіями 40-х років					
Гадяцький	48	33	15	68.75%	31,25%
Стародубський	234	39	195	16,67%	83,33%
Загалом:	*1192*	*363*	*829*	*30,45%*	*69,55%*

Гістограма 1.
Динаміка чисельності парафіяльних шкіл в містах і містечках Миргородського, Переяславського, Полтавського і Чернігівського полків за порівнюваними даними ревізій 30-х та 50-х років XVIII століття

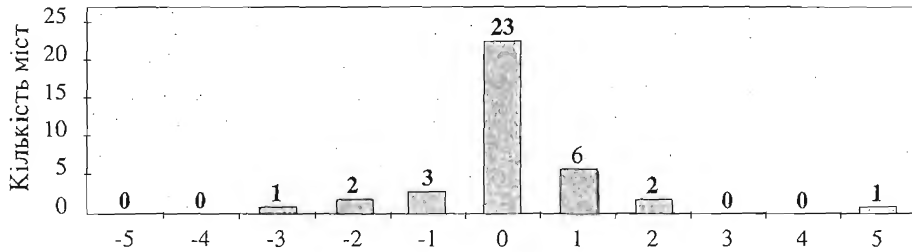

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ *(Київ)*

ДІАЛЕКТИКА ІРРАЦІОНАЛЬНОГО Й РАЦІОНАЛЬНОГО В РОСІЙСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Основним завданням української історичної науки на сучасному етапі є вирішення проблеми інтеграції національної історії у світову. Ця проблема внаслідок різноманітних причин не була вирішена українськими науковцями, тому й досі трапляється багато труднощів зі створенням концепції інтеграції і її реалізацією[1].

Чи не найбільший політичний вплив на формування української історичної думки нової доби мали російська й польська історична думка. З одного боку, такі течії, як російський позитивізм і неопозитивізм, польський консерватизм і неоромантизм, тісно переплелися з українським позитивізмом і неопозитивізмом, з іншого – мали низку подібних рис з українським консерватизмом і неоромантизмом. Тому для з'ясування цих спільних рис, а разом з тим і відмінностей, у досвіді інтеграції, накопиченому нашими історичними сусідами – росіянами і поляками, вважаю за потрібне зупинитися в цій статті на розкритті основних історіософських положень і концепцій російської і польської історичної думки. Цей аналіз має також особливе значення, на відміну від вивчення, наприклад, французького та німецького досвіду інтеграції, оскільки саме з Росією і Польщею Україну зв'язувало політичне питання напряму. Ці перспективи й онтології політично домінуючих націй, які проходили у значній мірі спільні з Україною шляхи розвитку, впливали політично або культурно не лише на Україну, але й одна на одну. Це, на нашу думку, слід враховувати при аналізі російської і польської історичної думки. Надзвичайно важливо з'ясувати, як росіяни й поляки вирішували проблеми діалектики ірраціонального й раціонального, поєднання історичного та природничо-наукового факторів в історичних дослідженнях, якою мірою вони впоралися з проблемою інтеграції в досліджуваний період і чи впоралися взагалі (а якщо ні, то

---

[1] Див. про постановку цієї проблеми крізь призму з'ясування різних перспектив української історії в польській, російській, єврейській, німецькій та інших історичних науках: *Потульницький В.А.* Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть // Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С.3–20; №2. – С.27–47; №3. – С.22–44; №4. – С.20–37.

що саме ставало на заваді вирішенню проблем інтеграції), як вони намагалися сконструювати власну перспективу інтеграції своєї історії у світову. Цей аналіз, на думку автора, також дасть можливість сучасним українським історикам простежити методом ретроспекції певні паралелі, які виникають на перехідних, трансформаційних етапах історії в народів, що стоять перед завданням поєднання діалектики власної історії зі світовою, допоможе уникнути повторення невдалого досвіду і сприятиме профілактиці помилок у стратегії інтеграції[2].

§1. Онтологічні парадигми в російській історичній думці

Проблеми філософії історії віддавна займали визначне місце в російській історичній науці. Основну увагу російська історіософія звертала на дослідження суспільно-політичних явищ, менше займаючись економічною історією. Російська історіософія отримала свій найбільший розвиток у другій половині XIX ст. з появою етичного, чи ідеалістичного, позитивізму, який представляли в російській науці Н.К.Михайловський, М.І.Кареєв, В.О.Ключевський та інші й найхарактернішою рисою якого було поєднання позитивних методів у дослідженні конкретного матеріалу з визнанням потреби етичної оцінки явищ і еволюції політичної. До цього напрямку належав і український учений Б.Кистяківський, який визнавав методологічний і гносеологічний плюралізм, що надавав науковцям право мати власні методи дослідження, "не виключаючи монізму в загальній синтезі"[3]. Світогляд Кистяківського формувався під сильним впливом неокантіанства, насамперед – баденської школи (В.Віндельбанд, Г.Ріккерт) і російської соціології (Н.К.Михайловський та ін.).

Завдяки працям російських (П.Г.Виноградов, В.І.Гер'є, В.О.Ключевський, П.М.Мілюков, О.Є.Пресняков та ін.) та українських (М.М.Ковалев-

---

[2] Див. про труднощі виведення наукового поняття історії України зокрема, й українського варіанта стратегії інтеграції взагалі: *Потульницький В.А.* Виведення наукового поняття історії України: методологічні проблеми, перспективи, концепції // Методологічні проблеми суспільно-гуманітарних наук і освіти в період трансформації суспільства. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Дніпропетровськ, 4–5 березня 1999 р. – Дніпропетровськ, 1999. – С.4–24; *його ж.* Основні етапи розвитку української історичної думки в європейському контексті // Схід–Захід. – Харків, 1999. – №2. – С.13–62; *Potul'nyc'kyj V.* Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im 19. Jahrhundert // Zeitschrift für Ostmitteleuropa – Forschung. – 1997. – Bd.46 (4). – S.475–499; *idem.* The Image of Russia and the Russians in Ukrainian Political Thought (1860–1945) // Quest for Models of Coexistence: National and Ethnic Dimensions of Changes in the Slavic Eurasian World / Ed. by K.Inoue and T.Uyama (Slavic Research Center, Hokkaido University). – Sapporo, 1998. – P.163–195; *idem.* The Image of Ukraine and Ukrainians in Russian Political Thought (1860–1945) // Acta Slavica Japonica. – 1998. – T.XVI. – P.1–29; *idem.* Jews and Jewish. Theme in Ukrainian Historical Thought // Jews in Eastern Europe. Journal of the Center for Research and Documentation of East European Jewry of the Hebrew University of Jerusalem. – Givat-Ram, Jerusalem, 2001. – №3. – P.3–34; та інші праці.

[3] *Кистяковский Б.* Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – С.704.

ський, І.В.Лучицький) учених російська історія вийшла на передові позиції у світовій науці. Позитивістська парадигма в історії була реалізована в численних монографіях, курсах лекцій, навчальних і популярних посібниках з різноманітних розділів російської і всесвітньої історії. Як відомо, взагалі позитивістська парадигма в історії формувалася під великим впливом природознавства, з яким пов'язувалися надії на зведення наук про суспільство до рангу точних. У самому ж природознавстві до середини XIX ст. виробилися загальні пізнавальні установки так званої "класичної науки", але одночасно відбувався процес диференціації дисциплінарних ідеалів і норм дослідження, відображаючи специфіку досліджуваних об'єктів. Розвиток історіографії цілком вкладався у визначені параметри з тим лише застереженням, що зрушення в історіографії відбувалися з істотною затримкою, що свідчило про залежність історії від світоглядних зрушень загальнішого плану[4]. На формування світогляду російських істориків другої половини XIX ст. природознавство впливало як безпосередньо своїми науковими здобутками, так і опосередковано філософією позитивізму, що виходила з ідеї єдності наукового знання. Найсолідніші дослідження в галузі суспільствознавства відкинули спроби прямого перенесення методів і норм вивчення природознавства в історичне дослідження, але це не знімало загальної постановки питання.

Приведення позитивістської парадигми до реалій саме історичної науки на основі врахування специфіки пізнання в історії вперше в російській історіософії намагався здійснити видатний російський теоретик і методолог історичної науки М.І.Кареєв, якому належить пріоритет у постановці цілого ряду історіософських проблем. Він розглядав такі питання, як місце історії серед інших наук, співвідношення суб'єкта й об'єкта в історичному дослідженні, соціальна природа історичної науки та ін.

Побудову власної історіософії вчений починає з класифікації наук і з'ясування місця історії серед них. Поряд з теоретико-пізнавальним принципом розподілу наук у класифікації Кареєва домінував принцип наявності етичного відношення в пізнанні. Проте деяка схожість з неокантініанством у цьому питанні не дає підстави твердити про тотожність методу віднесення до вартості, яку обстоювали німецькі вчені, з етичною оцінкою Кареєва. Вважаючи, що історіософія узгляднює еволюцію людських суспільств з точки зору теорії прогресу, вчений розділив історіософію на теорію історичного знання і теорію історичного процесу.

Специфіку дослідження в історичній науці Кареєв насамперед виводив з особливостей об'єкта історичного дослідження[5]. Для нього соціальний факт (факт дійсності) органічно включає в себе суб'єктивний елемент. Це

---

[4] *Hecker Hans.* Russische Universal – Geschichtsschreibung. Von den "Vierziger Jahren" des 19. Jahrhunderts bis zur sowjetischen "Weltgeschichte". – München; Wien, 1983. – S.114–117.

[5] Принципові моменти концепції історика були викладені ним найдокладніше в його докторській дисертації "Основні питання філософії історії" (М., 1883. – Т.1–2).

внутрішній світ особистості, що відіграє вирішальну роль в історії. Для його розуміння необхідне суб'єктивне ставлення до минулого, яке базується на співчутливому переживанні. Впровадження суб'єктивного ставлення в наукове пізнання минулого протиставляло позицію Кареєва позитивістському ідеалу, який передбачав виключення суб'єктивного елементу з процесу дослідження. Проте, на відміну від "чистих" позитивістів (В.Дільтей, Н.К.Михайловський), Кареєв відмовлявся знаходити в співчутливому переживанні специфічний метод пізнання в історії, відстоюючи метод загальнонауковий[6].

Другий момент, яким Кареєв обумовлював наявність суб'єктивного елементу в суспільних науках, пов'язаний з дотичністю соціального факту з філософським переконанням, моральними правилами, суспільними ідеалами кожного конкретного дослідника. Тут ідеться про наявність в історії певної обов'язкової етичної оцінки на основі певного морального ідеалу. Як керівну ідею для відбору фактів, їх побудови в певну модель і оцінку історик пропонував ідею прогресу. Тут важливо підкреслити, що оцінку фактів учений виносив за рамки наукового дослідження, а характерною ознакою науки взагалі вважав залежність знання від свого об'єкта. Концепція Кареєва передбачала поєднання визнання соціальної обумовленості історичного пізнання з намаганням елімінувати вплив на дослідника суспільного середовища[7]. Вказуючи на необхідність зв'язку суспільної науки з практичним життям, учений закликав дослідників спробувати піднятися над ним. Кареєв стверджував, що історики в своїх дослідженнях відображають ту чи іншу епоху, залежать від характеру суспільного життя в даний конкретний час і, вирішуючи проблему, як сумістити визнання соціальної обумовленості історичного дослідження з його об'єктивністю, доводив, що зразок природознавства не може служити абсолютним орієнтиром для історика. Це твердження вченого суперечило позитивістському постулатові про отримання позачасового абсолютного знання. Тому колеги Кареєва – позитивісти – звинувачували його у пропаганді суб'єктивізму. Заперечуючи подібні звинувачення, Кареєв намагався знайти вихід зі становища у відмежуванні "законного суб'єктивізму" від "пристрастей і односторонностей", під якими розумів впливи на дослідника, що породжувалися соціальним, національним середовищем, партійною приналежністю історика тощо. Розглядаючи ці впливи як "випадкові", вчений пропонував піднятися над ними і пристати до точки зору "розвинутої людської особистості".

Питання про соціальні функції історіософії М.Кареєв вирішував у прямому зв'язку з програмою російського лібералізму. Серед цих функцій він виділяв евристичну, формування національної свідомості і соціальної пам'яті. Кареєв обґрунтовував збереження автономії історичної науки в суспільних структурах[8].

---

[6] *Hecker Hans.* Op.cit. – S.156–157.

[7] Ibidem. – S.157–158.

[8] Ibidem. – S.158–159.

На думку Кареєва, історичні факти ніколи не повторюються; вони є повністю індивідуальними[9]. В результаті, оскільки закони спричинюють постійні відносини і немає нічого незмінного та постійного в історії, то не може існувати в принципі й такого явища, як історичний закон чи закони історії. Історія є феноменологічною дисципліною, і найбільше, на що історик, за Кареєвим, може розраховувати, – це добре обґрунтоване узагальнення. "Дайте історикові узагальнювати, – пише Кареєв. – Його узагальнення можуть принести велику користь для соціології також. Але не дозволяйте йому вважати, що формули, укладені ним, є законами історії, оскільки вони є лише емпіричними узагальненнями"[10]. Разом з тим заперечувати існування історичних законів – це не означає заперечувати, "що в історії, як і у самій природі, відповідність з законами є правилом (господствует законообразность)"[11]. Це не означає, що історія як дисципліна має втягувати себе в пошуки законів, тому що єдиними законами, яких вона для себе вимагає, є "закони психології (індивідуальні й колективні) та соціології в обох своїх аспектах – статичному і динамічному. Немає і не може бути історичних законів, але існують психологічні й соціологічні закони, і тому співвідношення з законами, яке маємо в історії, не є якимсь видом спеціального історичного співвідношення, але є загальною психологічною чи соціологічною відповідністю з законами"[12].

Кареєв вважає, що коли прояснити термінологічну плутанину, яка виникла навколо терміну "філософія історії", багато проблем відпадуть самі по собі. Три основних інтерпретації цього терміну, які він визначає, такі: 1) "філософський перегляд долі людства в минулому"; 2) "пошук загальних законів соціального життя"; 3) "філософські трактати про теорію історичного знання"[13]. Очевидно, за Кареєвим, друга функція становить завдання контівської соціології. Менш очевидно видається, що Кареєв обмежує "філософію історії" тільки першою з трьох вищенаведених інтерпретацій. "Філософській теорії історичного знання (і історичного процесу)" він дає назву "історіософія"[14]. Історіософія позичає від філософії "найзагальніші погляди", від соціології – "закони духовного і соціального життя", від історії – "історичні методи"[15].

Відомо, що Конт поділяв соціологію на її статичні й динамічні аспекти, і Кареєв схвалює його визначення у використанні синхронного підходу до вивчення людського суспільства. Аналіз діахронного компонента має випливати з "динамічної морфології суспільства", тобто з пояснення структури й форми тих змін, які суспільство переживає в своєму русі через

---

[9] *Кареев Н.* Основные вопросы философии истории. – СПб., 1887. – Ч.1. – С.9.

[10] Там само. – С.9–10.

[11] *Його ж.* Историология. Теория исторического процесса: В сериях "Из лекций по общей теории истории". – Петроград, 1915. – Ч.2. – С.37.

[12] Там само.

[13] *Його ж.* Основные вопросы философии истории. – Ч.1. – С.2.

[14] Там само.

[15] Там само. – С.14.

певні послідовні етапи[16]. Кареєв визначає філософію історії як "абстрактно-феноменологічне зображення змін в житті суспільства"[17]. Вона не спроможна знаходити закони в історії не лише тому, що не існує єдиного закону, але й через те, що ті закони, які існують в історії, є провінцією соціології і психології. Кареєв характеризує філософію історії як таку, що відрізняється від загальної історії "лише більшою абстрактністю і ближчим співвідношенням до суб'єктивних законів людської душі"[18]. За його визначенням, історіософія постає з поєднання інтегративного компонента філософії, базових методологічних принципів історії і законів соціології і психології. Американський дослідник Геккер, визначаючи підхід Кареєва до історіософії, стверджував: "...таким чином, філософія історії і соціологія близько співвідносяться між собою: історія постачає матеріал, соціологія вказує, що саме є постійним в історичному процесі, а філософія історії виводить свій телеологічний урок зі встановлених фактів"[19]. Результат буде мірилом, планом для оцінювання дії особистості в історичному процесі та для позначення загальних вимірів цілі в історії взагалі.

Кожна галузь науки, на думку Кареєва, потребує "певної керівної ідеї, яка б служила принципом класифікації ("группировки")"[20]. Все питання, таким чином, зводиться до селекції цього принципу. Найкращим уніфікуючим принципом (першоосновою) для філософії історії є, на думку вченого, ідея прогресу. Він наполягає, що формула прогресу є необхідною як "суб'єктивність a priori". Виявлення законів еволюції суспільства (супраорганічних) є завданням a posteriori, але ідея прогресу "не може бути визначена інакше, ніж a priori, перебуваючи у відповідності з нашим ідеалом життя суспільства, а це уконституйовує щось суб'єктивне як стартову точку дедукції"[21]. Кареєв простежує еволюцію ідеї прогресу в історії, що з плином часу стає все більш науковою. У XVIII ст. вона була "більше дворянським поклонінням серцю, гіпертрофованою вірою в душу, а не науковою правдою"[22]. У XIX ст. історична думка переросла цю віру, виробивши головним чином основи "еволюціонізму", і "зараз прогрес не може бути іншим, ніж певною еволюцією, певним розвитком, і знання його законів встановлюється тільки на базі знань законів еволюції в цілому"[23]. У XIX ст. з'явилася теорія біологічної еволюції, зародилася сучасна антропологія, порівняльне вивчення культури, були зроблені спроби наукового

---

[16] *Кареев Н.* Историология. – С.26–27.

[17] *Його ж.* Основные вопросы философии истории. – СПб., 1889. – Ч.2. – С.11.

[18] Там само. – С.9.

[19] *Hecker Julius F.* Russian Sociology: A Contribution to the History of Sociological Thought. Studies in History, Economics and Public Law. – New York, 1915 (Ed. by the Faculty of Political Science of Columbia University). – Vol.LXVII. – P.177.

[20] *Кареев Н.* Основные вопросы философии истории. – Ч.1. – С.164.

[21] Там само. – Ч.2. – С.202.

[22] *Його ж.* О современном значении философии истории. – Варшава, 1884. – С.9.

[23] Там само.

вивчення феномена соціального життя[24]. У результаті вчені виробили контури еволюції в біології, психології і соціології. Звідси походять три базових першооснови легітимності самої ідеї прогресу: праця Конта, "еволюціонізм" Дарвіна, Спенсера і порівняльне вивчення етнографічного, культурного й соціального матеріалу[25]. Таким чином, саме в цих дисциплінах "історики мають шукати ідеї, які можуть прикладатися до історичного процесу як певний вид еволюції і застосовуватися до прогресу як визначений вміст історичного процесу"[26]. Іншою стороною цього умовиводу є той факт, що загальна ідея прогресу може розподілятися на п'ять субкатегорій: інтелектуальний ("умственный"), моральний, політичний, юридичний і економічний[27]. У кожній з цих площин існує еволюція. З того часу, як ми одержали можливість справді спостерігати прогрес у декількох площинах, реальною стала наукова, "еволюційна" база для прогресу взагалі. У цьому сенсі трактувати людську історію як прогресивну означає не діяти метафізично жодною мірою. Моральний і інтелектуальний прогрес, на думку Кареєва, є "одним з найважливіших ("крупнейших") історичних фактів"[28]. Глибше розуміння цінності ("достоинства") людської особистості ("личности") є прикладом для морального прогресу.

Узагальнення, які здійснює історик, якщо вони не є лише психологічними або соціологічними законами, – це не більше як загальне підсумовування груп фактів[29]. Таким чином, "історичний закон", що всі імператори з дому Августа померли насильницькою смертю, є узагальненням з історичних фактів стосовно смертей Тіберія, Калігули, Клавдія і Нерона[30]. Все це не є законом історичним чи будь-яким іншим. Подібні інші широкі історичні рухи, які іноді трактуються як закони, насправді такими не є. За приклади можна взяти німецький Drang nach Osten, боротьбу за степи, яку проводили русичі, консолідацію французької монархії і фрагментацію німецьких держав. Усе це не є законами жодною мірою. Немає закону і в тому, що німецький народ мав рухатися на схід[31]. Насправді все це, на думку Кареєва, є "дуже складними процесами, що залежали від цілої серії причин, в яких виявляється певна відповідність законів ("законообразность") в сенсі комбінованої дії декількох більш елементарних законів[32].

---

[24] *Кареев Н.* Основные вопросы философии истории. – Ч.1. – С.150.

[25] *Його ж.* Чем должна быть теория прогресса // Русское богатство. – 1886. – С.117–118.

[26] *Його ж.* О современном значении философии истории. – С.9.

[27] *Його ж.* Основные вопросы истории философии. – Ч.2. – С.239.

[28] *Його ж.* Историология. – С.303.

[29] *Його ж.* Моим критикам: Защита книги "Основные вопросы философии истории". – СПб., 1884. – С.50.

[30] Там само.

[31] Насправді зріст влади і населення в Європі та поступовий занепад великих степових імперій і номадних завоювань ведуть до перестановки місцями руху "схід-захід", що стає різновидом всеєвропейського Drang nach Osten. Див.: *Norman Davies.* Heart of Europe: A Short History of Poland. – Oxford, 1987. – P.282.

[32] *Кареев Н.* Историология. – С.35.

Оскільки історія пов'язана з психологією та соціологією і перебуває з ними в службовому зв'язку, то вона має також постачати активні складники для ідеї прогресу, яка сама по собі є суттєвим компонентом обох: і філософії історії, і історіософії. Філософія історії не може залежати від локальних обставин або приватного інтересу. Вона має застосовуватися до всієї суспільності, "має підняти людство вище індивідуальної нації і обдумувати його минуле з космополітичної точки зору, досліджувати все культурне життя і не відсепаровувати його елементи"[33]. Для осягнення цієї мети філософія історії має подати глибокий і всебічний синтез історичного знання, але це історичне знання не може походити від вивчення минулого, обмеженого національними або тимчасовими лімітами. Історичне знання є повним та інтегральним тоді, "коли воно застосовується до всіх суспільств, які коли-небудь існували, і об'єднує їхні окремі історії в загальну історію, поставивши завдання зобразити еволюцію людського суспільства, подати повне, добре структуроване й інтегральне знання для вивчення всіх історичних феноменів. Чим абстрактнішим буде портрет універсальної історії, тим легше буде досягнути завершеності, повноти, пропорційності та єдності історичного знання"[34]. Визначення Карєєвим елементів історичного знання зводиться до "трьох базових аспектів історичного знання взагалі – встановлення, селекція і оцінювання фактів"[35]. Воно поєднує розуміння дороги до історичного знання з допуском вільних кордонів для написання історії. Відносини між людьми, що є об'єктом прагматичної історії, є "лише частковими прикладами співдії між індивідуумами, яка має місце в людському суспільстві в загальному"[36]. Відтак "з формальної точки зору історик-прагматик по суті оповідає ту саму річ, яку змальовує новеліст чи драматург, незважаючи на їхні різні сфери інтересів"[37]. "Спостерігаючи за методами, які застосовує історик, – пише Карєєв, – ми можемо стверджувати, що ці методи зводяться до творчої репродукції мотивів, що лежать перед окремими акціями, і індивідуальних характерів, що лежать в основі всієї поведінки історичних акторів. Іншими словами, історики впроваджують в окремі історичні процеси, які вони вивчають, сучасні психологічні досвіди (мотиви) і більш-менш перманентні психологічні умови (характери) індивідуальних осіб. Це є дуже важлива обставина, яка вказує, що історики за допомогою свого історичного відчуття ("чутье") розуміють механізм суспільства"[38].

З середини 90-х років XIX ст. ряд російських істориків, серед яких слід назвати Р.Ю.Віппера (1859–1954), Д.М.Петрушевського (1863–1942),

---

[33] *Його ж.* Основные вопросы философии истории. – Т.1. – С.224–225.

[34] *Його ж.* Философия, история и теория прогресса // *Кареев Н.* Собр.соч.: В 3-х тт. – СПб., 1912–1913. – Т.1. – С.92.

[35] *Його ж.* Основные вопросы философии истории. – Ч.1. – С.155.

[36] *Його ж.* Сущность исторического процесса и роль личности в истории // Основные вопросы философии истории. – СПб., 1890. – Т.3. – С.162.

[37] Там само.

[38] *Його ж.* Историология. – С.171–172.

В.П.Бузескула (1858–1891), М.О.Рожкова (1868–1927), М.І.Ростовцева (1870–1952), М.М.Хвостова (1872–1920), усвідомлює недостатність теоретичного обгрунтування позитивістської парадигми історії і намагається її реформувати, не виходячи за рамки філософії позитивізму. Вищеназваних авторів об'єднують підвищена увага до теоретико-методологічних питань історії разом з критичним ставленням до сучасних їм історіософських течій (перш за все до неокантіанства), обгрунтування специфіки історичного пізнання, виходячи із соціальної природи історіософії, активна розробка проблем соціальної історії і намагання критично узглядниті теорію історичного прогресу. Творчість згаданих дослідників можна підвести під дефініцію "неопозитивісти", оскільки вони, з одного боку, передивилися парадигмальні установки позитивістської історіософії, а з іншого – здійснили критику основних принципів німецького історизму. В Росії неокантіанські течії потрапляли на позитивістський ґрунт і тому в своєму "чистому" вигляді не "проросли" в історіософії. Для неопозитивістів мова могла йти не про протиставлення природничих і суспільних наук, а про виявлення специфіки пізнання в останніх. У цьому їхня принципова відмінність не лише від німецької історіософії неокантіанства, а й від їхніх наступників у Росії, які орієнтувалися на ідеалістичний історизм і християнство (М.Бердяєв, П.Біциллі, Л.Карсавін).

Розробка парадигмальних положень неопозитивізму була здійснена в роботах Р.Ю.Віппера. Не визнаючи прогресу в історії суспільства, він розглядав у своїх працях проблему "коловороту в історії"[39] і "кризи історичної науки"[40]. Формулюючи основні положення теорії історичного пізнання, Віппер поставив собі за завдання обґрунтувати специфіку історії як науки, одночасно рішуче виступаючи проти протиставлення методів історичного і природничо-наукового пізнання[41]. Критичне ставлення в дослідника викликали й неопозитивістська парадигма, й альтернативна їй концепція німецької неокантіанської історіософії. Вчений був переконаний, що для кожної групи наук є свій особливий ідеал, і зразок природознавства не можна повністю переносити до історії. Розвиваючи цю думку, Віппер розкрив специфіку суб'єктно-об'єктних відносин у суспільних науках. Відповідно на перший план він висунув вивчення колізії, що виникає в процесі пізнання між об'єктом пізнання і суб'єктом, який пізнає. Хоча об'єкт пізнання, на думку Віппера, і знаходиться поза мисленням, але дослідник не в змозі усвідомити його об'єктивно. Будь-який історичний досвід Віппер інтерпретував в суб'єктивному розумінні, оскільки пізнавальні можливості історика він обмежував його світоглядом й індивідуальними особливостями. Будь-яка історична теорія, на переконання Віппера, є відповіддю на запити того чи іншого суспільства, політичного табору, соціальної групи[42].

---

[39] *Виппер Р.Ю.* Круговорот истории. – Берлин, 1923.
[40] *Його ж.* Кризис исторической науки. – Казань, 1921.
[41] *Hecker Hans.* Op.cit. – S.170.
[42] Ibidem. – S.170–171.

Пов'язуючи результати історичного дослідження з світоглядними позиціями його автора, вчений багато уваги приділяв питанню структури світогляду, котра, на його думку, має соціальний характер. У структурі світогляду Віппер виділяв два взаємопов'язаних рівні: 1) спадкоємність традицій; 2) те, що формується під враженнями сучасності, сьогодення. Віппер уявляв собі процес мислення дослідника як поле безперервної боротьби традиції і сьогодення, боротьби, від якої залежать підсумки пізнавальної діяльності суб'єкта[43].

У науці традиційний план, вважав Віппер, реалізується за допомогою її категоріального апарату. Звідси вчений наполягав на перегляді цього апарату як спадщини того світогляду, що відходить. Серед категорій, що підлягають перегляду, в першу чергу вчений називав поняття "прогрес", "причина", "фактор", "закон". Як критерій перевірки об'єктивної істинності понять він фактично висував один: їх відповідність певним життєвим засобам суспільства. Тому ідея єдності процесу пізнання з самим життям отримала в історіографії Віппера яскраву суб'єктивістську основу. Сучасність в його розумінні була не просто ембріональним середовищем, де народжується і розвивається історична думка, але й своєрідним інструментом, що скеровує проблематику дослідження, його основні висновки й оцінки. Необмежений релятивізм теорії пізнання Віппера приводить його до висновку, що кожне нове покоління і кожна соціальна група по-новому переписує для себе історію, а історіографія визначається ним як "автобіографія суспільства", котра постійно переробляється на основі сучасних потреб.

Хоча такі відверті позитивістські висновки цілковито розходились з позитивістською традицією, але Віппер у той же час виступав рішучим критиком протиставлення історіографії іншим наукам за методом або логічною сутністю. Головним об'єктом його критики в цьому аспекті було неокантіанство. Критикуючи позитивістську парадигму історії, вчений оголосив усі найважливіші категорії науки нашими "розумовими розрізами" або "розумовими дослідами" над історичним матеріалом. Своє завдання він вбачав в аналізі реальної ціни наукових картин історії і процесу їх побудови. На думку вченого, при найближчому вивченні кожна історична картина є уявною, штучною, оскільки послідовність історичних описів означає не будову самих речей, а хід думки дослідника минулого. Історичне дослідження, за Віппером, є зведенням в одне ціле багатьох різноманітних характеристик з маси елементів, розкиданих у часі і просторі; воно є штучною, але необхідною в науці систематизацією матеріалу, яка все ж таки різниться від реального минулого.

Таким чином, історична робота для Віппера уявляється певною системою "розумових розрізів" дійсності під кутом зору, що надається сучасністю. Він рішуче виступав проти надання цим розрізам суттєвих характеристик, наполягав на їх значенні лише як "об'єктивованих моментів

[43] Ibidem.

нашої психіки". Свою концепцію "розумових розрізів" дослідник узгляднював досить широко, охоплюючи нею різноманітні елементи історичної науки і теорії, факти та загальні поняття.

Учений чітко розрізняв в історіографії факт дійсності від факту науки. Останній, як зазначав Віппер, є результатом ретроспективного аналізу минулого, наслідком теоретичної роботи над джерельним матеріалом. У цьому, за Віппером, полягає залежність історичних фактів від теоретичної позиції дослідника. Він обривав зв'язок факту з історичною дійсністю, оголосивши його однією з суб'єктивних категорій, що змінюються за своїм змістом. Найважливіші історичні поняття – причина і наслідок, історичні фактори, соціальний лад, базис і надбудова і т.ін. – розглядалися вченим виключно як "розумові розрізи" єдиного історичного потоку. Тому, на його думку, питання про домінанту того чи іншого фактора в теоретичному аспекті позбавлене змісту, оскільки тут зіставляються не реалії, а наші суб'єктивні категорії.

Критикуючи позитивістську схему всесвітньої історії як єдиного і прогресивного процесу, Віппер уже в своїх перших працях виявив себе як прихильник соціально-економічного розуміння історії, продовжуючи таким чином лінію свого вчителя професора П.Г.Виноградова. Його цікавила не боротьба ідей, а боротьба класів, партій, соціальних установ[44]. Ці погляди Віппера отримали підтримку П.Виноградова, В.Бузескула, Д.Петрушевського та інших провідних російських істориків. Характерною рисою нового напрямку в історіографії, до якого дослідник зараховував і себе, було применшення ролі особи в історії і висунення на перший план значення великих соціальних груп.

Другим структурним елементом теорії історичного процесу, яку розвивав Віппер, була загальна концепція всесвітньої історії. На противагу позитивістській теорії історичного процесу Віппер звернув увагу на конструкцію німецького вченого Едуарда Мейєра (1855–1930), яка покладала в основу заперечення історичного прогресу. Загальна схема Мейєра вплинула також і на погляди інших російських істориків, зокрема на Д.Петрушевського, М.Хвостова і М.Ростовцева. Серед ініціаторів критики теорії прогресу в російській історіософії були Віппер і Петрушевський. Відмова від ідеї прогресу розглядалася ними як необхідна вимога соціологічного підходу до історії[45]. Всесвітній історичний процес, на думку Віппера, розпадається на самостійні потоки, які в більшій своїй частині не зв'язані один з одним як ланки одного ланцюга. Злиття їх відбувається у пізніші часи. Відповідно вчений пропонує зосередити увагу на еволюції окремих культур і народів і на замкнутих їхніх групах, в котрих, на його

[44] Це знайшло своє втілення вже в його докторській дисертації "Церковь и государство в Женеве XVI века в эпоху кальвинизма" (М., 1894), в незавершеній роботі "Общество, государство, культура Запада в XVI веке" (М., 1897), серії статей і спеціальних курсів з грецької і римської історії кінця XIX – початку XX ст.

[45] *Hecker Hans.* Op.cit. – S.167–168.

думку, і реалізується дія історичної закономірності. Саме вони підлягають порівняльному дослідженню в історіографії.

Щодо цього Віппер солідаризувався з Мейєром, який стверджував, що стародавній світ є завершеним колом життєвих форм та ідей і багато в чому є аналогічним новоєвропейському. Слід підкреслити, що коли для німецького вченого ідея про два паралельні процеси в історії народів, що живуть по берегах Середземного моря, була лише емпіричним узагальненням, російський дослідник шукав тут дію соціологічної закономірності. У стародавності він знаходив і середньовіччя, і свій капіталізм, споріднений з європейським XVI–XVIII ст. Віппер намагався виділити певні культурно-історичні цикли європейської історії, що являли собою певні еволюції від варварства до цивілізації, від натурального до капіталістичного господарства. Взагалі характерною рисою Вripперівського сприймання теоретичних проблем історичного пізнання був релятивізм і скептицизм у розумінні пізнавальних можливостей історіографії[46].

Погляди В.Бузескула, М.Рожкова, М.Хвостова, М.Ростовцева, Д.Петрушевського були обережнішим варіантом, порівняно з Випперівським, перетворення позитивістського розуміння історії, хоч у загальній синтезі і збігалися з історіософією Віппера. У зв'язку історіософії з життям суспільства російські історики побачили головний фактор, що визначав специфіку історичного пізнання. Полемізуючи з об'єктивістською історіографією, Петрушевський, Бузескул стверджували, що науки, яка була б вільна від суспільних запитів, інтересів політичних партій тощо, немає і ніколи не існувало. На їхню думку, запити й суспільні потреби тогочасного суспільства завжди зрештою визначали скерованість історичних робіт, їх проблематику й оцінки. Світогляд історика безпосередньо впливає на ставлення до фактів, людей, епохи, і цей зв'язок з сучасністю є, на їхню думку, позитивним для науки в цілому, оскільки він дозволяє опрацювати нові погляди на матеріал, поглибити його розуміння. Так, розвиток капіталізму сприяв висуненню на перший план в історії соціально-економічної проблематики.

Слід підкреслити, що неопозитивісти не відкидали думки про неможливість об'єктивного пізнання. Відстоюючи загальнонауковий принцип об'єктивності та історизму в історичній науці, російські вчені виводили поняття об'єктивності не лише зі ступеня політичної заанґажованості автора, але також і з його майстерності працювати з джерелами, обізнаності у розробленості проблеми в науці, фундаментальності його наукової концепції. Таким чином, визнання релятивного характеру історичних істин неопозитивісти ставили в певні обмежувальні рамки.

Трохи інший підхід до проблеми специфіки історичного пізнання, який по суті вкладався в рамки неопозитивістської парадигми, демонстрували М.М.Хвостов і Є.М.Щепкін. Ряд ідей, запозичених у німецьких учених Ріккерта і Вундта, Хвостов синтезно трансформував на позитивістський у

[46] Ibidem. – S.169–171.

своїй основі ґрунт. Він відстоював наявність свободи волі в людській історії на противагу необхідності, яка існує в матеріальному світі. Намагаючись узгодити ідею причинності в історії зі свободою волі, дослідник доходить висновку про наявність особливої психічної причинності в історіографії. Ця психічна причинність, на думку Хвостова, має творчий характер, і тому явища духовного світу не підлягають кількісному аналізу. В історії відбувається постійне накопичення цінностей, тоді як в природі ми спостерігаємо закон збереження енергії. Поняття "психічної причинності" вводиться Хвостовим як принцип класифікації наук, і з цієї точки зору він критикує Ріккерта. Водночас Хвостов сприймав основну ідею неокантіанства про наявність вартісних відносин в історії. Він вважав, що наш інтерес до культурних цінностей призводить до того, що ми вивчаємо індивідуальне в історії. У загальному підході до історії Хвостов визнавав певну суб'єктивність, оскільки заперечував трансцендентний характер вартостей, визначаючи їх соціальну обумовленість[47].

З точки зору психологічної інтерпретації історії вирішував проблему специфіки історичного пізнання Є.М.Щепкін. В основу своєї історіософії він поклав махістську теорію пізнання. Вчений захищав науковий характер історичних знань, але бачив ряд моментів, які обмежували пізнавальні можливості історика. Так, він указував на ретроспективний характер історичного пізнання, його соціальну обумовленість, неможливість експерименту в історії і застосування в ній кількісних методів дослідження, на приблизність законів суспільного розвитку й передбачень, які виводяться.

На відміну від німецької критичної філософії, неопозитивісти були переконані в потенційній можливості засобами суспільних наук виявити певні закони в історії. Водночас вони різко виступали проти "економічного детермінізму" в історії. Політичну, господарську, соціальну історію вони розглядали лише як окремі сторони всього історичного процесу, міцно зв'язані одна з одною, роз'єднання котрих відбувається для зручностей наукового дослідження. Соціальні питання висувалися на перше місце в дослідженнях з історії середньовіччя Д.М.Петрушевського, в роботах з історії стародавньої Греції В.П.Бузескула, в працях з римської історії М.І.Ростовцева, з історії еллінізму – М.М.Хвостова.

Іншим важливим елементом у системі загальноісторичних поглядів неопозитивістів було їхнє критичне ставлення до всесвітньо-історичної точки зору і зв'язаною з нею ідеєю прогресу в розвитку суспільства. У працях неопозитивістів доводиться, що поділ історії людства на три-чотири періоди, які відповідають певним стадіям прогресивного економічного розвитку (схема Бюхера), є помилковим. Вона може застосовуватися лише в межах розвитку окремих народів або культур, тому не доводиться говорити про історію народів стародавнього і нового світу як про неперервне ціле. У результаті всі неопозитивісти в тій чи іншій мірі підтримали історичну концепцію Є.Мейєра.

---

[47] *Хвостов В.М.* Теория исторического процесса. – М., 1919.

Найближчі до Віппера позиції в цьому питанні займали Д.М.Петрушевський і М.О.Рожков. Розвиток людства, на їхню думку, був викликаний рядом автономних процесів, дотичних між собою, але в кожному з яких виявляються спільні стадії еволюції. В історії окремих культур Рожков шукав дію "правильної закономірності", конструюючи певну систему їх стадіального розвитку[48]. М.І.Ростовцев і М.М.Хвостов вважали, що античність пройшла свою стадію капіталістичного розвитку, але були проти ототожнення стародавнього й сучасного капіталізму. Ростовцев вказував на глибоку відмінність у соціально-економічній еволюції Сходу й Заходу і протиставляв "капіталізм" елліністичний "капіталізмові" єгипетському й римському. В.П.Бузескул, схиляючись до "універсального погляду" Мейєра на історичне минуле, відмовлявся визнати існування розірваних циклів в історії людства і підкреслював роль традиції, спадкоємності в розвитку окремих культур. Взагалі ж становлення неопозитивістської парадигми в російській історіографії було зупинене наприкінці 20-х років XX ст., коли її внаслідок встановлення партійної монополії на науку витіснив марксизм.

§2. Основні онтологічні течії польської історичної думки

Ініціатором терміну "історіософія" в польській історичній думці був гегеліанець Август Цєшковський (1814–1894), який надавав йому значення дещо відмінного, ніж його вчитель Гегель[49]. Цєшковський розумів історіософію як науку, що мала досліджувати предмети і явища як минулого, так і майбутнього, на відміну від філософії історії, що мала осмислювати лише явища минулого. Він обґрунтовував свою думку тим, що предметом історії, власне, має бути загальна, або всесвітня, історія, яка мусить засадничо складатися з дослідження явищ минулого і явищ майбутнього разом[50]. Як представник польського романтизму, Цєшковський надавав перевагу ірраціональним факторам розуміння історії і обґрунтовував слов'янський месіанізм в історії. Слов'яни, на його думку, були народом майбутнього, завданням яких було "поєднати розірваний до сьогоднішнього дня світ", "заспокоєння розбурханих у ньому стихій" та "організація в ньому великого миру", "відкриття третьої ери світу"[51]. Ця месіанська місія слов'ян обґрунтовувалася Цєшковським тією обставиною, що саме Бог записав на своїх скрижалях для слов'ян провідну роль у новітній історії світу, так само як він колись записав провідну роль у середньовічній історії для германських народів[52]. Тому Цєшковський і поділяє всесвітню історію

---

[48] Див.: *Рожков М.А.* Русская история в сравнительно-историческом освещении. – Петроград; М., 1919–1926. – Т.1–12.

[49] Історіософію як науку Цєшковський вперше обґрунтував у праці: *Cieszkowski A.* Prolegomena zur Historiosophie. – Berlin, 1838.

[50] *Idem.* Prolegomena do historiozofii: Bóg i palingenoza / Opr. A.Walicki, J.Garewicz. – Warszawa, 1972. – S.7.

[51] *Idem.* Ojcze nasz: Wstęp. – Poznań, 1922. – T.1. – S.143–144.

[52] Ibidem.

на три фази – стародавню, германсько-християнську й синтетичну, віддаючи головну роль в останній фазі саме слов'янам.

У цих працях Цєшковського виразно простежується загальна тенденція розвитку польської історичної думки XIX–XX ст., яка, на відміну від російської або німецької, що концентрували свою увагу навколо дослідження таких глобальних питань, як зміст і завдання історії тощо, зосереджувалася на своєрідній рецепції відповіді на питання: чому Польща втратила власну державність і чому не в змозі її поновити? Саме задля відповіді на це питання представники польської історичної думки трансформували на власний ґрунт європейські романтизм, позитивізм і неокантіанство. Тому розробка основних методологічних проблем історіософії в польській історичній науці ґрунтувалась і отримувала свій подальший розвиток на основі пошуку відповідей на це центральне питання.

Основною причиною втрати державності представники польського преконсерватизму (Коллонтай, Сташиць) вважали державний лад Польщі, котрий на той час уже не був у змозі виконувати свої внутрішні й зовнішні функції і відкривав широкі можливості для іноземного втручання. Вони вбачали причини слабкості Польщі в її соціально-економічному ладі, в тому числі у кріпосництві, котре, як вважав Сташиць, принесло Польщі більше зла, ніж всі вороги, взяті разом[53].

Наступні покоління польських істориків – історики романтики (Лелевель та його школа) – відшуковували причини існуючого становища в несприятливих зовнішніх обставинах та ворожості сусідніх держав. У згоді з історіософією романтизму Лелевель шукав в історії індивідуальність народу і вбачав сутність порочності державного ладу не стільки в існуванні королівської влади, як у шляхетській диктатурі, владі магнатерії і у вилученні з політичного життя інших суспільних верств населення[54].

Майже дві третини століття перебувала польська історіософія під переможним впливом романтизму, месіанізму та національного містицизму. Придушення Січневого повстання 1863–1864 рр. і репресії російської влади щодо польського населення призвели до кризи в польському суспільстві під усіма трьома окупаціями. Серія невдач спричинила врешті-решт повну переорієнтацію політичної та громадської думки, а з нею і історіософії. Наслідком цієї переорієнтації була теорія "органічної праці" – польський варіант ідей панівного тоді на Заході позитивізму.

Позитивісти вірили в науку, у якій вбачали засіб підкорення людиною природи. Ключем для цього підкорення вони вважали пізнання законів природи, які наука або вже відкрила, або скоро відкриє. Сам процес відкриття законів та опановування світом вони називали поступом, а всіх тих,

---

[53] *Korzon T.* Staszic jako historiozof: Listy, mówy, rozprawy. – Warszawa, 1916. – T.2; *Suchodolski A.* Filozofia Historii S.Staszica // Mysl Filozoficzna. – 1953. – №3.

[54] *Serejski M.H.* Zarys historii historiografii polskiej. – Łódź, 1954. – Cz.1: Od połowy 18 w. do roku ok. 1860. – S.79.

що не погоджувалися в повній мірі з їхнім ученням, – реакціонерами. Звинувачуючи романтичний світогляд у катастрофах, які звалили на голови поляків викликані шкідливим романтизмом збройні повстання, позитивісти вважали, що лише докорінне перетворення польської національної психіки зможе привести до поступового піднесення польського народу з глибин катастрофи; засобом національного відродження зможе стати тільки "органічна праця" всього народу, котра замінить згубний культ зброї і повстань.

Історіософія польського позитивізму вважала своїм завданням розрахуватися з минулим, щоб на його підставі накреслити новий образ історії як передумову до суспільного відродження і побудови життя нації на нових принципах[55]. Це завдання перебрала на себе так звана Краківська школа істориків, які витягали з історичного минулого позитивістську монархічну синтезу польської історії. Вбачаючи причини поразки повстань 1830–1831 і 1863–1864 рр. у самих поляках, монархісти вважали, що "власна багатовікова вина" (Шуйський), "не кордони і сусіди, а лише внутрішня анархія" (Бобжинський) стали причиною занепаду Польщі[56].

Один з найвидатніших представників Краківської школи Йозеф Шуйський вважав, що історіософія має не тільки дослідити минуле народу і представити його так, як це справді було, але, черпаючи з народної душі й народних почуттів, "згуртувати події національного минулого довкола великих рушіїв запобіжних думок, накреслених Божою рукою"[57]. Інший краківський історик Міхал Бобжинський вважав, що праця історика – це "зібрання історичних фактів і застосування до них здобутків суспільних і політичних наук"[58]. Ці науки не є апріористичною філософією, а точними науками, які стверджують поодинокі правила й закони шляхом досвіду й індукції. На відміну від Шуйського, Бобжинський замінює у своїй концепції Боже Провидіння механічним ходом "поступу", де історія стає однією з суспільно-політичних наук з перспективою перетворення на соціологію.

Молодший представник Краківської школи, учень відомого німецького професора Георга Вайтца у Гетінгені професор Станіслав Смолька разом з критичним історичним методом, на якому позначився вплив німецького позитивізму, успадкував від своїх учителів з Німеччини нахил до теоретичних роздумів над проблематикою історіософії. Твердячи, що існує засаднича відмінність між науками природничими й історією, Смолька, як і Шуйський, підкреслював значення мистецького моменту в творчості історика[59]. Історик у його розумінні є ремісником, коли він за допомогою

---

[55] Ibidem. – Cz.2: 1860–1900. – Łódź, 1956. – S.48–54.

[56] Детальніше про ідеї Краківської школи див.: *Потульницький В.А.* Теорія української політології: Курс лекцій. – К., 1993. – С.46–50.

[57] *Szujski J.* Dzieje Polski podług ostatnich badań. – Kraków, 1962. – T.1. – S.2.

[58] *Bobrzyński M.* Dzieje Polski w zarysie. – Kraków, 1887. – S.19; Historycy o historii. – Warszawa, 1963. – T.1. – S.175.

[59] *Smolka S.* O pojęciu, zadaniach i stanowisku historii. – Kraków, 1879; *idem.* Słowo o Historii, Szkice historyczne. – Kraków, 1882. – T.1.

джерельної критики й методології готує матеріал до історичної конструкції, митцем-архітектором, коли він, на наступному етапі своєї праці, творить із цих фактів певні цілості. Смолька писав, що "справжній сенс історичної праці полягає в монографічному трактуванні малих відтінків і сторін невловимого за своєю природою історичного процесу й відмови від намагань синтези"[60].

У 70-х роках XIX ст. деякі представники Краківської школи (Шуйський), а згодом й інші (Нальковський), з метою обґрунтування причин занепаду Польщі висунули географічний фактор – відкриття кордонів. Однак це пояснення не здобуло популярності внаслідок своєї малої переконливості, хоча довго існувало як допоміжне серед інших. Історики 1880–1890 рр. спочатку несміливо, а потім, у період Першої світової війни, коли постало питання про можливість відновлення польської державності, все наполегливіше стверджують, що розділи Польщі не зв'язані з причинами внутрішнього порядку. Багато з них, зокрема історики Варшавської школи, яка хоч і була теж позитивістичною, проте довгі роки конкурувала з Краківською, стверджують, що Польща, будучи хворою, все ж таки мала здорові життєві соки, оскільки в її ладі були позитивні риси, притаманні Західній Європі. Виходячи з цього, провідні вчені Варшавської школи вважали, що Польща могла б цілком виправити становище і стати нормальним життєздатним державним організмом (Смоленський, Корзон, Рембовський)[61].

Дальший розвиток це твердження отримало в диференціації проблеми на два самостійних, мало пов'язаних між собою питання: а) питання занепаду; б) питання розділів. У цей час поряд з позитивізмом зароджується також історіософія польського неоромантизму. Неоромантики закидали Краківській школі брак патріотизму, отруєння народу своїм песимізмом, обливання брудом патріотичних почуттів багатостраждальних поляків, а також визвольних польських повстань, протиставляючи їм в ідеальних барвах змальованого романтика й демократичного патріота Лелевеля.

Сорокалітнє панування позитивізму в польському суспільстві, як твердив один з теоретиків і засновників неоромантизму Станіслав Закжевський, привело поляків до "розриву з минулим", звернуло їхні думки виключно в майбутнє. Але позитивізм, на думку вченого, врешті-решт себе вичерпав, оскільки "людина й суспільство без історичного чуття – це також людина, але без душі"[62]. Найважливішим в історії є не сам історичний факт для розуміння минулого, а відчуття історії, історична інтуїція – перший елемент і душа історичної культури. Полемізуючи з неокантіанською німецькою

---

[60] *Barycz H.* Stanisław Smolka w życiu i w nauce. – Kraków, 1975. – S.61.

[61] Про Варшавську школу див.: *Smolenski W.* Szkoły historyczne w Polsce. – Wrocław, 1952; *idem.* Miejsce pozytywistycznej szkoły warszawskiej w historiografii polskiej XIX stulecia // Kwartalnik Historyczny. – 1955. – №3; *Serejski M.* Op.cit. – Cz.2: 1860–1900. – S.75–91.

[62] Historycy o historii. – T.1. – S.113.

школою, Закжевський визначає поняття інтуїції як історичний талант – здатність людського розуму, що уможливлює йому відчувати зв'язок між теперішнім і минулим. Це відчуття – навіть за відсутності історичного знання – веде до відтворення минулого, часом навіть усупереч історичній науці, але все-таки в згоді з історичною правдою. Завдання історичної науки – прищеплювати з дитячого віку людині історичну атмосферу й виховувати її у відчутті минулого. Без цього обірвуться традиції, а це, в свою чергу, приведе до суспільної дезорганізації, потягне за собою дезорганізацію відчуття моральної солідарності, що є основою для об'єднання народів і суспільств.

Закжевський вважає, що людину не можна досліджувати у відриві від суспільства, але самі по собі суспільні структури відіграють для історика тільки роль тла. "Типова пересічна людина або людська збірна маса є в історичному процесі величиною наскрізь пасивною"[63]. Тому лінію історичного процесу автор представляє собі як "ламану, результат обох згаданих чинників", тобто "активних підприємливих людей і пасивного суспільства"[64]. Вважаючи найважливішою галуззю історії політичну діяльність, яка концентрується в політичних організаціях, Закжевський стверджував, що історика інакше, аніж соціолога, цікавить, "по-перше, сам факт постання організації, її авторство, та, по-друге, кожна зміна в цій організації, що випливає з самоправної людської волі"[65]. Взаємовідносини різних суспільних верств, якщо вони не підлягають змінам, які є результатом людської активності, мають для історика тільки невелике значення. Виступаючи проти соціологічного розуміння історії, Закжевський вважав найважливішим актуальним завданням історіософії "виховання людей, просякнутих бажанням діяльності, активності, чину"[66].

Інший польський історик – неоромантик, професор Львівського університету Освальд Бальцер – стверджував, що погляд про те, що нібито у внутрішніх причинах і недоліках корінилася основна причина занепаду Польщі, виявився помилковим, оскільки, на його думку, вирішальною причиною занепаду польської державності була жадібність об'єднаних, могутніших сусідів, які склали між собою угоду щодо загибелі Польщі[67]. Послідовники концепції Бальцера розвинули її далі, стверджуючи, що Польщу розділили абсолютні монархи з переляку, що такий осередок свободи й навіть революції, яким вона була (Польща у 80-х роках XVIII ст.), може деструктивно вплинути на їхніх уярмлених підданих (І.Кохановський, Ф.Буяк, З.Холоневський)[68]. Таким чином, за твердрен-

[63] Ibidem. – S.532.

[64] Ibidem.

[65] Ibidem. – S.534–535.

[66] Ibidem. – S.544.

[67] *Balzer O.* Historia porównawcza praw słowiańskich. – Lwów, 1900; *idem.* Historia ustroju Polski. – Lwów, 1898.

[68] *Bujak F.* Rozwój nauki polskiej w latach 1800–1880 // Nauka polska. – 1932. – №XV; *Kochanowski J.K.* Rozwój dziejopisarstwa polskiego w drugiej połowie XIX w. Szkice i drobiazgi historyczne. – Warszawa, 1908.

нями неоромантиків виходило, що була розділена в основному здорова й навіть прогресивна Польща, а не слабка країна, яка переживала занепад. Учені не заперечували, що в першій половині XVIII ст. Польща справді була слабкою державою. Однак, на думку цих істориків, польська шляхта й міщани знайшли в собі сили для відродження, котре було повним і всебічним, причому головне значення в цьому відродженні надавалося реформі освіти. Відродження Польщі при цьому дуже перебільшувалося та ідеалізувалось.

Епоха другої польської державності поставила, окрім інших завдань, на порядку денному історичні уроки з розподілу Польщі, висунула питання про те, що ж потрібно було Польщі для протистояння майбутнім можливим розділам і сучасній польській державі для її міцності. Всі історики відповідали, що потрібні насамперед військова могутність, а також внутрішня єдність польського суспільства, його економічний розвиток. Таким чином, польська історіографія в другій половині XIX – першій третині XX ст. увібрала в себе впливи всіх найважливіших напрямів світової історичної науки, які отримали на польському ґрунті своєрідний відбиток крізь призму суто польських нагальних проблем: аналіз причин занепаду й пошуки шляхів відродження. Звичайно, дослідження усіх вищеозначених питань фокусувало увагу польської історіографії на проблемах України.

Висновки

Таким чином, наприкінці XIX – у першій половині XX ст. перед проблемою інтеграції власної історії у світову стояли й історичні науки наших історичних сусідів – росіян та поляків. У цей період – на рубежі XIX і XX ст. – впоралася з завданням інтеграції, хоча й тимчасово, лише російська історична наука. Праці Карєєва, Віппера та інших істориків здійснили якісний стрибок в теорії та методології російської історичної науки, впровадили суб'єктивне ставлення в історичне пізнання і зуміли піднятися над позитивістським ідеалом, який передбачав виключення суб'єктивного елементу з процесу дослідження.

Використовуючи суб'єктивні моменти й етичну оцінку віднесення до вартостей, російські вчені вже на початку століття зуміли вийти на раціональні наукові конструкції, подолати неоромантизм Погодіна, Соловйова та інших істориків, піднятися над обов'язковим зв'язком науки і практики. Вони вивели зв'язок історії з біологією, соціологією і психологією та встановили "еволюційну" базу для прогресу науки взагалі, виступивши проти протиставлення історичного і природничо-наукового знання. Вони вийшли на проблеми структури світогляду автора, показали зв'язок між історичними теоріями й запитами суспільства, дали відповідь на те, як можна уникати створення міфічних, ірраціональних історій, відділити факт дійсності від факту науки. Вони вийшли на проблеми всесвітньої історії і вже в перші десятиліття XX ст. спромоглися інтегрувати російську історію у світову, подавши цілісну російську версію інтеграціоністсько-традиціоналістської спадщини Київської Русі, в основі якої, що і зрозуміло, була

російська імперська перспектива цього бачення. Проте ця інтеграція тривала недовго й остаточно не була завершена навіть на тодішньому етапі наукових революцій, оскільки саме її становлення в російській історіографії було зупинене наприкінці 20-х років XX ст., коли внаслідок встановлення партійної монополії на науку, історичну науку й будь-які схеми інтеграції витіснив марксизм.

Польська історична наука, яка, хоча вже в часи гегеліанця Цешковського в середині XIX ст. вийшла на розуміння проблем історіософії для інтеграції власної історії у світову, однак в досліджуваний період і навіть у міжвоєнну добу була позначена протистоянням ірраціонального неоромантизму й раціонального позитивізму. Інтегративний баланс цих концепцій Польща не спромоглася знайти ані до початку Другої світової війни, ані після неї. Заважав той факт, що на відміну від тієї ж таки російської історіографії, що концентрувала свою увагу навколо дослідження таких глобальних питань, як зміст і завдання історії тощо, польська історіографія концентрувалася на своєрідній рецепції відповіді на питання: чому Польща втратила власну державність і чому не в змозі її поновити? Саме задля відповіді на це питання представники польської історичної думки трансформували на власний грунт європейські наймодерніші на той час романтизм, позитивізм і неокантіанство. Тому розробка основних методологічних проблем історіософії в польській історичній науці ґрунтувалась і отримувала свій подальший розвиток на основі пошуку відповідей на це центральне питання, а не на вирішенні проблем інтеграції, або ж на вирішенні проблем інтеграції шляхом відповіді на питання причин і винуватців втрати, пошуку шляхів, які показували б спорідненість тих процесів, які відбувалися у Польщі з аналогічними нібито процесами в Західній і Центральній Європі, нормальність польського історичного досвіду порівняно з націє- і державотворенням в інших європейських країнах. Це, а також невирішені проблеми діалектики історії історичної і етнічної Польщі, проблеми "кресів" тощо обов'язково породжували появу ірраціонального неоромантизму, а, отже, й певної міфічності в з'ясуванні історії власного народу. Досвід обох національних історіософій – як тієї, яка мала власну державу (російська), так і тієї, яка її тоді ще не мала (польська), а лише намагалася збудувати, – зможе стати корисним при вирішенні досі не розв'язаного питання інтеграції української національної історії у світову на сучасному етапі розбудови української держави й чергової спроби розв'язати досі ще не вирішене питання інтеграції української історії в європейську і світову.

5

ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

Олена РУСИНА *(Київ)*

МИСАЇЛОВЕ ПОСЛАННЯ СИКСТУ IV ЗА СИНОДАЛЬНИМ СПИСКОМ

Однією з найцікавіших літературно-богословських пам'яток, які постали на теренах Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), є послання, адресоване у 1476 р. папі римському Сиксту IV митрополитом Мисаїлом і групою його однодумців – архімандритами Києво-Печерського й віленського Свято-Троїцького монастирів, князями Михайлом Олельковичем і Федором Бєльським (знаними як організатори "змови князів" 1481 р.) та низкою інших світських достойників[1].

Немає дослідника, котрий не відзначив би пишномовність цього, за виразом Б.Ґудзяка, "багатослівного, благального, надмірно догідливого, проте місцями зворушливого" звернення Мисаїла до папи, котре нині вважається "твором, в якому оригінальне українсько-білоруське мистецтво "плетения словес" досягло найвищого розвитку"[2]. В літературі не раз наголошувався його панегіричний щодо Сикста IV характер, гіперболізм почуттів, висловлених на адресу папи. У листі "блаженный Сикст" славословиться як "старейшина всем сущим священным отцам и православным патриархам", "великое солнце, всемирный светильник, церковный свет, всесвятой и всенаисвятейший отец отцем и всеначальнейший пастырь пастырем", "вселенский учитель, законоположенный второй Моисей", "столп крепок от лица вражия, храбрый воин царя небесного, второй Иисус Навин, ... секущий нещадно глаголом Божиим [и] мечем духовным врагов креста Христова".

Власне ці пишні величання папи становлять основну частину обширного Мисаїлового послання, котре, попри відзначену М. Грушевським "риторичну віртуозність"[3], є дуже бідним за змістом. Головне що в ньому

---

[1] Див. найдовершеніше насьогодні видання: Monumenta Ucrainae Historica. – Romae, 1971. – Vol.IX–X: (1075–1632). – №4. – P.5–30.

[2] *Gudziak B.* Crisis and Reform: The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest. – Cambridge (Mass.), 1998. – P.51; *Пелешенко Ю.В.* Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV – початку XVI ст. – К., 1990. – С.79.

[3] *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1995. – Т.5. – Кн.1. – С.213. До речі, відзначимо доволі дивний характер коментарів до цього видання, що їх автор, С.К.Росовецький, аналізуючи Мисаїлове послання, замість того, аби подати

декларується – це правовірність ("истинное благоверие") мешканців "северной страны": "Мы все сущие здесь, на стране далечей, словесные овцы того ж стада Христова от двору его святого – святой соборной апостольской церкви". Визнаючи Флорентійську унію 1439 р. та католицьку трактовку Св. Трійці ("исповедуем... Духа Святого равно купно исходяща от Отца прежде, такоже и Сына единым духновением"*), Мисаїл наголошував на відсутності догматичних розбіжностей між східним і західним християнством: "Несть бо разнствия о Христе грекам и римлянам, и нам сущим российским славянам, все едино то же суть".

Між тим до нього дійшли чутки про "некиих ... исповедающих глаголы ложные..., яко несмы истинные християне". Мисаїл не назвав імен огудників, котрі твердили, що православні Литовської держави не можуть вважатися справжніми християнами; однак навряд чи можна сумніватися, що йшлося про когось із католицьких ієрархів (що їх, за твердженням Мисаїла, "много в наших странах"), які "силою влекли из благочестия в благочестие" – перехрещували православних на католиків, посилаючись на авторитет папи[4]. Аби покласти край цим "настроениям, распрям и расколам" між християнами, Мисаїл закликав понтифіка відрядити до Литви двох "доброразумных мужей" – католика й православного, знавців "обычаев, закона и устава" своїх церков, "хранящих уставления Флорентийского собора". Вони повинні були гармонізувати міжконфесійні взаємини на теренах ВКЛ – що мало особливе значення в умовах турецько-татарської експансії в Європі, якій сприяв розбрат між християнами: "Видящи они наше нестроение и немирную промежду нами нелюбовь, многие страны христианские поседоша и в свой закон Махметов многих от них обратиша; уже бо и самих нас поблизу они ныне суть, а ... на таковых подобает вражду имети купно всему роду христианскому".

новітню літературу до питання, напускається на "молодого дослідника" Ю.Пелешенка, розмірковуючи над "шкодою, котрої завдало вихованню молодшої генерації українських медієвістів примусове відлучення від історико-літературної спадщини М.С.Грушевського", та подає власне тлумачення слова "прерютив", відоме, однак, ще А.Петрушевичу (Там само. – С.251–252; порівн.: Соборное послание русского духовенства и мирян к римскому папе Сиксту IV... / Издал А.С.Петрушевич. – Львов, 1870. – С.33–34). На тлі такого виразного занедбання традицій академізму особливо рельєфно виглядають достоїнства іншого коментаря, що висвітлює ту саму проблематику – нотаток Б.М.Флорі до перевидання праці Макарія (див.: *Макарий (Булгаков).* История русской церкви. – М., 1996. – Кн.5. – С.426–427, 430), що були розвинуті у спеціальному дослідженні: *Флоря Б.Н.* Попытка осуществления церковной унии в Великом княжестве Литовском в последней четверти XV – начале XVI века // Славяне и их соседи. – М., 1999. – Вып.7. – С.40–81.

* Утім, нижче у посланні відзначається, що "Дух не рожден, но исхожден от Отца". Відсутність тут згадки про Сина (якщо тільки вона не є пізнішим текстуальним дефектом) має свідчити про поверхове сприйняття православною ієрархією ВКЛ католицьких доктрин.

[4] Про цю практику див.: *Sawicki J.* "Rebaptizatio Ruthenorum" w świetle polskiego ustawodawstwa synodalnego w XV i XVI wieku // Pastori et magistro. – Lublin, 1966.

У фаховій літературі відзначалося, що за своїм ідейним спрямуванням та стилістичними особливостями Мисаїлове послання дещо нагадує "Похвальне слово" Цамблака Констанцькому собору. Однак, безсумнівно, пряме звернення православного митрополита до римського первосвященика було доволі екстраординарним явищем. Тож, зрештою, не дивно, що послання не раз викликало сумніви щодо своєї автентичності, – особливо з огляду на те, що першим, у 1605 р., його оприлюднив, віднайшовши десь у Крево, апологет Берестейської церковної унії митрополит Іпатій Потій, маючи на меті переконати сучасників у одвічності унійних аспірацій в Київській митрополії та підкріпити традицією об'єднавчий акт 1596 р.

Саме тому воно відразу стало об'єктом гострої критики з боку православних полемістів, які вдавалися й до суто філологічних аргументів – як, наприклад, автор "Перестороги", котрий писав: "...Книги змышляют, пишучи под датою старою, письмом старым, якобы колись тая згода (церковна унія. – *О.Р.*) трвати смела. Але присмотрися в письмо, в самую речь, и знайдеш, же хоть такия письма старые змышляют, але реч все Потиева, як бы усты сам мовил. При том знайдеш там слова, века теперешнего людьми уживаемые, которых старые предки наши не уживали"[5]. Характерно, що ставлення до послання змінювалося разом із конфесійною орієнтацією: так, будучи православним, Мелетій Смотрицький порівнював його у своєму "Фріносі" з "Костянтиновим даром", а перейшовши на бік уніатів, почав наголошувати на існуванні ще одного списку послання, нібито знайденого поблизу Острога[6].

З бігом часу ця дискусія перемістилася у суто наукову площину. Знайшлося пояснення як для багатьох зафіксованих у Мисаїловому посланні реалій, так і для його екстраординарного характеру[7]. При цьому, як слідом

[5] Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1851. – Т.4. – №149. – С.229.

[6] Див. зауваження з цього приводу: *Frick D.* The Uses of Authority and the Authority of Use: Philological Praise and Blame in Early Modern Rus' // Harvard Ukrainian Studies. – Vol.18. – №1/2 (June 1994). – P.86–87. Цікаво, що ерудиція, виявлена Смотрицьким у "Фріносі", мала дещо позірний характер: наявний у складі цієї пам'ятки трактат, в якому він викрив "грамоту Костянтина" як фальсифікат, є фактичним переказом одного з розділів праці кальвініста Фр. Хотмана "Brutum Fulmen Papae Sixti V adversus Henricum Sereniss" (1586). Докладніше див.: *Volovnykiv D.* La Donazione di Costantino nei rapporti tra la chiesa e lo stato in Rus'. – Romae, 1998. – P.72–77; *Воловників Д.В.* Рим–Київ: історія одного апокрифа // Український історичний журнал. – 1999. – №5. – С.21–22. Порівн.: *Tazbir J.* Donacja Konstantyna przed sądem polskich różnowierców // Biedni i bogaci: Studia z dziejów społeczeństwa i kultury. – Warszawa, 1992. – S.363–364.

[7] Значною мірою він обумовлений також доволі неординарною подією – мандрівкою по Західній Європі й до Святої Землі, здійсненою у 1467–1469 рр. одним із "підписантів" Мисаїлового листа, Олександром Солтаном. Перебуваючи в Римі, він був прийнятий в лоно католицької церкви самим папою Павлом II без процедури повторного хрещення – яке, однак, вважали необхідним у Вільні, де місцева католицька громада поставилася до Солтана з недовірою та ворожістю, унаочнивши розбіжності між позицією

за І.Шевченком занотував білоруський дослідник Г.Голенченко[8], учасники дискусії зуміли дистанціюватися від своїх конфесійних уподобань: митрополит Макарій, докладно дослідивши послання, визнав його автентичність[9], тоді як ксьондз Ян Фіялек висунув, натомість, чи не найвагоміші контраргументи[10]. Утім, якщо на початку дискусії навколо послання найгучніше лунали голоси тих, хто вважав його сфабрикованим Потієм фальсифікатом, то у кінцевому підсумку взяли гору доводи їхніх опонентів і шальки терезів хитнулися у протилежний бік. Зрештою, було віднайдено й найдоказовіші аргументи на користь автентичності цієї визначної пам'ятки, тривалий час відомої лише за публікацією Потія та пізнішими копіями[11]. У 1992 р. у 5-му випуску "Русского феодального архива" (далі – РФА) було видруковано наявний в одному з рукописів синодального зібрання (Москва, Державний історичний музей, Синод. 700) уривок із Мисаїлового послання та інформацію про існування повного його списку у кодексі Смоленського обласного краєзнавчого музею (СОКМ 9907); при цьому обидва рукописи датувалися 20-ми роками XVI ст., а першовідкривачами їх було названо видавців вказаної збірки Г.Семенченко та А.Плігузова[12].

Попри надзвичайну вагу цієї публікації слід зауважити, що наявна у ній інформація щодо Мисаїлового листа є доволі неточною[13], – зокрема, щодо

папського престолу та місцевого кліру (*Флоря Б.Н.* Попытка осуществления... – С.43–44). Найдокладніше про мандрівку Олександра Солтана (із залученням двох нових документів із фондів Французької національної бібліотеки в Парижі) див.: *Paravicini A., Paravicini W.* "Alexander Soltan ex Lithuania, ritum Grecorum sectans": Eine ruthenisch-polnische Reise zu den Höfen Europas und zum Heiligen Land 1467–1469 // Zwischen Christianisierung und Europäisierung. – Stuttgart, 1998. – S.367–401.

[8] *Ševčenko I.* Intellectual Repercussions of the Council of Florence // Church History. – 1955. – Vol.24. – №4. – P.318. – Fn.74; *Галенчанка Г.* Пасланне да папы рымскага Сікста IV 1476 г.: Паходжанне помніка // Наш радавод. – Гродна; Беласток, 2000. – Кн. 8. – С.90.

[9] *Макарий (Булгаков).* Указ. соч. – С.40–50.

[10] *Fijałek J.* Los unji florenckiej w Wielkiem Księstwie Litewskiem za Kazimierza Jagiellończyka // Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU. – Kraków, 1934. – T.39. – №1. – S.23–24.

[11] Друк Потія був репродукований С.Голубєвим (Архив Юго-Западной России. – К., 1887. – Ч.І. – Т.7. – С.193–231), копії XVIII ст. – А. Петрушевичем (Соборное послание... – С.1–30). Латиномовний переклад другої половини XVII ст. побачив світ у виданні: Monumenta Ucrainae Historica. – Vol.IX–X. – P.30–55 (щодо його датування див.: *Джурова А., Станчев К., Япунджич М.* Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека. – София, 1985. – С.174. – №85).

[12] Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI века. – М., 1992. – Ч.5.– С.951, 1064, 1071–1074. Опис СОКМ 9907 (що його Я.Щапов датував першою половиною XVI ст.: Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. – М., 1976. – С.176–177) поданий Г.Семенченко дещо раніше (М., 1987. – Ч.3. – С.626–630).

[13] Так, текст Мисаїлового послання друкувався не двічі, а чотири рази (упорядникам РФА залишилися невідомими його римське видання та згадана вище публікація Петрушевича); версія Синод. 700 є не скороченням основної редакції, а її фрагментом; І.Шевченко не вважав послання "оригінальним твором XV ст.", а називав його "документом, спірним щодо дати й автентичності", до визнання якої він, попри вагання,

того, кому належить пальма першості у відкритті цих списків. Так, версію СОКМ 9907 ще в 1970-х рр. виявила А.Хорошкевич; що ж до Синодального списку, то ще в 1989 р. Г.Голенченко, досліджуючи релігійну полеміку XVI–XVII ст., занотував, що "в основу видання І.Потія було, як видно, справді покладено реальне послання до папи, відповідним чином оброблене й прокоментоване уніатським митрополитом. Принаймні великий фрагмент цього послання, що зберігся у збірці Державного історичного музею в Москві (ДІМ, Син. збір., 700), аж ніяк не може бути віднесений до часів діяльності Іпатія Потія. На це вказують як філіграні збірки, так і палеографічні особливості тексту"[14].

На жаль, науковець не встиг дослідити його повністю, оскільки у 1990-х рр. користування рукописними фондами ДІМ було вкрай обмежене; відтак, докладний палеографічний опис збірки Синод. 700 (до речі, відсутній у РФА) був оприлюднений Г.Голенченком (разом із розглядом самого послання) тільки у 2000 р. На відміну від А.Плігузова, дослідник датував збірку часом не пізніше середини XVI ст. (за філігранями з 1513, 1530-х, 1550-х рр.) і подав список найсуттєвіших розбіжностей між наявною в ній версією послання і версією, видрукованою Іпатієм Потієм (чиє втручання у первісний текст, як з'ясувалося, було мінімальним)[15]. Звіряючи обидві версії, Г.Голенченко не вказує, що перша побачила світ у РФА (хоч і згадує це видання в списку літератури); очевидно, що науковець не був вчасно поінформований про публікацію А.Плігузова – що, зрештою, й не дивно з огляду на мізерний наклад РФА.

Утім, слід зауважити, що сама ця публікація є доволі спрощеною (принаймні, з погляду на ті едиційні принципи, що їх сповідують видавці "Україн-

---

схилявся з огляду на наявну в тексті згадку про "осмого века будущаго блаженное упование", органічну в контексті есхатологічних очікувань останньої чверті XV ст., перед "кінцем світу" у 1492 р. (*Ševčenko I.* Intellectual Repercussions... – P.302, 318 (fn.74)). Втім, це тонке джерелознавче спостереження не спростовує "компромісну" теорію генези послання, згідно з якою Потій скористався у своїх цілях якимось оригінальним документом, змінивши його адресата чи адресанта (докладніше див.: *Галенчанка Г.* Пасланне... – С.94–95). Втім, він явно не зміг би підібрати для послання відповідну "автуру", оскільки майже не орієнтувався в реаліях 1470-х рр. (зокрема, покликаючись на Стрийковського, ідентифікував згаданого у Мисаїловому листі Михайла [Олельковича] як убитого в 1451–1452 рр. сина Сигізмунда Кейстутовича Михайлушка). Що ж до пишної титулатури "підписантів" послання, яку нерідко відносять на карб фантазії Потія, то навіть таке дивне визначення Олександра Солтана, як "рыцер... ушпанский, златаго стрыха носитель", підтверджується реєстром його майна, що в ньому серед коштовностей згаданий "на двух качалех стрых ушпаньский перловый" (Русская историческая библиотека. – СПб., 1903. – Т.20. – Стб.872).

[14] *Голенченко Г.Я.* Идейные и культурные связи восточнославянских народов в XVI – середине XVII в. – Минск, 1989. – С.184.

[15] *Галенчанка Г.* Пасланне... – С.96–99. Крім того, дослідник проаналізував відомі нині списки Мисаїлового листа та його публікації, простежив долю послання у релігійній полеміці та історіографії, виклав основні версії його походження, подав бібліографію питання. В цілому, ця публікація дає доволі рельєфне уявлення про Мисаїлове послання (особливо в комплексі зі згаданою вище статтею Б.Флорі, де цю пам'ятку розглянуто в контексті унійних змагань останньої чверті XV ст.).

ського археографічного щорічника") і подеколи неточною у відчитанні окремих літер і навіть слів (так, наявне на арк. 309 "рвєниє" передано як "распре"). Це й спонукало нас до повторного видання вказаного фрагменту з максимальним наближенням до оригіналу*. При його передачі виносні літери виділено курсивом; титла збережені й не розкриті; пунктуація мінімізована; відтворено поділ на рядки (/) та аркуші (//).

Не обмежуючись публікацією фрагменту Мисаїлового послання і водночас не заглиблюючись наразі в його аналіз, хотілось би висловити деякі власні спостереження стосовно й досі контроверсійного питання про "підписантів" цього листа (у версії Потія) – представників "духовенства и... княжат, и панов руских..., в том же листе ниже менованых".

Передовсім, доволі спірною фігурою залишається сам ініціатор звернення до Риму – Мисаїл, котрий, як зауважує Г.Голенченко, "у пізніших церковних православних списках ніде не називається київським митрополитом"[16]. Це твердження потребує певних коректив, оскільки в так званому "Збірнику Іллі Кощаківського" – копіарії творів історичного змісту, створеного на початку XVIII ст. у київському Межигірському монастирі[17] – наявний перелік київських митрополитів, серед яких під 1474 р. фігурує Мисаїл[18]. У літературі на цей запис і досі не звернено уваги – хоч ще в XIX ст. він, здається, був використаний при реконструкції тексту Київського літопису, де згадується антимінс із соборної церкви Успіння Богородиці Пирогощей, покладений тут при освяченні вівтаря "преосвещенным архиепископом и митрополитом киевским и всея Руси Мисаилом при великом короли Казимери... в лето 6901 (= 1393) индикта 6-го марта 30 дня"[19].

---

* Його копіювання було виконане під час відрядження до Москви, здійсненого за сприяння Апостольського нунція в Україні архієпископа Антоніо Франко, якому висловлюємо щиру вдячність.

[16] *Галенчанка Г.* Пасланне... – С.92. Докладніше див.: *Бучинський Б.* "Грамота Місаїла" і "грамота Ніфонта" // Записки Українського наукового товариства. – К., 1914. – Кн.XIII. – С.13–22. Дослідник також зауважив нехарактерне для православної традиції визначення Мисаїла як "алекта"; гадаємо, воно є наслідуванням термінології булл папи Пія II, дотичних Григорія Болгарина (див.: Софийские летописи // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1853. – Т.6. – Прибавления. – С.319–320; порівн. із перекладом: Там само. – С.168 ("елект/олект киевский")).

[17] Див. щодо нього: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С.XII–XXI, XXVII–XXVIII; *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978. – С.35–39, 60–63. Докладніше про упорядника збірки: *Мицько І.* Єрм. Ілля (Кощаковський) // *Його ж.* Статті... – Львів, 2000. – С.19–21 (занотуємо тільки, що інформація автора про наявність у складі "Збірника Кощаківського" апокрифічного листування між Сигізмундом III і Османом II є помилковою).

[18] Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України (далі – ЛНБ, ВР). – Ф.5: Оссолінські. – Од.зб.2168. – Арк.123.

[19] Сборник летописей... – С.81; Київський літопис першої чверті XVII ст. // Український історичний журнал. – 1989. – №5. – С.107. Анонімний автор статті "Собор вместо собора: (К истории киевских соборов)" (опубл.: Киевская Старина. – 1882. – Т.1. –

Відтак – із урахуванням "Палінодії" З.Копистенського й Густинського літопису[20] – можна стверджувати, що в Києві XVII ст. існувала певна традиція, пов'язана з митрополитом Мисаїлом, чия легітимність і "правовірність" не піддавалися сумніву, – що виразно контрастувало зі ставленням до речника Флорентійської унії митрополита Ісидора, яке до того ж екстраполювалось у минуле. У тому ж переліку київських митрополитів Ісидор таврується як "геретик, римского костела поборник", котрий "утек з Москвы и с Киева до Риму и з Риму зас пришол до Киева, и так кияне его за баламутню у Днепре утопили"[21]. Те саме стверджується й у "Пересторозі"[22]; отже, в XVII ст. долю Ісидора було переосмислено у відповідності до тогочасних "традицій" – згадаймо хоча б погрози Смотрицькому та його однодумцям, запідозреним у схильності до унії ("Не один з вас Славути нап'ється"), або вбивство у 1618 р. намісника митрополита-уніата Антонія Грековича, якого козаки, за свідченням того ж "Збірника Кощаківського", "поймавши... против Выдубицкого [монастыря] под люд (під лід. – *О.Р.*) подсадили воды пити"[23].

С.413–417), видрукувавши оповідь Київського літопису про відновлення Успенської церкви, скористався двома його списками – зі "Збірника Іллі Кощаківського" та збірки родини Морозів, що згодом потрапила до колекції О.М.Лазаревського. Коригуючи текст оповіді шляхом "зіставлення обох рукописів", автор статті виправив у цитованому фрагменті рік (на 6982 (= 1474)) та індикт (на 7-й) – керуючись, очевидно, згаданим переліком митрополитів, оскільки у "Збірнику Кощаківського" немає сюжету про антимінс. Насправді ж, гадаємо, наявну в списку Лазаревського дату ҂SЦА слід виправити на ҂SЦПА (= 1473 р.), яка узгоджується з 6-м індиктом і є можливою з огляду на смерть Мисаїлового попередника, Григорія Болгарина, у 1472 р.

[20] Русская историческая библиотека. – СПб., 1878. – Т.4. – С.1036–1037; Густинская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1843. – Т.2. – С.359.

[21] ЛНБ, ВР. – Ф.5: Оссолінські. – Од.зб.2168. – Арк.123. Зауважимо, що тут-таки (арк.85–86) міститься й ближча до істини версія подій, згідно з якою, опинившись у Москві, Ісидор був пограбований та ув'язнений, "але утек, здорове свое в целости заховуючи".

[22] *Дзюба О.М.* Невідомий уривок з "Перестороги" // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип.3/4. – С.441. Згідно з Густинським літописом, кияни тільки "изгнаша" Ісидора (Густинская летопись. – С.355).

[23] ЛНБ, ВР. – Ф.5: Оссолінські. – Од.зб.2168. – Арк.117; Сборник летописей... – С.85. Відкритим є питання, чи ця традиція "автономна", чи на її появу вплинуло польське письменство XVI ст., в якому долю Ісидора було так само перекручено. Зокрема, в "Трактаті про дві Сарматії" краківського професора Матвія Меховського (1517 р.) йдеться про те, що "Ісидор, колишній київський митрополит, найвченіший грек із блискучою освітою, за часів папи Євгенія IV прибув... на Флорентійський собор і, домігшись унії з Римською церквою, повернувся на Русь; але коли він почав там проповідувати підкорення Риму, московити позбавили його сану й скарали на смерть" (*Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях. – М.; Л., 1936. – С.97). Видавці "Трактату" не змогли з'ясувати джерело цієї інформації (Там само. – С.245); в іншого краків'янина – Яна Сакрана, автора памфлету "Роз'яснення помилок руського обряду" (1500 р.) – маємо тільки згадку про ув'язнення Ісидора киянами (див.: *Mončak I.* Florentine Ecumenism in the Kyivan Church. – Rome, 1987. – P.244). Звістка Меховського, завдяки популярності його "Трактату", потрапила до найрізноманітніших праць –

Насправді ж Ісидор мирно спочив у 1462 р. в Італії, а в його візиті до Києва на шляху із Флоренції до Москви не було драматичних колізій: у лютому 1441 р. київський князь Олелько Володимирович офіційно підтвердив "господину и отцу своему Сидору, митрополиту киевьскому [и] всея Руси, что издавна прислушала митрополии"[24], і ще наприкінці XV ст. ім'я уніата Ісидора (як і ім'я католика Вітовта) фігурувало у пом'янику Києво-Печерського монастиря, відновленому після того, як попередній у 1482 р. "изгорел пленением киевьскым безбожнаго царя Менкирея и с погаными агаряны"[25]. Характерно, що видавець цього пом'яника С.Голубєв зауважив: "Занесення наприкінці XV ст. до Києво-Печерського пом'яника вищезгаданих осіб, особливо ж митрополита Ісидора, котрий, як відомо, зрадив православ'ю, прийняв на Флорентійському соборі унію й намагався запровадити її на Русі (й, передусім, Південно-Західній), – факт доволі цікавий для дослідника, який не можна оминути при розгляді питань про спроби ввести у XV ст. унію в Південно-Західній Русі, про ставлення до цієї спроби південно-руського духовенства, й особливо при розв'язанні досі спірного питання про пресловуту грамоту київського митрополита Мисаїла до папи Сикста IV (1476 р.)"[26]. Більше того – очевидно, цей факт вплинув і на позицію самого С.Голубєва, котрий так і не зреалізував задекларований раніше намір викрити Мисаїлове послання як фальсифікат (зокрема, на підставі даних філології)[27].

У лексиці послання й справді наявні моменти, вразливі для критики – передусім, послідовне використання терміну "російський" замість "руський" (також і в версії Синод. 700: "росиискым словѧном"), нетипове для тогочасних східнослов'янських теренів ВКЛ[28]. Відтак не дивно, що низка авторів, починаючи з Горського та Невоструєва, котрі описали Синодальне зібрання[29] – ба навіть з автора "Антидоту" (1629 р.) Андрія Мужилов-

---

навіть до щоденника Мартіна Груневега, котрий, перебуваючи в Києві восени 1584 р., занотував, що "святий мученик Ісидор був тут архієпископом" (*Ісаєвич Я.Д.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С.124), та "Універсальних реляцій" Джованні Ботеро (див.: *Мицик Ю.А.* Історико-географічний опис України у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К., 1982. – Вип.8. – С.33).

[24] Древнерусские княжеские уставы... – С.179–181.

[25] Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия) / Сообщил С.Т.Голубев // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1892. – Кн.6. – Отд.3. – С.4, 6.

[26] Там само. – С.XIII.

[27] Див.: Русская историческая библиотека. – Т.4. – Стб.9; Архив Юго-Западной России. – Ч.I. – Т.VII. – С.XIII.

[28] Зауваження щодо цього: *Бучинський Б.* "Грамота Місаїла"... – С.11–12. Форма "Росія" постала в Північно-Східній Русі за часів Івана III, наприкінці XV ст., й набула поширення у межах ВКЛ століттям пізніше (Вопросы формирования русской народности и нации. – М.; Л., 1958. – С.88).

[29] *Горский А., Невоструев К.* Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. – М., 1862. – Отд. 2: Писания святых отцев. 3. Разные богослов-

ського[30] – пов'язувала Мисаїлове послання із московським (варіант: новгородським[31]) письменством. Гадаємо, однак, що цьому можна знайти пояснення з огляду на контакти "наивышшего писаря Великого князства Литовского" Якуба, котрий разом із "книголюбцем" Іваном Солтаном згадується в Мисаїловому листі як "послуживый в послании сем". Досі ніхто із дослідників пам'ятки не звернув увагу на те, що писар литовської великокняжої канцелярії Якуб (Яков) активно спілкувався з московськими "книголюбцами", свідченням чого є виявлене у 1920-х рр. у складі митрополичого формулярника із Синодального зібрання "Послання від друга до друга"[32] – лист відомого московського архітектора-підрядчика та книжника Василя Дмитровича Єрмоліна у відповідь на прохання Якуба придбати для нього низку книжок[33]. Скаржачись на неможливість виконати це прохання, Єрмолін радив Якубу надіслати йому до Москви гроші та папір – "а яз многим доброписцем велю таковы книгы сделать по твоему приказу с добрых списков, по твоему обычаю, как любит воля твоя... А наряжу ти, пане, все по твоей мысли и по твоей охоте, как любишь". Ця добра обізнаність Єрмоліна з літературними смаками Якуба цілком виразно унаочнює інтенсивність їхніх контактів; можливо, Єрмолін мав зв'язки і з київськими книжниками: у літературі вже акцентувався той факт, що його ім'я внесено до пом'яника Києво-Печерського монастиря[34]. Як слушно відзначають видавці РФА[35], Єрмолін міг познайомитися із Якубом під час його приїздів до Москви – і це могло статися як у 1468 р.[36], так і в 1459 р., коли той

ские сочинения (Прибавление). – №268. – С.305–306 (описуючи Мисаїлів лист у версії Синод. 700, автори, не визначивши його адресанта, охарактеризували пам'ятку як "багатослівне й улесливе послання", звернене до папи Сикста, з яким велися переговори стосовно шлюбу Івана III й Софії Палеолог).

[30] Див.: *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1995. – Т.6. – С.449–450.

[31] *Казакова Н.А., Лурье Я.С.* Антифеодальные еретические движения на Руси XIV – начала XVI века. – М.; Л., 1955. – С.235.

[32] Остання публікація: Русский феодальный архив... – М., 1986. – Ч.1. – №56. – С.196–197.

[33] Ідентифікація деяких з них, з огляду на пошкодження тексту "Послання", проблематична. Див. щодо цього: Русский феодальный архив... – Ч.5. – С.1008; *Турилов А.А.* Южнославянские памятники в литературе и книжности Литовской и Московской Руси XV – первой половины XVI в.: парадоксы истории и географии культурных связей // Славянский альманах. 2000. – М., 2001. – С.257–258, 277–278.

[34] Древний помянник... – С.50; *Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л.* Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М., 1982. – С.147, 152. Зауважимо також можливість його знайомства із Мисаїлом, коли той був смоленським владикою, – адже існує припущення про наявність у Єрмоліна численної рідні на Смоленщині (*Седельников А.Д.* "Послание от друга к другу" и западнорусская книжность XV века // Известия АН СССР. – Сер.VII: Отд. гуманитарных наук. – 1930. – №4. – С.230).

[35] Русский феодальный архив... – Ч.5. – С.1007.

[36] Московский летописный свод конца XV века // Полное собрание русских летописей. – М.; Л., 1949. – Т.25. – С.280.

намагався переконати Василія II прийняти як митрополита учня й ставленика Ісидора – Григорія Болгарина[37].

Власне і в 1468 р. його місія, скоріш за все, полягала в обстоюванні митрополичих прав Григорія, які в лютому 1467 р. визнав константинопольський патріарх Діонісій[38]; при цьому заслуговує на увагу як послідовна участь "Якуба-писаря" у боротьбі Григорія Болгарина за "Верхню Русь", так і те, що його постійним супутником був "Ивашенец". Докладних відомостей про нього ми не маємо. М.Грушевський, аналізуючи ярлики кримських ханів великим литовським князям, називає цього Івашенця "київським бояриком з другої половини XV ст.", котрий двічі виряджався з посольством до Криму задля отримання ярликів від Нур-Девлета та Менглі-Ґірея (60–70-ті роки XV ст.)[39]. Останній на початку XVI ст. у листуванні з литовським двором згадував про те, що "пана Ивашков сын пан Ивашенцо" "межи царя, отца нашого, и межи короля Казимира... гораздо служил, много жалованя видал"[40]. Відтак, немає сумнівів, що саме він згаданий у переліку "підписантів" Мисаїлового листа як "пан Иоан с Киева... посол мирный к поганом о утвержении мира хрестианских сынов" – тим більше, що він фігурує тут як брат "благородного пана Романа с Киева, старосты путивлского", в якому безпомилково вгадується путивльський намісник Роман Івашкович, відомий за Казимировими привілеями 1482 і 1487 рр.[41] Цікаво, що в Мисаїловому посланні, як і в згаданих вище

---

[37] Про цю місію Якуба згадує у 1459 р. митрополит Іона у листі до смоленського єпископа Мисаїла (остання публікація: Русский феодальный архив... – Ч.1. – № 24. – С.124–127), котрий, однак, всупереч закликам Іони, підтримав уніата Григорія, а згодом, в якості його наступника, звернувся до Сикста IV з посланням, що нами аналізується. Викликає заперечення позиція Н.Синіциної, котра, розглядаючи це послання Іони, ідентифікувала добре відомого за джерелами 1440–1460-х рр. писаря Якуба як папського нунція Миколая Якуба (Якубі, Загупіті), котрий дістав "почесну посаду (чи звання) королівського писаря ... задля надання авторитетності його посольству до Москви" (*Синицына Н.В.* Третий Рим: Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.). – М., 1998. – С.97).

[38] *Синицына Н.В.* Третий Рим... – С.112.

[39] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т.4. – С.458–459; Lietuvos Metrika. Knyga №8. – Vilnius, 1995. – P.59. Вартим уваги є те, що в цих посольствах його супутниками були Ян Кучукович і Богдан Андрушкович Сакович, які належали до найближчого оточення Казимира Ягеллончика (див.: *Jarmolik W.* Kariery polityczne dworzan litewskich Kazimierza Jagiellończyka // Europa Orientalis: Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. – Toruń, 1996. – S.97–99); це, безумовно, характеризує суспільний статус самого Івашенця.

[40] Lietuvos Metrika. – P.83, 90–91.

[41] Русская историческая библиотека. – СПб., 1910. – Т.27. – Стб.227, 387. Зауважимо як довільні й необґрунтовані генеалогічні побудови Н.Яковенко, завдячуючи яким Роман Івашкович втратив свого брата Івашенця, отримавши, натомість, велику рідню й, головне, аж чотирьох синів (*Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.154, 156–157, 159) – тоді як насправді він мав єдину дочку, з якою був одружений першим шлюбом князь Іван Глинський; після зради останнього її землі отримали як "дядьковщину" племінники

документах, писар Якуб і Івашенцо фігурують поруч – що зайвий раз засвідчує, що серед "підписантів" листа немає випадкових осіб і за кожним із них проглядає певна проунійна традиція[42]. Лише щодо Солтанів і Михайла Олельковича (котрий у 1470 р. репрезентував у Новгороді інтереси не тільки Казимира, а й Григорія Болгарина) вона очевидна; що ж до решти, то її з'ясування потребує копіткої дослідницької праці, результати якої могли б суттєво збагатити наші уявлення про унійні змагання у ВКЛ другої половини XV ст.

ДОКУМЕНТ

Всєс҃тых с҃го вєликаго Б҃га / произволєниєм.

Всєлєнь/скому папѣ вєликому / сл҃нцу всємирномоу / свѣтилнику арк.
ц҃рквному / свѣту всєс҃тому и всєна/ст҃ѣишєму ѡт҃цу ѡтцм҃ъ / и всєна- 297
чалнѣишєму пасты/рю пастырєм бл҃жнному Си//кту ст҃ыѧ всєлєнския арк.
со/борныѧ ц҃ркви рикарию (sic!) на/достоинєишєму в пєрвых / сщ҃нных 297
чиноначалия свѣ/тосияющєму прєс҃щєниєм / нбснаго разума ѡзарєнѧ зв.
сщ҃є/нноначалнѣишаго вєлика/го свѣта пач. яснозритєл/ных хєроувим
блистаяс. оу/мновидным прєс҃щєниєм вє/ликаг. оума всєнапросвєтлѣ/
ишаго в сєбѣ чини ѡбраз носѧ / єдиному точєн ѡт сєраѳимов /
пламєнноблистаємых свѣ/тов чюдноoумному и всє/свѣтлому
сєраѳиму ѡгнєм / нбсным разгараєму и мн҃гора/чителным жєланиєм арк.
всєгда па//лим бжствєныа любвє и пак./ въ бжствєную любов оу прє/ 298
стола суща вєликаг. Б҃а три/ст҃ую єму пѣс. приносѧ ѡ всѣ/хъ и за всѧ
и ѡт нєг. прощаємъ / и ѡс҃щаєм в дх҃вную блгдть / свєршєннымъ
прєс҃щєниєм / всєсвѣтлаг. свѣта на ѡс҃щє/нїє д҃шам всѣх привлача
жєла/ниєм любвє яж. к нєму в чюдныи / єг. свѣт єжє єс. нєпостижим
/ всѧкому оуму. И так ѡт нєг. / просщєн быв всєнапросвєтлѣ/ишим
блистаниєм свѣта / пач. всѣх с҃щнноначалїи ц҃рквных / и прочим
прп҃дбна и сущим пода/вашє ст҃обл҃жною сщ҃нно/носною ст҃нєю арк.
комуждо по мѣ//рє раздаѧ дх҃овнаа дарованѧ / ѡвым прощєнїє купно 298
ж всѣм / конєчноє прошєниє и совръ/шєноє блгсвєнїє во всѧ на всѧ / зв.
ц҃рквныа чины начала ж и / власти. Чєрєз с них жє и всѧки/ѧ

Романа Івашковича – Богдан, Андрій і Дмитро Івашенцевичі (Lietuvos Metrika. – P.320). Неточними є й дані М.Бичкової (*Бычкова М.Е.* Состав класса феодалов России в XVI в.: Историко-генеалогическое исследование. – М., 1986. – С.63–64) – хоча вірну гіпотезу щодо родинних зв'язків між Івашенцевичами й Романом Івашковичем висловив ще А.Бонецький (*Boniecki A.* Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. – Warszawa, 1887. – S.100).

[42] Водночас варто наголосити, що ми маємо справу із певним мікросоціумом, міцно спаяним родинними узами (наприклад, Іван Ходкевич був одружений із сестрою Федора Бельського, котрий у посланні названий братом Андрія Володимировича – і появу цієї не зовсім коректної вказівки можна зрозуміти, коли взяти до уваги, що останній був свояком Мисаїлового брата). Втім, це питання буде розглянуте нами у спеціальній розвідці; наразі ж відзначимо, що лист Мисаїла репрезентував позицію не певних соціальних груп, а кількох кланів, які завдячували своїми кар'єрними успіхами Казимирові Ягеллончику.

чл҃чьскиа дх҃ы имущи и/зливаа в них изоѡбилно свѣт / бг҃оразумиа ко прощєнию / их дш҃ ам юже ти подасть мнго/различнаа премдрсть Бж҃иа / к совєршению ст҃ым пасти / свою цр҃квь избранноє ста/до своихъ словєсных ѡвец яж / ти Гъ самъ оуручи а нє чє/ловѣкъ.

Великыи пасты/рю пастырєм началникоу / и всѣх сщ҃ночиноначалии // пєрвѣишєму свѣту цє/рковному свѣтилнику всє/мирному

арк. 299 зв. сл҃нцу всѣх ходатаа и/зрадно предложив к ходата/ю Новаг. Завѣта избрав всє/го та в сии рад и чин по бла/говолєнию хотѣния своєг. / во ѡбраз свои бжствєныи ст҃ыи / и посаждєи та на прстлѣ вє/ликаг. Рима на сѣдалищєх / ст҃ых верховныхъ своихъ / апслъ правѧщє слово истїноє / истиннаг. Бг҃а возвєщаю/щи во всю всєлєнную и в ко/нцы єа спсєниє Бж҃їє въ / свидѣтєлство всѣм хота/щим вѣровати истинно/му Слову Бж҃ию подаа всѣм // мир и здравїє и всєспсєниє / блгсвєниє

арк. 299 силою подав ти ѡт / всєммогущаг. (sic!) Бг҃а на спсєниє / всєм дш҃ам так оубо оугодєнъ / єс. во всєм пєрвост҃ль по писанию / прпдбнъ нєзлобив бєсквєрнєн / бг҃оугодєн всѣм млстивъ и ѡт/лучєн ѡт грѣшников правои / житиєм єго ж порождєниє ни / ѡт плоти ни ѡт крови ни ѡт по/хоти мужєскиє но ѡт самог. / Бг҃а дх҃ом свышє породивыис. / ѡт просщения славы вєликаг. / свѣта иж. просщаєт всѧкого / чл҃ка градущаг. в мир и вышє / нбсъ избран быв ѡнъ самого / тог. сєрафимскаг. лика и всєгда / прєдстоѧи оу прстла славы // вєликаг. Бг҃а и прєсвѣтлѡ/му вєличєствию на нбсѣх / пѡ ѡбразу соущєму оука/заннаго єму на горѣ ст҃ѣи / ст҃ым служитєл. и сѣни исти/ннѣи юж сам Гъ вѫдрузи а нє / чл҃къ им жє прїносити всєгда / жр҃тву живу ст҃у и бг҃оу/годну Бу҃ нє токмо ѡт сєбѣ но / и ѡт людских нєвѣжствиих и грє/хов як да будєт приношєнє / єж ѡт словєсныхъ ѡвцах приа/тно Бг҃у и ѡсщ҃но Дх҃омъ / Ст҃ым истинною.

Ѡ вєли/кїи началнѣишии всѣхъ / ст҃ых ѡтцмь отць так вєликии /

арк. 300 толик. мнгобл҃жнъ єси нєизрє/чєнною достоиностью Бг҃а // да кто ѡт чл҃къ можєт изгл҃ати / или изрєщи правєдныи достои/нъстви вєличєствиа ст҃нь / твоих или оубл҃жити по / достоянию ст҃льство и/зрадноє твоє им жє та / Гъ Бъ оубл҃жил пач. всѣх зємных / сн҃въ чл҃чєских и сам хотѣх / сн҃овѣ. свѣта славою вѣнча/вши та. Мню оубо тако у / многа оубл҃жнъ ст҃лю бж҃ии / вєликыи пастырю всєлєнь/скыи оуч҃тлю законополѡ/жєныи вторыи Моисѣю пач. / Арона прєславныи ѡт Бг҃а / архиєрѣю самог. тог. прєвыш/ши чюднаг. Самоила Новаг. Завѣ/та Хсва[а] совръшєнныи оумє нє // щєдриє цр҃квноє ѡко пра/

арк. 301 витєлю новаг. ковчєга завѣ/та Хсва в нємъ ж лєжат нє скри/жали камєны но[б] самоє то / слово Бж҃їє живонаписанно / и позлащєно Дх҃ом Ст҃ым въ / срдци твоєм ст҃ом вкорєнєно ѡт / Дх҃а манною нбсною воспи/танно всєст҃ѣишою прчсто/ю плотию и кровию агнє/ца нєпорочнаг. Хса избавитє/лѧ[в] всєг. мира.

[а] Слово виправлене з "Хс҃а".

[б] В слові "но" літера "н" виправлена з "и", "о" – з "ѡт".

[в] Після цього слова – викреслене "Хса".

Да что еще / ѡ сем предложаа время много / глмъ и воистинну *як* ни *еди*/ное слово так возможно быти / *еж ѡт* нас достоино или возмож/но похваленiю чюдных преди/вных стнь твоих которое // блгохваление[г] земнород/нii и ненаоучении принесе*м* / ти оублжнному сущи *ѡт* са/мог. вышнаг. Бга бгбносне / всеблжне *ѡт*. не может бо *ѡт* / члкъ *ѡт* Бгоданныя ти мло/сти или по почести слово*м* / изрещи аще кто и всѣхъ / прмдростнѣ и разу*м* язык и/ма*т* но токмо *еж ѡт* оусердиа / теплыя вѣры и палимыа / любъви[д] юж имамы *и* к тебѣ / всенасветлѣишему Бжи/и стыи мужю поеликоу / возможно ес. сия ти приноси*м* / малое се гранесловие убла/жающи та Гнь великыи сти/телю *ѡт* Бга бгопраѡтць всѣ*м* // хрстьянскы*м* дша*м* пре*ж* лѣ*т* вѣ/чны*х* прознаменовал еси и / Дха Стго свыше порождение*м* / папа вселенскы*и* нарековаса / стыя великыа вселенскыа / соборныа аплскыа црквe съ/прстлни*к* и причастни*к* все/началнѣишiи викарiи и/справленiе вѣре столпъ крѣ/пок *ѡт* лица вражиа храбры*и* / воинъ цра нбснаго вторы*и* / Исс Наввiнъ и на иноплеме/нныа полкы побѣждаа / и секущи[е] нещадно гломъ Бй/им мече*м* дхвны*м* враги крста / Хсва купно *ж* вса видымыа / и невидимыа ратники / и противники Хсвы Авра//амо*в* ѡбра*з* на себе взе*м* плѣ/нники ѡтплени*в ѡт* льсти / вража и враги со цре*м* и*х* пора/зивъ и гони*в* да*ж*. до Даѳана / паче *ж* оуби[є] е рещи прогони*в* и*х* / *ѡт* члчьских дшь стыми тво/ими млтвами да*ж*. до ада / преисподнаго сего ра*ди* пребо/лшiи еси въ архиерѣе*х* яко / другъ Бжии наречес. *ѡт* много/блженны*х* даровъ свыше да/рованных ти силою великаг. / Бга вѣры ра*ди* твоеа *яж* к не/му вмениса ти ес. в правду[ж] / в род и род до вѣка ѡ все/стыи избранныи Бии. арк. 301 зв. арк. 302 арк. 302 зв.

Все/леньскыи пастырю вели/каг. пастыра Хса воистiнну // истiнны*и* ты еси сщнни*к* / Бга вышнаг. прiносаще / ему жртву стую бескро/вънную[з] ѡ мире[и] всего ми/ра и блгостоания сты*х* / Бжии*х* црквах и ѡ совоку/пленi ихъ па*ки* воедино до*ндеж* / достигнуть вси во едине/ние вѣре и в разу*м* в лю/бве Сна Бйа в мужа сове/ршена в мѣру възраста / исполнения Хсва не по зако/ну Аронову но[і] по чину Мелхи/седекову вознесъ чстны/а дары с похвалами Бгу / Ѡтцу в воню блгоуханиа / пречстое тѣло и кро*в* Сна ег. / возлюбленаг. Га / ншего Гс. Хса // за спсенiе всего мира ѡ о/цыщении дшь купно *ж* / и ѡ всѣх и за вса паче *ж* и за/блужших и погибшихъ / ѡ овца*х* дому Хсва *як* да мно/го млсрдыи Бъ премноги*мъ* / свои*м* члкомлюбие*м* симъ умо/ле*н* арк. 303 арк. 303 зв.

[г] Перед цим словом – викреслене "бго"; наприкінці – викреслене "*м*".
[д] Наявний у слові "ъ" виправлений з "о".
[е] Наприкінці слова – закреслене "*х*".
[є] Наявне у слові "о" перекреслене, "у" – правлене.
[ж] На полі навпроти цього рядка написане "и".
[з] Наявний у слові "ъ" виправлений з "ь" іншим чорнилом.
[и] Після слова – закреслене "*ѡт*".
[і] Слово вписане пізніше.

быв расточеныѧ пакы / собереть и совокупит то / во едино стадо аггль и чл҃къ / въ црквь перворожденых на/писаном на нбсѣх млсрдиѧ / ради млсти своеѧ бгатыя / неизреченнаг. ради блгоутро/биѧ юж всѣм мть яко щедрыи / члколюбец твоим поистинѣ / ѡ мнгоблжнныи ѿт. предста/телством сщнным службѣ и // прчстых жртвъ приноше/ние со блгоприятными / твоими мтвами мо/лбами и молением пакы / всѣм нам млства тог. содѣваи / и претвораѧ его гнѣва на / кротость млсрдїа яко / да ѿт него ѡбращуть вси / млсть в днь судныи ибо Гне / ес спсение на людех твоих и / блгсвенїе твое ѿтнне и до / вѣка.

арк. 304

Но ѡ сем ѡ всем тво/ем таковом премдром промы/шлении и попеченїи бо/жественых ѡвець мы / вси сущїи здѣ на стра. дал/чее словесныѧ ѡвца то/го ж стада Хсва ѿт двору его // стго стыѧ соборныѧ / аплскиѧ црkви ѿт четырех / еуглистъ вселеньских стѣ/иших патрїархъ греческых / оустава[і] их и ѡбычаѧ / преданиѧ наоучением / ихъ греческым црквным суще / порожени ѿт купѣли сты/ѧ и живоначалныѧ Троца / ѡбновлени банею паки / бытиѧ свыше блгдтью Стго Дха добрѣ пасущас. / ими во истинном блговѣ/рии на пажитих живоно/сных на блгоцветущихъ / горах сeвѣрныѧ страны / яж суть ребра сѣверова град / самог. црѧ великаго понеж. // бо Бъ в тажестѣх его зна/ем егда заступает ѿт всѧког. / насилиѧ вражиѧ супо/стата старого змия дь/ѧвола воздушнаго кнза / тмѣ злобы поднебеснаго / его ж восхотѣ прстлъ свои / поставити на нших сѣвер/ных странах и быти подобен / Вышнему сего ради Бъ и ѿт/проверже и нам сию страну / дарова сам пасѧ нас в мѣстех / сих паственех ту нас и на во/дах покоинах воспита ду/ша нша ѡбратил есть[к] к себѣ / наставлѧющи нас на сте/зю првды заповедеи своих / стыхъ имени своег. ради // в нем крстихомсѧ приемше печат / стго мира имуще написа/но на челѣх наших блгдтию / Стго Дха. Сег. ради аще ходимъ / под сѣнию сѣнї смртныѧ / кнѧз. сего преж реченнаго власти / воздушныѧ и не оубоимсѧ / як с нами Бъ ес сам жезлом и па/лицею своею ѿтгонѧ и биѧ / мысленыѧ волкы як да / ни едина ѿт овець ег. погибнет / и стадо все цѣло и соблюде/нно пребудет сею палицею / и жезлом оутѣшает дш а на/ша и пасет як млсрдыи пастыр / щедрыи и ѡвчелюбець / млстию своею погонѧя нас / и не хотѧщих приближитис // к нему яж не сут ѿт двора сег. и / ѡног. его и тыѧ подобно сим / хощет привести въстѧга/ваѧ браздами и оуздою челю/сти ихъ да будоут вси едино / стадо под единемъ пасты/рем Хсвым.

арк. 304 зв.

арк. 305

арк. 305 зв.

арк. 306

По сем же вашеи сты/ни всѣм подрученным ѿт Хса па/стырем старѣишаг. пасты/рѧ нбс. бо на лице зрѣния / оу Бa якож ѡ семъ[л] вѣщает / началнѣиши пастыр по Хсѣ / вѣрныи Петръ яко во / всѧком

[і] Написане по стертому.

[к] Виправлене з "еси".

[л] Над словом написане "*м*".

азыцѣ[м] боаиса[н] / Ба и дѣлаа правду при/ятен ему ес. К сим же вели/кїи Павел серафимскїи над у/стыи языком глть : вса. // иж аще призовет има Гне спсе/тса та бо ес Бъ богата въ / всѣх якож кому хощеть / разделает мѣру дарованиа / вѣре по своеи ему воли / воли бо ег. кто противитса / сег. ради затвори вса во проти/вление да помилуеть по/неж. бо единое славы Хса все / тѣло хрстьянских дшь соста/вление истїнно крщением / Стго Дха ω нем же всако созда/ние составлая растет въ / црквь стую ω Ги ω нем же / и мы созидахомса купно вси / в дом Гнь в долготу дни вѣка. / Нѣсть бо разньствїа ω Хсе гре/ком и римланом и нам сущим // росииским слованом вси едино то / же сут в нем же званъ быс. в то/мъ да пребывает кождо въ / своем чину. Всѣмъ ж нам тако / Хсс потом же Хсвии елицы / во Хса крщени во Хса ωблеко/ш аса ни едини бо послушни/цы закона ωправдаютса / яко ж нѣцыи еством законна/а творащє имуще закон / написано во срдцих своих. арк. 306 зв. арк. 307

Сег. ра/ди сиа написахом к вашеи / всеи настѣишои стости / слыш ахом нѣкыи ωт нас пред ва/шею стынею исповѣдающи / глы ложныа хулащаа насъ / и глюще яко нѣсмы соврь/шени истїннїи хрстьане // стыя православныа вѣры / Хсвы и иная таковаа мно/га на нас хвалащаа бладе/нием дышюще завистию ωпа/лаеми в коле жртва сво/ег. азыка клевещюще пражным / ωт огна геωньскаг. ради лѣпо/тенъ неправде исполнь соу/ще ада смртоносна им же / ωбыкош а Бга Ωтца блгсвити / сим же паки клевещуще вѣ/рныа члкы блговѣрно жи/вущим созданным Дхомъ Стым / по ωбразу Бжию и по подо/бию и званных же преж лѣ/тъ вѣчныхъ въ блгдть сию / и по позрѣнию великаг. Ба / егда еще мир не быс. як да въ// нидут в вѣру сию стую / надеждю и любовь в себѣ / имуще к Гу чающе ωног. блжннаго оупованиа и / просщениа славы вели/каго Ба Га ншего Іс. Хса. арк. 307 зв. арк. 308

Си/им же елика оубо не вѣ/дат хулат елика же по ес/тству яко бесловеснах жи/вотна видат разумѣю/ще себѣ дшевно а не ду/ховно сами прелщаю/щес. глть клевещюще / на ны воистинну сии / суть ωблаци безводни / ωт вѣтрь преносимы[о] / древеса бесплодна есенна / волны сверепыа мора во//спѣнающа своа струа звѣ/зды прелестныа им же мра/къ тмы в вѣкы блюдетса / ω них же прорчьствова седмыи Иωан Дамаскин Енох сиа гля / якоже свидѣтельствует / ω сем Июда Ияковль в собор/ном своемъ посланїи пиша / ω сих пространнѣи: тако/вїи не хотат да быхом были / вси едино тѣло ω Хсѣ не / слышат самог. заповѣдаю/ща и глюща : сиа заповѣди / вам да любите друг друга / яко же и азъ вы възлюбих / вы ω сем познают вси яко / мои оучнцы есте ащ лю/бов имѣти будете между // собою. А идѣ ж нѣс. арк. 308 зв.

[м] Після слова – перекреслене "ωтцъ".

[н] Наявне у слові "и" злегка закреслене.

[о] Наявне у слові "е" виправлене з "и", наприкінці – викреслена літера "а".

любви та/мо Бг҃ъ не пребываеꙮт. Та/кова премдрость нѣс. свы/ше
арк. низходитъ но земна ду/шевна бесовьскаа идѣ ж бо / зависть и рвение
309 ту / нестроение і[п] всѧка злаѧ / вещь.

И мы ж вѣруемъ / на ст҃ѣишеи вашеи все/и многразумнои въ бл҃го/разсужении великои глу/бинои прмдрости як не и/мите вѣры сим и тако к то/му подобным иным прочим ве/щем еже на нас клевещут не / по истиннѣ хотѧщи ра/здражати твое незлѡ/бие бл҃гомлсрдие еж к намъ // но паки премдрсть пастыр / и вселеннѣи оучителныи / ѡ҃тць
арк. мѣсто продаси свое/му всесвѣтлому оуму в ра/ссужение ст҃ых
309 истинны/хъ писании идѣ ж ѡбращет / незазорна правда к нам ко всѣ/
зв. мъ требующим блгсвениѧ / твоего ст҃го послѣдую/щи своег. прьвоначалнѣиш аг. / пастырѧ як градущих к не/му не изгонаетъ вонъ но / всѣх равнокупно млстве к се/бѣ приемлет ѡт востока за/пад. сѣвѣра морѧ яко да / ѡ нем въблгсватсѧ всѧ колѣ/на земнаѧ и вси ѧзыцы оу/бл҃жатъ его.

Москва, Державний історичний музей. – Синод.700. – Арк.297–309-зв.

[п] Вписане пізніше.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ *(Львів)*

БОРГОВЕ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДРУКАРЯ ІВАНА ФЕДОРОВИЧА ПЕРЕД КРАКІВСЬКИМ КУПЦЕМ ФОЛЬТИНОМ БЕРТОЛЬДО ВІД 29 ТРАВНЯ 1581 РОКУ

Архівні матеріали про життя і діяльність друкаря Івана Федоровича, як відомо, збереглися лише із західноукраїнського, насамперед – львівського, періоду його біографії. Їх залучення до наукового обігу започаткував ще 1836 р. Денис Зубрицький[1]. Своєрідним підсумком цієї роботи став корпус документів до історії друкарства в Україні перед серединою XVII ст.[2] За минулі від часу його публікації чверть століття нові документальні матеріали до біографії І.Федоровича залучалися до наукового обігу лише тричі: у 1988 р. Володимир Кравченко подав згадку про друкарівський фільварок у Заблудові (1588)[3], Ігор Мицько навів дані до його перебування на Волині[4], Ярослав Ісаєвич оприлюднив контракт друкаря з вроцлавським гравером Блазіусом Ебішем на виготовлення мідеритів для планованого видання Біблії[5] з актових книг Люблінського війтівсько-лавничого уряду від 3 червня 1578 р. Крім того, Вікторія Колосова[6] пригадала забуту публікацію знаного дослідника волинської старовини Ореста Фотинського, який ще 1902 р. опублікував згадку про Івана диякона,

---

[1] *Zubrzycki D.* Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi. – Lwów, 1836. – S.59–60.

[2] Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Збірник документів. – К., 1975. – С.17–82.

[3] *Кравченко В.* Актові книги міста Володимира про першодрукаря Івана Федорова та його соратників // Прогресивна суспільно-політична думка в боротьбі проти феодальної реакції та католицько-уніатської експансії на Україні. Тези республіканської науково-теоретичної конференції 20–22 квітня 1988 р. – Львів, 1988. – С.138. Нотатка, безперечно, стосується того маєтку з дару литовського гетьмана Григорія Хоткевича, про який друкар згадує у післямові львівського Апостола 1574 р.

[4] *Мыцко И.З.* Новые документы о пребывании Ивана Федорова на Волыни // Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. – М., 1979. – С.192–195.

[5] *Исаевич Я.Д.* Новый документ об Иване Федорове // Федоровские чтения 1978. – М., 1981. – С.5–13.

[6] *Колосова В.П.* К биографии Ивана Федорова: (Новый документ) // Книга: исследования и материалы. – М., 1991. – Сб.62. – С.159–164.

будівника Дерманського монастиря, підтверджену володимирським єпископом Ієзекиїлом Курцевичем, щодо млина в Дермані для місцевого мельника Івашка Куцковича та його нащадків[7].

Унікальний контракт І.Федоровича з Б.Ебішем вказав на люблінський слід у біографії друкаря, який уперше виявився ще 1886 р., коли Станіслав Пташицький залучив до наукового обігу віднайдену серед матеріалів львівського міського архіву датовану 5 вересня 1582 р. заяву львів'янина Івана Минця, за якою 16 червня 1582 р. в Любліні Михайло Войтович зі Слуцька відступив синові друкаря Іванові борг І.Минця[8].

Систематичне вивчення актових матеріалів люблінського міського архіву засвідчило, що на цьому люблінська сторінка біографії друкаря не завершилася: крім згаданого контракту з Б.Ебішем, в актових книгах люблінського війтівсько-лавничого уряду віднайшлося ще боргове зобов'язання І.Федоровича перед краківським купцем Фольтином Бертольдо[9].

Ім'я Ф.Бертольдо добре відоме біографам московського друкаря – його залучив до наукового обігу 1964 р. Євгеній Немировський, який віднайшов у львівському міському архіві датовану 9 вересня 1585 р. заяву Сенька Корунки та його дружини Анни і Сацька Сеньковича про отримання через львівського аптекаря Єроніма Вітенберґера від Ф.Бертольдо 200 примірників Острозької Біблії (без початків) і двох друкарських верстатів, які заставив І.Федорович[10]. Це була основна частина спадщини друкаря, неодноразово згадуваної у львівських документах після його смерті[11], проте в жодному з цих актів немає відомостей про початок стосунків друкаря з краківським купцем. Оскільки у відповідних актових записах фігурували двісті примірників Острозької Біблії та два друкарських верстати, можна було лише здогадуватися, що ці стосунки налагодилися в останній період життя І.Федоровича, коли він ще працював над виданням Острозької Біблії (на це вказувала наявність у Ф.Бертольдо багатьох її примірників без початків), і після завершення основних робіт над нею, позаяк серед заставленого майна згадуються два друкарських верстати. Оскільки Ф. Бертольдо був краків'янином, стосунки могли зав'язатися також при перебуванні друкаря у цьому місті в 1583 р.[12] – таку версію прийняв Мечислав Ґембарович[13].

---

[7] *Фотинский О.А.* Материалы для истории монастырей и церквей волынских // Волынский историко-археологический сборник. – Житомир, 1900. – Вып.2. – С.252–253.

[8] *Ptaszycki S.* Iwan Fedorowicz drukarz ruski we Lwowie z końca XVI wieku // Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filologicznego Akademii Umiejętności. – Kraków, 1886. – T.XI. – S.43. Пор.: Першодрукар... – №22.

[9] Archiwum Państwowe w Lublinie. – Księgi miejskie Lublina. – Sygn.14. – S.148.

[10] *Немировский Е.Л.* Первопечатник Иван Федоров. Жизнь и деятельность // Полиграфия. – М., 1964. – №3. – С.12–13. Пор.: Першодрукар... – №46.

[11] Першодрукар... – №24, 39, 45, 46, 47.

[12] Див.: Першодрукар... – №40. Краківські стосунки Івана Федоровича простежуються від весни 1577 р.: Першодрукар... – №12.

[13] *Gębarowicz M.* Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569–1583 na tle epoki, cz.2: Opiekunowie i współpracownicy // Roczniki biblioteczne. – Wrocław, 1969. – Z.3–4. – S.458, 460, 461.

Нововіднайдений люблінський документ не лише дозволив вийти поза рамки припущень у цьому питанні, але й виявив нові важливі дані для з'ясування окремих моментів біографії та професійної діяльності московського друкаря періоду його перебування в Україні.

Нововіднайдений актовий запис датується 29 травня 1581 р. і не тільки є єдиним документом друкаря з цього року, який досі пощастило розшукати в архівах, але й постає першим після 29 жовтня 1579 р., коли у Львівському ґродському уряді земський возний Грицько склав заяву про незаконне стягнення податку з І.Федоровича[14], документальним слідом його активності[15]! Він фігурує в акті з титулом друкаря "найяснішого пана, пана Костянтина, київського воєводи і князя на Острозі", який лише двічі згадується у відомих досі документах[16]. Запис неспростовно доводить, що в травні 1581 р. княжий друкар укотре побував у Любліні. У зіставленні зі згадуваним його перебуванням тут 1578 р. та його сина в червні 1582 р. цей факт вказує, що на терені міста І.Федорович, мабуть, мав доволі стабільні інтереси, викликані, очевидно, насамперед репутацією Любліна як жвавого торгівельного осередку.

Текст нововиявленого документа не дає жодних відомостей про попередні контакти друкаря з краківським купцем. Проте значна сума грошей, яку надав у позику Ф.Бертольдо, дозволяє твердити, що нововідцей актовий запис фіксує не сам початок стосунків, а скоріше вже котрийсь із наступних етапів їхнього розвитку. З тексту запису випливає, що друкар позичив 700 флоринів[17]. Забезпеченням цієї суми виступає "...quingenta Biblia sacra rutenice impressa nondum ad finem usq[ue] continuata et consumata"[18]. Повернення боргу передбачалося розділити на дві частини. Першу з них за умовою слід було внести під час ярославського Успен-

---

[14] Першодрукар... – №17.

[15] Наступний відомий актовий запис походить з 3 лютого 1582 р., коли І.Федоров разом з львівським передміщанином Миколою Дашковичем визнав борг на суму 102 золотих і 10 грош краківському купцеві Варфоломієві Шембеку: Першодрукар... – №19.

[16] Вперше як слуга князя Острозького І.Федоров виступає у датованій 5 березня 1578 р. складеній перед Луцьким ґродським урядом заяві про надання Тимофієві Михайловичу, слузі Михайла Гарабурди, повноваження на стягнення боргу від віленського міщанина Якова Максимовича (Першодрукар... – №14), далі він названий друкарем князя Острозького вже тільки в угоді з Грицем Івановичем від 26 лютого 1583 р. (Першодрукар... – №23).

[17] У травні 1574 р. таку саму суму йому позичив львівський сідляр Сенько Каленикович: Першодрукар... – №6. Це два найбільших документально зафіксованих борги, в які будь-коли входив друкар.

[18] З цієї нотатки цілком однозначно випливає, що умова передбачала заставу у вигляді недодрукованих примірників Острозької Біблії. Тому цілковито позбавленим підстав є твердження М.Ґембаровича (*Gębarowicz M.* Iwan Fedorow... – S.461), нібито Ф.Бертольдо дозволив підсунути собі "здефектовані" примірники: насправді йшлося про недодруковані екземпляри видання, а текст нововіднайденого документа вказує, що друкаря даремно запідозрено в непорядності.

ського ярмарку, тобто – всього лише через три місяці. Короткий термін вказує на те, що друкар сподівався незабаром отримати значну суму грошей. Проте відповідне місце документа чи не насамперед цікаве з огляду на розширення географії інтересів та перебування І.Федоровича – опубліковані досі джерела не фіксували Ярослав у його itinerarium. Залишається невідомим, чи друкар побував у місті й повернув відповідну частину боргу. Публікований нижче запис, який фіксує первісні умови позики, засвідчує, що з часом її характер змінився. Насамперед привертає увагу те, що в пізніших львівських джерелах стосовно контактів з Ф.Бертольдо згадується лише двісті примірників Біблії, тоді як нововіднайдений люблінський документ називає цифру п'ятсот. Натомість з'являються два заставлених друкарських верстати, про які немає згадки в умовах позики. Безперечно, за цим мають стояти якісь суттєві зміни в розвитку спричинених люблінською позикою стосунків друкаря з краківським купцем, проте вони не відображені у віднайдених досі документах. Принаймні нині є підстави твердити, що відомі досі стосунки друкаря з Ф.Бертольдо випливали саме з люблінської угоди, й відкинути припущення М.Ґембаровича, за яким позика була оформлена лише при перебуванні друкаря у Кракові на початку 1583 р.[19] Встановлена дата вказує, що позичені гроші, мабуть, призначалися для завершення тієї частини тиражу Острозької Біблії, яка перейшла до І.Федоровича.

Актові матеріали львівського походження дають певні відомості про долю цієї частини друкаревої спадщини. З нововіднайденого люблінського документа випливає, що на забезпечення позики на суму сімсот золотих він віддав п'ятсот примірників Острозької Біблії без початків. Оскільки уповноваженим Ф.Бертольдо у цій справі, як видно з цитованої заяви С.Корунки та С.Сеньковича від 9 вересня 1585 р., був львівський аптекар Єронім Вітенберґер, можна припустити, що до числа зазначених п'ятисот примірників могли входити ті двісті, які він відпродав сідляреві С.Сеньковичу та його дружині Євфимії Богатирівні, на що вказує їхня заява від 3 вересня 1583 р.[20] Датоване 7 лютого наступного року поквитування підтверджує, що вони оцінювалися на триста золотих[21]. Як можна припускати, решта примірників малася на увазі, зокрема, в тому друкаревому майні, що було під міською юрисдикцією і фігурує у претензіях кредиторів до спадку І.Федоровича[22]. Далі 9 вересня 1585 р. С.Корунка та С.Сенькович, як зазначалося, поквитувалися з Ф.Бертольдо двомастами примірниками Біблії без початків, які вони отримали через Є.Вітенберґера. 2 жовтня того ж року проведено урядову оцінку друкаревого майна, яке зберігалося

---

[19] *Gębarowicz M.* Iwan Fedorow... – S.458, 460. Таке припущення давало підстави для твердження, нібито наприкінці життя друкар потребував значних грошових сум, що, у свою чергу, могло б слугувати вказівкою на його значну активність у цей період.

[20] Першодрукар... – №24.

[21] Там само. – №28.

[22] Там само. – №25, 26, 32, 33, 34, 39, 43.

в будинку Івана Білдаги[23]. В акті згадано сто двадцять неоправлених примірників Біблії по чотири золотих і вісімдесят неповних примірників по два золотих і п'ятнадцять грошів. Устаткування майстерні оцінено на сто сорок два золотих і шість грошів. На жаль, ці відомості не дозволяють остаточно з'ясувати всі питання, які постають у зв'язку з заставою І.Федоровича Ф.Бертольдо під забезпечення грошової суми, позиченої, як тепер уже відомо, в Любліні наприкінці травня 1581 р. Суми грошей і примірників Острозької Біблії та обсяг тексту, наявного в окремих примірниках, не сходяться, за чим, очевидно, стоять невідомі нам обставини тривалого руху заборгованості друкаря перед краківським купцем та складний, лише частково відображений у випадково вцілілих документах характер взаємовідносин кредиторів і спадкоємців друкаря.

Нововіднайдений люблінський документ І.Федоровича не лише додає нові факти до його біографії, дає можливість відсіяти необґрунтовані припущення, але й дозволяє з'ясувати окремі нові обставини його життєвого шляху. Проте насамперед ця знахідка вказує, що можливості відкриття нових документальних джерел до українського періоду діяльності московського друкаря далеко не вичерпані й подальше систематичне опрацювання актових матеріалів може принести незнані досі відомості до його біографії. Окремого наголошення заслуговує та обставина, що люблінські документи друкаря вказують на його значну активність на ярмарках у Любліні та Ярославі. Очевидно, за цим стоїть важливий "ярмарковий" аспект біографії І.Федоровича, викликаний інтересами збуту його продукції, не зафіксований у виявлених дотепер матеріалах архіву московського друкаря і через те досі переочуваний його біографами[24].

ДОКУМЕНТ

1581 р., травня 29. Люблін. – Заява Івана Федоровича, друкаря князя Костянтина Острозького, у Люблінському війтівсько-лавничому уряді про одержання від краківського купця Фольтина Бертольдо в борг семисот золотих під заставу п'ятисот неповних примірників Острозької Біблії

Iwan Chwiedorowicz cum Foltino Bertolt.

Coram officio aduocati et scabinorum comparens personaliter famatus Ioannes Chwiedorowicz impressor Illustris et Magnifici Domini Domini Constantini palatini Kiowien[sis] et ducis in Ostrog ac palam libere et per expressum recognouit et fassus est. Quia debet ac tenetur certi et liquidi debiti famato Foltino Bertoldt ciui et negociatori cracoviensi septingentos florenos monetae numeriq[uae] polonicorum unumquenq[ue] florenum triginta grossis computando in quibus oppignorat illi et

---

[23] Там само. – №47.

[24] За матеріалами люблінського міського архіву, друкарі активно діяли в місті, тому люблінські акти І.Федоровича органічно вписуються в загальну картину тутешнього середовища та його зв'язків.

inuadiat quingenta Biblia sacra rutenice impressa nondum ad finem usq[ue] continuata et consumata. Quorum septingentorum florenorum medietatem nempe trecentos quinquaginta florenos debet numerare ac persoluere Jaroslaviae pro nundinis Assumptionis Beatae Mariae Virginis proxime et immeditate celebrand[um]. Aliam vero medietatem videlicet trecentos quinquaginta florenos persoluere tenebitur Leopoli pro nundinis sanctae Agnetis ibidem proxime et immeditate in anno Domini 1582 celebrand[um] parata pecunia sine dilationibus, appellationibus, exeptionibus, cantelis iuris coloribus ac remedys non defendendo se hiteris moratorys et salui conductus Sacrae Regiae Maiestatis sed parata et prompta peccunia sub vadio similis summae et sine omni iuris strepitu. Quod memoriali solidatum est.

Archiwum Państwowe w Lublinie. – Księgi miejskie Lublina. – Sygn.14. – S.148. Оригінал.

Сергій ЛЕП'ЯВКО *(Чернігів)*

ПРО СТАН УКРАЇНСЬКИХ ЗАМКІВ У 1590 РОЦІ

В українській історіографії неодноразово розглядалася проблема обороноздатності українських земель у цілому і стану оборонних укріплень українського прикордоння XVI – першої половини XVII ст.[1] В основі присвячених цьому праць лежали ревізії і люстрації українських замків і староств.

У справі №11 відділу рукописів Бібліотеки Рачинських ("Materiały historyczne, dotyczące dziejów Polski w XVI, XVII i XVIII w.") я натрапив на один невеликий, але дуже цікавий документ про стан українських замків у 1590 р. Наскільки мені відомо, він ніколи не друкувався і, безумовно, становить інтерес. Він дозволяє в певній мірі заповнити хронологічну прогалину в цьому питанні, оскільки в останній третині XVI ст. докладних описів замків не проводилося. Сам документ, як і вся збірка, є копією XVII ст., очевидно, доповідної записки королю. Його авторство не встановлено. Водночас сусідні записи й дата створення документа добре укладають його в історичний контекст. Інформація про замки південного прикордоння була зібрана у зв'язку з польсько-турецьким конфліктом 1589–1590 рр. У 1589 р. через козацькі напади на турецькі володіння і татарські кочовища султан не тільки пригрозив Польщі війною, що бувало перед тим неодноразово, але і розпочав підготовку до неї. До польських столиць доходили відомості про збір турецьких військ понад Дунаєм і в Молдавії.

Відчувши небезпеку ситуації, в Польщі стали готуватись до оборони. Сейм прийняв рішення про збір надзвичайного податку в астрономічній на той час для країни сумі – півтора мільйона злотих і набір стодвадцятитисячного війська. Весною 1590 р. військове керівництво на чолі з канцлером і великим гетьманом Яном Замойським удалося до низки заходів. Насамперед розпочато набір нових кварцяних рот і розташування військових підрозділів, у тому числі й козацьких – на Поділлі.

---

1 Остання праця з цієї проблеми: *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001 (Бібліографія: С.348–365).

Однак, зрештою, конфлікт було владнано мирним шляхом[2].

Зрозуміло, що, очікуючи наступу турків, польська влада мала зміцнити всі наявні осередки оборони українського прикордоння і насамперед замки. Але парадоксальність ситуації в даному випадку полягала у тому, що політична верхівка країни мала погане уявлення про те, в якому стані вони знаходяться. Після переходу України під владу Польської Корони неодноразово декларувалися наміри налагодити належну оборону українських земель від татарських нападів, але фактично ця справа обмежилася утриманням явно недостатнього за чисельністю кварцяного війська на Поділлі. Керівництво Польщі віддавало перевагу суто дипломатичним методам забезпечення миру з Кримським ханством і Туреччиною. Життя показало неефективність такої політики, але вона не змінювалась, що проявилося і у ставленні до українських замків.

Пропонований документ дає дуже коротку, але змістовну характеристику семи українських замків за найважливішими з військової точки зору показниками. При описі їх фізичного стану в основному вживалися терміни "поганий", "недобрий", "злий", "згнилий". І не дивно, адже доглядати їх було нікому. В Брацлаві було троє драбів, та й то "дуже старих"; у Вінниці – шість старих драбів, у Хмільнику вони не згадані зовсім. Щодо Київського замку підкреслено, що ні пушкарів, ні людей "служебних немає", щодо замків Канівського і Черкаського – це питання обійдене зовсім, щодо Білої Церкви – лише вказано, що немає жодного пушкаря. Таким чином, гарнізонів в українських замках фактично не існувало.

Всього в названих замках налічувалось сімдесят гармат, чотириста тридцять дев'ять гаківниць (правда, двісті київських – "злі"), десь понад сто п'ятдесят (сто двадцять вісім плюс "кількадесят") рушниць. Точні середньостатистичні показники по гарматах виглядають інакше, якщо відняти дійсно потужне гарматне озброєння Київського замку – тридцять гармат. Адже Білоцерківський замок мав лише три гармати, та й то дві попсовані. Рівномірнішим був розподіл гаківниць. Впадає у вічі їх чисельність у Брацлаві й Вінниці (відповідно дев'яносто і вісімдесят). Гаківниці були досить потужною зброєю, за калібром проміжною між гарматами і рушницями, та стріляли малими ядрами й картеччю. В цілому щодо зброї можна вважати, що чисельно вона була достатньою.

Зовсім інакшою була ситуація з військовими припасами. Запаси пороху коливалися від півбарилка – в Каневі до чотирнадцяти – в Хмільнику. Не

---

[2] Про ці події докладніше див.: *Демин О.Б.* Походы казаков в Северное Причерноморье и турецко-польский конфликт 1589–1590 гг. // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI веках. – Ростов-на-Дону, 1989; *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999. – С.167–183; Historia dyplomacji polskiej. – Warszawa, 1982. – Т.2. – S.71–72; *Sas J.* Stosunki polsko-tureckie w pierwszych latach panowania Zygmunta III // Przegląd powszechny. – 1897. – T.LV. – S.120–123, 219–233.

кращою була ситуація і зі складовими пороху – сіркою й селітрою. Щодо Києва було узагальнено, що вогняних припасів, "не часто стріляючи, ледве вистачить на три дні". Така ж неприглядна картина була і з оловом, в цілому "олова було мало".

Отже, нескладний аналіз поданих в описі даних дає підстави зробити висновок, що українські замки були, м'яко кажучи, позбавлені уваги центральної й місцевої влади. Фактично вони виконували роль складів вогнепальної зброї, не забезпеченої ні боєприпасами, ні належним доглядом. Може також скластися враження, що ці замки були просто не потрібні. Адже в останній третині XVI ст. татари лише зрідка наважувалися підступати до Брацлава, Вінниці й Черкас та інших осередків опору. Вони обходили укріплення стороною і шукали безборонної здобичі – ясиру. Це робилося часто й легко, тоді як в замках ржавіли засоби оборони, а військових підрозділів, які могли використати місцеві арсенали, просто не існувало. Тому становище замків відображає в цілому вкрай недбале ставлення влади до проблеми оборони українських земель.

ДОКУМЕНТ

1590, [без місця].

Zamek Braclawski nazbyt zły, dział na nim cztery dobre, akownic 90, prochu we dwu baryłkach po połowicy; saletry puł baryłki, siarki puł baryłki, ołowu z cetnar, kul zelaznych kilkadziesiąt.

Drabowi na nim trzy i to starych bardzo.

Zamek Winnicki bardzo zły, zgnoiony, dział ma 5, akownic 80, prochu dwa pułbeczki i trzy baryłki. Saletry baryłka, Siarki pułbaryłki, drabów starych 6. Ołowiu puł cetnara.

Na Chmielnickim Zamku Dział 8. Akownic 19, rucznic 38, prochu 14 pułbaryłek. Saletry beczka. Ołowiu z cetnar, siarki puł beczki.

Na Zamkach Ukrainskich iaki iest dostatek i opatrzenie ich.

Na Zamku Kijowskim dział 30 i kilka tez łoż leża, co pognili, połamali. Hakownic blisko dwistu złych, popsowanych, prochu nabiwszy Strzelby wszystkie, ledwo do trzeciego dnia dosyc nieczęsto stręlaiącz nie dostanie. Ołowiu iest poczęsci; puszkarza zadnego, słuzebnych niemasz.

Na Zamku Kaniowskim Dział małych 10, Hakownic 40, nienaprawne. Prochu pułtory baryłki. Rucznic Królewskich 60. Ołowiu tego iak wdzas wedle strzelby.

W Czyrkaskim Zamku. Dział 10, Akownic 50, Rucznic kilkadziesiąt

królewskich, prochu baryłek. Ołowiu nienazbyt, Saletry dwie beczułoze (?). Zamek dobre zły zgniły.

W Białey Cerkwi Zamek niedobry, wszakoż by się było wczym bronić chociay nienakryty, ale niema czym. Trzy działa maią; iedno się spadało, drugiego połowicza obrzęczą zbita, trzecie całe. A prochu baryła. Hakownic 40 naprawnych, Rusznic 30. Ołowiu dosyc mało wiedle strzelby, puszkarza zadnego.

W Kamiencu, we Lwowie, w Haleczu, w Trębowli, od tych ktorzy są presentes WKM weżmiesz sprawę o muniey, o opatrzeniu ich, ale i ja mam o tym sprawą.

Biblioteka Raczyńskich. Dział rękopisów. – Sygn.11. – F.1–1-v. Копія.

о. Юрій МИЦИК *(Київ)*

ОПИС УГОРЩИНИ В ХРОНІЦІ ОЛЕКСАНДРА ГВАНЬЇНІ

Ім'я Олександра Гваньїні (1534–1614) не потребує особливих рекомендацій з огляду хоча б на те, що в попередньому випуску "Українського археографічного щорічника" нами було подано досить детальний біографічний нарис про цю непересічну постать в італо-польській історіографії XVI–XVII ст.[1] Нагадаємо, що О.Гваньїні є творцем фундаментальної хроніки, найповніше прижиттєве авторське видання якої з'явилося в польськомовному перекладі з латини 1611 р. Ця хроніка ("Kronika Sarmacji Europskiej") складається з дев'яти книг, чотири з яких нами вже видано[2], дві – подано до друку[3], а підготовка решти завершується.

У даному разі мова піде про одну з найбільших за обсягом книг хроніки, а саме – дев'яту (десяту)[4], де подані описи балканських країн, Близького та Середнього Сходу, Північної Африки, тобто переважно володінь Османської імперії. Більшу частину даної книги ми підготували у вигляді окремого видання, опис Греції має з'явитися в збірнику Інституту історії України НАН України, присвяченому історії цієї країни. А тут подаємо опис Угорщини і сподіваємося, що невдовзі читач буде мати всі частини даної книги.

При написанні своєї книги Гваньїні використав джерела, відомі йому з часу роботи над попередніми книгами, насамперед цілу низку польських хронік (Яна Длугоша, Мацея Меховського, Марціна Кромера та ін.), у котрих досить багато даних з історії середньовічної Угорщини, "Записки про

[1] *Мицик Ю*. Опис Естонії та Латвії в хроніці О.Гваньїні // Український археографічний щорічник – К., 2001. – Вип.5/6. – С.264–268.

[2] Нами вже були видані книги 3, 5, 6 і 8 хроніки Гваньїні, де йшлося відповідно про історію Русі-України; "Інфляндії", тобто Латвії та Естонії; Німеччини й Скандинавії; Татарії. Див.: *Мицик Ю*. Опис України у хроніці Олександра Гваньїні // Всесвіт. – 2000. – №11–12. – С.116–158; *його ж*. Опис Естонії та Латвії... – С.264–305; *його ж*. Опис Німеччини і скандинавських країн у хроніці О.Гваньїні // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2000. – Літо-осінь. – С.181–210; *Гваньїні О*. "Хроніка про Татарську землю". – Запоріжжя, 2000.

[3] Маються на увазі книга 4 (опис Прусії), яка подана до друку в журнал "Пам'ять століть", а також книга 9–10, про яку сказано вище.

[4] Книга починається як дев'ята, але при переході до угорської частини нумерацію змінено з IX на X.

Московію" австрійського дипломата Сигизмунда Герберштайна, з котрих йому придався опис Югри (Угри) – прабатьківщини угорців, яка розташована в Західному Сибіру. З власне угорських джерел була використана латиномовна Угорська хроніка XV ст., на котру, власне, й посилається Гваньїні на с.39. Посилається він також (на с.51) на "Меркурія Галло-Бельгійського" – фундаментальне видання, яке формувалося з тогочасних газет і "летючих листків" і давало достатньо повне уявлення про події в Європі XVI–XVII ст. Була використана також праця маловідомого теолога Конрада Склузенського (с.53). Гваньїні активно використовував власні враження, інформацію, яка надходила до Речі Посполитої щодо ходу австро-турецької війни 1593–1606 рр. Отже, в цілому ця частина компілятивна, є чимало анахронізмів, плутанини в іменах та датах, однак у ній є ряд важливих і оригінальних фактів з історії боротьби європейських країн проти агресії Османської імперії.

Набагато важливішим є історіографічне значення даної книги, яка мала надзвичайно велику популярність у наших предків. Легкість стилю, образність, чимало ілюстрацій, які, на жаль, не можемо тут подати з технічних причин, робили хроніку своєрідним підручником з історії, за яким училося покоління Богдана Хмельницького. Коротко викладалася всесвітня, насамперед європейська, історія, в якій гідне місце посідала й історія Угорщини. Гваньїні відзначає особливості походження угорців, намагається простежити давні етапи їхньої історії, називає першим угорським королем знаменитого завойовника Аттилу – вождя гуннів. Оскільки в часи Гваньїні вирішувалася доля європейської цивілізації в боротьбі проти Османської агресії, а Угорщина відігравала в цій боротьбі дуже важливу роль, симпатії автора хроніки, який був, до того ж, ревним католиком, цілком на боці угорців. А ще він постійно підкреслював династійний зв'язок між своєю другою батьківщиною – Польщею та Угорщиною. Тому не слід дивуватися, коли Гваньїні трохи не половину свого викладу присвячує боротьбі Угорщини проти Османської імперії, особливо в роки австро-турецької війни кінця 1593–1606 рр. При цьому він не забуває згадати і про діяння запорозьких козаків, які відзначилися в ході цієї боротьби й були союзниками угорців і всіх християнських народів, які протидіяли інвазії з мусульманського Сходу.

Після тексту перекладу нами подано стислий коментар. Сподіваємося, що хроніка Гваньїні – важливе історичне джерело та пам'ятка європейської історіографії XVI–XVII ст. – стане відтак доступнішою українському читачеві. Водночас це буде сприяти майбутньому повному виданню хроніки Гваньїні окремою книгою з доповненим та розширеним коментарем.

ДОКУМЕНТ

Книга X, частина I, с.33

в котрій описуються оці наші кордони, що оточують європейську Сарматію. А насамперед

ПРО УГОРСЬКЕ КОРОЛІВСТВО

На початку людського віку Богом були покарані люди за провини і впало на них нещастя потопу. Ці справи відомі тим, хто своїм розумом доходить до них або довідується про змінність минулих часів. Отже, угорці виводять початок своїх предків від Паннонії[1]. Вона ж названа так від Паннона, який був з роду Сима, сина Ноя, потомства Мезета, а з синів Аранії. Паннон від своїх предків, які були послані Ноєм в усі частини світу, панував зі своїми нащадками в цьому краю над Дунаєм. Від його імені названо цю країну по-грецьки спочатку Пеонією, а потім латинники назвали її Паннонією. Це було від потопу світу 155 року. Потім у 1769 році від потопу Дарій, син Гідаспа[2], заздрячи свободі паннонців, послав на них Мегатиза[3], свого гетьмана, який їх приневолив служити. Однак вони невдовзі від того звільнилися.

У 1932 році від потопу Амінтас, македонський король[4], зібрав на паннонців військо, але був розбитий і сам мусив сплачувати їм данину, а в заклад дав сина Филипа. За цю битву хотів помститися Педикас[5], але був переможений і потрапив до них у в'язницю.

У 1946 році від потопу Барділус, князь з Паннонії, в своїй гордині вирушив з військом до Македонії, де й був розбитий македонцями.

Потім, у часи панування Александра Великого[6], Лагарус з Паннонії, щоб прислужитися Александрові Великому, послав йому на допомогу людей проти Дарія, сина Арсамового[7]. Там він дістав вольності від Александра. Коли ж Силла римський[8] хотів його підкорити, то був переможений. Паннонія отримала свободу.

Згодом Август Октавіан[9], будучи володарем усього світу, прийшов і оволодів Паннонією. Відтоді ця країна була під римською владою аж до Константина Великого[10].

Року від Різдва Христа Господа 336 вандали, скориставшись незгодою, котра виникала між римськими панами, заселили Паннонію з дозволу імператора Августа[11], вигнавши спочатку угорців, і володіли нею 40 років. Готи за часів імператора Феодосія[12] вигнали й самих вандалів, які пішли звідти до Іспанії. Самі ж готи заселили Паннонію року від Різдва Господа Христа 383, уклавши перемир'я з імператором Граціаном[13].

Цей народ ми коротко опишемо так, як знаходимо в угорській хроніці. Готи прийшли з великою силою з морського острова Скандинавії, що лежить від Північного моря до полів між ріками Дніпром і Волгою. З цих полів вони вигнали русаків, або половців[14], на цей бік (Дніпра) до Вісли й оселилися самі в цих полях, що простяглися

приблизно на 200 миль. Там готський князь Іданфирс (Idantyrsus) побачив серед свого війська під наметами багато гарних жінок, які непорядно поводилися, і вигнав їх за Волгу. Вони ж, мандруючи по
с.34 пустинях Югорських, // сходилися з лісовими богами, як от з Фавном і з Сатиром[15], – і там швидко наплодилося багато людей. Жінки, пам'ятаючи, що їх вигнано з наметів через розпусту (?), кожній дитині, котра в них народилася, розмалювали обличчя надвоє, аби дитина здавалася бридкою та страшною, – і так учинили всі. Цього бридкого й страшного люду чимало наплодилося на тому боці Волги. Тоді готи, проживши там немало часу, повернулися до Паннонії, котру захопили і жили там, як удома. Якось трапилося одному з югрів загнатися за білим оленем на цей бік Волги – аж у ті поля, де були готи, і йому сподобалося це місце. Повернувшися до своїх, він розповів їм про розкішні поля, – вони великою масою рушили зі своїх місць і заселили ті поля. Поживши там трохи, відчули брак харчів, тому послали послів шукати ліпшої землі заради провіанту і знайшли Паннонію, яка була багатшою за інші країни. До неї готи перебралися повністю. Готи, які жили тоді в Паннонії, побачили страшних, жорстоких і великих людей, які мали життя за ніщо, втекли від них з Угорщини до Італії. Ті ж заселили Паннонію зі своїм князем Ревою за часів імператора Граціана, а потім назвалися гуннами від ріки Гунни. Коли вони були вже в Угорщині, проти них виступили римляни з військами, але нічого не досягли, бо їх гунни завжди громили разом з їхніми гетьманами Макрином з Іллірії та Тетриком з Німеччини, і жоден не міг їм протистояти. Після смерті Реви вони обрали собі королем великого тирана Аттилу[16], котрий
с.35 почав панувати в 428 році від Різдва Христа Господа. //

Аттила – перший угорський король. Татари звали його Етело. Він був муж міцний, хитрого розуму, сміливого серця, щасливий і так писався: “Аттила, син Бендекуків, онук великого Немрота, вихованець в Енгальдзі, з милості Божої король угорський, готський, датський, бич Божий, острах світу”. До нього приєдналися поселенці з інших прикордонних земель, як-от: маркомани, де нині Морава, рати, де нині Сілезія, гепіди, де нині Литва, свеви, шваби, герули – з північних країн люди. З цими людьми він напав на Німеччину, спустошив чимало міст і сіл. Проти Аттили виступив Сигизмунд, князь з Констанції, з великим військом, але був дощенту розбитий. Аттила тоді зруйнував такі міста, як Аргентина і Люгдун.

Оточили (гунни) Аврелія в Галлії, де біскупом був св. Аніанус; цей єпископ, бачачи великі знущання гуннів над християнами, вийшов на мур і плюнув на ворогів. Тут же ринула безнастанна злива так, що гунни мусили відступити. А коли Аттила підступив до Риму, то здобув це місто й жорстоко розправився з міщанами. Там був святий Ніказій, котрий, ставши в костельних дверях зі своєю сестрою, сказав Аттилі: “Аттило! Чому ти переслідуєш з великою

жорстокістю Божий люд, а прозиваєшся бичем Божим? Чому не караєш злих та зухвалих, а караєш покірних, які падають до ніг і віддають тобі свої статки й життя? Чому ти їх не відпускаєш, хоч сам Господь Бог подає свою милість покірним? Пам'ятай, Аттило, що ти людина! Зрозумій, що ти чиниш не по-людськи, вбиваєш людей, як жорстокий змій! Пам'ятай, що ти помреш! Як же ти, забруднивши руки невинною кров'ю, підеш до престолу Господа? Пам'ятай теж, що ти не уникнеш Божої помсти за невинну кров!" Коли він це говорив, то один лотр розтяв його шаблею на порозі. І хоч голову було відрубано, але вона й далі говорила Божі слова. Коли ж хотіли взяти його сестру Евтропію, бо вона була незвичайної вроди, то та так кинулася на насильника й так вразила його пальцями в очі, що осліпила, кажучи: "Не дай Боже дивитися на ката, який пролив невинну кров мого найулюбленішого брата!" Тут її забив другий, побачивши, як вона осліпила насильника. Римляни, дізнавшись про жорстокість Аттили, зібрались іти на нього війною і, попросивши собі допомогу в готського короля Теодорика[17], // згуртували велике **с.36**
військо проти Аттили. Над цим військом, особливо італійським, поставили гетьманом Еккуса (Ekkusa) – мужа в справах лицарських обізнаного й досвідченого, і той разом з готським королем Теодориком виступив проти Аттили. Аттила, почувши про те, що готи об'єдналися з італійцями, порадився з віщунами щодо результату майбутньої війни: як вона буде точитися і чим закінчиться, на їхню думку? Вони сказали, що в цій битві Аттила буде переможеним, але його найбільший ворог загине. Аттила ж, не дбаючи про виграш, зрадів з того, що загине його ворог, думаючи, що смерть вразить Ектіуса (Ektius). По тому він вдався до хитрощів, наказавши сурмити надвечір сигнал до атаки. Тоді загинуло з обох боків чимало людей, було забито й королів: Теодорика Готського і Меровея Французького. Отож Мундус[18], коли побачив свого забитого батька Теодорика, плакав за ним до непритомності і хотів гнати Аттилу аж до Угорщини; але його вгамував Еккіус (Ekkius), сказавши, що коли б Аттила загинув, то тоді б вони мали досить труднощів з готами, які вже захопили немало італійських країн. Отже, він порадив Мундусові, щоб той якнайшвидше їхав до батьківського престолу, аби простолюд не вчинив якихось заколотів. Але погана була порада Еккіуса, бо слід було доконати Аттилу. Що ж до Аттили, то він, почувши, що його мали гнати аж до наметів, сказав своїм вірним, що коли б справа до цього дійшла, вони повинні були б його самого спочатку вбити, а потім спалити, щоб він не дістався живцем у ворожі руки. Але оскільки так не сталося, то Аттила знову зібрав сили й спустошив італійські країни. Навіть венеціанці втекли від нього на море, хоч раніше жили на землі. Відтоді вони почали будуватися на морі. Потім, сплюндрувавши Ломбардію, Аттила хотів іти на Рим, але папа Лев[19], перестрівши його на шляху, докладно розповів йому про

загибель християнських людей і переконав його повернутися. Але коли не захотів вовк, то пес узяв. Вандали, котрі були вже в Африці, тобто в тих краях, що лежать на півдні, прийшовши до Риму, вщент його знищили, спалили, повбивали людей, захопили все, що там знайшли. Аттила, сплюндрувавши інші міста в Галлії, в Німеччині, в Італії, прийшов до Аквілеї і стояв біля неї три роки. Вже й хотів відступити, але побачив, що лелеки вилітають з гнізд разом зі своїми дітьми, і зрозумів, що це не випадково: мабуть, там має бути сильний голод. Через цю прикмету він не відступив від Аквілеї і взяв її, захопив там чимало скарбів та інших речей. На п'ятий рік Аттила повернувся до Угорщини, спустошивши найбільші італійські міста: Аквілею, Падую, Верону, Вінценцію, Бриксію, Кремону, Бергамо, Мантую, Феррару, Емілію, Равенну, Мілан, Тіціну, Папію та багато інших, а в Німеччині й у Галлії – ще більше. Коли гунни були біля Кельна, вони вбили там святу Урсулу з 11000 дівиць та папою Киріаком[20], котрі були з Британії, а їздили до Риму по святий хрест від папи Киріака, [родича] (?) святої Урсули. Потім вони їхали до Кельна, щоб провідати могили трьох королів з папою і там були забиті воїнами Аттили. Потім Аттила побачив якогось мужа з вогняним мечем, який погрожував убити його. Він повернувся до Угорщини і вбив там свого брата, котрого звали Буда, за те, що той засноване ним же місто Сикамбрію, котре й нині стоїть, наказав назвати Будою (Budzyń). Не дивно, що так багато крові було пролито за Буду, бо в цьому місті від початку пролилася братерська кров. Згодом Аттила, завоювавши Далмацію, Іллірію, Македонію, Мізію, Боснію, Хорватію, Швабію та інші землі, взяв собі дружину, хоч уже мав багато інших. Це була дочка короля бактріанського з Азії. Якось він пив вино, лежачи вночі біля дружини. Тоді ринула йому кров з носа й задушила його, і так він загинув, пішовши з цього світу в 120 років. Він королював в Угорщині 44 роки, мав двох онуків від уже померлих синів: один – Хаба, другий – Олодаріус, котрі воювали між собою за королівство і так взаємно знесилилися, що втратили і життя, і державу. Врешті Угорська Корона знову дісталася готам, або остроготам, котрі, вигнавши гунів, панували в ній 69 років.

У 526 році після Різдва Сина Божого Лангобардус Андоїнус, вигнавши остроготів, панував в Угорщині 17 років. Альбоїн, його нащадок, – 25 років, аж поки його потім виманив Нарзес[21] до Італії воювати проти готів. Він по-приятельськи залишив угорську

с. 37 землю // старим гуннам, тобто Аваріушу та його нащадкам, а сам пізніше поселився в Італії, в Лангобардії, котра так була названа від їх (лангобардів) пришестя і в котрій розташовані Мілан, Плаценія, Бриксія, Верона та багато інших міст.

Раканус (Rakanus), угорський король, який правив після Аваріуша, укріпившися в Угорщині, рушив до Італії і взяв багато венеціанських і ломбардійських міст, вбивши їхнього короля Гізульфуса. Він

оточив його (Гізульфуса) місто Фотилівіум, а в цьому оточенні залишилося багато лицарських людей, котрі мали достатньо луків, бронзи[22], зброї та інших речей. Там була також і королева Ромільда з малими дітьми і своєю дівчиною (служницею?). Коли вона побачила Ракана (Rakan), мужа гарного, гладкого і суворого, який на коні об'їжджав свої війська, вишиковуючи їх до штурму, то послала до нього своїх людей з пропозицією взяти її за дружину. За це вона обіцяла йому передати місто до часу повноліття синів. Він відповів, що з радістю це вчинить. Ромільда повірила і, не відаючи про угорську хитрість, приїхала до нього. Будучи запевнена його грамотою і присягою, віддала в його розпорядження місто й дітей. Він, взявши місто, зруйнував його, забрав скарби, королеву Ромільду посадив на палю, а її дівчину хотів на свавілля віддати. Але раніше мати дівчини, побоюючися, щоб Ракан не взяв її за дружину замість королеви, роздерла двоє курчат, поклала їй під груди і прив'язала. Коли мертві курчата розігрілися, то дуже засмерділи. Ракан, почувши від дівчини сморід, погидував нею і всі нею погидували. Тому він наказав її випустити, щоб ішла спокійно до своїх. Вона була врятована від сорому. Так Грізульфус (Gryzulfus) скінчив своє життя, а його дружина могла б порятуватися, якби не та тілесна сверблячка.

Року 604 Маврикій, константинопольський імператор[23], за дивовижних обставин, захопив у Ракануса угорську землю, яка давно хилилася то в один бік, то в інший: була вона під грецьким пануванням 140 років.

Року 744 гунни зі своїм князем Альмусом утретє прийшли до своєї батьківщини, до Угорщини, з якої їх вигнали остроготи, котрі також 4000 років (тому прийшли) до Евксинського моря, на Біле озеро. Вони прийшли з багатьма людьми обох статей, – у їхньому війську їх було 700000 душ. А тоді з волі імператора в Угорщині панував словак Святоплук[24]. Татари або гунни, ставши в Семигородській землі, поділилися на 7 частин і в кожній з них мали свого князя. Кожен заснував свій замок – і з того часу Паннонію було названо Семигородською землею. А це було за часів імператора Константина V[25] 744 року від Різдва Христа Господа. Там гунни застали багато німців, але словаків ще більше, були й свої секлери[26], котрі залишалися там протягом 400 років і ледь різнилися від них мовою; ці до них зразу приєдналися. Послали до Святоплука, щоб дав їм не всю землю, а тільки трохи, аби вони могли випасати там коней. Той наказав у вузол набрати землі, нарвати трави, а також начерпати води з Дунаю і послав їм. Ті прийняли й послали йому за це доброго коня, позолочене сідло з попоною, дякуючи за те, що послав їм знаки своєї землі замість печатки. Вдруге послали до нього, щоб він їм відпустив землю, яку продав і роздарував, бо вона їм дуже подобається, а на неї вони здавна мають право по своїх дідах. Святоплук, довідавшися, що гунни готуються до битви, зібрав проти

них військо, але був переможений і вбитий. З того часу гунни втретє захопили Угорську землю, вигнавши наш рід слов'янської мови. І перебували там у мирі аж до часів Карла Великого[27].

Року 805 Карл Великий, син французького короля Піпіна[28], римський імператор, переміг угорців з великими труднощами, і ця його тяжка праця тривала протягом цілих 10 років – аж поки він їх переміг, а панував над ними 85 років.

У 900 році внук Альмуса, угорський князь Токсіс[29], визволившися від римської влади, завдав Італії великої шкоди. Він захопив там 10 шпагів[30] срібла і рушив до Угорщини, де застав Гейзу[31], першого християнина, батька святого Щепана[32].

Гейза, син Токсів, батько святого Щепана, бувши угорським князем, відкинув язичницьку жорстокість і звичаї, віддався повністю
с.38 милосердю і всі свої прагнення // звернув до християн, котрих було тоді вже багато в різних краях. Він закликав до себе духовних осіб, прохаючи, щоб вони навчили його християнської віри, яка тоді ще була новиною. А коли він уже був натхнений з Божої ласки Святим Духом, то підніс хрест святої християнської віри і старався, як міг, щоб свій темний і жорстокий народ навернути до неї; він збудував костели, щоб ці люди охрестились. Але їхні серця скам'яніли в татарській злості. Одного разу, коли він думав про це, сказав йому ангел: "Даремно ти прагнеш скінчити розпочате – адже ти з язичницькою жорстокістю замарав руки християнською кров'ю. Але ти скоро будеш мати свого нащадка, котрий зі своїм гостем здійснить цю справу".

Гейза, прийшовши до тями, здивувався цій новині й розповів про своє видіння, чим усі були втішені. А Господь Бог повелів святому Войтеху, який був біскупом у Чехії, щоб він поспішив до Угорщини, і той так вчинив. Невдовзі після цього народився в Гейзи син, а у зв'язку з явленням св. Войтеха його назвали Щепаном. Святий Войтех з волі Божої прийшов до Угорщини й охрестив Щепана з опатом Теодатом, котрий [Теодат], заснувавши монастир, дав йому слов'янське ім'я Тата, бо так словаки звали св. Войтеха, мов батька. Гейза завжди дякував Богові за ці не заслужені ним дари і, вчинивши багато милосердних справ костелам і убогим людям, скликав на старості літ до себе панів, сина, дружину та інших найзначніших осіб, закликав їх до того, щоб Господа Бога в кожній справі завжди мали перед собою, не захоплювалися кровопролиттям, як звикли, по-людськи поводилися з сусідами. Він просив також, щоб після його смерті своїм повелителем вони обрали його сина. Після цього він під великий плач простих людей віддав душу Господу Богу в 997 році.

Після батькової смерті князем став Стефан, син Гейзи. Заради честі всі старалися, щоб його було короновано на королівство. До папи Бенедикта[33] послали Астрикаса (Astrykasa) з проханням корони та помазання на королівський престол для нового короля-христи-

янина. А перед тим за три дні до папи прибув також посол від польського князя Мешка[34] з проханням такої самої корони, і папа вже приготував досить коштовну корону саме для Мешка. Але уві сні папі являлося видіння, що треба послати наготовлену до Польщі корону до Угорщини королеві Стефанові, – він так і вчинив. Тому цю корону угорці звуть святою. Коли Аристикус (Arystykus) приїхав з цією короною до Угорщини й розповів усе, що діялося, то всі цьому дивувалися й хвалили Господа Бога. Цей самий посол приніс королеві від папи також частину святого хреста.

Купан, рідний брат св. Щепана, хотів його вбити, але король, якому явився св. Марцин, що був дідичем цього краю, довідавшись про це, послав проти нього свого гетьмана з військом. Купана було схоплено й роздерто на чотири частини кіньми. Семигородського князя Гуїлу було скинуто з престолу й замість нього посаджено іншого. Встановивши мир у королівстві, він заснував костел у Бєлграді, де було короновано королів. Також у Буді звели костел св. Петра і Павла. Потім Щепан (Sczepan), відчуваючи наближення своєї смерті, закликав до себе радних і родовитих панів, зробив заповіт і помер.

Після Стефана (Stephanie) панував Петро[35]. Але оскільки він був жорстокий до угорського народу й більше німцям, ніж угорцям, сприяв, його вигнали геть, а на його місце обрали Альбу[36], який був ще жорстокіший. Цей став підступно вбивати угорських панів. Тоді пани поскаржилися на нього імператорові Генриху[37], а потім самі його вбили // і послали на Русь по втікачів-племінників славної с.39 пам'яті св. Стефана – по Андрія і Лавента. Коли ті приїхали, то були вдячно прийняті усім народом. Угорський простолюд водночас просив їх, щоб дотримувалися своєї старої татарської віри, бо у християнській нічого доброго не здобудуть, а тоді їх визнають своїми повелителями. Лавент якось згодився, але Андрій відмовився. Згодом вони раптово понищили костели, повбивали біскупів, між котрими й Герарда, святого мужа, й повкидали в Дунай; повбивали багатьох священиків та інших християнських людей. І стали їсти конину, дотримуючись усіх татарських традицій і звичаїв.

Невдовзі помер Лавент, і після нього став панувати його брат Андрій[38], обраний тими християнами, котрих ще там немало залишилося. Він зібрав у Бєлграді загальний сейм, на якому було вирішено: хто дотримуватиметься старої татарської віри, того треба стратити. А отих грабіжників костелів і душогубців він покарав. Він також запросив до себе з Польщі Белу[39] з дружиною і двома дітьми, Владиславом і Гейзою. Андрій же мав сина Соломона[40]. Коли Бела приїхав, то Андрій дав йому третину угорської землі, а сам володів іншими двома третинами. Вони діяли в злагоді й утвердили поспільство в добрій вірі. Але згодом Андрій загинув у війні з Белою.

Року Божого 1056 Бела, зять польського короля, був коронований у Бєлграді на королівство. Навівши тут лад, він насамперед

звелів карбувати срібну монету, завів (купецькі) склади, ярмарки та інші торги. Він також амністував тих, котрі були проти нього, і приборкав язичницьких заколотників, противників християн. Побувши на королівстві три роки, він помер у 1059 році.

Соломон, почувши про смерть Бели, став воювати за престол з братом Гейзою, але зазнав поразки й мусив тікати до замків Мозга й Пожонь.

Гейза[41], перемігши брата, був коронований усім народом, але на третій рік після коронації помер.

Владислав Перший[42], онук польського короля, брат Гейзи, зійшов на угорський престол. Цей багато чого додав і виправив на краще в Угорській Речі Посполитій, приєднав до королівства Далмацію – слов'янську землю на південних кордонах Угорщини між Сербією, Грецією та Адріатичним морем, де Венеція. Він часто воював з кумами, тобто руссю, і завжди перемагав. Якось він сам переслідував одного недруга. А той утікав конем разом з гарною дівчиною, яка була дочкою поважного пана. Коли король доганяв їх, той уже не міг далі втікати, бо мав тяжку рану і крикнув дівчині, щоб зійшла з коня і його за собою стягла, що вона й учинила. Владислав теж зійшов з коня, і коли вони зустрілися, то дівчина боронила сокирою свого кумана більше, ніж він сам боронився. Побачивши це, Владислав дав їм обом спокій. Потім угорці воювали з поляками; Владислав готувався йти з імператором до Єрусалиму, щоб боронити християнську віру від сарацинів, але тоді спіткала його хвороба, від якої він і помер у 1074 році. Коли Владислав помирав, чинилося багато чудес. Пишуть у хроніках, що один віз без коней їхав аж до Варадзина, де було поховано короля. Якийсь чоловік сказав: "Смердить це тіло", – і за це йому покривило вуста. Ще коли Владислав жив і гнав кумів, то перетворив гроші в каміння, бо його вояки воліли радше збирати гроші, ніж гнати ворога. Пишуть також, що він бачив, коли ангел поклав корону на голову його брата Гейзи, але брат цього не чув і не бачив. Багато інших чудес розповідає про нього угорська хроніка.

Коломан[43], братанич Владислава, прийняв Угорське королівство, але через те, що був жорстокий і запальний, недовго панував. Він не хотів їхати до гробу Господнього разом з іншими королями та князями, які тоді визволили Єрусалим з-під влади сарацинів. Цього Коломана, як пишуть у хроніках, вночі забив св. Миколай у Далмації – і сліди цього були видні на тілі. А це за те, що той хотів спалити далматинське місто, яке по-слов'янськи зветься Ядро і яке через його (Коломана) невдячність хотіло вийти з Угорського королівства.

Одного разу він зібрав війська для походу на Русь. Коли вже стояв біля Перемишля, прийшла до нього перемиська княгиня, просячи заради Бога, щоб він пощадив удову, бо вона нічого поганого проти нього не вчинила. Коли вона стала навколішки, він одіпхнув

її // ногою, сказавши: "Не годиться королям слухати собачого голосу". Вона з плачем пішла собі й послала до своїх сусідів, розповідаючи про його жорстокість. Ті, зібравшись, просили кумів, яких ми звемо половцями, собі на допомогу з князем Міркотом. Ці прийшли з 6000 людей, несподівано напали, всіх їх від малого до старого взяли в полон, розбили, порубали, повісили, а сам король ледве втік до лісу в гори. Там він не мав чого їсти, навіть чоботи свої замість шпирок (?) їв, підсмажуючи їх на вогні, доки не приблукав до угорської землі. Потім Коломан наказав осліпити свого брата Альмуса, щоб до нього не перейшло панування, але невдовзі й сам помер у 1114 році, призначивши на королівство сина, Стефана Другого[44]. Цей син відтоді як запанував у столиці, нічого доброго не міг вчинити через батьківський гріх та його підлий вчинок проти брата. Його часто дошкульно громили русь, серби, греки та болгари. Потім він помер, не залишивши нащадків. с.40

Бела Другий[45] був сліпим, бо його осліпив дядько Коломан. Він походив від доброго батька і сам був добрий, хоч і сліпий. Побувши на чолі держави 10 років, він помер у 1142 році, залишивши сина Гейзу[46].

Гейза Третій став королем після батькової смерті. Він приборкав братів, котрі з ним воювали за королівство; частував у себе імператора Людовика[47], коли їхав до гробу Господнього. Помер у 1161 році.

Стефан III[48], син Гейзи, через королівство мав труднощі від дядька Владислава[49], а після нього – від його брата Стефана, але переміг їх. Побувши на королівстві 12 років, помер. Похований у Стридоні.

Королем став Бела[50], його син. За його панування не залишилося нічого гідного запису. Пробувши на троні 22 роки і залишивши по собі двох синів, Емерика й Андрія, він помер.

Емерик[51] на королівському троні був бездіяльний, тому венеціанці забрали в нього Далмацію. Попанувавши 13 років, помер.

Владислав[52], його син, котрий мав ледве три місяці від народження, став королем, незважаючи на свій малий вік. Помер у 1211 році.

Андрій Другий[53], брат Емерика, сівши на престолі, вирушив до Єрусалима разом з іншими королями. Там вони відібрали в сарацинів багато міст. Його дружина Гертруда, залишившися вдома, дуже тужила за своїм чоловіком. Її брат з німецького краю приїхав потішити її. Якось він побачив дружину Банканаба, гофмейстера, котра була дуже красивою і сором'язливою. Він палко закохався в неї і захворів через це. Королева як жінка все робила, щоб вилікувати брата, щоб він здобув тих ліків, яких прагнув. Банканаб, довідавшись про це, вбив королеву, поїхав до Константинополя, розповів про це королеві, вручив йому криваву шаблю і сказав: "Королю! Якщо ти є справедливим паном, то прошу в тебе справедливості. Ось маєш

шаблю цю, котрою я вбив твою дружину через те, що вона звела мою дружину. Якщо я вчинив погано, то відрубай мені голову, а якщо добре, то нехай цей приклад справедливості з твого боку залишиться на вічну пам'ять іншим". Король спокійно відповів йому: "Якщо так справді є, то отримаєш справедливість". Повернувшись додому й розібравшись у справі, він полишив Банканаба у спокої. Однак сини небіжки королеви помстилися за це його дітям. Цей король привіз з Єрусалима й Константинополя до Угорщини багато святих мощів, котрі ще й досі там є. Пробувши на троні 30 років, він помер і був похований у Егерському монастирі в 1235 році.

Бела IV[54] цього ж року став королем, але за його часів нічого доброго в Угорщині не зроблено. Татарин Батий спустошив його королівство, про що я писав у книзі першій при описі панування короля Болеслава Сором'язливого[55]. Навіть сам король утік до Далмації, а татари, сплюндрувавши його землю, три роки жили в його королівстві. Врешті їх вигнав звідти голод, бо не було кому сіяти й орати. Бела, зібравшись виступити проти них, уже нікого з них не застав. Потім з цим військом він убив Фридриха[56], австрійського князя, і розгромив чехів. Пробувши на королівстві 35 років, він помер,
с.41 залишивши сина Стефана. //

Стефан IV[57], син Бели, королював два роки. В цей час він розгромив Отокара[58], чеського короля. Невдовзі помер і був похований на Брудзинському замку зі своїм батьком; залишив по собі сина Владислава.

Владислав III[59] зайняв батькове місце в 1274 році. З допомогою імператора розбив Отокара, чеського короля, кумів, тобто русь, котрі втекли до татар і потім чинили йому великі шкоди. Там його власноручно вбив кумський князь.

Андрій III[60], син Андрія Другого, зайняв батьківський престол після великих бунтів у Речі Посполитій. Пробувши на престолі 9 років, помер. Після нього короновано Карла Малого[61], дружиною якого була Марія, дочка Стефана IV. За його панування відбулися значні внутрішні бунти.

Після смерті Карла в 1342 році його син Людовик[62] зайняв трон Угорського королівства, маючи 17 років. Невдовзі він дістав і польський трон по смерті свого дядька Казимира[63]. Людовик мав дві дочки: одна звалася Ядвігою[64], завдяки шлюбу з якою Ягайло взяв Польське королівство[65], а друга – Марією[66], за котрою взяв угорську корону Зигмунт, чеський королевич[67]. Поставивши Зигмунта як зятя на Угорському королівстві, Людовик помер у 1386 році[68].

Зигмунт, син чеського короля, котрого він мав від дружини Ельжбети, дочки польського короля Казимира, був обраний на Польське королівство. Цей муж був імпозантного вигляду, дуже вчений, знав кілька мов, але йому не щастило в лицарських справах, бо зазнав тяжкої поразки від турків. Через свою дружину він наказав стратити

32-х угорських панів. Однак його спіймали й ув'язнили в однієї вдови, чоловіка якої він наказав перед тим стратити. Жінка, зваживши на королівський сан ув'язненого, допомогла йому визволитися. За це він їй добре віддячив, зробивши двох її синів головними панами в Угорщині; ще й нині є рід, що виводиться з цього дому, – Пекілейші.

У 1438 році Альбрехт[69], імператор з австрійського дому, одружився з Ельжбетою, дочкою Зигмунта, як дідичкою, ставши угорським королевичем, а невдовзі й чеським королем. Поляки не хотіли мати його своїм королем, бо він був німець, і казали, що з ним не могли домовитися. Послали до Литви по Ягайла. Коли цей охрестився, то взяв за жінку Ядвігу, а з нею й Корону Польську. За часів панування Альбрехта угорці й німці рубалися в Буді; німці повбивали багато угорців, пограбували доми й купців, а інших людей потопили в Дунаї; ченці, ходячи між ними з молитвами, просили заради Бога, щоб вони припинили кровопролиття і вбивство християн; насилу домоглися цього протягом дня.

Року від Різдва Господа Христа 1440 Владислав[70], польський королевич, син Ягайла, брат Казимира, в сімнадцять років був обраний угорським королем. А коли він мав бути коронований, угорці пішли до скарбу по корону, але корони в скрині не виявилося, хоч і була скриня запечатаною. Отож Ельжбета після коронації свого сина Владислава, ніби ховаючи корону до скрині, вкрала її і віддала шотландському князеві для зберігання. Виявивши це, угорці звинуватили тих, кому була довірена корона, а щоб розпочата справа не затяглася, вони поїхали з Владиславом до Бєлграда й там коронували його тією короною, яка була на гробі св. Щепана. Сталося тоді велике заворушення в угорській землі, бо половина угорців була по один бік, а половина – по інший. Але через те, що всі хотіли бачити королем Владислава, оскільки він був гідний цього своєю персоною, серцем і розумом, то чимало їх відступило від Ельжбети, й тільки чехи залишилися на її боці. А Убрих Цилійський, граф, дядько самої королеви, присягнув від імені юного Владислава не порушувати права й інші надання. Ельжбета, побачивши, що її справу не підтримують, доручила дитину в опіку імператорові Фридриху, а замки – деяким розбійникам-чехам, котрі замість оборони обдирали угорську землю, а здобич ділили між собою порівну. Потім вони були розбиті спершу угорцями, а вдруге – поляками. Довго ця колотнеча не могла вгамуватися і тільки пізніше її втихомирив папський легат: таким чином Владиславу була віддана за дружину дочка Ельжбети, а друга її дочка – його братові Казимиру. А це були сестри молодого Владислава (Ładysława). У посаг за нею Владиславу була дана Сілезька земля // за 200000 злотих, але її ніяк не можна було c.42
викупити. Казимиру ж треба було дати 120000 червоних злотих. Король Владислав (Ładysław) не міг писатися угорським королем, а тільки губернатором, доки не виросте Ладислав (Ładysław). Якби

він помер, то все мало перейти до Владислава. Коли ж Владислав покине опіку Ладислава, то за працю, за його витрати Спішську землю навіки слід буде віддати Польському королівству, а ще ті землі, що межують з Руссю та Молдавією. Король Владислав здобув велику шану в людей і вдачі в боротьбі з ворогом, він тоді двічі відвоював у турків Сербію, Боснію, Болгарію, розбивши їх з допомогою семигородського воєводи Яна Гуняді[71]. Турецький султан Амурат[72], бажаючи жити з ним у злагоді, бо він йому припав до вподоби, уклав з ним перемир'я на 10 років; вони заприсяглися один одному, обмінялися полоненими, повернули собі замки, міста. Турок повернув також деспоту Смедеков (Smedeków) і двох його синів, але осліпив їх, хоч і сам був одружений з дочкою деспота. Це підтримали всі навколишні країни: Мізія, Сербія, Далмація, Хорватія, Боснія; але Болгарія з Адріанополем залишилася за умовами миру за Амуратом. Ці землі добровільно підкорилися Владиславу, бо там знали про його лагідність, доброчинність і ґречність, а особливо ж завдяки спільноті слов'янської мови. При цій згоді був Юліан, папський кардинал, котрий весь час мовчав, схиливши голову, а поїхавши до Риму, він про все розповів папі. Папа одразу послав його до Владислава, звільняючи його від присяги, бо вже турки виступили на Італію. Юліан, приїхавши, так довго вмовляв Владислава, щоб той зламав присягу, що врешті добився свого, особливо ж старався Ян з Гуняді, батько Матіаша[73]. Владислав як пан непоквапливий послав до рацького деспота, повідомляючи його про необхідність спільного виступу проти турків. Деспот здивувався цьому і просив, щоб Владислав облишив цей намір, бо треба краще підготуватися. Однак Владислав уже зібрав військо з угорців та поляків. Деспот, бачучи, що не може бути інакше, також зібрав дев'ять тисяч раців. Вони виступили разом. Амурат, почувши про це, здивувався. Він передав королеві: "Якщо ти не віриш своєму Богові, то я його візьму собі на поміч проти тебе". Коли вони зійшлися в битві коло Варни[74], тобто на Коштовному полі, в Болгарії, то там Владислав був розбитий і забитий у 1444 році, як про це ми вже ширше писали в книзі І при описі польських королів. Ян Гуняді з трьома тисячами угорців утік. Там було також убито своїми кардинала. Багато тоді було плачу по всьому християнству. Однак тоді ще всі мали трохи надії. Невдовзі його (Амурата) син Магомет[75] узяв Константинополь. Деспот спіймав Яна з Гуняді й не
с.43 відпускав, доки той йому не повернув замки, // які захопив раніше. Невдовзі об'єднався з ним (деспот). Вони знову вирушили проти турків, але невдало. Потім Капістран прийшов з хрестоносцями до Бєлграда і там вони завдали Магометові тяжкої поразки. Якби Господь Бог не покарав Магомета цими хрестоносцями, то захопив би тоді бусурманець пів-Європи.

Року від Різдва Господа Христа 1459 Ладислав[76], син Альбрехта, котрий був у опіці Яна Гуняді, по смерті польського і угорського

короля Владислава, маючи 15 років, приїхав до Буди. Ян Гуняді після праці, яку мав проти турків з Капістаном у Бєлграді, швидко помер, залишивши двох синів: Владислава і Матіаша. Скоро помер і король Ладислав, маючи 18 років. Після його смерті, року від Різдва Христа Господа 1459, Матіаш, син Яна Корвіна з Гуняді, був обраний на Угорське королівство. Спочатку спіткали його три воєнні кампанії: з турками, з імператором Фридрихом[77] і з чехами. Рейтари зайняли багато замків в Угорщині. Тому Матіаш послав Симона проти імператора Фридриха, але зазнав поразки. Однак він переміг турків і Талафуса Чеського, коли послав проти них Себастіана Розгона і егерського біскупа. Ці взяли в них замки: Толенія, Вадни, Поток, Гальгоз, Мисле, Гасле. А там Талафус утік геть з Вальгатою аж на Шариш. Потім оточили й Шариш і взяли його внаслідок змови. А коли настала зима, Розгон з радістю повернувся додому до короля Матіаша. І відтоді Матіаш усе з чехами воював, забрав у них верхню Угорщину й Поваже. Він також викупив св. угорську корону, котру внесла як заклад королева Ельжбета, оцінивши її в 60 тисяч червоних злотих. Після викупу цієї корони він був коронований на шостий рік від обрання на королівство. Здобув також у турків замок, котрий називається Яйце, на кордоні боснійської землі, а турок його раніше здобув зрадою у Стефана Боснійського[78]: запросив його на учту, там схопив і живим зняв з нього шкіру, а Боснію, Рашку й Сербію, котрі йому належали, захопив. Потім, коли турок довідався, що Матіаш взяв Яйце, то зібрав велике військо й хотів його повернути, але йому дали відсіч. Тоді один угорець, коли побачив турецький прапорець, який турок ставив на мур, ухопив турка, і довго вони між собою змагалися, доки обидва не впали до низу і не зламали шиї. Цей же король взяв також у турка Шабоцець. А // Матіаш, описаний в с.44
угорських хроніках як Геркулес, // оскільки він був пильний, сміливий, мужній і обачний, однак дотримувався угорських звичаїв: йому с.44
не треба було вірити. Небагато він воював з турками, більше з своїми християнами, тобто з чехами, з польським королем, з імператором Фридрихом. А про те, як його оточили у Вроцлаві польський і чеський королі, ми писали у книзі 2. Матіаш мав сина Яна Корвіна від першої дружини, але цей мав іншу долю, ніж батько, і недовго жив. А від Беати, дочки сіцілійського короля, він зовсім не мав дітей. Після його смерті Беата була віддана заміж за чеського короля Владислава[79], а в посазі принесла йому все королівство. Матіаш панував на королівстві 37 років.

Року від Різдва Господа Христа 1490 чеський король Владислав, син польського короля Казимира[80], був обраний на Угорське королівство. Він мав сина Людовика й дочку Анну, котра була видана заміж за австрійського князя Фердинанда[81]. Цей мирно панував в Угорській короні без втрат і даремних убивств. Тільки на початку його панування зібрався був проти нього імператор Максимиліан[82],

бо теж хотів бути угорським королем; тоді брат Ольбрахт[83], польський королевич, з'єднавшися з братом Владиславом, вдарив на імператора – і вони розгромили його в битві. Потім Владислав мирно жив до смерті. Турок теж, бачучи доброго та спокійного сусіда, подружньому ставився до нього. Пробувши на чеському та угорському королівстві 44 роки, Владислав помер і був похований у Бєлграді в 1516 році.

Людовик[84], син Владислава, гарний юнак, на 18 році свого життя зайняв батьків престол на радість простолюду. Але він був молодий і рада його була молода, а з молодості виходить недобре, а з недоброго – безладдя. Завжди бачив це його ворог, бо мав своїх шпигунів, і дочекав свого часу. Згодом ворог забрав у Людовика прикордонні замки, а самого з військом розгромив під Могачем[85] і вбив у день усікновення голови святого Іоанна (Хрестителя) 1526 року.

Після його смерті семигородський воєвода Януш[86] був обраний на Угорське королівство. Цей одружився з Ізабеллою, дочкою польського короля. Однак, ледве рік проживши з нею, помер, залишивши малого сина Яна Зигмунта[87], котрий народився 1540 року. А в якому стані він покинув свою дружину та сина, померши, добре знати з відомих наслідків, до котрих дійшло це багате колись королівство. Оскільки чеський король Фердинанд хотів узяти силою Буду в королеви угорської Ізабелли, то угорські пани після тривалих клопотів воліли радше віддати її туркам, ніж Фердинандові, хоч люди того не схвалювали. А як багато там турки вбили християн, особливо німців, то не тільки писати, але й згадувати про це не дозволяє жаль. Взяли потім ці самі поганці Пешт, Бєлград, Вальп, Остром, Вишеград і немало інших міст і замків в Угорщині за короткий час, а особливо в 1543 році через явне втручання Господа. Все це мусимо доручити волі Господа Бога, який засмучує і втішає нас, а смуток наш, якщо Він зволить, може з часом обернутися в радість, коли ми до Нього звернемося з гідними помислами.

Потім, у 1562 році, угорці обрали собі володарем австрійського ерцгерцога Максимиліана[88], сина імператора Фердинанда. По батьківській смерті Максимиліана було закликано й на імператора: "Princeps magnanimus atque pacificus". Однак він віддав туркові замок Токай, а також Тотис і Весперин. Потім на рейхстазі в Бжезні він, склавши з себе імператорські повноваження і віддавши Чеське та Угорське королівство синові Рудольфу[89], помер.

Книга X. Частина II, в котрій описуються справи нинішнього християнського с.45 імператора Рудольфа //

Року від Різдва Христа Господа 1572 австрійський ерцгерцог Рудольф, син імператора Максимиліана, був обраний спочатку на Угорське королівство, а потім, у 1575 році, був коронований на

Ческье. Врешті в 1576 році він був проголошений імператором Римського королівства. Рудольф зразу і в усьому став спадкоємцем справ своїх предків, особливо у здійсненні справедливості та в обороні не тільки своїх королівств, але й майже всього християнства, зберігаючи кожному віру; власне, як справжній імператор і могутній король з королів, народжений від імператорів, не терпів зневаги від ворога і, довго зносячи кривди від поганина, чекав тільки слушного часу, щоб виступити проти нього.

У 1593 році язичники були пройняті великою пихою і грізно нападали на Угорщину з замку Бетжня (Betrznia) та сплюндрували Туропole (Turopole), пограбували Бек (Beck) і волості, жорстоко розправлялися з людьми, яких вбивали й забирали в неволю. Імператор, бачучи це, на сеймі угорців домовився з панами про те, як можна дати відсіч ворогові з допомогою Господа. А тим часом турки не марнували часу; збиралося їх все більше, і вони, де тільки могли, захоплювали силою і хитрістю замки й міста. Дано було потім знати імператорові, що сам турецький султан готується потужно вдарити в Угорщину, прагнучи всією своєю силою заволодіти нею; до цього підмовляв і семигородського воєводу, щоб той йому допоміг. За це султан обіцяв йому Польське королівство, якщо Зигмунд III[90] не повернеться зі Швеції.

Султан Мурат[91] розділив тоді своє військо: одне мало виступити проти християн, друге – проти персів. Маючи 200 тисяч війська, він рушив на Персію і оточив багате місто Моробеліум (Morobelium). Небожата боронилися досить добре й забили понад 20 тисяч турків. Але через те, що їм не вистачало свіжого війська й провіанту, не могли встояти проти сили, хоч і билися до останнього. Турки, перемігши тоді персів і взявши їх трохи живцем у полон, вчинили над ними жорстоку розправу: різали ножами та бритвами, // лили їм на **с.46**
рани кип'ячу олію, відрубували їм руки й ноги й напівживих топтали на вулицях; діточок, котрим було понад 10 років, підвішували за волосся і стріляли в них, жінок саджали на палю, різали їм груди, вирізали плід у вагітних і розбивали об стіну. А коли вони вже хотіли відпочити після перемоги, то перський імператор зі своїм військом у 80 тисяч вдарив на них, розгромив дощенту й дістав велику здобич.

Друге турецьке військо вирушило до Угорщини. Імператор Рудольф, довідавшися про нього, зібрав проти них з усіх держав чималу силу й мужньо виступив. Коли передові загони вступили в сутички між собою, то сторожа дала знати туркам, що християнське військо недалеко. Тоді вони швидко всю кінноту переправили новозбудованим мостом через ріку Кульпу (Kulpę) і на дві частини розділилися: одна частина сховалася в засідці, а друга була поставлена попереду; так вони сподівалися з усіх боків оточити християн. Першим довелося битися хорватам разом з гусарами. Вони билися недовго, відступили й готувалися до втечі. Але Авежбек, їхній найвищий гетьман,

під'їхавши, знову почав битву, виславши своїх на бій і давши їм на допомогу сілезців та три імператорських хоругви. Всі вони з великим запалом вдарили на поган і змішали їхні лави стріляниною так, що аж їхній найголовніший паша почав тікати. Після цього, коли турки поспішали до мосту, християни організовано і швидко їх відігнали й опанували мостом, добиваючи втікачів. Турки, бачучи, що на них з усіх боків біжать сміливі християни, стали стрибати в ріку Одру (Odrę) і в Кульпу, а через те, що береги були незручні і глибокі,
с.47 чимало // поган потопилося і чимало їх повбивали християни, бо гетьмани наказали нікого не залишати живим. Християнам дісталося тільки 2 тисячі здорових коней, вони взяли і десять турецьких прапорців. Потім ті турки, котрі ще були у таборі, побачивши, що їхня кіннота розгромлена, задумали спалити порох і все, що в них було в таборі. Вони, запаливши табір, самі тікали, рятуючи своє життя. Але християни, швидко надбігши, загасили цей вогонь і оволоділи табором, захопили дев'ять великих гармат, між якими була одна, котра колись була захоплена у християн. Її прозвали Катианториною (Kathyantorina) і вона накосила найбільші руїни при здобутті міст і замків. Чимало набрали тоді пороху, куль та інших воєнних риштунків. У цій битві загинули боснійський паша і кілька беїв. Казали, що не пам'ятають такої значної перемоги християн над поганими й такої великої шкоди, яку нанесли тоді невірним. Біля мосту у воді було знайдено тіло Гасан-паші, який був найжорстокішим щодо християн. Він був у коштовному одязі, прикрашеному дорогоцінним камінням і перлами. Біля нього лежав візир Ахмет, син другого паші, а в інших місцях лежали мертві тіла інших турецьких привідців. Після цієї славної перемоги всі підійшли до костелу і, впавши на коліна, чинили Господу Богу побожну подяку.

Цього ж року п'ятдесят жовнірів з прикордонних християнських замків, з'їхавшися на герць, рушили на турецькі володіння: переправилися через Дунай і там напали на три тисячі турків. А побачивши, що важко буде встояти, вирішили битися до смерті: або мужньо загинути, або прорватися через їхнє військо на другий бік Дунаю. Вдарили вони тоді по цій великій масі поганих і досить довго мужньо билися з ними. Турки, злякавшись, що з засідки хлине ще більше християн, відступили в безпечне місце. А коли побачили кілька човнів на березі Дунаю, то збагнули, що більше християн немає, лише цих 50 зухвальців. Тільки тоді турки знову вдарили по них, а ті боронилися, доки вистачало пороху й куль. Усіх християн повбивали – й тільки чотирьох схопили й послали до Константинополя. Там трьом відрубали руки й ноги й до дерева прибили, врешті спалили. Четвертого ж, жорстоко покатувавши, також спалили.

Потім турки, бажаючи помститися за цю свою поразку, знову прийшли з великим військом до Угорщини, захопили монастир Зизек (Zyzek), замок Весперин (Wesperyn), Веззан (Wezzan), Тотиш (Totysz)

і Палату (Palatę). Згодом Мельхер Редей (Redey), старший над сілезцями, напав на дві тисячі турків і зі своїми тринадцятьма сотнями розгромив їх дощенту, відбивши триста християнських діточок. Ця поразка дуже стривожила турків. А ще через деякий час християни під Бєлградом знову розбили десятитисячне військо турків, там же загинули три беї і Синай-паша, а християнам дісталася ще й велика здобич: вся вогнепальна зброя, провіант, вози й до сотні верблюдів. Таке щастя дав там християнам Господь Бог, бо за один рік вони здобули без кровопролиття 15 замків, а саме: Хатван (Hatwan), Вецке (Wecke), Сабат (Sabate), Філяк (Filak), Дівін (Diwin), Гатинат (Hatynath), Сетчин (Sethczyn), Плявенштайн (Plawenstain), Дреґель (Dregel), Гульвок (Hulwock), Гольдек (Holdeck), Самак (Samak), Вуґах (Wugach), Вестхе (Westche), Паланку (Palanke) і таку значну територію відбили тоді в поганих, яка дорівнює австрійському ерцгерцогству. Погані так злякалися, що зі всіх близьких міст і замків усе, що мали найдорожчого, перевезли до Буди, а в цьому місті тоді були такі скарби, що ними можна було утримувати протягом року сто тисяч війська. І якби того року християни зібрали разом всі війська, то могли б легко взяти Бєлград, Буду й інші найголовніші міста й замки.

Цього року у Венеції біля костьолу св. Лаврентія, коли мулярі копали землю, то знайшли дерев'яну скриню, в котрій була інша, свинцева, наповнена золотими грошима стародавніх португалів. Вони принесли її до старого майстра, який наказав відчинити скриню. І коли побачив так багато золота, то звелів усім нікому про це не казати. Вони поділилися потім між собою цими грішми, а скрині викинули у воду. Коли один їхній товариш узяв два дукати й пішов до золотника спитати, що б той міг дати за це, золотник, побачивши таку коштовну старожитність, а він до того ж // ніколи й не бачив у **с.48**
вічі таких грошей, бо на одному боці були три хоругви, а вгорі – хрест, а на другому боці – кілька халдейських літер, – купив їх собі як дивовижну річ – і так то потім виявилося.

Року 1594 за панування імператора Рудольфа в Угорщині були різні щасливі й нещасливі випадки. Того року, в місяці жовтні, султан Мурат, зібравши військо проти християн, виїхав з Константинополя, щоб його оглянути. Тоді зчинилася велика буря, яка повалила намети, вози й мажі з кіньми. Від цієї бурі падали хрести на поганські шати. Цього чуда так перелякався султан Мурат, що аж усе своє військо завернув до Константинополя; сам же з переляку захворів, а тому ліг і заснув. Уві сні він побачив великого мужа, котрий однією ногою став на константинопольську (вежу), а другою – на море; однією рукою він тримав сонце, а другою – місяць. А коли султан Мурат тому здивувався, то цей муж ногою зруйнував вежу, вона впала, зламала мечеть і султанську столицю. І тут Мурат

прокинувся. Скликавши всіх віщунів до себе, він розповів їм про свій сон і зажадав від них, щоб вони його розтлумачили. Невдовзі вони одностайно йому сказали, що він переможе християн, бо Магомет гнівається, а якщо на турків падали хрести, то всі турки, на котрих вони впали, мають вбивати мужніх християн, котрі люблять хрести. Коли ж вони цього не вчинять, то пророк Магомет зруйнує велику вежу, мечеть і султанську столицю. Через це пророцтво султан Мурат зразу присягнув спрямувати всю свою потугу проти християн і битися безнастанно поки весь світ, де тільки є християни, спустошить і опанує ним. Тоді, прагнучи випробувати свого щастя, грецький беглербей чи то заради ворожби, чи то прагнучи випробувати сміливість свого війська, зібрав його 800 душ і розділив надвоє: одну частину назвав гяурами, а другу – бусурманами, першій дав гасло "Ісус", а другій – "Аллах". Привівши їх до султанського двору, він наказав їхнім гетьманам, щоб ті почали битися між собою: хто переможе, буде щедро обдарований. Ті, що мали гасло Ісусове, виграли, а билися вони так мужньо, що їхніх супротивників напівживими було винесено з площі. Погани страшно перелякалися, розцінивши це як знак своєї згуби.

Цього року козаки коло Кілії і Білгороду завдали туркам великої поразки й вивезли багато здобичі, захопили чимало великих і польних гармат, дуже налякали поган. Потім у турків було відвойовано Новоград з Острогом. Новоградський беглербей виїхав до Буди, де будинський паша посадив його до в'язниці, бо той втратив таку потужну фортецю.

Цього року поляки розбили татар, котрі йшли на допомогу туркам до Угорщини і захопили в них чимало коней і луків з сагайдаками.

Цього ж року в Люнебузькому князівстві народилося диво дивне, на голові якого не було шкіри, а тільки якесь товсте й мерзенне м'яке м'ясо; не було ніякого мозку, воно мало тільки одне вухо, й то неповне, не відкрите; було одне око страшного вигляду, власне тільки подоба ока – якась страшна печера, не зіниця, а швидше чорне вугілля, і було око безбарвне. Воно ніколи не рухалось, ніби намальоване. Носа не мало, один якийсь жахливий шмат м'яса на тому місці, а під ним – широка відкрита дірка, через яку можна було все побачити. Вуста – округлі, з них звисав язик, рот був постійно відкритим. Не мало воно губ, а виднілося два довгих та гострих зуби. Огидності його ніхто не зможе описати. Рот був на неприродному місці, на грудях висіли якісь крила з м'яса, на руках – по три пальці всього, не було жодних членів або органів, усе заросло. Колін і чашок колінних не було, був тільки член. Воно жило півтора дня та цілу ніч і жалібно плакало.

Цього року турецький чауш приїхав до Польщі з листом від султана Амурата до короля, кажучи, що великий хан татарський обіцяв

послати султанові // двісті тисяч татарського війська до Угорщини, тільки вони не хочуть вирушати, доки не буде обітниці від поляків, що їм низові козаки ні в чому не будуть перешкоджати, й домагалися тут дотримуватися перемир'я. Польські пани скликали заради цього сейм, і всі згодилися не чинити нічого проти поганина. І з тим чекали приїзду короля його милості зі Швеції. Султан Мурат, не чекаючи відповіді, не тільки на землі, але й на морі готував великі війська проти християн. Одне військо мало йти до Далмації, а друге він задумав послати до міста Сегни. А щоб йому було легше це вчинити, то відрядив свого посла до венеціанців, щоб ті вільно пропустили його людей через Адріатичне море. На це венеціанці ніяк не хотіли дати згоди, оскільки боялися поганської зради, бо ті тільки й чекають оказії для цього й миру ніколи нікому не подарують. А тоді Криштоф Тиффенбах з 200 тисячами угорського війська оточив замок Хатван і місто, котрі турки захопили в угорців. Турки, відчувши свою неволю, послали до будинського паші по допомогу. Паша зразу послав їм військо для відсічі. Коли християни зійшлися з цим військом, то зразу з Божою поміччю завдали поразки. Турки, побачивши своїх, що лежали на землі, почали тікати. А Тиффенбах зі своїм лицарством гнав, бив і рубав їх аж до Буди. Там християни захопили немало вогнепальної зброї та іншої здобичі. Було взято 13 польних гармат, а великих – 4 (тих, що називаються органами), 24 прапори, до кількасот в'язнів. Тут же християни опанували й замками Хатван, Заболу, Ясперин, Токай, Егер і Естергом, звідки турки втекли. Одразу ерцгерцогу австрійському Матіасу[92], братові імператора, було надіслано з замку Естергом 22 турецькі голови й чотирьох живих лицарів. Чим далі – тим менше ставало турків. **с.49**

Терплячи такі поразки в битвах з християнами, султан Мурат дуже гнівався і вирішив усю свою силу на них спрямувати й винищити всіх до останнього, на що й присягав Магометові. Він зібрав велике військо з усіх своїх країн і ще взяв допомогу у великого татарського хана. Але оскільки поляки не хотіли тих пропустити через свої кордони, то він вирішив пробитися з великою силою в іншому місці. Пробилося до 70 тисяч славних юнаків, перетнули кордони й увійшли до угорської землі і великої шкоди завдали Угорщині й на Підгір'ї. Змилуйся Господи Боже, щоб такої незгоди в нас не було! Однак під Темешваром їм допекли угорці.

Імператорові надавали велику допомогу проти поган: в Іспанії було взято 100 тисяч дукатів тільки від самого Толедського єпископства; з Риму від кардиналів – 1000 кінних і 4000 піхоти. Етрурські князі, два брати, вирушили з немалим і досить забезпеченим та багатим військом до Угорщини. Пан з Ротенаву привів 4000 піхоти. Християни мали великі війська, але їм бракувало сміливості, бо вони почули про значно більше поганське військо з Синай-пашею, яке стояло між Будою та Бєлградом, і було в ньому 150 тисяч та ще й

людей великого татарського хана 200 тисяч. Угорці з ерцгерцогом розбили свої намети на другому боці Дунаю під Комарном, через що не могли увійти у вороже розташування, як турки. Однак опанувавши потужним замком Тотис, зібралися до Рабу, якого Синай-паша з великою потугою безнастанно добував, але нічого тоді не зміг йому вчинити. Яничари під час великого дощу, вибравши час, вдарили зі свого табору з великим і страшним криком на задні башти міста. Перелякані християни втекли, а яничари захопили тоді башту й вивісили на ній три прапори. Християни, отямившись від переляку, згуртувавши сили, вибили поган з башти, а далі певніше й пильніше стерегли замок, втратами боронили його. Турки, однак, не переставали лізти через воду, але з великими втратами.

Тоді у верхній Угорщині раци з допомогою семигородців вщент розгромили темешварського пашу з чотирма тисячами людей і взяли Темешвар. А потім вони розбили 200 татар і в цій битві забили 43
с.50 беї, // чимало сипахів; там поліг і естергомський бей. І так діяли християни день у день. У відповідь на часті напади християн десять тисяч турків переправилися через Дунай (одні на галерах, а інші на плотах), вдарили вночі на сплячих угорців і спочатку дві тисячі жінок і торговців забили, а інших розігнали й опанували їхнім табором, захопили провіант, порох, вогнепальну зброю і гроші, що були наготовлені на плату жовнірам, а ще – десять тисяч возів, сто човнів, 10 великих галер, на котрих було сто двадцять гармат. Дехто ледве втік від цього погрому. Тоді завдали турки християнам шкоди на понад 500 тисяч злотих. Здобувши перемогу над сплячими християнами, погани надто запишалися і спалили Весперин та Вейскетер неподалік Відня, багатьох людей взяли до неволі, а велику територію майже спустошили. Невдовзі татари під Аттенбургом в Угорщині, переправившися через Дунай, спалили Вайземберг. Тоді 23 вересня Синай-паша, запевнивши своїх обіцянками й піджививши їм пиху, повів їх на потужний штурм Рабу. Жорстока битва тривала від ранку до вечора, однак турки, зазнавши великих втрат, мусили відступати. На другий і на третій дні вони штурмували Раб, але втратили понад 12 тисяч душ. Однак і турки одну башту підірвали, підкопавшись під неї і підклавши пороху, завалили нею міський рів, ще й додали землі. На світанку турки знову здобували міста трьома штурмами, однак міщани всіма своїми силами боронилися – і багато турків тоді загинуло. І все ж таки ворог не хотів відступати, цілих п'ять днів підкопувався і наказав стріляти по місту вогнистими кулями. Взяли турки тоді дві башти, а відтак їм уже було легше нападати на місто. Ті, що були оточені в місті страшно перелякалися. Тоді Фердинанд, граф з Гардека, який обороняв місто з шістьма тисячами людей, домовився з іншими гетьманами і послав до Синай-паші своїх на переговори про мир. І замислив тим часом створити сприятливі умови для капітуляції міста, збагнувши, що не оборо-

нитися проти такої ворожої потуги ніяким чином. // Бо допомоги не c.51
було б нізвідки, щоб турків звідси витіснити й вигнати. Тому хоч-нехоч, але [місто] мусило піддатися. То й піддалися на таких умовах, що їм усім з дружинами й дітьми, з маєтностями, зі зброєю дозволено вийти з міста й вирушити з піднятими прапорами до Аттембурга, турки мали їх спокійно пропустити. Турки погодилися на ці умови, але не дотрималися їх, бо, вільно пропустивши графа з Гардека, повбивали чимало італійських людей і пограбували їх. Отак граф з Гардека прегардекував таку славну й потужну фортецю на угорському кордоні, яка була обороною для всього християнства. Застали там погани чималу здобич: три тисячі великих бочок вина, борошно та інший різний провіант, якого могло б вистачити на два роки, сто двадцять великих гармат, значні запаси пороху, а всієї зброї для оборони фортеці було аж надто багато. Синай-паша, радіючи з такого щастя, повідомив про свій тріумф султана Мурата, свого пана. Останній, похваливши, дякував і надихав його на подальші успіхи. Паша наказав поправити ушкоджені мури міста й башти, насипати вали; наповнивши землею костел, він поставив зверху гармати і майже все добре укріпив. Усе це зробивши, він залишив у Рабі 4000 яничарів і 2000 кінноти, а сам з військом вирушив до Комарна, міцного та багатого міста, яке в чотирьох милях від Раба, і там став табором коло Дунаю. Він наказав беглербею робити підкопи, а з другого боку поставив гармати. Але комаринці дали їм потужну відсіч так, що мусили відступити, особливо тому, що до християн ішла допомога. Там же турки переправилися через Дунай по збудованому ними мосту, а міст спалили, забрали всі гармати, крім однієї, котра вгрузла в болоті, таким чином і дісталася комарнянам. Синай-паша, тікаючи, залишив у таборі всіх немічних і поранених, також і верблюдів, тіла забитих і з собою не забрав, і поховати не дав. Взагалі він тоді все покинув.

Синай-паша, йдучи до Константинополя, віз із собою великий скарб, котрий взяв в Угорщині. Про це довідалися молдавани й семигородці, перетнули йому шлях у тіснинах і, дочекавшися, розгромили все військо дощенту, скарби відібрали. Сам паша ледве втік з малим почтом.

Незабаром у місяці грудні в Константинополі на дворі султана Мурата почалися усобиця і велика війна між яничарами: один паша і сім агів були забиті, а син султана тяжко поранений. Султан Мурат, почувши про таку поразку, розгнівався, тому він тяжко захворів і так пролежав у тяжкій немочі три дні й три ночі, що його вже вважали мертвим. Почався знову бунт через нового султана. Великий страх опанував містом, і чим далі, тим гірше було, а тому Мурат від такого горя здох.

По смерті султана його син Магомет[93], повбивавши братів, став панувати. Довідавшися про його панування, яничари з іншими

військами вчинили великий бунт у Константинополі, наказали вдарити по всіх вулицях у труби та барабани і тим розбурхали ціле місто. А коли яничари дізналися ще й про його жорстокість щодо братів, то пограбували все місто й помстилися Магометові.

Цьому втішилися тоді молдавські та семигородські війська, пішли далі й захопили в поган чотири замки: Пондешин, Нікоплішин, Кіле й Ребніц, а потім увійшли до Греції і тільки 24 милі відділяли їх від Константинополя, все спустошили, а по дорозі розгромили 20 тисяч татар. Так часто перемагали поган, що 50 возів поганських голів щонайперших турків привезли до свого табору, як про це пише "Меркурій Галло-бельгійський". Потім також і угорці громили турків, де могли.

Року 1559 султан Магомет[94], побачивши, що зменшується військо, послав чауша до Буди, нагадуючи, щоб усі готувалися до війни, а коли їм буде дано знати, аби з'їжджалися до табору; а хто
c.52 б не послухав // цього наказу, такого мали посадити на палю, а його дружину й дітей утопити. З'їхалися великі війська до Темешвара для того, щоб усі виступили на семигородського князя. Під Темешвар прийшов також і будинський паша. Потім Гестіус Ференц (Gestius Ferens), найвищий гетьман семигородського князя, діставши інформацію від шпигунів, виступив з військом до Семигородської землі, пішов на відсіч туркам і став чекати на них на слушному місці. А коли він дочекався їх, то дав таку мужню битву, що мало ворогів утекло живими, темешварський бей був смертельно поранений і його ледве винесли турки з поля битви, а по дорозі він здох. Гетьман Гестіус відіслав своєму князю два турецьких прапорці та інші військові поганські знаки разом з незліченними поганськими військами.

Коли це діялося в Угорщині, один старий яничар, лицар добрий і недурний, на ім'я Васнодус Гєссус (Wasnodus Giessus), пішов до султана Магомета і сказав йому таке: "Наймогутніший султане! Як довго ти будеш давати зводити себе пашам та іншим гетьманам твого війська, а не бажатимеш розуміти небезпеку для себе і своїх підданих; невже ти не бачиш, як вони непристойною і зрадливою своєю пихою з твоїм покійним батьком і нашим паном обходилися і з тобою поводяться? У цьому проти Бога і проти християнського імператора, зламавши мир, піднесли війну. Відкрий очі та подивись, яка є їхня зрада і як непристойно уживають твоєї могутності. Синай-паша хоче мати більшу похвалу, ніж інші, але він і Раба не здобув потугою і по-лицарськи, як звикли робити це твої предки, але грошима дорого заплатив зрадливо. Подумай, як з такої шкоди вив'язатися. О, Рабе, Рабе! Ти причина великої радості й веселості, бо все християнство мало бути підкорене після твого взяття, але в дійсності не так сталося. Семигородська, Молдавська і Волоська землі й Болгарія для тебе, султане, з містом твоїм Константинополем і з іншими країнами – це ніби тік і комора, звідки ти мав провіант, але з інших

країв шляхи закриті; ані зі сходу, ані з заходу ти не дочекаєшся провіанту. Нічого не кажу про твоє наймогутніше військо, котре тепер в Угорщині і яке ти тримаєш. М'ясо, хліб, вино, овес дуже дорого продають, тому селяни не можуть того купити, а через значний голод не тільки люди, але й худоба здихає. Твої кордони заходять далеко в Угорщину, але ані ти, ані твої лицарі, напевно, там не прогодуються, бо ти знаєш, яка там бідність. Однак ти не хочеш подивитися правді у вічі, щоб побачити своїх слуг, які не дивляться ні на твоє, ні на суспільне, а тільки на своє власне добро". Коли султан Магомет почув ці слова, то зразу наказав його ув'язнити й допитати: хто навчив його таке говорити? Хотів дати його на тортури, але інші яничари зійшлися і заприсяглися, що не пошкодують свого життя, і силою визволили його з в'язниці.

Цього ж року зібралися поганські війська й роз'їхалися по угорських країнах, завдаючи великої шкоди скрізь так, що, вважай, вогнем і димом закурилися поля, а міста, села, волості, костели й монастирі було сплюндровано. Трапилося так, що під час плюндрування в містечку Монтанії (Montaniej) один турок почав рубати образ Найсвятішої Діви – із нього потекла кров. І коли вість про це рознеслася серед людей, то багато сліпих, глухих, кривих і інших калік зійшлися туди й одужали. Між ними і савойський князь Самуїл, коли довідався про це, а він був великим переслідувачем і напасником на такі образи, пішов туди сам і там на посміх наказав, щоб сліпому бидлу, яке мав у своєму таборі і яке привів до образа, повернули зір. Але Господь Бог, який знає людські серця, зволив винагородити його – і він отримав те, чому не вірив: бидло прозріло, а він сам осліп. Отож, не треба посягати на Господа Бога і на Його святині! Одна дуже хвора пані пообіцяла, що коли їй Господь Бог зволить повернути здоров'я, то вона там залишить усі свої найкращі шати. Вона була вислухана у своєму прагненні. А коли туди зайшла і принесла обіцяний дар, уже будучи здоровою, то пошкодувала оцих своїх речей: усі вони були віднесені їй додому невідомо ким, а хвороба знову повернулася до неї, бо Господь Бог не стерпів її таємних думок. Один Педемонтан, великий єретик, // їдучи на коні, зустрів фурмана, c.53
який віз каміння, і запитав його, чи далеко він його везе. Той відповів, що на те святе місце, щоб на честь Найсвятішої Діви було збудовано костел. На це той єретик сказав: "Краще б на тому місці було збудовано саж для свиней". Як тільки він це сказав, то земля розкрилася під ним і увібрала його з конем по шию, і так він стояв три дні, а тоді звернувся до Найсвятішої Діви, щоб вона пробачила його блюзнірство, й за її посередництвом він дістав це від Господа Бога. Якби тільки так зволив Господь Бог карати невіруючих, тоді б знову поправився його виноградник, той – котрого різні єретики і прокляті переслідувачі Господніх святих по-різному заразили.

Року 1596 у місяці червні вночі випав кривавий дощ у Штральзунді, місті в поморській землі, в деяких садках біля Франконських

воріт "ante Franconam portam". А про це довідалися, коли на зіллі, на траві побачили червоне; також і на полотнах, які вибілювалися на бляхах, знайшли червоні криваві плями. А коли ці плями на полотнах жінки хотіли відіпрати, то не могли, і взагалі, чим більше ті полотна прали, тим більшими ставали плями. Це засвідчує Конрад Склузенбурзький, екклезіаст, доктор і професор святої теології (ecclesiastes, sanctae theologiae doctor et professor) в Mundi furiosi, fol.123. Дивно Господь Бог оце Угорське королівство поблагословив всякими багатствами й різними скарбами, золотом, сріблом, родючою землею і лицарськими людьми, тому цю землю називали золотим яблуком. І завжди це яблуко квітнуло, не втрачаючи своєї краси, поки там була непорушна християнська віра католицька між вірними її прихильниками, доки Бога Всемогутнього, єдиного у Святій Трійці, визнавали, доки мали Найсвятішу Діву патроном і опікункою своєю. Але як тільки там стали поширюватися різні єретицькі секти, то Господь Бог покарав їх за невдячність відомо як: три частини цього королівства загарбав проклятий бусурманин. А що буде далі, то знає сам Господь Бог Всемогутній, який над усім володарює. Той Сам все відає, Той може і свою виноградну лозу, котру Сам своїми найсвятішими руками щепив, чудесно виправити і своїх вірних, котрі стогнуть у бусурманських кайданах, може знову зі свого милосердя визволити і знову привести до єдності віри, єдине тільки, що його про це треба просити щирим і згідним серцем усім християнам".

* * *

"Ліхтарики" на маргінесах

(за пагінацією Гваньїні)

с.33

Звідки пішла назва Паннонії.
Филип, батько Александра Великого.
Скільки тривала свобода Паннонії.
Вандали в Угорщині.
Готи вигнали вандалів.
Готський князь вигнав жінок зі своїх таборів.

с.34

Історія про Угорське королівство.
Югри названі гуннами від ріки Гунни.

с.35

Атилла – син Бендекуків.
Сигизмунда розбито.
Святий Аніанус відігнав ворогів чудом.
Святий Ніказій мученик.
Діва Евтропія.

с.36

Атилла радиться з віщунами про війну.
Атилла зазнав поразки.

Теодорик убитий.
З якого часу Венеція почала будуватись на морі.
Аквілея сплюндрована.
Найголовніші міста в Італії.
Кельн – місто святої Урсули, де вона була вбита з одинадцятьма тисячами дів.
Атилла вбив брата Буду.
Атилла здох.
Угорська Корона перейшла до остроготів.
Остроготи вигнані з Угорщини.

с.37

Гунни вдруге опанували угорською державою.
Каканус, угорський король.
Ромільда посаджена на палю.
Жіноча хитрість.
Греки захопили Угорщину.
Гунни втретє в Угорщині.
Звідки пішла назва Семигородської землі.
Святоплук убитий.
Карл Великий.
Тексіс угорський князь.

с.38

Батькові святого Щепана уві сні явився ангел.
Охрещено святого Щепана.
Гейза помер.
Свята корона.
Зрадник Купан.
Святий Мартин.
Щепан помер.
Петро.
Жорстокий Альба.

с.39

Жорстокість старої віри в Угорщині.
Андрій, угорський король.
Андрій убитий.
Бела, угорський король.
Перший угорський монетний двір.
Соломон.
Гейза.
Ладислав Перший.
Далмація приєднана до Угорщини.
Владислав завжди був войовничим.
Владислав помер.
Чудеса під час смерті Владислава.
Коломан.

с.40

Міркот, руський князь.
Їжа жорстокого.
Стефан Другий.
Бела Другий.

Гейза Третій.
Стефан Третій.
Бела Третій.
Емерик.
Ладислав.
Андрій Другий.
Приклад сором'язливості гарних пань.
Приклад чеснот двох панів.
Бела Четвертий.

с.41

Стефан Четвертий.
Ладислав Третій.
Куми, тобто русь, бо кум у них означає кмотр.
Андрій III.
Карл Малий.
Людовик, король угорський і польський.
Ядвіга Ягайлова.
Зигмунт.
Альбрехт.
Владислав, польський королевич.

с.42

Владислава вбито.

с.43

Ладислав, угорський король.
Матіаш, угорський король.
Корона викуплена.

с.44

Владислав, польський королевич.
Людовик, король чеський і угорський.
Людовик убитий.
В Угорщині тривога.
Турки взяли Буду.

с.46

Турецька жорстокість щодо персів.
Угорська битва з турками.
Турки розбиті.

с.47

П'ятдесят християн проти трьох тисяч турків.
Християнське щастя над поганами.
Скарб, який знайшли у Венеції.

с.48

Дивовижні речі в небі.
Сон Амурата.
Турецька ворожба щодо їхнього щастя.
Козаки воюють турків.
Християни відбирають замки в турків.
Народження дива дивного.
Турецький чауш до Польщі щодо пропуску татар до Угорщини.

c.49

Венеціанці неприязні туркам.

Тиффенбах громить турків.

Християнська здобич з турків.

Турки пробилися до Угорщини.

Християнські загони проти турків.

Кількість поганського війська.

Турки штурмують Раб.

Турки розбиті рацами.

c.50

Турки сплюндрували угорський табір.

c.51

Угорці втратили Раб.

Турки під Комарном.

У Туреччині внутрішня війна.

Мурат здох.

Синай-паша розгромлений.

У Константинополі бунт.

Татари розбиті.

c.52

На що наважився яничар.

Яничари стоять на своєму.

Чудеса при образі Найсвятішої Діви.

c.53

Чудеса при святих образах.

Кривавий дощ.

Різні тварини.

КОМЕНТАРІ

1. Тут наводиться типовий для тогочасної європейської історіографії міф, ідеологічним завданням якого було вивести конкретний народ чи династію від біблійного Ноя. У той же час вказівка на Сима, а не на Яфета, мала підкреслити окремішність мадяр від основної маси європейців.

2. "Дарій, син Гідаспа". Мається на увазі давньоперський цар Дарій I, син Гистаспа. Панував у 521–486 рр. до н.е.

3. "Мегатиз". Йдеться про Мегабаза, полководця Дарія I.

4. "Амінтас". Йдеться про першого македонського царя з династії Аргеадів Амінта I, що панував у 495 – бл. 450–440 рр. до н.е.

5. "Педикас". Очевидно, мова йде про Пердикку II, македонського царя, що панував у 440–413 рр. до н.е.

6. "Александра Великого". Йдеться про Александра III Македонського, македонського царя, що панував у 336–323 рр. до н.е.

7. "Дарія, сина Арсамового". Йдеться про давньоперського царя Дарія III Кодомана, останнього царя з династії Ахеменидів, що панував у 336–330 рр. до н.е.

8. "Силла". Ймовірно, мався на увазі Сулла (Люцій Корнелій Сулла Щасливий) (138–78 рр. до н.е.), давньоримський диктатор, що панував у 86–79 рр. до н.е.

9. "Август Октавіан". Йдеться про першого римського імператора Августа, що панував у 27 р. до н.е. – 14 р. н.е.

10. "Константина Великого". Йдеться про давньоримського імператора св. Константина Великого, що панував у 306–337 рр. н.е. Саме він першим з римських імператорів прийняв християнство.

11. "Августа". Важко сказати, кого має на увазі хроніст, оскільки ім'я Август носили тільки перший (Август Октавіан) та останній (Ромул Августул, який панував у 475–476 рр.) імператори Давньоримської імперії.

12. "Феодосій". Мається на увазі св. Феодосій I Великий, імператор Західної Римської імперії, який панував у 379–395 рр.

13. "Граціаном". Мається на увазі давньоримський імператор Граціан, що панував у 367–383 рр.

14. Ототожнення русів і половців явно помилкове.

15. "Фавном і Сатиром". Не знаючи докладно про язичницький пантеон давніх угрів, Гваньїні використовує відомі йому імена божеств античних Греції та Риму.

16. "Аттила". Аттила – "бич Божий", правитель гуннів у 434–453 рр. У 451 р. спустошив Східну Римську імперію та вдарив на Галлію; мусив відступати після поразки на Каталаунських полях від полководця Аеція. У 452 р. завоював значну частину Італії. Внаслідок пошесті мусив відступити за Дунай, взявши відкуп. Раптово помер під час своїх шлюбних урочистостей. В угорській середньовічній історіографії був популярний міф про Аттилу як про одного з вождів угорців.

17. "Теодорика". Мається на увазі король Остготського королівства Теодорих, що панував у 488–526 рр.

18. "Мундус". Йдеться, очевидно, про Амаласунту, короля Остготського королівства в 526–534 рр.

19. "папа Лев". Понтифікат папи Льва I припадає на 440–461 рр.

20. "папою Кіріаком". Римського папу під таким іменем не називають інші джерела, такого імені немає у списках ватиканських понтифіків.

21. "Нарзес". Нарзес (Нарсес, Нарсет) (бл. 478–568 рр.) – видатний візантійський полководець. Зокрема, він керував візантійськими військами, які розгромили остготів на р. Сарнус у 552 р. Пізніше (554 р.) відбив напади франків та алеманів на Італію. Після цього Нарзес був певний час (555–567 рр.) правителем Італії.

22. Польське слово "spiż" означає насамперед бронзу. В іншому значенні воно перекладається як "мідні гармати". Якщо так, то Гваньїні припустився помилки, вважаючи, що гармати були в європейців задовго до XV ст.

23. "Маврикій". Мається на увазі візантійський імператор Маврикій, що панував у 582–602 рр. Гваньїні помиляється у хронології, коли продовжує час правління Маврикія на 2 роки.

24. "Святоплук". Очевидно, мова йде про правителя Великоморавської держави Святополка, що панував у 870 р.

25. "Константина V". Йдеться про візантійського імператора Константина V, що панував у 743–775 рр.

26. "секлери". Маються на увазі шеклери (секеї) – угромовний народ з відмінною ідентичністю. Походження цього народу залишається невідомим. За однією з версій, він походить від одного з тюркомовних племен, що приєдналися до мадярів і змішалися з ними під час їхньої мандрівки через територію України й увійшли до Паннонії разом з мадярами. Середньовічні угорські джерела, базовані на народній традиції, твердять, що секеї жили в Угорщині раніше від мадярів. Секеї жили на трансильванських кордонах Угорського королівства або вздовж західних кордонів з Австрією. Секеї й нині зберігають певну самоідентичність в Угорщині, приблизно 10% угорців вважають себе секеями (*Балабушевич Т.А.* Етнічні процеси у Центрально-Східній Європі X–XV ст. // Національний університет "Києво-Могилянська академія". – К., 2001. – Т.19: Історичні науки. – С.22).

27. "Карл Великий". Карл I Великий, імператор франків у 768–814 рр.

28. "Піпіна". Піпін Короткий, засновник династії Каролінгів, правитель Франкської імперії, що панував у 751–768 рр.

29. "Токсіс". Мається на увазі Такшонь, правитель Угорщини в 947–970 рр.

30. Слово "szpaga" перекладається з польської як "шпага", але в даному разі воно навряд чи підходить.

31. "Гейза". Геза, князь Угорщини у 970–997 рр.

32. "Щепан". Іштван I Святий, король Угорщини у 997–1001 рр.

33. "папи Бенедикта". Важко сказати, хто конкретно з римських пап мається тут на увазі: Бенедикт V (964–966), Бенедикт VI (973–974) чи Бенедикт VII (974–983).

34. "Мешка". Йдеться про польського князя Мешка I (Мечислава), що панував у 960–992 рр.

35. "Петро". Петро, король Угорщини в 1038–1041 та 1044–1046 рр.

36. "Альбу". Йдеться про Шамуеля Абу, правителя Угорщини в 1041–1044 рр.

37. "Генриха". Генрих III, німецький король в 1039–1056 рр., імператор – з 1046 р.

38. "Андрій". Андрій I (Ендре, Андраш), король Угорщини в 1046–1060 рр.

39. "Белу". Бела I, король Угорщини в 1060–1063 рр.

40. "Саломон". Шаломон, король Угорщини в 1063–1074 рр.

41. "Гейза". Геза I, король Угорщини в 1074–1077 рр.

42. "Владислав". Ласло I Святий, король Угорщини в 1077–1095 рр.

43. "Коломан". Кальман Книжник, король Угорщини в 1095–1116 рр.

44. "Стефана Другого". Іштван II, король Угорщини в 1116–1131 рр.

45. "Бела". Бела II Сліпий, король Угорщини в 1131–1141 рр.

46. "Гейза Третій". Геза III, король Угорщини в 1141–1162 рр.

47. Очевидно, слід мати на увазі французького короля Людовика VII Молодшого, який панував в 1137–1180 рр. Важко сказати, чому Гваньїні називає його імператором.

48. "Стефан III". Іштван III, король Угорщини в 1168–1172 рр.

49. "дядька Владислава". Йдеться про Ласло II, який був претендентом на угорську корону в 1162–1163 рр. Крім того, претендентом на престол в 1163 р. виступав також Іштван IV.

50. "Бела". Бела III, король Угорщини в 1172–1196 рр.

51. "Емерикус". Імре, король Угорщини в 1196–1204 рр.

52. "Владислав". Ласло III, король Угорщини в 1204–1205 рр.

53. "Андрій Другий". Андрій II, король Угорщини в 1205–1235 рр.

54. "Бела IV". Бела IV, король Угорщини в 1235–1270 рр.

55. "Болеслава Сором'язливого". Мається на увазі польський король Болеслав V Сором'язливий, що панував у 1243–1279 рр.

56. "Фридриха". Фридрих II Хоробрий, австрійський правитель в 1230–1246 рр.

57. "Стефан IV". Насправді Іштван V, угорський король в 1170–1172 рр.

58. "Отокара". Йдеться про Пржемисла II Отакара, правителя Чехії в 1253–1278 рр.

59. "Владислав III". Ласло IV Кун (Половець), король Угорщини в 1272–1290 рр.

60. "Андрій III". Андрій III, король Угорщини в 1290–1301 рр.

61. "Карла Малого". Карл I Роберт, король Угорщини в 1301–1342 рр., засновник Анжуйської династії (1301–1387 рр.).

62. "Людовик". Мова йде про Людовика (Лайоша) I Великого, короля Угорщини в 1342–1382 рр.

63. "дядька Казимира". Йдеться про Казимира III Великого, польського короля в 1342–1370 рр.

64. "Ядвіга". Дочка угорського короля Людовика (Лайоша) I Великого, королева Польщі в 1384–1386 рр., пізніше (1386–1399 рр.) – співправительниця разом зі своїм чоловіком Владиславом Ягайлом.

65. "Ягайло". Ягайло – великий князь литовський, який у 1385 р. уклав Кревську унію про об'єднання Польщі й Великого князівства Литовського, охрестився під іменем Владислава. Внаслідок династійного шлюбу з Ядвігою став правителем Польсько-Литовської держави в 1386–1434 рр. (за життя своєї дружини Ядвіги був її співправителем). Започаткував польську королівську династію Ягайлонів (1386–1572 рр.).

66. "Марією". Марія, королева Угорщини в 1382–1387 рр.

67. "Зигмунт". Мається на увазі Жигмонд (Сигизмунд), король Угорщини в 1387–1437 рр., представник Люксембурзької династії.

68. У Гваньїні дата помилкова. Див. прим. 62.

69. "Альбрехт". Йдеться про Альбрехта II з династії Габсбургів, короля Угорщини в 1437–1439 рр.

70. "Владислав". Уласло I (Владислав) з династії Ягайлонів, король Угорщини в 1440–1444 рр. Одночасно був королем Польсько-Литовської держави як Владислав III Варненьчик (1434–1444).

71. "Яна Гуняді". Янош Гуняді – національний герой Угорщини, що уславився своєю боротьбою проти турків. Батько короля Угорщини Матіаша Гуняді.

72. "Амурат". Мурад II, турецький султан у 1421–1443 і 1446–1451 рр.

73. "Матіаша". Матіаш Гуняді, король Угорщини у 1458–1490 рр.

74. "коло Варни". Під час битви під Варною 10 листопада 1444 р. християнські війська на чолі з польсько-угорським королем Владиславом (Ласло) Варненьчиком зазнали тяжкої поразки від військ Османської імперії. Король Владислав загинув, а ця потужна спроба визволити Балкани від турецького панування виявилася невдалою.

75. "Магомет". Мухамед (Мехмед) II Фатих (Завойвник), турецький султан у 1444–1446, 1451–1481 рр.

76. "Ладислав, син Альбрехта". Ласло V, король Угорщини в 1444–1457 рр.

77. "з імператором Фридрихом". Фридрих III Габсбург, німецький король у 1440–1493 рр., імператор з 1452 р.

78. "Стефана Боснійського". Йдеться про короля Боснії Стефана (Степана) II з династії Котроманичів, що панував у 1461–1463 рр. У 1463 р. Боснія була загарбана Османською імперією.

79. "чеський король Владислав". Мається на увазі чеський король Владислав II Ягайлон (панував у Чехії в 1471–1516 рр.), відомий також як угорський король Ласло I (панував в Угорщині в 1490–1516 рр.).

80. "польського короля Казимира". Батьком Владислава (Ласло) справді був польський король Казимир IV Ягайлончик, що панував у 1447–1492 рр.

81. "Фердинанда". Фердинанд I Габсбург, з 1526 р. чеський і угорський король, у 1556–1564 рр. австрійський імператор.

82. "Максимиліан". Максиміліан I Габсбург, німецький імператор у 1493–1501 рр.

83. "Ольбрахт". Ян-Ольбрахт, польський король у 1492–1501 рр.

84. "Людовик". Людовик (Лайош) II Ягайлон, король Угорщини в 1516–1526 рр.

85. "під Могачем". Мається на увазі трагічна для угорців битва під Могачем (1526 р.), внаслідок якої вони зазнали тяжкої поразки від турецьких військ. Після цього Угорщина розкололася на Східну й Західну (Східна була в залежності від Османської імперії, а Західна – від Австрійської).

86. "Януш". Мається на увазі Янош I Заполья, князь Трансильванії (Семигороду) в 1538–1540 рр.

87. "Яна Зигмунта". Янош Жигмонт, князь Трансильванії в 1542–1552 рр.

88. "Максиміліана, сина... Фердинанда". Максиміліан II, німецький імператор у 1564–1576 рр., син Фердинанда I.

89. "сину Рудольфу". Рудольф II, німецький імператор у 1576–1612 рр.

90. “Зигмунд III”. Йдеться про короля Речі Посполитої Зигмунта III, що панував у 1587–1632 рр.

91. “Мурат”. Мурад III, турецький султан у 1574–1595 рр.

92. “Матіасу”. Матіаш Габсбург, правитель Австрії (Австрійська лінія) в 1612–1619 рр.

93. “Магомет”. Мухамед (Мехмед) III, турецький султан в 1595–1603 рр.

94. “Року 1559 султан Магомет”. Тут, очевидно, друкарська помилка, бо в цей час (1520–1566 рр.) у Туреччині ще панував Сулейман Кануні. Має бути 1595 р.

Тарас ЧУХЛІБ *(Київ)*

ДОКУМЕНТИ ПРО ФІНАНСУВАННЯ КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ ТА ВАТИКАНОМ У 80–90-х РОКАХ XVII СТОЛІТТЯ

Початок 80-х років XVII ст. відзначався занепадом усіх сфер державного, суспільно-політичного та економічного життя на Правобережній Україні. Внаслідок двох війн з Річчю Посполитою (1667–1672, 1673–1676) та однією з Московською державою й Лівобережною Україною (1676–1681) Османська імперія здобула право на володіння більшою частиною правобережних земель України, що було закріплено в Журавненському 1676 р. та Бахчисарайському 1681 р. міждержавних договорах. На території Західного Поділля турецький султан Мегмед IV заснував Кам'янецький еялет на чолі з призначеним зі Стамбула бейлербеєм. Ця османська провінція проіснувала з 1672 до 1699 рр. Інша частина Правобережжя, в межах Київщини та Східного Поділля (т.зв. Правобережна Гетьманщина), була віддана Портою в управління українським гетьманам. Спочатку це був Ю.Хмельницький, який після зречення П.Дорошенка з 1676 до 1681 рр. очолював правобережне Військо Запорозьке у вигляді "Українського князівства". Потім Правобережна Гетьманщина була віддана в управління молдавському господарю Г.Дуці, який призначив тут від свого імені наказного гетьмана І.Драгинича (1681–1683). Згодом наданими повноваженнями від султана та кримського хана керувалися на Правобережжі гетьмани Т.Сулимка (1684–1685), Самченко (1686), С.Ягорлицький (бл. 1687–1695) та І.Багатий (бл. 1696–1699). Вони, захищені султанським протекторатом та підтримкою татар, намагалися використати традиційні для українців форми державного управління, але через постійні військові дії з боку Польщі та Лівобережної Гетьманщини не могли утвердити тут повноцінні інститути своєї влади.

Великий вплив на внутрішньополітичні процеси у цьому регіоні мала у цей період Річ Посполита, яка не могла змиритися з втратою "дідичних" Київського, Брацлавського та Подільського воєводств. Після перемоги польсько-австрійських сил над турками під Віднем (1683) король Ян III Собеський здійснює низку заходів щодо реанімації правобережного козацького устрою, скасованого Польщею під час боротьби з П.Дорошенком у першій половині 70-х років. Король призначає гетьманами Правобережної України С.Куницького (1683–1684), А.Могилу (1684–1689),

Г.Івановича (Гришка, 1689–1692), С.Івановича (Самуся, 1693–1699) і намагається підпорядкувати самовільну козацьку "реколонізацію" цих українських земель своєму контролю. Окрім того, король Речі Посполитої намагався використати козацтво Правобережної України як військову силу у боротьбі проти Османської імперії та залежних від неї країн. Протягом даного періоду українські полки та окремі сотні запрошувались для участі в багатьох військових походах польської армії. Варшава підтримувала проведення старшиною правобережного Війська Запорозького самостійних бойових операцій, які не суперечили військовій доктрині "Священної ліги" християнських країн Європи, утвореної у 1684 р., до якої входили Австрія, Польща, Венеція, Ватикан, а з 1686 р. і Росія. Щоб мати уявлення про потенціал козацьких підрозділів, їх кількість та можливість фінансування, польським урядом ініціювалося складання спеціальних "компутів" (реєстрів, списків). "Військо Його Королівської Милості Запорозьке", що перебувало на військовій службі Польщі, не входило до загального обліку коронних відділів і мало окремі компути. Для його матеріального забезпечення та фінансування виділялися кошти не лише владними структурами Речі Посполитої, а також і Апостольською столицею (Ватиканом), яка, починаючи з 80-х років, розпочала досить плідно допомагати польським королям "у священній боротьбі з невірними"[1].

Головна частина знайдених документів, які розкривають процес фінансування козацьких полків Правобережної України та окремих підрозділів Запорозької Січі, зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві в таких фондах: 1) "Архіві Публічному Потоцьких" (АПП) у збірках №47 ("Зібрання листів політичних, до історії панування Яна III послугуючих", Т.1, 2, 3), №133 ("Ляуда й інструкції від 1664 і 1681 рр. до 1708 р."), №162 ("Збірка листів і новин кореспондентів підканцлера С.Щуки", Т.1: 1675–1696 рр.); 2) "Архіві Замойських" у збірці №3036 ("Козаки, Волохи, Татари. 1598–1791"), №3112 ("Військо польське XVII–XIX вв., Т.1: 1577–1699"); "Архів дому Радзивілів" у II і III відділах. Компактніший комплекс джерел становлять матеріали відділу рукописів Музею Національного ім. кн. Чарторийських у Кракові, особливо колекція під назвою "Теки Нарушевича". Певна кількість документів зберігається у рукописних зібраннях Бібліотеки Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві, Бібліотеки Польської Академії Наук у Курніку та Бібліотеці Ягелонського університету у Кракові. Керуючись даними цих архівів[2], а

[1] *Pulkianiec L.* Sobieski a stolica Apostolska na tle wojny z Turcią (1683–1684). – Wilno, 1937; Dzieje Papieży od początków kościoła do czasów dzisiejszych. – W., 1997. – S.432–433; *Назарко І.* Знаменне письмо козаків до Папи Римського // Український історик. – 1965. – №1–2. – С.22–27; *Чухліб Т.В.* Козацькі компути останньої чверті XVII ст. як джерело до вивчення політичної історії Правобережної України // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 1994. – Вип.4. – С.27–31.

[2] Частковий аналіз документів з даних архівосховищ проведено у нашій статті: *Чухліб Т.В.* Джерела до політичної історії Правобережної України останньої чверті XVII ст. в архівосховищах Польщі // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 1995. – Вип.5. – С.120–124.

також інших джерел, ми можемо визначити місце і роль українських козацьких полків у подіях, коли на землях Правобережної України зіштовхнулися інтереси "християнських" і "мусульманських" (репрезентованих Османською імперією та її васалами) країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи.

Ще на варшавському сеймі 1676 р. було відзначено, що за чотири попередніх роки на "Військо Запорозьке: 3 (три. – *Т.Ч.*) хоругви Ханенка, козакам димерським і людям під Кияшком" витрачено 137806 зл.[3] Сенатська комісія, за пропозицією короля, вирішила зменшити кількість "козаків запорозьких на Поліссі, що стації мають", до чотирьох полків (4000 чол.)[4]. Саме ці полки під керівництвом наказного гетьмана Є.Гоголя мали взяти участь в осінньому поході Яна III Собеського проти турків. Правобережних козаків спочатку внесли до загального компуту польської армії[5]. Крім того, у своєму таборі для особистої охорони король утримував за власний рахунок ще 400 козаків[6]. Поза компутом залишалось близько 2000 чоловік, які дислокувалися у Димерському старостві на Київщині. На вальному сеймі 1677 р. була ухвалена спеціальна конституція щодо правобережних козаків під назвою "Консервація Війська Запорозького". Вона призначала їм з коронного скарбу 60000 зл.[7]

Спустошливі Чигиринські походи турецьких військ у 1677–1678 рр. та "великі згони" правобережного українського населення на Лівобережну Україну в 1679–1680 рр. призвели до значного зменшення кількісного складу козацтва в регіоні. У липні 1681 р. в інструкції депутатам від Київського воєводства на вальний сейм зазначалося, що "...його Королівська Милість за листом своїм до воєводи Руського пропонує нам консервацію козаків"[8]. Київські посли повинні були вимагати на сеймі, щоб "...кілька тисяч козаків під Мироном були локовані в королівських і духовних добрах"[9]. 5 березня 1682 р. київський сеймик постановив виділити на них 1000 зл. і "панові Урбановичу, полковнику того ж війська, особисто 300 зл."[10]

Польським командуванням планувалося, що у виправі їхньої армії під Відень восени 1683 р. візьме участь 3000 правобережних козаків[11]. На

---

[3] *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugej połowie XVII wieku. – W., 1965. – S.248.

[4] Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.876. – №1. – Арк.5.

[5] Przyczynki do wojny 1676 r. // Przegląd Historyczny Wojskowy. – W., 1930. – T.II. – Cz.2. – S.146.

[6] *Wimmer J.* Op.cit. – S.194.

[7] Volumina legum. – Petersburg, 1859. – T.V. – S.224.

[8] Головний архів давніх актів у Варшаві (далі – АГАД). – Ф. "Архів публічний Потоцьких" (далі – АПП). – №133. – Арк.110.

[9] Там само. – Арк.111.

[10] Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною коммиссиею для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – К., 1888. – Ч.III. – Т.2. – С.9.

[11] *Чухліб Т.В.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). – К., 1996. – С.32.

вербування їх з коронної скарбниці було виділено 202000 зл.[12] Не залишився осторонь і римський папа Інокентій XI, який надав для заохочення козаків 270000 флоринів[13]. Частину грошей відразу передали польським емісарам, що здійснювали козацький набір. Головний "затяг" мав здійснити шляхтич Й.Менжинський. Однак він притримав у себе певну частину суми, що йому видав папський нунцій Палавічіні. Саме цим він викликав велике невдоволення короля і його дружини – королеви Марії-Казимири ("Марисеньки"), якій було доручено наглядати за вчасним набором правобережних полків[14]. Менжинський не зміг завербувати й півтори тисячі воїнів.

Однак наприкінці 1683 р. компутове козацьке військо все ж таки було набране. Воно складалося з семи полків загальною кількістю 3000 чол.[15] Під керівництвом полковників В.Іскрицького та Булук-Баші перебувало по 500 козаків, М.Булиги, А.Зеленецького, К.Станецького, Я.Дуніна-Раєцького, а також невідомого полковника (його ім'я не було занесене в реєстр) – по 400 чоловік.

За "Ординацією плати Війську Запорозькому коштом Отця Святого Інокентія XI за субсидією Корони Польської, проти неприятеля меча святого затягненого"[16], кожному з семи полковників виплачувалося 600 зл. на рік, а також голландського сукна на 132 зл., та лисячого хутра разом з витратами на кравецькі потреби – по 90 зл. Загальна сума витрат на козацьких полковників становила 5754 зл. На сімох полкових осавулів видавалося 2625 зл., генеральному писарю та військовому судді – по 375 зл., шістьом полковим писарям – 756 зл., двадцяти трьом сотникам – 7245 зл., семи полковим хорунжим – 1050 зл., двадцяти трьом сотенним хорунжим – 2760 зл., двадцяти трьом сотенним осавулам – 2576 зл., двісті дев'яносто одному курінному отаману (десятнику) – 32592 зл., двом тисячам шістсот одинадцятьом рядовим козакам – 211491 зл. Отже, вся грошова сума (до неї входили й витрати "на сукно") дорівнювала 267599 злотих.

У серпні 1683 р., відразу ж по обранні гетьманом правобережного козацтва С.Куницького, від імені короля йому було відправлено 100000 зл.[17] Одночасно з віденською операцією новий гетьман проводив похід у Молдавію та буджацькі степи. 24 вересня 1683 р. Куницький повідомляв коронного гетьмана С.Яблоновського про відправку 10000 кіннотників на

---

[12] *Kukiel M.* Polski wysiłek zbrojny roku 1683 // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1933. – R.XLVII. – S.176.

[13] *Назарко І.* Вказ.пр. – С.23.

[14] Maria Kazimiera d'Arguien de la Grande. Listy do Jana Sobieskigo. – W., 1966. – S.244.

[15] АГАД. – Ф. "Архів Замойських" (далі – АЗ). – №3112. – Арк.323.

[16] Там само.

[17] Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві. – Од.зб.248. – Арк.171; Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.179 (Теки Нарушевича; далі – ТН). – №193. – Арк.889; *Urbański T.* Rok 1683 na Podolu, Ukraine i w Mołdawii. – Lwów, 1907. – S.43; *Чухліб Т.* Гетьман С.Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683–84 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – С.314–332.

Буджак[18]. Чи можемо довіряти цим свідченням правобережного гетьмана? Адже невдовзі він стверджував, що під його керівництвом перебувало ледве не 30000 козаків[19]. Піддаючи сумніву дані слова Куницького, сучасники свідчили про наявність у нього лише від 3-х до 5-ти тисяч козацького війська[20]. Інше джерело переконувало в тому, що восени 1683 р. у С.Куницького було близько 8000 чоловік[21]. Про постійне збільшення правобережного війська за рахунок "втікачів" з Лівобережної України та Запорозької Січі свідчить лист нунція Ф.Амічі з Язлівця від 9 березня 1684 р.: "...прибуває багато козаків, прошу 20000 мушкетів для них прислати"[22].

До 1683 р. слід віднести ще одну "Ординацію плати Війську Запорозькому"[23], до тексту якої було внесено три полки загальною кількістю 1200 чоловік. Окремі польські історики чомусь датують даний документ 1689 роком[24]. Однак зміст цієї ординації, а також додаткові архівні джерела переконують, що вона була складена для козаків, які брали участь у віденській виправі 1683 р. Підтвердженням є повідомлення з Варшави від 19 травня того ж року: "...козаків тільки 1200 казав король набрати зараз під командою Ворони і других двох"[25]. Отже, згідно з "Ординацією...", полковникам Я.Вороні, С.Корсунцю та Киліяну було виплачено 1800 злотих на рік (кожному за квартал – по 150 зл.). Крім того їм видали по 33 лікті голландського сукна на суму 396 зл. і кожному по 90 зл. на "хутро лисяче, кравця потреби до жупанів і піддівку". Загальна річна сума грошей, виданих полковникам разом з витратами на "хутро", становила 2466 зл. Трьом полковим осавулам видали 1125 зл. (по 342 кожному), генеральному писарю і військовому судді – 750 зл. (по 375 кожному), двом полковим писарям – 126 зл., дев'ятьом сотникам – 2835 зл. (по 315 зл.), трьом полковим хорунжим – по 150 зл., дев'ятьом сотенним хорунжим – по 120 зл., сто двадцятьом курінним отаманам (десятникам) – 14340 зл. (по 112 зл.), простим козакам, яких було 1040 чол., – 92560 зл. (по 89 зл.). Таким чином, правобережні полки отримали 107646 злотих готівкою і постави сукна на 7312 зл. Слід відзначити, що ця сума була у три рази меншою за ту, яка виплачувалась такій же кількості польської легкої кінноти.

---

[18] Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.179 (ТН). – №185. – Арк.855; Дополнения к актам историческим. – СПб., 1869. – Т.XI. – С.12.

[19] Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.179 (ТН). – Арк.1006.

[20] Там само. – Од.зб.180 (ТН). – №5. – Арк.24; *Власова А.В.* Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII – начале XVIII в. – Кишинев, 1980. – С.26.

[21] *Волк-Карачевский В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII в. – К., 1899. – С.249; *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683–1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства у Празі. – Прага, 1942. – Вип.4. – С.2.

[22] Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.180 (ТН). – №33. – Арк.145.

[23] Там само. – Од.зб.269. – Арк.121.

[24] Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w l. 1690–1696 // Studia i materiały do historii wojskowości. – W., 1963. – T.IX. – Cz.1. – S.241; Zarys dziejów wojskowości polskiej do r. 1864. – W., 1966. – T.II (1648–1864). – S.39.

[25] АГАД. – Ф."АПП". – №162. – Т.1. – Арк.49.

Після обрання на козацькій раді в Могилеві правобережним гетьманом А.Могили (березень 1684 р.), король знову, як і у випадку з Куницьким, вислав козацькому ватажкові 100000 зл.[26] З цієї суми кожному простому козаку було видано лише по 3 таляри, осавулам – по 4, сотникам – по 5[27]. Незважаючи на те, що певна частина правобережного козацтва (близько 2000 чол.) перейшла на Лівобережну Україну, під гетьмануванням Могили залишалася ще значна кількість козаків. 3 травня 1684 р. папський нунцій Палавічіні повідомляв до Ватикану про десятитисячне тисячне козацьке військо, яке вийшло назустріч його посланцю Ф.Бонесані[28]. Цю інформацію підтверджував московський резидент зі Львова, який повідомляв, що під керівництвом А.Могили перебувало 8000 піхотинців і 2000 кіннотників[29]. С.Дружкевич у 1684 р. повідомляв королю про те, що до А.Могили "кожен день прибувають козаки – було б кому платити", і прохав для них "гармати, олово, сірку, 8000 мушкетів щоб швидко були прислані"[30]. А ось що писав Ян III Собеський до своєї дружини під час однієї з військових операцій на Поділлі: "...гетьман козацький Могила вже став від нас за дві милі, треба зараз сипати грошима..."[31] Згодом 6000 козаків взяли участь у поході коронного гетьмана С.Яблоновського під Кам'янець (грудень 1685 р.)[32]. У січні 1686 р. коронний гетьман наказав Могилі скласти "правдивий" реєстр Війська Запорозького[33]. Укладений козацьким ватажком список був відправлений до королівської канцелярії для ознайомлення. На жаль, його текст не віднайдений в польських архівосховищах. Маємо лише лист Яна III Собеського до С.Дружкевича, де король наказував комісарові зв'язатися з Руським воєводою і папським нунцієм для передачі їм тексту даного компуту[34]. На нашу думку, до цього реєстру було внесено близько 2000 козаків. Цікаво, що С.Дружкевич згодом писав, що "козаків полічили голова до голови"[35].

Рада сенату в грудні 1685 р. прийняла рішення про щонайшвидше "затягнення" козаків. Однак нунцій Палавічіні не погодився з завищеним, на його думку, розміром плати для нового набору, який, до речі, був запропонований самим королем[36]. Тому 3 березня 1686 р. у Жовкві була скли-

---

[26] Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.180 (ТН). – №48. – Арк.161; №50. – Арк.168.

[27] Там само. – №67. – Арк.232.

[28] *Назарко І.* Вказ.пр. – С.26.

[29] Дополнения к актам... – Т.ХІ. – С.97.

[30] АГАД. – Ф."АЗ". – №3036. – Арк.275.

[31] *Helcel A.* Listy Jana Sobieskiego do żony M.Kazimiry. – Kraków, 1860. – S.429.

[32] *Laskowski O.* Jan III Sobieski. – Lwów, 1933. – S.266; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII ww. – Wrocław, 1963. – S.50.

[33] Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві. – Од.зб.250/ІІ. – Арк.11.

[34] Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.422. – Арк.200; *Чухліб Т.* Козацькі компути... – С.28.

[35] АГАД. – Ф."АПП". – №47. – Т.І. – Арк.506.

[36] Kopja rękopisów Jana III. – Lwów, 1823. – S.15; *Chowaniec Cz.* Wyprawa Sobieskiego do Mołdawii w 1686 r. – W., 1932. – S.19.

кана виїзна рада сенату, де нунцію запропонували компромісне рішення – виплатити правобережному козацтву 100000 злотих[37]. Ці гроші, а також "барви", олово, порох та кулі привезли до Немирова козаки з полку полковника С.Палія "...на 3 возах, запряжених по 6 коней у кожний"[38]. Однак 30 жовтня 1686 р. А.Могила звернувся до короля з проханням про додаткове "уконтентування своїх військ". Зокрема, він скаржився на нестачу у немирівській фортеці куль до мушкетів[39].

Відповідальним за безпосереднє матеріальне та фінансове забезпечення козаків від імені короля був поставлений холмський каштелян С.Дружкевич, який з 1683 р. виконував функції спеціального "комісара над козаками". Він неодноразово особисто передавав "жолд" в руки козацької старшини та стежив за укладенням компутів. 21 вересня 1687 р. Дружкевич повідомляв до Варшави: "...домовились з гетьманом і полковниками, щоб у Могилів ішли за обіцяним від Королівської Милості борошном на цілу зиму"[40]. Королівський комісар разом з коронним гетьманом і руським воєводою С.Яблоновським також повинен був визначати розмір оплати для кожного компутового козака, який не був сталим[41]. 29 жовтня 1687 р. король звертався до С.Дружкевича, щоб той запитав у Яблоновського "скільки потрібно зараз давати на кожного козака"[42]. Це питання було дуже важливим у взаєминах між польським урядом і правобережним козацтвом. Козаки могли не погодитись з розміром виділених коштів. Тому Ян III Собеський в одному з листів "заспокоював" себе: "...треба дякувати Богові, щоб козаки побрали гроші і служили нам"[43].

Влітку 1688 р. правобережним козацьким полкам було виплачено значну суму з королівської скарбниці. "...Утішений ласкою батьківською і респектами панськими В.К.М. уконтентуванням цілого війська В.К.М. Запорозького", – писав А.Могила до короля 13 липня 1688 р.[44] "Я тільки й думаю про те, як Вас уконтентувати"[45], – відповідав Ян III Собеський.

Наступного року знову був укладений реєстр правобережних полків. "Компут Війська Запорозького його Королівської Милості складений під Кашперовцями паном каштеляном холмським полковником Й.К.М. для його Милості ксьондза Бонесани, комісара Апостольського", – така повна назва документу, який розкриває внутрішній устрій козацького війська наприкінці 80-х років[46]. Улітку 1689 р. козацьке військо, яке перебувало на утриманні Речі Посполитої та Ватикану, нараховувало п'ять полків.

---

[37] *Chowaniec Cz.* Op.cit. – S.20.

[38] Цит. за: *Perdenia J.* Op.cit. – S.51.

[39] АГАД. – Ф."АПП". – №47. – Т.І. – Арк.404.

[40] Там само. – Арк.507.

[41] Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.422. – Арк.200.

[42] Там само.

[43] Там само.

[44] АГАД. – Ф. "Архів дому Радзивілів" (далі – АР). – Від.ІІ. – Кн.25. – Арк.202.

[45] Там само. – Від.ІІ. – №1768.

[46] Там само. – Ф."АПП". – №47. – Т.2. – Арк.162–166.

Перший полк, очолюваний доти гетьманом Могилою (він помер ще на початку року), мав генерального писаря, генерального обозного, генерального осавула, генерального хорунжого, бунчужного, підосавула, а також пушкарів (3 чол.), довбуша, трубача, прапороносця і капелана, простих козаків – 93 особи. Полк Гришка мав полкових писаря, хорунжого, осавула, підосавула, суддю, сотенних отаманів (38 чол.), сотників, хорунжих, осавулів (по 5 чол.), козаків – 514 осіб. У полковника Іскри було 17 старшин та 280 чоловік "черні". Полк Самуся нараховував 14 старшин і 150 козаків. До полку під керівництвом Макаренка входило 7 старшин і 161 козак. Крім того, до компуту було внесено 140 козаків, які за наказом С.Яблоновського воювали татарські улуси. Таким чином, згідно з даним реєстром, правобережне Військо Запорозьке нараховувало 1449 чоловік. У тексті компуту також відзначалося, що до нього не ввійшли козацькі відділи Барабаша, Булук-Баші, Михайла та Семена (близько 300–400 чол.).

Слід відзначити, що до цього компуту не було внесено полки С.Палія та А.Абазина, які не бажали підкорятись "лядським" гетьманам. Однак згодом, у середині 90-х років, вони вже не відмовлялись бути записаними до реєстру. Вже 30 червня 1690 р. С.Палій писав до короля: "просимо про потребу нашу, бо козакам п. Гришка, гетьмана наказного, 6000 (злотих. – *Т.Ч.*) дали. А там стільки людей, як і в моєму полку, а тільки 2000 дали на людей моїх..."[47]

Козаки, однак, були невдоволені цим компутом, про що неодноразово скаржилися польському комісару С.Дружкевичу. Той, у свою чергу, звертався до короля: "...Бонесана менше ніж потрібно уконтентував"[48]. За словами холмського каштеляна, нунцій обіцяв кожному з козаків по "2 кутих таляри", а видав лише по "10 злотих шелягами". Крім того, Ф.Бонесана "не схотів дати на барви Булук-Баші"[49].

У зв'язку з цим на козацькій раді (1690) було прийнято рішення переглянути компут для того, щоб виключити з нього "несправжніх" козаків – селян, які перейшли до козацького стану протягом попередніх років[50]. Наказний гетьман Гришко також звернувся до Яна III Собеського з проханням виплатити більшу суму грошей для своїх "молодців". Про це засвідчували листи правобережного гетьмана до короля від 19 жовтня з Тульчина та від 14 листопада з Немирова[51]. Перебуваючи у тому ж році з посольством у резиденції польського короля, Гришко особисто отримав від Яна III Собеського 1260 злотих[52].

19 вересня 1692 р. С.Дружкевич прохав у короля грошей і "сукна" для винагороди українських козаків, що відзначилися під час взяття й

---

[47] АГАД. – Ф."АР". – Від.II. – Кн.25. – Арк.231.

[48] Там само. – Ф."АПП". – №47. – Т.2. – Арк.164.

[49] Там само. – Арк.165.

[50] Цит. за: *Perdenia J.* Op.cit. – S.62.

[51] *Korzon T.* Dzieje wojen za czasów Jana Sobieskiego. – Kraków, 1923. – T.III. – S.16.

[52] Ibidem.

подальшої оборони Сорок – турецької фортеці у Молдавському князівстві[53]. Вже 28 вересня він дякував Яну III Собеському: "...добре, що ви прислали 22 000 зл. Гроші віддам разом... Але де взяти сукна?"[54] Однак разом з тим королівський комісар повідомляв до Варшави, що "козаки полку Іскри без провіанту, просили в мене..., і Абазинові не маю, що дати..., Барабаш теж просить, хоч і не був зі мною"[55]. С.Дружкевич, який добре знав тогочасні козацькі настрої, попереджав польський уряд: "... якщо не заплатимо козакам, то розбіжаться, маємо вже кредит у них"[56]. Для молдавського походу все ж таки вдалося набрати 2300 правобережних козаків (700 кіннотників полковника Самуся, 500 – А.Абазина, 700 кіннотників і 250 піхотинців – В.Іскрицького та 150 піхотинців – Я.Гладкого[57]). Хоча згодом попередній песимістичний прогноз Дружкевича частково збувся: "...не можемо зібрати козаків, хоча і борошна вже видали на 300 тисяч (?) талярів ..., козаки в піхоті Іскрицького збунтувалися і перейшли до Палія"[58]. Саме так, за словами комісара, відповідали козаки на ігнорування їхніх матеріальних потреб.

Виправляючи ситуацію, у квітні 1693 р. король наказував полковнику А.Абазину, щоб той разом з 200 кіннотниками отримав у регіментаря 3000 зл. на особисті витрати, своїм сотникам – по 30 зл., осавулам – по 20, хорунжим – по 15, простим козакам – по 5 злотих[59]. Усім козакам видавалась також певна кількість сукна. Полковник Самусь мав іти під Ляхівці й там теж "уконтентуватися" двома сотнями коней[60]. Саме ці правобережні полки повинні були йти на допомогу польсько-козацькому гарнізону в молдавських Сороках.

На раді польського сенату у жовтні 1693 р. було затверджено на вимогу короля рішення про виплату козакам 120000 злотих[61]. Крім того, за свідченням Сарнецького, Ян III Собеський наказав із свого скарбу нагородити певною сумою грошей козаків, які того року захопили в полон певну кількість татар. Польський король також звертався до окремих можновладців Речі Посполитої, щоб ті допомогли урядові фінансувати спорядження козацьких відділів для участі у війні з турками. Так, галицький староста Й.Потоцький декілька разів давав власні кошти на "затягнення" козаків[62]. Постійно фінансував українські полки краківський каштелян та інші польські урядовці, які підтримували "козакофільські" настрої свого короля.

---

[53] Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві. – Од.зб.405/II. – Арк.35–36.

[54] Там само. – Од.зб.406/III. – Арк.270–271.

[55] Там само. – Арк.278–279.

[56] Там само.

[57] Бібліотека Ягелонського університету у Кракові. Відділ рукописів. – Од.зб.1151. – Арк.29.

[58] Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві. – Од.зб.406/III. – Арк.273.

[59] Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.2699/IV. – Арк.121.

[60] Там само. – Арк.119.

[61] *Sarnecki K.* Pamiętniki. – Poznań, 1962. – S.55; *Чухліб Т.В.* Козацький устрій... – С.63.

[62] АГАД. – Ф."АПП". – №162. – Т.І. – Арк.20.

Текст козацького компуту, складеного у 1694 р., свідчив про те, що на службі у Речі Посполитої перебувало 2000 козаків[63]. Він відрізнявся від складеного під Кашперовцями у 1689 р. компуту тим, що поділяв козацьке військо на кінні та піші полки. До перших належали підрозділи наказного гетьмана Самуся – 500 кіннотників, С.Палія – 300, А.Абазина – 200, а також 100 козаків під керівництвом регіментаря Вільги. Піших козаків очолювали Циганчук – 200, Ярема – 200, Іскра – 200, Барабаш – 150, Крук – 150 осіб. Даний компут, на відміну від реєстру 1689 р., не подає поіменного складу старшини, а також не вказує на кількість козацької "черні" у полках. Він швидше нагадує поквапливий чернетковий запис для того, щоб мати змогу звітуватись перед сеймом, який у 1690 р. визначив на утримання коронного скарбу саме таку кількість козацького війська[64].

Зважаючи на сеймову постанову, був складений і наступний компут правобережного козацтва. Аналізуючи зміст, можемо стверджувати, що цей реєстр був складений протягом 1694–1695 рр. За деякими винятками цей список повторює компут 1694 р. До кінних підрозділів входили полки Самуся, який мав 600 козаків, Іскрицького – 100, Абазина – 100, Палія – 300 козаків. Піхотинців очолювали Іскра – 200 осіб, Ярема – 200, Барабаш – 150, Тишко – 200, Крук – 200 осіб[65].

Сенатська комісія у квітні 1695 р. ухвалила рішення: "козакам вилічити зараз суму 27888 зл. і дати на сукно"[66]. 10 жовтня 1695 р. до реєстру було внесено 2050 козаків: кіннотників гетьмана Самуся – 500 чол., полковників С.Палія – 300, А.Абазина – 200, піхотинців Циганчука (вони входили до полку Палія) – 200, З.Іскри – 300, Яреми (Гладкого? – *Т.Ч.*) – 170, Барабаша – 120, Данила (Федоровича? – *Т.Ч.*) – 100, козаків, які перебували під керівництвом коменданта Бранта – 60, також козаків, що тимчасово були до послуг коронному підстолію Ю.Любомирському, – 200 осіб[67].

"Плата і барви Війську Козацькому, прийшовши з поля в 1695 р.", свідчили про те, що наказному гетьману Самусю на рік видали грошей і сукна на суму 1000 злотих, його полковнику – 300, полковим осавулу – 40, хорунжому, писарю, судді та п'ятьом сотникам – по 30, чотирьом сотенним хорунжим – по 15, обозному – 30, довбушеві, двом трубачам та двом пушкарям – по 15 злотих. На 479 козаків самусевого полку було видано 5748 зл. (по 12 кожному). Загальна сума витрат становила 9041 злотий. Кінний полк С.Палія отримав 5334 зл. (сам полковник – 600), його 200 піхотинців під командою Циганчука (він отримав 300) – 3059 зл.; А.Абазина – 3465; З.Іскри – 3051; Яреми – 2662; Барабаша – 1190; Данила – 1638; Бранта – 859; Ю.Любомирського – 3433 зл. Таким чином, козацькому

[63] Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.2699/IV. – Арк.202–203.

[64] Бібліотека Польської Академії наук у Курніку. Відділ рукописів. – Од.зб.397. – Арк.60–61.

[65] Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві. – Од.зб.406/III. – Арк.123–124.

[66] Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.867/IV. – №42. – Арк.23.

[67] АГАД. – Ф."АПП". – №47. – Т.2. – Арк.601–608.

війську видали 34581 злотий. Крім того, правобережні козаки отримали 1333 лікті різного сукна[68].

Детальний аналіз тексту "Щоденника військових видатків С.Яблоновського в 1693–1696 рр." дозволяє розкрити механізм фінансових витрат однієї з ланок виконавчої влади Речі Посполитої на козацьку організацію Правобережної України[69]. Отже, за чотири роки великим коронним гетьманом було виплачено козакам 43667 таляри. З них: козакам наказного гетьмана Самуся – 10061, полковників С.Палія – 9107, А.Абазина – 4120, Яреми – 3428, З.Іскри – 2685, Киліяна – 2261, Булук-Баші – 1245, Крука – 1233, Іскрицького – 1128, Барабаша – 900, Семена – 520, Циганчука – 497, Данила – 260 тал. У 1693 р. на правобережні полки було витрачено 18248 талярів, у 1694 р. – 14223, 1695 р. – 5919, 1696 р. – 5247 тал. Цікаво, що якщо у 1693 р. виплати козакам становили приблизно четверту частину від загальної суми, витраченої на потреби польського війська (71195), то в 1696 р. вони зменшились в 2,5 рази і дорівнювали вже десятій частині виплат на коронні відділи, яким заплатили 52992 таляри.

Записи "Щоденника..." за 1693 р. є типовими для фінансової політики коронного гетьмана С.Яблоновського щодо козацтва наприкінці 80 – середині 90-х років. Вони свідчать, що протягом року представники різних правобережних полків побували у резиденції коронного гетьмана близько п'ятдесяти разів. У 11 випадках вони прибували до ставки для "уконтентування" своїх військ. Найбільше (4 рази) приїжджав за грошима для своїх козаків гетьман Самусь. Щоденниковий запис за 27 лютого стверджує, що: "від Самуся наказного гетьмана приїхало 2 сотники та черні з ними 12 з листами до короля і до мене (коронного гетьмана. – *Т.Ч.*); привезли турка і липка, які від нураддін-султана їхали з листами до кам'янецького паші; мали при собі прохання від всього Війська..."[70] Коронний гетьман видав їм 1100 тал. Наступного разу (16 квітня) Самусь уже особисто приїхав до С.Яблоновського, щоб отримати "сукна французького, атласу, грошей полковникові, сотникам і черні всього на 1485"[71]. 10 жовтня правобережний гетьман отримав на потреби полку 700 і на "свого коня" – 400 тал.[72] Запис від 1 грудня відзначав, що "7 козаків Самуся, які повернулись з Жовкви від короля, чекають на барви"[73]. Їм видали лише 129 тал.

Окремо слід розглянути проблему винагороди для козаків за взятих у полон противників. У 17 випадках вони прибували з "язиками" до гетьмана С.Яблоновського (13.IV; 13.V; 1.V; 28.V; 10.VI; 9.VI; 11.VI; 14.VI; 30.VII; 18.VII (двічі); 1.VIII; 9.VIII (двічі); 15.IX; 29.IX; 14.X). Близько 40 полонених "турків, татар, сербів, волохів та липків" були оцінені польською стороною в 4792 тал. Наприклад, козаки А.Абазина, які 13 квітня

---

[68] Там само.

[69] Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.1949/IV. – Арк.1–120.

[70] Там само. – Арк.4.

[71] Там само. – Арк.8.

[72] Там само. – Арк.26.

[73] Там само. – Арк.32.

привели двох полонених татар, отримали за них по 60 тал.[74] Коли ж від полковника З.Іскри "козаки привели волоха, якого Стецько посилав з листами до нураддін-султана", то отримали за нього 235 тал.[75] В іншому випадку козаки полковника Яреми, які розбили турків під Очаковом, отримали за двох волохів "ханського гетьмана" Стеця тільки 160 тал.[76]

С.Яблоновський також виплачував невеликі грошові компенсації козакам, які втікали з турецько-татарського полону. Зокрема, на шістьох колишніх невільників, які в різний час (8.III; 4.IV; 8.IV; 5.IX; 29.IX; 27.X) приходили до ставки коронного гетьмана, було виділено 124 тал. (найбільша виплата – 30, найменша – 14 тал.).

Близько восьми разів протягом року правобережна старшина виряджала своїх посланців до Яна III Собеського. Українські козаки не лише "дарували" польським королям захоплених полонених, але й турбувалися про якнайкраще забезпечення свого війська провіантом, вчасну і достатню виплату грошей. Не обминалися й інші проблеми функціонування правобережного Війська Запорозького. Козаки С.Палія близько п'яти разів відвідували королівську резиденцію (1.V; 2.VI; 30.VI; 18.VII та 29.IX вони прибували до коронного гетьмана, щоб отримати гроші на посольства), по одному – А.Абазина (13.IV), Яреми (20.VII) та Самуся (1.XII). Загальна сума, яка була витрачена на поїздки козацьких послів до Варшави, становила 2818 тал. "Козаки Палія повернулись від короля, були 4 дні; на 24 козаки – 830", "козакам Палія, що привели 3-х татар, одного залишили мені, а двох відправили до короля у Варшаву, – 100", "козакам полковника Яреми, які 20 липня ходили з невільниками до короля, – 200"[77]. Такі щоденникові записи є типовими не лише для 1693 р., а й для наступних років.

Усього протягом 1693 р. із скарбниці коронного гетьмана виплатили: козакам Самуся – 5372, С.Палія – 3115, Киліяна – 2211, А.Абазина – 1595, З.Іскри – 1427, Яреми – 1312, Барабаша – 522, Семена – 520, Булук-Баші – 375, Іскрицького – 338 таляри.

Треба підкреслити, що складені у 80 – 90-х роках компути не охоплювали всієї кількості правобережного козацтва. Так, наприклад, за компутовими списками 1694–1695 рр. до полку наказного гетьмана Самуся входило від 500 до 600 козаків. Насправді ж він мав під своїм керівництвом близько 2000 чол., про що свідчать записи сенатської комісії у квітні 1695 р., де було прийнято рішення виділити правобережному козацтву лише 27888 зл.[78] Звичайно, що справжня кількість інших козацьких полків Правобережної України також була більшою, ніж контингент компутових відділів.

---

[74] Там само. – Арк.7.
[75] Там само. – Арк.11.
[76] Там само. – Арк.17.
[77] Там само. – Арк.13, 17, 20.
[78] Там само. – Од.зб.867/IV. – №42. – Арк.23.

21 травня 1698 р. щойно обраний король Август II Саксонський особисто дякував полковникові С.Палієві за військову службу і присланого "язика". У листі до Фастова польський монарх обіцяв, що "людей, котрі прибули з ним (з полоненим татарином. – *Т.Ч.*), уконтентуємо, пошлемо і тобі уконтентування, щоб вірно служили"[79]. З козаками, що привезли до Варшави полоненого, король відіслав на Правобережжя 4000 зл. і особистий дарунок для Палія[80]. Така мізерна сума грошей не задовольнила потреби козацтва, зважаючи на те, що вони вже більше року не отримували належної платні. "І так рік ще винні заплату і барви на Військо Козацьке, і зараз їх без заплати виправляти на кампанію", – писав С.Яблоновський до короля[81].

Зважаючи на вимоги козацького посольства, яке перебувало у Варшаві наприкінці літа 1698 р., Авґуст II Саксонський повідомляв наказному гетьманові Самусеві: "...уконтентування Війську Запорозькому вже обмислене і відправлене через каштеляна краківського"[82]. Окремо король звертався до С.Палія: "...консистенція, що належить для твоїх молодців, буде надана"[83]. Але вже в наступному році ситуація у польсько-українських стосунках докорінно змінюється. Вальний сейм 1699 р. ухвалив постанову про заборону утримання "козацької міліції". Хоча невеликі підрозділи правобережних полків і далі запрошувалося для проведення окремих військових кампаній польської армії і після сеймового рішення. Влітку 1700 р. невеликий загін української кінноти брав участь в облозі коронними військами Риги під час Інфлянтської кампанії. І знову, як у попередні роки, козаки скаржилися на те, що від польського короля "плати зовсім немає"[84].

Отже, опрацьовані в даній розвідці документи переконливо засвідчують факт фінансування козацьких підрозділів Правобережної Гетьманщини урядами Речі Посполитої та Апостольської столиці. Такі дії польських королів та римських пап в останній чверті XVII ст. проводилися у руслі геополітичної доктрини "Священної ліги" християнських країн Європи, скерованої проти експансіоністських намірів Османської імперії. Разом з тим, козацька старшина Правобережної України, номінально підкоряючись королеві й отримуючи від нього платню за свої військові послуги, фактично проводила політику відродження традицій державотворення доби Національної революції середини XVII ст. Це переконливо засвідчили події 1702–1704 рр., коли саме "компутові" полковники правобережного Війська Запорозького очолили антипольське повстання під гаслами відродження єдиної Української козацької держави.

---

[79] Там само. – Од.зб.1668. – Арк.245.

[80] *Perdenia J.* Op.cit. – S.116.

[81] Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.515. – №42. – Арк.191.

[82] Там само. – Од.зб.1668. – Арк.260.

[83] Там само. – Арк.170.

[84] *Богословский М.М.* Петр I. Материалы для биографии. – М., 1948. – Т.I. – С.433.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Компут Війська Запорозького Й.К.М-ті, railway писаного під Кашперовцями В.К.М-ті Паном Каштеляном Холмським, Полковником В.К.М-ті для Й.М-ті Ксьондза Бонесани Комісара Апостольського від 22 жовтня 1689 року

Полк Пана Гетьмана Запорозького

Пан Гетьман або Наказний[1]	1
Обозний Генеральний	1
Осавул Генеральний	1
Бунчужний	1
Хорунжий Генеральний	1
Підосавул	1
Пушкарів	3
Довбуш	1
Трубач	1
Прапорний	1
Капелан	1
Черні при тім полку railway писаної усієї наділяється	93

Полк п. Гришка

П[ан] Полковник	1
Писар Полковий	1
Хорунжий Полковий	1
Осавул Полковий	1
Суддя Полковий	1
Отаманів Сотенних	38
Сотників	5
Хорунжих	5
Осавулів	5
Черні при тім полку railway писаної всієї наділяється	534

Полк п. Іскри

П[ан] Полковник	1
Осавул Полковий	1
Хорунжий Полковий	1
Обозний Полковий	1
Сотників	4
Хорунжих	4
Осавулів	4
Черні при тім полку railway писаної всієї наділяється	280

Полк п. Самуся

П[ан] Полковник	1
Осавул Полковий	1
Писар Полковий	1
Хорунжий Полковий	1
Обозний Полковий	1
Сотників	3
Осавулів	3
Хорунжих	3
Черні при тім полку пописаної всієї наділяється	150

Полк п. Макаренка

П[ан] Полковник	1
Сотників	2
Писарів	1
Хорунжих	2
Осавулів	1
Черні при тім полку пописаної всієї наділяється	161
У похід за наказом Й.В.М. Пана Гетьмана В. Коронного з Самусем Полковником пішло людей кількістю	93
Згідно з волею того ж Й.В.М. Пана Гетьмана В. Коронного пішло до Немирова людей кількістю	47
Компут тоді всього Війська Запорозького окрім старшини виноситься	1338
Окрім Булук-Баші, який перед цим у Барі пробува́в	
Окрім Барабаша з людьми його	
Окрім Михайла, якого ще не пописано, а каже, що козаків має	55
Окрім Семена, який при Чайках (?) залишився	

Головний архів давніх актів у Варшаві. – Ф. "Архів Публічний Потоцьких". – №47. – Т.2. – Арк.162–166 (копія). Переклад з польської.

№ 2

Компут Війська Запорозького[2]

Самусь, Гетьман Наказний Кінний[3]	600
Іскрицький Кінний	100
Абазинець Кінний	100
Палій Кінний	300
	1110
Іскра Піхотний	200
Ярема Піхотний	200
Барабаш Піхотний	150
Тишко Піхотний	200
Крук Піхотний	150
	900

Бібліотека інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві. – Од.зб.406/III. – Арк.123; Національна бібліотека у Варшаві. Від. мікроф. – №8741 (копія). Переклад з польської.

№ 3

Компут Війська Й.К.М-ті Рчптої Запорозького, постановлений у 1694 році

Полки кінні

Пана Самуся, Гетьмана Наказного	коней 500*
Пана Палія	коней 300
Пана Абазинця	коней 200**
Й. М. Пана Вільги[4]	коней 100

Полки піші

Пана Циганчука	людей 200
Пана Яреми	людей 200
Пана Іскри	людей 200
Пана Барабаша	людей 150
Пана Крука	людей 150

Фактично людей кінних і піших 2000

Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.2699/IV. – Арк.202; Національна бібліотека у Варшаві. Від. мікроф. – №22194 (оригінал). Переклад з польської.

КОМЕНТАРІ

1. На час укладення компуту А.Могила вже не керував полком (помер на початку 1689 р.).
2. Вірогідно, що даний компут був складений у 1694–1695 рр.
3. Список поділяв козаків на кінні й піхотні підрозділи.
4. У королівського регіментаря Б.Вільги також служила певна кількість козаків.

* У першому варіанті записано “600”, потім виправлено на “500”.

** Спочатку записано “100”, виправлено на “200”.

Андрій СТАРОДУБ *(Київ)*

ЛИСТИ ЄПИСКОПА ПАРФЕНІЯ (ЛЕВИЦЬКОГО) ДО ОРЕСТА ЛЕВИЦЬКОГО ТА ЄЛИСЕЯ ТРЕГУБОВА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ ЄВАНГЕЛІЯ[1]

На початку 1990-х рр. дуже популярним був вираз "забуті імена", який стосувався тих осіб, згадка про кого в радянські часи з ідеологічних міркувань була неможливою або, принаймні, незручною. Хвиля масового інтересу до біографій людей, чия діяльність замовчувалася чи грубо перекручувалася, минула. А окремі "забуті імена" так і залишилися без уваги. Вони виявилися "недостойними" для внесення до нового "пантеону героїв", а відтак нецікавими і для дослідників. Можливо, цим можна пояснити те, що діяльність єпископа Парфенія (Левицького) (1858–1922), який очолював комісію з редагування українського перекладу Святого Письма, тільки похапцем згадується на сторінках навіть спеціалізованих монографій з історії національного руху в кінці XIX – на початку XX ст.[2] Тим часом у книзі С.Щеголева "Украинофильство как современный этап южнорусского сепаратизма" (К., 1912) ім'я владики Парфенія як одного з активних діячів українофільського руху зустрічається вісім разів. У IX розділі цього дослідження – "Смутное время на Руси" – в окремому підпункті йдеться про переклад українською мовою Євангелія, дозвіл на видання якого автор оцінює як серйозну помилку й поступку українському сепаратизму.

Справа не тільки в єпископі Парфенії. Разом з ним залишається "непоміченим" дослідниками цілий пласт українофільського руху, пов'язаний з непересічним внеском його суб'єктів у формування української ідентичності. Усі вони так чи інакше виявилися залученими до роботи, пов'язаної з підготовкою видання перекладу Святого Письма народною мовою – справою надзвичайно важливою для будь-якого національного руху. Реконструювавши діяльність перекладацької комісії, ми зможемо по-новому глянути на процеси, які відбувалися в середовищі українофільської інтелігенції та духовенства на початку минулого сторіччя, знайшовши, можливо, ключ і до розуміння подій національної революції 1917–1921 рр.

---

[1] Публікація стала можливою завдяки підтримці Канадського Інституту українських студій Альбертського університету.

[2] Див., наприклад: Українське питання в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст. – К, 1999. – Ч.1–3.

Комісією було підготовано до друку переклад, здійснений Пилипом Семеновичем Морачевським (1806–1879) ще на початку 1860-х рр., однак не виданий тоді з політичних міркувань[3]. Морачевський у 1864 р. передав до бібліотеки Імператорської Академії Наук примірник свого перекладу для зберігання доти, коли буде можливою публікація. Вона сталася вже після смерті перекладача, причому на основі примірника, подарованого Академії одним з його онуків (примірник 1864 р. загубився)[4].

Коротку передісторію створення комісії і причини, які змусили владу дати дозвіл на її діяльність, можна відтворити на основі рішення Комітету Міністрів від 15 лютого 1905 р.: "Выслушав в присутствии Великого князя Константина Константиновича и митрополита Антония возбужденный великим князем вопрос об отмене ограничений издания Священного писания на малороссийском наречии, Комитет остановился на следующих соображениях. Из представленных Его Императорским Высочеством объяснений усматривается, что запрещение печатания книг духовного содержания последовало в 1863 году вследствие признания, что перевод на малороссийский язык не оправдывается свойством языка и потребностью народа и имеет характер исключительно политический. В 1901 году Академия Наук получила в дар от наследника Морачевского перевод Евангелия на малороссийский язык с тем, чтобы он был напечатан Академией. Великий князь возбудил вопрос о напечатании труда, приняв во внимание, что опасения политического характера потеряли остроту. С другой стороны, малороссы страстно желают читать слово Божие на родном наречии. На запрос министр Плеве и князь Святополк-Мирский одинаково высказались, что вопрос может быть рассматриваем с точки зрения религиозной и научной. Перевод Морачевского изучен Академией. За ним признано высокое научное достоинство. В видах рассмотрения вопроса с религиозной стороны Великий князь, признавая особенно желательным удовлетворение законного стремления малороссов именно в теперешнее время, переживаемое родиной, вошел в Св. Синод с просьбой удостоить перевод святительського благословення. Комитет Министров всецело присоединился к суждениям Великого князя, признав меру эту

---

[3] Події, пов'язані з цим, детально відтворено в досліджені О.Міллера (*Миллер А.* "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении: (Вторая половина XIX века). – М., 2000). Відзначимо лише, що причиною відмови стала не якість перекладу, а міркування політичної недоцільності видання. Митрополит московський Філарет (Дроздов) (до речі, палкий прихильник здійснення перекладу живою російською мовою) ще в червні 1857 р. пояснював неможливість видання українського Євангелія тим, що "русское наречие есть наречие общерусское и образованое, а малороссийское и белоруское есть наречие небольшого меньшинства и малообразованых; потому что малороссияне и белорусцы, особенно умеющие читать, понимают русское наречие и на нем могут читать Священное Писание; наконец потому, что для единства церковного и гражданского полезнее, чтобы одно русское наречие господствовало и в Малороссии, и в Белоруссии". Див.: Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ.ІР). – Ф.ХІІІ. – Спр.4738. – Арк.56.

[4] *Комаров М.П.* Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову. – Одеса, 1913. – С.21.

вполне отвечающей предначертаниям Государя Императора в пункте 6 Указа 12 декабря. Вместе с тем Комитет присоединяется всецело к заявлению митрополита Антония о необходимости испрошения на каждое издание благословения Синода. Имея в виду, что на рассмотрение Синода уже представлен перевод Св. Евангелия, Комитет признает особенно благовременным повергнуть дело на благовоззрение Его Императорского Величества. Такое положение Комитета удостоилось высочайшего утверждения 25 февраля"[5].

Отже, ініціатором здійснення видання була Академія Наук, підтримував його в Комітеті Міністрів та Святійшому Синоді великий князь Костянтин Костянтинович, а головною причиною, яка змушувала владу дати дозвіл, було те, що "опасения политического характера потеряли остроту". Роль українських кіл на цьому етапі була мінімальною, а отже формальним початком діяльності комісії можна було б вважати саме дату Височайшого дозволу на видання перекладу Морачевського. Однак реально ця робота розпочалася раніше і до неї було залучено окремих представників старого українофільського руху[6]. Засідання Відділення російської мови і словесності, на якому розглядалося питання українських перекладів Св. Письма, відбулося 25 вересня 1903 р. На ньому було вирішено передати останній за часом здійснення переклад М.Лободовського на розгляд члену-кореспонденту Академії П.Г.Житецькому з проханням "рассмотреть вновь представленный перевод г. Лободовского сравнительно с трудами предшественников, т.е. покойных Морачевского, Кулиша и других, и указать достоинства и недостатки литературных приемов переводчика, его языка и стиля"[7]. Відгук Житецького був недвозначним: з трьох наявних перекладів найкращим є текст Морачевського. Спочатку, однак, Житецький схилявся до думки про потребу видати всі три переклади[8]. Але Академія Наук рекомендувала Св. Синоду здійснити видання саме перекладу Морачевського. Редактором Синод призначив єпископа Парфенія – "уроженца одной из малороссийских губерний и большого

---

[5] Цит. за: *Комаров М.* Вказ.пр. – С.28–29; Див. також: Собрание узаконений. – 1905. – №58. – С.488.

[6] Моментом, коли в самому середовищі українофілів відновився інтерес до справи видання Євангелія, можна вважати 1902 рік. Див.: Сведения о Евангелии в переводе на малорусский язык Ф.С.Морачевского // Киевская Старина. – 1902. – Кн.9. – С.93–99; *Науменко В.Ф.* Морачевский и его литературная деятельность // Там само. – 1902. – Кн.11. – С.177–186; Кн.12. – С.459–479; Об издании книг Св. Писания на украинском языке // Там само. – 1903. – Кн.1. – С.10–12.

[7] Лист Головуючого Відділення російської мови та словесності Імператорської Академії Наук до П.Г.Житецького, 1 листопада 1903 р. (НБУВ.ІР. – Ф.І. – Спр.46653. – Арк.1, 1-зв., 4).

[8] "В последнее время вопрос о малорусском Евангелии напоминает синицу в руках, а не журавля в небе. Нужно поспешить с изданием существующих трех переводов Евангелия, а потом, может быть, принять участие в выработке нормального текста" (Лист П.Г.Житецького до Г.П.Житецького, 14 березня 1905 р.: НБУВ.ІР. – Ф.І. – Спр.48155. – Арк.2).

знатока малорусской речи"[9]. Саме він зумів об'єднати для роботи над виданням найкращі українські наукові сили.

Звіт, який подав преосвященний Парфеній в 1911 р., дозволяє окреслити коло людей, безпосередньо причетних до роботи над перекладом – загалом 22 особи з Кам'янця-Подільського, Києва, Москви та Санкт-Петербурга[10]. До цієї публікації включено листи єпископа Парфенія до двох київських українських діячів: відомого історика Ореста Івановича Левицького (1848–1922) та члена київської "Громади" Єлисея Кипріяновича Трегубова (1849–1920). Документи знаходяться в фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. На жаль, листи до людини, яка доклала багато зусиль для здійснення видання – видатного філолога Павла Гнатовича Житецького (1836–1911), не збереглися[11]. Однак їхнє листування було менш активним, ніж з Левицьким та Трегубовим. Певною мірою цю прогалину можуть заповнити інформації, що містяться в листах цього періоду П.Г.Житецького до його сина Гната, який жив у Санкт-Петербурзі. Відповідні уривки винесено в коментар.

Основною темою листування були питання, пов'язані з виданням Євангелія, що робить листи непересічним джерелом для відтворення діяльності перекладацької комісії.

І. Листи єпископа Парфенія (Левицького) до Ореста Левицького

Орест Іванович Левицький та єпископ Парфеній (в миру – Памфіл Андрійович Левицький) не були родичами, однак обидва походили з Полтавщини, з священицьких родин. Їхнє знайомство, що дотично підтверджує і листування, сягає 1880-х рр., коли майбутній єпископ Парфеній навчався в Київській Духовній Академії (закінчив 1884 р.). Контакти з київськими українофілами преосвященний Парфеній (висвячений в єпископи 10 жовтня 1899 р.) не втрачав і пізніше. Про це свідчить, зокрема, і те, що він двічі публікувався в "Киевской Старине"[12]. Однак ближче

---

[9] Церковные ведомости. – 1911. – №43. – Прибавления. – С.1848.

[10] У Кам'янці-Подільському – протоієреї Ю.Сіцинський та К.Стиранкевич, О.Неселовський, М.Савкевич, М.Бичковський. У Петербурзі – професор М.Сагарда, а також особлива комісія під головуванням академіка О.Шахматова (професори П.Фортунатов, Ф.Корш, П.Коковцев, Ф.Вовк, О.Русов, а також протоієрей Д.Падалка, П.Саладилов, П.Стебницький, М.Славинський та О.Лотоцький). У Москві – В.Комарницький та О.Соловйов. З київських співробітників згадано лише О.Левицького та П.Житецького.

[11] У фонді П.Житецького (НБУВ.ІР. – Ф.85) збереглася лише дуже пошкоджена частина листа архієпископа Парфенія від 2 травня 1909 р. (Спр.3. – Арк.1), в якій ішлося про проблему мови викладання в духовних семінаріях.

[12] Прошлое Переяславського Духовного училища // Киевская Старина. – 1889. – Кн.2; Образец старо-семинарской поэзии // Там само. – 1889. – Кн.11.

Парфеній (на той момент – єпископ Подільський та Брацлавський) познайомився з Орестом Івановичем тільки в зв'язку зі справою видання Євангелія. В опублікованих детальних біографіях О.Левицького[13] немає згадок про його участь у діяльності перекладацької комісії, однак нижченаведені документи підтверджують, що він фактично був головним керівником "київських справщиків", залучивши до роботи широке коло спеціалістів.

За допомогою інформацій, що містяться в листах, ми можемо:

1. Скласти хронологію роботи над кожним з Євангелій та підрахувати тиражі, якими вони були опубліковані.

2. Визначити роль Британського Біблійного Товариства у виданні Четвероєвангелія.

3. Поставити під сумнів версію, що Преосвященний Парфеній відмовився від подальшої роботи над перекладом Святого Письма з кон'юнктурно-політичних міркувань.

4. Відтворити кроки, здійснені українськими колами для продовження роботи перекладацької комісії, зокрема – залучення до неї єпископа Уманського Димитрія (Вербицького).

Листування охоплює період з 22 лютого 1905 р. до 25 жовтня 1911 р. (усі дати – за старим стилем). Текст передається відповідно до норм сучасної російської орфографії, але зберігаються особливості мови автора. Скорочення розкриваються в квадратних дужках. До коментарів внесено події та особи, згадані в листуванні, з деталізованим розглядом моментів, пов'язаних з виданням перекладу Євангелія. На жаль, не вдалося віднайти інформацію про окремих осіб, котрі побіжно згадуються в листуванні (Д.Савицький, Леонід Федорович та деякі інші).

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Глубокоуважаемый Орест Иванович!

Зашел ко мне протоирей Сецинский[1] и передал отзыв к нему о церкви в с[еле] Плешивец[2], в построении которой я принимаю участие. Сердечное спасибо за доброе слово. Милости просим жаловать на торжество освящения сооружаемого храма. Освящение, если Бог поможет, должно состояться предстоящим летом.

Когда Вы увидите храм, может быть, и измените Ваше мнение о нем. Правда, что за образец взят запорожский храм, находящийся в Новомосковске[3]. Но архитектор (Кузнецов[4], коренной москвич) допустил и немало отступлений, которые – по его словам – вызваны тем обстоятельством, что церковь строится из кирпича, а не из дерева. Но, кроме того, ему – без сомнения – хотелось внести и нечто свое.

---

[13] Орест Левицький (1848–1922): Біобібліографічний покажчик / Уклад. В.Мокляк. – Полтава, 1993; *Сарбей В., Москвич Л.* Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848–1922): Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього. – К., 1998.

Прекрасно помню Вас и рад, что вспомнили и Вы Вашего земляка[5].

На Вас и труды Ваши призываю Божье благословение.

Преданный слуга и богомолец
Епископ Парфений

1905 г[од],
22 февр[аля], г[ород] Каменец-Подольский.

НБУВ.ІР. – Ф.81. – Спр.102. – Арк.1–2. Оригінал.

№ 2

Глубокоуважаемый Орест Иванович!

Полтавский Преосвященный[6] назначил освящение церкви в Плешивце на 8-е июля.

Буду рад, если пожалуете посмотреть на мою работу.

Евангелие от Матфея в украинском переводе уже закончено, последние корректуры отправлены в типографию давно. Вероятно скоро выйдет из печати.

Искренне Ваш
Епископ Парфений

1906 г[од], июня 21.

НБУВ.ІР. – Ф.81 – Спр.103. – Арк.4–5. Оригінал.

№ 3

Глубокоуважаемый Орест Иванович!

При сем посылаю согласно Вашему желанию справку из М[осковской] С[инодальной] Типографии о количестве вышедших из типографии экземпляров украинских переводов Евангелия. Кроме указанного в справке, вышло Пасхальное Евангелие[7].

Сердечно благодарю Вас и Павла Игнатьевича[8] за полезные указания и советы. Ими широко пользуемся.

Искренне преданный слуга
Епископ Парфений

1907 г[од],
апр[еля] 6.

НБУВ.ІР. – Ф.81. – Спр.104. – Арк.7–8. Оригінал.

№ 3-а*

Лист керуючого Московською Синодальною Друкарнею Сергія Войта до єпископа Парфенія

Управляющий Московскою
Синодальною Типографиею

Марта 31 дня 1907 г.
№4044

Москва
Его Преосвященству,
Преосвященнейшему Парфению
Епископу Подольскому и Брацлавскому

Ваше Преосвященство, Милостивейший Архипастырь!

В виду выраженного Вами желания иметь сведения о количестве изданий и экземпляров малороссийского Евангелия, честь имею сообщить Вам следующую справку. Евангелие от Матфея издавалось 4 раза. 1-е издание было выпущено в свет в июне 1906 года в количестве 5000 экземпляров. В октябре было напечатано 10000 экземпляров 2-го издания. В декабре 1906 года было напечатано третье издание в количестве 20000 экземпляров, а в феврале 1907 г[ода] – четвертое, также в 20000 экз[емпляров]. Всего таким образом напечатано 55000 экземпляров.

В настоящее время печатаются: Евангелие от Матфея, меньшего формата, 10000 экз[емпляров] и Евангелие от Марка в количестве 20000 экземпляров.

Испрашивая Святых молитв Ваших и Архипастырского благословения с истинным почтением и совершенною преданностью имею честь быть

Вашего Преосвященства
покорнейшим слугою
Сергей Войт.

НБУВ.ІР. – Ф.81. – Спр.104. – Арк.11. Оригінал.

№ 4

Глубокоуважаемый Орест Иванович!
Христос Воскресе!

Сердечно поздравляю Вас с великим праздником. Да благословит Вас воскресший Господь здоровьем и укрепит силы Ваши в трудах Ваших.

Печатный перевод Евангелия от Луки заканчиваем, а от Иоанна на просмотре в Академии. Каменец в эту зиму вяло работал – прот[оиерей] Сецинский был отвлечен разными делами.

---

* Листи №3 і №3-а були в одному конверті.

Летом думаю быть в Плешивце. А вы не будете в Маячинцах?
Сердечно преданный слуга

Епископ Парфений

1909, марта 26.

НБУВ.ІР. – Ф.81. – Спр.105. – Арк.13–14-зв. Оригінал.

№ 5

Глубокоуважаемый Орест Иванович!

По заказу Библейского общества Московская Типография издала также *Евангелие на одном только украинском языке**. Я только недавно узнал об этом. Посылаю 6 экз[емпляров]. 3 из них прошу передать Павлу Игнатьевичу. Ему пишу.

В Плешивце, вероятно, буду между 2 июня и 10 июня.

Будьте здоровы и благополучны.

Искренне преданный
Епископ Парфений

1909, мая 1.

НБУВ.ІР. – Ф.81. – Спр.106 – Арк.17. Оригінал.

№ 6

Глубокоуважаемый Орест Иванович!

Вчера послал на имя Елисея Киприановича[9] несколько экз[емпляров] Еванг[елия] от Луки, которое вышло из Типографии только в начале октября.

Елисей Киприанович передаст Вам и Павлу Игнатьевичу по экземпляру.

Теперь управляющий М[осковской] С[инодальной] Типографией просит подтвердить печатание от Иоанна. Пишут, что Британское Библейское Общество[10] сделало заказ на 10 т[ысяч] экз[емпляров] от Иоанна – и столько же на все Четвероевангелие и что Общество может отказаться, если заказ не будет в скорости исполнен. Написал каменентчанам, чтобы энергичнее работали. Задержка происходит, вероятно, оттого что у о[тца] прот[оиерея] Сецинского были неприятности по службе.

Академическая комиссия уже просмотрела 17 глав, поправок не много. Давеча отправил в Каменец.

Слышал о болезни Павла Игнатьевича. Скорблю и молюсь, чтобы Господь укрепил его закончить Святое дело.

Будьте и Вы здоровы.

Сердечно преданный
Епископ Парфений.

НБУВ.ІР. – Ф.81. – Спр.107. – Арк.18. Оригінал.

---

* Підкреслено єпископом Парфенієм.

№ 7

Глубокоуважаемый Орест Иванович!

Сейчас получил из типографии гранки 1-й корректуры Евангелия от Иоанна и один экземпляр спешу послать прямо Вам, чтобы не делать извинений за задержки.

После просмотра со своими замечаниями потрудитесь отправить прот[оиерею] Сецинскому в Каменец. Благодарю за добрые строки Вашего письма.

Титов Андрей Александрович[11], житель Ростова Великого, историк, археолог и восстановитель Рост[овского] Кремля. Он писал мне, что при издании произведений Св[ятителя] Димитрия Ростовского пользуется советами и указаниями Ник[олая] Ив[ановича] Петрова[12].

Сецинскому удалось остаться на месте, кажется, при содействии графини Уваровой[13].

Прошу передать мой привет г[осподину] Тимченко[14] и Павлу Игнатьевичу.

Г[осподину] Тимченко я посылаю через Вас экз[емпляр] Евангелия, а его прошу прислать его произведения.

Будьте здоровы и благополучны.

Искренне преданный
Епископ Парфений.

1909, дек[абря] 7.

НБУВ.ІР. – Ф.81. – Спр.108. – Арк.21–22. Оригінал.

№ 8

Глубокоуважаемый Орест Иванович!

Листы с корректурой Евангелия от Иоанна (с V, 45 по VIII, 19)[15] отправил Сецинскому. Поздравляю Вас с наступающим праздником Рождества Христова и желаю провести его в добром здоровье и радости.

Привет сотрудникам.

Искренне преданный
Епископ Парфений.

1909, дек[абря] 21.

НБУВ.ІР. – Ф.81. – Спр.109. – Арк.23. Оригінал.

№ 9

Глубокоуважаемый Орест Иванович!

Посылаю нужную Вам справку. Здесь сведения за все время издания.

Посылаю на Ваше имя три книжки Евангелия для г[осподина] Тимченко.

Будьте здоровы и благополучны.
Нездоровится мне, потому так пишу*.

Искренне преданный
Епископ Парфений
1910, фев[раля] 23.

НБУВ.ІР. – Ф.81. – Спр.110. – Арк.26-зв.

№ 9-а**

Лист справщика Московської Синодальної Друкарні Олександра Соловйова до єпископа Парфенія

Синод[альная] Типография.
О[тделение (?)] II. [№ (?)] 22.

Ваше Преосвященство, Глубокоуважаемый Владыка!

Почти весь февраль пребываю в болезнях и во множестве дел оказался неисправен. Вот почему произошло замедление в присылке обещанных сведений об изданиях малорусского Евангелия. Ныне препровождаю и усерднейше прошу принять мои извинения и душевные пожелания доброго здоровья и благополучия.

Вашего Преосвященства
всем сердцем преданный слуга
А.Соловьев.

На слав[янском] – малорусском языке:

Евангелие от Матфея
1) в 16 д[олю] л[иста][16] в 1906 г., июнь ....5000 экз[пемляров]
——— октябрь..10000 экз[емпляров]
——— декабрь..20000 экз[емпляров]
——— в 1907, февраль..................................10000 экз[емпляров]
2) в 32 д[олю] л[иста] в 1907 г.........................10000 экз[емпляров]

Евангелие от Марка
1) в 16 д[олю] л[иста] в 1907...............................2000 экз[емпляров]
2) в 32 д[олю] л[иста] в 1907...............................10000 экз[емпляров]

Евангелие от Луки
в 16 д[олю] л[иста] в 1909 г...............................10000 экз[емпляров]

* Лист написано нерівним почерком.
** Лист єпископа Парфенія написано на зворотньому боці цієї довідки.

На малороссийском языке.

Евангелие от Матфея,
32 д[оля] л[иста] 1907 ....12000 экз[емпляров]

Евангелие от Марка,
32 д[оля] л[иста] 1907 ....12000 экз[емпляров]
Пасхальное, на отдельных листах, 1907 ....8000 экз[емпляров]

НБУВ.ІР. – Ф.81. – Спр.110. – Арк.25. Оригінал.

№ 10

Глубокоуважаемый Орест Иванович!

Посылаю Вам 2 корректуры Евангелия от Иоанна. Возможно, что один лист (4-й) у Вас не был. Он отправлен уже для окончательного печатания. Случилось это по путанице в сношениях и по спешности.

Британское Библейское Общество торопит Типографию, п[отому] ч[то] сделало большое Четвероевангелие, а Типография – тянет.

Посылаемые корректуры по просмотре возвратите мне. В Каменец посылать не нужно.

Усердно просил бы не задерживать – но настаивать не могу в виду больших трудов Ваших и недуг Павла Игнатьевича.

Я теперь в Петербурге (Ярославское подворье). Работа в Синоде интересная[17]. Только много. К обычаям и климату Петербурга не могу привыкнуть. Постоянно нездоровится. Павлу Игнатьевичу сердечный привет. Он порадуется, что корректуры последние.

Будьте здоровы и благополучны.

Сердечно преданный
Епископ Парфений
1910, дек[абрь] 11.

НБУВ.ІР. – Ф.81. – Спр.111. – Арк.28-зв. Оригінал.

№ 11

Глубокоуважаемый Орест Иванович!

Сегодня только узнал о кончине Павла Игнатьевича[18]. Царство ему небесное!

Сказали об этом А.А.Шахматов[19] и Лотоцкий[20]. Они зашли, чтобы поговорить о дальнейшем издании Нового Завета в укр[аинском] переводе.

Я сообщил им, что в настоящее время заканчивается печатание Евангелия от Иоанна, не далее как через 2 недели выйдет из типографии все Четвероевангелие. Когда выйдет – представлю Святейшему Синоду и буду ходатайствовать, чтобы разрешено было издать Книгу Деяний и Псалтырь, эти книги в переводе Морачевского имеются в Академии Наук[21].

Жаль, что Павел Игн[атьевич] не дожил до выхода Четвероевангелия. Он порадовался бы осуществлению его заветной мечты.

Благодарю Вас за Ваши добрые письма. Простите, что долго не отвечал по своей неповоротливости; да и работы всякой много.

Сейчас был у меня бывший гвардеец Коносевич. Он ведет свой род от Сагайдачного и очень желал бы присоединить к своей фамилии другую, украинскую часть[22].

Может быть, Вам приходилось в актах встречать что-то о потомках Сагайдачного?

На страстной и Пасхе предполагаю быть в Туле. Желаю Вам доброго здоровья.

Искренне преданный слуга
Епископ Парфений.

С[анкт-]П[етер]б[ургское] Синод[альное] Ярославское подворье на Васильевском острове.

1911, март 15.

НБУВ.ІР. – Ф.81. – Спр.112 – Арк.31–33-зв. Оригінал.

№ 12

Глубокоуважаемый Орест Иванович!

Дело наше, Слава Богу, закончилось.

Посылаю Вам 4 экз[емпляра] Четвероевангелия на славянском и малорусском языках. Один экземпляр прошу оставить у себя, – другой – Вашему сотруднику г[осподину] Тимченко, третий – Елисею Киприановичу, а четвертый – Олене Пчилке[23].

Академия Наук выражает желание, чтобы продолжить издание Нового Завета. Пока предлагаю сделать так. Прошу Президиум дать на мое имя рескрипт с выражением пожелания, чтобы дело было продолжено, а я войду в Синод с ходатайством об этом. Сколько мне известно Синод в нынешнем составе не сочувствует изданию перевода. Но может быть – согласится под воздействием авторитета Президиума Академии. Хлопотать о разрешении я буду, но от дальнейшего участия – для пользы дела – откажусь в виду известных и Вам неудобств в этом, живу в Туле.

Будьте добры, без промедления напишите мне, на каких киевских духовных лиц я мог бы указать Синоду, как на председателя комиссии по дальнейшей работе.

Привет землякам. Будьте здоровы и благополучны. Искренне преданный

Архиепископ Парфений.

Адрес: С[анкт-]П[етер]б[ургское] Синодальное Ярославское подворье.

1911, мая 12,
С[анкт-]П[етер]б[ург].

НБУВ.ІР. – Ф.81. – Спр.113. – Арк.34–35–зв. Оригінал.

№ 13

Глубокоуважаемый Орест Иванович!

Благодарю Вас за хорошее письмо. Рад, что Преосв[ященный] Димитрий[24] изъявил желание потрудиться.

Будьте добры, передайте ему имеющийся у Вас экземпляр Четвероевангелия.

26 мая уезжаю в Тулу.

Вопрос о дальнейшем переводе Святого Письма будут решать при новом составе Синода. А потому я и не могу пока ничего сказать относительно своего участия.

Желаю Вам хорошо провести лето и отдохнуть. Сердечно преданный

Архиепископ Парфений

1911 г[од].
мая 23.

НБУВ.ІР. – Ф.81. – Спр.114. – Арк.37. Оригінал.

№ 14

Глубокоуважаемый Орест Иванович!

Прошу Вас обратить внимание на заметку в хронике "Церк[овных] Ведомостей" №43-й – о переводе Четвероевангелия на украинский язык[25].

В заметке почти целиком и полностью мое донесение Св[ятейшему] Синоду о исполненной работе, представленное мною в мае текущего года.

Таким образом, теперь можно поздравить Вас и всех сотрудников Ваших с наградой Библией[26] и – главным образом – с официальным признанием значения нашей работы.

Если находите возможным, укажите на эту заметку киевским газетам, пусть перепечатают для оповещения широкой публики, которая "Церк[овных] Ведомостей" не читает.

Буду рад получить от Вас два слова о том, как трудитесь и здравствуете. Привет Елисею Киприановичу и другим общим знакомым.

Искренне преданный
Архиепископ Парфений

1911 г[од].
окт[ябрь] 25.

НБУВ.ІР. – Ф.81. – Спр.115. – Арк.41.

КОМЕНТАРІ

1. Сіцинський (Січинський) Юхим Йосипович (1859–1937) – український історик, археолог і культурно-громадськїй діяч. 1885 р. (тобто через рік після Парфенія (Левицького)) закінчив Київську Духовну Академію, з 1899 р. – протоієрей кафедрального собору у м. Кам'янці-Подільському. Член Старої Української Громади. Біль-

шість наукових робіт Сіцинського присвячені історії Поділля. Дійсний член Наукового Товариства ім. Т.Шевченка (з 1899 р.) та Українського Наукового Товариства у Києві (з 1906 р.). Фактично очолював діяльність групи кам'янець-подільських співробітників по редагуванню перекладу Євангелія, здійсненого П.Морачевським (1905–1911 рр.).

2. Село Плішивець Гадяцького повіту Полтавської губернії – місце народження преосвященного Парфенія.

3. Храм у Новомосковську побудований 1781 р.; архітектор – Яків Макогін.

4. Кузнєцов Іван Сергійович – архітектор, художник. Автор проекту храму в с. Плішивці.

5. Орест Іванович Левицький народився в містечку Маячинці Кобеляцького повіту Полтавської губернії.

6. Єпископ Іоан (Соколов).

7. Преосвященний Парфеній спеціально замовив окреме видання тексту з Євангелія від Іоанна, який читається під час Великоднього богослужіння.

8. Житецький Павло Гнатович (1836–1911) – видатний український філолог, дослідник історії української мови та літератури. Член Київської Старої Громади, член-кореспондент Російської Академії Наук, дійсний член Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. Автор декількох праць, присвячених проблемі перекладу Святого Письма українською мовою, зокрема "О переводах Евангелия на малорусский язык" (СПб., 1906). Сам Павло Житецький писав з цього приводу своєму синові Гнату (19 лютого 1906 р.): "[...] буду рад, если Бог поможет мне помочь каменецким справщикам в окончательной редакции Синодального украинского текста. Трудятся они усердно, но мало начитаны они как в древней, так и в новой малорусской литературе. Поэтому корректуры, которые они присылают ко мне, требуют большой переработки. Помагает мне в этом деле, спасибо ему, О.И.Левицкий. Он хороший знаток малорусского языка, особенно нового, и хороший стилист, с тонким вкусом, а главное – относится к этому делу с религиозным усердием. Последнюю корректуру (вторая половина Евангелиста Матфея) мы читали так: каждый из нас в отдельности изучал Каменецкий текст, на что употреблено было не менее недели, а потом сделали семь заседаний, каждое часа по четыре, на которых после многих детальных рассуждений и всяких справок с инословянскими и всякими словянскими текстами пришли к общему соглашению. Мотивированный проект всех исправлений каменецкой корректуры мы послали в Каменец. Каменецкие справщики как лица официально ответственные и должны решить дело" (НБУВ.ІР. – Ф.І. – Спр.48160. – Арк.2, 2-зв.).

9. Йдеться про Є.Трегубова.

10. Британське Біблійне Товариство засноване в 1804 р. з метою розповсюдження Святого Письма та окремих його частин на народних мовах. Цьому Товариству належали (з 1885 р.) всі права на переклад Євангелія, зроблений Пантелеймоном Кулішем та Іваном Пулюєм. Представники Товариства сприяли також і друку Євангелія у перекладі Пилипа Морачевського.

11. Титов Андрій Олександрович (1844–1911) – російський історик, етнограф та археолог. Автор декількох праць про св. Димитрія (Туптала), серед яких, наприклад, у 1909 р. вийшла друком "Проповедь св. Димитрия Ростовского на украинском наречии" (М., 1909).

12. Петров Микола Іванович (1840–1921) – історик і археолог, професор Київської Духовної Академії, секретар Церковно-археологічного товариства при КДА.

13. Уварова Параска Сергіївна, графиня (1840–1924) – російський археолог. З 1884 р. – голова Московського археологічного товариства.

14. Тимченко (псевдонім – Богун) Євген Костянтинович (1866–1948) – мовознавець та перекладач, дійсний член НТШ і Українського Наукового Товариства в Києві. Автор "Русско-малорусского словаря" (у 2-х тт., 1897–1899 рр.) та "Исторического словаря украинского языка (XIV–XVIII вв.)". На початку 1920-х років

Тимченко читав курс лекцій про переклади Святого Письма на Богословських курсах Української Православної Автокефальної Церкви. Див.: Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф.3984. – Оп.4. – Спр.102. – Арк.8-зв.

15. Тобто від 45 вірша глави V по 19-й вірш глави VIII – 145 віршів.

16. Формат видання.

17. Преосвященний Парфеній був тимчасовим членом Святійшого Синоду в 1909–1911 рр.

18. П.Г.Житецький помер 5 березня 1911 р.

19. Шахматов Олексій Олександрович (1864–1920) – російський мовознавець і славіст. У 1906–1920 рр. – голова Відділення російської мови й літератури Імператорської Академії наук. Один з авторів декларації Академії наук про скасування обмежень з українського друкованого слова. Член академічної комісії по редагуванню українського перекладу Євангелія.

20. Лотоцький Олександр Гнатович (1870–1939) – український громадський і політичний діяч, письменник. Закінчив Київську Духовну Академію (1896 р.). До 1917 р. працював у системі державного контролю (був товаришем Генерального контролера). Активний діяч Петербурзької української громади. Про згадувані події він писав так: "Друк Євангелія було закінчено. Комісія Академії Наук, що переводила редакцію українського Євангелія під доглядом архієпископа Парфенія, визнала бажаним продовжити працю, поставивши на чергу видання Діянь Апостольських. Академічна комісія доручила академіку О.Шахматову та мені особисто переговорити в сій справі з архієпископом Парфенієм, тоді членом Синоду, та просити його допомоги. І яке ж було гірке наше розчарування, коли ми побачили, що ця людина, на вершку кар'єри, вже на схилі віку свого, не зважаючи на свою попередню позицію в цій справі – не зважилася стати проти течії, що повіяла з миродайних верхів синодальних. Так та справа й не пішла далі". Див.: *Лотоцький О.Г.* З минулого. – Варшава, 1934. – Т.3. – С.221.

21. Копії перекладів Одкровення Св. Іоанна Богослова, Діянь Святих Апостолів та Псалтиря, зроблені П.Морачевським, збереглися у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. Див.: НБУВ.ІР. – Ф.160. – Спр.1721; Ф.30. – Спр.11.

22. Йдеться про Коносевича (можливо, це був Б.Ярошевський, поляк, котрий вважав себе нащадком Сагайдачного по жіночій лінії) – автора відозв, котрі розповсюджувалися в духовних семінаріях у 1905 р. Див. про це: *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. – К., 1998. – Т.ІІІ. – С.292.

23. Пчілка Олена (псевдонім Ольги Петрівни Косач) (1849–1930) – українська письменниця і громадська діячка.

24. Димитрій (Вербицький) (1868–1933) – єпископ Уманський, четвертий вікарій Київської єпархії.

25. У згаданій замітці подано короткий звіт про роботу комісії по перекладу Євангелія, зокрема відзначається внесок в редагування О.Левицького і П.Житецького. Владика Парфеній відзначив також, що комісія провела роботу по звірці перекладу як з грецькими та латинськими текстами, так і з новітніми російськими та польськими виданнями Євангелія. Див.: Церковные ведомости. – 1911. – №43. – Прибавления. – С.1848–1849. Нам відомо про короткий передрук цього повідомлення лише однією газетою "Рада" (1911. – №263).

26. Примірник Біблії Санкт-Петербурзького видання 1900 р. з написом на авантитулі: "Святейший Правительствующий Синод, во внимание к засвидетельствованным Преосвященным Парфением, Архиепископом Тульским, усердным трудам ученого-филолога Ореста Левицкого по установлению текста перевода Четвероевангелия на малорусский язык, благословляет его, Левицкого, сею Священною книгою. Член Святейшего Синода Владимир, Митрополит Московский. Октября 25

дня 1911 года", – зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. Див.: *Ковальчук Г.* Виставка видань Біблії у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ // Бібліотечний вісник. – 2000. – №4. – С.45.

II. Листи єпископа Парфенія (Левицького) до Єлисея Трегубова

Єлисей Трегубов був ближчим, аніж Орест Левицький, знайомим преосвященного Парфенія, що підтверджує і характер листування. Їхнє знайомство, ймовірно, також відбулося в 1880-х рр. У певний період вони були колегами – ієромонах Парфеній викладав у духовних школах, а Єлисей Кипріянович був учителем у Колегії П.Галагана. Трегубов також активно співпрацював з "Киевской Стариной". У некролозі, написаному в 1920 р. Гнатом Житецьким (сином П.Житецького), його названо "правою рукою Науменка" (довголітнього редактора журналу)[1].

Безпосередньої участі в редагуванні перекладів Є.Трегубов не брав, однак активно цікавився справою і виконував найрізноманітніші доручення як головного редактора, так і Ореста Левицького та Павла Житецького.

Найважливішими моментами, які випливають з інформації, що міститься в листах, є наступні:

1. Українофільство та участь у виданні українського Євангелія не були основними причинами переводу преосвященного Парфенія з Поділля до Тули (1908). Принаймні, до кінця 1909 р. (див. згадку Парфенія про подарунок українських Євангелій царській родині) його діяльність не викликала жодних застережень ні з боку Св. Синоду, ні з боку імператора.

2. Організацією розповсюдження тиражів перекладу в Україні займалося коло людей, безпосередньо зв'язаних з декількома українськими виданнями ("Україна", "Рідний край" тощо). Кількість осіб, яким роздавалися безкоштовні примірники, сягала кількох десятків чоловік.

3. Припинення роботи над підготовкою видання подальших частин Нового Заповіту було безпосередньо пов'язане з початком нової хвилі боротьби з українським рухом, який припав на початок 1912 р.

Листування охоплює період від 29 вересня 1905 р. до 8 січня 1915 р. До публікації не включено два останні листи (від 6 січня 1914 р. та 8 січня 1915 р.), оскільки вони є короткими привітаннями з Новим Роком та Різдвом. Щодо інших листів, котрі містять інформацію побутового характеру, то вони публікуються виключно з міркувань збереження цілісності листування єпископа Парфенія з Є.Трегубовим у визначений період – період підготовки видання Євангелія. Правила передачі текстів такі ж самі, як і в попередньому параграфі.

---

[1] *Житецький Г.П.* Е.К.Трегубов. Некролог (НБУВ.ІР. – Ф.1. – Спр.46753. – Арк.1–1-зв.).

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Глубокоуважаемый Елисей Киприанович!

Правда, Лободовский[1] засыпает меня письмами и часто настолько обидными, что я их даже не дочитываю. Благодарю Вас и Павла Игнатьевича за внимание и расположение ко мне и за отзывы о Лободовском – теперь ясно вижу, с кем имею дело.

Стоим пока на первых двух листах. Хочется окончательно упорядочить орфографию. Ведь в Евангелии она должна быть образцовой. Стороной стало мне известно, что второе отделение Академии Наук готово взять на себя эту сторону дела. Сегодня послал им первый корректурный лист с просьбой проредактировать правописание. Возможно, этим я не удовлетворюсь, п[отому] ч[то] в Академии едва ли есть знаток. Все-таки окончательно решит Киев, а участие Академии нужно для г[оспод] Лободовских, которые набросятся с критикой.

Хотя дело и затрудняется теперь, но после получения из Академии пойдет быстро. Первых корректурных листов не отсылаю Вам, не знаю, где Вы. Дальнейшие позвольте посылать с просьбой – делайте пометочки: они будут для меня важным делом.

Буду ли я в Киеве – не знаю.

Семейству Вашему передаю привет.

Сердечно преданный
Епископ Парфений

29 сент[ября]
1905 г[ода].

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.224. – Арк.1–2-зв. Оригінал.

№ 2

Глубокоуважаемый Елисей Киприанович!

Бесконечно рад, что Вы побывали на моей родине и что церковь произвела на Вас хорошее впечатление. И я думаю, что Вы можете пробраться в Гадяч. Сильно желаю повидаться с Вами.

20 выезжаю в Москву. Оттуда – вероятно – выеду на Гадяч около 28–29. Едва ли будет удобно мне заехать к Вам с вокзала. Найду другой случай увидеть Вас.

Будьте здоровы и благополучны!

Фотографию сделаем.

Сердечно преданный
Епископ Парфений
19 июня
1906 г[од].

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.225. – Арк.3–4. Оригінал.

№ 3

Глубокоуважаемый Елисей Киприанович!

Рад, что случай доставил возможность перекинуться с Вами словечком. Перевод в г[ород] Тульчин другого священника состоялся задолго до получения Вашего письма. Конечно, был бы рад уважить высказанную просьбу Вашу. Но при этом был бы переведен о[тец] Евг[ений] Шепченко на лучший приход. Священствует он с 1892 года и уже переменил четыре прихода. В 1903 году за провинность был низведен в причетники. Сейчас занимает оч[ень] хороший приход (77 десятин земли, а [рядом (?)] – 33 десятины). По указанным обстоятельствам я не имею права сдвигать его с места.

Забастовки типографские и почтовые задержали печатание украинского перевода Евангелия. Теперь Евангелие от Матфея уже в корректурных листах напечатано все, но еще не получены поправки из Академии Наук и из Киева – от Павла Игнатьевича[2]. В газетах нападают на меня за медлительность[3]. Но если бы знали, как трудно сноситься с Петербургом, Москвой и Киевом, поняли бы, что иначе не возможно.

Прошу свидетельствовать поклон Антонине Федоровне и деткам. Пошли Господь всем Вам здоровье и благополучие.

Искренне преданный
Епископ Парфений

29 июля
1906 г[од].

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.226. – Арк.5–6-зв. Оригінал.

№ 4

Глубокоуважаемый Елисей Киприанович!

Статью постараюсь подготовить. Кузнецов не рассказал мне того, что касается технической стороны дела. А без этого нельзя приступить к описанию церкви[4].

Сегодня получил от него прекрасные снимки церкви и иконостаса. Написал бы ему, чтобы послал Вам, но не знаю Вашего киевского адреса. И сейчас пишу на редакцию. Сообщите ему Ваш адрес; он с удовольствием пришлет. А ему нужно писать так: Москва, художнику-архитектору Ив[ану] Сергеевичу Кузнецову. Б[ольшой] Ирининский переулок, д[ом] Бутюгиной.

По возвращению в Каменец я слег, – захворал инфекцией и жабой. Поправился было – но сегодня опять чувствую слабость, а между тем давно нужно ехать на два обозрения церквей по обязательному предварительному расписанию.

С наслаждением вспоминаю часок, проведенный в “Зеленім Гаю”[5] среди добрых хороших-хороших людей. Здесь я один; нет никого, с кем

могу говорить неофициально. И старушка Спиридонова в восторге от Вас и Зеленого Гаю; пишет, что с удовольствием проводила это лето.

Привет всем.

Сердечно преданный
Епископ Парфений

8 августа
1906 г[ода].

Только сейчас получил письмо от Кузнецова. Он выражает согласие послать снимки, но не знает адреса.

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.227. – Арк.7–8-зв. Оригінал.

№ 5

Глубокоуважаемый Елисей Киприанович!

Напрасно Вы смущаетесь просьбой Вашей родственницы. Весьма рад был бы помочь. Не знаю только, сумею ли. Во всяком случае епархиальное ведомство стипендий в психиатрической лечебнице не имеет. Но если больная в полном смысле слова духовного звания (т[о] е[сть] отец или муж были дух[овного] звания), то на лечение ее может быть выдано небольшое пособие из средств попечительства о бедных дух[овного] звания.

Константин Игнатьевич был у меня один только раз. Он произвел на меня прекрасное впечатление. Говорит, что не рассчитывает остаться в Каменце. Жаль.

Статью я б уже давно послал Вам, но задерживает Кузнецов. Потрудитесь пока распорядиться, чтобы подготовили клише. Лучше взять для "К[иевской] Ст[арины]" по моему мнению тот снимок Кузнецова, на котором церковь в некотором отдалении.

На днях принимаюсь за перевод Евангелия от Марка и с Божьей помощью буду работать, пока и окончу.

Еще раз прошу Вас не стесняться просьбами. Письма Ваши, даже и с просьбами – доставляют мне высшее удовольствие. Привет всем членам Вашего доброго семейства. Да хранит Вас всех Господь в своей милости.

Сердечно преданный
Епископ Парфений

30 августа
1906 г[ода].

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.228. – Арк.9–10-зв. Оригінал.

№ 6

Глубокоуважаемый Елисей Киприанович!

Хотя и со значительным опозданием – посылаю Вам при сем сведения о церкви в с[еле] Плешивце.

То же самое посылаю и Ор[есту] Ив[ановичу] Левицкому по его просьбе.

Преподаватель Технического училища (фамилии его до сих пор не усвоил) должен уже быть у меня. Обещал быть сегодня, но, судя по времени (7 ч[асов] вечера), уже не ожидаю.

Много бумажной работы. Все время приходится отдавать чтению разных докладов, журналов, рапортов, прошений. Для чтения книги не остается времени. Даже письмо – как следует – некогда написать.

Над переводом Евангелия уже работаем[6]. От Марка печатается уже. Лободовский доволен, только бранит за некоторые выражения. Отзывов в печати до сих пор не видно было. Академия Наук пожелала также принимать участие в просмотре перевода[7]. Посылаю туда корректуру.

Привет Вашему семейству.

Сердечно преданный
Епископ Парфений
17 октября
1906 г[ода].

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.229. – Арк.11–12-зв. Оригінал.

№ 7

Глубокоуважаемый Елисей Киприанович!

Давно уже могу послать по экземпляру книги украинского перевода Евангелия, но сам не имею.

Как-то выходит так, что не удается получить из Моск[овской] Синод[альной] Типографии. Первую партию, полученную в Москве, раздал, не довез до Каменца.

Будет послано всем при первой возможности.

Получил от Ольги Александровны* (Косач) в №41 "Рідного краю"[8]. Отзыв чудный. Даже признаю и те недоработки, которые она указывает. Только "Акриды" нужно перевести иначе, п[отому] ч[то] толкователи не все согласны с тем, что это была саранча; одни говорят – яблоки, другие – салат из листьев какого-то дерева[9].

Прошу Вас, не откажите прислать мне самый точный и подробный адрес Олены Пчилки. Буду благодарить за ласковое слово.

Привет Вашему семейству.

Сердечно преданный
Епископ Парфений
1906 г. окт[ября] 23.

P.S. Ор[есту] Ивановичу посылал заметку потому, что он говорит о каком-то иностранном журнале, но не о "Киевской Старине".

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.230. – Арк.13–14-зв. Оригінал.

---

* Рукою Є.К.Трегубова поправлено олівцем – "Петровны".

№ 8

Глубокоуважаемый Елисей Киприанович!

Вчера (18-го) К[онстантин (?)] И[гнатьевич (?)] занес и отдал келейнику посылочку, в которой оказались "Кобзарь"[10] и коробка с тремя вареньями. Догадываюсь, что "Кобзарь" от Вас, а варенье от Антонины Федоровны, и от сердца благодарю. Прекрасный подарок.

Сегодня вечером будем просматривать последнюю корректуру Евангелия от Марка. Евангелие маленького формата еще не вышло из типографии. Как выйдет, пошлю Вам сотню экземпляров.

Молодого Шевченка давно не вижу. Позову как-нибудь.

В общем здоровье мое удовлетворительное. Но напряжение духа угнетенное, как и у всех российских граждан.

Всем Вашим – сердечный привет и пожелание здоровья и милостей от Господа.

Искренне преданный
Епископ Парфений

19 марта
1907 г[ода].

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.231. – Арк.15–16-зв. Оригінал.

№ 9

Глубокоуважаемый Елисей Киприанович!
Христос Воскресе!

Через юношу – сына прот[оиерея] Сецинского[11] – прислал Вам тюк с Евангелиями малого формата. Вероятно, там 50 экз[емпляров]. Потом пришлю еще. Вышло уже и Евангелие от Марка. Тоже пришлю. Ваше приветствие получил. Сердечно благодарю. Ожидаю Вашего прибытия в Каменец, чтобы повидаться.

Привет всем.

Сердечно преданный
Епископ Парфений

29 окт[ября]
1907 г[ода].

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.232. – Арк.17–18. Оригінал.

№ 10

Дорогой Елисей Киприанович!

Сегодня получил два экз[empляра] "Новый храм"[12]. Благодарю сердечно. Ор[ест] Ив[анович] пишет, что озабочены высылкой для меня экземпляров сей брошюры.

Раньше через Каменец послал для Вас тюки с Евангелиями от Матфея маленького формата, а сегодня посылаю почтой несколько экземпляров Евангелия Марка с просьбой раздать эти экземпляры по подписям.

Когда будет свободная минутка – уведомьте о получении обеих посылок. Будьте здоровы и благополучны.

Любящий
Епископ Парфений
3 мая 1907 г.

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.233. – Арк.19–20. Оригінал.

№ 11

Дорогой Елисей Киприанович!

С интересом читал о Ваших нелегких передвижениях. Жаль, что провели лето не такое, как прошлое. Нужно было ехать на Псел[13]. Еще будем сожалеть, что не пришлось нам повидаться, как проектировалось.

Перевести меня в Тулу старались мои московские благодетели, которые в этом смысле и действовали на Синод. Моего участия тут не было. По монашескому принципу я не вмешиваюсь в это дело, предоставляя все воле Божией. Остановилось дело только потому, что Тульский епископ не оставил кафедры (удачно снял катаракту)[14]. И я рад больше всего потому, что буду иметь возможность продолжить издание Святого Письма.

Рад удружить Павлу Игнатьевичу. Только в [...][15] сейчас не свободно место псаломщика. Может быть, Д.Савицкий пожелает занять пока другое место. Пусть приедет ко мне в Каменец.

Прошу передать привет Антонине Федоровне и детям. Будьте здоровы и благополучны.

Любящий
Епископ Парфений
11 авг[уста] 1907 г[ода].

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.234. – Арк.21–22-зв. Оригінал.

№ 12

Дорогой Елисей Киприанович!

Благодарю за весточку. И сам несколько раз порывался писать Вам, да не оказывается времени или подходящего настроения. 24 сентября хотел поздравить со днем ангела Катрю, но не сделал этого в предопасении, что это ей совсем не интересно.

Рад и я, что удалось получить разрешение на преподавание в семинарии истории Украины и ее литературы и на введение родного языка в школе[16]. Теперь предстоит отстоять то, что достигнуто. Встречаем трудности. За преподавание истории Украйны и литературы нужно вознаграждение при 4 уроках в неделю 1900 р[ублей]. Но в Каменце нет человека, которому можно было бы поручить это дело. Не поможете ли нам найти такого? Преподавание нужно вести на украинском языке. Кто взялся бы

за это, легко получил бы уроки в других училищах и в школах, п[отому] ч[то] в Каменце замечается большой недостаток в преподавателях.

Над просмотром перевода Евангелия мы теперь работаем больше, чем когда-либо, почти ежедневно, часа по три. Но появившаяся сейчас задержка является результатом каникулярной остановки хода занятий. Скоро пришлю дальнейшую корректуру. Укрепи Господь Павла Игнатьевича.

В Киев не мог поехать за обилием дел по управлению епархией. Сегодня хотел было поехать в Тульчин, мое присутствие там весьма требуется. Но оказались дела не требующие отлагательства.

Вы получите перевод на почте 3 р[убля]. Прошу Вас – купите коробку конфект и передайте кадету Леониду Федоровичу. Он летом был моим помощником в поездке со мной по епархии. Прошу передать сердечный привет Антонине Федоровне и деткам.

Любящий Епископ
Парфений

10 дек[абря] 1907 г[ода].

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.235. – Арк.25–26-зв. Оригінал.

№ 13

Дорогой Елисей Киприанович!

Сердечно приветствую Вас с наступившим Новым годом. Пошли Бог здоровья, много сил и новые радости.

Вашу открыточку получил. Спасибо. Леонид Федорович (кадет) писал о получении конфект. И за это благодарю.

Правда, я ошибся, когда писал, что по кафедре истории Украины и литературы 4 урока, – 8 уроков. О г[осподине] Чеховском[17] речь в семинарии была неофициально. Но не признано было удобным приглашать его в виду последних событий его жизни. Сейчас мы с прот[оиереем] Сецинским толковали о нем. Может быть, было бы хорошо, если бы г[осподин] Чеховский сам приехал в Каменец, показался бы кому следует, произвел бы соответствующее впечатление и дело бы с его назначением уладилось.

Сецинский рад взять его на поруки и был бы водим им.

В последние дни заговорили и весьма сильно – о переводе меня в Тулу. Теперь уже Преосвященный Тульский выходит на покой, а потому опять ставится моя кандидатура. Это дело моих московских доброжелателей, которые озабочены моим благополучием, думают, что мне тяжело в Каменце и стараются действовать через Синодских знакомых[18].

А мне – признаться – тяжело передвигаться на Север. Приходится как будто начинать жить снова.

А дорогою дела опять да снег. Евангелие-то с Божьей помощью закончу. А остальное придется передать в другие руки. А известно,

заместитель всегда старается уничтожить то, что начато предшественником.

Ужасно жаль.

Прошу свидетельствовать сердечный привет семейству.

Любящий
Епископ Парфений

15 янв[аря] 1908 г[ода].

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.236. – Арк.27–30. Оригінал.

№ 14

Глубокоуважаемый Елисей Киприанович!

Сердечно благодарю за приветствие и Ваши поздравления с сегодняшним праздником Воскресения Христова. Да пошлет Господь Вам и Вашему семейству много милостей и радостей.

Привыкаю к Туле. Народ здесь добрый, храмов много и все они величественны и богаты. Мое помещение удобно и обширно. Приезжайте, место найдется. Только природа здесь бедная. Подобия красотам киевским и даже подольским здесь искать не приходится. Счастливы Вы, что живете в Киеве.

Почему-то митрополиту Флавиану[19] известили, что Чеховский имеет место в Каменце. Когда я был у него в Петербурге, он о сем говорил в таком смысле, что ему де не следует занимать кафедры истории Украины. Я пытался возражать. Кажется, об этих делах позаботился ректор Подольской семинарии[20]. Мне в Синоде сказано, что он подал на меня донос, что я развиваю среди семинаристов украинофильство. Предлагали почитать, но я отказался читать такую низость.

Бувайте здоровенькі.

Привет Антонине Федоровне, Катрусі и ребяткам.

Любящий
Епископ Парфений

28 апреля 1908 г[ода].

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.237. – Арк.31–32-зв. Оригінал.

№15

Дорогой Елисей Киприанович!
Христос Воскресе!

Сердечно приветствую Вас и семейство Ваше с праздником Святого Воскресения Христова и желаю пусть Господь даст здоровья и многих светлых радостей.

Много я виноват перед Вами, Елисей Киприанович. Получил от Вас хорошие письма, а сам молчал. Много раз собирался писать, даже начи-

нал писать и не оканчивал. Почему так? Много было причин, – и отвык от писания и настроения не было. Простите меня.

Живется мне в Туле по милости Божией – хорошо. Здоровье – удовлетворительное. Дел слишком много. Службы церковные почти ежедневно.

Перевод Евангелия идет туго. Теперь оканчиваю печатание Евангелия от Луки, а от Иоанна – на просмотре академической комиссии. За мной остановки не бывает, но задерживают в Каменце и в Академии. "Моск[овские] Вед[омости]" раза два-три пытались примазать меня к украинофильству, но теперь будут молчать, п[отому] ч[то] новый редактор Тихомиров знакомый человек[21]. Однако газетные слухи свое дело сделали, и в высших сферах я считаюсь украинофилом, что меня нисколько не смущает; напротив, горжусь таким названием и желал быть таковым на самом деле. Летом предполагаю быть в Плешивце, там устроена хорошая школа. А Вы где проводите лето?

Привет всем.

Любящий
Епископ Парфений
26 марта 1909 г[ода].

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.238. – Арк.33–34–зв. Оригінал.

№ 16

Глубокоуважаемый Елисей Киприанович!

Вполне согласен с Вами относительно пожеланий, относительно характера наших мыслей и брошюры, которую разом послал.

Только недавно узнал, что Синодальная типография по заказу Библейского общества издала наше Евангелие на одном украинском языке[22]. Посылаю в особой посылке 6 книжек. Оресту Ив[ановичу] пошлю обязательно.

Царствие небесное Вашему другу П.А.Косачу[23]. Я никогда не видел его. Не видел и Франко[24].

Пока не знаю, когда поеду на родину.

В Киев, по короткому сроку отпуска, едва ли заеду.

Будьте здоровы и благополучны.

Любящий Епископ Парфений
1 мая 1909 г[ода].

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.239. – Арк.35–36. Оригінал.

№ 17

Дорогой Елисей Киприанович!

Внучку Павла Игнатьевича, конечно, можно было бы поместить в монастырь[25]. Но сказать, что это будет хорошо для девочки, решительно затрудняюсь. Причем, важно и то, что чужие люди, суровый климат (у

меня сейчас почти нет зелени). В Белевском монастыре я встретил киевскую гимназистку недавнего выпуска. Эта хорошо пойдет. Теперь она учительницей, потом письмоводительницей, а лет через 15 и игуменьей.

Приезжала мама, убеждала вернуться домой в Киев и умерла, но не убедила.

Такая все перенесет, а другая может не выдержать режима, уйдет или оробеет. Постарайтесь совершить паломничество по монастырям и присмотреться. Я бы указал те монастыри, которые нужно увидеть.

Предполагаю быть в Плешивце в конце июня и начале июля. Приезжайте.

Писал Павлу Игнатьевичу, указывал дом Слинко[26]. Может быть, я ошибся и письмо не дошло.

Бувайте здоровенькі
Любящий Епископ Парфений

12 мая 1909 г[ода].

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.240. – Арк.37–38-зв. Оригінал.

№ 18

Дорогой Елисей Киприанович!

Благодарю за весточку. Летом я пробыл в Плешивце три недели – с конца июня по 18 июля. Совершил освящение прекрасного здания для школы (стоимость тысяч до 15-ти). Сильно сожалею, что посещение Тулы Екатерины Елисеевны совпало с моим отсутствием.

Жаль бедного Павла Игнатьевича.

От Луки Евангелие вышло на днях. 10 октября в Москве от типографии я взял десяток экземпляров, но без переплета. Получу в переплете и пошлю Вам, Павлу Игнатьевичу и Оресту Ивановичу.

От Иоанна готово давно, но Каменец задерживает просмотр поправок академических. Напишу им, чтобы ускорили.

Когда Государь проезжал через Тулу, я подарил ему от Матфея и от Марка. Государыня не выходила из вагона, но позвала меня в вагон и представила детей. Всем им дал по томику Евангелия на украинском языке.

Вашему семейству и всем знакомым киевским передаю привет.

Если “Рідний Край” будет выходить в будущем году, скажите, чтобы присылали, да и за этот, текущий год[27]. Подписную плату вышлю. Не подписываюсь потому, что много суеты. Храни Вас Господь.

Любящий
Епископ Парфений

19 окт[ября] 1909 г[ода].

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.241. – Арк.39–40-зв. Оригінал.

№ 19

Дорогой Елисей Киприанович!

Спасибо Вам, что помните меня и присылаете весточки о себе.

Захотелось и мне перекинуться с Вами словечком, когда выпала свободная минутка.

Евангелие от Иоанна печатается, – к лету, пожалуй, – выйдет. Происходит задержка то в Киеве, то в Каменце, то в Академии.

Первые три книжки разошлись в большом количестве экземпляров. Я дал справку Оресту Ивановичу.

Дуже хотілось би побачитися. Приїзжайте в Тулу на великодні святки.

Посылаю сегодня на Ваше имя 15 р[ублей]. Будьте добры, подпишитесь на мое имя на "Рідний Край", если он выходит, и свидетельствуйте поклон Редактору.

Что останется от подписки, устройте так: просите Катрусю Елисеевну, чтобы прислала мне открыточки с украинскими видами, типами, портретами. Видов Киева не надо, у меня их много. Хорошо бы раскрашенных. Да и свою бы открытку прислала в малороссийском костюме.

Бувайте здоровенькі.

Всем привет.

Любящий
Епископ Парфений

4 янв[аря] 1910 г[ода].

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.242. – Арк.41–42. Оригінал.

№ 20

Дорогой Елисей Киприанович!

От души благодарю. Получил "Рідний край" и открыточки, – чудные, именно то, что и хотелось мне. Только одной не достает. Но эту я потом получу.

Разобравшись хорошенько, и сам боюсь настаивать, чтобы Вы приехали ко мне на свидание. Церковные службы будут 18, 19, 20, 22, 23 и 26 апреля. В остающиеся маленькие промежутки как бы не пришлось ехать в г[ород] Каширу для устранения непорядка. Так вот – может случится, что я окажусь плохим хозяином.

Может быть, летом после экзаменов лучше будет. Как хотите, я всегда буду Вам рад.

Сейчас хороший день. Скучаю уже без солнца и тепла. Привет Антонине Федоровне и всем. Будьте здоровы и благополучны.

Любящий
Епископ Парфений

23 марта 1910 г[ода].

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.243. – Арк.43–44. Оригінал.

№ 21

Дорогой Елисей Киприанович!

Милости прошу пожаловать в Тулу. Выезжайте, когда Вам удобно – в четверг, пятницу. Первые три дня Пасхи я буду в Туле. Только все-таки должен предупредить, что в эти дни будет много церковных служб и видеться придется мало.

Под открыткой я разумел портрет Екатерины Елисеевны.

Возможно, из Киева пошлите телеграмму, когда прибудете в Тулу. Вышлю экипаж. Спросите извозчика, где архиерейские лошади.

Любящий
Епископ Парфений

7 апр[еля] 1910 г[ода].

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.244. – Арк.45–46. Оригінал.

№ 22

Дорогой Елисей Киприанович!

Получил письмо и календарь. Очень обрадовался. Спасибо. Еще летом хотел писать Вам, но зазевался и до сих пор не писал.

Евангелие от Иоанна в корректуре уже все напечатано. К Рождеству можно было бы закончить. Признаюсь, была и у меня мысль в Киев последних корректурных листов не посылать. Чтобы скорее кончить дело. Правду сказать, там всегда задерживали. Между тем Британское Библейское Общество сильно торопит типографию, оно заказало 20 тыс[яч] всего четвероевангелий. Но получив сегодня Ваше письмо, решил послать последние корректурные листы, чтобы не обидеть, таким образом, Павла Игнатьевича. Но буду просить, чтобы не задерживали. И Вы просите о том же. Но не выдавайте меня, что у меня был такой недобрый упрек.

В Синоде работать интересно: здесь можно с высоты обозревать все, что делается в Православной России. Только много роботы. Почти ежедневно заседание от 12 до 2 ч[асов], а по вечерам иногда бывают совещания. Министр Внутренних дел давит на Обер-прокурора, и этот на Синод. Но мы управляемся.

Волынский[28] потерпел неудачу на Новгороде, а сейчас и на Казани, сюда назначается Симбирский Иаков[29].

Квартира у меня хорошая, на берегу Невы (адрес коротко: Ярославское подворье). Если соберетесь ко мне, комната найдется. Сердечный привет Вашему семейству и добрым знакомым. Екатерине Елисеевне дай Боже счастливую семейную жизнь.

Любящий
Епископ Парфений

9 дек[абря] 1910 г[ода].

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.245. – Арк.47–48-зв. Оригінал.

№ 23

Дорогой Елисей Киприанович!

Царство небесное приснопамятному страдальцу Павлу Игнатьевичу!

Только сейчас узнал о его кончине от академика Шахматова.

Жаль очень, что не исполнилось его заветное желание – сказать: "ныне отпущаеши..."

А это могло быть бы скоро. Недели через две выйдет из типографии Евангелие от Иоанна. Прошу Вас передать супруге Павла Игнатьевича мои глубокие соболезнования о почившем. Вы не сердитесь на меня за мою неаккуратность в переписке. Отчасти, думаю, известно Вам, сколько передряг было у меня.

Сегодня получил от министра двора повестку завтра представиться к Царю в Царское Село. Потрухиваю. Ясно, Государь теперь удручен разными непорядками – и кризисом в [...]*, и университетским вопросом, и китайской историей[30]. До меня ли ему?

На Пасху, если Бог приведет, буду в Туле. А если после Пасхи опять вернусь в Петербург, приезжайте ко мне в столицу. Погуляем по Питеру.

Привет Антонине Федоровне и сыновьям.

Бувайте здоровенькі.

Любящий
Епископ Парфений
1911, марта 15
Ярославское подворье.

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.246. – Арк.49–50-зв. Оригінал.

№ 24

Дорогой Елисей Киприанович!

Календарь получил. Спасибо, что помните обо мне. Календарь интересный: теория, история и смешные анекдоты. Долго смеялся, прочитавши об учителе: "Сколько у вас детей? – 58".

Синод разорился на 168 р[ублей] на Библии для сотрудников по переводу Четвероевангелия на укр[аинский] язык. Один экземпляр стоит 8 р[ублей]; выдано 21[31]. Тут важно то, что Синод официально признает пользу и значение труда. Спросите у какого либо священника №43 "Церк[овных] Вед[омостей]". Там в хронике подробно приводится на основании моего представления Синоду. Я скриплю понемногу, как старая извозчичья пролетка. Зубов нет, малярия донимает.

А Вы будьте здоровы и благоденствуйте. Поклон Антонине Федоровне и ребятам.

Любящий
Архиепископ Парфений
1911, окт[ября] 31

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.247. – Арк.51–52-зв. Оригінал.

---

* Слово написане нерозбірливо.

№ 25

Дорогой Елисей Киприанович!

Рад я получить от Вас хорошие писульки, а Вы говорите, что надоедаете, совсем нет.

Не знаю хорошо и я, как поступить земляку с его рукописью. Из Вашего письма не видно, но угадывалось, что рукопись на украинском языке.

Сию минуту вспомнил, что есть дорожка.

Делопроизводителем С[анкт]-Пет[ербургского] дух[овного] цензурного комитета состоит профессор С[анкт]-Пет[ербургской] П[равославной] Дух[овной] академии Николай Иванович Сагарда[32], переяславец, мой ученик, бывший преподаватель Полт[авской] семинарии.

Пусть земляк пошлет рукопись прямо ему (по адресу С[анкт]-Пет[ербургской] П[равославной] Дух[овной] академии) и пусть просит его участия. Я тоже попрошу. Если бы и Орест Ив[анович] написал, было бы хорошо, п[отому] ч[то] он знает Ор[еста] Ивановича по литературным трудам и уважает.

Чтобы книжка пошла в школы, как учебник, нужно одобрение училищного совета при Синоде. Но добиться этого невозможно, в особенности после того, как Савенко[33] пустил легенду о мазепинстве, а Щеголев[34] подхватил. Теперь и перевод Святого Письма остановился.

Сердечный привет Антонине Федоровне и детям. Храни Вас Господь.

Любящий

Архиепископ Парфений

1912, 3 марта.

НБУВ.ІР. – Ф.115. – Спр.248. – Арк.53–54-зв. Оригінал.

КОМЕНТАРІ

[1] Лободовський Михайло – український письменник і прекладач. У 1903 р. подав на розгляд Російської Академії Наук переклад Нового Завіту, який було відхилено після рецензії П.Житецького. Див.: НБУВ.ІР. – Ф.І. – Спр.46653.

[2] П.Житецький часто не погоджувався з правками, внесеними кам'янецькою та петербурзькою комісіями. Наприклад, у листі до сина (2 квітня 1906 р.) він писав: "Из всех посетителей единственный интересный человек сегодня был – Ф.К.Вовк. Было о чем поговорить с ним, если бы разговор не прерывался посторонними звонками. Между прочим, он расспрашивал о моем участии в исправлении Евангельского текста. Мне пришлось рассказать ему грустные вещи, которые и тебе сообщил. Последнюю серию корректур, заканчивающих Евангелие от Матфея, мы с Левицким отправили в Каменец на первой неделе поста. Но с того времени новых корректур мы не получаем. Объяснили эту медлительность великопостными службами. Но после получения твоего письма можно объяснить иначе. Раз решили спрашивать совет у всех четырех сторон света, то Евангелие и через 5 лет не будет напечатано. А главное получается непрятные quo pro quo. Пишешь ты, что петербургские справщики не довольны изобилием галицизмов. Но у Морачевского их нет, и мы с Левицким изгоняем их. Очевидно, галицизмы из Каменца. Почему-то они с ними прячутся от

нас. Мы написали попам, чтобы открыли карты, потому что неприятно вести научную работу, не участвуя в методе. Если у дитяти семь нянек, то наверное можно сказать, что дитя останется без головы" (НБУВ.ІР. – Ф.І. – Спр.48162. – Арк.7-зв.–8).

[3] Зокрема, в українському часописі "Рідний край" в огляді "З життя на Україні" (№4 за 1906 р.) зверталася увага на те, що "...от уже півроку провіряється і друкується українське Євангелія! Ми думали що от-от, на сих днях, воно вже вийде на світ Божий, а тепер дізналися, з листів з Петербурга, що досі надруковано тільки 11 глав одного євангеліста Матвія. Коли так швидко буде і надалі іти се діло, то хіба наші діти, або унуки, читатимуть Святе Письмо на рідній мові".

[4] Йдеться про Свято-Покровську церкву в с. Плішивці.

[5] "Зелений Гай" – ймовірно, дача Є.Трегубова.

[6] П.Житецький у листі до сина за цей період (листопад 1906) писав: "Да еще каменецкие попы начали забрасывать корректурами Евангелия, на что уходит работы с О.И.Левицким не менее 2-х вечеров в неделю" (НБУВ.ІР. – Ф.І. – Спр.48164. – Арк.12).

[7] З листа П.Житецького до сина Гната (16 лютого 1906 р.): "Писали нам каменецкие справщики, что и Академия Наук с украинскими экспертами приложила руку к этому святому делу. Известие это очень обрадовало нас. В числе экспертов они называли Русова, Лотоцкого, Стебницкого, Саладилова. Неясно мне как часто бывают эти заседания, и что делается на них. Это было бы интересно. И отчего ты раньше не писал об этом? Во всяком случае евангелист Матвий кончен. Дальше пойдет легче. Не знаю, будут ли печатать, как предполагалось, отдельных Евангелистов, по мере их обработки. В интересах чистоты отделки я бы не советовал. Это дело не простое, как многим кажется. Эти книги должны быть переведены образцовым языком, так как по ним будут учиться литературному малорускому языку в народных школах. Я уже не говорю о том, что враги будут рады всякой ошибке, которая может произойти от последнего. Так ли думают украинцы-эксперты?" (НБУВ.ІР. – Ф.І. – Спр.48160. – Арк.2–2-зв.).

[8] Йдеться про рецензію: *Пчілка Олена.* Євангеліє – українською мовою (в новому тексті) // Рідний край. – 1906. – №41. – С.5–9. Зокрема, авторка писала, що "...велику постать зайняв Преосвященний Парфеній бувши обраний до сього великого діла. Можна сказать, що місія його історична: з його рук, в його редакції вийде та книга Святого Письма, що кожне речення її читатиме наш люд з побожністю; будуть цілі покоління виховувать по тій книжці свою думку, шукаючи вищої правди життя, будуть вдумуватися в той текст і тоді, коли розум їх стоятиме вже не тілько на стежці сліпої віри бодай незрозумілому слову, але виходитиме на шлях критичного розглядання в питаннях віри, більших і меньших, що мають собі підставою Святе Письмо, переважно Євангеліє".

[9] "Навіщо стоїть слово "акриди"? Об тії акриди здавен ми спотикаємось. Ще з дитячих літ, як було учили, що Іван Хреститель "питался акридами и диким медом", то ще й тоді було думаєш: "щоб воно таке було за акріди?" Правда, значить воно не дуже гарну річ – сарану; так що ж робити, коли так сказано! Та може було зовсім звичайна річ – у пустині їсти всякі коники?" *(Пчілка Олена.* Вказ.пр. – С.7).

[10] Ймовірно, що Є.К.Трегубов передав єпископові Парфенію перше повне видання "Кобзаря", яке вийшло друком у Петербурзі у грудні 1906 р.

[11] Січинський Володимир Юхимович (1894–1962) – український архітектор, історик, мистецтвознавець.

[12] Йдеться про брошуру "Новый храм в старом украинском стиле. Покровская церковь в селе Плешивце Полтавской губ." (Киев, 1907. – 16 с. + 1 арк. вкл. ил.), що була підготована О.Левицьким. Див. також його статтю: *Левицкий О.* Новый храм в старом украинском стиле // Киевская Старина. – 1906. – Т.XCV. – №11–12. – С.598–610. Вона покладена в основу цієї брошури.

[13] Річка Псьол протікає на Полтавщині.

[14] Єпископ Тульський Лаврентій (Нєкрасов).

[15] Назва населеного пункту написана нерозбірливо.

[16] Дозвіл на викладання української мови та літератури в духовних семінаріях було отримано 10 вересня 1907 р.

[17] Чехівський Володимир Мусійович (1876–1937) – український політичний і громадський діяч. Закінчив Київську Духовну Академію, деякий час працював помічником інспектора Кам'янець-Подільської Духовної Семінарії.

[18] Призначення єпископа Парфенія на Тульську кафедру відбулося 15 лютого 1908 р. "Московские доброжелатели" – знайомі єпископа з періоду його перебування на кафедрі єпископа Можайського, вікарія Московської єпархії (1899–1904 рр.).

[19] Флавіан (Городецький) – митрополит Київський у 1902–1915 рр.

[20] Йдеться про ректора Подільської семінарії – або протоієрея Малиновського, який неодноразово посилав скарги на преосвященного Парфенія, звинувачуючи останнього в роздмухуванні українофільства серед семінаристів (див. спогади одного із вихованців Подільської Духовної Семінарії Віктора Приходька: *Приходько В.* Під сонцем Поділля. – Мюнхен, 1948. – С.131–132), або його наступника архімандрита Севастіана (Весті), про якого згадується в книзі С.Щеголева: "Достойно примечания, что 5 лет тому назад все русское духовенство Подольской епархии покорно склонило выю под украинофильским режимом еп. Парфения, борцом за русское дело и за русскую церковь выступил ректор семинарии архимандрит Севастиан – молдованин по происхождению" (*Щеголев С.Н.* Украинофильство как современный этап южно-русского сепаратизма. – К., 1912. – С.425).

[21] Єпископ Парфеній активно співпрацював з "Московскими ведомостями" в період свого перебування на кафедрі єпископа Можайського. Зокрема, там опубліковані його "Речь в 50-й год по кончине Н.В.Гоголя над его могилой в Даниловом монастыре" (1902. – 23 февраля), "Слово в день прославления преподобного Серафима Саровского в Храме Христа Спасителя в Москве" (1903. – 20 ноября) і декілька інших. Ймовірно, що знайомство з Тихомировим відбулося саме в цей період.

[22] Перші видання були з паралельним текстом церковно-слов'янською та українською мовами.

[23] Косач Петро Антонович (1841–1909) – чоловік Олени Пчілки (Лариси Косач), батько Лесі Українки (Лариси Косач).

[24] Франко Іван Якович (1856–1916) – видатний український письменник. Серед його робіт є й спеціальні дослідження, присвячені Євангелію. Див., напр.: *Франко І.* Апокрифічне Євангеліє псевдо-Матвія і його сліди в українсько-руськім письменстві // Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. – 1900. – №3–4; *його ж.* Довжанське Євангеліє // Там само. – 1900. – №5, та ін. Франко був швагром Є.Трегубова.

[25] Йдеться про одну з дочок (Катерину або Ірину) сина П.Г.Житецького Зиновія, що залишилися після смерті батька сиротами.

[26] Тепер: вул. Андріївський узвіз, буд. 34.

[27] "Рідний край" – український часопис, який виходив у 1905–1916 рр. Видавцем був Г.Маркевич, редакторами – М.Дмитрієв і Г.Коваленко, а з 1907 р. – Олена Пчілка.

[28] Архієпископ Антоній (Храповицький).

[29] Архієпископ Яків (П'ятницький).

[30] Йдеться про події лютого–березня 1911 р. Факт цієї зустрічі не відображений на сторінках офіційних "Церковних Ведомостей". Зустрічі членів Синоду з імператором були досить частими, однак найчастіше Микола II приймав одразу декількох ієрархів.

[31] Тобто відзначено всіх згаданих у звіті осіб, за винятком померлого П.Житецького.

[32] Сагарда Микола Іванович (1870–1943) – український історик і бібліограф. Закінчив Санкт-Петербурзьку Духовну Академію. Один із членів української громади Петербурга. Брав участь у роботі перекладацької комісії. В 20-ті роки Сагарда до-

сліджував історію українських перекладів Святого Письма в XVI–XX ст., зокрема – поетичні переклади Біблійних текстів П.О.Кулішем.

[33] Савенко Анатолій – журналіст газети "Киевлянин", один з керівників "Киевского клуба русских националистов".

[34] Йдеться про книгу С.Н.Щеголева: *Щеголев С.* Украинофильство как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – 588 с. Зокрема, оцінюючи його діяльність у Подільській єпархії, автор писав (с.422): "Украинофильский кругозор епископа Парфения (полтавца), перенесенный в полурасполяченную Подольскую епархию, дал там пышные всходы, удивляющие всякого непредубежденного бытоописателя своей логической и психологической уродливостью".

Інна ЗАБОЛОТНА *(Київ)*

РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ ЗА СПОГАДАМИ І.П.КРИП'ЯКЕВИЧА

Стенограма спогадів Івана Крип'якевича про окупаційний режим в Україні зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України в фонді Комісії з питань історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР (Ф.166. – Оп.2. – Спр.73). Запис спогадів зроблений 16–19 вересня 1944 р. Документ складається з 14 аркушів правленого машинопису. Структура його така: коротка автобіографія (вступ) і три розділи:

1) ставлення німців до українського народу;
2) діяльність Українського Центрального Комітету;
3) українська наука в 1941–1944 рр.

Подані матеріали є важливим джерелом для дослідження багатьох проблем, що стосуються періоду окупації Галичини.

У І розділі документа увага зосереджена на питанні відновлення Української держави та на спробах західноукраїнської інтелігенції використати ситуацію, що склалася, для досягнення цієї мети, а також дається аналіз національно-культурного життя Галичини під час війни.

Спогади подають інформацію про діяльність Українського Видавництва. І.Крип'якевич зупиняється на висвітленні позиції Гітлера щодо українського питання, виділяє характерні для тогочасної інтелігенції погляди про два вектори німецької окупаційної політики (позиція Вехтера й Еріха Коха). Спогади свідчать про глибоке розчарування автора, як і значної частини галицької інтелігенції, умовами розвитку держави й науки за часів німецької окупації. І.Крип'якевич звертає увагу на використання німцями міжнаціональних суперечностей українців і поляків для зміцнення своєї влади на окупованих територіях і подає цікаві характеристики представників німецької адміністрації (Ганс Кох, Вехтер).

У другому розділі висвітлено головні напрямки діяльності Українського Центрального Комітету (УЦК), його культурно-освітню роботу, структуру та функції. УЦК, як громадська організація українців, відіграв помітну роль у житті суспільства за часів німецької окупації. Спогади не обминули увагою і питання економічного життя краю. Тут представлено також цінні політичні й психологічні портрети українських громадських

діячів – Володимира Кубійовича та Костя Левицького. Найбільшу увагу Крип'якевич приділяє висвітленню постаті голови УЦК В.Кубійовича. У спогадах простежується притаманна більшості сучасників автора думка про великий вплив мельниківців на УЦК. Варто, однак, зауважити, що сам В.Кубійович вважав, що УЦК дістав не зовсім заслужену "мельниківську" марку[1]. В документі містяться дані про історію та мету створення дивізії СС "Галичина", розкриваються суперечності між членами УЦК з цього приводу. У підсумках І.Крип'якевич зазначає як позитивні, так і негативні моменти в діяльності УЦК.

У III розділі йдеться про заборону німецькою владою української науки й культури, висвітлюється політика УЦК щодо захисту національних інтересів в освітній та духовній сферах. Автор детально описує діяльність Українського Видавництва, згадує про свою роботу в ньому, зупиняється на різних, у т.ч. й неофіційних, способах одержання дозволу на друкування літератури.

Текст документа подається максимально наближеним до оригіналу, зі збереженням тогочасної орфографії та пунктуації.

* * *

Вступ радянського війська 17 вересня 1939 р. у східні області Польщі – Західну Україну й Західну Білорусь – реалізував таємний протокол пакту Молотова–Ріббентропа. Після приєднання Західної України до УРСР тут почалися кардинальні перетворення за радянським зразком. Кадри, що прибули зі східних областей, не враховували особливостей економічного та духовного життя краю, допустили низку помилок, зокрема щодо тотальної націоналізації та колективізації.

Перестали діяти всі колишні українські політичні партії, громадські, торговельні, промислові, культурні, наукові товариства та установи. Ліквідація старої системи управління супроводжувалася політичними репресіями. Припинили діяльність читальні та бібліотеки товариства "Просвіта". Почалися політичні процеси, найбільшим з яких був "Процес–59" над членами ОУН, що відбувся в січні 1941 р. Внаслідок цього процесу 42 особи було засуджено до розстрілу. За 1939–1940 рр. репресовано, здебільшого депортовано, майже 10% населення Західної України. На листопад 1940 р. з цих районів виселили, за неповними даними, 1173170 осіб[2]. "Українізація" забезпечувалася переважно вихідцями зі Східної України. Хоча в економічному, політичному й культурному житті Західної України відбувалися деякі позитивні процеси, в цілому вони значною мірою зводилися нанівець режимом сталінщини.

Відступ радянських військ супроводжувався масовими репресіями й руйнуваннями. У місцевих тюрмах масово знищували політв'язнів. Лише

---

[1] *Кубійович В.* Мені 85. – Париж; Мюнхен, 1985. – С.95.
[2] *Король В.* Історія України. – К., 1999. – С.262.

у Львові було знайдено тіла від 3-х до 4-х тис. в'язнів (за іншими джерелами, до 10 тис. людей)[3].

У деякої частини західноукраїнського населення німецька присутність асоціювалася з м'якшим і демократичнішим режимом Австро-Угорщини в порівнянні з жорсткішими польським і радянським режимами. Крім того, німців вважали нацією великих поетів, філософів, сподіваючись, що вони несуть новий стабільний європейський порядок, за якого знайдеться місце й незалежній українській державі.

Німецька пропаганда обіцяла місцевому населенню визволення від більшовиків, свободу релігії, не окреслюючи політичного майбутнього України. У своїх спогадах І.Крип'якевич намагається пояснити причини появи ілюзій щодо української державності під німецькою зверхністю в частини національної інтелігенції. Зокрема, він зазначає, що вже в 1939 р. німці зацікавились "українською справою" і прагнули об'єднати у своїх цілях українців, що опинилися під їхньою окупацією в Кракові, на Лемківщині й Холмщині, надаючи їм певні пільги в управлінні та культурному житті[4]. Навіть був проект створення в Кракові наукового українського інституту. "Коли Кубійович розпочинав свою діяльність в Кракові, – згадував І.Крип'якевич, – тоді німці дуже щедро давали всякі обіцянки українській інтелігенції, всякі посади і т.п. Він наївно надіявся, що німці збудують самостійну українську державу"[5]. Частині наукової інтелігенції здалося, що з'явилася багатообіцяюча перспектива реалізувати свої творчі й наукові плани, для чого вона не бачила умов за радянських часів. Давалася взнаки відраза до сталінського тоталітаризму.

У німецького керівництва не було чіткого плану щодо політичного статусу східної території. У липні 1940 р. Гітлер заявляв, що планує в західних районах території СРСР створити три держави: Україну, Білорусь і Федерацію балтійських республік, що мали перебувати під протекторатом Німеччини й виконувати функцію буферних держав для третього рейху. За оцінкою Олександра Даліна, дослідника німецької східної політики, Гітлер мав на меті створення "контрольованих Німеччиною і позбавлених значення адміністративних одиниць"[6]. Але за декілька тижнів перед нападом на СРСР фюрер змінив свої погляди й говорив лише про доцільність економічної експлуатації Європи. На думку Гітлера, у зв'язку з блискучими перемогами німців на східному фронті відпала необхідність політики компромісів. Разом з тим нові плани фюрера не ліквідували

---

[3] *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 2000. – С.220.

[4] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.166. – Оп.2. – Спр.73. – Арк.1 (стенограма запису спогадів д-ра історичних наук, зав. відділу Інституту історії України АН УРСР у м. Львові, проф. Крип'якевича Івана Петровича).

[5] Там само. – Арк.9.

[6] *Dallin A.* German Rull in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies. – London, 1957. – P.49–50.

різних підходів серед представників німецької верхівки щодо способу управління завойованими територіями. Так, міністр окупованих східних територій Альфред Розенберг, провідний нацистський ідеолог, висловлювався за розчленування багатонаціонального Радянського Союзу, надання власної держави українцям під опікою Німеччини з метою використання їхньої підтримки в боротьбі з Росією.

На думку львівського історика Я.Грицака, і Гітлер, і Розенберг мали одну мету, проте "план Розенберга був лишень гнучкішим і прагматичнішим: певними поступками і вмілим маневруванням він хотів осягнути того, що в іншому випадку вимагало б зусиль сотень батальйонів"[7].

Пересічні галичани, а також частина інтелігенції не знали цих деталей великої політики й вірили німецькій пропаганді. "Коли почалася війна з Союзом Радянських Республік в 1941 р. як мене тоді повідомили, – згадував І.Крип'якевич, – на протязі двох або трьох тижнів німецька преса була повна статей про Україну. Ці статті були в тому напрямі, що німці допоможуть будувати українську державу... Вермахт дозволив пропаганду бандерівцям, які в перший день приїзду до Львова розліпили плакати з гаслами "Україна для українців"[8].

Після нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз у червні 1941 р. Україна стала одним з перших об'єктів агресії. Львів був окупований німцями 30 червня 1941 р. Тоді ж увечері у Львові Українські Національні Збори з ініціативи ОУН-б проголосили відновлення Української самостійної держави. І.Крип'якевичеві було запропоновано відати справами народної освіти у складі українського державного правління, але він відмовився[9].

У серпні 1941 р., повністю нехтуючи національними прагненнями українців, Гітлер наказав розбити Україну на окремі адміністративні одиниці. На правах окремого дистрикту під назвою "Галичина" західноукраїнські землі були включені до складу генерал-губернаторства Польщі з центром у Кракові. Німецька влада поводила себе тут не так жорстоко, як у східних регіонах. Діяла широка система української початкової, середньої та професійної освіти, була надана можливість проводити культурні заходи та організовувати кооперативи з певними обмеженнями, в місцевому управлінні українцям надавалася перевага над поляками. "Чи це було зроблене для пропаганди, чи дійсно були у німців якісь інші наміри з початку – не знати, а в кожному разі українська націоналістична інтелігенція давала себе зловити на ці німецькі обітниці самостійности"[10], – свідчив І.Крип'якевич, аналізуючи початкову політику німецької влади щодо українців на окупованих територіях.

---

[7] *Грицак Я.* Вказ.пр. – С.223.

[8] ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.73. – Арк.2.

[9] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.1 (склад українського державного правління).

[10] ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.73. – Арк.2.

Ознайомившись із працями відомих нацистських теоретиків, І.Крип'якевич зауважував, що "в нім[ецькій] літературі є кілька визначних теоретичних робіт, дуже прихильних до українців"[11].

Спираючись на німецьку антропологічну доктрину, вчений наводить аргументи на користь можливого відновлення української держави[12]. Здобути "самостійне місце в новій Европі" Україні, на думку вченого, допоможе той факт, що німці не здатні забезпечити власним адміністративним апаратом обширні окуповані землі, а будуть змушені передати владу місцевому населенню, що спричинить фактичну незалежність від німецької влади[13]. Ці й інші міркування, викладені в листуванні з О.Оглоблиним, дозволяли І.Крип'якевичеві "...мати надію, що укр[аїнська] держава буде"[14].

Але на практиці все виявилося значно складнішим. Розенберг посідав далеко не провідне становище в фашистській ієрархії, і тому його плани залишилися нереалізованими. Ситуація стала ще менш обнадійливою після того, як Рейхскомісаріат "Україна" очолив відомий своєю жорстокістю Еріх Кох, для котрого Україна означала лише "географічне поняття".

І.Крип'якевич згадує, що через два-три тижні після початку війни з преси зникло слово "Україна" і всі статті про неї. Це було зроблено на вимогу Гітлера, який не визнавав української нації, а лише народ ("фольк")[15]. Невиразно окреслювалося майбутнє: "Ще до перспектив на майбутнє – нічого певного не знаємо. Сидимо як в мішку зав'язані. Всі очі звернені на офензиву"[16]. Німці відкрито почали проводити антиукраїнську політику: тепер уже поляки контролювали всі державні установи, торгівлю, не визнавався український характер Галичини, не дозволяли діяльність українських вищих учбових закладів і наукових установ. "Не так склалося, як гадалося! – розчаровується вчений. – Розмахувалися ми до широкого лету, тай покищо осіли на мілині"[17].

* * *

Життя і діяльність одного з найвидатніших учнів М.С.Грушевського – І.Крип'якевича – було тісно пов'язане з Науковим Товариством ім. Шевченка.

Складні часи переживало Товариство в передвоєнні й повоєнні роки. Після візиту до Львова в листопаді 1939 р. делегації на чолі з віце-президентом Академії Наук УРСР О.Палладіним був розроблений план

---

[11] *Винар Л.* Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1941–43 років // Український історик (далі – УІ). – 1990. – Ч.1–4. – С.173.

[12] Там само.

[13] Там само. – С.174.

[14] Там само.

[15] ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.73. – Арк.2.

[16] *Винар Л.* Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1942 року // УІ. – 1997. – Ч.1–4. – С.185.

[17] *Його ж.* Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1941–43 років. – С.176.

підпорядкування західноукраїнських наукових установ структурам Академії Наук УРСР. 14 січня 1940 р. Надзвичайні збори НТШ змушені були ухвалити розпуск Товариства, наукові заклади якого перетворилися на філії науково-дослідних інститутів АН УРСР. У 1939 р. навіть не вийшов уже майже готовий 156 том Записок НТШ. Його матеріали було знайдено в домашньому архіві І.Крип'якевича й частина з них надрукована в 90-х роках[18].

Доля дійсних членів НТШ склалася по-різному. Дехто емігрував на Захід в німецьку зону окупації (І.Раковський); ймовірно, були знищені органами НКВС Роман Зубик, Кирило Студинський, син Івана Франка Петро, дехто залишився працювати в інститутах Львівського філіалу АН України. І.Крип'якевич у 1940 р. був призначений завідувачем відділу Інституту історії України АН УРСР у Львові. Та, як писав згодом проф. В.Кубійович, хоча "майже всі дійсні члени НТШ працювали як професори львівських високих шкіл і в Філіялі Академії, але вільної науки не було"[19]. Є свідчення про те, що перед відступом "більшовики... хотіли вивезти д-ра М.Паньчишина, проф. І.Крип'якевича та ще декого, але ті переховалися"[20].

Під час німецької окупації відновлення діяльності НТШ не було дозволене. Німці не повернули майно Товариства, націоналізоване радянською владою. Навіть невелика поступка з боку окупаційної влади щодо заснування Наукового інституту ім. Шевченка, що в деякій мірі замінював би НТШ, не була реалізована, незважаючи на те, що 15 жовтня 1942 р. був виданий закон про його створення. Крім того, як згадував В.Кубійович, про заснування Наукового інституту ім. Шевченка була домовленість з генерал-губернатором Франком ще до війни. Для нього був виділений бюджет і будинок у Кракові, а після приєднання Галичини до Генерал-губернаторства Польщі осередок інституту мав бути у Львові[21]. За планом В.Кубійовича, цей інститут "мав бути науково-дослідчою установою для наукового досліду всіх ділянок українознавства. Мав він складатися з 16 катедр і 2 самостійних доцентур"[22].

Під час війни частина комісій НТШ продовжувала діяти таємно: "Ми тут не маємо покищо легальної організації, – НТШевч[енка] хоч і працює, то ще чекає на оформлення і новий статут", – пише в листі до О.Оглоблина І.Крип'якевич у червні 1942 р.[23] Надії на легалізацію Товариства не виправдалися. Серед діючих секцій найплідніше працювала історико-

---

[18] *Антонович О.* Про 156-й том Записок Наукового Товариства імені Шевченка, який не вийшов друком у 1939 році // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1991. – Т.222. – С.428.

[19] *Кубійович В.* Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр. // УІ. – 1973. – Ч.1–2. – С.11.

[20] Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. – К., 1995. – Т.1: (1939–1953). – С.115.

[21] Див.: *Кубійович В.* Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр. – С.11.

[22] *Пеленський Є.* Українська наука в Польщі за час війни (1940–1944) // Сьогочасне й минуле. – 1948. – Ч.1. – С.43.

[23] *Винар Л.* Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1942 року. – С.185.

філософська. Вона складалася з двох підсекцій: історичної, очолюваної І.Крип'якевичем, і археологічної, якою керував Я.Пастернак[24]. Історична секція на чолі з І.Крип'якевичем діяла під назвою "Кружок істориків при Спілці Українських Наукових Робітників при УЦК"[25]. У роботі секції брали участь М.Кордуба, Б.Барвінський, О.Терлецький, О.Оглоблин, Ф.Срібний, Н.Думка, І.Карпинець, І.Витанович, Н.Полонська-Василенко, Р.Лукань, С.Білецький, О.Пріцак, О.Домбровський, В.Мацяк та інші[26]. На основі "Доповіді Кружка істориків", опублікованої в "Сьогочасному й минулому", можна скласти уявлення про тематику представлених на обговорення наукових робіт за 1943–1944 рр., зокрема таких, як "Руська Рада в 1848 р." О.Терлецького (квітень чи травень 1943 р.), "Київ і Західня Европа в X–XI столітті" Н.Полонської-Василенко (4 травня 1943 р.), про роботу істориків у Києві О.Оглоблина (13 листопада 1943 р.), про українське населення Холмщини і Підляшшя від княжої доби до наших часів (21 червня 1943 р.) та про роботу львівських істориків І.Крип'якевича[27]. Засідання відбувалися в канцелярії НТШ по вулиці Чарнецького, 26/I[28]. Робота часто проводилась у вигляді зборів, де зачитувалися реферати, готувалися наукові праці, які передавалися до Українського Видавництва, де можна було випускати українську наукову літературу. Через невдачу з відновленням НТШ та із заснуванням Інституту ім. Шевченка багато львівських науковців, в т.ч. й І.Крип'якевич, працювали в Українському Видавництві. Іван Петрович увійшов до складу його редакційної колегії на запрошення В.Кубійовича, котрий зазначав, що ця пропозиція пояснювалася його політикою у Видавництві: "зберігати українські інтелектуальні сили"[29]. Сам І.Крип'якевич пише про цей період: "На хліб заробляю як редактор наукових видань в Укр[аїнському] Видавництві"[30].

* * *

Українське Видавництво спочатку діяло в Кракові, монопольно випускаючи українську друковану продукцію, зокрема шкільні підручники, тижневик "Краківські вісті" тощо. За свідченням Костя Паньківського, "Українське Видавництво формально не підлягало УЦК, а було самостійною комерційною спілкою, але в дійсності воно було прибудівкою УЦК"[31].

---

[24] *Пастернак Я.* Наукове Товариство ім. Шевченка в час другої світової війни. Історична Секція НТШ в час другої світової війни // Сьогочасне й минуле. – 1948. – Ч.1. – С.39.

[25] *Мацяк В.* Доповіді Кружка Істориків // Там само. – С.40.

[26] Там само; *Винар Л.* Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1943 року. Листи Івана Крип'якевича // УІ. – 2000. – Ч.1–3. – С.263.

[27] *Мацяк В.* Вказ.пр. – С.40.

[28] Там само.

[29] *Кубійович В.* Мені 85. – С.157.

[30] *Винар Л.* Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1942 року. – С.178.

[31] *Паньківський К.* Роки німецької окупації (1941–1944). – Нью-Йорк; Торонто, 1965. – С.116.

Пізніше Українське Видавництво поширювало свою діяльність на Галичину, одержало дві друкарні й видавало новий журнал "Наші дні". У той же час "Львівські вісті" були офіційним друкованим органом німецького керівництва. Видавництво мало два центри: Краків і Львів, – почало свою діяльність у листопаді 1941 р. під назвою "Українське Видавництво. Краків–Львів"[32].

В окупованому німцями Львові не було свободи преси. Видавництво перебувало під пильним наглядом німецької цензури та Надзірної ради, яку очолював В.Кубійович. Німецькими спостерігачами від головного відділу пропаганди були д-р Людеман і Т.Строцік. І.Крип'якевич, характеризуючи діяльність Українського Видавництва, згадував: "Дозволили друкувати красне письменство. Не дозволили зовсім історії і політичних питань. Не дозволили суто наукових видань. Доручали друкувати різні пропагандистські видання, яких тексти не раз присилали перекладені"[33]. В.Кубійович визнавав: "На превеликий жаль, німці не дозволяли видавати наукові праці; не мав змоги друкувати їх і Крип'якевич"[34]. Доводилося працювати на майбутнє.

І.Крип'якевич свою роботу у видавництві описував так: "Як редактор я оформлював наукові видання, а саме – збірники – Франківський, археологічний, природознавчий, лісознавчий, лікарський, математичний, літопис Національного музея – але німецька цензура ні одного не допустила до друку; також виконував я поточні редакторські роботи – рецензії, консультації, коректи"[35].

Продуктивність праці видавництва, крім цензури окупаційної влади, обмежувалася нестачею паперу. Але праця видавництва заохочувалася великим попитом з боку українського населення[36]. Фінансові проблеми вирішувалися за рахунок дозволеного німецькою окупаційною владою видання шкільних підручників, що було досить прибутковою справою. Саме в цей час, в липні 1941 р., І.Крип'якевич видає популярну "Історію України"[37].

На виданнях 1941 р. позначилося втручання цензури, що відзначав сам автор у серпні 1944 р.[38] Факт підтвердження І.Крип'якевичем наявності приписок у виданні "Історії України" 1941 р. наводив також декан історичного факультету в 1946 р. В.Горбатюк на засіданні кафедр історичного факультету Львівського університету ім. І.Франка[39]. Про жорсткість

---

[32] Там само. – С.118.

[33] ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.73. – Арк.14.

[34] *Кубійович В.* Мені 85. – С.157.

[35] Архів Президії Академії Наук України. – Ф.251. – Спр.: "Личное дело академика АН УССР Крипякевича Ивана Петровича". – Арк.30.

[36] *Паньківський К.* Вказ.пр. – С.347.

[37] *Крип'якевич І.* Історія України. – Львів, 1941. – С.69.

[38] Архів Президії Академії Наук України. – Ф.251. – Спр.: "Личное дело академика АН УССР Крипякевича Ивана Петровича". – Арк.47.

[39] ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.568. – Арк.19.

німецької цензури згадував не тільки І.Крип'якевич[40], а й інші співробітники Українського Видавництва, зокрема Юрій Шевельов, який писав: "Книжкові видання сильно терпіли від німецької цензури, яка не пощадила навіть Шевченкового "Кобзаря", де зник "мудрий німець", що "картопельку садив" на Запорозькій Січі..."[41]

* * *

Навіть за важких умов окупації І.Крип'якевич продовжує займатися видавничою та науковою роботою. Згадуючи ці роки, він писав: "Поза основною роботою я продовжував наукові праці, розпочаті в Інституті історії України АН та збирав матеріали до нових тем: Галицько-Волинське князівство XIII–XIV ст., історія Холмщини; західні кордони України, історичний атлас України, листи й універсали Богдана Хмельницького"[42].

Учений прагне об'єднати зусилля історичної науки Східної та Західної України, цікавиться політичним і культурним життям окупованих східних територій, організовує обмін науковою інформацією, налагоджує особисті зв'язки між науковцями[43]. Історик навіть розробляє всеукраїнський план майбутніх історичних робіт "для Києва, провінціональних осередків, Львова, еміграції"[44]. Такий план передбачав "перелік проблем, що повинен бути обробленим у найближчих роках, і таксамо план видавництва джерел"[45]. Проект свого плану він надсилає до Києва, а також українським ученим в еміграцію (до Праги й Берліна)[46]. Разом зі своїм учнем Омеляном Пріцаком учений впорядковує бібліографічні картки з історії України й готує підручник з бібліографії історії України[47], роботу над яким розпочато наприкінці 30-х років на семінарі з історії України при НТШ[48]. У його планах головне місце продовжує займати козаччина. Історик склав реєстр листів Б.Хмельницького, сподіваючись пізніше опублікувати повне видання його листування[49]. У листі від 22 березня 1942 р. він ділиться

---

40 ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.73. – Арк.14.

41 *Шевельов Ю.* (*Шерех Юрій*). Я – мене – мені... (і довкруги): Спогади. – Харків; Нью-Йорк, 2001. – Т.1: В Україні. – С.369.

42 Архів Президії Академії Наук України. – Ф.251. – Спр.: "Личное дело академика АН УССР Крипякевича Ивана Петровича". – Арк.30.

43 Див.: *Винар Л.* Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1942 року. – С.182; *Оглоблин О.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріяли. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С.304, 306.

44 *Винар Л.* Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1941–43 років. – С.175.

45 Там само.

46 *Його ж.* Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1942 року. – С.184.

47 Там само. – С.178, 181.

48 *Домбровський О.* Семінар історії України при НТШ у тридцятих роках // УІ. – 1973. – Ч.1–2. – С.128.

49 *Винар Л.* Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1942 року. – С.178.

планами з О.Оглоблиним про підготовку видання реєстру універсалів Богдана Хмельницького. Він також розмірковує про доцільність видання реєстру всіх опублікованих документів гетьманів від Хмельницького до Розумовського[50].

У роки війни І.Крип'якевич перевидав дві популярні "Історії України" (1941 і 1942 рр.), а також готував систематичну працю з історії України: "...взявся за ширшу історію України. Для широких кол інтелігенції, в якій бажаю зайнятися головними проблемами нашого минулого"[51]. Загальну характеристику цієї праці він дає в 1943 р. в листі до О.Оглоблина: "Це не буде університетський підручник, з подрібним оглядом подій, а радше провідник для інтелігента, що хоче пізнати головні лінії нашого історичного шляху. Найбільше звертаю увагу на державу і організацію громадянства, коло цього основного хребта групую економічні, соціяльні, культурні події"[52]. В.Кубійович згадує невдалу спробу еміграції І.Крип'якевича наприкінці війни. План виїзду за кордон не був здійснений, оскільки "радянські війська просувалися на захід так швидко, що відтяли від Крип'якевича його дружину... Щоб з нею не розлучатися, Іван Петрович залишився у Львові"[53]. Рукопис "Історії України" вчений передав Володимиру Кубійовичу та Миколі Шлемкевичу з таким зауваженням: "Це моя найкраща праця – синтеза історії України. Видайте її"[54]. Книга була видана в еміграції 1949 р. як другий том "Бібліотеки українознавства" під псевдонімом Іван Холмський. Пізніше вона неодноразово видавалася в еміграції, а 1990 р. нарешті вийшла в Україні у видавництві "Світ". Про плідну роботу науковця в роки війни свідчить список праць, написаних протягом 1941–1944 рр. (подається за особовою справою історика):

"Наші дні" 1942 №8: До джерел світогляду; 1943 №1: Світогляд міщансько-козацької доби.

"Краківські вісті" 1942 №203: Нова характеристика українського світогляду; №209: Вплив історії на національний характер; №226: Чужинці про українську вдачу; № 238: Шевченко-класик; №244: Світогляд В.Антоновича; №267: Шляхами ренесансу і бароко; 1943 №10: Старий Холм; №200: До історії латинізації перемиської єпархії; №274: Пам'яті Р.Луканя.

"Дорога" 1942 №8: Авантюрист туристом; №12: В похід ідучи; 1943 №5: Про давні українські кораблі; №6: За Чорне море; №11: Старий Львів.

"Календар альманах" на 1943: З минулого Холмщини; на 1944: Галицька держава XIII–XIV ст.

"Календар" "За народ" на 1943: Давні громадські організації.

"Українська книга" т.V: Зв'язки Івана Федорова з Краковом.

---

[50] Там само. – С.180.

[51] *Винар Л.* Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1941–43 років. – С.175.

[52] *Його ж.* Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1943 року. – С.262–263.

[53] *Кубійович В.* Мені 85. – С.175.

[54] Там само.

"Холмська земля" 1943 №27, 28: З підляської старовини.

"Холмський подорожний календар" на 1944: Церкви Холмщини.

Історія України, Львів 1941

Мала історія України, Львів 1941 (декілька передруків)

(В обидвох виданнях видавці додали самочинно наприкінці уступи, з яких змістом автор не погоджується; у дальших передруках, без відома автора, додано ще нові додатки).

Львів 18 серпня 1944 р. Ів.Крип'якевич"[55].

Як секретар Наукового фонду при УЦК І.Крип'якевич організовував матеріальну допомогу інтелігенції Східної і Західної України, що залишилася без засобів для існування[56]. Згадки про ці факти підтверджуються листуванням з Олександром Оглоблиним[57].

У 1944 р. у зв'язку з підготовкою до українсько-польських переговорів у Варшаві між представниками ОУН(р) та польського уряду в Лондоні І.Крип'якевич підготував елаборат історичного змісту[58].

Учений разом з іншими науковцями вживає заходів для збереження майна наукових установ Львова. В.Кубійович зауважує: "А в той переходовий час трійка – Сімович, Полянський і Крип'якевич докладала зусиль, щоб утримати майно університету"[59]. Ця робота мала позитивні результати, бо після війни Крип'якевич міг з гідністю заявити: "Майно відділу інституту (Львівського відділу Інституту історії України АН УРСР. – *І.З.*) у приміщенні вул. Жовківська 36 збереглося в цілості, а саме: устаткування, бібліотека і канцелярійні книги; зберігся також інвентар, так що можна буде сконстантувати евентуальні дрібні втрати"[60].

Учений усвідомлював ту велику місію, яку покладала доба на науковців: "Треба нам, не оглядаючися ні на що, "орати убогу ниву", а жнива "якось то будуть"! Це історична робота, оцінять її щойно ті, що по наших трудах будуть дальше продовжувати справу, – але маю тверду надію, що ще й ми самі побачимо плоди з того насіння, що його засіваємо серед воєнної заверюхи"[61].

---

[55] Архів Президії Академії Наук України. – Ф.251. – Спр.: "Личное дело академика АН УССР Крипякевича Ивана Петровича". – Арк.47.

[56] Там само. – Арк.30.

[57] *Винар Л.* Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1942 року. – С.178, 181, 185, 186.

[58] *Дашкевич Я.* Боротьба з Грушевським та його Львівською школою за радянських часів // УІ. – 1996. – Ч.1–4. – С.126.

[59] *Кубійович В.* Мені 85. – С.159.

[60] Архів Інституту історії. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.9.

[61] *Винар Л.* Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1942 року. – С.184.

ДОКУМЕНТ

Арк. 1

Стенограма запису спогадів д-ра історичних наук, Зав. відділу інституту історії України АН УРСР у м. Львові, проф. Крипякевича Івана Петровича.

Я народився 1886 р. у м. Львові. Гімназію закінчив у Львові, університет у 1909 р. також у Львові. В 1911 р. закінчив докторат філософії з групи історичних наук. За часів Польщі працював учителем в гімназії у м. Львові*, Рогатині і Жовкві і деякий час в Познані, але більш всього в Львові.

З 1907 р. мене обрано на дійсного члена історичної секції** Наукового Товариства ім. "Шевченка"*** у Львові. З приходом радянських військ у жовтні 1939 р. мене призначено професором завідувачем кафедри історії України у Львівському Державному[4*] університеті, а від лютого 1940 р. призначено зав. відділом Інституту історії України Академії Наук у Львові. В 1940 р. був обраний депутатом народних зборів, а в 1941 р. депутатом Львівської обласної ради.

За часів німецької окупації залишався у[5*] Львові і був редактором наукових видань в Українському Видавництві. Після звільнення Львова радянськими військами працюю керівником кафедри історії України в Львівському університеті і зав. відділом інституту історії України АН УРСР у Львові.

В своїх спогадах я хотів би торкнутися трьох питань: 1) відношення німців до українського народу; 2) Українського центрального комітету; 3) справи української науки.

I

Уже в 1939 р. німці зацікавилися українською справою і намагалися тих українців, що залишалися під їх окупацією в Кракові, на
Арк. 2 Лемківщині і Холмщині, з'єднати для своїх цілей // і пропаганди. Вони дозволили українське шкільництво, гімназії, чого не дозволяли полякам. Дозволяли Українське видавництво, дали українцям свою адміністрацію по містечках[6*] і селах. Дуже багато українців дістали управу різних маєтків і промислових підприємств чи установ. Навіть був проект утворити в Кракові науковий український інститут. Частина тих українців, що виїхала до Німеччини стала райхсдойче (до цього німці силували тих, що виїхали), за дозволом німецької комісії. В 1939–41 р. німці не дозволяли писати нічого проти радянщини. Цензура цього дуже пильнувала.

---

* В оригіналі після "у м. Львові" літера "і" надрукована і перекреслена олівцем.

** В оригіналі "історичних секцій"; олівцем виправлено на "історичної секції".

*** В оригіналі "Шевченко"; олівцем виправлено на "Шевченка".

4* В оригіналі "державному"; олівцем виправлено на "Державному".

5* В оригіналі "в"; олівцем виправлено на "у".

6* В оригіналі "містеяках"; олівцем виправлено на "містечках".

Коли почалася війна з Союзом Радянських Республік в 1941 р. як мене тоді повідомили, на протязі двох або трьох тижнів німецька* преса була повна статей про Україну. Ці статті були в тому напрямі, що німці допоможуть будувати українську державу. Як ми довідалися від українців-перекладачів, що були при німецькій армії, вермахт, армія дістала інструкції (нам їх читали), де було сказано, що треба берегтися помилок з 1918 р. і, що треба намогтися приєднати український народ. Тоді також вермахт мав карти України з кордоном аж по Волгу. Вермахт дозволив пропаганду бандерівцям, які в перший день приїзду до Львова розліпили плакати з гаслами "Україна для українців". Чи це було зроблене для пропаганди, чи дійсно були у німців якісь інші наміри з початку – не знати, а в кожному разі українська націоналістична інтелігенція давала себе зловити на ці німецькі обітниці самостійности**. Про те в два чи три тижні, після початку війни, зовсім несподівано з преси зникло слово "Україна" і всі статті про Україну. Говорили, що це сталося з особистої вимоги Гітлера, який взагалі не признавав української нації, а тільки українське плем'я чи нарід, тому то вони не дозволяли вживати слова нація, а тільки слово "фольк", що означало народ-плем'я, тобто народ, який ще не став нацією.// Арк. 3

Говорили, що Гітлер був на правобережжі в Софіївці на Уманщині, що він скликав до себе представників селян, міського населення, вчителів, попів і через перекладачів вів з ними розмови. Ніби ця розмова привела до рішення, що український народ не є нацією. Дальше говорили в німецьких верхніх колах, що Гітлер заборонив якінебудь вищі школи, університети на території України, що ця заборона вийшла від нього безпосередньо, і тому, коли пізніше у м. Львові місцеві німецькі чиновники (Франк) дозволили відкрити деякі інститути, то вони не звалися інститутами, а тільки фаховими курсами, щоб закрити це перед владою і показати, що воля Гітлера була виконана.

В перший час приходу німців до Львова велику ролю*** відогравав Ганс Кох, проф. історії віденського університету, який в рр. 1918–20 був офіцером Української Галицької4* армії. Він був з походження галицький німець, знав добре українську мову. Німці його вживали для пропаганди серед української інтелігенції і він маючи багато особистих5* знайомих з війни, поширював оптимістичні вістки про українську державу, про самостійність. Пізніше він виїхав до Києва

* У тексті надруковано разом "тижнівнімецька"; розділено олівцем після "тижнів".

** В оригіналі "самостійності"; олівцем виправлено на "самостійности".

*** В оригіналі "роль"; виправлено олівцем на "ролю". У тексті помилково "зорганізлваний".

4* В оригіналі "галицької"; олівцем виправлено на "Галицької".

5* В оригіналі "осовистих"; олівцем виправлено на "особистих".

і там виконував таку саму роль, а потім був на Лівобережжі, навіть у Харкові. Він нібито пізніше зображував справу в цей спосіб, що вермахт прихильніше відноситься до українських справ, чим цивільна влада, яку очолював Еріх Кох.

Але українська інтелігенція скоро розчарувалася у німецьку прихильність, бо німці в Галичині, а особливо у Львові, від початку почали віддавати всі установи полякам. Поляки дістали всі господарські установи, харчоторги і другі. Дальше дістали в свої руки радгоспи, всю торгівлю, всі домоуправи, тобто все те, що за радянських часів український елемент опанував. Все знов перейшло до рук поляків і прийшло в такий, як було за Польщі. Німці зовсім не
Арк. 4 признавали українського характеру Галичи- // ни, а старалися нав'язати до традицій польських або німецьких. Наприклад: вулиці стали називатися німецькими назвами. Особливо вражало те, що в пресі не вільно було писати про українську націю, а тільки про народ, і що не дозволяли вищих наукових установ і не дозволяли відкривати університети і академії.

Вражало те, що влада не була одноцільною, а все відчувалися розходження між гестапо, цивільною владою (наприклад, губернатор) та військовою владою. Дуже важко було знайти в різних справах один директив. Коли* одна влада яку-небудь концесію зробила, то друга влада виступала проти. Також було розходження між Еріхом Кохом та галицьким губернатором Вехтером**, щодо того, яким способом краще опанувати українців, чи методами винищування (метод Коха), чи шляхом порозуміння з населенням (метод Вехтера). З кол[ишнього] галицького дистрикту вислано було на початку 1943 р. комісію до Райхскомісаріату*** України для скомпромітування діяльности[4*] Коха[5*]; до складу цієї[6*] комісії входив М.Іп.Лозакер. Німецька адміністрація була незвичайно продажна. Її можна було легко купити. Всі найбільш важливі справи вирішувалися на бенкетах. Особливо для німців була бажана ікра та гуска. Так, наприклад, коли арендатори аптек запросили свого шефа німця, голову аптекоуправління на бенкет, він прийшов не один, а з своєю[7*] дружиною і секретаркою, і як він побачив стіл, де було всього дуже багато, був дуже задоволений і сказав, що це все було навіть "казочне".

Голова УЦК Кубійович щороку у свята приймав у себе співробітників ген[ерал]-губ[ернатора] Франка. На таких бенкетах вирішувалися всі найважливіші справи. Міністр Франка приймав "почесні

---

* В оригіналі надруковано разом "директив Коли" (без крапки); розділено олівцем після "директив".

** Кома дописана олівцем.

*** В оригіналі "Рейхскомісаріату"; олівцем виправлено на "Райхскомісаріату".

4* В оригіналі "діяльності"; олівцем виправлено на "діяльности".

5* В оригіналі кома; олівцем замінена на крапку з комою.

6* Слово "цієї" надруковано над рядком.

7* Слово "своєю" надруковано над рядком.

подарунки" від Центрального комітету, наприклад, золотий самовар. Як треба було провести якусь книжку через українське видавництво, то перш за все треба було звернутися до урядовця-німця і пити з ним всю ніч. І тільки після цього можна було чекати згоди цього німця.// Арк. 5

II

Другим питанням є Український Центральний Комітет. Він був утворений в Кракові і з початку мав характер допоміжної установи, яка мала допомагати населенню. УЦК повинен був бути посередником між населенням і німецькою владою. Але скоро поширилися права Комітету так, що німці признали його офіційною репрезентацією "Української народної спільноти – "Vol[k]sgeinschaft"*.

Головні напрямки діяльності Комітету були: – 1) допомогова акція (соціальна опіка), тобто Комітет діставав кошти з так званого "національного податку". Кождий громадянин мав платити 1% з своїх прибутків. Кождий громадянин української народності мав обов'язок бути членом Центрального Комітету, діставав довідку, без якої не міг дістати ніякого німецького документу. Крім "нац. податку" Комітет діставав [в]ід** німецького уряду дотацію на допомогу незаможного населення, а також продукти. Наприклад, в 1943 р. Комітет дістав більший приділ масла так, що зміг обд[і]лити*** ним всіх своїх членів. 2) До функції Комітету входило право організовувати спілки: учителів, наукових співробітників, купців, письменників, мистців, інженерів. Були також якісь ро[б]ітничі спілки4*. Поза комітетом не вільно було засновувати ніяких організацій. Кожна організація мусіла мати зв'язок з Комітетом. В завдання цих спілок входили організації фахівців даної ділянки. Це були замкнені корпорації, які охоплювали всіх занятих в даному фаху (наприклад, купці, правники та інш.). Вони дбали про поліпшення матеріальних справ своєї групи, а також про підвищення кваліфікації шляхом лекцій, доповідей і націлювали роботу спілок на поширювання їх впливу на цю ділянку роботи; наприклад, купці дбали про захоплення ринку, науковці про піднесення українсько[ї]5* науки і т.д. На чолі спілок стояли: 1) спілка наукових робітників – голова проф. Перхорович (політехнічний інститут);

2) спілка письменників – Лужницький;

3) спілка мистців – Іванець;

4) спілка правників – Вачків Іван;// Арк. 6

5) спілка вчителів6* Северин Левицький;

6) спілка інженерів і інші спілки.

---

* Слово "Volnsgeinschaft" дописано олівцем (помилк.).

** У тексті "ыід".

*** У тексті "обдйлили".

4* У тексті "роюітничі".

5* У тексті літера "ї" не помістилась в кінці рядка.

6* В оригіналі "учителів"; олівцем виправлено на "вчителів".

Третя ділянка діяльності Центрального комітету була культурно-освітна.

Центральний комітет мав деякий вплив на шкільництво, а саме міг подати кандидатів на інспекторів, директорів, вчителів; організував різні курси, деякі школи, наприклад театральні студії; бурси*. Інститут народної творчості зорганізований** замість існувавшого в минулому товариства "Просвіта", бо німці не дозволили назви "Просвіта"; на місце читалень "Просвіта" зорганізовано Українське освітнє товариство (УОТ).

УЦК займалося організацією хорів, драматичних і музичних гуртків. Вся культурна діяльність охоплювалася Інститутом Народної творчості. З УЦК було зв'язане Українське видавництво в такий спосіб, що головою надзірної*** Ради був Кубійович В.

Четвертий пункт діяльності Комітету є деякий вплив на організацію низової адміністрації по селах і містечках. Подавали кандидатів на війтів, солтисів, бургомістрів, організовували курси по підвищенню знань цих категорій урядовців.

Врешті п'ятий пункт діяльності Комітету була інтервенція перед німецькою владою в справі установ і цілої української спільності. 1) Були такі справи, наприклад, коли брали масово населення до Німеччини, хапали по вулицях, то Кубійович йшов до губернатора і домовлявся, щоб цього не робили в такий неорганізований спосіб. 2) Коли німці по селах їздили і розстрілювали селян, то деколи можна було затримати. 3) В справі харчування населення можна було домовитися про деякі збільшення харчів.

Галицький губернатор Вехтер був австрійський німець і тому з ним значно легше було порозумітися, ніж з берлінським німцем.

Треба сказати, що Комітет мав свої окружні комітети і делагатури, які провадили ту саму програму, що і Центральний Комітет. Апарат УЦК будувався по територіальному принципу за структурою,//
Арк. 7 прийнятою в Дистрикті4*. Найсильнішими організаціями УЦК були організації в Станиславові, Тернополі, Коломиї, Стриї, Перемишлі і Криниці. На роботу УЦК і його проводу до 1941 р. мали вплив мельниківці, а пізніше тут не було такої групи, а були поодинокі особи, які впливали на роботу УЦК. Зокрема особи, що очолювали великі установи, так, наприклад: в Маслосоюзі – Палій, в Центросоюзі – Павликовський, в Хліборобській Палаті – Храпливий Євген.

Керівництво роботою УЦК здійснював Кубійович, який добирав сам всіх своїх співробітників, як в центрі, так і в окружних комітетах.

Колегіальне управління роботою УЦК було відсутнє. Голова УЦК та його заступник був затверджений німецькою владою.

---

* Вгорі олівцем дописано знак питання над літерою "б".

** У тексті помилково "зорганізлваний".

*** В оригіналі "надвірної"; олівцем виправлено на "надзірної".

4* В оригіналі "дистрикті"; олівцем виправлено на "Дистрикті".

Кубійовича я знаю з 1930 р. Він приїздив до Львова на збори Наукового товариства. Багато промовлював про реформи Наукового* товариства. Мав багато раціональних думок. Хотів змодернізувати Наукове товариство. Познайомився я з ним ближче на одній екскурсії на Холмщині, куди ми ходили пішки; це було тоді, коли поляки руйнували церкви на Холмщині. Кубійович ніс цілий мішок літератури на плечах, яку роздавав місцевому населенню, тоді він виявився мені дуже ідейною людиною, але дуже романтичною.

Походив він з Лемківщини, що відчувається із його мови** (вони мають інший акцент). Він був у галицькій армії (так мені здається, але це треба перевірити); закінчив університет у Кракові там став доцентом географії. Його спеціальність – демографія. В 1936–38 рр. він видав*** географічний атлас України і тоді за допомогою картографа Кулицького нарисував 20 стінних карт України і взяв їх на виставку до Берліна. Бував він в Будапешті, Софії і читав там лекції про Україну. В Берліні його добре знали, можливо він учився на котромусь з університетів Німеччин[и]4*, але точно цього не знаю.

Як учений він є спеціалістом тільки в демографії. Економічна // **Арк. 8** географія це його слабша сторона. Він дуже палкий науковець. Наука для нього, це все. Він почував себе нещасливим тому, що мусів стати організатором. Як науковець він не мав широких поглядів, порівнюючи з Юрієм Івановичем Полянським.

Головою Центрального комітету у Кракові він став в 1939 чи в 1940 р., припадково, як одинока людина, що була відома на краківському терені. Там був другий контр-кандидат якого дехто вважав кращим головою. Не маючи політичної освіти і політичного досвіду Кубійович піддався спочатку під вплив мельниківців, а потім під вплив різних випадкових людей. Так, наприклад, Глібовецький – публіцист-католик. Пізніше на його мав деякий вплив Юрій Іванович Полянський. Вони були приятелі. Деякий вплив на нього мав Шле[м]кевич5*, головний редактор Українського видавництва та Дмитро Паліїв, який був головою "фронту національної єдності"6*.

Кубійович є людина надзвичайно роботяща. Цілий день відбував він конференції з різними референтами, які мали свої ділянки, з головами окружних делегатур Комітету. Під вечір він бував дуже втомлений і часто засипав на засіданнях. Кубійович є людина дуже порядна щодо грошових справ. Він ніколи не привластив громадських грошей. Жив він дуже аскетично, скромно, не пив. До Радянського Союзу відносився з ненавістю, але чому саме і як, то тяжко

* У тексті помилково "наукового".
** У тексті надруковано разом "йогомови".
*** У тексті "вінвидав" разом.
4* У тексті неправильно виправлено з "Німеччини" на "Німеччині".
5* У тексті "Шленкевич".
6* У тексті лапки лише після слова "єдності".

було збагнути. До німців відносився спочатку дуже прихильно, очевидно тому, що він був в зв'язках з визначними німецькими вченими, між якими було багато гарних типів. Дуже ненавидів поляків тому, що походив з Лемківщини, де була весь час загострена боротьба між поляками і українцями. Мав багато неприємностей з боку польських професорів в Кракові. Його перед самою війною позбавили доцентури тому, що він їздив за кордон з мапами України. Кубійович був людиною амбітною, владолюбцем, не любив поруч себе терпіти когось іншого. Через те з Паньківським були у нього розходження.

Арк. 9 Кубійович це людина завзята, холодна, він не вміє визивати до* // себе симпатії. Свою працю він вміє дуже добре розкласти. Перед кожною конференцією мав програму позначену на пункти. Коли хто-небудь промовляв, то він тоді нотував собі хід думок. Промови його і доповіді були всі добре сконструйовані, логічні, але він не вмів захопити широкої маси, не вмів опанувати слухачами.

Політичний авторитет серед колишніх партійних політиків мав він невеликий, тому що всі відчували, що він не має політичного досвіду, що не брав участі в політичному і партійному житті перед 1939 р. Щодо різних дрібних справ, то він провадив їх добре. В вузькому колі людей він міг знайти вплив і провести якусь справу. Деякі промови йому виробляли співробітники. Часом відчувалося, що то не його мова. Він мав значний авторитет серед німців. Вмів з ними говорити тому, що він мав холодну німецьку вдачу і з своїм типом наближався до німця, і тому часто проводив свої бажання. Але відчувалося, що німці вважали, що він занадто виріс, і в деяких справах [не]** дозволяли Кубійовичу промовляти і наказували цю справу провадити Паньківському. Кубійович про це знав. Кубійович був прихильником авторитарного устрою. Кубійович мав надію, що коли б німці пішли на Наддніпрянщину, то він добуде й*** там таку саму роль, яку мав в Галичині. Але про це він думав тільки в 1941 р., бо в цьому році осінню він їздив до Києва з Паньківським, але вернувся розчарований, що німці не виявляють ніякої охоти будувати українську державу, і що українське громадянство його зустріло дуже холодно. Коли Кубійович розпочинав свою діяльність в Кракові, тоді німці дуже щедро давали всякі обіцянки українській інтелігенції, всякі посади і т.п. Він наївно надіявся, що німці збудують самостійну українську державу. Пізніше він розчарувався щораз більше до німців,

Арк. 10 але не бачив для себе ніякого виходу. Йому, // наприклад, дораджували, щоб він ввійшов в стосунки і зв'язки з американцями і англійцями, але він заявляв, що не може зійти з свого шляху. Він передбачав, що йому прийдеться виїхати до Америки в еміграцію.

Це була свого роду трагічність, що його карти зовсім безнадійні.

---

* На наступній сторінці помилково повторюється "до".

** У тексті помилково "до дозволяли".

*** "й" дописано олівцем над рядком.

Кость Костьович Паньківський – син відомого в Галичині економіка-оператора*; йому є до 50 років. Він адвокат, належав до радикальної партії за Польщі перед 1939 р., але не був [д]уже** діяльним членом. Пізніше Полянський хотів його зробити своїм заступником в Міській Раді, але він відмовився, а потім його визначили на заступника Кубійовича для Галицького дистрикту. Він інший тип, як Кубійович – дуже сердечний в розмовах, з сатиричним гумором так, що не раз важко було знати, чи говорить він серйозно, чи насміхом трактує якусь справу. Він добрий промовець, критично відносився до німецької політики Кубійовича, але сам часто мав розмови з німцями в різних справах, що торкалися Центрального Комітету. З Кубійовичем не міг погодитися, між ними все відчувалися персональні розходження. Він був політично більш гнучкий, як Кубійович, не був таким догматистом, більш реально брав всякі політичні справи і явища. У своїй веселій фразеології називав Кубійовича Цісарем. Авторитету, особливо в Округжних*** комітетах мав далеко більше як Кубійович, умів обходитися з людьми і єднати їх на свій бік. Крім офіційних директив, давав також нераз інтимні, протилежні настанови.

Діяльність Українського центрального комітету не можна вважати одноцілою, тут перехрещуються два стремління. З одного боку, німці створили комітет на те, щоб легше їм було управляти українським населенням і експлуатувати його для своїх цілей, а особливо для фронту. Центральний комітет мусів своєю організацією допомагати німцям в організації контингентів хліба, в доставлюванні людей до Німеччини на роботу, при організації так // званої "Служби Батьківщини", а фактично це була служба шляхова "Baudienst"4* і врешті також на утворення галицької дивізії. **Арк. 11**

З другого боку, українська громадськість бажала використати комітет для своєї власної організації так, щоб схоронити себе перед знищенням, до якого ішли німці. Тому особливо окружні комітети намагалися тільки про око (для виду) виконувати все те, чого жадали німці, а головне своє завдання бачили в тому, щоб організувати освіту, школи, всякі господарські організації, щоб тим способом протиставитись німецькому наступові.

Комітет не був одноцільною організацією і деколи приходили до розходжень між п[р]оводом5* або самим Кубійовичем, та діячами з провінції, які закидали Кубійовичеві, що він задалеко йде у своїй співпраці з німцями. Особливо невдоволення вийшло при утворенні галицької дивізії, яку більшість інтелігенції вважали несвоєчасною, тому що були всі вигляди, що Німеччина скоро заломиться і україн-

---

* Над словом "економіка" олівцем знак питання.

** У тексті помилково "буже".

*** В оригіналі "окружних"; ручкою виправлено на "Окружних".

4* У тексті олівцем дописано "Baudienst".

5* У тексті "пооводом".

ський народ зустрінеться з закидами, що він допомагав німецькій армії. Деякі групи обороняли утворення дивізії тим, що Україні збройна сила потрібна якраз на випадок заломання Німеччини, головно, щоб обороняти західноукраїнське населення перед наступом Польщі. Деякі уявляли собі навіть, що одночасно з Німеччиною розіб'ється також Радянський Союз, і що тоді галицька дивізія може стати основою на творення державної влади.

Всетаки утворення дивізії йшло шляхом насильства, як обов'язковий набір. В деяких районах крейскомісари наказували обов'язкові мобілізації населення певних років. Коли оцінюва[т]и* ці два напрямки, що були в організації Центрального комітету, один офіційний, а другий громадський, то все ж** таки треба сказати, що ці успіхи, які добув комітет організацією українського культурного життя не рівноважиться з цими шкодами, які принесла політика проводу комітету, а саме, що допомагала німцям*** довше4*

Арк. 12 утриматися на українських землях.//

III

Гітлер і гітлеризм ясно і недвозначно стреміли до знищення культури української і всіх слов'янських народів і передусім не дозволяли на те, щоб трималися або зорганізовувалися центри, які продукують культуру і творять інтелігенцію. Так само в Галичині німці намагалися знищити українську культуру, але Центральний Комітет всетаки в дечому цей наступ затримував. У березні 1941 р.5* до Львову приїхав президент відділу науки при генеральному губернаторі Вацке разом з Гансом Кохом. Вони скликали професорів Львівського університету на нараду. Там говорили щось про прихильність Німеччини до культури, але остаточно Вацке заявив, що і університет і інститути Академії наук і бібліотека мають бути закриті і назначив для всіх установ комісарські управи.

В університеті комісаром був Сімович. В Академії наук учитель гімназії Кисілевський.

Центральний комітет намагався протиставити цій німецькій політиці і Кубійович вислав цілу масу меморіалів для захисту різних установ. Кубійович проявляв велике зрозуміння для української науки. У нього часто відбувались наради в наукових справах, в яких брали участь Сімович, Полянський, Панчишин, Перхорович, а також представники інших інститутів. Повелося Кубійовичу добувати те,

---

* У тексті "оцінювали".

** "ж" дописано олівцем над рядком.

*** Літера "м" дописана олівцем (не помістилась в рядок).

4* У тексті "довже"; олівцем виправлено на "довше".

5* У тексті подається помилкова дата, адже у березні 1941 р. Львів ще був радянським.

що німці погодилися відкривати: інститути медичний, ветеринарний, фармацевтичний, лісовий, політехнічний, сільськогосподарський, але не дозволено їх називати інститутами тому, що така була воля Гітлера, а звали їх тільки[*] фаховими курсами. Викладання йшло німецькою мовою. Курси не мали права видавати дипломів, а тільки посвідки. Працювали ці курси систематично[**]. Більшість професорів курсів не знала німецької мови і тому свої лекції тільки починали кількома фразами по-німецьки, дальше викладали по-українськи, або по-польськи і знову кінчали німецькою фразою. Найкраще був організований медичний інститут д-ром Панчишиним. Він притягнув багато українських наукових // сил. Деякі професори були з Харкова, Арк. 13
Києва. Велика кількість студентів була українці, тому проти Панчишина стали виступати польські націоналісти, він діставав погрози, що його навіть уб'ють. Були також організовані фахові юри[д]ичні[***] курси. Організація їх попала в руки професорів-поляків і фольксдойче, але генерал-губернатор не дозволив відкрити ці курси тому, що вони могли давати слухачам політичну освіту. Також Кубійович не міг добитися історично-філологічного відділу чи факультету, який був потрібний практично для середніх шкіл, щоб придбати більше вчителів. Не вдалось також утворити наукового інституту. Ще в 1940 р. Кубійович в Кракові дістав згоду генерал-губернатора на такий науково-дослідчий інститут, в якому мали бути кафедри історії, археології, письменства, мови, економіки, українського права і інше. Але в Кракові не організовано цього інституту, нібито тому, що на перешкоді стала війна з Союзом. Пізніше в 1942 р. Кубійович добув дозвіл генерал-губернатора на утворення так званого Інституту ім. Шевченка на базі інститутів Академії наук у Львові з українознавчими кафедрами. Але в цьому противоставилося берлінське гестапо і не дозволило відкривати інституту, а навіть конфіскувало урядовий дневник розпоряджень в генерал-губернаторстві, в якому був цей декрет.

Німецька[4*] цензура не дозволяла ніяких наукових видавництв.

Я був редактором наукових видань в Українському Видавництві. Підготував до друку збірник Франка, археологічний збірник, природознавчий, дещо з економіки, лікарський збірник, але цензура ні на один цей збірник не дала дозволу так, що з наукових книжок вийшла тільки книжка "Княжий Галич" – Пастернака, і то завдяки особистим знайомствам автора. // Арк. 14

В Українському видавництві були відділи шкільних підручників, які вів Храпливий Зенон, та відділ красної літератури, яку вів Гординський, дитячі видання, відділ фахових видань. Журнали

---

[*] Літера "т" дописана в тексті олівцем.

[**] У тексті "сиетематично"; олівцем виправлено на "систематично".

[***] У тексті невірно "юриличні".

[4*] У тексті "а" дописано олівцем.

"Наші дні", літературного змісту, "Дорога" для молоді і "Юні друзі" для молодшого віку. Формально до українського видавництва належали "Краківські вісті", але фактично вони видавалися у Кракові і мали* окрему редакцію. Головним редактором в Кракові був проф. Іван Зелінський, який не мав великого впливу, як людина м'яка.

У Львові головним редактором був Шлемкевич, спеціаліст по філософії, який був в свій час у Відні, Парижі. Людина освічена. Видавництво мусіло вести боротьбу з цензурою. Цензорами були часто півграмотні фольксдойче чи німкені, які дуже довго тримали рукописи і чіплялись до всяких дрібничок.

Від часу до часу треба було на бенкетах добувати дозвіл на видання. Дозволили друкувати красне письменство. Не дозволили зовсім історії і політичних питань. Не дозволили** суто наукових видань. Доручали друкувати різні пропагандистські видання, яких тексти нераз присилали перекладені.

Видавництво організувало двічі чи тричі літературні конкурси, на які прийшло багато інтересних творів.

Тираж був невеликий***, залежно від паперу; його давав німецький відділ пропаганди. Треба було умовлятися. Приблизно тираж був до 2.000 не більше. Видавництво мало великі прибутки але по німецькому закону, при кінці року весь прибуток чи якийсь великий процент ішов на державу. Щоб державі не дати цього, видавництво робило багато фіктивних умов, з метою допомогти вченим чи письменникам в їх житті.

Вів бесіду вчений секретар Комісії історії Вітчизняної війни, кандидат суспільних наук, старший науковий співробітник Інституту Економіки АН УРСР Д.В.Гак.

Стенографувала: Г.В.Шестопалова – референт Президії АН УРСР.

Львів 16 і 19.IX.1944. Ів.Крип'якевич.

ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.73. – Арк.1–14 (перший примірник правленого машинопису, завірений підписом І.Крип'якевича).

---

* У тексті "м" дописано олівцем.

** Олівцем кома справлена на крапку, а "н" на "Н".

*** "Не" додруковано над рядком.

6

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Віктор БРЕХУНЕНКО *(Київ)*

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ СНІД (СИНДРОМ НАУКОВОГО ІМУНОДЕФІЦИТУ)[1]

Якось довелося почути вислів, автору якого не відмовиш ані в спостережливості, ані в дотепності: "Українська історична наука розвивається нині від ювілею до ювілею". Справді ж бо, якщо уважно придивитися до обставин появи багатьох книг та збірників наукових праць, важко не помітити ювілейного відсвіту. На жаль, за умов теперішнього хронічного жебрацтва української науки здебільшого лише наближення якоїсь круглої дати віщує можливе розчепірення державного чи приватного гаманця, від чого дещиця перепадає й на видавничу справу. Мимоволі задумаєшся, якби не ювілеї, скількам авторам чи упорядникам не вдалося б нашкребти грошей для оприлюднення свого дітища. Так що за іронією долі багато разів висміяна затята схильність "сильних світу цього" до бучних святкувань з приводу і без, успадкована ними зі свого недавнього минулого, стала нині помітним чинником розвитку історичної науки.

І воно все б нічого, але зворотній бік медалі в таких випадках часто буває не таким привабливим як лицьовий, особливо ж якщо й увесь виріб зроблено не з благородного металу. Прикладів, коли ювілеї натхненниками їхнього відзначення висмоктувалися буквально з пальця, аби тільки в такий спосіб отримати жадані економічні чи політичні дивіденди, можна навести чимало. "Науковий" супровід таких заходів теж відомий: пересмикування фактів, замовчування, надання наукоподібності звичайнісінькому окозамилюванню. А коли чинником ювілейної гарячки стає ще й малоросійство, яким, на жаль, продовжує хворіти більшість українських посадовців, чекай ще й самоїдства та неабиякого цинізму.

Подібні аналогії навіює святкування так званого 225-річчя міста Дніпропетровська, яке Україна пережила торік. Міську владу не зупинили ні негативний експертний висновок провідних українських наукових інституцій історичного профілю, ні протести необтяжених комплексом меншовартості громадян ні, врешті, апеляції до здорового глузду. Бо ж де це ще на білому світі бачено, щоб "батьки міста" соромилися науково

---

[1] Дніпропетровськ: Віхи історії / Під ред. А.Г.Болебруха. – Дніпропетровськ: Грані, 2001. – 256 с.

обґрунтованої і майже на півтора століття давнішої дати заснування свого рідного міста й уперто протягували пізнішу, але "благонадійну" з пункту бачення сусідньої держави, до всього – колишньої метрополії. Владці затялися і з порога відкидали будь-які аргументи. А коли крити суто наукові докази фальшивості ювілею було нічим, на світ божий з'явилося таке "переконливе" обґрунтування, яке, мабуть, здатне зродитися в головах тільки наших вихованих у "королівстві кривих дзеркал" посадовців: святкування ювілею вже не відмінити, бо воно, бачите, прописане в загальнодержавному плані урочистих заходів на 2001 р.

Тоді ж таки у 2001 р. побачило світ і чергове дослідження, присвячене історичному минулому та сьогоденню Дніпропетровська. Слід гадати, дніпропетровські історики прагнули сповна використати підхожу нагоду і цілком слушно. Наявні "історії міста" вже не можуть задовольнити ні пересічного читача, ні науковця. Поява свіжої, концептуально закроєної, до того ж науково-популярної книги з історії міста була б явно на часі. Але "музика", яку потребували ініціатори притягнутого за вуха ювілею, сіяла сумніви: чи зуміють упорядники книги не зрушити з ґрунту науковості, чи в гонитві за прихильністю влади пустяться берега й долучать свій голос до строкатого хору прибічників затії, фальшивість звучання якого не міг не зауважити і той, кому, як кажуть у народі, ведмідь наступив на обидва вуха, навіть коли той ведмідь російський?

Жанр науково-популярної книги, як відомо, дуже специфічний і вимагає від автора чи авторів неабиякого хисту. Наукової вивіреності тексту тут замало. Мусить бути ще й легкість та захопливість викладу, щоб від книги не занудило пересічного читача, не обтяженого пізнаннями в ділянці інструментарію історичної науки. У такій книзі важливо усе – від назви й стилю до художнього оформлення оправи, форзаців, підбору ілюстрацій, світлин і навіть паперу.

Зовні рецензована книга справляє гарне враження. Якісний папір, вишукана оправа, кольорові вклейки, зі смаком підібрані ілюстрації до тексту – усе це не може не милувати око. Та вже знайомство з ілюстративним оформленням оправи значно охолоджує оптимізм: з восьми вміщених на ній світлин, які, очевидно, мали відбивати ключові віхи розвитку Дніпропетровська, чомусь відсутня та, яка б символізувала козацьке минуле. Далебі упорядникам куди важливішим здався будинок міської ради, аніж святині справжніх засновників міста – козаків. Програли останні й у транспортній сфері. Їхні коні та човни не витримали конкуренції з вагоном метрополітену, який, мабуть, покликаний уособлювати сьогодення (ніби відсутні показовіші ознаки). Тоді годилося б поруч помістити ще й чадні маршрутки як основний теперішній засіб пересування громадян. Заодно не так випукло виглядав би внесок у розвиток міста колись розхвалюваного на всі заставки (у тому числі й замовниками цієї книги), а згодом підданого остракізму недавнього керівника області П.Лазаренка, з ініціативи якого, хай би там що, але була нарешті добудована перша гілка багатостраждальної дніпропетровської підземки.

Підсилюють недобре передчуття й форзаци. Перший, що сигналізує про початкові етапи історії міста, знову ж таки позбавлений козацького сліду. Задній – виконано в до болю знайомому виробничо-номенклатурному стилі.

Проте, сповідуючи "принцип доброзичливості" та ще й маючи певний сентимент до "alma mater" (Дніпропетровського університету), завдяки фахівцям з якої і був урухомлений проект, не терпілося хутчіш прислухатися до слушного і вчасного нагадування В.Лісового відносно того, що треба "стлумачити сказане автором якнайсприятливіше для нього, а не навпаки"[2]. Під таким кутом зору, м'яко кажучи, невідповідність змісту оправи та форзаців назві книги може бути пояснена не далекосяжністю планів упорядників, а, скажімо, браком якісного ілюстративного матеріалу з козацьких часів, безпосередньо зав'язаного на історії міста. До того ж реалії книговидання нині, на жаль, такі, що автори нарисів не завжди знають, у якому саме зовнішньому вигляді постане їхнє спільне дітище, а позанаукові обставини бува змушують не гаяти дорогоцінного часу на дизайн. Врешті, і "Зміст" унаочнює принциповий задум – віддзеркалити в книзі історію міста від найдавніших часів. І це не могло не тішити.

Отож з наміром покращити позиції упорядників добираюся до передмови, укладеної, судячи з підпису, міським головою І.Куліченком. Уже сам її претензійний заголовок "Нова наукова історія міста", точніше оцей приємний для ока визначник "наукова", налаштовує на мажорну хвилю, а зміст перших абзаців узагалі викликає непідробний оптимізм. Тут тобі і вказівка на прагнення упорядників до "всебічного вивчення опублікованих документів, наукової літератури, усних переказів, а також архівних матеріалів" (с.3), до врахування надбань "сучасної зарубіжної і вітчизняної історіографії" (с.3), і як вислід таких цілком слушних настанов – бажання авторського колективу "подати незаідеологізований, об'єктивний нарис історії, яка своїм корінням сягає козацьких часів" (sic!). А головне, що книга презентується читачеві як "спроба запропонувати **нове бачення** (тут і далі підкреслення наше. – *В.Б.*) історії міста" (с.3). І заявка ця з огляду на дух і букву попередніх цілісних "історій міста" – ключова.

Після таких запевнень кожен доброзичливий читач негайно заходиться нищити в собі усілякі сумніви, картаючи себе за надмірну прискіпливість до оправи та форзаців. Та ба, тут таки в "Передмові" око виокремлює прозорий натяк на 225-річчя (!) Дніпропетровська: "Дніпропетровськ займає значне місце у вітчизняній післявоєнній історії, відіграє таку роль, про яку 225 років тому могли тільки мріяти його засновники та будівники" (с.3).

Час, однак, уже перейти до розгляду власне історичних нарисів. Перший з них *"Наш край з давніх часів до XV ст."* написаний дуже кваліфіковано. Редколегія тут явно не помилилася з вибором автора. Професор

---

[2] *Лісовий В.* Дискусія як спілкування в контексті "проблемного поля" // Український гуманітарний огляд. – К., 2001. – С.10.

І.Ковальова є справді визначним спеціалістом у своїй ділянці. Глибоке знання епохи, особиста причетність до археологічних розкопок, обробки, ідентифікації та аналізу більшості археологічних старожитностей, віднайдених на території міста та його околиць, дозволило авторці з максимально можливою на сьогодні повнотою відтінити особливості буття первісної людини в Дніпровському Надпорожжі. Укладеному нею нарисові притаманні внутрішня логіка, концептуальна осмисленість, наукова охайність викладу. Важливо й те, що археологічний матеріал, назагал складний для пересічного читача, невтаємниченого в специфіку археології, подано в доступному для такого читача вигляді, проте аж ніяк не за рахунок зниження науковості. Без перебільшень та надмірних підтягувань, але й без самоїдства виписані в розділі києво-руська доба, а також "темні" XIII–XIV ст. Можна було ще хіба наголосити на існуванні генетичного зв'язку між соціальними практиками бродників та козацьким трибом життя. Це рельєфніше уявило б органічний зв'язок між княжим періодом і козацькими часами в історії краю. Взагалі, наявність розглянутого нарису в книзі вигідно відрізняє її від попередників, надаючи цілісності й довершеності.

Доволі вдалим видався і другий розділ книги – *"Степовий кордон України (XV–XVIII ст.)"*. Його автору І.Стороженкові поталанило зберегти розумний баланс між виписуванням загального козацького тла й увиразненням ролі українських козаків саме в залюдненні та господарському освоєнні Надпорожжя. На широкому джерельному матеріалі добре показано, що вже в XVI ст., не кажучи про пізніші часи, "пустельність" та нічийність краю була тільки видимістю. Українські козаки торують сюди шлях уже в першій половині XVI ст., а з появою запорозьких січей ця територія остаточно устійнюється як козацька. Годилося б тільки чіткіше відтінити господарську складову діяльності козаків у XVI – першій половині XVII ст. Навіть відомі на сьогодні джерела дозволяють описати цей сюжет детальніше. Зокрема, варто було використати люстрації українських прикордонних замків 1552 р., свідчення Е.Лясоти, С.Зборовського, Г.-Л.Боплана.

Дуже важливо, що І.Стороженко розглядає процес закозачення Запорожжя крізь призму проблеми східної ділянки Великого Кордону між європейським та азійським світами. Цілком слушно автор відходить від однобічного чорно-білого зображення цивілізаційної ситуації на цьому неспокійному перехресті між Сходом і Заходом. Співіснування, взаємовпливи, множинність соціальних практик та контактів невоєнного характеру, баланс воєнних конфліктів – таким пластичним і ємним виглядає, за І.Стороженком, зміст життя на Великому Кордоні.

Фокусом уваги автора стала – і цілком заслужено – фортеця Кодак. Сюжет про твердиню вийшов об'ємним, змістовним і став, по суті, фаховою квінтесенцією напрацювань попередників – А.Чоловського, М.Дубецького, М.Антонова, А.Перналя, Ю.Мицика. Оптимально використано й комплекс відомих на сьогодні джерел щодо виникнення обабіч Кодака козацьких

поселень в XVII – середині XVIII ст. Кількість останніх, їхня локалізація, спрямованість на господарське освоєння прилеглих територій руйнують донедавна старанно навіювані переконання про "пустельність" краю аж до останньої чверті XVIII ст. – доби активізації в регіоні російських чинників. У читача практично не залишається сумнівів стосовно щораз більшої інтенсивності тутешнього життя в козацькі часи, а також у видатній ролі запорожців у загосподаренні краю. Як свідчать новітні дослідження, не безлюддя й незайманість природи застали тут так звані "російські культуртрегери", а добре впорядковані, розумно осаджені козацькі села й хутори[3]. Так що Г.Потьомкіну не було ніякої потреби нашвидкуруч будувати обабіч доріг, якими їхала на південь Катерина II, бутафорські садиби, а більшість майбутніх міст краю, заснування котрих так полюбляли заносити до заслуг російських чинників, насправді виросли з козацьких поселень.

Зміст розлогих сюжетів про козацькі досягнення в ділянці залюднення та загосподарення Надпорожжя, а особливо дух і буква оповіді, пов'язаної з фортецею Кодак та сфокусованих на неї козацьких поселень, давав авторові розділу всі підстави для генерального, як на рецензовану книгу, висновку: від закладення фортеці Кодак (1635) слід вести відлік історії нинішнього Дніпропетровська. Однак такому органічному судженню з'явитися на сторінках книги не судилося, і не з вини І.Стороженка. Як видно з тексту наступного розділу, принципова позиція редколегії та замовників проекту була зовсім іншою. Йшлося про "наукове обґрунтування" торішніх ювілейних заходів, себто про реанімацію версії стосовно заснування Катеринослава-Дніпропетровська російськими чинниками. Завдання не з легких, коли взяти до уваги свідчення, що їх подають джерела. Тут хоч-не-хоч доводилося наступати на горло власній пісні (якщо, звичайно, вона є) і виставляти себе перед колегами по цеху у, м'яко кажучи, непривабливому вигляді, бо ж було не обійтися без вимушеного застосування таких "найновіших наукових методів", як довільне сепарування джерельної інформації, пересмикування фактів, замовчування тих із них, які не вписувалися в наперед задану схему. Неминучими ставали хисткість аргументації, подвійні стандарти, ігнорування внеску в розвиток краю запорозького козацтва, штучне непомічення козацької спадщини тощо.

Неоковирністю віє вже від самої назви третього розділу – *"Губернське місто (1776–1880 рр.)"* (автор М.Кавун). По-перше, і після 1880 р. Катеринослав залишався губернським містом. А по-друге, якраз між 1776 і 1880 рр. адміністративний статус міста не був сталим. У 1783–1797 рр. воно виконувало функцію центру Катеринославського намісництва. Врешті, строго кажучи, до 1783 р. губернським містом Катеринослав лише рахувався. Усі відповідні судові й адміністративні установи розміщувалися в Кременчуку. На нове місце вони переїхали в 1789 р. уже як намісницькі структури, на чому в тексті слушно наголошує й сам автор (с.56). Утім, з

[3] Див.: *Бойко А.В.* "Потьомкінські села" – вигадка і реальність // Україна: Наука і культура. Щорічник. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 202–205.

огляду на проголошений курс на доброзичливе ставлення до написаного, зазначені похибки можна було б списати на звичайнісінький недогляд, якби про куди серйознішу їхню природу не сигналізували авторські підходи до знакового питання розділу – витлумачення ролі в історії Катеринослава 70–90-х років XVIII ст.

Позиція автора тут зводиться до трьох ключових моментів: 1) Катеринослав постав на власному пні як продукт виключно зусиль катерининських вельмож і самої імператриці; 2) козацькі поселення – містечка Старий та Новий Кодак, слобода Половиця – не мають до появи власне міста ніякого відношення, як і козаки взагалі; це цілком осібна сторінка історії краю; 3) заснування Катеринослава слід віднести до 1776 р.

Версію автора, а відповідно й редколегії книги, новою не назвеш. Неодноразово використовувана й раніше вона за свою упередженість та недолугість вже зазнавала аргументованої критики[4]. Так само каменя на камені не залишено й від самої російськоцентричної візії заснування Катеринослава. Однак поява чергового рецидиву відвертого глуму з історичної науки змушує ще раз предметно зупинитися на проблемі, а заодно й відтінити особливості словесного плетива автора розділу.

Для початку зазначу, що датувати виникнення населених пунктів з давньою історією справа невдячна. Рідко коли історик може оперувати незаперечною джерельною інформацією. Найчастіше доводиться користуватися археологічним матеріалом, дотичними або опосередкованими згадками в літописах, хроніках, мемуарах, документальних джерелах, а то й легендами, історичними піснями тощо. Навіть якщо пощастить віднайти нормативний акт, який давав право на осадження населеного пункту, не завжди є певність, що й саме дійство розпочалося того ж таки року. А відтак у більшості випадків приймається приблизна дата заснування задавнених у глибину віків поселень. Уведення ж до наукового вжитку нових джерел може відчутно скоригувати попередні уявлення.

Зумовлена станом реальної джерельної бази розмитість критеріїв датування населених пунктів, множинність підставових чинників, які можуть братися до уваги, – усе це вимагає від дослідника бути дуже обережним і діяти за принципом: ліпше зайвий раз дмухнути на холодну воду, аніж обпектися на молоці. Та не завжди так буває. Історіографічна традиція знає чимало випадків, коли гору брали якраз позанаукові фактори. Магістральним напрямком тут є штучне "омолодження" міст чи сіл, зумовлене гіпертрофованим патріотизмом та амбітністю. Зустрічаються й зворотні ситуації. Кумедність їх у тому, що нібито не помічаються докази давнішого існування населеного пункту, а за точку "справжнього" відліку береться куди пізніша подія. Така перевернута логіка найчастіше застосовується тоді, коли силкуються будь-що довести пріоритетність імперських чинників у залюдненні й заселенні того чи іншого краю. Мета

---

[4] Див., наприклад: *Мицик Ю.А.* Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. – Дніпропетровськ, 1997. – С.128–153.

подібних "наукових пошуків" добре відома – свідоме спотворення історичного минулого, доведення меншовартості поневолених імперіями народів, їхньої підставової нездатності до існування без "братньої" опіки метрополії, обґрунтування законності претензій імперій на певні території та ін. Окрім власне імперських чинників (наукових і політичних), у таких дійствах часто-густо беруть участь і перекинчики. До того ж останні, як давно помічено, виявляють особливу запопадливість, особливе самоїдство, наївно сподіваючись заглушити в такий спосіб чи то голос власного сумління, чи то поклик крові.

На жаль, сюжет з рецензованої книги про місце 70–90-х років XVIII ст. в історії Катеринослава-Дніпропетровська може правити за класичний зразок поневолення розуму. Але спершу про систему аргументів та логіку викладу автора. Отже, за відправну точку існування міста слугує для нього рапорт губернатора Азовської губернії В.Черткова, де йшлося про завершення робіт, пов'язаних з вибором місця для нового губернського центру – Катеринослава. Якби саме в це безлюдне місце заходили територіальні коріння сучасного Дніпропетровська-Катеринослава, то можна було б чимдуж приєднуватися до урочистостей з нагоди 225-річчя міста. Однак у тім і справа, що отой чертковський Катеринослав зводився не на правому березі Дніпра, а на "речке Кильчене недалеко от впадения ее в Самару", тобто майже за 40 км від первісного територіального ядра Дніпропетровська-Катеринослава та сфокусованих на нього поселень. До місця чертковського Катеринослава не досяг і навряд чи коли-небудь досягне й сучасний Дніпропетровськ – місто з понад мільйонним населенням.

Йдемо далі. Оскільки чертковський Катеринослав через невдалу локалізацію протягнув тільки 8 років, то його історію слід на такій мінорній ноті й завершити. Та, за автором розділу, вона дивним чином продовжується ...за 40 км, органічно перетікаючи в історію Катеринослава-Дніпропетровська, зовсім іншого міста, але з ідентичною до 1926 р. (з однією перервою) назвою (с.49–54). Так, чого доброго, можна звести до спільного знаменника усі Володимири, Ярослави, Білгороди, Лондони, Бірмінгеми, не кажучи вже про Олександрівки з Іванівками.

Силкуючись, однак, хоч якось обґрунтувати свій (і не тільки) дивакуватий висновок, автор потрапляє в ще кумеднішу ситуацію, притягуючи як єдиний аргумент факт перенесення губернського центру на нове місце, на цей раз таки до Катеринослава-Дніпропетровська, посталого у свою чергу буцім виключно як плід зусиль російських чинників (с.51–52). Для підсилення позиції навіть використовується вислів "перенести Катеринослав" (с.52), ніби губернські чиновники крім рухомого майна прихопили з собою ще й будинки та вулиці. Але й без цієї нісенітниці зауважений аргумент не витримує критики. Ну хіба перенесення адміністративного центру з одного населеного пункту в інший автоматично створює генетичний зв'язок між першим і другим, нехай останній і закладався з мотивів перенесення? За такою логікою місто Бразилія, яке збудували як нову столицю Бразилії, може претендувати на історичне минуле Ріо-де-

Жанейро, Варшава на спадщину Кракова тощо. Та й перенесення столиці Російської імперії з Москви до Петербурга тягне на аналогію. А якби Петро І надумав дати своєму дітищу назву Москва, а потім у звичному для нього стані афекту наказав зруйнувати білокам'яну, то й поготів.

Тепер про авторське бачення витоків Катеринослава на Дніпрі. Найцікавіше тут те, що автор ніби за помахом чарівної палички круто змінює свою "методу". Якщо перед цим штучно продукувався генетичний зв'язок між територіально віддаленим чертковським Катеринославом і Катеринославом-Дніпропетровськом, то зараз навпаки – ігнорується добре простежувана за джерелами тяглість обживання території Катеринослава-Дніпропетровська в козацьку добу, наявність на його території козацьких поселень, поштовхом до появи яких дала побудова фортеці Кодак. Правда, автор не замовчує існування на місці Катеринослава-Дніпропетровська козацьких містечок і слобід, але вододіл між ними та власне Катеринославом у нього такий непроникний, ніби виконавці відомого указу Катерини II відгородилися від козаків непрохідним муром і не мали з ними жодного контакту.

По суті, автор знову відштовхується лише від одного-єдиного аргументу – місцем для будівництва губернських установ та супутніх будівель став позбавлений осілих мешканців пагорб. Те, що з одного боку в підніжжя цього "священного" пагорба впиралася козацька слобода Половиця, за нею розміщувалося містечко Новий Кодак, а з протилежного боку пагорба за кілька верст стояла слобода Лоцманська Кам'янка, далі ж містечко Старий Кодак[5] – автора не обходить. Не обходить і те, що вже перші топографічні плани Катеринослава 1786 та 1792 рр. (останній навіть уміщений у книзі) охоплювали й Половицю. Не обходить і розвинутість згаданих козацьких поселень. Вони мали свої церкви (у Старому Кодаку було навіть дві) і до кінця XVIII ст. давали велику фору всьому набудованому росіянами на пагорбі. Доробок останніх тут був просто жалюгідний. Достатньо сказати, що навіть першу церкву приходьки спромоглися завершити лише в 30-ті роки XIX ст. (Преображенський собор). Стосовно ж загальних досягнень росіян у будівництві на пагорбі, то автор сам наводить датоване 1827 р. промовисте враження очевидця Ф.Вігеля: "На вершине горы под именем площади находится пространное пустое поле; с трудом я мог разглядеть на нем нечто выходящее из земли: то были выведенные 3 или 4 фута кирпичных стен. В расстоянии четверти версты оттуда находился Потемкинский дворец" (с.65).

Врешті, навіть російські чинники кінця XVIII ст. відверто визнавали козацьке походження Катеринослава. Взяти хоча б ідентифікацію Катеринослава з опису Катеринославського намісництва 1784 р.: "Екатеринославль – вновь учреждаемый город **из местечка Новым Кодаком называемого** на правом берегу Днепра против устья Самары лежачего"[6]. Але

---

[5] *Мицик Ю.А.* Вказ.пр. – С.150–151.

[6] Российский государственный военно-исторический архив. – Ф.ВУА. – №18723. – Арк.2-зв.

для М.Кавуна самодостатнім є те, що російські будівельники вперше увігнали в землю свої лопати на нібито нічийному пагорбі, і край.

Цікаво, чим би крив автор, якби і на пагорбі козаки заклали бодай кілька садиб? У річищі застосовуваної ним логіки, очевидно, тоді пропонувалося б поміряти відстань між козацькими будівлями, з одного боку, та першими житлами "оцивілізовувачів" Надпорожжя – з іншого, і на такій підставі визнати, що це окремі поселення, тоді як чертковський Катеринослав і Катеринослав-Дніпропетровськ, за автором, нагадаю, – суть одне місто. Та козаки повелися шляхетно й не примусили автора вдатися до таких витончених дослідницьких технік. Вони не обживали пагорб, бо, на відміну від розвинутіших росіян, дали собі раду в його безводності. Коли ж і ті нарешті збагнули свою помилку, то хутенько перенесли міський центр до... Половиці, і саме лінія Половиця–Новий Кодак і стала магістральним напрямком розвитку міста. Визнає це і сам автор. Цитую: "Перший міський центр мав розташуватися на горі, але він існував переважно на папері – у проектах І.Старова та на пізнішому плані роботи В.Гесте. Тут знаходилася лише декілька споруд: палац Потьомкіна, канцелярія архієрея, а пізніше (у 1840–1850-х рр.) побудовано гімназію та "богоугодные заведения" (лікарню, притулок для інвалідів, аптеку). Натомість у нижній, придніпровській частині Катеринослава природно виник справжній міський центр. Тут зосередилося все економічне та громадське життя міста" (с.65). Для повноти картини наведу ще й витяг з використаного М.Кавуном же фрагмента нотаток П.Сумарокова (кінець XVIII ст.): "Новороссийск (Катеринослав. – *В.Б.*) есть ... губернский город, расположенный в полуверсте от Днепра, на гладкой степи, **при подошве горы, простирающейся над ним наподобие вала**" (с.58).

Усе. Коло замкнулося. Навіть для автора. Єдиний його аргумент – "пагорбний" – насправді обґрунтовує козацьку версію походження Катеринослава. Натомість твердження про заснування Катеринослава в 1776 р. постає таким, що не має під собою жодних підстав. Окрім, звісно, ненав'язливого й дуже "наукового" замовлення з дніпропетровського міського Олімпу, розсадника малоросійства й хуторянства в краї. Саме в живучому, як чортополох, малоросійстві й слід шукати коріння усіх отих викрутасів і алогічностей автора, та й хіба тільки його. Строго кажучи, пальма першості тут за редколегією, бо хто ж як не вона рідна визначає концепційне закроєння книги та освячує науковими іменами своїх членів її зміст. Головного редактора та його колег з повним правом можна вважати натхненниками недолугого, просякнутого упередженістю, наскрізь заполітизованого опусу про заснування Катеринослава-Дніпропетровська, опусу, покликаного аж ніяк не прояснити ситуацію з родоводом міста, натомість цементувати серед загалу старанно навіювану ще в імперсько-радянські часи сфальшовану версію.

Після такого "нового бачення" витоків міста нічого дивного немає в тому, що по сторінках розділу гуляють не автентичні назви краю, а накинуті російськими чинниками поняття "Новоросія", "новоросійський"

та похідні від них. Не дивує і те, що подальший розвиток Катеринослава і Надпорожжя подається без жодного зв'язку з українською історією, натомість як органічна частка властиво російської історії. Запорожці та їхні нащадки відразу після зруйнування Запорозької Січі щезають, не залишивши по собі жодного сліду. Немає навіть натяку на зв'язки з містом Тараса Шевченка, особливо ж Івана Котляревського, який навчався в Катеринославі. Такий-от "всебічний підхід". Слабкою втіхою стало те, що автор усе-таки вкинув до тексту розділу свідчення наративів про справжній (жалюгідний) внесок російських чинників у розбудову Катеринослава на зламі XVIII–XIX ст.

Четвертий розділ – *"Столиця Придніпров'я (1881–1916 рр.)"* – на щастя, позбавлений більшості тих кричущих вад, які так опукло проступають у розділі попередньому. Перед читачем постає об'ємний образ катеринославського життя цієї доби. Авторка І.Лазебник жваво й компетентно передала й дух епохи, й особливості розвитку міста. Вдало увиразнено вплив промислового перевороту на історичну долю міста, на катеринославську торгівлю, на повсякденне життя катеринославців. Нарис пересипаний цікавинками, які урізноманітнюють текст, роблять його сприйнятливішим, збуджують читацький інтерес. Не оминула авторка і такого дражливого питання, як етнічний склад населення Катеринослава, більш-менш повно виписано українське національне життя. Дуже слушним, особливо для новітніх захисників російських псевдопріоритетів у залюдненні та загосподаренні Надпорожжя є застереження І.Лазебник, що при оцінці результатів переписів населення міста слід обов'язково враховувати ту принципову обставину, що "далеко не всі українці визнавали себе як таких з відомих причин придушення українського національного руху. Частина українців записана великоросами" (с.93).

Але й у цьому назагал кваліфікованому, зі смаком написаному розділі не обійшлося без прикрих, утім, як видається, не випадкових недоречностей, пов'язаних із описом властиво української національної складової. Зокрема, театр Панаса Саксаганського названо чомусь малоросійським (без лапок), а не, як годилося б, українським. Посутньо притлумлено діяльність Дмитра Яворницького. Авторка відбулася лише розкиданими по різних сторінках округлими фразами, примудрившись навіть не згадати про реальний науковий доробок видатного вченого-подвижника, хоча саме у висвітлювану нею добу побачили світ основні праці "козацького батька". У наступних розділах книги Д.Яворницькому теж не пощастило. Знайшлося місце тільки для загальника – видатний земляк, вчений-історик, академік, автор порівняння Дніпропетровська з Манчестером (с.159). Відсутня в книзі і бодай чорно-біла світлина Д.Яворницького, тоді як подибуємо, наприклад, таку "епохальну" світлину, як фрагмент одного з волейбольних матчів турніру ветеранів на кубок Президента України (детальніше про особливості підбору матеріалу до вклейки далі). Непідготовлений читач (а книга, нагадаю, призначена для широкого загалу) аж ніяк не виокремить постать і внесок Д.Яворницького, не пройметься його

подвижництвом на ниві збереження і популяризації запорозької спадщини, не ідентифікує його як Великого Українця, вартого щирого пошанування. Не пройметься такий читач і висотою помислів Антона Синявського, Якова Новицького, Івана Манжури, Андріяна Кащенка: їхня самозречена праця не заслужила на більше ніж спільний коротенький абзац (с.110–111). Отже, не ризикуючи особливо перебільшити, можна вести мову про дотримання авторкою певної лінії, визначеної, звісно, редколегією та головою авторського колективу і логічно вписаної в зауважений вище генеральний задум книги – притлумити органічну належність міста до українського тла, вкорінити в суспільстві уявлення про місто і про Надпорожжя взагалі як про невід'ємну складову власне Росії, врешті зорієнтувати читача на вияв російського політичного патріотизму.

П'ятий розділ – "*У вирі революції та громадянської війни (1917–1920 рр.)*" – написано, як і четвертий, зі знанням справи. Автор В.Яценко на перший погляд нібито прагнув відійти від однобічного висвітлення складних і суперечливих 1917–1920-х рр., притаманного попереднім версіям історії міста. Перед читачем постає строкатий калейдоскоп подій, пов'язаних з діяльністю різних політичних сил, суспільні рухи, трагічні ворохобиці. Відхід від навіяної тоталітарним минулим візії тодішніх процесів за формулою: більшовицьке – абсолютно прогресивне; небільшовицьке – настільки ж чорне – виявився уже в науково коректному визначенні подій 7–8 листопада 1917 р. в Петрограді не як Великої Жовтневої соціалістичної революції, а як "збройного повстання більшовиків" (с.128). Текст розділу аргументовано руйнує старанно вкорінюваний в радянські часи стереотип, буцім широкі верстви населення відпочатково підтримували більшовиків, а позиції українських національних, російських небільшовицьких та єврейських партій трималися виключно на багнетах. Наведені в розділі результати виборів до всеросійських установчих зборів, перебіг збройних і політичних протистоянь, терор і репресії з боку більшовиків однозначно свідчать про інваріантність можливостей. А програш українського національного руху в регіоні став вислідом у першу чергу кричущих помилок Центральної Ради, гетьманської влади та Директорії, а не принципової чужості для населення регіону української ідеї.

Однак, попри явну схильність автора до наукової коректності й виваженості викладу, все ж таки помітно й виразні рецидиви погляду на події крізь більшовицько-російські окуляри. Зокрема, якщо сюжети про перемоги над більшовиками махновців, денікінців, гайдамаків суто констативні, то зворотні випадки подаються все ж таки з перспективи іманентної прогресивності діяльності більшовиків. Для автора виявився непосильним тягар подальшої ходи історії та панівних донедавна стереотипів. Тому навіть сумнозвісний наступ російсько-радянських військ на Катеринослав у грудні 1917 – січні 1918 рр., який розпочався після ленінського ультиматуму Українській Народній Республіці, подається не як загарбницький, а як визвольний (!). Цитую: "Наближення розв'язки було прискорене проголошенням 12 (25) грудня І Всеукраїнським з'їздом Рад у Харкові

радянської влади в Україні та наступом радянських військ, які в другій половині грудня **звільнили** від гайдамаків Синельникове і Павлоград" (с.130–131). І ні слова про маріонетковість харківського з'їзду, про оголошення Радянською Росією війни УНР, про віроломство й терор більшовиків, про те, що останні здобули владу в зазначеному та в інших випадках лише завдяки російським багнетам.

Цнотливо замовчується автором і національний склад української (а в її рамках і катеринославської) філії більшовицької партії та ступінь підтримки її представників різними верствами. Зрештою, буремні події 1917–1920 рр. витлумачуються так, ніби Катеринослав розташований не в Україні, а десь в російській глибинці: суто громадянська війна. А те, що під гострою приправою цієї війни вирішувалися принаймні дві куди глобальніші альтернативи: руйнування чи ні "тюрми народів" й утвердження чи ні незалежної Української держави, – автора не обходить. Він примудрився не згадати жодного універсалу Центральної Ради, тим паче Четвертого. Ні слова не сказано про засади національно-державної політики Центральної Ради. А Гетьманату й УНР, судячи з тексту розділу, не існувало взагалі. Центральна ж Рада згадується через кому, як явище цілком буденне. Куди їй до більшовицьких "звільнень". І вже як логічна ланка тенденційності викладу сприймається відсутність бодай побіжних зауваг щодо сутності і спрямованості махновського руху та дистильованість згадок про наступ військ генерала Антона Денікіна.

Шостий і сьомий розділи відповідно – *"Суперечливі 20–30-ті"* й *"Часи воєнного лихоліття (1941–1945 pp.)"* – здавалося б, мусили логічно розвинути тенденції попереднього розділу. Однак, на щастя, автори уникнули такої малопривабливої перспективи. У першому з перелічених розділів подибуємо змістовний, логічно змонтований, цікаво написаний шкіц про той непростий і трагічний період в історії міста й України. Автори – В.Іваненко та О.Удод – не замовчали жодного проблемного напрямку, у тому числі антибільшовицьких виступів катеринославців на початку 20-х років, штучно організованих комуністами голодоморів, страхітливих репресій, погрому української інтелігенції, убогості побуту "найпередовішого на Земній кулі" класу – пролетаріату – у "своїй", як невтомно декларувалося, державі тощо. Об'ємніше ніж у попередньому розділі історія міста вписана в українське тло. Зроблені акценти не викликають посутніх заперечень. Хіба що можна було б глибше зайти в причини насаджування комуністами масового терору та імперську сутність процесу згортання українізації.

Автори сьомого розділу – О.Касьянов і К.Попова – так само зуміли відійти від непривабливого шаблону зразка 50–80-х років XX ст. Нарис історії Дніпропетровська 1941–1945 pp. обіймає увесь спектр тодішнього життя міста. Сильною стороною розділу є ґрунтовний сюжет про діяльність у місті націоналістичного підпілля. Цей сюжет відтінює усю облудність радянських фальсифікацій історії ОУН, засвідчує розгалуженість сітки ОУН у Східній Україні, врешті, широке розгортання національно-

визвольного руху по всій українській території. Дуже важливо, що автори предметно зупинилися й на повсякденні дніпропетровців у роки німецької окупації, спричинюючись до подолання десятиліттями насаджуваних стереотипних уявлень про суцільний морок окупаційного режиму. На конкретних прикладах добре показано, що попри несприятливі умови громадське, духовне, наукове життя міста не затихало й налаштоване воно було на українську хвилю.

Заслугою авторів стало й те, що в нарисі виважено, без фальцету, мовиться про діяльність радянського підпілля, хоча проблема ефективності зусиль, а особливо питання ціни для населення присутності "ока Кремля" цнотливо обходиться. Не втрималися автори також від ужитку у зв'язку з Україною поняття "Велика Вітчизняна війна" (с.171). Адже більша частина українських земель перебувала напередодні у складі перелицьованої Російської імперії, й опинилася під час війни між двох вогнів. Жахливою новітньою трагедією українців стало те, що вони внаслідок відсутності власної держави героїчно воювали на боці одного свого поневолювача проти іншого. Лише у випадку переростання для українців війни в національно-визвольну можна було б назвати для нас події 1941–1945 рр. Великою Вітчизняною війною. Наразі ж остання є такою виключно для Росії. Інакше тоді всі війни, які вели колоніальні держави, слід автоматично вважати вітчизняними для поневолених народів, у тому числі й першу світову для українців (до того ж у її рамках довелося б виділити навіть дві такі війни: одну для підросійських українців, іншу – для підавстрійських).

Утім у цілому сьомий розділ вийшов на диво далеким від тенденційних ура-радянських розвідок, якими переповнена українська (і не тільки) історіографічна спадщина другої половини XX ст.

Куди гірша справа з розділом восьмим – *"У повоєнні десятиліття (1945–1991 pp.)"*. Його зміст та стиль викладу навіюють спогади про виступи генсеків КПРС та стоси дисертацій з діяльності компартії про покращення, наприклад, морального рівня працівників радянської торгівлі. Розділ ніби й подає розгорнуту панораму розвитку Дніпропетровська, ніби й аргументовано відтінені якісні зрушення основних характеристик міста (посутнє розширення території, стрімке зростання промислового потенціалу, разючі демографічні зміни тощо), ніби не обійдено й такі важливі ділянки, як зміни в інфраструктурі, наукове, культурне, спортивне життя, включено низку цікавих фактів. Але поза цим від написаного відгонить затхлістю й ідеологічною зашореністю задавнених у 30–80-ті роки текстів з історії СРСР.

Скрізь відчувається гнітючий вплив позанаукових чинників. Замість аналізу цілості тодішніх суперечливих процесів, замість вдумливого підходу до проблеми вірогідності джерел подибуємо поверхове ковзання по джерельній інформації, безапеляційну довіру до неї при відвертому замовчуванні тих подій і явищ, які не вписуються у наперед вибрану схему неухильно-поступального розвитку міста в обіймах "найпрогресивнішої"

у світі системи господарювання та організації суспільного життя. Автор (В.Яценко) не бажає глибоко входити в жоден із висвітлюваних ним аспектів, інші ж – узагалі полишає на боці. Аби якось уявити "всебічний" прогрес, здійснюваний під мудрим керівництвом розуму, честі і совісті епохи, розділ нашпигований різними статистичними даними. В очах мерехтить від багаторазових згадувань показників збільшення валового продукту, зростання виробництва металу, труб, тракторів, підвищення продуктивності праці тощо. Авторові постійно ввижаються "активізація трудового ентузіазму" (с.215), "трудові звершення" (с.218), якесь реальне і ефективне "соціалістичне змагання" (с.215–218), до того ж ініційоване знизу. Автор патетично просторікує про "змагання за щозмінне перевиконання норм" (с.216), а особливо про "рух за комуністичну працю" (с.217). Таке враження, що він за чисту монету сприймає окозамилювальні пасажі партійних і радянських документів, не розуміючи (точніше не бажаючи розуміти), що ці документи потребують просто-таки філігранного аналізу, бо за справною цифрою у них здебільшого виглядають вуха примітивної "липи", широко вживаної в ті часи і на макро-, і на мікрорівні. А так зване "соціалістичне змагання", про яке з неприхованим замилуванням пише автор, було явищем віртуальним. Існувало воно лише на папері, а робітники відмахувалися (принаймні у 80-ті роки) від нагадувань про нього як від надокучливої мухи.

Годі шукати в розділі бодай натяку на те, яким був зворотний бік ужитої сухої статистики. Зокрема, ні слова не сказано, як співвідносилися зі світовими аналогами показники продуктивності праці городян, якою була конкурентна спроможність продукції дніпропетровських підприємств, а про такі, вочевидь, крамольні для автора речі, як показники вилучення з міста матеріальних і грошових ресурсів до імперської скарбниці чи, можливо, навпаки про дотації з центру, не варто навіть заїкатися. Годі шукати й сюжету про справжній, а не "цифірний" споживчий кошик городян та порівняння останнього з реальним "холодильником" мешканців упривілейованих міст (Москва, Санкт-Петербург, Київ) і куди гірше за Дніпропетровськ забезпечуваних населених пунктів України. Для відтінення ж "прогресивності" тодішньої системи господарювання доречно було б порівняти життєвий стандарт дніпропетровців та громадян країн великої сімки. Але автор цнотливо уникає цих та інших процедур, натомість щиро захоплюється фактами налагодження на Південному машинобудівному заводі випуску м'ясорубок, парасольок та шприців для ковбас (с.210).

Відсутній у розділі й аналіз впливу бурхливої урбанізації на екосистему краю (обтічної фрази про екологічні проблеми 90-х тут явно мало). Не поставлені питання множинності соціальних практик городян, ціннісних орієнтирів та ментальних установок останніх. Повністю затемнено такий фундаментальний бік міського життя, як комплекс проблем, пов'язаних із еволюцією національного складу населення та мовної ситуації в місті. З пункту бачення нинішніх суспільно-політичних процесів в Україні вкрай важливо з'ясувати підвалини трагічних перекосів у зазначеній сфері.

Неупереджений дослідник, котрий мислить категоріями комплексного підходу до об'єкту дослідження (у нашому випадку до історії міста в 1945–1991 рр.), неминуче мусив би звернути увагу на джерела того жахливо деформованого стану, який склався в місті на початок 90-х років XX ст. Принаймні такий дослідник спробував би з'ясувати, як так сталося, що при офіційних заявах Москви та її представників на місцях у всілякій підтримці національних культур, масовий доплив у Дніпропетровськ україномовних українців з сіл у 50–70-ті роки призвів не до переважання в місті української мови чи принаймні не до паритетного її функціонування поруч з російською, а навпаки – до тотального витіснення української на задвірки? Саме цей період виявився вирішальним у справі зросійщення місцевого шкільництва, вищої та середньоспеціальної освіти. Саме тоді партійно-державні чинники з небувалим цинізмом взялися за формування у свідомості городян образу українського як чогось меншовартісного, відсталого, налягли на вкорінення зневаги до української мови, насаджували потурнацтво, пристосуванство, російськоцентричний снобізм. Було б науково коректно, цікаво й повчально, аби автор докладно дослідив особливості функціонування мов у різних прошарках населення міста та уявнив механізми зросійщення. Насамкінець, автор міг би з науковими аргументами в руках дохідливо розтлумачити читачам (особливо зомбованим a-la солженіцини), чи тотальне переважання російської мови в усіх сферах життя міста стало наслідком природного не толерованого імперським центром процесу, чи, може, це логічний результат добре продуманого, старанно здійснюваного курсу на викорчовування всього українського, а в наборі різнопланових інструментів зросійщення одне з чільних місць посідало цинічне культивування новітнього яничарства. Однак автор та редколегія не обтяжили себе таким завданням.

Власне й решта компонентів духовної складової розвитку Дніпропетровська висвітлена в розділі дуже поверхово. Усе звелося до перелічування кількості театрів, кінотеатрів, музеїв, газет, танцювальних колективів. Жодною мірою не простежується намір з'ясувати реальні культурні потреби й запити, світоглядні імперативи різних прошарків городян, внесок дніпропетровців у скарбницю української культури та інших культур. Не заслужили бодай на згадку Олесь Гончар, Павло Загребельний, Феодосій Гуменюк, життя яких тісно пов'язане з містом. Про необхідність відтінити вплив тотального зросійщення на культурне тло міста, на ментальність дніпропетровців – вже мовчу. Поодиноким винятком, слід гадати – дозволеним згори, став сюжет про протест у 1969 р. творчої української молоді (с.237). Появу ж українських культурницьких та політичних організацій на зламі 80–90-х років замовчати вже було неможливо з огляду на їхнє існування до сьогодні.

Однак знайшлося в розділі місце для згадок про візит Григорія Петровського, про святкування 50-річчя більшовицького перевороту, який у розділі всупереч своєму ж визначенню зі с.128 автор називає чомусь Великим Жовтнем (с.206, 233). І звичайно ж, вміщено розлогий нарис про відзначення в 1976 р. 200-річчя Дніпропетровська (ну як же без цього!).

Загальний висновок щодо розділу такий: знайомлячись з ним, читач ніби потрапляє до кімнати кривих дзеркал. Ідеологічна заангажованість автора, поверховість, свідоме ігнорування багатьох важливих складових досліджуваного об'єкта, спроба за численними статистичними показниками приховати яловість викладу – ось далеко не повний перелік знакових характеристик розділу. Текст розділу не може не навіяти пересічному читачеві деформоване уявлення про розвиток міста в 1945–1991 рр. Оскільки ж цей текст задовольнив редколегію, то відповідними "лаврами" треба наділити і її.

Не найкращим вийшов і останній, дев'ятий, розділ книги – *"На межі тисячоліть (1991–2001 pp.)"*. Шкода, але його автори – В.Іваненко та О.Удод – відійшли в ньому від тих засад, яких вони дотримувалися при укладенні шостого розділу. А відтак поруч із вдалими моментами подибуємо чимало рис, які ріднять їхнє нове дітище з недолугим восьмим розділом. Насамперед відчувається потужний вплив позанаукових чинників, особливо ідеологічних нашарувань та психологічного тиску запитів замовників книги; розділ бо охоплює добу перебування останніх на владному Олімпі. Нічим іншим не можна пояснити ті дивовижні метаморфози, які сталися з авторами. Коли у шостому розділі бачимо виразне прагнення до комплексного підходу, неупередженість, сказати б наукову коректність викладу, то тепер маємо справу з нерепрезентативною вибіркою досліджуваних аспектів, з небажанням заглиблюватися у сутність останніх, з відвертими підтяжками, з ледве не панегіриками на адресу президента України та обласного керівництва. Де й поділася притаманна авторам раніше аргументованість висновків та узагальнень, логічна стрункість тексту. Натомість з'явилися смислові суперечності, помітні й неозброєним оком. Присутні вони навіть у самій концепції розділу. Зокрема, стрижнева вісь останньої – досвідчена та згуртована дніпропетровська сім'я – мудре керівництво областю – мудре керівництво Україною – не узгоджується навіть з тими небагатьма кризовими явищами в державі, які навели самі ж автори. Що вже казати про реальну ситуацію. Автори не шкодують слів, аби описати "чесноти" дніпропетровських владців. Останні, хто б міг подумати, "завжди (!) відзначались високою компетентністю у розумінні проблем міста, енергією та наполегливістю у досягненні поставленої мети" (с.241). Вони ж демонструють "державницьке мислення" (с.241) і навіть виявляють "широту бачення перспективних шляхів цивілізаційного поступу" (с.241). Якщо холуйське притягнення за вуха ювілею (аби тільки догодити колишній метрополії та скерувати в потрібному напрямку державні кошти), якщо курс на свідоме спотворення української історії, ігнорування державної мови, остаточне зросійщення українців, кланування економіки, доведення до злиднів основної маси населення міста й країни є відбитком компетентності, широти інтелектуальних горизонтів та державницького мислення дніпропетровської сім'ї, то тоді палкий патріотизм європейських лідерів, створення ними високорозвинутих суспільств з достойним життєвим рівнем більшості тамтешнього населення відповідно

слід вважати наслідком некомпетентності, антидержавних підходів, провінційності мислення, нездатності осягнути цивілізаційні виклики часу. А французькі управлінці з їхньою особливою турботою про здоров'я французької мови поруч з дніпропетровською "кузнею кадрів" взагалі постають дрімучими невігласами. Куди ж їм, дивакам-хуторянам, до наших найцінніших у світі кадрів, більшість з яких українцями тільки працюють, а часами навіть пишаються своєю зневагою до української мови та культури.

Гнітючі економічні й соціальні наслідки діянь "горе-дніпропетровської сім'ї" попри все автори змушені були, хоча й скоромовкою, але визнати. "...практично все десятиріччя (1991–2001. – *В.Б.*) ознаменувалось несприятливо наростаючою динамікою наростання економічних труднощів та негараздів. Вони призвели до **істотного** падіння життєвого рівня **більшості** населення", – читаємо в розділі (с.244). Подибуємо згадки і про страйки, пікетування, пограбування населення трастами (доречно було б згадати, хто саме з "дніпропетровської сім'ї" підписав ганебний варіант декрету про трасти, який уможливив подібне). Як це в'яжеться з високою оцінкою компетентності дніпропетровської "кузні кадрів", автори, звісно, не пояснюють. Як не пояснюють і те, чому на стор. 242 пишуть протилежне наведеному вище висновкові: "...попередні чотири роки (1994–1998 рр. в історії міста. – *В.Б.*) увінчалися досить відчутними й обнадійливими результатами". На ґрунтовний аналіз суспільних та економічних процесів на прикладі Дніпропетровська у розділі навіть не заносилось. Натомість з повнотою, вартою ліпшого застосування, описуються результати сумнозвісного квітневого референдуму 2000 р., який подається ледве не як епохальне явище.

Не уникнули автори й свідомого пересмикування фактів. Приміром, для обґрунтування величі "дніпропетровської сім'ї" їй приписується стабілізаційна роль в залагодженні "антагоністичного (!) протиборства між Сходом і Заходом країни у 1989–1992 рр." (с.241). Про яке протиборство та ще й антагоністичне йдеться? Невже відмінності в політичних уподобаннях та ціннісних орієнтирах між населенням Східної України (причини виносимо за дужки) та галичан виливалися у якісь зіткнення, крім словесних дискусій, інколи гострих? Відсутність формаційної конфронтації блискуче підтвердили і пам'ятне всім козацьке свято на Нікопольщині (1990 р.), і, зрештою, результати референдуму 1 грудня 1991 р. Звичайно, старанно насаджувана імперським центром недовіра між "східняками" і "західняками" дала свої сходи, але вони, на щастя, виявилися не настільки буйними, щоб зробити ситуацію незворотною.

В іншому випадку автори, навпаки, замовчують наявні суперечності. До заслуг керівників міста вони чомусь занесли нібито відсутність релігійних конфліктів в місті (с.244). Як же тоді бути з гострою напругою з приводу постійних і цинічних відмов віруючим Української православної церкви Київського патріархату в наданні культових приміщень? У місті їм не було передано жодної споруди, тоді як УПЦ МП отримала у своє розпорядження

виключно всі колись відібрані у православної церкви, а тепер повернуті релігійні споруди. Як-то кажуть, з боєм домоглися повернення колишнього приміщення мечеті мусульмани. До сьогодні не переданий католикам костел. Ще використовуються церковні будівлі під гастрономи, склади, спортзали. Така гра в одні ворота навпаки тільки нагнітала релігійну ситуацію в місті, а не пом'якшувала її, як стверджують автори.

Замовчується в розділі й гнітючий стан у Дніпропетровську з українською книгою, з підтримкою розвитку властиво української культури. У місті панує засилля російськомовних газет, російської книги, російськомовної реклами. Посадовці, і зокрема найвищі, цураються української мови, а місцеві бізнесмени субсидують переважно заїжджих російських виконавців. Ментальність цих новітніх буржуа добре відбиває вміщене в книзі звернення головного мецената проекту, голови правління АБ "Кредит Дніпро" І.Солнцева. Можна поблажливо усміхнутися з відведенням Дніпропетровську ролі не більше не менше "одного з сучасних центрів **української національної величі**", можна не погодитися з твердженням, що в Україні сформувалася постіндустріальна нація (не більше не менше), та можна й порадіти, що від 1995 р. банк "бере активну участь у реалізації програми "Інвестиції в культуру", спрямованої на розвиток культурного потенціалу українського народу і пропаганду досягнень світової культури". Але знаковим є, по-перше, промовисте зведення в тексті пропаганди досягнень світової культури виключно до організації гастролей російських творчих колективів (нехай і видатних), а по-друге, витлумачення таких дій піклуванням про розвиток "потенціалу українського народу". Слід гадати, для підвищення цього потенціалу підтримка властиво української культури необов'язкова. А беручи ширше, без української складової можна обійтися взагалі. Найприкріше, що подібні погляди з багатьох причин дуже поширені в українському бізнесовому та чиновному середовищі, визначаючи той згубний алгоритм розвитку Української держави, якого вона ніяк не може позбутися ось уже десять років.

Підсумовуючи рецензію, не можна не згадати про підбір світлин до вкладки. Адже книга, вкотре нагадаю, заявлена як науково-популярне видання, розраховане на широкий загал. Психологічно представник оцього загалу найперше зверне увагу на оправу, форзаци та вкладку. Про те, які думки навіють перші два елементи, вже йшлося. Що ж закарбується в підсвідомості читача (особливо коли в нього зорова пам'ять) після перегляду вкладки – цієї історії міста в світлинах? Оминаючи так нелюбі редколегією козацькі часи, тут відразу за світлинами археологічних старожитностей подаються зображення кінця XVIII ст. Козацтво нещадно викреслене з історії міста та Надпорожжя. Немов би козаків тут ніколи й не було, немов би катерининські вельможі застали тут позбавлений людського життя степ. Натомість Катерина II постає одразу на двох світлинах. Дарма, що за її наказами була знищена Січ, були поховані прогресивні, навіть як на світовий вимір, паростки господарювання запорожців, була знищена Гетьманщина, було накинуто зашморг кріпацтва. Далі – більше.

У комплексі світлин за XVIII–XX ст. немає жодної, яка б стосувалася властиво української культури. Немає тут ні І.Котляревського, ні Т.Шевченка, ні Д.Яворницького, ні А.Кащенка, ні Я.Новицького, ні В.Біднова, ні А.Синявського, ні О.Гончара, немає нікого. Але є три світлини Г.Петровського, дві – В.Щербицького, три – Л.Брежнєва, аж сім – голови облдержадміністрації А.Швеця, чотири – міського голови І.Куліченка і лише три – яка неприпустима необачність!!! – Л.Кучми. Знайшлося місце й для світлини демонстрації, присвяченої 59-річчю більшовицького перевороту в Петрограді.

Загальний висновок щодо цієї книги настільки ж однозначний, настільки ж і невтішний: концепція "нової історії Дніпропетровська" при ближчому розгляді виявилася по-старому політично заангажованою. Головний задум книги нічого спільного з наукою не має: за будь-що притлумити належність Катеринослава-Дніпропетровська до українського світу, обґрунтувати першість російських чинників у заснуванні міста й освоєнні Надпорожжя загалом, вкорінити уявлення, що своїм існуванням та розвитком місто й край мають завдячувати виключно особливій і неповторній цивілізаційній місії Російської імперії. За версією редколегії, між козацькою добою і періодом, позначеним активною російською присутністю в краї, зяє така бездонна прірва, аналог якої відшукати в історичній ретроспективі ще важче, ніж голку в копиці сіна. З більшовицькою безапеляційністю в книзі проведена стрижнева думка, що справжня історія міста й краю розпочинається лише з останньої чверті XVIII ст. й має вона російське обличчя. Український слід тут – це прикра недоречність, бічна гілка, котра нічого не визначає й ні на що не впливає. Українська ж культура – витвір марґінальної національної меншини, хуторянських порухів диваків, вартих хіба що побіжної зауваги на кшталт того, як, скажімо, при описі сьогодення США поблажливо згадують про резервації індіанців. Оскільки ж науковими засобами задовільно обґрунтувати такий концепт неможливо, то довжелезні вуха пересмикувань, замовчувань, тенденційності стирчать звідусіль – з оправи, форзаців, кольорової вклейки, низки розділів, з одкровень весільних генералів. Упередженістю (відвертою чи прихованою) просякнута добра половина тексту. Шкода, але вдалі перший, другий, шостий та сьомий розділи (а також частково вдалий четвертий) було облудно використано редколегією для освячення відвертої концептуальної фальсифікації цілих періодів історії міста й краю.

На вівтар виконання можновладного замовлення редколегією та частиною авторів з легкістю була покладена власна професійна гідність. Приміром, у запалі обґрунтування потрібної замовникам книги дати заснування міста редколегія та автор третього розділу М.Кавун опустилися до такого глуму над своїм фахом, що будь-хто з цеху істориків, ознайомившись з цим розділом, простягне руку за валідолом. І все це цинічно подається як намір врахувати в книзі надбання "сучасної зарубіжної і вітчизняної історіографії" (с.3), як прагнення редколегії та авторів "подати незаідеологізований, об'єктивний нарис історії, яка своїм корінням сягає козацьких часів (!!!)" (с.3).

Ігор ГИРИЧ *(Київ)*

ЧИ ТРЕБА ТУЖИТИ ЗА ВТРАЧЕНИМ ІМ'ЯМ?[1]

Книга Євгена Наконечного протягом останніх років витримала уже третє видання, щоправда, тираж її не дозволяє говорити про неї як про науковий бестселер, а шкода. Безумовно, ця праця дуже придалася б як науково-освітній посібник у середній і вищій школі, і під цим оглядом його повинна мати принаймні кожна шкільна бібліотека в Україні. Друге видання книжки "Украдене ім'я: Чому русини стали українцями" (1998 р.) мала досить докладну описову рецензію відомого українознавця зі Словаччини Миколи Мушинки ("Народознавчі зошити", 2000, №1, с.182–186), тому хотілося б спинитися лише на ключових її мотивах, актуальних для нашого сьогодення.

Начебто історія етнонімів ("Русь", "Росія", "Україна", "росіянин", "русский", "русин", "українець"), їх історичного вжитку має колосальну бібліографію, яка сама по собі могла б скласти велику книжку. На цю тему вже були написані окремі праці наукового й публіцистичного характеру Б.Барвінського, Л.Цегельського, С.Шелухина, кілька розділів присвятив у більших працях М.Грушевський. Проте актуальність проблеми вимагає ще раз повернутися до цієї теми, тим більше, що Є.Наконечний залучає до свого дослідження багато публікацій українських істориків, європейських учених, а головне – розглядає питання походження назви "Україна" в політологічному ключі, й нині цілком логічно вважаючи його актуальним ідеологічним пунктом, навколо якого йде постійна ідейна боротьба між прихильниками й противниками української незалежності.

Більше того, засвоєння такого непростого навіть для людей гуманітарного профілю занять факту, що русини за самоназвою лише 100 років тому змушені були перейти на інший національний етнонім – українці, має ключове значення для процесу самоусвідомлення теперішніх українців. До речі, жоден з сучасних українських підручників для середньої школи, хоч і послуговується відповідною термінологією, не дає чіткого наскрізного пояснення цієї проблеми.

---

[1] *Наконечний Євген.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. – Львів, 2001. – 400 с.

На побутовому рівні це виявляється у відомому вже хрестоматійному запитанні дитини, після того як батьки розповіли їй про київський храм Святої Софії, котрий збудував "русскій" князь Ярослав Мудрий: "А коли ж це українці заснували Київ?" На це та інші подібні питання читач знайде відповідь у книжці Є.Наконечного. А головне, книга якщо не позбавить, то принаймні приглушить відчуття меншовартості, яке все ще притаманне українській людності хоча б тому, що "русских" знає весь світ і їхні досягнення культури значні, а українці й менш знані, й ніби похвалитися цивілізаційними здобутками не дуже можуть.

Власне, сама назва праці наче вторує відомому вислову історика діаспори, закордонного члена НАН України Я.Пеленського про велику ідеологічно-політичну втрату українців у зв'язку з відмовою нашої еліти в середині – кінці XIX ст. від імені "русини" та "русскі" і переходом на нове ім'я – "українець". Уже з назви книги – "Украдене ім'я..." – читач може зробити висновок про основне призначення видання – дати популярний виклад для не цілком підготовленого споживача історії виникнення етнонімів "Русь" і "Україна", їх ретрансляції-перенесення з теренів князівської України-Руси на Русь Північно-Східну в Московщину в XVII–XVIII ст.; розповісти про сприйняття й семантичне наповнення етнонімів "Московія", "Русь", "Україна" з російської, української, польської і зрештою світової точок зору.

Автор сповна скористався своєю перевагою – працею завідувачем відділу україністики Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України – і залучив до своєї роботи практично всі основні друковані джерела з даної проблематики. Особливо вичерпно представлена література з українського боку, причому використані публікації з журналів, газет, спеціалізованих збірників та інших рідкісних видань.

Мова викладу й стиль дохідливі, у потрібній мірі популярні, розділи добре структуровані й композиційно витримані. Авторові при всьому необхідному за жанром публіцистизмі вдалося зберегти рівновагу й не впадати у крайнощі взаємозвинувачень, чим часто хибують праці, де порушуються актуальні питання сучасної політичної ситуації.

Є.Наконечний у цілому дотримується традиційного автохтоністичного погляду на появу етноніма "Русь", що в'яжеться з поглядами, викладеними Грушевським у його "Історії України-Руси". Чим, на наш погляд, не врахована інша досить потужна й досі цілком жива й поширена хозарська течія української історіографії (О.Партицький, В.Пархоменко, А.Кримський, О.Пріцак та ін.), яка стверджує норманістичне походження назви від проторуського племені Русь, що прийшло з півночі на Середню Наддніпрянщину з першими Рюриковичами **й передало свою назву місцевому** слов'янському населенню. Ці історики не заперечують безумовно патріотичну версію про місцеве вкорінення назви, тим не менше по-своєму дуже вдало й переконливо доводять можливість саме такого шляху запозичення імені. Ця версія принаймні цікава ще й тим, що до певної міри примирює через свій східний хозарський компонент крайнощі автохтонізму

(до нього, крім українських народників і державників, належать і російські державні історики слов'янофільського ґатунку) й норманізму.

Показово, що й В.Липинський – перший історик-державник – вважав расово відмінними провідну верству українського суспільства в добу постання першої держави й народну масу.

Та зрештою й перші народники ще українофільської доби національно-визвольного руху 50–90-х років XIX ст. й, зокрема, їхній лідер В.Антонович також заперечували етнічну спорідненість князя й дружини з землеробською людністю Наддніпрянщини в IX–XIII ст., вважаючи перших норманами, а других – власне українцями. На цьому феномені історики-народовці зрештою будували перший "міф" українського руху модерної доби – "міф" про споконвічний громадський устрій українців від князівських часів через польсько-литовську й козацьку епохи до XIX ст. Він мав пояснювати, чому розламалася, здавалося б, потужна Київська держава під ударами монголів; чому українська людність не підтримала князя Данила Романовича, а стала на бік татар у відомій суперечці "болховських людей". Власне, й М.Грушевський перебував під чаром цієї яскравої ілюстрації етнічної матриці між Руссю й "литовцями"-українцями хліборобами.

Це суто наддніпрянське ставлення до власної еліти не знайшло розуміння в Галичині з її традицією одноцільно й автографічно сприймати галицько-волинських князів і поспільство, з їхньою любов'ю до Ярослава Осмомисла, князя Романа й королів Данила й Льва. На Західній Україні з політичних міркувань вигідно було протиставляти безрадісний стан через польську домінацію політичного безправ'я українців середини XIX ст. з "золотим віком" державної могутності за галицьких князів XII–XIV ст.

Намагання ідентифікувати ім'я українського народу з якимсь автохтонним утворенням, старшим за віком від першої літописної згадки про Русь, заводить на наукові манівці й приносить кумедні плоди. Скажімо, С.Шелухін, виходячи з цієї наперед заданої програми, відшукав плем'я укрів з середини I тис. н.е. й намагався знайти кельтські корені етноніма. Прихильники індоарійських теорій походження українців і тепер активно використовують цих шелухінських укрів, аби ще далі, вглиб історії продовжити своє коріння.

Цілий розділ книги Є.Наконечного присвячений ключовій темі – коли власне русини перестали себе так називати й перейшли на новий етнонім – українці?

Автор підносить це, зрозуміло, як вимушений крок української інтелігенції, котра під силою обставин бути розчиненою в російському морі перейшла на інше національне ім'я, аби таким чином відрізнитися для всього світу від росіян. Хоч, здається, педалювання на втратах від цього кроку є не найкращим авторським рішенням у побудові всієї праці. Тужіння за питомою назвою "Русь" мимоволі готує читача радше до думки про втрати, ніж про політичні надбання, не дає можливості глибше на ментальному рівні зрозуміти ті фундаментальні зрушення у свідомості української еліти, які відбувалися на межі XIX–XX ст. Бо, власне, й кінець 90-х років

XIX ст. у головах керманичів національного руху завершився процесом формування моделі новітньої української нації, яка принципово відрізнялася від старої "русинської" моделі, що спиралася на старі церковнослов'янські догмати візантійського універсалізму. Цей універсалізм стверджував слов'янську православну єдність, підкреслював цінність спільного життя народів візантійського цивілізаційного кола.

З цього й випливало природне бажання староукраїнців від часів царювання Михайла Федоровича до Катерини II працювати на користь Російської держави. І в цьому вони діяли цілком за свідомим вибором, а не лише під батогом і з примусу царату та його адміністрації. Власне, ідеологічні настанови московських піддячих XVI–XVII ст. і українського вищого духовенства, зокрема печерян, перебували в єдиному духовному річищі, хоча реалії та змістове наповнення поняття "руськості" були цілком відмінними.

Отже, керманичі національного руху, переходячи в 90-х роках XIX ст. з українофільського на українське ідеологічне становище, свідомо відмовлялися від добровільного "мирного" співіснування в історичному часовому просторі з великоросами. Принципове розмежування духовної та культурної спадщини означало народження якісно зовсім іншої національної спільності (поки що на рівні еліти). Різниця в самоназві закріплювала цю ментальну відмінність українця від русина, малороса, русского, і в цьому зв'язку інше національне ім'я було свідомим і цілком логічним вибором самих мешканців української землі, що поривали з "общерусскостью". Міркування про "крадіжку імені "старшим братом" на початку XVIII-го й на зламі XIX–XX ст. уже не були актуальними. Ця проблема актуалізувалася в часи здобуття Україною незалежності, коли ми почали шукати причини наших втрат за попередні сто років існування в ролі власне української нації. Проте, враховуючи обставини нашого історичного буття, чи могли ми сподіватися на легший і безхмарніший шлях? Навпаки, треба наголосити, що завдяки зміні політико-ідеологічних пріоритетів Україна відбулася як суб'єкт історії. І з якою б неприхильністю "недобрі сусіди" не ставилися до неї, її майбутня доля – в її власних руках.

Насамкінець хочеться висловити побажання побачити на наступних виданнях праці Євгена Наконечного гриф Міністерства освіти й науки про допуск цієї книжки як навчального посібника до українських середніх і вищих шкіл.

о. Юрій МИЦИК *(Київ)*

ШЛЯГЕР "ЖОВТОЇ" ІСТОРІОГРАФІЇ У РОСІЇ

На книжкових руїнах все частіше можна надибати книгу красноярського письменника Олександра Бушкова "Россия, которой не было", написану в 1997 р.[1] Вже на її обкладинці вміщено суперлятиви про Бушкова та його книгу ("Александр Бушков – самый издаваемый российский автор", "король русского боевика" і т.п.). У такому ж дусі написана й післямова до книги кандидата історичних наук, доктора філософських наук проф. Красноярського держуніверситету Андрія Буровського "Россия, которой не было: взгляд гения" (І, с.589–594). Далі він розвиває свою думку: за його словами, Бушков – "удивительным образом ухитряется оказаться на передовом рубеже современной науки..., опять оказывается провозвестником самых новых методов исторического исследования", його книга – "своего рода эталон добросовестного исторического исследования". Відчуваючи можливу негативну реакцію читачів ("у кого-то высказывания автора вызовут гнев и прочие непохвальные чувства"), Буровський підкреслює, що "книга А.Бушкова прекрасно аргументирована. По каждой теме привлечено множество источников, и каждый источник исчерпывающе проанализирован". І хоча Буровський прохоплюється, що Бушков "не профессионал", однак поспішив стати його співавтором[2].

Придивимося ближче до першої книги Бушкова. Спочатку її автор сипле компліменти на адресу тих, хто взяв до рук його книгу ("сей труд" розраховано "на... тех, кто не чурается дерзкого полета фантазии, тех, кто старается доискаться до всего своим умом и рабскому следованию "авторитетам" предпочтет здравый смысл и логику" (І, с.5). Щиро кажучи, не уявляю собі книгу про хірургію з такою передмовою, бо навряд чи знайдеш охочого лягти під ніж хірурга-романтика, який усупереч авторитетам почав би вирізати апендицит, почавши з гланд. Далі йдуть авторські рефлексії на історичну тему, "курьезы и анекдоты" (І, с.18–24), щире здиву-

---

[1] *Бушков А.А.* Россия, которой не было. – М.; СПб.; Красноярск, 2001 (2-е изд.). – 608 с. (перше видання цієї книги вийшло в Красноярську у 1997 р.).

[2] *Бушков А.А., Буровский А.М.* Россия, которой не было–2. Русская Атлантида. – М.; Красноярск, 2001. – 512 с.

вання з тієї оказії, що, виявляється (о, відкриття!), в часи революції 1917 р. жили люди з прізвищами Собчак, Рибкін, Старовойтов та ін.; автор похваляє фантаста Лема та гумориста Джерома К. Джерома, категорично виступає проти повернення Москвою награбованих у Німеччині культурних цінностей (до речі, туди потрапили й награбовані перед тим гітлерівцями культурні цінності з Польщі, Голландії, України, Білорусі та ін.), переповідає різні цікавинки, врешті зупиняється на відкритті Америки.

Перша книга Бушкова охоплює широкий часовий та територіальний простір: тут і Київська Русь, і Берія. Бушкову навіть тіснувато в тих широких (аж занадто!) географічних кордонах, якими він окреслює Росію, він упевнено судить і про експедиції Колумба, і про польські справи, і про татарські орди... Навіть враховуючи відносно великий обсяг книги, тут даремно шукати глибокого дослідження всього спектра порушених проблем. Автор ніби мчить галопом не тільки по Європі, але й по Азії та Америці, знаходить масу "непорядков" і "нестроений" у істориків-професіоналів і, добре вилаявши останніх, пропонує СВОЮ візію минувшини.

Оскільки я історик-професіонал, то "візіями", яких предостатньо гуляє по світу останнім часом, мене не здивуєш. Все ж таки історія є наукою, а не родом художньої літератури чи сценічного мистецтва. З цієї самої причини мені замало почути від автора чергового опусу на історичну тематику, навіть некоронованого короля "русского боевика", слова Станіславського: "Я так вижу!", а треба ще й розглянути його методику історичного дослідження, якщо про таке взагалі можна говорити, проаналізувати його джерельну базу, способи здобуття достовірної інформації про минуле і т.д. Тому я не буду зупинятися на авторських версіях щодо того, як могли б розвиватися історичні події, якби в історії щось трапилося не так, як воно трапилося (див., наприклад, розділи "Виртуальность-1: тиара над Россией", "Виртуальность-2: полумесяц над Россией" (І, с.67–91), розділ 29 другої книги "Историческая виртуальность" та ін.). У принципі подумати над цим не гріх. Кожен може мати своє уявлення про те, що сталося б, якби Володимир Святий прийняв християнство не з Константинополя, а з Риму, Каплан убила Леніна у 1918 р., Іван IV помер на початку свого правління, а кораблі Колумба чи Васко да Гами загинули через шторм... Таких "якби" можна множити до безкінечності, і так само без кінця можна множити і ймовірні варіанти розвитку подій. За цими "якби" легко загубити й сам об'єкт дослідження, тобто ту історію, яка реально відбулася. Якщо так уже кортить помріяти про те, як воно могло б бути й написати на тему про віртуальні варіанти історичного розвитку "гроссбух", то треба чесно визнати, що це може стати бестселером на книжковому ринку, навіть цінним літературним твором, але аж ніяк не історичним дослідженням.

Стрижень роботи й майже третина її змісту – розділ "Призрак "Золотой Орды" (с.98–287). Потім велика увага приділяється "Смутному времени" та Петру І, значно менша – Київській Русі, Петру III, Павлу І та декабристам. Заключні 100 сторінок книги присвячено історії Росії XX ст. Одразу скажемо, що в автора "легкость в мыслях необыкновенная", розпо-

відь ведеться в розв'язному тоні всезнаючого іронічного співбесідника, який з читачем на короткій нозі, часто вживаються щодо середньовіччя словечка типу "рекет", що має дати, як вважає автор, комічний ефект. О.Бушков весело поплескує по плечах і потріпує по щоках літописців (але не всіх!), зате відіграється на сучасних істориках – професіоналах, які майже суціль ходять у нього в "постылых".

При написанні своєї книги автор керувався принципом: "Хоч гірше, аби інше", відштовхуючись від домінуючих у РФ концепцій, які увійшли в тамтешні підручники з історії. В цих московських підручниках, як у плюшкінську наливку, справді "понапичкалось всякой дряни", але ж автоматичною заміною знаків "плюс" на "мінус" і навпаки далеко не завжди можна добитися точнішої історичної моделі. Так, в російській історіографії домінує негативне ставлення до Петра III, Павла I, Миколи I і майже апологетичне – до Петра I та декабристів. Бушков у коротеньких сюжетах відповідно переставляє знаки та акценти, ще й для більшого епатажу розставляє чисто журналістсько-бульварні "знахідки": "Гестапо Павла Пестеля" (I, с.463), "к Николаю Павловичу у меня претензия одна – мало повесил (декабристов. – *Ю.М.*)" (I, с.465). Якби діло цим обмежилося, то я навряд чи взявся б за перо. Це ваша, московська, історія, якою нас Москва насильно годувала, забороняючи нашу; розбирайтеся без нас у тому, який московсько-петербурзький тиран кращий, а який гірший. Нам ваша історія цікава тільки в тій мірі, в якій вона стосувалася нас, українців.

Але автор і його співавтор не обмежуються своїм "атєчеством". Їм є діло і до нашої Батьківщини, до проблем, які посередньо чи безпосередньо її стосуються. Тим більше, що О.Бушков у деяких випадках (розділ "Призрак "Золотой Орды") розгортає супероригінальні концепції євразійського масштабу – як от про те, чого не було в історії монголо-татарської навали XIII ст., а хан Батий (чи Батий з Чингісханом) – це псевдоніми Олександра Невського та його батька Ярослава.

Щоб детально розглянути всі ці візії та моделі, треба написати цілу книгу-відповідь. Для цього в мене немає ні часу, ні бажання, оскільки на черзі куди важливіші справи, наприклад – підготовка до видання фундаментального щоденника князя Януша Радзивіла (середина XVII ст.), твору італійсько-польського хроніста XVI–XVII ст. Олександра Гваньїні, врешті підготовка (разом з колегами) до друку 50-томного зібрання творів видатного українського історика Михайла Грушевського. До того ж О.Бушков не один. Нині армія любителів історії велика як ніколи й чимало хто з них уже ощасливив людство супероригінальними концепціями (навіть самі собі роздають титули докторів та академіків). Ось і нині на моєму столі лежить стос книжок. В одній з них київський учитель на повному серйозі доводить, що давньоєгипетські піраміди – це насправді... водокачки (правда, принцип їх дії автору залишився невідомим), у другій – спеціаліст із бойових мистецтв досліджує історію козацтва... в часи Київської Русі, в третій – стоматолог поліз у хащі т.зв. "Велесової книги", в четвертій

доводиться, що етруски – "это русские" і т.д. А ще ж є маса сектантів-оккультистів, схиблених на Блаватській та Реріхах... Писати рецензії на всю цю макулатуру немає ні часу, ні бажання. Але щоб не склалося враження, що професійним історикам немає що сказати, доводиться час від часу братися за перо. У випадку з О.Бушковим, сподіваюся, достатньо буде окремих зауважень щодо рівня його наукової коректності, повноти джерельної бази, знань, врешті, авторської логіки. Крім того, хотілося б більше уваги приділити особливо важливим для нас, українців, сюжетам української історії, яких торкнулося не в міру "бойкое перо" красноярських авторів.

Заглянемо для початку на авторську "кухню", подивимося, з яких продуктів зварено широко розрекламовану страву. І що ж бачимо? Архівних документів тут і не питай! У списку використаної літератури, що його наводить Бушков, бачимо аж 252 позиції. Небагато, якщо пригадати заяву Буровського про "множество источников" та ще "по каждой теме". Можливо, автор приховує якісь унікальні джерела, а читачеві пропонує шукати ключ до розгадки багатьох явищ та подій історії в романі Діккенса "Посмертні записки Піквикського клубу", романі В.Гюго "Знедолені", писаннях В.Пікуля, "Всеобщей истории, обработанной "Сатириконом", латинсько-російському словнику, збірнику латинських юридичних виразів, популярних книжечках з історії чи казках, виданих "Детгизом"? Не дають розгадки й три десятки книжок, виданих польською, чеською та німецькою мовами, вказані автором у списку. Коли вивчаєш їх, як і весь список, мимоволі спадають на думку слова героя повісті Достоєвського "Дядюшкин сон": "...и сахар там был, и кадушки..." Тут і праці з історії зброї, і популярна біографія Катерини II, написана проф. Варшавського університету Владиславом Серчиком, і "Популярна енциклопедія", і збірник загадок з військової історії для старшокласників...

За змістом книги, однак, видно, що Бушков використав більше робіт, ніж вказав у своєму списку. Йдучи за дореволюційним істориком Д.Іловайським, Бушков визначає сім головних джерел про монголів та Чингісхана (I, с.282–283). Не будемо говорити про те, чому п'ять із них забраковані Бушковим. Тут важливо, що два головні джерела – вірменська "Історія монголів інока Магакії. XIII ст." та візантійські історики Никифор Грігора, Акрополіт і Пахимер – залишилися невідомими Бушкову ("Вот здесь я смущенно умолкаю – не ознакомился") (I, с.282). Щиросердне визнання провини, звичайно ж, добра річ, – і все ж таки доводиться нагадати про елементарну вимогу до кожного серйозного дослідника щодо необхідності використання максимально повної джерельної бази. Тим паче, в тому разі, коли Бушков пропонує аж надто революційне вирішення проблеми, заперечивши сам факт монголо-татарського нашестя не тільки на Русь, але й на інші країни. Треба в таких випадках сім раз відміряти, а раз відрізати. Досить характерним є його визнання щодо хроніки польського історика XVI ст. Марціна Кромера, яку вважає цінним джерелом: "Я не мог, конечно, в сжатые сроки отыскать труд Кромера..." (I, с.171). А чому

власне "не мог" і хто ті "сроки сжал"? Хроніка Кромера була видана в Польщі у XIX ст., вона є в кожній солідній науковій бібліотеці: в Москві та Петербурзі працює МБА, де можна було замовити мікрофільм чи ксерокопії відповідних сторінок. Ще краще було б узяти до рук виданий у російському перекладі твір польського історика початку XVI ст. Мацея Меховського ("Трактат о двух Сарматиях" (М.; Л., 1936)), бо тут – корінь премудрості й Лизлова, й Гваньїні, й Стрийковського, й Кромера, перед якими знімає капелюха Бушков. Але, як бачимо, не було коли цим зайнятися! Договір з видавництвом укладено, редакція чекає на рукопис, чи не так? Швидкість – річ гарна, але в тому випадку, коли не тягне за собою зниження, та ще й суттєвого, якості.

Бушков не наводить назв і необхідних вихідних даних творів тих авторів, концепції яких він вважає неправильними. Це позбавляє або звужує можливості зацікавленого читача взяти до рук критиковані книги, порівняти аргументацію їхніх авторів із бушковською. Якщо ж Бушков так упевнений у своїй правоті, то навіщо ж ховати кінці в воду? Для прикладу можна вказати на те, в який спосіб О.Бушков критикує мене самого й утверджує у свідомості читачів свою правоту. Одразу прошу вибачення за надто довгі цитати з бушковської книги – для зручності я виділю їх курсивом.

Претензії Бушкова до мене зводяться до трьох моментів. Отже, вилаявши "Офіційну історію", до якої чомусь відносить і мене, "король детектива" береться за мене, називаючи то кандидатом, то доктором історичних наук:

1. *"Посмотрите, как не раз поминавшийся мною Мыцык, резвяся и играя, расправляется с неугодными ему местами из книги Лызлова...*

Лызлов, рассказывая о крымских ханах, упоминает некоего Анди-Гирея. Следует комментарий Мыцыка: "В специальной литературе крымский хан под таким именем не отмечен; указанные Лызловым данные относятся к Девлет-Гирею".

"Не знаю, чего здесь больше – цинизма или высокомерной тупости (уж позвольте не выбирать выражений)... Прикажете называть это научным подходом?" (І, с.280).

У відповідь на цю тираду мушу зазначити, що пише книги, "резвяся и играя", ще й гуркаючи "в небе голубом", не Мицик, а Бушков. Якби "король русского боевика" уважно прочитав текст видання А.Лизлова "Скифская история" (М.: Наука, 1990), а ще ту його частину, яка називається "Аннотированный указатель имен", на стор. 462–518, то побачив би, що автором тексту є **не Ю.А.Мицик, а московський історик А.П.Богданов.** Коментарі, як кажуть, зайві. Однак додам, що не тільки в спеціальних дослідженнях, але й в історичних джерелах поки що не знайдено хана на ім'я Анди-Ґірей, а Лизлов, російський історик кінця XVII ст., будучи переважно компілятором, аж надто часто перекручує або плутає імена, щоб у даному випадку віддати перевагу іншому варіанту.

2. Бушков пише: *“Уже поминавшийся ...Ю.Мыцык делает к книге Лызлова следующее глубокомысленное примечание: “В заволжскую орду вошли земли в бассейне Сырдарьи, степи и города на восток от Аральського моря. Чтобы оценить должным образом наивный цинизм этой правки нужно процитировать самого Лызлова: “Татары”, именующие себя Заволжской ордой, живут по реке Волге пониже болгарских границ вплоть до Каспийского моря”. И далее, в другом месте: “Орда татар Заволжских названа так от реки Волги, за которой татары и обитали; с востока ограничена та орда Хвалынским морем”... Как видим..., современный комментатор по неведомым причинам “перенес” Заволжскую орду на сотни километров восточнее ...видимо, оттого, что ясные и недвусмысленные указания Лызлова противоречат той самой классической версии”* (I, с.134). Далі п. Бушков іменує мене еквілібристом та фокусником (I, с.135). Мушу й цього разу закликати Бушкова, щоб він або поміняв свої окуляри, або навчився правильно цитувати джерела і праці опонентів. **По-перше, дане місце коментував не тільки Ю.Мицик, але й А.Богданов. По-друге, наш коментар Бушков обриває на півслові й цим фальсифікує його суть.** Справа в тому, що Лизлов і тут був несамостійним, а списав даний фрагмент у хроніста О.Гваньїні (до речі, та книга його хроніки, де йдеться про “Татарію”, вже перекладена нами українською й видана[3] – Бушков може її при бажанні прочитати, якщо йому “сжатые сроки” не завадять ритися в відділах рідкісної книги книгосховищ Києва чи Кракова). Ця “західна” думка Лизлова не зовсім така, яка відбилася в російських тогочасних джерелах. Тому коментаторами (Ю.Мицик, А.Богданов) було відзначено в коментарі (подаю у скороченому вигляді): “Заволжской Ордой в русских сочинениях называлась Кок-орда (Синяя Орда), образовавшаяся в результате распада Улуса Джучи (на грани XIII и XIV вв.) на две части: ...Золотую ...и Заволжскую, в которую вошли земли в бассейне Сырдарьи, степи и города на восток от Аральського моря до рек Ишима и Сары-су. Кок-орда составляла как до, так и после распада Улуса Джучи, правое крыло улус-джучиева войска...; Золотая Орда – левое крыло...” (*Лызлов А.* Скифская история. – С.450). Таким чином, треба було б зрозуміти, що термін “Заволжская орда” вживався тогочасними російськими авторами для окреслення величезної території від Волги до Зааралля. Це не суперечить вказівці Лизлова про присутність цієї Орди на лівобережжі Волги, але розширює контрольовану Ордою територію значно далі на схід. Не буду приховувати, що при коментуванні даного місця використовувалися праці ряду сходознавців. Але, власне, в чому тут крамола? Чи варто стікати піною через таку деталь, яка в принципі не заперечує твердження Гваньїні та Лизлова?

3. Бушков твердить: *“У современных историков порой проявляется крайне непонятное стремление “поправить” очевидца события, которое сами они наблюдать не могли. Однако отчего-то считают, будто “знают лучше”.*

[3] *Гваньїні О.* Хроніка про Татарську землю. – Запоріжжя, 2000. – 76 с.

*Несколько простых примеров. Доктор исторических наук Ю.А.Мыцык поправляет историка XVII века: “**Первый крупный поход за пределы Монголии был совершен Чингисханом не в 1209 г., а в 1162**”. Читатель может подумать, будто за последние триста лет в руки ученых попали некие документы с точными датами...*

Нет никаких документов. Просто-напросто в последнее время ученые договорились считать, будто дата “первого крупного похода Чингисхана” была другой. Следовательно, историк, живший гораздо ближе ко времени описываемых им событий... ошибается.

“Автор ошибочно считает, будто не новгородский народ, а князья решили истребить ордынских баскаков”.

...Одним словом, сплошь и рядом с исторического Олимпа пудовым камнем падают презрительные приговоры: “Летописец ошибался”, “автор хроники был не прав”. Очевидец события, изволите ли видеть, был не прав. Не понимал, что он видел, – пока в XX столетии не разъяснили” (I, с.107–108; II, с.68).

Відзначимо, що тут посилань немає ніяких і звичайному читачеві важко перевірити справедливість звинувачення. Йдеться ж тут уже про мій коментар до вищезгаданого видання праці Лизлова “Скіфська історія”. На стор. 449 даного видання відповідна частина мого коментаря звучить таким чином: “В хронике Д.Ботеро, которой воспользовался А.И.Лызлов, история жизни и деяний Чингисхана освещена поверхностно и неточно. Победе Темучжина, будущего Чингисхана, над Ван-ханом (ункамом) осенью 1203 г. придается неоправданно большое значение; **первый крупный завоевательный поход за пределы Монголии был совершен Чингисханом против тангутского государства Си Ся в 1209, а не в 1162 г.** (подробнее см.: *Кычанов Е.И.* Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир. – М., 1973)”. Жирним шрифтом одне місце в обох книгах виділено мною, щоб читач міг порівняти мій текст і приписаний мені Бушковим і зрозумів, як перекручується Бушковим думка опонента. Спочатку всупереч правді оголошується, що опонент сказав: 2 + 2 = 5, а потім “король русского боевика” встановлює істину. Цікаво, що в іншому місці Бушков пише: “по достоверным данным, первый крупный поход за пределы “исторической родины” Чингисхан совершает в 1209 г.” (I, с.125). Отже, використовуються дані з мого коментаря, але анонімно, і тепер вони вже “не смущают” Бушкова!

Що стосується цитати про баскаків, то її зовсім немає в моєму коментарі, вона взята з якогось іншого джерела. Після всього цього нехай читач сам вирішує, кого (Мицика чи Бушкова) називати фокусником чи еквілібристом.

Треба додати ще кілька речень. Лизлов не був сучасником Чінгісхана. Його “Скіфська історія” є типовим для XVII ст. компілятивним твором. Роблячи запозичення, Лизлов часто помилявся, неточно передавав імена і т.д. У свою чергу й італієць Джованні Ботеро (1533–1617) був значною мірою компілятором і писав про Чінгісхана через треті, якщо не через десяті руки. Аналізуючи звістку про вихід Чінгісхана в похід “от страны

своея" у 1162 р., я звернув увагу на той факт, що йому тоді було 11 років. Погодьтеся, що в такому віці походами не командують, тим більше, що Чингісхан не належав до пануючої еліти й не міг, як малолітній Святослав Ігоревич, навіть символічно очолити військо. Звернувшись до ряду історичних джерел, в т.ч. й писаних сучасниками Чингісхана, та спеціальних досліджень, я переконався в помилці Лизлова, що й було відзначено в коментарі. При цьому я відіслав зацікавлених до книги російського історика Є.Кичанова, перу якого належить достаньо повна наукова біографія Чингісхана і який на підставі багатьох джерел встановив достатньо обґрунтовану хронологію життя й діяльності цього завойовника. Якщо вже Бушкову так закортіло полемізувати, то треба було б навести якісь аргументи моєї, а також Кичанова неправоти, а не займатися пересмикуванням.

Врешті, навіть літописці – сучасники подій – можуть помилятися, й нинішній дослідник, залучаючи нові джерела, нові дослідницькі методики, може вказати на їхні помилки. Власне, сам Бушков не вважає літописи цілком об'єктивними джерелами ("Летописцы, конечно, были живыми людьми, а потому могли ошибаться, что частенько и делали" (I, с.46)), вважає нормальним поправляти помилки літописців, разом із співавтором А.Буровським навіть присвятив значну частину розділу 3 ("Откуда мы все это знаем?", с.42–76) тому, як можуть помилятися чи брехати сучасники ("Фараон Рамзес выдал за победу сокрушительное поражение...") (II, с.43), і робить це з таким апломбом, ніби сам був у цей час при фараоні або, принаймні, оволодів єгипетською граматикою. Власне, в цій частині книги популярно викладені істини, відомі з вузівських підручників, але у фривольному тоні (літописець "Авраамка лихо использовал Новгородские летописи...") (II, с.47). Чому ж Бушков вважає нормальним вказувати на помилки очевидців подій, а коли це роблять історики-професіонали, то їм це ставиться у провину? Чи не варто нагадати Бушкову в цьому зв'язку євангельську мудрість про небачення колоди у своєму оці?

Прагнучи довести свою коронну тезу, яка заперечує монголо-татарське нашестя і згідно з якою під псевдонімом Батий заховалися два новгородських князі, Бушков крутить літописами, як циган сонцем, і вичавлює з них те, чого вони ніколи не говорили. Літописи та хроніки (і наші, й зарубіжні) сповнені даних про монголо-татарське нашестя, а Бушков намагається переконати читача, що це лиш усобиці руських князів. Такі самі й аргументи. Наводиться, наприклад, малюнок, де ординець намальований схожим на бородатого європейця. Але ж варто придивитися до картин середньовічних майстрів на біблійну тематику. Біблійних героїв художники вдягають у середньовічні лицарські обладунки, в європейський одяг. Не розуміючи причин цього явища, можна зробити висновок, що головними дійовими особами в Біблії виступають не євреї, а німці чи поляки. Інший приклад. Відомо, що ординці змушували підкорені народи брати участь у своїх походах, тому не треба дивуватися тому, що в поході ординців на Польщу мусив взяти участь і Данило Галицький. Бушков же вважає це важливим аргументом на користь своєї коронної тези. А ось ще

"аргумент": "Истории и впрямь неизвестны случаи, когда рассеянные на огромных пространствах кочевники вдруг создали бы если не могучее государство, то могучую армию, способную завоевывать целые страны" (I, с.124). Бушков явно не вивчав у школі історію великого переселення народів, але це ще не підстава водити за носа довірливого читача... Доводиться нагадати про нашестя гуннів, аварів, мадяр, праболгар, тюрків-сельджуків та ін. Отже, прецедентів нашесть кочівників достатньо й поза монголо-татарами.

Варто порекомендувати О.Бушкову, щоб він, як і "новохронологісти", послуговувався не тільки окремими писемними джерелами, але й іншими категоріями історичних джерел, наприклад, – матеріальними пам'ятками, здобутими внаслідок археологічних розкопок. Щоправда, у другій книзі, писаній разом з Буровським, це певною мірою зроблено – і тут же затріщали по всіх швах деякі положення, висунуті в першій книзі, вони навіть відкидаються. Тож треба звернути увагу читачів на своєрідну логіку Бушкова, котрою він пишається, бо вчився їй на творах польського фантаста С.Лема. Але логіка Лема не є тотожною логіці Бушкова! Взяти хоча б різнобій між двома книгами, в авторах яких значиться Бушков.

У першій з них він підтримує ялову теорію Г.Носовського та А.Фоменка, С.Валянського та Д.Калюжного про "нову" хронологію світових цивілізацій (I, с.136, 137, 166, 184, 185, 193, 194, 228), причому Носовський та Фоменко визначаються як особи, "известные интереснейшими работами на тему "новой хронологии" (I, с.54). Лише одного разу Бушков засумнівався у правоті Фоменка, який твердив, що під іменем Івана IV сховано аж чотирьох (!) різних царів (I, с.534). Нагадаємо, що такого роду теорії беруть свій початок як мінімум від народовольця-самоучки Морозова, який сплив зі своїми писаннями на хвилі антирелігійної пропаганди 20-х років. Потім ця теорія була реанімована на початку 70-х років. Суть цих поглядів, стисло кажучи, в тому, що не існувало античного світу, що його вигадали середньовічні фальсифікатори. Тоді в журналі "Вопросы истории" було дано відсіч цим поглядам, але сьогодні, як бачимо, вони знову піднімаються на щит і знову, як і раніше, аргументовано заперечуються істориками.

У другій же книзі, на відміну від першої, критикуються постулати Фоменка, Носовського і... самого Бушкова. Дивно читати на сторінках другої книги вирази: "...должен разочаровать сторонников Бушкова и Фоменко" (II, с.76); "Сколько нервов, эмоций и сил тратят эти бедолаги, чтобы обосновать главное вранье: что в Европе человек так же слаб, незащищен, беззащитен, как и в Азии! Сколько сил приложил тот же А.А.Бушков, чтоб показать: Генрих VIII ничем не лучше Ивана Грозного!" (II, с.128); "Я совершенно согласен с А.А.Бушковым в одном из его предположений (но только в одном!)..." (II, с.277). На стор. 319 другої книги заперечується один з аргументів Бушкова на користь слов'янського походження хана Мамая. Стор. 51–76 другої книги повністю присвячені критиці "теорії"

Г.Носовського та А.Фоменка, в тому числі й той їхній постулат, що Ярослав, батько Олександра Невського, – це Батий (ІІ, с.52).

Що тут сказати... Видно, це писано А.Буровським, який тверезіше дивиться на речі. Але авторами другої книги значаться обидва красноярці (Бушков та Буровський, а авторство конкретних розділів не вказане), які навіть між собою не змогли домовитися про ряд принципових позицій.

Уже ці приклади засвідчують брак у Бушкова елементарної дослідницької культури, яка підмінюється принципом "что хочу, то и ворочу". Його манера вести полеміку з опонентами не робить честі не тільки "королю русского детектива", але й посередньому журналісту з чалдонської глибинки. Сказати, наприклад, "некий Янин" про історика та археолога із світовим ім'ям – це означає розписатися у власному невігластві. Якщо автор вкладає іронію в свої уста, то такий відгук про людину, яка присвятила значну частину свого життя розкопкам давнього Новгорода і розкрила ряд таємниць минулого і цього міста, а також Русі в цілому, – є образливим і, як мінімум, недоречним. Янін, бачте, посмів сказати про занепад ремесла після Батиєвого нашестя (І, с.109). Але ж цей висновок Яніна узгоджується з результатами дендрохронологічного датування (цей метод розхвалюється у другій книзі Бушкова й Буровського), і тому не варто, вихопивши рядок з контексту, мчати на плац із критичною голоблею.

Але що там Мицик, Гумільов, Рибаков, Янін чи вже покійний письменник Віктор Астафьєв ("собутыльник парочки генсеков") (І, с.9) та інші, коли навіть про Нестора-літописця пишеться в дусі бульварної преси! ("Нестор – поганый русофоб", його перо є "блудливым") (І, с.59). Цікаво, що Бушков нібито вболіває за стан духовності людства, критикує (до речі, справедливо) поета С.Рушді, який зневажив релігійні почуття мусульман, або братів Стругацьких, які карикатурно змалювали у своїх творах апостолів Христа. Але як же бути із власними бушковськими відгуками щодо Нестора-літописця?! Він же є святим у Православній Церкві!

Якщо книга Бушкова є еталоном для тих, хто її рекламує, то, видно, в ній має все відповідати високим зразкам. Як же це пов'язати з грубою лайкою щодо опонентів, з численними помилками та елементарними "ляпами"? Так, Бушков і Буровський пишуть про православні грузинську та вірменську церкви (І, с.81). Однак вірменська церква не є православною, бо належить до категорії монофізитських християнських церков ще з V ст. Говориться, що "Повість временних літ" була написана у XVI ст. (І, с.50). Але ж дійшли, наприклад, Іпатіївський звід у списку XV ст., Лаврентіївський – у списку XIV ст., а зафіксовані в них тексти були створені набагато раніше. Софійський собор було збудовано при Ярославі Мудрому в 1037 р., а це, вибачте, XI ст., а не XII-те (І, с.50). Говориться, що Данило Галицький був "первый и последний" король Руси (І, с.239), однак королем був і його внук Юрій І, що панував на початку XIV ст. Спочатку говориться, що корону на голову Данила поклав папський легат (і це справді так) (І, с.240), але у другій книзі знаходимо інший варіант:

"...папа римский лично возложил корону" (II, с.131). Твердиться, що Волинь з XIV ст. стала коронною землею (II, с.442), тобто увійшла безпосередньо до Польського королівства, між тим як Волинь була у складі Великого князівства Литовського і про її перебування в Короні можна говорити хіба що від часів Люблінської унії 1569 р. В іншому місці допущена подібна помилка: цього разу вже Галич записали до Великого князівства Литовського, а цього ніколи не було (I, с.232). Гусити-чашники віднесені до радикалів (I, с.78–79), хоча вони ніколи такими не були, та й взагалі не можна зводити гуситський рух тільки до релігійного, замовчуючи його національно-визвольні та антифеодальні моменти. Петлюрі приписується еміграція до Львова після його виключення з гімназії (II, с.245). Між тим Петлюра "емігрував" на українську Чорноморію – Кубань. У Львові Петлюра жив уже в зрілому віці й то дуже коротко: з кінця 1904 по 1905 рр. Термін "націоналіст" автори вживають у негативному контексті (II, с.241), що не перешкодило їм назвати націоналістом і св. Петра Могилу (II, с.433). Отримання статусу Академії Києво-Могилянським колегіумом автори пов'язують з указом Петра І від 1701 р. (II, с.227), між тим як це ствердив ще Гадяцький договір 1658 р. Говорять автори і про можливе об'єдання Русі "в едином униатском государстве" (II, с.218), з чого видно, що вони зовсім не відчувають різниці між визначеннями: "унийном" і "униатском". Князь Роман Ружинський називається Рожинським (I, с.329), а литовський князь Тройден іменується "Трайдент" (II, с.145) (видно, за зразком американської міжконтинентальної ракети). І це не якісь там особливо складні до пізнання істини, а елементарні, які можна знайти в будь-якому шкільному підручнику. Можливо, підручники застаріли? Що ж, нехай у такому разі Бушков і Буровський доведуть, що Мазепу звали не Іван Степанович, а, як вони твердять, "Петр Иванович"!

Можна вказати й на низку другорядних помилок та огріхів – як-от польське прізвище Лащ (Łaszcz) передається авторами як "Ляш" (II, с.445). Якщо вони добре володіють польською мовою, то мають знати різницю між звичайним м'яким L і Ł, що читається твердо. Сполучення "szcz" читається як "шч" або "щ", а не як "ш". Отже, має бути саме "Лащ". Прізвище польського хроніста XV ст. Длуґоша передається як "Длугошь" (II, с.149), але ж ні в польському оригіналі, ні в перекладах на східнослов'янські мови немає пом'якшення на кінці слова "Długosz". Існував – і існує – Мгарський монастир, тобто в Мгарі, але ніяк не "в Мхарске" (I, с.97). Якщо ж Бушков неправильно здійснив зворотний переклад з польської мови, де пишеться "Mhar", то це не свідчить про його еталонні знання. Якщо тут виявляється оригінальний підхід автора до проблеми транскрибування й транслітерації іноземних текстів, то тоді треба величати Олексія Михайловича "Олекси", Лаврентія – "Вавжиньцем" і т.д. Намагаються автори користуватись українською мовою, але виявляється, що вони не здатні навіть точно процитувати кілька слів. Так, говорячи про свого далекого родича, Буровський цитує напис на його надгробній табличці "...**україньский науковник**" (II, с.241). Таких покручів в український мові немає, є слова

“український науковець”. Можна зауважити, що це дрібниці, можна відмахнутися від зауважень, послатися на недогляди, брак часу і т.д. Так, але ж мова йде про еталон, а не занадто сиру скороспілку та ще з претензіями на геніальний опус!

Якщо так тяжко даються Бушкову й певною мірою його співавторові елементарні істини, то що ж можна сказати про складні дискусійні проблеми? Так, у літературі й досі триває суперечка про те, чи приймали католицизм княгиня Ольга та князь Данило Галицький. Бушков схиляється до позитивної відповіді на це питання. Що ж, це його право. Однак моє право стояти на протилежних позиціях хоча б тому, що вони обгрунтовані в історіографії солідніше. Однак такі серйозні та складні проблеми потребують відповідної розмови, а не кількох зауважень, які вкладаються в дві сторінки (I, с.49–50). То навіщо ж це “королівське” надимання щік, навіщо цей прокурорський тон знавця істини в останній інстанції, зневага до істориків-професіоналів?

“Новаторы до Вержболова, что ново здесь, то там не ново”. Так писав поет про псевдоноваторів, які повторюють давно відоме за межами Російської імперії (ст. Вержболово – прикордонний пункт на старій межі Російської та Німецької імперій). Це значною мірою можна віднести й до писань Бушкова. Невже він вкупі зі співавтором думає, що він є першим, хто дав негативну характеристику Петру I? Про це досить часто писалося на Заході, а в СРСР така точка зору була навіть домінуючою у 20-х роках XX ст. В українській історіографії (маю на увазі справді українську, а не підколоніальну рептильну історіографію) Петро I саме так і трактувався. Чому Бушков вважає, що громадськості невідомо про героїзм Війська Польського у 1939 р., про Вестерплятте, про дії творця першого партизанського загону в Польщі майора Генрика Добжаньського? На початку 60-х років XX ст. для радянського читача це справді було певною новацією, яку внесли польські історики та публіцисти в деяких книгах, перекладених тоді російською та виданих в СРСР. Але нині про це говориться у вузівських, часом і шкільних, підручниках з історії, а про майора Добжаньського поляки створили художній фільм, який був у радянському прокаті в 70–80-х роках XX ст. З піднятим догори пальцем автор запитує читача: “Вам интересно знать, как отреагировали (на вторгнення радянських військ до Польщі 17 вересня 1939 р. – *Ю.М.*) страны, имевшие с Польшей договор о совместной обороне?” Нам – не цікаво. Про те, що реакція була такою самою, як і на напад Німеччини на Польщу 1 вересня, достатньо добре відомо. “Дивну війну” навіть у школах вивчають. Хіба що Бушков звертає свої питання до читачів рівня Еллочки-людоїдки або ж є надто емоційною людиною і поспішає поділитися кожним зі своїх особистих відкриттів з максимально широким колом людей.

По суті, вторинним є розділ про Колумба. Точка зору, згідно з якою відкриття вікінгів не було забутим і що Колумб знав, куди пливе, маючи відповідні карти, має своїх прихильників не тільки за кордоном. Пригадується цікава стаття Цукерника, який у не такому вже й далекому 1957 р. оприлюднив цю концепцію. Таким чином, Бушков і тут не був першим і

йому має належати право тільки популяризатора, а не першовідкривача оригінальної гіпотези.

Різко критикуючи Івана IV та його оприччину (тут я солідарний з авторами), вони "забули" вказати, що не вони перші це робили. Досить прочитати відповідну частину хроніки Гваньїні, яка вже вийшла в перекладі російською (український переклад теж має скоро вийти в світ). Врешті автори повинні були б не тільки знати про дискусію довкола оприччини в середині 50-х років XX ст. на сторінках журналу "Вопросы истории", в ході якої дану концепцію озвучив С.Дубровський, але й послатися на неї. Навіщо ж оголошувати себе першопрохідцями?!

Ще гірша справа з Іваном Сусаніним. Одразу скажу, що "подвиг" Сусаніна є "кваснопатріотичним міфом" і, отже, щодо цього я є однодумцем, але не Бушкова, а Костомарова. Майже весь присвячений Сусаніну розділ книги Бушкова "Герой, которого не было" (І, с.337–343) базується на маловідомих статтях М.Костомарова, зокрема, зібраних у книзі "Науково-публіцистичні і політичні писання М.Костомарова" (К., 1928). Та сама аргументація й та сама джерельна база! Хоча Бушков і навів потім думку Костомарова (також і С.М.Соловйова, але недоречно, бо якраз Соловйов пробував заперечити тут Костомарову). Такі "творчі" запозичення не пасують навіть популярним виданням, не кажучи про еталонні. Врешті, й теза про тотожність князя Ярослава хану Батию висловлена вперше Г.Носовським та А.Фоменком (II, с.52)!

Не тільки з цього видно, що Бушкову до вподоби чужі лаври. Критикуючи, наприклад, істориків, що вони не знають твору Андрія Лизлова "Скіфська історія", він скромно додає: "Если результатом моих усилий станет лишь возвращение из забвения А.И.Лызлова, я буду этому только рад" (І, с.138). Таке враження, ніби О.Бушков розшукав цей твір у архівній пилюці. Між тим відома російська дослідниця, проф. О.В.Чистякова ще у 1963 р. захистила кандидатську дисертацію, присвячену "Скіфській історії" та Лизлову, видала цикл статей, а потім, залучивши мене й московського історика А.Богданова до співпраці, добилася академічного видання цієї пам'ятки російської історичної думки в найсоліднішому на той час видавництві наукової літератури "Наука". Не наша провина в тому, що це видання вийшло у зменшеному обсязі (зокрема, випала моя велика стаття про польські джерела Лизлова) і значно зменшеним накладом. Однак воно є в кожній солідній науковій бібліотеці, навіть красноярській. То замість того, щоб подякувати своїм попередникам, О.Бушков навіть не згадав про них, якщо не рахувати незаслуженої лайки.

Оскільки я український історик й історик України в першу чергу, то дозволю собі більше уваги приділити саме цим сюжетам. Почнемо з термінології. Насамперед бачимо типові для російських істориків звичні маніпуляції з терміном "руський". В Україні, Білорусі та Польщі його завжди вживали щодо України й Білорусі тощо. Для Московської держави було визначення "московський", а для Російської імперії з часів Петра I "російський" (у поляків відповідно – "rosyjski"). Справа в тому, що в Росії

з часів Петра I офіційно запроваджується назва "Росія" замість "Московія", а слово "руський" фальшиво стали перекладати як "русский". Київська Русь оголошується "Россией", відповідно анексується на користь останньої належна українцям частина історії (Київська держава, Галицько-Волинське королівство). У Бушкова та Буровського все йде по цих прописах, ідуть розумування на тему нібито пізнього (з XV–XVI ст.) (II, с.234) походження терміну "Україна", який виводять від "окраины". А.Буровського, як і переважну більшість російських великодержавних шовіністів (свідомих чи несвідомих, причому останні щиро переконані у своїй любові до українців), теж щиро "удивляет приверженность (українців. – *Ю.М.*) этому неудачному слову: Украина. И очень позднее оно, и какое-то... Ну, неполноценное, что ли. Вот... Малая Русь – несравненно древнее и, казалось бы, почтеннее. Проблемы национально озабоченных людей бывает непросто понять" (II, с.235). Однак насправді термін "Мала Русь", тобто Ближня або Центральна (порівняйте, наприклад, Мала Греція з Афінами і Велика Греція – колонії далеко від Балкан), є пізнішим, бо з'являється на початку XIV ст.

В українській історіографії вже чимало написано на цю тему – й тому не варто повторюватися. Нагадаю тільки, що термін "Україна" вперше з'являється на сторінках літопису в 1187 р., що він стосувався "країни", а не "окраїни", що українці беруть свій початок приблизно з IV ст. н.е. (див. Грушевського), що пізніше термін "русин" витісняється терміном "українець", особливо після того, як московити змушують називати себе "русскими", і т.д. Невже не зрозуміло, що народи можуть міняти свою самоназву? Що, наприклад, на місці римлян з'явилися італійці, а назву римлян запозичили набагато пізніше волохи (валахи), які стали називатися румунами, але це не зробило їх у тій мірі спадкоємцями Давнього Риму, як італійців. Бушкову й Буровському традиційної для більшості московських істориків комбінації замало, вони вживають цей термін у значенні, типовому для московської великодержавно-шовіністичної історіографії. А чого варта, наприклад, така теза: "Древняя Русь была единой в культурном, языковом отношении" (II, с.17)! І це при тому, що вона навіть етнічно не була єдиною, що її населяли два десятки різних неслов'янських племен, наприклад – тюркських ("торки", "чорні клобуки", "берендеї"), фіно-угорських ("чудь", "водь", "меря", "мурома", "мещора"), які говорили неслов'янськими мовами! Що християнізувати їх доводилося на півночі та сході Московії ще у XVIII ст.! Що не можна плутати церковнослов'янську мову Євангелій з живою мовою, яка значно різнилася залежно від князівства та регіону, ще й віддалених тисячами кілометрів, зі спорадичними зв'язками між собою! Невже автори не знають, що "теорія" про давньоруську народність народилася у стінах Кремля за вказівкою "корифея всіх наук" тов. Сталіна, щоб полегшити денаціоналізацію українців та білорусів? Хоча Бушков і Буровський все ж таки вважають українців окремим від росіян народом, але ж таким, що сформувався у XX ст.: "И в Средневековье, и на протяжении XVIII и XIX веков никому не приходило в голову,

что русские и русины – это два разных народа. Всем было очевидно, что народ это один" (II, с.81). Що це зовсім не так, як хочеться Бушкову й Буровському, є маса свідчень різноманітних джерел. До речі, в фамільному архіві князів Замойських мені вдалося знайти цікавий лист короля Яна Собеського до запорожців, писаний у зв'язку з чутками про оголошення Москвою війни Речі Посполитій по смерті царя Федора Олексійовича у 1682 р., де говориться: "було б добре якби наш народ польський з військом нашим коронним і ваш народ руський з Військом Запорозьким разом вдарили б на народ московський". Далі – більше. За Бушковим та Буровським, на початку Першої світової війни "Граф Черни предложил русинам объявить себя особым народом, который не имеет ничего общего с русскими и с Российской империей... Руководители общины согласились с предложениями австрийцев. Община приняла решение своего руководства..." (II, с.81). Прочитавши таке, важко зрозуміти, що це: невігластво чи злісна фальсифікація? Невже ж не знані співавторам із Красноярська твори хоча б Шевченка? А хто ж "предложил" перейменуватися в українців населенню підросійської, значно більшої частини, етнічних українських земель? Навіть російські шовіністи дореволюційної пори й ті, брешучи про німецьку та польську "інтригу" (польські шовіністи, звичайно ж, писали тільки про "інтригу" німецьку), відносили початки українства як мінімум до 1848 р. і пов'язували їх з іменем графа Стадіона. Браві красноярці переплюнули тут навіть чорносотенців!

Друга книга Бушкова та Буровського взагалі є спробою анексувати не тільки власне Київську Русь (не беремо тут Володимиро-Суздальське, Рязанське та інші князівства) на користь Москви, але й Білорусь та Україну. Ця нібито нова концепція є насправді давно відомою в чорносотенному таборі, і вона тепер реанімується. Нещирі сльози красноярських співавторів про невивченість історії України й Білорусі XIV–XVII ст. в радянській історіографії не викликають довіри. Не треба робити вигляд, що нібито невідомо, чому так відбувалося!

Знання українцями та білорусами своєї історії та ще власних державних традицій, не пов'язаних з Москвою та з Московією, могло б пригальмувати бажаний для Московської імперії процес їхньої денаціоналізації (тому-то й не вивчали в школах імперії історію "Западной Руси", бо це була історія інших, ніж російський, народів). Бушков та Буровський закликають до вивчення цих етапів нашої з білорусами історії тільки тому, що наше оголошують своїм. За їхньою логікою, якщо Русь-Україна та Русь-Білорусь є всього-навсього "Западной Русью", тобто частиною Росії, то треба анексувати те, що ще не анексоване, те, що закликали анексувати російські великодержавні шовіністи ще в XIX ст., особливо чорносотенного штибу.

Можна вказати й на деякі характерні для цих книг помилки у висвітленні ними української історії. Так, повторюється типова для російської та польської історіографії точка зору, згідно з якою запорожці – це мішанина різних націй. І це при тому, що запорожці були суціль православними, що вихідці не з українських земель становили всього близько 10% їхнього

складу, та й ті швидко асимілювалися, що в запорозькому середовищі беззаперечно домінувала українська мова. А чого варті принизливі й недостовірні дані, які наводяться в книгах красноярців про козацтво! Тут і недоречні цинічні жарти ("фекально-генитальная тематика" запорожців) (II, с.499), і явна свідома недооцінка значення боротьби українського козацтва проти агресії Османської імперії. Всупереч очевидним фактам, які свідчать, що в яничари брали хлопчиків, узятих у полон під час турецько-татарсько-ногайських наскоків на Україну та ряд інших слов'янських країн, вбивши чи полонивши їхніх батьків, відірвавши їх від рідної сім'ї і рідної землі, прирікши на денаціоналізацію, Бушков пише: "в реальности зачисление христианских детей в корпус янычар далеко не всегда вызывало потоки слез у их родителей" (I, с.87). Батьки, мабуть, більше плакали над тим, що їхні діти не могли потрапили до цього "пажеського корпусу" османів! Русь же до початку XVI ст. нібито практично не відчувала себе протипоставленою ісламському світу (I, с.88). З цього ясно, що автор не знає про потужні наскоки Османської імперії та її сателітів на Україну в XV ст., спалення Києва в 1482 р. Далі він пише: "...последующие войны с Турцией были вызваны не столько внутренними потребностями России, сколько нажимом европейских держав, по сути втравивших наших предков в совершенно ненужную им бойню" (I, с.88). Як послухати таке, то виходить, що бідна Московія, яка загарбала Північне Причорномор'я, Кавказ та Закавказзя, Молдавію, влізла на Балкани і планувала ще з петровських часів взяття Стамбула (Катерина II навіть змушувала свого сина Павла вчити грецьку мову, щоб той гідно продовжив візантійські традиції!), робила все це тільки під тиском та примусом поганющого Заходу.

Подають співавтори й фальшиві дані про військовий потенціал козаків. Так, про Богдана Хмельницького говориться, що він начебто перемагав тільки тоді, коли діяв разом із "кримськими татарами": "Выступив в поход один, он каждый раз бывал бит". Не заперечую плідності тогочасного союзу Української козацької держави – Гетьманщини з Кримським ханством, але ж не можна твердити так безапеляційно. Варто вказати, наприклад, на битву під Городком 1655 р., битву під Озерною 1655 р., коли ординці виступали вже на боці Речі Посполитої, на взяття Любліна того самого року Данилом Виговським і т.д. До того ж Бушков та Буровський не знають або ж замовчують той факт, що на боці Речі Посполитої виступали у величезній кількості вишколені найманці з усієї Центральної та Західної Європи (німці, голландці, шведи, шотландці, угорці і т.д.). У другій книзі автори взагалі договорюються до того, що "казаки не выиграли ни одного сражения, в котором не участвовали бы татары" (II, с.443). Виходить, що козаки й татари були ніби сіамські близнюки й один без одного й кроку не могли ступити! А як собі красноярці уявляють ординців, які з кіньми вантажаться на козацькі чайки, щоб вдарити на Туреччину чи на Крим? Чи можуть вони вказати хоч на один такий спільний **морський**

похід? Невже разом з ординцями Сагайдачний пройшов уздовж і впоперек Московію в роки "Смути", ще й штурмував Москву біля Арбатських воріт?

Варто зацитувати й уривок, де йдеться про ситуацію після Берестецької битви 1651 р., бо не кожному вдається вкласти стільки "ляпів" у три рядки: "при польском короле осталось лишь одиннадцать тысяч литовцев – именно они лихим ударом взяли Киев, но Хмельницкого догнать не успели". Доводиться прокоментувати це, тим більше, що я спеціально займався історією Національно-визвольної війни 1648–1658 рр. і знаю про ці події з першоджерел: після Берестецької битви 1651 р. "посполите рушення" відмовилося переслідувати українську армію, через що король Ян Казимир повернув до своєї столиці. Однак похід на Білу Церкву продовжило регулярне коронне військо. Тим часом литовсько-шляхетське військо на чолі з Янушем Радзивілом у ході маршу на південь зайняло вже спустошений Київ і об'єдналося з коронним військом під Білою Церквою. За сучасними підрахунками, загальна кількість вояків Речі Посполитої вкупі зі слугами значно перевищила 200 тис. вояків! Однак українське військо під Білою Церквою вистояло (Хмельницький нікуди не тікав!) – і кампанія закінчилася мирним договором.

Згадуючи про Національно-визвольну війну українського народу проти Речі Посполитої 1648–1658 рр., співавтори скептично відгукнулися про термін радянської історіографії ("Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг.") (II, с.443), але зупинилися на набагато гірших визначеннях, типових ще для старої польської історіографії (XVII ст.): "польско-казацкая война" (II, с.93) або "войны Хмельницкого". В одному місці пишеться про різні народи (російський та український), які **об'єдналися** після Переяславської ради, у другому – говориться і про "**приєднання**" і про "**об'єднання**" (II, с.443), у третьому – вилазять ослячі вуха "Тезисов ЦК КПСС о 300-летии воссоединения Украины с Россией", бо військово-політичний союз Московської держави та Гетьманщини іменується за радянською традицією "два братских народа **воссоединились** навеки" (II, с.323). Взагалі для співавторів суть Національно-визвольної війни містилася в начебто її гаслі: "...возьмите нас к себе в дворяне", причому під "дворянами" слід мати на увазі... реєстрових козаків. Польська ж держава відмовилася йти "на поводу у шантажистов" (II, с.443). Далі йде цитата з пізніших творів Куліша, який тоді вже схилився на бік російської великодержавної історіографії в оцінці українського козацтва. Автори підкреслюють при цьому, що Куліш був українським істориком, тільки забувають вказати, що його думка так і лишилася непідтриманою переважною більшістю і тодішніх, і сучасних істориків. Що стосується Богдана Хмельницького, то його по-різному оцінювали українські історики, хоча без сумніву домінували позитивні оцінки. Не випадково в часи УНР ряд українських полків було названо на честь керівника Національно-визвольної війни. Тому залишаю на совісті авторів твердження про те, що пам'ятники Богдану ставив уряд Російської імперії, "но никогда – сами украинцы" (II, с.444).

Візьмемо свіжіші історичні події. Писати в сучасному цивілізованому світі оди Гітлеру не прийнято. Такому писаці навіть руки не подали б порядні люди. Доля Сталіна – ще одного злочинця світового масштабу – виявилася в історіографіії іншою. Якщо за межами колишнього СРСР, особливо в країнах колишнього "соціалістичного табору", одностайно засуджуються і Сталін, і злочини його кліки – ВКП(б), з огидою дивляться на неосталіністів, то в Росії й досі покладають квіти на могилу царя Йосипа I, а КПРФ навіть реабілітувала його! В Росії чи Україні не було, на жаль, свого Нюрнберга над ВКП(б)–КПСС, не було очищення державних структур від військових злочинців і нацистів, як це було в повоєнній Німеччині. Тому й існує нині багато партій, які підносять злочинця на щит, пробують навіть пам'ятники ставити, як це було недавно в Севастополі, тому й роздувають міф про Сталіна як великого вождя та благодійника людства. Отут би Бушкову й засукати рукава та заходиться до роботи з деміфологізації! Але ж ні! Сталіна він всіляко вихваляє (I, с.538–550), а до його наміру захопити Європу закликає ставитися як до "безусловно гениальнейшего" (I, с.550). Вірний "лемівській" логіці Бушков забуває, що перед тим лаяв більшовиків, але чомусь не поширює осуд їхніх діянь на фюрера ВКП(б).

У подальшому викладі (I, с.550–567) Бушков пробує змінити оцінки тих, хто стояв коло Сталіна: Берію хвалить (I, с.550–559), Хрущова лає ("лысое ничтожество", "лысый шут") (I, с.562, 550), Жуков – "одна из страшнейших фигур русской истории" (I, с.559), а XX з'їзд КПРС – "порнографическое шоу" (I, с.10). Навряд чи можна на кількох сторінках, не знаючи архівів, які надійно закриті від істориків "компетентными органами", точно зважити, хто з тих усіх павуків у банці був більшим або меншим злом. Для українського історика є наявним математичний факт: роки сталінщини були найтрагічнішими в усій історії України! Один тільки штучний сталінський голодомор-геноцид 1933 р. викосив 9 мільйонів невинних селянських життів, у ті роки було винищено цвіт української інтелігенції, завдано тяжкого удару українській мові й культурі, тотальним терором, голодоморами й депортаціями було придушено національно-визвольний рух спочатку в Східній, а потім і в Західній Україні. Нехай Бушков розповідає "дорогим россиянам" байки про царя Йосипа I, а українцям (не малоросам!) істина добре відома! Та й серед "россиян", особливо "чалдонів" (сибіряків), чимало потомків колишніх українських "куркулів", "націоналістів" та "прочих врагов народа", котрими Сталін і К° заповнили Сибір, і їм буде важко втовкмачити в голови міф про прогресивність сталінських "діянь".

Подекуди для першої, а особливо для другої книги характерне типове для російських лібералів ставлення до українців: нехай собі танцюють, співають своїх пісень, навіть на кухні нехай говорять своєю мовою. АЛЕ – українці мають нишком сидіти в "единой и неделимой", бажано в Сибіру, інакше вони "петлюровці", "бандеровці", яких треба винищувати! Автори милостиво дозволяють собі покритикувати свій уряд за заборону в

дореволюційні часи української мови та українських шкіл, але коли справа доходить до національно-визвольної боротьби українського народу проти Російської імперії, тут же висипаються старі шовіністичні кліше: мазепинці – це "прєдателі" ("новгородцы... предавали нас так же, как украинцы времен Мазепы") (II, с.38), Петлюра – "чудовище" (II, с.466), у нього – "банды" (II, с.245), бандерівці (так само, як і литовські "лісові брати") ставляться на одну дошку з власовцями і тавруються високонауковим терміном "нечисть" (I, с.9). При цьому героїзуються НКВДисти та їхні польські "колеги". Автор навіть пишається тим, що один з його родичів воював у польському Корпусі Військової Безпеки (аналог СМЕРШУ)[4]. Кому-кому, а тим, хто постраждав, скажімо, від акції "Вісла" 1947 р., коли сотні тисяч українців було знищено, кинуто в концтабори, виселено з їхніх споконвічних земель, добре відома ціна "подвигів" НКВД і польського UB.

Ще багато чого можна написати про двотомник красноярських авторів, але боюся, що читача може втомити огляд їхніх новостаромодних теорій, дешевих сенсацій та численних "ляпів".

Насамкінець варто зробити певне узагальнення. Вперше за десятки років уголос заявив про себе ринок. У пострадянському просторі відбуваються складні процеси в соціально-економічному житті суспільства. На підготовлені до друку унікальні джерела, наприклад, на знамениту "Литовську метрику", літописи, хроніки, краєзнавчі матеріали, особливого попиту немає, немає й коштів для їх видання. Не забуваймо, що Україна є ледь не єдиною державою світу, де книжкова продукція обкладена тяжкими податками. Тому книжкові базари завалені російськомовними "анжеликами" та "милордами глупыми", "интересными газетами" з порнографією і без, з "аналізом" інтимного життя королів і царів тощо. На очах упав рівень культури й "маскультури", на очах відбувається люмпенізація суспільства. Міщанин вимагає зробити йому "красиво", й соціальне замовлення відповідно виконується.

Тепер на додаток до "жовтої" преси маємо вже й "жовту" історіографію. Це явище потребує свого дослідження соціологами, психологами, а колись і істориками. Тут уже без Бушкова не обійдешся, бо його сміливо можна зарахувати до чільних постатей "жовтої" історіографії, до її королів чи генералів. Але в тій науці, яка зветься історією, йому з такими писаннями вище єфрейторського звання не піднятися...

---

[4] Тут варто додати, що РОА Власова все ж таки була фронтовою частиною і ні про який рух власовців-партизан та ще й на території Польщі досі не було відомо. Цікаво, де й коли міг повоювати з ними в Польщі родич Бушкова?

Ярослав ФЕДОРУК *(Київ)*

РОСІЙСЬКА ТА УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТІЯ У СЕРЕДИНІ XVII СТОЛІТТЯ

90-ті роки XX ст. позначилися великим інтересом науковців до вивчення історії Східної Європи середини XVII ст. В Україні і Росії таке зацікавлення було викликане тим, що з розпадом СРСР зникли штучні перепони для розробки без ідеологічних втручань теми про міжнародні відносини тієї епохи. Дослідники ж Західної Європи, зі свого боку, в цей час відкрили для себе великі можливості залучення в науковий обіг архівів, особливо російських, і набутків сучасної історіографії незалежних держав колишнього Радянського Союзу. Для поглиблення співпраці в цьому напрямку природною була потреба координації зусиль істориків різних країн, адже історія України або Росії окресленого періоду, зрештою, як і цілої Східної Європи, в нас вивчалася без належного врахування не лише західно- чи північноєвропейських архівів, але й також наукової літератури країн Заходу. Тому проблеми, пов'язані з повстанням Богдана Хмельницького, приєднанням України до Московської держави у 1654 р., шведським "потопом", вторгненням семигородського князя в Польщу у 1657 р., шведсько-датською війною і інші часто досліджувалися без поглибленого цілісного аналізу дипломатичної історії Європи 50-х років XVII ст.

Така ситуація в науці спонукала до виникнення проекту "Російська і українська дипломатія в Євразії: 50-ті рр. XVII ст.", мета якого – координація праці істориків різних країн у дослідженні цієї теми. У своїй основі рецензований збірник – це доповіді "круглого столу", що проходив у Москві 1–2 червня 1999 р. у рамках цього проекту[1]. Книжка присвячена св. пам'яті Л.В.Заборовського, одного з найвидатніших істориків останніх десятиліть XX ст. у вивченні міжнародних відносин періоду 1650-х рр. Праці цього вченого частково вже аналізувалися нами і при характеристиці його історіографічного доробку, присвяченого політиці Європи, Османської імперії і Криму в 1654 р., і у відгуку, якого історик уже не побачив друком, на його публікацію документів[2]. Проглядаючи наше коротке

[1] Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII в. / Под ред. Л.Е.Семеновой, Б.Н.Флори, И.Шварц. – М., 2000. – 224 с.

[2] Див. рец. на кн.: *Заборовский Л.В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа. – М., 1994. – 192 с. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1999. – Т.238. – С.587–590.

листування за 1996–1997 рр., ще раз перечитуючи надіслані ним книжки про міжнародну дипломатію 50-х років XVII ст., з особливим відчуттям пишеться й ця рецензія: "...посылаю свою давнюю книжку, несколько экземпляров которой у меня сохранилось, – з листа Л.В.Заборовського від 23 січня 1997 р. – В ней видны "приметы времени": польских авторов тогда нельзя было указывать (так говорили тогда в изд-ве "Наука": а откуда Вы знаете, "с кем" они окажутся завтра?! И действительно!). С более новой сложнее... Осталось несколько бракованных экземпляров. Забавно, что в каждом экземпляре брак особый"[3].

* * *

Даний збірник репрезентують автори з Москви, Відня, Уппсали й Ааргуса. Весь зміст можна умовно поділити на такі теми: джерелознавчий огляд різних фондів Російського державного архіву давніх актів у Москві (далі – РДАДА); дипломатичні відносини країн Центральної і Північної Європи (Австрія, Швеція, Данія); Молдавія, Волощина і Трансільванія в міжнародних відносинах; російсько-польські відносини у 1653 р. і російсько-кримські – у 1654 р.

Збірник відкривається розвідкою Б.М.Флорі, де автор ставить проблему видання джерел з російських архівів до ключових питань історії дипломатії 50-х років XVII ст.[4] Весь матеріал подано в контексті загальних тенденцій східноєвропейського розвитку того часу. Локальний характер Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, при всій дипломатичній активності гетьмана в міжнародних відносинах 1648–1654 рр., після Переяславської ради 1654 р. переростає у глобальний конфлікт унаслідок російсько-польської, а пізніше російсько-шведської воєн 1654–1657 рр.: "Усе це привело до ґрунтовних змін усієї системи міжнародних відносин у східній частині Європи", – зазначає автор (с.10–11). Стаття Б.М.Флорі – це свого роду фахові рекомендації для дослідників епохи середини XVII ст. щодо публікації й використання джерел з фондів РДАДА. Дослідник наголошує на потребі вивчення джерел, пов'язаних з укладанням російсько-польського Віленського миру 1656 р. (посольство Петра Галінського у березні–квітні до Москви і ін. документи); з підготовкою і початком війни Росії і Швеції у 1656 р. і формуванням Олексієм Михайловичем антишведської коаліції; з корпусом матеріалів про відносини з Портою і Кримом, а також у загальних рисах про події після смерті Б.Хмельницького і початком гетьманування І.Виговського.

Автор зупиняється детальніше на з'ясуванні причин початку російсько-шведської війни. Оцінка, хоч і неоднозначна, цієї події в російській і

---

[3] *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – М., 1981. – 184 с.; *його ж.* Великое княжество Литовское и Россия...

[4] *Флоря Б.Н.* 50-е гг. XVII в. в истории международных отношений в Центральной части Евразии и задачи публикации материалов о деятельности русской и украинской дипломатии в эти годы // Русская и украинская дипломатия... – С.9–23.

українській історіографії вже більш-менш утвердилася, згідно з якою початок військових дій Росії проти Карла Х Ґустава був несвоєчасним з боку російського царя. Таку саму нотку сумніву знаходимо також і у Б.М.Флорі: "Звичайно, з'ясування мотивів, що спонукали російський уряд прийняти це відповідальне політичне рішення... само по собі не пояснює, наскільки воно було правильне, обґрунтоване і таке, що відповідає інтересам Росії" (с.13). Однак, як видається, якщо дивитися на перспективу російської політики XVI–XVIII ст. в цілому, то війна зі Швецією середини XVII ст. була цілком логічним наслідком боротьби за утвердження завоювань російсько-польської війни 1654–1655 рр. у Литві.

Ця війна штовхала Олексія Михайловича до зближення з польським королем, що оформилося на Віленських переговорах восени 1656 р. Отож, цей мирний договір був першою ластівкою цілої серії дипломатичних переговорів між Польщею і Росією, що закінчилися Вічним миром 1686 р. Тому дослідник акцентує увагу на важливості маловивчених поки що документів з фондів РДАДА, котрі стосуються цієї етапної події. Автор переважно робить огляд цілісного корпусу джерел з фондів 79 ("Сношения России з Польшей"), 27 ("Приказ тайных дел"), 389 ("Литовская метрика"), що можуть надати чимало нового матеріалу до вивчення теми. Однак, зі свого боку, хотілося б додати, що не менше значення має вивчення окремих документів, розміщених в інших фондах архіву, які також подають важливу інформацію про переговори у Вільно. Тут можна згадати, наприклад, пам'ятну записку про видачу жалування козацьким послам Романові Гапоненкові (Агафонову), Іванові Васильєву, Василю Климентьєву (Алиментьеву) і ще двадцятьом козакам, котрі прибули в ставку до царя під Ригою 1 вересня ст.ст. і були відправлені звідти до Вільно 4 вересня 1656 р.[5]

Необхідно зауважити, що подібні статті можуть дати поштовх для ґрунтовних джерелознавчих оглядових досліджень фондів РДАДА з даної проблематики. У рецензованому збірнику вміщено ще два нариси такого характеру – О.І.Кобзаревої та В.Г.Ченцової.

Перший нарис – це огляд основних джерел фонду 96: "Сношения России со Швецией"[6]. Основне питання, на яке авторка звертає увагу дослідників, – це вивчення додаткових документів до історії російсько-шведських відносин при з'ясуванні причин нападу Росії на Швецію у 1656 р. Для цього дослідниця класифікує фонд за різними типами доку-

---

[5] РДАДА. – Ф.214: Сибірський приказ. – Оп.3. – Стовп.1636. – Арк.634. Варто зазначити, що в історіографії вже є приклади публікації таких підбірок документів з фондів РДАДА, що стосуються Віленських переговорів. Див., наприклад: *Заборовский Л.В.* Католики, православные, униаты: Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в.: Документы. Исследования. – М., 1998. – Ч.1: Источники времени гетманства Б.М.Хмельницкого. – Док.100–113. – С.251–282.

[6] *Кобзарева Е.И.* Документы по истории русско-шведского конфликта в 50-х гг. XVII в. в фондах РГАДА // Русская и украинская дипломатия... – С.53–80.

ментів – грамоти, статейні списки посольств, листи і т.д., аналізуючи при цьому окремо кожен тип.

Як зазначено у статті, влітку і восени 1655 р. ні російський, ні шведський уряди не хотіли військового зіткнення: "Зміст грамот, – пише О.І.Кобзарева, – відображає бажання російського політичного керівництва за всіляку ціну закріпитися в Литві, не допустивши перехід відповідних територій під владу Швеції..." (с.55). Причини російсько-шведської війни авторка дошукується також і в українському питанні: російсько-українські протиріччя під час походу Б.Хмельницького в Галичину в 1655 р. викликали побоювання Москви, що в майбутньому шведи зможуть встановити над українськими землями свій протекторат. Через півроку, весною 1656 р., як докір Карлові Ґуставу ставились його контакти з білоруським наказним полковником Іваном Золотаренком: "11 березня [ст.ст. 1656 р.] шведам було вказано на те, що вони добивалися переходу Б.Хмельницького й наказного гетьмана І.Золотаренка у шведське підданство" (с.62, 56). У цей період, на думку дослідниці, відчувається явне бажання російської дипломатії розірвати відносини зі шведами: у Москві на цей час склалося переконання, що, не чекаючи поки Карл Ґустав збере військо, треба оголосити війну шведам і остаточно закріпитися в Литві (с.64), хоч, як пізніше виявилося, ці міркування про шведську загрозу московському цареві були перебільшеними (с.75). І тому вже в жовтні 1656 р. від князя Черкаського до командуючого шведськими військами у Литві надійшла пропозиція укладання миру.

Цікаво відзначити, що початок мирних ініціатив Росії збігся з переговорами у Вільно, на яких поляки чинили дипломатичний тиск на московське посольство, загрожуючи укладанням сепаратного польсько-шведського союзу за посередництвом французів. Останні, за період підготовки і проведення переговорів у Вільно, кілька разів приїжджали до Яна Казимира з пропозицією посередництва. У цій справі цар присилав до польського короля своїх послів, пропонуючи полякам не вступати в переговори зі шведами без відома один одного[7]. Такий пункт про взаємне зобов'язання не миритися зі шведами був ухвалений на переговорах. Але Віленські трактати не вичерпали російсько-польських протиріч, бо Річ Посполита не погодилася визнати за Росією її завоювання 1654–1655 рр. Тому вже в ході цих переговорів для московського уряду було видно, що зі шведами треба шукати примирення.

Шведський командуючий Делаґардьє відгукнувся на лист Черкаського прихильно. Авторка простежує хід цих переговорів восени 1656 р.: за посередника шведи пропонували курфюрста Фрідріха Вільгельма, і вже у

---

[7] Головний архів давніх актів у Варшаві. – Ф. "Архів Замойських". – Од.зб.452. – Арк.19 (лист до Олександра Конецпольского, 29 жовтня 1656 р.): "Posłannik moskiewski powiadał, że przywiózł wielkie dobre dzieło... Kiedy przyszło ad essentiam rei, nic nie było, tylko to, abyście się wy z Szwedami nie zgadzali, bo i nasz osudar obiecuje z niemi się nie zgadzać".

березні наступного року між Росією і Швецією встановилося перемир'я на кілька місяців.

Таким чином, як бачимо, детальне вивчення фонду "Сношения России со Швецией" дає можливість дослідникам ширше подивитися на проблему російсько-шведського конфлікту 1656 р. і відкрити багато невідомого матеріалу.

Інша розвідка, що тематично належить до такого ж оглядового характеру фондів РДАДА, – В.Г.Ченцової про матеріали фонду 52: "Сношения России с Грецией"[8]. Ідеться про роль греків – купців і церковних ієрархів – у дипломатичних зв'язках того часу. "Расспросные речи" подорожників з Балкан у Путивлі або в Посольському приказі в Москві мали велике значення для збору інформації про події в Європі й Османській імперії; грецькі й слов'янські грамоти, вістові листи з новинами про політичні події в різних регіонах, матеріали дипломатичних місій грецьких ієрархів, які проїжджали через Україну або були на службі у Богдана Хмельницького, та інші джерела несуть у собі багато маловивченого матеріалу до історії середини XVII ст. "Грецькі справи" – це також важливий корпус джерел для вивчення зв'язків України з Османською імперією[9].

Окрім документів такого загального характеру, дослідниця детальніше зупиняється на характеристиці тих діячів, хто своєю діяльністю особливо спричинився до дипломатичних відносин Богдана Хмельницького з Олексієм Михайловичем. Серед таких церковних діячів виділяються єрусалимський патріарх Паїсій, назаретський митрополит Гавриїл, корінфський митрополит Йоасаф[10] і колишній константинопольський патріарх Афанасій Пателар. Особливо хотілося б відзначити згадку про документи, пов'язані з діяльністю відомого дипломата на службі у шведського короля й українського гетьмана ченця Данила Калуґера (с.165–166), а також інші матеріали до історії українсько-шведських стосунків.

Матеріали фонду зберігають також відомості про становище придунайських країн, зокрема про відносини Молдавії і Волощини з Московською державою після 1654 р., про підданство обох господарів царю. Зі свого боку, Османська імперія вороже ставилася до зв'язків своїх васалів з Москвою, вбачаючи у цьому небезпеку для своєї цілісності. Загалом же

---

[8] *Ченцова В.Г.* Источники фонда "Сношения России с Грецией" Российского государственного архива древних актов по истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе в 50-е гг. XVII в. // Русская и украинская дипломатия... – С.151–179.

[9] На цю тему див. іншу статтю В.Ченцової: *Tchentsova Vera.* Le fonds des documents grecs (f. 52 "Relations de la Russe avec la Grèce") de la collection des Archives Nationales des Actes Anciens de la Russie et leur valeur pour l'histoire de l'Epire Ottoman // Turcica. – 1998. – T.30. – P.383–395.

[10] Його могилу на полі Берестецької битви (біля Михайлівської церкви в с. Острові) разом з соратником архидияконом Павлом віднайшов і з великою ймовірністю ідентифікував археолог І.К.Свєшніков: *Свєшніков І.К.* Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С.162–163.

дипломатична активність греків у стосунках з Росією була пов'язана з їхніми розрахунками підбурити Олексія Михайловича до війни проти Османської імперії з метою визволення християнських провінцій з-під влади султана.

У короткій статті Л.В.Заборовського аналізується остання спроба посередницької місії московського царя у замиренні Польщі з Військом Запорозьким (тема для автора не нова; вона вже порушувалася ним у попередніх публікаціях)[11]. Сама Росія ще не була готова вступити у війну з Річчю Посполитою і тому з другої половини 1652 р. готувала "велике посольство" до Яна Казимира у справі посередництва. Автор припускає, що ідея примирення козаків з Польщею на основі Зборівського договору 1649 р. виходила з дипломатичної української місії в Москві 1652 – початку 1653 рр. Незважаючи на походи польської армії в Україну в березні 1653 р., у травні була вироблена інструкція посольству на чолі з Б.О.Репніним-Оболенським. З огляду на скептичні перспективи переговорів з поляками в Москві у цей час почалася інтенсивна підготовка до військових дій і можливого приєднання України до Росії. У справу порушення поляками титулів, до чого багато істориків ставилося як до формального приводу розпочати війну, Л.В.Заборовський намагався вникнути з погляду тієї епохи: "Як здається, у подібних оцінках маємо явний елемент модернізації. Для того й пізнішого часу питання титулування було важливою проблемою міжнародних відносин... Тим більшу значимість воно мало для [такої] молодої династії, як Романови..." (с.26–27). У справі українсько-польських відносин, як уже зазначалося, московське посольство пропонувало полякам підтвердити Зборівський договір 1649 р. У випадку відмови вважалося за доцільне почати мирні переговори трьома посольствами – українським і польським за посередництвом російського. Коли ж у серпні 1653 р. стало відомо, що поляки не підуть на переговори з Богданом Хмельницьким, то московські дипломати використали останній пункт своєї місії – відмовитися від претензій щодо титулатури у випадку, якщо Ян Казимир укладе мир з Богданом Хмельницьким. Пізніше поступки звелися до пункту про віру, а про решту умов замирення поляки з козаками мали б домовлятися окремо. "...не можна не визнати, – зазначав дослідник, – справедливість претензій уряду Польсько-Литовської держави на втручання царської дипломатії у її внутрішні справи" (с.28). Однак надмірна надія на збройне вирішення українсько-польського конфлікту призвела до польсько-литовської катастрофи у Великому князівстві Литовському у 1654–1655 рр.

Така негнучкість і самовпевненість, треба зазначити, була характерною рисою польської дипломатії середини 50-х років XVII ст. Для порівняння

[11] *Заборовский Л.В.* Последний шанс умиротворения: переговоры Б.А.Репнина во Львове 1653 г. // Русская и украинская дипломатия... – С.24–30. Див. також: *його ж.* Великое княжество Литовское и Россия... – С.135–136. Цю саму статтю див. також у збірнику: Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – С.238–244.

можна навести польсько-шведські переговори 1654 – початку 1655 рр., коли різними дипломатичними маневрами й розумною політикою можна було відвернути наступ Карла X Ґустава в липні 1655 р., в т.ч. й за посередництвом інших держав. Але Річ Посполита, одна з найсильніших країн у Європі першої половини XVII ст., у 1653 р. ще не відчувала, що стоїть уже на шляху поступового й неухильного занепаду.

Політика Австрії 50-х років XVII ст. розглядається у статтях віденських дослідників Іскри Шварц і Кріштофа Аугустиновича. У першій розвідці авторка детально зупиняється на історії російсько-австрійських відносин окресленого періоду – від невизначеної позиції Австрії у 1654 р. до її участі у Віленських переговорах 1656 р. і збройному виступі проти шведів весною 1657 р.[12] Дотримуючись теми свого дослідження, Іскра Шварц лише подекуди порушує питання про вплив польської або шведської дипломатії на посередницькі ініціативи імператора в московському напрямку польської політики під час шведського потопу. Але австрійсько-польські взаємини були пріоритетними у східній політиці Фердинанда III і від них великою мірою залежали відносини Австрії з Росією у середині XVII ст. Тому тут можна було б висловити кілька власних міркувань з цього приводу, адже перед тим, як у 1656 р. остаточно окреслився курс на примирення Польщі й Росії, при віденському дворі розроблялися плани укладання польсько-шведського миру. Крім місії Лізолі, про яку згадує дослідниця, восени 1655 р. Фердинанд III покладав свої великі надії також і на посольство Франциска Евсебія Петтінгенського і через нього пропонував Карлові X свої послуги для замирення з Яном Казимиром[13]. Були й шведські посли до імператора в цій справі[14]. Це, безперечно, давало сильний поштовх Олексію Михайловичу прискорити переговори з поляками у 1656 р. і погоджуватися на посередництво Австрії. Заслуговує на увагу оцінка авторкою Віленських переговорів як поразки австрійської дипломатії: умови царя отримати польську корону викликали настороженість у Відні й імператор у подальшому остерігався зближення Москви і Польщі.

Звіти польських комісарів про хід переговорів підтверджують, що пропозиція польської корони для Олексія Михайловича справді була несподіванкою для австрійських посередників Алегретті й Лорбаха у Вільно у вересні 1656 р. Вони навіть не знали, як відреагувати на це, тому

---

[12] *Шварц И.* Австро-русские дипломатические отношения в первые годы Северной войны // Русская и украинская дипломатия... – С.31–46.

[13] Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.IV–148 (Теки Нарушевича). – Арк.1121 (Фердинанд III до Карла Ґустава, вересень 1655 р.).

[14] Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України (далі – ЛНБ НАН України), відділ рукописів. – Ф.5: Оссолінські. – Од.зб.189/II (Записки Мартина Ґолінського). – Арк.804: "Posel od cesarza i.m. do krolia swedzkiego beł poslany. Takze od krolia swedzkiego do cesarza i.m., hcządz bydz mediatorem cesarz i.m. zgody myędzy kroliem i.m. polskym y kroliem i.m. swedzkym, abi mog bydz pokoy zawarty y zgoda" (новини від січня 1656 р.).

вже тоді почали вести інтриги, щоб відвернути поляків від переговорів[15]. Алегретті, зокрема, радив польським послам навзаєм подати пропозицію московським, щоб у Росії прийняли на престол польського короля: якщо "...вам [полякам] короля, а їм [Москві] нащадка царського не стане, то вони короля, вибраного вами, хай би взяли собі за свого царя. Але ми знаємо, – додавали польські посли, – яка небезпека у цьому таїться"[16]. Загалом же у польських звітах зафіксовано багато докорів австрійським послам на переговорах у Вільно у справі вирішення польсько-московських питань ("...жодної не маючи помочі від пп. посередників..."[17]). Австрійці навіть впливали на польських комісарів, щоб замість цього пункту Польща визнала за Москвою великі територіальні поступки. Не є таємницею, що московські посли намагалися використати таку неузгодженість між поляками та посередниками імператора. Камінь протиріччя, що закинули Одоєвський і його посольство, нейтралізував пропольські настрої Алегретті й Лорбаха, яких так остерігалася Москва перед початком переговорів. Треба зазначити, що ця тема – особливо інтригуюча при аналізі політики Австрії щодо Росії й Польщі на переговорах у Вільно.

Стаття Криштофа Аугустиновича[18] спеціально присвячена посередницькій ролі імператора в міжнародних відносинах 50-х років XVII ст., зокрема: місії Лізолі до Карла X і Яна Казимира у 1655–1656 рр.; згадкам про австрійського резидента Фрагштайна у Варшаві; і особливий акцент зроблено на польсько-австрійських переговорах 1656 – на початку 1657 рр., результатом яких стало військове втручання Австрії у польсько-шведську й польсько-трансільванську війни.

При цій нагоді хотілося б звернути увагу ще на одну посередницьку активність Фердинанда III, про яку автор статті не згадує, а саме – намагання імператора вплинути на шведського короля через електорів Саксонії і Майнца (саксонський електор був родичем Карла Ґустава по лінії дружини останнього Ядвіги Елеонори, доньки саксонської електорівни Марії Єлизавети і гольштинського князя Фрідеріка III). Для цього у грудні 1655 р. Фердинанд III збирав збори електорів у Франкфурті. І хоч електор Саксонії відмовлявся від такої місії з огляду на свій вік, все ж таки якісь кроки в цьому напрямку були зроблені. У новинах з Амстердама за лютий 1656 р. є згадки про зустріч електорів Саксонії і Майнца[19]. Крім того, саксонський електор був протестантом, тому його симпатії до Габсбургів

---

[15] Там само. – Од.зб.5769/III (Теки Л.Кубалі). – Арк.1339–1340: "Tą nową materiją do nas wniesioną poseł cesarza j.m. Allegretus jako rozumiejący poniekął język nasz i Moskiewski, bardzo się zalterował..." (польські комісари до підканцлера, 5 вересня 1656 р.), 1342–1343.

[16] Там само. – Арк.1344.

[17] Там само. – Арк.1361 (польські комісари до короля, 25 вересня 1656 р.).

[18] *Аугустинович К.* Русско-польская война 1654–1657 гг. и посредничество Габсбургской империи // Русская и украинская дипломатия... – С.47–52.

[19] Бібліотека ПАН у Кракові. – Ф. "Лондонські теки". – Од.зб.8218. – Арк.11–12-зв., 18–18-зв.

були сумнівними й він мусив зважати на свою залежність від сильних протестантських країн. Так, наприклад, шведський резидент у Лондоні Бонде у звіті до Карла X від 11 січня 1656 р. згадував про послів від Кромвеля до електора Саксонії в ряді цілої серії посольств до інших протестантських лідерів[20].

При аналізі цієї теми важливо також відзначити, що до вироблення пропольської політики, в т.ч. й посередницької, імператорський двір спонукали ще й союзники Яна Казимира, зокрема кримський хан. Наприклад, у 1655 р. у листі до короля Мегмед Ґірей писав, що відрядив до Відня свого посла Медиян Кази-бея "в поважних справах"[21]. І хоч подібні місії не були визначальними у східноєвропейських політичних рішеннях Габсбургів, вони все ж таки давали привід імператорові робити якісь розрахунки у справі формування антишведської коаліції.

Огляд шведської літератури і джерел з проблеми про взаємини Швеції з країнами Східної Європи в 50-ті роки XVII ст. представлено у статті Стеллана Далґрена (Уппсала)[22]. Це аналіз основних праць шведської історіографії кінця XIX – XX ст. на цю тему, базованих у переважній більшості на шведських архівних матеріалах. У шведських дослідженнях про східноєвропейську політику королеви Христини й Карла X Ґустава основний акцент зроблено на взаєминах Швеції і Польщі. На відміну від російських істориків, шведські науковці не зупинялися детально на причинах російсько-шведської війни 1656 р., обмежуючись констатацією факту про існування глобальних суперечностей щодо Балтики: "Головною причиною початку російсько-шведської війни в 1656 р., – читаємо зауваження С.Далґреча, – шведські історики в основному називають суперництво двох країн у Литві й польській Лівонії" (с.86).

Серед скандинавських праць українсько-шведська проблематика найбільше досліджена в розвідках Богдана Кентжинського, написаних у другій половині 1950 – 1960-х рр. Цей історик одним з перших звернув увагу на те, що українське питання, крім балтійського, також було істотним каменем суперечності між Росією і Швецією. І хоч учений перебільшував вплив українсько-шведських відносин на розв'язання війни Карла Ґустава з Олексієм Михайловичем, все ж таки, на думку автора статті, його дослідження несуть у собі важливий матеріал про те, "...як гетьман намагався утвердити [свою] незалежну позицію стосовно Польщі, Росії і Швеції, які хотіли контролювати й використати його самого і його козаків..." (с.86).

Друга частина статті – це аналіз ("...очень краткий очерк...") шведських джерел до теми. Завдяки доброму функціонуванню державної адміністративної системи документи й матеріали в архівах Швеції збереглися досить

[20] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656: The Missions of Peter Julius Coyet and Christer Bonde / Ed. by M.Roberts. – London, 1988. – Doc.XXX. – P.237.

[21] Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.IV–148 (Теки Нарушевича). – Арк.1013.

[22] *Далгрен С.* Швеция и страны Восточной Европы в пятидесятые годы XVII в.: Историография и источники // Русская и украинская дипломатия... – С.81–91.

повно. Автор зупиняється на характеристиці чотирьох типів джерел: 1. Джерела про державних діячів – листування королеви Христини і Карла Ґустава; нотатки короля; чернетки його листів; інші папери і т.д.; 2. Дипломатичне листування – в основному це характеристика таких фондів, як "Diplomatica" (з розділами по країнах) і "Livonica II" Національного архіву в Стокгольмі, а також приватні фонди з цього ж архіву; заслуговує на увагу також згадка про папери Клаеса Раламба, шведського посла в Порту в 1657 р., у збірці Раламба з королівської бібліотеки; 3. Військова історія – джерела до історії армії і флоту Швеції того часу, що зберігаються у Військовому архіві, а також фонд "Militaria" Національного архіву в Стокгольмі; 4. Торгові звіти й меморандуми – аналіз джерел про економічні чинники, що спонукали Швецію активно впливати на міжнародні відносини середини XVII ст.

Таким чином, стаття С.Далґрена в загальних рисах цілісно представляє нам доробок шведської історичної науки у вивченні теми і для слов'янських істориків може бути важливою з огляду на відносно слабкий рівень використання шведських праць в їхніх дослідженнях.

Північноєвропейський напрямок російської дипломатії в 1656–1659 рр. розвивався також у відносинах з Данією, чому присвячено нарис Ольги Іванової (Ааргус)[23]. Дослідниця відзначила, що переговори Росії й Данії у цей період можна поділити на два етапи: з кінця березня 1656 р. до початку 1657 р., коли Олексій Михайлович був зацікавлений у формуванні сильної коаліції проти шведів (московський цар був також ініціатором переговорів), натомість датчани ставилися до цього пасивно; і другий етап – від початку 1657 р. до травня 1659 р., коли вже датський король Фрідерік III шукав можливостей укласти військовий союз із Москвою. За цей час у Копенгаген було відряджено два російських посольства, а в Москву – три датських. Сама стаття поділена на чотири розділи: "Хід переговорів", "Обставини, що впливали на переговори", "Історіографія" і "Джерела". Зважаючи на те, що ці дипломатичні місії вивчені відносно добре, дослідниця обмежилася реферативним викладом їхніх завдань.

У другому розділі подано загальний огляд міжнародних відносин того часу, на фоні яких і відбувалися російсько-датські переговори. О.Іванова чітко розставила акценти на проблемах зовнішньої політики Данії у 1656–1660 рр. і показала причини слабкості Фрідеріка III у війні. Ця стаття показує, що в середині XVII ст. Данія була країною, яка з великою непевністю починала війну зі Швецією у 1657 р. Але (як і у випадку з аналізом східноєвропейської політики Австрії того часу) здається, що польсько-датський контекст на переговорах датського короля з Москвою у 1656 – першій половині 1657 рр. заслуговує ґрунтовнішої уваги, бо від позиції Фрідеріка III у питанні польсько-шведської війни повною мірою залежав і його виступ проти Карла X. Особливо тут цікаво простежити австрійську

---

[23] *Иванова О.* Русско-датские переговоры в 50-е гг. XVII в.: (История вопроса и источники) // Русская и украинская дипломатия... – С.92–114.

політику, котра нібито залишалася в тіні, Фердинанда III і його сина угорського короля Леопольда у справі залучення Данії у війну проти шведів. Річ у тім, що, як умову для свого втручання у війну зі Швецією (чого так добивався Олексій Михайлович у той час), датський король вимагав гарантій від воюючих на його боці сторін – Австрії й Польщі – не лише військової допомоги, але й узгодження військових дій у випадку наступу всіх шведських сил на Данію і одночасної інтервенції союзників з усіх сторін проти Швеції. За таких обставин датчани добивалися, щоб Ян Казимир виступив зі своїми військами на Помор'я, Фердинанд III – на Бремен, а Олексій Михайлович – на Інфляндію. Про це маємо реляцію з Відня польського посла Лещинського, котрий зустрів у Габсбурзькій столиці датського посла, що приїжджав до імператора: "Цей чоловік, – писав Лещинський у травні 1657 р. до Яна Казимира, – приїхав сюди без інструкції від свого короля, а лише з уповноваженням, щоб з'ясувати деякі питання від свого пана й дати йому відповідь. Лише отримавши цю відповідь, датський двір мав виробити інструкцію для укладання ліги проти шведів. До цього часу [датський посол] не мав жодної резолюції на ці питання, а отже – й інструкції [від свого короля]"[24]. Ще в серпні 1656 р. Фрідерік III надіслав до Москви свою ухильну відповідь на питання, порушені російським посольством, і такий австрійсько-польський напрямок його політики показує, чому датчани у той час не могли дати позитивного рішення росіянам про свій виступ проти Швеції, – питання, яке намагається розв'язати авторка: "Обережна резолюція ріґсрода на російську пропозицію... [у 1656 р.] свідчить швидше за все про перевагу курсу на збереження миру зі Швецією. [...] Невдача у переговорах з Віднем засвідчила, що надії Данії на створення широкої коаліції були необґрунтованими" (с.99). Насправді ж, як видається, про невдачу Данії на переговорах у Відні тоді ще рано було говорити, бо переговори середини – другої половини 1656 р. – це лише одна ланка в цілій серії трактатів, що закінчилися навесні й улітку 1657 р. військовим виступом австрійської армії під Краків і датської – проти Карла X. З російського ж боку договір з Фрідеріком III у 1656 р. великою мірою залежав від укладання миру царя з поляками. Однак Віленські переговори не принесли очікуваної розв'язки у польсько-московській війні й Олексій Михайлович почав зондувати можливості замирення зі шведами. У такий складний клубок міжнародних відносин була залучена, з сильніших країн, ще Іспанія, за чиєю допомогою Лещинський намагався у Відні укласти лігу між Польщею, Австрією і Данією.

Ці самі умови – вторгнення Австрії у Бремен і Польщі в Помор'я – обговорювалися у Відні в першій половині 1657 р. У цей час на Москву вже не робили особливих розрахунків. Польський резидент у Копенгагені 9 травня 1657 р. писав Янові Казимиру, що вступ Данії у війну повністю залежить від того, чи угорський король Леопольд підтримає цю військову акцію австрійськими силами під Бременом: посли з ріґсроду мали з рези-

---

[24] Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.IV–402. – Арк.149.

дентом конференцію, на якій заявили, що Польща й Данія перш за все повинні зважати на позицію Австрії. Поляки також не хотіли брати на себе складних зобов'язань у тих умовах, у яких вони опинилися на початку 1657 р.: "...і ця диверсія в Помор'ї, – писав резидент, – бачу, є пунктом, без якого нічого не буде". Богуслав Лещинський у Відні всіляко просував цю справу, спонукаючи іспанського посла до посередництва. Сам же іспанський король підбурював Фрідеріка III до війни зі Швецією, обіцяючи фінансову допомогу для спорядження датського флоту[25]. Така думка про те, що доля польсько-датського союзу фактично вирішувалася при віденському дворі, не нова, і в українській історіографії висловлювалася ще в 1920-х рр.[26]

Ця активність Фрідеріка III свідчить, що міркування О.Іванової, ніби Данія вступила у війну з Карлом Ґуставом, не маючи союзників, не зовсім точне. Фактичні домовленості з Яном Казимиром і Леопольдом були досягнуті, хоч формально договір з Польщею був підписаний тільки в липні 1657 р. Врешті, після певних нарікань датчан, що поляки затягують відправку коронних військ у Помор'я, Ян Казимир своїм універсалом наприкінці серпня послав туди армію на чолі з руським воєводою Стефаном Чарнецьким[27].

Наприкінці статті дослідниця подає характеристику основних робіт російської і скандинавської історіографії до висвітлення теми, а також аналіз джерел з РДАДА в Москві й Державного архіву (Rigsarkivet) у Копенгагені.

Зовнішня політика придунайських країн – Молдавії, Волощини і Семигороду – проаналізована у розвідках Л.Є.Семенової і О.В.Хаванової. У першій статті дослідниця основну увагу приділяє зв'язкам молдавських господарів Василя Лупула і Стефана Ґеорґіци головним чином з козаками і Москвою[28].

Тут важливо відзначити, що після 1648 р. Василь Лупул опинився у небезпечному становищі між Богданом Хмельницьким і поляками. Наслідком його відверто пропольських симпатій на початку козацького повстання були якісь віддалені плани Богдана Хмельницького зруйнувати Молдавію ще в 1648 р. Такі відомості зустрічаємо, наприклад, у рукописі Мартина Ґолінського "Nowyny o Hmielniczkym", де вказано, що з Варшави від 9 вересня 1648 р. гетьман писав до султана: "...щоб йому дозволив сісти на молдавському господарстві, а Лупула, господаря молдавського, аби скинув як зрадника, ніби він, віддавши свою доньку в Литву за князя

---

[25] ЛНБ НАН України. – Ф.5: Оссолінські. – Од.зб.5769/III. – Арк.1509 (Ян Лещинський до Морштина, 2 червня 1657 р.).

[26] *Олянчин Д.* Із матеріялів до українсько-німецьких політичних зносин друг. полов. XVII в. // Abhandlungen des ukrainischen wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – Berlin; Leipzig, 1927. – Bd.1. – S.120.

[27] *Kersten A.* Stefan Czarniecki: 1599–1665. – W., 1963. – S.354.

[28] *Семенова Л.Е.* Дунайские княжества в международном контексте в 50-е гг. XVII в.: (По материалам РГАДА) // Русская и украинская дипломатия... – С.115–132.

Януша Радзивіла, вивозить туди свої скарби і має порозуміння з поляками проти султана"[29]. Припущення про існування у 1648 р. завойовницьких планів гетьмана у Молдавії знаходимо також у дослідженнях М.Грушевського, а з новіших праць – у кишинівського історика Е.Байдауса[30].

Авторка починає аналіз українсько-молдавських відносин з козацько-татарського походу на Молдавію восени 1650 р., метою якого було одруження гетьманича Тимоша і Розанди Лупулівни, яке відбулося восени 1652 р.: "Цей шлюб, – читаємо у статті, – повинен був укріпити становище запорозького гетьмана й надати більшої ваги його переговорам з Москвою про допомогу проти Речі Посполитої і про прийняття московського підданства" (с.117). Однак тут не можна обмежитися головними розрахунками гетьмана про вигоди, які він мав би отримати від цього шлюбу, лише з Москви. Покликання на збірник "Воссоединение Украины с Россией" (М., 1954. – Т.III) не вичерпує проблеми, бо, як відомо, головна концепція добору документів до цього видання, що готувалося у 1951–1953 рр. "під пильним оком", – показати в основному лише відносини України з Росією в контексті 300-літнього ювілею Переяславської ради 1654 р. Тому опубліковані документи, хоч і досі не втратили ще своєї актуальності (особливо ті, які раніше не друкувалися), при сучасних потребах науки представляють політику гетьмана переважно лише в одному напрямку[31].

Дослідниця наголошує, що, уклавши союз із Україною, Лупул намагався укріпити свої позиції у придунайському регіоні. Зокрема, заслуговують на увагу цікаві спостереження про думки гетьмана виступити в союзі з молдавським і волоським господарями проти Криму у 1652 р. (с.117). Переворот у Молдавії Стефана Ґеорґіци і похід Тимофія Хмельниченка, а також облогу в Сучаві 1653 р. Л.Є.Семенова характеризує у широкому міжнародному контексті – ставлення Порти, Криму й Речі Посполитої до цих подій.

Загалом же треба відзначити, що в українській історіографії вже давно утвердилася думка про те, що молдавська політика гетьмана у 1650–1653 рр. була його політичною помилкою: "Що в політиці волоській, – писав М.Грушевський у 1931 р., – була зроблена фатальна помилка – після того, як господарство молдавське було повернене Лупулові, і Тиміш став фактичним спів-реґентом і треба було тільки закріпити такий корисний стан річей, а замісць того розпочато війну з Валахією, спровоковано Рако-

---

[29] ЛНБ НАН України. – Ф.5: Оссолінські. – Од.зб.189/ІІ. – Арк.141.

[30] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К.; Львів, 1922. – Т.VIII. – Ч.III. – С.135; *Байдаус Э.* Штрихи к политическому портрету Б.Хмельницкого в контексте молдавско-украинских отношений // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – С.197–198.

[31] Про концепцію і підбір документів до збірника див.: Архів Інституту історії України НАН України. – Оп.1 (протоколи, стенограми засідань Археографічної комісії і Вченої Ради Інституту історії, листування у цій справі, постанови, накази Президії АН УРСР і директора Інституту (О.Касименка – дослідника Хмельниччини) і т.д. за 1951–1952 рр.).

ція, утворено тим польсько-дунайську лігу і тріскучо провалено справу – се ясно було вже й сучасникам (відзив Мирона Костина...)"[32]. Це було розпорошенням українських сил проти основного ворога, Речі Посполитої: "Трансільванія разом з Молдавією і Валахією, – зазначав І.П.Крип'якевич, – утворили єдиний блок, ворожий Україні. Так плани Хмельницького, які будувалися на союзі з карпатськими князівствами, зазнали гострої кризи"[33]. Ці невдачі, без сумніву, вплинули на події 1654 – початку 1655 рр. і на подальшу боротьбу Богдана Хмельницького за приєднання західноукраїнських земель до території Війська Запорозького.

Оскільки основу статті Л.Є.Семенової становлять матеріали РДАДА, що й винесено у заголовок, то тут хотілося б звернути увагу ще на один важливий документ з фонду 68: "Сношения России с Молдавией и Валахией" цього архіву, про який дослідниця не згадує у своєму нарисі. Йдеться про лист Василя Лупула до Олексія Михайловича від 14 (24) листопада 1656 р. з проханням вплинути на Богдана Хмельницького, щоб той визволив колишнього господаря з полону. Важливість цього джерела в тому, що Василь Лупул подає тут відомості, які, без сумніву, мають автобіографічний характер ще з часів його відносин з Михайлом Федоровичем, а тому можуть бути підставовими для дослідників його життя і діяльності[34].

Л.Є.Семенова завершує свою розвідку детальним аналізом політики Стефана Ґеорґіци у 1654–1657 рр., звертаючи особливу увагу на невизначеність молдавського господаря після Переяславської ради 1654 р., на переговори Богдана Хмельницького з придунайськими країнами під час свого походу на Львів у 1655 р. та інші питання. "Реалізуючи плани російсько-української дипломатії стосовно князівств, – читаємо у статті, – Б.Хмельницький не виключав при цьому і власного інтересу, пов'язаного з наміром створити свою систему союзів, що надала б йому більшу свободу дій у регіоні незалежно від Москви" (с.124). При цьому обидва господарства потрапляли під вплив політичних планів Юрія II Ракоція в його боротьбі за польську корону.

Ця тема – політика Семигородського князівства у той період – розроблена у статті іншої московської дослідниці О.В.Хаванової[35]. Весь матеріал базований переважно на угорських джерелах, виданих Шандором Сіляді наприкінці XIX – на початку XX ст. Нарис читається "одним подихом"[36] – авторка кількома влучними штрихами виділяє основні віхи

---

[32] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т.IX. – Ч.II. – С.1498.

[33] *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – Львів, 1990 (2-е вид.). – С.156.

[34] РДАДА. – Ф.68. – Оп.1. – Стовп.1657 р. – Од.зб.2. – Арк.12–16; *Федорук Я.* Нові джерела до історії міжнародних відносин 1654 р. у фондах Московського архівосховища // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип.2: 1995–1997. – С.449–450. Див. також публікацію Лариси Гвоздик-Пріцак у "Harvard Ukrainian Studies" (1999, vol.23, №3/4, p.133–148).

[35] *Хаванова О.В.* Трансильвания в период русско-польско-украинского конфликта в 50-е годы XVII в. // Русская и украинская дипломатия... – С.133–150.

[36] Крім фактологічного матеріалу, цьому сприяє також і живий, неофіційний стиль мови, якою написана стаття, наприклад: "Хмельницкий был готов на все, чтобы

політики Юрія II Ракоція у 1648–1660 рр., наголошуючи на позитивних і негативних аспектах його діяльності. Відштовхуючись від матеріалу, поданого дослідницею, період князювання Ракоція можна умовно поділити на три етапи:

1. Від початку його князювання до нападу шведів на Польщу в 1655 р., коли князь намагався дотримуватися політичної лінії свого батька, все більше, однак, наголошуючи на ролі Трансільванії в об'єднанні цілої Угорщини і створенні антигабсбурзької коаліції. Цей період характеризується інтенсивністю відносин України й Польщі з Ракоцієм, котрі хотіли заручитися не тільки його підтримкою, але й впливами Семигороду на придунайські господарства. Поза іншим, приймаючи оцінку Сіляді Переяславської ради, авторка йде всупереч утвердженим традицією старої російської історичної науки поглядам на цю подію: "...на відміну від російської історіографії, – читаємо у статті, – Сіляді схильний вважати союз Хмельницького з Москвою тактичним ходом... На користь того факту, що союз з Москвою не був раз і назавжди вибраною альтернативою [гетьмана], говорить, на думку угорського історика, той факт, що в 1654 р. посли Хмельницького неодноразово просили у Ракоція військової допомоги проти польського короля" (с.138);

2. Від початку польсько-шведської війни до поразки Ракоція у його поході на Польщу (1655 – серпень 1657). Цей етап характеризується посиленою дипломатичною активністю князя, остаточним вибором його політичної орієнтації, скерованої на війну з Яном Казимиром. Причому ідея збройного виступу проти Речі Посполитої в середовищі трансільванського суспільства не була популярною, чого не можна сказати про підвладну Габсбургам Угорщину – з Юрієм Ракоцієм тут пов'язували надії на політичне об'єднання цілої країни. Тому такі акції трансільванського князя викликали особливе занепокоєння у Фердинанда III і його сина Леопольда, угорського короля. Однак труднощі дипломатії Ракоція полягали в тому, що при європейських дворах не було його представників, котрі б інформували князя про таємну дипломатію або вчасно доносили відомості про укладання союзів, договорів і про політичні події. Дослідниця вважає, що остаточний вибір, скерований на війну з Польщею, Ракоцій зробив у вересні 1656 р., коли одночасно вів переговори з українським, шведським і польським посольствами.

Треба зауважити, що такий висновок досить сумнівний. Згадаймо хоча б думку Л.В.Заборовського, що політика трансільванського князя 1656 – першої половини 1657 рр. брала витоки з 1655 р.: "Як відомо, – писав історик, – у 1657 р. Д'єрдь Ракоці й обидва воєводи втрутилися в польську

освободить Сечь от польского гнета" (с.136); "Дипломатическая активность Хмельницкого не на шутку взволновала Москву" (с.143); "Весть о скором вторжении привела в ужас даже бывших сторонников Ракоци" (с.144); "...моральный аспект его [Карла X] решения сомнителен", "Казацкие генералы..." – (с.145); "Гетман со всеми вел переговоры, всех заверял в дружбе, но ни с кем не был искренен" (с.146).

війну на боці шведів, обравши характер дій, що був уже намітився у 1655 р."[37] Можна також навести показовий для таких трансільванських настроїв лист кримського хана Мегмед Ґірея до Яна Казимира (березень 1655 р.), що Ракоцій має воювати польську землю, про що князь нібито вже писав у Порту; сам хан також відправив до султана свого гінця, після чого сілістрійському й румелійському пашам зі Стамбула прислали директиви наблизитися з військами ближче до кордонів[38]. Н.Йорґа пов'язує існування у князя таких агресивних планів на початку 1655 р. з військовою підготовкою шведів до вторгнення у Річ Посполиту[39]. Даних такого характеру, напевно, дуже багато, але питання про те, коли саме Ракоцій став на дорогу війни з Польщею, потребує ще додаткових досліджень. Інша справа, що восени 1656 р. для князя склалися оптимальні обставини для вторгнення, чим він і скористався у січні наступного року;

3. Останній період від вересня 1657 р. до загибелі князя у червні 1660 р. – це намагання Юрія Ракоція відновити своє панування у втраченому князівстві, спроби виступити на антиосманську боротьбу проти нового князя Ференца Редеї, котрого підтримала Порта. Цей етап характеризується великим спустошенням країни в результаті вторгнення в Семигород кримських татар і османських військ, що врешті привело до занепаду відносно самостійного внутрішнього й зовнішньополітичного життя Трансільванії.

Проблемі російсько-кримських відносин у 1654 р. присвячена стаття С.Ф.Фаїзова[40]. Це джерелознавча публікація листа кримського хана до Олексія Михайловича від 19 (29) жовтня 1654 р. (переклад з оригіналу й коментарі). Дослідник проводить ґрунтовний порівняльний текстологічний аналіз оригіналу з перекладом-дублікатом, що його зробили в Посольському приказі. Автор статті мотивує вибір саме цього листа для такого глибокого аналізу тим, що це було перше послання нового кримського хана в Москву і, як зазначено у статті, "...перша письмова репліка Бахчисараю на прийняття Військом Запорозьким на чолі з Богданом Хмельницьким підданства Росії..." (с.181). До певної міри цей лист має програмний характер подальшої політики Криму на багато років польсько-татарського союзу.

Остання стаття випадає з загальної тематики збірника про міжнародні відносини середини XVII ст. Це дослідження М.С.Мейєра про євразійство як суспільно-політичний російський рух на еміграції у післяреволюційний

---

[37] *Заборовский Л.В.* Канун и начало русско-польской войны и позиция государств Юго-Восточной Европы // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975. – С.257.

[38] Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.IV–402. – Арк.43.

[39] *Jorga N.* Geschichte des Osmanischen Reichs. – Gotha, 1911. – Bd.IV. – S.82.

[40] *Фаизов С.Ф.* Послание хана Мухаммед-Гирея царю Алексею Михайловичу о своем восшествии на крымский престол в контексте русско-крымских отношений 1654 г.: (Перевод и комментарии) // Русская и украинская дипломатия... – С.180–207.

період 1920–1930-х рр.[41] Важко зрозуміти, який зв'язок між цією статтею і основним змістом книжки, однак над цим варто задуматися. Адже, з погляду термінології, сам збірник утверджує в російській історіографії такі нечасто вживані раніше терміни, як "дипломатія в Євразії", "міжнародні відносини в Центральній Євразії" та ін.

М.С.Мейєр не є беззастережним прихильником євразійської доктрини і слідом за її критиками (котрі на початку цього руху самі були в таборі євразійців, у першу чергу, – історик культури П.М.Біциллі) скептично ставиться до окремих їхніх думок, що не витримали випробування часом. Наприклад, до концепції "ідеї-правительниці", "...задум якої, – пише М.С.Мейєр, – полягав у перетворенні євразійського руху в єдину партію, що діяла б на основі православ'я. Вона покликана змінити більшовиків, котрі, виконавши основне завдання збереження цілісності імперської Євразії, повинні відійти з політичної арени. Однак, висуваючи основним критерієм єдності принцип віросповідання, євразійці, згідно з висновками Біциллі, опинилися в глухому куті, оскільки "Православ'я" і "Євразія" були "сферами, що не збігалися" (с.215–216).

Проте не всі євразійські доктрини були відкинуті опонентами. У 1920-х рр., дошукуючись причин подій 1917 р., російські емігранти зрозуміли важливість національного питання окремих народів, самобутність яких імперія дуже часто просто не помічала: "Проти байдужих і безплідних ідей "єдиної неділимої Росії" і "самовизначення народів" за діалектологічними ознаками євразійці висунули ідею єдності російської нації у поєднанні з принципом федерації євразійських земель і євразійських народностей, що свідчить, на думку критика євразійського руху [П.М.Біциллі], "про їхнє відчуття історичної реальності..." Історія підтвердила правоту цих думок...", – констатує автор (с.215). "Численні публікації наукової спадщини євразійців, – читаємо в іншому місці, – і пожвавлення дискусії довкола неї в середовищі російських учених 90-х років засвідчують, що ці ідеї й донині зберігають своє евристичне значення" (с.210).

Тут не місце вдаватися до детальнішого аналізу російського євразійства, але сам факт присутності такої статті у збірнику про XVII ст. насторожує. І це природно, бо як, наприклад, сучасний російський читач поставився б до статті, скажімо, про характеристику праць Дмитра Донцова 1920–1930-х рр. у науковому збірнику, присвяченому Визвольній війні Богдана Хмельницького? Ось, зокрема, ще така теза євразійців: "...російський народ відіграв головну роль у процесі об'єднання різномовних етносів у єдину багатонаціональну націю – євразійців... Тому Росія=Євразія може розглядатися як "місцерозвиток" особливого культурно-історичного типу" (с.209). У передмові ж до книжки читаємо: "Перегляд марксистських положень у пострадянській історіографії нових незалежних держав породив, у свою чергу, ряд націоналістичних інтерпретацій" (с.5).

---

[41] *Мейер М.С.* Евразийство в начале и в конце своего пути // Русская и украинская дипломатия... – С.208–218.

Отже, шукаючи взаємозв'язок між статтею про критику євразійства і темою про міжнародні відносини XVII ст., ми вийшли на проблему націоналізму в науці (на думку невільно спадає ще не така давня радянська термінологія про школу М.Грушевського – "українська буржуазно-націоналістична історіографія"). Однак націоналізм як ідеологія і академічна наука, яка ніяких ідеологій не визнає, в т.ч. й євразійської, не сумісні. У цьому ракурсі, не заперечуючи вартостей статті для вивчення російської емігрантської суспільно-політичної думки 1920-х рр., треба визнати, що вона не потрапляє в контекст досліджень про XVII ст.

Не хочеться робити глибших висновків з цього приводу, оскільки, як ми бачили, всі без винятку статті рецензованого збірника про зовнішню політику середини XVII ст. заслуговують високої оцінки. Автори підходили до розв'язання поставлених проблем без упереджень, на доброму джерелознавчому рівні, використовуючи й аналізуючи маловідомі або не відомі раніше документи. Треба віддати належне московським історикам, зокрема з Інституту слов'янознавства РАН, які протягом кількох останніх десятиліть розвивають дослідження міжнародних відносин тієї епохи, випускаючи подібні збірники статей. Праці 1970–1980-х рр. багатьох із них уже стали важливим набутком історіографії, і рецензована книжка, на нашу думку, покликана продовжувати саме такі традиції в науці.

Надія МИРОНЕЦЬ, Олексій ЯСЬ *(Київ)*

ВЕРИГА ВАСИЛЬ. ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ В УКРАЇНІ 1914–1923 рр.: У 2-х тт. / РЕД. Ю.СЛИВКА, О.АРКУША. – ЖОВКВА: ВИД-ВО оо. ВАСИЛІЯН "МІСІОНЕР", 1998. – Т.1. – 524 с. + іл.; Т.2. – 502 с. + іл.

Історія національно-визвольних змагань традиційно належить до кола найважливіших і водночас найболючіших тем, які висвітлювалися в українській суспільно-політичній та історичній думці XX ст. Причини поразки української революції намагалися віднайти та пояснити науковці, публіцисти, політики, колишні військові та урядовці, врешті-решт звичайні учасники та свідки тогочасних подій. Очевидно, що така зацікавленість була зумовлена різними чинниками: пошуками наукової істини, світоглядних орієнтирів, практично-політичних рецептів, прагненням подати власну, суб'єктивну картину тієї доби, зафіксувати для нащадків у формі публіцистичних нарисів або мемуарних згадок революційні зрушення та сподівання тощо. Якщо взяти до уваги те, що зазначена проблематика побутувала здебільшого в середовищі еміграції, оскільки була заборонена в Радянській Україні з ідеологічних міркувань, то стає зрозумілою й мотивація, якою керувалися українські автори з діаспори. Відтак склався вельми широкий спектр концепцій та інтерпретацій епохи визвольних змагань, який вирізняється наявністю контраверсійних підходів, застосуванням відмінних методологічних засад, різними способами викладу та методиками опрацювання матеріалу.

З проголошенням незалежності України проблематика, пов'язана з національною історією, зокрема з добою української революції, отримала могутній поштовх. Тоді ж розпочався своєрідний "видавничий бум" навколо перевидання багатьох наукових праць, написаних українськими вченими в діаспорі, а також з'явилися публікації новітніх досліджень. Перевидавалися як студії дослідників старшої та середньої генерації (І.Борщак, Д.Дорошенко, Б.Крупницький, П.Курінний, Г.Лужницький, В.Міяковський, І.Нагаєвський, О.Оглоблин, Л.Окіншевич, Н.Полонська-Василенко, О.Пріцак, М.Чубатий, А.Яковлів та ін.), так і низка перекладних, англомовних творів українських учених молодшої генерації (С.Величенко, Г.Грабович, З.Когут, П.Магочий, Т.Приймак, О.Субтельний, І.-П.Химка та ін.). Упродовж 90-х років XX ст. з'явилося чимало наукових студій та публіцистичних праць, в яких опрацьовувалися відомі підходи, пропонувалися традиційні інтерпретації та новації, вводився до наукового

обігу новітній емпіричний матеріал. Цікава та багатообіцяюча тенденція української історичної думки останніх років проявилася у спробах розширити хронологічні межі концептуалізації доби визвольних змагань, зокрема розглянути революційні події у контексті ширшого періоду. Саме ця ідея покладена відомим істориком та викладачем Василем Веригою до основи викладу та побудови своєї студії.

Структурно праця В.Вериги складається з двох томів, які поділяються на 6 великих розділів: "І. Перша світова війна і революція в Росії" (Т.1. – С.11–64); "II. Українська Центральна Рада" (Т.1. – С.65–284); "III. Українська Держава" (Т.1. – С.285–399); "VI. Західно-Українська Народна Республіка" (Т.1. – С.400–519); "V. Директорія Української Народної Республіки" (Т.2. – С.5–256); "VI. Українська Соціалістична Радянська Республіка" (Т.2. – С.257–416). Кожний з них поділяється на ряд дрібніших підрозділів, виділених за проблемно-тематичним принципом. Науковий апарат студії включає бібліографію (Т.2. – С.417–458), іменний та географічний покажчики. Окрім того, праця має стислу передмову, в якій автор викладає установчі положення та міркування, що спонукали його до написання цієї книги.

Серед них кілька найважливіших, які заслуговують на окрему згадку. Насамперед це думка про продовження боротьби за українську державність й після поразки військ УНР. "Виходило, – зазначає В.Верига, – ніби намагання українських комуністів створити спершу українську червону армію, а згодом – українську комуністичну, чи пак, радянську державу, вже не належало до історії України. З таким трактуванням історії українського народу важко погодитися, бо фактично боротьба йшла, і то в різних формах" (Т.1. – С.7). Ця авторська сентенція практично пояснює критерії, якими керувався дослідник при визначенні хронологічних меж. Щодо просторових меж студії, то вони охоплюють територію як підавстрійської, так і підросійської України, а почасти й визначні події українського життя на еміграції. Іншим важливим установчим положенням студії є теза автора про адресну спрямованість видання, зокрема про його навчально-дидактичну функцію. Принагідно відзначимо, що це положення варто було б обов'язково конкретизувати в анотації та вихідних даних стосовно профілю праці як навчального посібника. Вочевидь, таке пояснення зняло б ряд зауваг, які постають у процесі читання книги.

За способом викладу "Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.", безперечно, належать до історичного наративу – послідовного та збалансованого викладу подій у формі оповіді з виключною увагою до окремих фактів, подій, осіб. Викладений матеріал не обтяжений специфічною науковою термінологією й легко сприймається читачем, який отримує багатоперспективну та цілісну картину тогочасних подій. Якщо виходити з навчально-дидактичного профілю видання, то така техніка викладу є виправданою та адекватною стосовно його завдань.

У першому розділі студії розглядається перебіг подій Першої світової війни, розвиток революційного та національно-визвольного руху, зокрема

конституювання українських політичних організацій та військових формувань Українських січових стрільців (УСС) впродовж воєнної доби тощо. Показано політику урядів Росії та Австро-Угорщини стосовно українства у зв'язку з воєнними подіями, у т.ч. висвітлено діяльність російської адміністрації на окупованій території Галичини та Буковини, зокрема її каральнo-репресивні заходи стосовно греко-католиків та ряду українських культурно-просвітницьких і громадських установ, інституцій та організацій. Водночас автор звертає увагу на поступову радикалізацію політичних вимог українського руху. Цікавим видається аналіз реакції українців на проголошення цісарського акту від 4 листопада 1916 р. про відновлення польської держави на території колишнього королівства Польського, створеного на Віденському конгресі 1815 р. (Т.1. – С.53–55). Підкреслено, що українське населення Галичини було фактично віддане на ласку поляків, незважаючи на активну участь галицьких українців у війні на боці країн Центрального блоку.

У другому розділі висвітлюється доба Центральної ради. Цей розділ складається з 47 невеликих підрозділів. Кожний з підрозділів присвячений викладу певних подій, які автор вважає ключовими, про що свідчать промовисті заголовки: "Створення Української Центральної Ради" (Т.1. – С.65–71), "Перший військовий з'їзд" (Т.1. – С.96–98), "Організація Вільного Козацтва" (Т.1. – С.125–128), "Повстання Полуботківців у Києві" (Т.1. – С.141–148), "З'їзд народів Росії" (Т.1. – С.157–163), "Перший напад большевиків на Україну" (Т.1. – С.191–194), "Переговори у Бресті" (Т.1. – С.201–210), "Уряд Всеволода Голубовича" (Т.1. – С.220–223), "Похід Болбочана на Крим" (Т.1. – С.254–257), "Сині Дивізії" (Т.1. – С.260–262), "Жидівські погроми" (Т.1. – С.262–264), "Революційні події на Кубані" (Т.1. – С.270–277) та ін. Зауважимо, що назви підрозділів нагадують параграфи навчального посібника. Водночас автор не тільки уникає широких висновків, а й розгорнутих проміжних узагальнень. Як правило, більшість підрозділів завершуються фіксацією подій. Так, підрозділ "Всеукраїнський селянський з'їзд", в якому йдеться про форум, що відбувся 10–16 червня 1917 р., закінчується переліком осіб, обраних до складу виконавчого органу. Такий підхід зберігається і в інших підрозділах.

Порівняно з другим третій розділ майже вдвічі менший за обсягом і складається з 28 підрозділів. Як і в попередніх розділах, авторський виклад орієнтований на відтворення та висвітлення подій. Причому, наводячи ті чи інші оцінки тогочасних подій, явищ та осіб, репрезентованих у працях сучасників або дослідників, В.Верига уникає їхньої генералізації, а намагається збалансувати останні та витримати об'єктивістську спрямованість твору. Зокрема, розглядаючи постать П.Скоропадського, він подає не тільки доброзичливі відгуки генералів М.Омеляновича-Павленка та М.Капустянського про особу гетьмана, а й негативну оцінку Є.Коновальця. Ще однією характерною особливістю авторського викладу є те, що діячі національно-визвольних змагань, незважаючи на щільність викладених подій, залишаються у центрі уваги. Безперечно, що зазначені риси праці

роблять її привабливою для звичайного читача, шанувальника національної історії.

Четвертий розділ (останній розділ першого тому) присвячений Західно-Українській Народній Республіці. За обсягом він майже не поступається попередньому, хоча складається тільки з 17 підрозділів. Такий обсяг пояснюється значними хронологічними межами, які сягають початку 20-х років. Тематично цей розділ охоплює події від часу створення Української Національної Ради до діяльності екзильного уряду ЗУНР. Відзначимо, що тут значна увага приділяється міжнародним взаєминам. Це пояснюється геополітичним розташуванням західноукраїнських земель, які із закінченням Першої світової війни опинилися в центрі зовнішньополітичних інтриг з огляду на інтереси сусідніх країн (Румунія) та держав, які постали на уламках колишніх імперій (Польща, Угорщина, Чехо-Словаччина). Чужинська експансія на західноукраїнських землях розглядається в підрозділах: "Боротьба з поляками за Львів" (Т.1. – С.430–433), "Марні сподівання на Антанту" (Т.1. – С.471–480), "Під польською окупацією" (Т.1. – С.486–500), "Буковина й Бессарабія під румунською займанщиною" (Т.1. – С.501–506), "Закарпаття 1919–1922 рр." (Т.1. – С.506–510) та ін. Окрім того, автор висвітлює процес конституювання ЗУНР, її законодавчу діяльність, виникнення Гуцульської Республіки та низку інших важливих питань.

Другий том студії містить п'ятий та шостий розділи, в яких представлено реконструкцію історичних подій за часів Директорії Української Народної Республіки та Української Соціалістичної Радянської Республіки. Композиція цих розділів у цілому не відрізняється від інших. П'ятий розділ складається з 43, а шостий – з 28 підрозділів. Слід відзначити, що до названих розділів включені тематично дотичні або суміжні підрозділи. Так, до п'ятого розділу увійшли такі підрозділи: "Розвал Добровольчої Армії" (Т.2. – С.187–191), "Червона Українська Галицька Армія" (Т.2. – С.191–195), "Галицька Соціалістична Радянська Республіка" (Т.2. – С.209–213), "За межами України" (Т.2. – С.214–219), "Махно і Врангель" (Т.2. – С.219–223), "Боротьба Кубані за незалежність" (Т.2. – С.224–230) та ін. Зазначені особливості в будові студії є прикметними рисами авторського викладу, який спрямований на більш-менш рівномірне відтворення доби національно-визвольних змагань у межах майже всіх українських етнічних земель з урахуванням перебігу найважливіших подій міжнародного життя та в середовищі української еміграції. Очевидно, що така спрямованість наближає видання до профілю навчальних посібників та підручників. Це спостереження повністю поширюється й на останній, шостий, розділ, присвячений підсовєтській Україні на початку 20-х років. Заключні підрозділи цього розділу – це майже хрестоматійний приклад структури навчального посібника: "Вплив революції в Україні на українців поза її межами" (Т.2. – С.379–380), "Зелений Клин" (Т.2. – С.380–390), "Українці в Середній Азії" (Т.2. – С.390–396), "Українська еміграція в Європі" (Т.2. – С.396), "Українці у Сполучених Штатах Америки" (Т.2. – С.397–401), "Українці в Канаді" (Т.2. – С.401–409), "Українці у Бразилії та Аргентині" (Т.2. – С.409–412) та ін.

Підведемо підсумки. Центральними, організуючими елементами всіх структурних одиниць виступають ключові події, в контексті яких викладається емпіричний матеріал. Висвітлення подій подається з перспективи української справи. Виклад за логікою перебігу подій має як свої позитиви, так і негативи. Щодо позитивів, то до них, безперечно, слід віднести послідовне, багатомасштабне та полівимірне висвітлення подій Першої світової війни та національно-визвольних змагань. Такий підхід дозволяє автору показати історичний процес з різних ракурсів, зокрема – розглянути широке соціально-політичне тло української революції. Втім зазначений спосіб викладу не позбавлений і негативів. За широкомасштабним наративним викладом втрачається провідна проблематика, проблемна спрямованість студії, зокрема власне концептуалізація матеріалу.

Зазвичай дилема – проблемний чи наративний виклади або певне їх поєднання – особливо гостро постає в суто наукових студіях. У популяризаторських або навчальних виданнях ця дилема, як правило, вирішується на користь наративу. Тому невиразно окреслений фаховий профіль та адресна спрямованість студії В.Вериги, на які ми вказали вище, породжують ряд сумнівів та питань.

Автор описує, часом пояснює і оцінює окремі факти та події, але не подає загальної інтерпретації та оцінки періодів, етапів або інших локальних, структурно замкнутих просторово-хронологічних сегментів історії. Вочевидь, такі інтерпретації та узагальнення здебільшого є важливим атрибутом наукової монографії з широкими хронологічними межами дослідження, за винятком студій джерелознавчого спрямування. Наприклад, перший розділ завершується авторським коментарем про створення українських військових частин після повалення царського режиму (Т.1. – С.64). Натомість про соціокультурні передумови, що склали підґрунтя, на якому розгорталися власне революційні події практично не йдеться взагалі. В інших розділах, хоча є спеціальні підрозділи “Підсумки”, але репрезентовані в них узагальнення та висновки в цілому обмежуються констатацією добре відомих положень. Наприклад, у “Підсумках” другого розділу, присвяченого українській Центральній Раді, соціалістичну орієнтацію керівництва, суперечливість урядової аграрної політики автор вважає основними причинами падіння цього режиму (Т.1. – С.280–284). Подібна констатація характерна й для інших розділів.

Ідеологічно “Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.” споріднені з традиційними підходами української зарубіжної історіографії. Вістря полемічної критики скеровано супроти неіснуючої вже радянської історіографії. Окрім того джерельна база роботи значною мірою складається зі студій та документів, виданих на еміграції. Наукові праці, збірники документів, які побачили світ упродовж 90-х років, представлено фрагментарно. Зазначимо, що в другому розділі “Українська Центральна Рада” (Т.1. – С.65–284) немає жодної згадки про найповніший двотомний збірник “Українська Центральна Рада: Документи і матеріали” (К.: Наукова думка, 1996–1997), хоча в переліку використаних джерел називається перший том

цього збірника (Т.2. – С.418). Не враховані автором і більшість новітніх досліджень, які побачили світ у пострадянській Україні, насамперед праці відомих істориків В.Верстюка, В.Солдатенка та ін. Слід відзначити, що велика та різноманітна бібліографія, подана наприкінці другого тому, містить тільки 22 позиції праць, виданих після 1991 р. (з них половина статей), у той час, коли кількість лише монографічних досліджень про українську революцію, за приблизними підрахунками, становить десятки позицій. Бібліографічні описи містять ряд недоліків, огріхів і перекручень, як-то відсутність сторінок, а в деяких випадках й року публікацій видання тощо. Отже, можемо дійти висновку, що студія В.Вериги, принаймні її основна частина, ймовірно, була підготовлена значно раніше від дати (30 листопада 1997 р.), якою підписана авторська передмова (Т.1. – С.10).

Таким чином, автор виконав свій намір висвітлити визвольні змагання в ширшій хронологічній перспективі, задекларований у передмові, тільки в навчально-дидактичному контексті. Висунення та обґрунтування широких та синтетичних концепцій з обсягу цієї доби є справою подальших студій. Проте, незважаючи на вказані недоліки, праця В.Вериги має певну наукову цінність. На нашу думку, рецензована робота з великим успіхом може бути використана в навчальному процесі з огляду як на свою структуру, так і на образний характер викладу. Вона розрахована на широкий загал читачів і добре прислужиться всім, хто цікавиться та вивчає історію України.

Наталія ШЛІХТА *(Київ)*

СТАНОВИЩЕ ЦЕРКВИ В РАДЯНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ: КРИТИЧНИЙ ОГЛЯД ОКРЕМИХ АНГЛОМОВНИХ ПРАЦЬ

Із зняттям заборони на нещодавно "закриті теми" на початку 90-х років XX ст. українські та взагалі пострадянські вчені нарешті отримали можливість вивчати релігійну історію. Становище церкви в СРСР і, головно, державно-церковні взаємини, зрозуміло, опинилися в центрі уваги дослідників. Логічною була б зацікавленість здобутками західної науки, яка за сімдесят з лишком років безроздільного панування в Радянському Союзі марксистсько-ленінської науки змогла накопичити досить багатий досвід вивчення "церкви за комунізму". Однак цього не сталося з цілого ряду причин. Серед них не останньою є відверто зневажливе ставлення до західної "совєтології" та "постсовєтології" через їхнє "пропагандистське" забарвлення та бідну джерельну базу. Прийняття цих праць за зразок для наслідування, некритичне дублювання проблем, порушених західними авторами, а головне – їхніх висновків та узагальнень, було б такою ж похибкою, як і "ігнорування" їх або "зневага".

Авторка запропонованої праці, аж ніяк не поділяючи жодного з цих поглядів, прагне ознайомити українського читача з окремими дослідженнями англомовної науки, котрі стосуються становища православної та греко-католицької церков у радянській державі. Ознайомлення з тематикою, проблематикою і методологією цих праць (навіть попри визнання їхніх слабких сторін), як видається, не може не прислужитися цій історичній тематиці, яка тільки стає на ноги в сучасній Україні.

Роботи, охоплені цим оглядом, були написані протягом минулого п'ятнадцятиліття. Добір зумовлений рядом чинників. По-перше, бажанням вибрати саме ті праці, які цікавлять українського читача, тобто ті, де більшою чи меншою мірою звертається увага на становище церкви в Радянській Україні. По-друге, до огляду включено праці, які вже встигли стати класичними для західної науки (монографії Джейн Елліс та Гленніс Янг). Окрім того, автор намагалася підібрати монографії та збірки статей так, щоб вони дали читачеві уявлення про багатство методологічних підходів західних дослідників та різноманітність контекстів, в яких актуальним може стати вивчення історії релігії та церкви радянського періоду. Для методологічної зручності праці проаналізовано в певному порядку: праці,

що розглядають становище церкви в Радянському Союзі загалом; праці, що стосуються становища церкви в Україні; соціологічно орієнтовані праці з історії церкви.

I

***Anderson J.* Religion, State, and Politics in the Soviet Union and the Successor States, 1953–1993. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 236 p.**

Працю англійського історика Джона Андерсона "Релігія, держава і політика в Радянському Союзі та державах-спадкоємицях, 1953–1993" було опубліковано 1994 р. Автор не лише реалізував свою мету – розглянув зміни та визначальні фактори релігійної політики радянського уряду у післясталінську епоху, але й осмислив перші вияви трансформації в релігійній сфері, що супроводжували розпад Радянського Союзу. Джон Андерсон цікавиться в основному політичною історією[1], тому зрозумілим є його інтерес до державної та партійної політики в релігійній сфері. Цей підхід зближує монографію Андерсона з працями переважної більшості вітчизняних істориків, інтерес яких до державної релігійної політики виникав унаслідок бажання розглядати церкву винятково як "пасивний об'єкт" цієї політики.

Однією з характерних ознак того, що роботу було завершено вже після 1991 р., є залучення певної кількості документів з архівів Російської Федерації. Однак основним масивом джерел, які використовує автор, є публіцистичні документи самвидаву[2] та офіційної радянської преси.

У вступі автор констатує, що в післясталінську епоху державна релігійна політика постійно змінювалася: від "хрущовського наступу" до зменшення темпів цього наступу в брежнєвську епоху і далі – до лібералізації взаємин і переходу до співробітництва держави з церквою в горбачовську епоху. Цей напрям творить структуру даної праці. З шести основних розділів монографії два присвячені хрущовському періоду. У розділі "Хрущов: прямуючи до нового наступу" Андерсон розглядає причини антирелігійної кампанії і робить висновок, що основною була "особиста відданість" Хрущова ідеї побудови комунізму (с.37), а також пропонує переглянути головні партійні документи, що давали поштовх до кампанії. У наступному розділі ("Хрущов: від теорії до практики") автор намагається окреслити реалії антирелігійної кампанії, приділяючи особливу увагу намаганням впровадити "безрелігійну обрядовість", масовому закриттю церков та репресіям проти віруючих.

---

[1] Дж. Андерсон є деканом факультету міжнародних відносин в університеті св. Ендрюса (St. Andrews University) в Лондоні.

[2] Андерсон залучає "Архів Самвидаву" Радіо "Свободи" та архів Кестонського інституту (Keston Institute) в Оксфорді, який є найбільшим на Заході центром збереження релігійного самвидаву та вивчення релігійної історії в комуністичних країнах. Інститут протягом декількох десятиліть друкував щомісячник "Religion in Communist Lands", редактором якого в 1988–1990 рр. був Андерсон.

У наступних двох розділах аналізується державна політика щодо церкви "перехідного періоду". Один з них – "Брежнєв і після: боротьба з релігією" – з методологічного боку дублює два попередні: Андерсон переходить від розгляду "теорії" антирелігійної боротьби до її "практики". Основна теза автора така: протягом цього періоду залишалося домінантним бажання радянського керівництва викорінити релігію, проте всі намагання у цьому напрямку зазнали поразки (с.131). Відповідь на те, чим пояснювалися ці поразки, автор дає у розділі "Брежнєв: зустрічаючи нові виклики". Цей розділ, на наш погляд, є найцікавішим у книзі. Автор стверджує, що радянське керівництво, визначаючи напрямки політики в релігійній сфері, повинно було врахувати певні чинники або ж "виклики", як він їх називає. Основних "викликів" автор налічує три: "релігійний фактор", зміцнення релігійно-національного симбіозу та зовнішні впливи. Зрозуміло, що для аналізу цих чинників автор змушений був вийти за межі ним же декларованого "політично-орієнтованого" підходу. Він, для прикладу, залучає методи соціології релігії, розглядаючи феномен, відомий у західній науці як "релігійний ренесанс у Радянському Союзі". На думку автора, особливо "небажаною" для режиму стала зміна демографічної структури віруючої частини населення внаслідок звернення молоді до релігії (с.86). Аналізуючи позицію офіційної церкви, яка в обмін на свою "безумовну лояльність" змушувала режим іти на певні поступки, Андерсон порушує практично не досліджене питання про "модернізацію" церковного вчення, необхідну з погляду церкви для того, щоб продовжувати відігравати певну суспільну роль (с.91).

Наступний розділ книги – "Горбачов і лібералізація релігійної політики". Основним чинником цієї лібералізації автор називає горбачовську гласність, яка відкрила завісу над практикою прийняття рішень та зробила релігійну політику предметом публічного обговорення (с.146). Цікавою є побіжна згадка про появу віруючого "нового типу": того здебільшого молодого віруючого, для якого характерною була відсутність чіткого уявлення про власну конфесійну приналежність (с.197). Останній розділ, який зі зрозумілих причин є найслабшим щодо переосмислення та аргументації, має заголовок "Релігія, держава та політика у 90-х". Поряд з проблемою "клерикалізації" російського суспільного життя (с.195–202), якій автор приділяє основну увагу, він звертається також до проблеми церковного консерватизму та традиціоналізму і розглядає її на двох рівнях, які вважає взаємопов'язаними: "консерватизм" пересічного віруючого (чим відкриває тему "народної релігійності") (с.202) та традиціоналізм церковних лідерів, підкреслюючи, зокрема, що "для церковних лідерів, сформованих системою, відповісти на зміну системи було так само тяжко, як і для її бюрократів" (с.148).

Основний висновок автора такий: політика радянського уряду в релігійній сфері радше залежала від цілого ряду чинників, ніж була наслідком ворожого ставлення комуністичної ідеології до релігії (с.217). Аналізуючи конкретні чинники, під впливом яких формувалася державна політика,

Андерсон вступає в дискусію з Богданом Боцюрківим, який висунув широко цитовану згодом тезу про те, що визначення політики в релігійній сфері залежало від боротьби "фундаменталістів" та "прогресистів" у партії[3]. На думку Андерсона, для періоду, який він розглядає, пояснення Боцюрківа не є прийнятним.

Якщо спробувати простежити, як автор ставиться до власне українського матеріалу, то можна зробити певні узагальнення. Перш за все Україна звертає на себе увагу як республіка з найбільшою концентрацією православних церков (с.56, 173). По-друге, автор приділяє детальну увагу "греко-католицькій проблемі", стверджуючи навіть, що її загострення наприкінці 80 – на початку 90-х років XX ст. зіграло не останню роль у розпаді Радянського Союзу (с.164, 168). Тобто він розглядає релігійну ситуацію в Україні як яскраву ілюстрацію своєї тези про те, що переплетення релігійного та національного чинників ставало потенційно найнебезпечнішим для комуністичного режиму.

Завершуючи огляд безперечно однієї з найстараннііше написаних узагальнюючих праць про політику радянського керівництва в релігійній сфері, маємо все ж висловити певні зауваження. Погано обгрунтованою видається теза Андерсона про те, що національний чинник та зовнішні впливи не справляли відчутного впливу на формування релігійної політики Хрущова. Цим автор не лише повністю ігнорує "ватиканський вектор" у політиці Хрущова і той факт, що саме в розпал антирелігійного наступу 1961 р. РПЦ увійшла до Всесвітньої Ради Церков, але й заперечує свою ж таки думку про важливість національно забарвленого греко-католицького питання для визначення радянської релігійної політики. Не хотілося б закінчувати огляд вказівкою на грубу фактологічну помилку, проте важко її оминути. Оцінюючи масове закриття церков за хрущовської кампанії, Андерсон вказує, що три з областей України, які постраждали найбільше, втратили понад 3/4 своїх церков: "Дніпропетровська на сході, а також *західні* (курсив наш. – *Н.Ш.*) області – такі, як Полтавська та Запорізька" (с.57). Чи не засвідчує ця помилка той сумний факт, що Україна залишається terra incognita навіть для тих західних дослідників, які пишуть про неї?

Ellis J. **The Russian Orthodox Church: A Contemporary History. – London; Sydney: Croom Helm, 1986. – 531 p.**

Авторку праці "Російська Православна Церква: сучасна історія" Джейн Елліс (1951–1998) пов'язували з Джоном Андерсоном багаторічна професійна співпраця і дружба[4]. На даний час праці Елліс вважаються на Заході одними з провідних з історії РПЦ. Пропонована до огляду монографія є

[3] *Bociurkiv B.R.* Shaping Soviet Religious Policy // Problems of Communism. – 1973. – №3.

[4] Більше двадцяти років Джейн Елліс пропрацювала в Оксфорді в Кестонському інституті, в 1981–1986 pp. була головним редактором журналу "Religion in Communist Lands".

однією з двох фундаментальних праць цієї авторки і першою за часом написання працею[5]. Андерсон та Елліс у передмові до своїх книжок висловлюють взаємну подяку за допомогу в роботі над монографією та критичні зауваги. Це наводить на думку про тематичну та методологічну подібність двох праць. Насправді ж важко знайти менш схожі за своїм характером роботи, присвячені тій самій проблематиці.

Роботу Елліс було опубліковано 1986 р. Цим пояснюється бідна, навіть у порівнянні з працею Андерсона, джерельна база дослідження. Авторка вказує, що користувалася двома основними групами джерел: офіційними публікаціями Московського патріархату (першочергово – "Журналом Московської патріархії") та виданнями релігійного самвидаву, а додатковими були радянська преса та опубліковані законодавчі акти. Логічною першою критичною ремаркою будь-якого історика, вихованого у традиціях радянської історіографії, стане закид у відсутності архівних джерел. Попри визнання того, що відсутність доступу до радянських архівів, безперечно, ускладнила авторці роботу над написанням її монографії і пояснює появу певних спекулятивних тверджень[6], я все ж таки повинна вказати, що з тих джерел, які їй були доступні, шляхом їх критичного аналізу та порівняння дослідниця отримує максимум потрібної їй інформації.

Монографія складається з двох самостійних за своїм характером частин, у першій з яких ідеться про внутрішній устрій, життя РПЦ та її взаємини з державою у брежнєвський період, у другій – про релігійне дисидентство[7]. Праця має загалом описовий характер, що особливо впадає у вічі в розділі про дисидентство. Як і Андерсон, Елліс звертається до феномена російського "релігійного ренесансу" і розглядає релігійне дисидентство як його яскравий вияв. Зрозуміло, що такий підхід обмежує предмет дослідження російським релігійним дисидентством. Характерно, що авторка як ілюстративний матеріал залучає українські приклади. Так, розглядаючи зміцнення зв'язків між релігійним дисидентством та правозахисним рухом, вона згадує імена Василя Романюка та Левка Лук'яненка (с.326, 329). Лейтмотивом цього розділу є твердження Елліс, що, хоча важко оцінити справжні масштаби "релігійного ренесансу", "після найбільш систематичної і ґрунтовної спроби викоренити релігію, яка відома в історії, будь-яке відродження інтересу до православ'я в Радянському Союзі має вважатися одним з найбільших чудес християнства у XX

---

[5] Іншу центральну монографію Елліс було опубліковано 1996 р.: *Ellis J.* Russian Orthodox Church: Triumphalism and Defensiveness. – New York, 1996. – 240 p.

[6] Для прикладу, вказуючи, що в доповідних записках уповноважених Ради у справах релігій не зустрічається згадок про жіночі монастирі, Елліс робить висновок про те, що радянське керівництво значно менше переймалося проблемою їх існування, ніж функціонуванням чоловічих монастирів, оскільки вважало, що черниці не здатні відігравати відчутну суспільну роль (с.133). Причину появи такого твердження слід шукати в обмеженій кількості доступних на Заході через самвидав документів Ради.

[7] Другу частину було також видано окремою брошурою в російському перекладі: *Эллис Дж.* Русская Православная Церковь: Согласие и инакомыслие / Пер. с англ. Г.Сидоренко. – Лондон, 1990.

столітті" (с.289). Відсутність глибокого аналізу феномену знаходить свій вияв, зокрема, в тому, що авторка не робить ніяких формальних висновків стосовно цього розділу.

Перший розділ монографії значно менше страждає від описовості. Свій розгляд РПЦ як ієрархічної інституції та суспільної організації авторка підпорядковує основній проблемі, що її цікавить: яким чином, завдяки яким ресурсам РПЦ "вижила" в державі, де цілеспрямована антирелігійна політика уряду перетворювала існування будь-якої релігійної інституції на "аномалію" (с.251)? Розділ структурно поділяється на дев'ять частин, в яких авторка послідовно розглядає: інфраструктуру РПЦ, її епархії та мережу церков, парафіяльне життя[8], духовенство, богословську освіту, православні монастирі та чернецтво, видавничу діяльність Московського патріархату, релігійне життя і роль у церковному житті православних віруючих, єпископат та особливості церковно-державних взаємин.

Окремо хотілося б звернути увагу на деякі положення авторки. Особливо цінним є звернення до канонів православної церкви, яким Елліс розпочинає свою монографію. Вона нагадує, що молитва є центральною для православної церкви, що регулярно відвідувати літургію є обов'язком у житті кожного православного християнина (с.113). Дослідникам також варто було б мати цей канонічний аспект на увазі при оцінці наслідків масового нищення саме православних церков. У частині, присвяченій єпископатові РПЦ, Елліс звертає увагу на два основоположні моменти, які, на її думку, дозволяють охарактеризувати позицію православної ієрархії в радянській державі. Авторка підкреслює, що "візантійська традиція" зіграла визначальну роль у формуванні ставлення єпископату до комуністичного режиму, хоча вплив урядового тиску вона також не ігнорує (с.214). Також вона звертається до практично не розробленого питання про "дискусію" між богословськими "прогресистами" та "традиціоналістами" в середовищі єпископату. Серед єпископів-"реформаторів" вона згадує єпископа полтавського і кременчуцького Феодосія, зупиняючись на його листі до Брежнєва, що набув широкого поширення в самвидаві (с.243).

Даючи оцінку державно-церковним взаєминам, авторка повторює твердження Вільяма Флетчера[9] про те, що церква зайняла позицію, яку можна окреслити як "повне підпорядкування режимові" (с.261). Водночас потрібно зауважити, що Елліс не лише знаходить причину такого ставлення у прагненні керівництва РПЦ зберегти церкву як інституцію, але й частково "виправдовує" його вже згаданою вказівкою на канонічну важливість богослужіння для православного життя.

Намагаючись розв'язати проблему "виживання" РПЦ у декларовано безрелігійному суспільстві, авторка звертає увагу на цілий комплекс чин-

---

[8] У цій частині Елліс приділяє основну увагу впливу рішень архиєрейського собору 18 липня 1961 р. на життя парафій.

[9] В.Флетчер звертається до цього питання у своїй класичній статті: *Fletcher W.* Backwards from Reactionism: De-Modernization of the Russian Orthodox Church // Religion and Modernization in the Soviet Union / Ed. by D.J.Dunn. – Boulder, 1977. – P.227.

ників, основними серед яких вважає два. Перший можна визначити як "соціальний" – велика чисельність православного населення, що зумовлювала його опозиційний потенціал (с.253). Другий однаковою мірою належав до сфер інституційної та теологічної – традиціоналізм РПЦ (с.272). Уникаючи спрощених поглядів, вона розглядає традиціоналізм не лише як чинник "виживання", але й як єдину форму, в якій РПЦ було "дозволено" вижити. Радянське керівництво, підкреслює вона, перешкоджало будь-яким спробам реформувати церкву зсередини, небезпідставно вважаючи, що реформована церква відіграватиме важливішу роль у суспільстві (с.279).

Характер дослідження змушує авторку постійно звертатися до українських реалій – адже українські території вона вважає "оплотом" православ'я в Радянському Союзі, беручи до уваги найбільшу кількість діючих церков та концентрацію монастирів (с.18, 124). Так само, як Андерсон, Елліс розглядає позицію РПЦ в Україні крізь призму "релігія – національна ідентичність". На основі доступних їй матеріалів самвидаву робить надто сміливий висновок про те, що *всі* українці "сприймають Московський патріархат як засіб русифікації" (с.7).

Саме характер джерел спричинює ті окремі занадто категоричні або малообґрунтовані твердження, які робить авторка. Ще одним характерним прикладом є її згадка про те, що, хоча лише літургійна діяльність була дозволена радянським законодавством, більшість парафій активно займалася релігійним навчанням молоді та доброчинною діяльністю (с.43). Таке занадто "оптимістичне" твердження, яке авторка не підтверджує посиланнями на джерела, є логічним результатом неправомірних узагальнень на основі обмеженого кола джерел.

Church, Nation and State in Russia and Ukraine / Ed. by G.A.Hosking. – London: Macmillan; School of Slavonic and East European Studies; University of London, 1991. – 357 p.

Збірку "Церква, національність і держава в Росії та Україні" було видано на основі матеріалів конференції, проведеної Кестонським інститутом та Школою слов'янських та східноєвропейських досліджень Лондонського університету в липні 1988 р. Ідея конференції, що проявлялася в намаганні простежити взаємодію релігії з політичними, соціальними, етичними та культурними чинниками, щоб знайти глибинні причини "релігійного ренесансу" в Радянському Союзі, належала Джейн Елліс та Джефрі Госкіну. Проблема взаємин "релігія – держава" та "релігія – нація", як свідчить заголовок збірки, була в основі більшості доповідей. Показово, що Україна привернула особливу увагу науковців – адже, як вказує Госкін у передмові, "подвійна ідентифікація релігії з нацією та релігії з державою є особливо проблематичною в Україні" (c. xi).

Уміщені в збірці статті обіймають досить значний відтинок часу – від тринадцятого століття до пізньорадянського періоду. Із статей про дорадянський період для українського читача особливо цікаві Франка Сисина "Формування сучасної української релігійної культури (XVI–XVII ст.)" (Sysyn F.E. The Formation of Modern Ukrainian Religious Culture:

the Sixteenth to Seventeenth Centuries) та Івана-Павла Химки "Греко-католицька церква в Галичині в XIX ст." (Himka J.P. The Greek Catholic Church in the Nineteenth-Century Galicia). У даному огляді приділено увагу тим статтям, де розглядається радянський період.

Філіп Волтерс[10] у статті "Обновленський переворот: персоналії та програми" (*Walters Ph.* The Renovationist Coup: Personalities and Programmes. – P. 250–271) дуже схематично представляє програму трьох основних течій обновленського руху[11], твердячи, що "обновленський переворот" спровокували два чинники, причому підкреслювати роль одного з них, ігноруючи інший, як це робить більшість дослідників, було б помилковим. Це, з одного боку, політика партійного керівництва, яку слід розглядати як складову непівської політики[12], а з іншого – опозиційні рухи соціального та літургійного характеру всередині РПЦ.

Деякі думки автора заслуговують на окремий розгляд. Дає поштовх до подальшого дослідження сформована під впливом письменника-дисидента Анатолія Левітіна-Краснова характеристика "Живої Церкви" як "клерикальної партії", всі намагання якої були спрямовані, по суті, до відродження "державної церкви", створення своєрідної радянської версії "побєдоносцевізму" (с.259). Твердження автора, що партійне керівництво чекало на опір релігійній політиці, щоб мати змогу вживати жорсткіших заходів (с.253), вказує на те, що апокаліптичне бачення продовжувало жити в умах колишніх революційних діячів і в умовах непу. Також воно дозволяє зробити певні висновки про відмінність державної політики в релігійній сфері в довоєнний та післявоєнний періоди не лише з погляду конкретних методів її ведення, але й зі стратегічного боку. Нарешті, спонукає до дискусії його теза про те, що кінцевою метою політики партійного керівництва стосовно РПЦ було змінити церковне керівництво на обновленців (с.253). Тут, з одного боку, він суперечить сам собі стосовно того, що ж було кінцевою метою (с.253, 266). З іншого боку, знаючи ленінське неприйняття будь-яких реформ у середовищі церкви, досить важко погодитися з тим, що використання обновленців було не лише тактичним маневром, а основою довготривалої стратегії.

Дмитро Поспєловський є, безперечно, найавторитетнішим фахівцем з історії РПЦ радянського періоду. Його праця "Російська Православна Церква у XX ст." вважається базовою не лише на Заході, але й у Росії[13]. Він запропонував до збірки статтю "Виживання Російської Православної

---

[10] Філіп Волтерс є директором досліджень у Кестонському інституті; у 1988 р. він був редактором видання "Світове християнство: Східна Європа" ("World Christianity: Eastern Europe").

[11] Він розрізняє "Живу церкву" Красницького, течію, що підтримувала єпископа Антонія Грановського, "Союз Церковного відродження" і течію Олексія Введенського.

[12] У 1922 р. Троцький навіть увів термін "релігійний неп" (с.251).

[13] *Поспєловський Д.В.* Русская православная церковь в XX веке. – М., 1995. – 511 с. Російський варіант монографії є адаптованим та доповненим перекладом англомовної праці (*Pospielovsky D.* The Russian Church under the Soviet Regime: 1917–1982: 2 vols. – New York, 1984. – 535 p.), що була видана 1984 р.

Церкви у століття її Мілленіуму: Віра як Martyria в атеїстичній державі" (*Pospielovsky D.* The Survival of the Russian Orthodox Church in Her Millenian Century: Faith as Martyria in an Atheistic State. – P.271–291). Центральна теза Поспєловського, попри її певну контроверсійність, безумовно, досить багато додає до наших уявлень про церкву в сучасному суспільстві загалом[14] та у "мілітарно-атеїстичному" зокрема. Автор стверджує, що соціальна база РПЦ у радянську епоху зросла, а не зменшилась, завдяки поверненню інтелігенції до церкви (с.272) та поширенню релігійних почуттів серед молоді (с.284). Більше того, він вважає, що позиція церкви значно зміцніла в суспільстві, а основну причину вбачає в тому, що православна церква перестала бути "державною церквою", перетворившись з інституції, приналежність до якої давало народження, на "церкву тих, хто свідомо звернувся до християнства, та церкву страдників" (с.275).

Тобто автор пропонує зовсім несподіваний погляд на церкву радянської епохи, допомагаючи руйнувати кліше не лише радянської, але й вихованої адептами "секуляризаційної теорії" західної історіографії. Попри визнання цього важко не зробити певні критичні зауваження. Читача, який ознайомлений з його центральною працею, неприємно дивує занадто пафосний тон статті та категоричність деяких положень. Стверджуючи, що *активне церковне життя* продовжувалось у "катакомбах" протягом усього радянського періоду, автор нічим це не підкріплює (с.280). Занадто "оптимістичною" є думка про те, що в середині 80-х років XX ст. розбіжності між офіційною церквою та релігійними дисидентами були близькі до подолання (с.282).

Стаття Раймонда Оппенгайма "Чи є автентичними докладні записки Фурова?" (*Oppenheim R.* Are the Furov's Reports Authentic? – P.292–311) є прикладом критичного аналізу джерел, зразком того, як можна отримати досить важливу інформацію, читаючи офіційні радянські документи. Цікавою є вже спроба критичного прочитання записок заступника голови Ради у справах релігій В.Г.Фурова, особливо його доповідної записки 1974 р., у якій подається характеристика єпископів РПЦ на предмет їхньої лояльності, що широко використовується як джерело не лише західними[15], але й пострадянськими дослідниками. Також звертає на себе увагу джерельна база, якою користувався Оппенгайм. У 1971–1975 рр. він був капеланом амбасади США в Москві й мав змогу в неформальній обстановці спілкуватися з представниками РПЦ. Ці інтерв'ю він і використовує для критичного аналізу змісту записок Фурова.

Висновок автора повинен спонукати дослідників уважніше читати внутрішню документацію Ради: не сприймати все знайдене в ній за істину в останній інстанції, але й не вважати його фальшуванням дійсності.

---

[14] Поспєловський виступає з прямим запереченням ідей апологетів "секуляризаційної теорії".

[15] Протягом тривалого часу це було єдине джерело з внутрішньої документації Ради, доступне на Заході.

Дозволю собі зацитувати: "Для розуміння життя РПЦ у застійну епоху записки Фурова є повністю неприйнятними. Проте важко переоцінити їхнє безцінне значення для розуміння діяльності Ради у справах релігій у цю епоху" (с.309).

Стаття Петера Дункана, професора Школи слов'янських та східноєвропейських досліджень Лондонського університету, "Православ'я та російський націоналізм в СРСР, 1917–1988" (*Dunkan P.I.* Orthodoxy and Russian Nationalism in the USSR, 1917–1988. – P.312–333) є внеском, на жаль, далеко не найціннішим у розробку однієї з найпопулярніших на Заході тем. Два основні твердження, висловлені у статті, дублюють і, загалом, досить мало розвивають погляди російських релігійних дисидентів. Це, по-перше, твердження про те, що "православна церква є одним з основних чинників російського націоналізму в Радянському Союзі" (с.312). По-друге, повтор тези Гліба Якуніна про те, що "підтримка" православ'я в післявоєнну епоху становила складову державної "національно-шовіністичної політики" (с.316). Однак заслуговує на увагу спроба Дункана запропонувати схему розвитку державної політики в релігійній сфері як складової державної політики в національній сфері та виявити особливості артикулювання зв'язку між православ'ям та російськістю в середовищі офіційної церкви протягом радянського періоду.

Насамкінець зупинюся на статтях Майкла Меєрсона та Богдана Боцюрківа, що заслуговують на особливу увагу читача, до рук якого потрапила ця збірка. Майкл Меєрсон[16] запропонував на конференції доповідь "Політична філософія російського православного єпископату в радянський період" (*Meerson M.M.* The Political Philosophy of the Russian Orthodox Episcopate in the Soviet Period. – P.210–228), в якій порушує практично повністю ігноровану проблему "політичної філософії" або ж, за виразом Ернста Канторовича[17], "політичної теології" церкви, тобто розглядає ідеї, якими вона керувалася, визначаючи своє ставлення до державної влади. Основна думка Меєрсона полягає в тому, що православна церква в радянську епоху використовувала попередньо задані моделі взаємин з державою, практично не відступаючи від них і не видозмінюючи їх. Автор подає дві основні моделі. Це – "московитська" модель, яка була варіантом візантійської традиції, але з повним ігноруванням розробленої у VI ст. ідеї "симфонії", метою якої було подолати "єресь" цезаропапізму через ствердження автономії кожної з влад, церковної та імперської. Друга – "новгородська" модель, яка відображала церковно-державні взаємини в Новгородській

[16] Меєрсон протягом тривалого часу працював дослідником Радіо "Свобода" і був ректором церкви Христа Спасителя та професором російської церковної історії у Hunter College, що у штаті Нью-Йорк.

[17] Монографія Канторовича "Два тіла короля: Студія з середньовічної політичної теології" (*Kantorowicz E.N.* The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology. – Princeton, 1997. – 624 p.) була опублікована 1957 року, але заново відкрита лише в середині 80-х років XX ст. і тепер є настільною книгою не лише медієвістів, але й усіх дослідників історії церкви.

республіці до підкорення її Москвою. Основним елементом цієї, другої, моделі була незалежна роль церковного лідера (єпископа), який виступав посередником між державною владою та суспільством.

За твердженням Меєрсона, саме ці дві традиції лежали в основі "політичної філософії" чотирьох груп в середовищі РПЦ радянської епохи. Першими автор виділяє ідеї Всеросійського собору 1917–1918 рр. та патріарха Тихона. Повна незалежність від державної влади в питаннях церковної доктрини та канону з одночасним декларуванням громадянської лояльності лежала в основі цих ідей, коріння яких, на його думку, слід шукати в "новгородській" традиції (с.206). Три інші групи він зараховує до спадкоємців "московитської" традиції через "державницько-орієнтований" характер їхньої "політичної філософії": Карловацьку церкву, обновленський рух та післявоєнний Московський патріархат (с.218–221). Хоча важко беззаперечно сприйняти ідеалізацію автором "новгородської" традиції (описуючи її, він, до речі, не посилається на джерела), проте його думка про спадкоємність, безперечно, заслуговує на увагу. Найціннішим є вже саме намагання автора звернутися до проблеми, яка є дуже важливою для розуміння позиції РПЦ у радянську епоху, яку, на жаль, дослідники переважно оминають увагою.

Стаття Богдана Боцюрківа "Утворення УАПЦ (1921–1931)" (*Bociurkiw B.R.* The Rise of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. – P.229–246) є одним з багатьох досліджень, які автор присвятив цій проблематиці. Авторитет Боцюрківа (1925–1998) як дослідника УАПЦ та УГКЦ беззаперечно визнається на Заході. Життєвий шлях історика, політолога та релігієзнавця заслуговує на окрему згадку. Він народився у м. Бучачі, під час Другої світової війни воював у складі загонів УПА, що змусило його в 1947 р. емігрувати до Канади. У 60-х роках XX ст. Боцюрків виступав головним радником канадського уряду з питань релігії в Радянському Союзі. Практично все своє академічне життя Боцюрків провів в Інституті Карлтон (Carleton) в Оттаві, співпрацюючи також з Гарвардським інститутом українських досліджень та Інститутом Кенана (Kennan) у Вашингтоні. Боцюрків входив до редакційних колегій провідних періодичних видань: "Harvard Ukrainian Studies", "Religion in Communist Lands", "Slavic Review" та "Journal of Ukrainian Studies". Він став першим директором Інституту радянських та східноєвропейських досліджень в Альбертському університеті. На превеликий жаль, з його багатої наукової спадщини українською мовою видано лише одну статтю з історії УГКЦ[18]. Глибше ознайомлення української аудиторії з працями цього автора може дати поштовх до розробки нових напрямків досліджень з історії православної та греко-католицької церков в Україні.

У статті, що ввійшла до збірки, автор твердить, що рух за автокефалію в середовищі українського духовенства та віруючих, а також подальше

[18] *Боцюрків Б.* Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989) // Ковчег. – Львів, 1993. – Ч.І. – С.113–152. Див. також публікацію цієї статті у виданні: Літопис Голготи України. – Дрогобич, 1994. – Т.2.: Репресована церква.

утворення УАПЦ були частинами складного феномена, що поєднував у собі прагнення до національного визволення, церковний радикалізм та бажання духовного відродження (с.229). Такий погляд логічним наслідком має тезу про те, що Всеукраїнський православний церковний собор у жовтні 1921 р. був подією не лише церковної історії, а такою, що надавала релігійну легітимацію змаганням за національне та соціальне визволення (с.246). Боцюрків розглядає рух за автокефалію як один з виявів реформаторських (обновленських) рухів усередині РПЦ. Одним з головних питань, на яких зосереджує автор свою увагу, є "канонічний релятивізм" Київських єпархіальних зборів 5 травня 1920 р. та Першого Всеукраїнського православного церковного собору. Беручи до уваги "несприятливі умови", за яких відбувалося становлення УАПЦ, автор все ж таки робить категоричний висновок (безперечно, перебуваючи під значним впливом класичної праці Івана Власовського): "Собор 1921 року був радикальним розривом з канонічним status quo... Насправді, з того часу Церква лише за назвою залишилась православною" (с.241, 242). Такий малоприйнятний для апологетів УАПЦ висновок, треба зауважити, не є наслідком негативної оцінки практики висвяти єпископату, але натомість наслідком повного неприйняття автором "канонічного релятивізму" рішень Собору, що проголошував "інструментальний" характер канонів та закріплював за собою право їх змінювати (с.240).

Особливу увагу приділяє автор ролі світського елементу в русі за автокефалію. Тут особливо цікавою є вказівка на "парадокс" дії радянського законодавства з релігійного питання, яке, маючи прямо протилежну мету, дало поштовх до релігійного активізму мирського елементу (с.233). Нарешті, заслуговує на увагу вказівка на основну внутрішню причину невдачі автокефального руху. Автор вбачає її в самому характері "народної віри", в консерватизмі віруючих мас (с.230).

II

***Bociurkiw B.R.* The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1950). – Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1996. – 310 p.**

Наступною працею, запропонованою до огляду, є magnum opus Богдана Боцюрківа "Українська греко-католицька церква і радянська держава (1939–1950)". Автор, за його власним визнанням, розпочав працювати над монографією 1986 р., у сорокаліття Львівського собору. Символічно також, що її було опубліковано через десять років, у п'ятдесятиліття Львівського собору та чотирьохсотліття Брестської унії. Автор зізнається, що "духовним батьком" його праці був кардинал Йосип Сліпий, лекції якого в Українському католицькому університеті св. Папи Климентія в Римі надихнули Боцюрківа на думку про необхідність дослідження процесу ліквідації греко-католицької церкви в радянській державі. Перший варіант праці був написаний 1989 р., проте відкриття архівів після розвалу

Радянського Союзу змусило автора практично повністю переписати її. Архівні матеріали допомогли йому "написати історію без зайвого сентименталізму, перебільшень та уникнути поверховості, що притаманна діаспорній "мартирології" (с.x).

Джерельна база дослідження вражає[19]. Окрім особисто проведених інтерв'ю (з Йосипом Сліпим, Мстиславом Скрипником) та інтерв'ю, з якими автор ознайомився в Інституті історії церкви у Львові, він користується статистичними матеріалами, особистими архівами та мемуарами (наприклад, Івана Власовського) і, головне, всіма доступними архівами України, Росії, США та Німеччини. Зокрема, автор опрацював джерельні комплекси всіх центральних українських архівів, включно з Центральним архівом кіно-фотодокументів та Архівом СБУ, а також обласні архіви Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей. Той факт, що Боцюрківим введено до наукового обігу значну масу раніше не опрацьованих джерел, пояснює і, можливо, виправдовує незначний недолік монографії – занадто велике захоплення цитуванням.

Автор ставить за мету свого дослідження проаналізувати мотиви, засоби та результати радянської "церковно-національної" політики щодо греко-католицької церкви (с.ix). Така декларація мети одразу вказує на бачення автором греко-католицької церкви першочергово як національної церкви. Він неоднозначно формулює свою думку, вказуючи на те, що протягом нового та новітнього часу православна церква в Україні (представлена РПЦ) підтримувала імперські сили, тоді як греко-католицька виступала захисником та носієм національної ідентичності (с.13). Тобто погляд на "греко-католицьку проблему" в радянській державі як на проблему "церковно-національну" є визначальною рисою дослідницького підходу Боцюрківа.

Попри те, що наведене вище формулювання мети наводить на думку про зосередження автора на державній політиці щодо греко-католицької церкви, у його дослідженні виступають три основні діючі особи: греко-католицька церква, радянське керівництво та РПЦ. Намагання зобразити ліквідацію греко-католицької церкви як результат переплетення внутрішніх суперечностей всередині самої церкви ("латинізатори" – "східники", клір – вірні), прагнення РПЦ до об'єднання своєї "канонічної території" та інтересів радянського керівництва в Західній Україні є цінним внеском автора у студії з цього питання.

З методологічного боку заслуговує на увагу те, що, зображуючи реалії возз'єднавчого процесу до і після Львівського собору у березні 1946 р., автор зосереджує свою увагу на Львівській єпархії, виходячи з наявності джерел, проте зроблені узагальнення поширює також на процеси, характерні для решти західноукраїнських єпархій. Особливо вдалим засобом, що дозволяє авторові точно окреслити ситуацію в Західній Україні, є

---

[19] Перелік джерел та літератури займає майже тридцять сторінок тексту: с.260–289.

протиставлення її аналогічному возз'єднавчому процесу на Закарпатті (розділ VII "Ліквідація греко-католицької церкви в Закарпатті").

Дві базові проблеми порушує автор у своїй монографії: проблему спадкоємності "церковно-національної політики" московського уряду щодо греко-католицької церкви та проблему ролі РПЦ у її ліквідації. Питання, яке не виноситься автором у центр уваги, проте до якого він постійно звертається в дослідженні, стосується "консерватизму" віруючого греко-католицького населення як дієвого чинника опору процесу "возз'єднання". Подаючи історичну характеристику взаємин греко-католицької церкви з політичною владою (розділ I "Греко-католицька церква в Україні: історичний вступ") і далі зосереджуючись детально на кожному з етапів ліквідаційного процесу (розділи: II "Перша зустріч (1939–1941)", III "Радянська реокупація Західної України та пошук шляхів до modus vivendi", IV "Атака на церкву (1945–1946)", V "Возз'єднання" греко-католицької церкви з РПЦ": "Львівський Собор", VI "Галичина після "возз'єднання"), автор поступово підводить читача до розв'язання поставлених проблем. Він однозначно стверджує спадкоємність імперсько-радянської політики щодо греко-католицької церкви. На його думку, причини насильницької ліквідації церкви слід шукати, насамперед, не в марксистсько-ленінському характері ідеології радянського керівництва, а в тому, що, подібно до імперського уряду, ліквідуючи українську греко-католицьку церкву, воно намагалося позбутися останніх перепон релігійного та національного характеру на шляху до повної русифікації українського населення (с.235).

Відповідаючи на запитання про роль Московського патріархату в ліквідації греко-католицької церкви, автор менш категоричний, хоча відповідь його досить зрозуміла. З одного боку, він вказує на повну гармонію в поглядах Московської патріархії та комуністичного керівництва на "греко-католицьку проблему" (с.58)[20], з іншого – підкреслює, що після сталінського нищення церкви у 20 – 30-х роках XX ст. Московська патріархія була "занадто слабкою", щоб відігравати провідну роль у "возз'єднавчій кампанії" (с.59). Як висновок, звучить твердження автора про те, що на відміну від своєї ролі в імперський період Московська патріархія відіграла лише другорядну роль у ліквідації греко-католицької церкви у другій половині XX ст. (с.239).

Широка джерельна база дослідження, проблематика, уникнення автором поверхових та спрощених оцінок, різноманітність використовуваних методологічних підходів (зокрема, часте звернення до канонічних питань та залучення методів культурної антропології) – все це викликає потребу детальнішої уваги до аналізованої монографії з боку академічної аудиторії.

---

[20] Тут автор знову звертається до проблеми спадкоємності, твердячи, що протягом всієї історії греко-католицька церква була перешкодою на шляху до реалізації ідеї про "Москву – Третій Рим" та єднання українського і білоруського народів з російським (с.2).

III

Young G. **Power and the Sacred in Revolutionary Russia: Religious Activists in the Village. – University Park: Pennsylvania State University Press, 1997. – 307 p.**

Монографія американської дослідниці Гленніс Янг[21] "Влада і сакральне в революційній Росії: релігійні активісти на селі" є багато в чому роботою новаторського характеру, якою авторка засвідчує нові напрями дослідження взаємин православної церкви з комуністичним режимом. Дослідниця, у центрі наукових зацікавлень якої є, з одного боку, політична культура, головно, "селянська політика", а з іншого – православна церква пізньоімперського та революційного й ранньосталінського періоду в Росії, використала при написанні своєї роботи надзвичайно широкий комплекс джерел. Окрім центральних архівів та бібліотек Москви й Санкт-Петербурга, вона опрацювала архіви фундації Гувера (Hoover Institution), Бібліотеки конгресу США, Православної духовної семінарії св. Володимира та традиційне джерело для всіх дослідників історії церкви в Радянському Союзі – архів Кестонського інституту. Авторка скрупульозно проаналізувала всю антирелігійну пресу періоду, насамперед газету Спілки войовничих безбожників "Безбожник". Попри те, що джерельна база справляє враження навіть на досвідченого дослідника, далеко не в залученні великої кількості джерел слід шукати основний внесок дослідниці у вивчення православ'я в комуністичну епоху. Теоретична база дослідження та методологія авторки пояснюють, чому монографія заслуговує на якнайпильнішу увагу вітчизняних істориків.

Гленніс Янг розпочала свою наукову кар'єру, вивчаючи "селянську політику" під керівництвом визначних американських спеціалістів з цього питання Ніколаса Рязановського (Nicholas Ryazanovsky), Моша Левіна (Mosha Lewin) та Грегорі Фріза (Gregory Freeze). Необхідні теоретичні знання допомогли їй на основі досить конкретного дослідження зробити більш узагальнені висновки про відмінність позиції, що її займає в суспільстві церква, яка ідентифікує себе з режимом, та церква, що протистоїть режимові, а також про взаємини держави та суспільства в період непу.

Окреслюючи свій загальний методологічний підхід, авторка рішуче відмежовується від дослідників, які розглядають церкву як "пасивний об'єкт" державної політики (с.3). На її переконання, державно-церковні взаємини були двобічним процесом, і саме на розгляд "іншого", малодослідженого, боку взаємин і спрямовує дослідниця свою увагу (с.4). З таким підходом Янг ставить перед собою завдання дослідити, як віра та релігійна практика сільського населення впливали на визначення національної і релігійної політики уряду та розв'язання ним "селянського питання" в

[21] Гленніс Янг викладає на факультеті історії у Вашингтонському університеті. Вона була однією з перших зарубіжних учених, що отримали можливість відвідати Радянський Союз у 1987–1989 рр. і працювати за програмою обміну спеціалістів Fulbright.

період непу (с.4). Читач, однак, може зробити висновок, що авторка здійснює навіть більше, ніж сама ставить собі за завдання. Вона змогла змалювати картину не "двосторонніх" взаємин, а між трьома сторонами, кожна з яких переслідувала свої цілі, відмінні, а часом і зовсім протилежні до цілей інших двох сторін, різновекторні дії яких і формували релігійну картину на селі в непівській Росії. Взаємодію цих трьох сил авторка розглядає, аналізуючи "основні зони конфлікту", а саме: сім'ю, школу, семіотику села та виборчу політику.

Перша з цих сторін – це активісти-віруючі, яким доводилося відстоювати свій погляд на роль церкви в селі не лише перед активістами-безбожниками, загальною масою своїх односельців, але й перед церковною ієрархією, яка негативно ставилася до активізму віруючих[22], що мав яскраве політичне забарвлення (розділи: I "Іронічні початки", VI "Парафіяльна демократія", VII "Підтримуючи життя у парафії"). Зокрема, за твердженням Янг, намагання зберегти будівлю церкви як символ автономії та центр сільського життя перетворювалося на основне політичне завдання віруючих (с.220).

Іншу сторону взаємин представляло парафіяльне духовенство, яке за умов післяреволюційної дезінтеграції та відповідної політики режиму втратило підтримку ієрархії і змушене було відстоювати свою позицію і право на життя, вступаючи у відкритий конфлікт з урядовою політикою (с.161–170) і намагаючись повернути собі авторитет в очах сільського населення, втрачений церквою в імперський період. На думку авторки, ця "боротьба за виживання" сприяла остаточному окресленню нової соціально-політичної ідентичності парафіяльного духовенства (с.14, 190)[23]. Основним її елементом було те, що священик вважав себе і сприймався парафіянами передусім як пастор, що виконує важливі суспільні функції, і лише потім – як служитель Бога, що задовольняє духовні потреби віруючих (розділ V "Несподівана непіддатливість").

Третім учасником взаємин виступала держава, яка спершу через розпорошені "антирелігійні гуртки" та комсомольську організацію (розділ III "Спалені небесами"), а після заснування Спілки безбожників у 1924–1925 рр. в основному через неї (розділ IV "Оточуючи небеса") намагалася "секуляризувати" село[24], розглядаючи це як неодмінну умову встановлення свого повного там контролю. Авторка протиставляє основні цілі радянського законодавства в релігійній сфері та реальні наслідки легального відокремлення церкви від держави й визнання парафії як єдиної церковної одиниці в очах закону (розділ II "Дивні парадокси"). Завдання, яке ставить перед собою авторка, постійно змушує її звертатися до питання

---

[22] Особливо в контексті декларації патріарха Тихона, зробленої ще 1918 р., про "аполітизм" церкви.

[23] Ця самоідентичність, за словами Янг, почала формуватися в середовищі духовенства в період після реформ (с.20, 170).

[24] Це завдання Янг називає однією з найбільш "амбітних програм непу" (с.79).

про "народну релігійність" і народний антиклерикалізм та їхню відмінність від інституційної релігійності й урядового атеїзму. Звернення дослідниці до цієї проблеми, її намагання дати певні теоретичні узагальнення та запропонувати методологію вивчення є ще одним важливим чинником, який поряд з новаторським методологічним підходом перетворює її монографію на важливий внесок у вивчення взаємин церкви й держави та церкви й суспільства в радянській державі.

Запропонований огляд лише відкриває українському читачеві деяку англомовну літературу про становище церкви в радянській державі. Безперечно, українські науковці повинні бути толерантними до здобутків західної історичної науки і, зберігаючи критичне ставлення до праць зарубіжних істориків, все ж таки брати їх до уваги, визначаючи власні теоретичні й методологічні підходи та звертаючись до проблем, що потребують вирішення. Що ж до тем, які зустрічаються практично в кожній з розглянутих праць, то можемо виділити основні: консерватизм церкви, характер "народної релігійності" як відмінний від "офіційної релігійності", спадкоємність традиції у визначенні радянської політики в релігійній сфері та характеру державно-церковних взаємин у радянській державі. З методологічного боку відмова від вивчення винятково державної політики щодо церкви й розробка методів вивчення державно-церковних взаємин як двосторонніх є основними даними, які може дати західна історіографія вітчизняним дослідникам.

Цікаво також зауважити, що, звертаючись до розгляду українських реалій, переважна більшість дослідників підкреслює два основні моменти. По-перше, високий ступінь релігійності українського населення. По-друге, тісну взаємопов'язаність релігійного та національного чинників в Україні. Гармонія в поглядах українських та зарубіжних учених на ці питання наводить на думку, що вказані особливості справді є визначальними для розуміння релігійності населення та становища православної і греко-католицької церков в Україні.

7

MISCELLANEA

ЩЕ ПРО АВТОРСТВО "КРАТКОГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБОЗРЕНИЯ КРАЯ, НАСЕЛЕННОГО ЮЖНОРУССКИМ (УКРАИНСКИМ ИЛИ МАЛОРОССИЙСКИМ) НАРОДОМ" (1861): АТРИБУЦІЙНІ АРГУМЕНТИ

У трьох числах петербурзького журналу "Основа" за підписом И.М. була опублікована велика стаття "Краткое географическое обозрение края, населенного южнорусским (украинским или малороссийским) народом"[1]. Дослідники (спершу В.Міяковський, а згодом упорядники тритомника "Кирило-Мефодіївське товариство"), коментуючи лист В.М.Білозерського до О.В.Марковича від 30 серпня 1846 р., твердять, що автором названої публікації був брат адресата Іван Васильович Маркович (1806–1870)[2]. Проте сам характер коментаторських текстів не давав їх авторам можливості з'ясувати підстави відповідної атрибуції. На цьому місці варто пригадати застереження Б.Томашевського стосовно датування літературних творів, яке цілком надається для екстраполяції на едиційну проблематику: "[...] немотивированная датировка не может быть предметом критики, следовательно, всегда внушает подозрение в ошибочности"[3]. Відтак є потреба спеціально розглянути джерела згаданого атрибуційного висновку.

Авторство названої статті так само було позначено криптонімом И.М. у змісті кожного з відповідних чисел "Основи" (він традиційно вміщувався на першій сторінці обкладинки), де часом подавалися повніші й точніші, ніж у самому журналі, відомості про авторів. Читачі "Основи" могли здогадуватися, що автор статті вдався до поширеного типу криптоніма, позначивши у підписі ініціали свого імені й прізвища. Проте насправді могло бути й не так.

Редакція не розшифрувала цей криптонім в оголошенні про передплату на "Основу" на 1862 р., як це було зроблено, наприклад, стосовно авторства кількох публікацій 1861 р., друкованих під прибраними іменами чи без підпису. Однак вона все ж навела про автора "Краткого географического обозрения..." докладніші інформації, подавши його криптонім дещо інакше: М. (И.В.)[4]. Таке інверсивне оформлення криптоніма, наведеного поміж дійсними прізвищами і псевдонімами

---

[1] Див.: Основа. – 1861. – №5. – С.39–58; №7. – С.120–138; №11/12. – С.12–25. Завершальна частина статті (у №11/12) була вміщена під зміненою назвою: "Краткое географическое обозрение Южно-русского края".

[2] Див.: *Міяковський В.* Люди сорокових років: (Кирило-мефодіївці в їх листуванні) // За сто літ. – К., 1928. – Кн.2. – С.90 (прим.97); Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х тт. – К., 1990. – Т.3. – С.395 (прим.59).

[3] *Томашевский Б.В.* Писатель и книга: Очерк текстологии. – М., 1959 (2-е изд.). – С.274.

[4] Див.: Українська преса: Хрестоматія. – Львів, 1999. – Т.1. – С.98.

кореспондентів журналу[5], давало читачам додаткові підстави вважати, що спершу позначався ініціал прізвища автора аналізованої статті, а в дужках – ініціали його імені й по-батькові. Відтак автора аналізованої статті можна було ототожнити з Іваном Васильовичем Марковичем, низка статей якого з'явилася друком на сторінках "Военного энциклопедического лексикона" саме за підписом И.В.М.[6]

У списку авторів "Основи", вміщеному в оголошенні про передплату на 1863 р. (воно не було публіковане), є згадка про Марковича (И.В.)[7]. Але в оголошенні не називалися публікації зазначених у ньому співробітників "Основи", серед наведених у документі псевдонімів і криптонімів підписів И.М. та И.В.М. не було. Хоча жоден інший зі згаданих в оголошенні кореспондентів не міг бути "претендентом" на авторство "Краткого географического обозрения..." з огляду на невідповідність їхніх ініціалів і прізвищ криптонімам, і цей документ не може бути підставовим, щоб остаточно твердити про належність аналізованої статті перу І.В.Марковича: у поданому в оголошенні списку згадувалися не всі автори "Основи" (не фігурували в ньому і деякі епізодичні дописувачі, і, приміром, така емблематична для журналу постать, як Марко Вовчок).

Як з'ясовується, цінні відомості про авторство аналізованої публікації містяться в інших джерелах – мені відомі принаймні одне синхронне й одне ретроспективне. Про те, що "известный знаток топографии Украины г. И.В.Маркович" був автором "Краткого географического обозрения...", читачі петербурзької газети "Очерки", прихильної до української національно-культурної проблематики, могли довідатися на початку 1863 р. зі статті Г.Данилевського "Аванпосты темной армии: (Еще украинское дело и его враги)"[8]. Існують достатні підстави вважати це свідчення авторитетним. Хоч у період видання "Основи" її автор Г.Данилевський мешкав у селі Петровському Харківської губернії, він все ж був добре поінформованим в "основ'янських" справах, оскільки часто приїздив до Петербурга[9] і брав активну участь у діяльності тамтешньої української громади[10]. Відтак можна твердити, що відповідне свідчення Г.Данилевського походить якщо не безпосередньо з редакції "Основи", то принаймні з її кола.

Через чверть століття О.Кониський, трактуючи аналізовану статтю "Основи" як "вельми важну", писав, що її автор – Іван Васильович Маркович, брат відомого фольклориста Опанаса Марковича[11]. О.Кониський, найімовірніше, здобув названі

---

[5] В інверсивному вигляді подавалися всі справжні чи прибрані підписи авторів "Основи": прізвище і далі, в дужках, ініціал імені (чи ініціали імені й по-батькові). У підписах під публікаціями імена (чи рідше ініціали імені або імені й по-батькові) передували прізвищу.

[6] Цей криптонім розшифровано в самому виданні (див.: Военный энциклопедический лексикон, издаваемый Обществом военных и литераторов. – СПб., 1857 (2-е изд.). – Т.XIII. – [С.VII]).

[7] Див.: Російський державний історичний архів. – Ф.777. – Оп.2 (1859 р.). – Спр.127. – Арк.16.

[8] Очерки. – 1863. – 21 февр. – №50. – С.197.

[9] Див.: *Свиясов Е.В.* Г.П.Данилевский в литературной полемике начала 1860-х годов // Русская литература. – 1981. – №1. – С.175, 177.

[10] Наприклад, див.: *Сокальский Л.* Материалы к истории национального движения 60-х годов прошлого века // Киевская старина. – 1905. – Т.88. – №2. – С.190; Санкт-Петербурзький філіал Архіву Російської академії наук. – Ф.101. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.1.

[11] *–К.– [Кониський О.]* Дещо про Опанаса Марковича // Правда. – 1889. – Т.4. – Вип.XI. – С.107.

відомості від ще одного їхнього брата – Василя Васильовича Марковича (у 1861–1864 рр. – лісничого-ревізора Вологодської губернії), з яким близько познайомився у 1863 р., перебуваючи на засланні у Вологді (жив у його родині)[12]. Відтак, на мою думку, немає підстав піддавати сумніву і його свідчення.

Отже, викладені матеріали цілком підтверджують висновок В.Міяковського та упорядників тритомника "Кирило-Мефодіївське товариство" про належність статті "Краткое географическое обозрение края, населенного южнорусским (украинским или малороссийским) народом" перу Івана Васильовича Марковича, який на час видання "Основи" був полковником, "офицером Николаевской академии Генерального штаба для начальствования над образуемыми в оной офицерами"[13].

Віктор Дудко (Київ)

---

[12] Див.: *Маркович Д.* З давнього минулого: Про Олександра Яковича Кониського // Літературно-науковий вістник. – 1901. – Т.15. – №7/8. – С.256–260.

[13] *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т.3. – С.418. Також див.: *Венгеров С.А.* Источники словаря русских писателей. – Петроград, 1917. – Т.4. – С.176; Листи Марка Вовчка: У 2-х тт. – К., 1984. – Т.2. – С.269.

ПРО ПОХОДЖЕННЯ ОДНОГО РУКОПИСУ ЮЗЕФА-ІҐНАЦІЯ КРАШЕВСЬКОГО У КИЇВСЬКОМУ ЗІБРАННІ: ПЕРЕКЛАД "БОЖЕСТВЕННОЇ КОМЕДІЇ" ДАНТЕ

У виданому 1998 року Львівською науковою бібліотекою ім. В.Стефаника НАН України збірнику наукових праць вміщено нову статтю відомого літературознавця-полоніста Володимира Василенка, присвячену автографам Юзефа-Іґнація Крашевського (1812–1887) в українських архівних зібраннях[1]. У ній автор уже вкотре порушує питання про походження рукопису перекладу "Божественної комедії" Данте, виконаного польським письменником, що зберігається у фондах Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України[2]. Він доходить висновку, що кількарічні студії не внесли повної ясності в цей аспект вивчення літературної

---

[1] *Василенко В.* Автографи Ю.І.Крашевського в зібраннях ЛНБ як складова частина виявленої української крашевськіани // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 20–21 вересня 1996 року. – Львів, 1999. – С.230–252. Список попередніх публікацій автора з теми дослідження див. у його книжці: *Wasyłenko W.* Polskie losy Dantego w wieku XIX: Prolegomena do "zaginionego" tłumaczenia "Boskiej Komedii", dokonanego przez J.I.Kraszewskiego. – Poznań, 1993. – S.36. Див. також: *Василенко В.Н.* Киевские источники рукописных материалов Ю.И.Крашевского // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип.2. – С.85–96; *Wasyłenko W.* Wciąż jeszcze nie znany Kraszewski // Przegląd Wschodni. – 1992/1993. – T.II. – №2. – S.289–325; *idem.* Józef Ignacy Kraszewski. Ukraińska konstelacja autografów i rysunków // *Wasyłenko W.* Ukraińskim tropem polskich pisarzy XIX i XX w. – Poznań, 1996. – S.70–100; *Василенко В.Н.* Пролог к "утраченному" переводу Ю.И.Крашевского "Божественной комедии" // Дантовские чтения. 1995. – М., 1996. – С.42–68.

[2] Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. – Ф.40. – Од.зб.7.

пам'ятки; в історії рукопису, за його словами, "залишилось місце для певних все ще не розгаданих загадок"[3].

Для В.Василенка, як і для польських дослідників, сліди перекладу губляться наприкінці 80-х років XIX ст., коли по смерті письменника неопублікований рукопис успадкував його син Франтішек Крашевський (1843–1927). У полі зору українського полоніста автограф Крашевського опинився після майже столітньої перерви – наприкінці 1980-х років; на той час документ уже перебував у відділі рукописів Інституту літератури. "Як він туди потрапив, де був весь час, чиї руки його дбайливо переховували?" – запитує автор статті і з жалем констатує: "Ні на одне з цих питань відповіді поки що немає"[4].

Білі плями в історії рукопису В.Василенко заповнює погано вмотивованими гіпотезами. Так, він висуває невиправдано ризиковане припущення про можливу причетність Івана Франка до долі перекладу: Франко нібито міг отримати доступ до автографа Крашевського через Михайла Павлика, який, як відомо, після смерті Крашевського впорядковував бібліотеку письменника і працював з матеріалами його архіву[5].

Насправді доля рукопису "Божественної комедії" в перекладі Ю.-І.Крашевського складалася інакше. Протягом чотирьох десятиліть рукопис перебував у власності Франтішка Крашевського в його маєтку в с. Пеньках Старокостянтинівського повіту Волинської губернії (поблизу теперішнього смт Грицева Шепетівського району Хмельницької обл.), про що свідчить, зокрема, датований 1924 р. (і не помічений В.Василенком) запис власника на горішньому форзаці рукопису. Після смерті господаря у 1927 р. Шепетівська окружна інспектура народної освіти відрядила до с. Пеньків спеціальну експедицію. Її учасники вивезли з маєтку Ф.Крашевського книжки з батьківської бібліотеки, численні малюнки й рукописи (серед яких був і переклад "Божественної комедії"), тим самим врятувавши цінні матеріали від загибелі. У жовтні 1928 р. принаймні якусь частину реліквій родини Крашевських Шепетівська ОкрІНО передала на постійне зберігання до відділу рукописів Науково-дослідного Інституту Тараса Шевченка у Харкові. Передачу було засвідчено актом, датованим 29 жовтня і складеним у двох примірниках, з яких перший призначався для шепетівських освітян, а другий – для відділового архіву. Під обома примірниками стояли підписи працівника Шепетівської ОкрІНО В.Митрофанова та вченого секретаря Інституту Ієремії Айзенштока.

Як відомо, архів відділу рукописів Інституту Тараса Шевченка за перші сім років діяльності (1926–1933) тривалий час вважався втраченим, і лише нещодавно

---

[3] *Василенко В.* Автографи Ю.І.Крашевського в зібраннях ЛНБ як складова частина виявленої української крашевськіани. – С.244. Порівн. у згаданій книжці того ж автора: «"Хоч як парадоксально, досі невідомо, хто і в який спосіб зберіг цей рукопис. Коли його минуле (за життя письменника. – *С.З.*) якось щастить простежити або бодай реконструювати, то його перипетії протягом останніх ста років залишаються суцільною "білою плямою"» (*Wasyłenko W.* Polskie losy Dantego w wieku XIX... – S.30).

[4] *Василенко В.* Автографи Ю.І.Крашевського в зібраннях ЛНБ як складова частина виявленої української крашевськіани. – С.246.

[5] В обережнішій формі це припущення зустрічаємо й у збірці статей В.Василенка за 1996 р.: "Участь Франка у збереженні цих матеріалів [?!] дуже ймовірна, але її поки що не потверджено" (*Wasyłenko W.* Józef Ignacy Kraszewski. Ukraińska konstelacja autografów i rysunków. – S.142).

його було віднайдено у фондах Національного музею Тараса Шевченка[6]. Проте архівні справи за 1926–1928 рр. збережено незадовільно, і акта передачі матеріалів Крашевського серед них немає. На щастя, у 1994 р. автор цих рядків виявив другий примірник акта серед незаінвентаризованих документів відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури у складі тематичного фонду матеріалів західноєвропейських письменників. Ймовірно, ще перед приходом у 1941 р. нацистів два аркуші пожовклого паперу було вкладено кимось із працівників Інституту до т.зв. альбому Кароліни Собанської (колекція автографів діячів французької культури 30 – 50-х років XIX ст.) і в такий спосіб вони уникли загибелі. Цей документ є ключовим джерелом до історії рукописів Крашевського, що належать Інститутові. Подаю його текст у повному обсязі:

"Акт.

Жовтня 29 року 1928 ми, представник Шепетівського ОкрІНО Митрофанів В.Н. і вчений секретар Науково-дослідного Інституту Тараса Шевченка в Харкові Айзеншток І.Я., склали цього акта в тім, що перший здав, а другий прийняв рукописи та малюнки Й.Крашевського, а саме: 1) "Liber gentis Chami" (619 стор.) в оправі, при ній сім малюнків пером; 2) переклад польською мовою "Божествен.[ної] комедії" Данте – 1 оправлений ненумерований (тут: непагінований. – *С.З.*) зшиток і 14 окремих карток і 1 малюнок олівцем; 3) "Dziennik podróży wodnej w r. 1818", оправлений зшиток, 180 сторінок; 4) альбом малюнків олівцем ненумерований; 5) уривок з рукопису на 7 картках; 6) 1 альбом малюнків пером та сепією неоправлений – 21 картка; 7) 2 книжки, друкованих польською мовою; 8) 109 малюнків на окремих картках; 9) зшиток під назвою "Chaos" на 10 картках; 10) альбом малюнків олівцем на 10 картках (картка перша попсована); 11) дві світлини; 12) два малюнки на окремих карточках.

Інститут Тараса Шевченка зобов'язується надіслати Шепетівському ОкрІНО докладний опис переданих матеріалів.

Речі здав. ‹В.Митрофанів›.

Речі прийняв: ‹І.Айзеншток›"[7].

Усі перелічені в акті документи сьогодні входять до складу фонду 40 ("Матеріали західноєвропейських письменників") відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України[8].

Наприкінці 1920-х років над упорядкуванням матеріалів Крашевського в Інституті Тараса Шевченка працював завідувач наукової бібліотеки Інституту, дослідник історії українсько-польських літературних взаємин доби романтизму Павло Тиховський (1867–1938). Результати своєї роботи він оприлюднив 1930 р. у невеликій інформативній нотатці, вміщеній в інститутському журналі "Літературний архів", випередивши на шість десятиліть студії В.Василенка. Огляд матеріалів Крашевського, складений П.Тиховським, налічує десять позицій. Під №3 у ньому значиться: «"Komedja Boska Danta Alighieri". Повний переклад Дантової поеми віршами Й.-І.Крашевського. Переклад зроблено від 27-II до 14-IV 1864 р., а пізніш

---

[6] Див.: *Гальченко С.* Джерельна база філології // Слово і час. – 2001. – №8. – С.61–63.

[7] Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. – Ф.40. – Од.зб.1. – Додаток. – 2 арк. (без пагінації).

[8] Там само. – Од.зб.7–9, 11–16, 19–23.

іще виправлено. В оправі 100 аркушів (цебто 200 листків in folio). Є ще вкладні листки. Переклад цей, як видно із зазначеної книжки Естрейхера[9], не видано"»[10]. Наскільки можна судити, це – перше у спеціальній літературі повідомлення про рукопис перекладу "Божественної комедії" Данте, що його здійснив Крашевський.

Окрім стислого викладу історії зібрання та анотації документальних матеріалів, що входять до його складу, нотатка П.Тиховського містить низку принципових міркувань. Варте уваги, зокрема, припущення дослідника про належність частини непідписаних малюнків не Ю.-І.Крашевському, а його синові. Ця гіпотеза здобула блискуче потвердження під час аналізу графічної частини зібрання, що його провів автор цих рядків[11]. Нарешті, П.Тиховському належить заслуга публікації фрагментів вищезгаданого в "Акті" рукописного травелогу Людвіка Вілямовського "Dziennik podróży wodnej, odbytej Dniestrem" з архіву Крашевського, повний текст якого ще досі чекає на видання[12].

Так було розпочато наукове освоєння маловідомої і водночас істотної складової творчої спадщини польського письменника.

Степан Захаркін (Київ)

---

[9] *Estreicher K.* 60 lat pracy J.-I.Kraszewskiego. – Kraków, 1887. – 80 s. (*С.З.*).

[10] [*Тиховський П.І.*] Із паперів Й.-І.Крашевського // Літературний архів. – 1930. – Кн.І/ІІ. – С.361–363. – Підпис: П.Т.

[11] На жаль, В.Василенко в одній зі своїх книжок поквапився опублікувати деякі малюнки Ф.Крашевського, помилково оголосивши про їхню належність письменникові (*Wasyłenko W.* Ukraińskim tropem polskich pisarzy XIX i XX w. – Passim). Ці та інші атрибуційні неточності, яких припускається у своїх роботах В.Василенко, буде розглянуто у спеціальній статті.

[12] [*Тиховський П.І.*] Із паперів Й.-І.Крашевського. – С.362. Рукопис Л.Вілямовського див.: Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. – Ф.40. – Од.зб.23.

АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ У КИЄВІ 2002 РОКУ

Археологічні дослідження стародавнього Києва у ц.р. були зосереджені на території південно-східної частини колишнього "града" Володимира. По вул. Велика Житомирська, 2 були проведені розкопки всередині колишньої церкви Олександра Невського, побудованої наприкінці 1890-х рр., і на прилеглих до неї ділянках.

На глибині 0,5–1 м від сучасної поверхні були знайдені залишки двадцяти житлових і господарських будівель XI–XVIII ст. з супутніми виробами з глини, каменю, чорних та кольорових металів, скла, кісток і рогів тварин. Серед знахідок вирізняються свинцева висла печатка київського митрополита Іоана III (1090–1091), срібний позолочений перстень XII–XIII ст., а також унікальний кам'яний котел X ст. з залізною дужкою. За весь період археологічного вивчення не лише Києва, але й території Східної Європи такий цілісний виріб з каменю виявлено вперше. Місце виготовлення подібних кам'яних котлів – Норвегія. Окрім того, на дослідженій території знайдено 25 поховань християнського могильника XII ст. У деяких з них зафіксовані круглі мідні ґудзики з петелькою, а також наявна плінфа (цегла) як під головою, так і в ногах померлих, що засвідчує їхню приналежність до монастирського кліру.

У північному притворі храму XIX ст. було знайдене підкурганне поховання київського дружинника в зрубній гробниці 3 х 3,2 м. У процесі її дослідження на дні камери виявлено кістяк чоловіка віком 35–40 років завдовжки 1,75 м. Одяг не зберігся. Скелет похованого лежав на дерев'яних ношах, накритих зверху шкірою, залишки якої були зафіксовані. Вище голови похованого знаходились залишки колчана, в якому містилося 26 залізних ромбоподібних наконечників стріл. У верхній частині колчана виявлено бронзову литу накладку від його кришки, прикрашену рослинним орнаментом. Уздовж правого стегна лежав меч довжиною 94 см із залишками на ньому дерев'яних піхов, обшитих шкірою. На кінці піхов меча – литий двосторонній наконечник з мідного сплаву із зображенням на обох боках птаха (сокола?), що падає з небес. Поряд з мечем знайдена відлита з бронзи пряжка від його портупеї з виконаним у техніці пуансон зображенням симаргла. Зліва від кістяка воїна виявлено п'ять залізних обручів та залізна дужка з вушками від дерев'яного відра. Вище залишків відра лежали дві округлі ажурні срібні намистини, – ймовірно, деталі верхнього одягу похованого (корзна?). Поблизу тазових кісток знайдено залізний ніж із зотлілою дерев'яною ручкою і кам'яний брусок для загострення ножа чи стріл з отвором. Тут же виявлено залишки шкіряного гаманця з срібними бляшками різноманітної конфігурації, прикрашеними рослинним орнаментом. У гаманці знаходилися чотири мідні литі херсоно-візантійські монети з погрудним зображенням візантійських імператорів. Найраніша з них належала Льву VI (886–912), а найпізніша, карбована у 920 р., – Константинові VII Багрянородному (Порфірогенету) (913–959). Супутній поховальний інвентар свідчить про належність воїна до вищого князівського дружинного стану приблизно першої чверті X ст.

Ще одне цікаве поховання цього ж часу було знайдене в західному притворі церкви XIX ст. Це підкурганне поховання знатної киянки в ґрунтовій могилі, пограбоване в давньоруський час. З інвентаря похованої збереглося дві срібні лунниці, орнаментовані зернью, позолочений ґудзик з петелькою, набір скляних пастових і кришталевої намистин, а також залізний ніж, знайдений біля правого стегна небіжчиці.

Не менш цікавою знахідкою є й підземна споруда господарського призначення – льох XII–XIII ст., який не має аналогів у Києві за весь час археологічного дослідження міста. Льох, викопаний у лесі на глибину 3 м, у плані був хрестоподібною будівлею, яка мала головний коридор довжиною 8 м і два бокових відгалуження по 4 м завдовжки. У південному відділенні льоху знаходилася зернова яма глибиною 3,1 м (могла вмістити декілька тон зерна). Під час дослідження льоху виявлено розвали великих корчаг, фрагменти амфор, горщиків, декілька світильників, цілий ряд предметів культового призначення: візантійська стеатитова іконка, бронзовий хрест з розп'яттям та ін.

Але найунікальнішою знахідкою є скарб золотих жіночих прикрас XII ст., який був знайдений у льоху за залишками одного з дерев'яних стовпів, до яких кріпилися двері, що розділяли підземне приміщення на дві частини. До скарбу входили: колт, рясна, очілля й два золотих ланцюжки. Найзначнішою прикрасою є колт з багатопроменевою оправою та вставними черненими щитками, на одному з яких вигравіювано два птахи, а на іншому – композицію із розетки і стилізованих рогів.

Набір рясен (намиста) представлений 19 квадрифолійними бляшками, орнаментованими з лицевого боку емалевими зображеннями.

Окрім того, до скарбу входило 13 дугоподібних пластин від очілля головного убору, покритих черню, а також два ланцюги, котрі складалися з невеликих пластин завширшки 0,8 см. Кожен ланцюг налічував 167 ланок. Скарб був схований, ймовірно, у 1240 р., коли монголо-татари захопили Київ.

Таким чином, матеріали, отримані в результаті археологічних досліджень Києва 2002 року, є унікальними й безцінними для вивчення історичної топографії, некрополя міста X ст., історії київського ювелірного ремесла XII–XIII ст., історико-культурних та економічних зв'язків стародавньої столиці Київської Русі.

Іван Мовчан, Володимир Гончар,
Михайло Ієвлев (Київ)

КАРТОТЕКА УКРАЇНСЬКИХ ПРІЗВИЩ

Не знаю, чи випадає самому присвоювати власне прізвище рідному своєму дітищу, не чекаючи хрещених батьків зі сторони, але, якби не суворі вимоги наукового жанру, я б так і назвав своє повідомлення: "Картотека Шелеста", – ним самим, без ніяких сторонніх збудників і стимулів започаткована, далі – самим упродовж багатьох років без сторонньої допомоги ведена, неодноразово рятована з різноманітних життєвих колізій і побутових тарапат, котрих доля авторові цих рядків не шкодувала. Нині вона – ґрунтовне систематизоване зібрання української антропономіки (прізвищ), стоїть, поважно впливаючи на інтер'єр кімнати, вишикувавшись стрункими рядами бібліографічних шаф, шаховок і секцій. Якось, надумавши підвести підсумок, спробував порахувати кількість карток. Беручи в середньому по дві тисячі на бібліографічний ящик, загальний підсумок на той час становив 120 тисяч карток. Саме карток, не прізвищ, бо дослідницькі завдання, які колекціонер собі ставить, вимагають якнайбільше прикладів на кожне прізвище і його правописні варіанти. Віддаючись своєму захопленню протягом 40 років не систематично, а так собі, – спроквола, чисто по-любительськи, десь в роки горбачовщини (але не на його заклик до прискорення!) свідомо змусив себе до чогось схожого на передфінішний спурт, внаслідок чого колекція значно зросла й займає сьогодні 88 бібліографічних скриньок різної поємності, що дозволяє ошацовувати тотум на 170–180 тис. прізвищ. Багато це чи мало? Мушу чесно признатися: ***мізер***. Французи на 1998 рік встановили, що 46 млн. 840 тис. громадян їхньої країни використовують 900 тисяч прізвищ. Двадцять відсотків цієї кількості перейшло за неповні сто років до розряду ***історичних***; тобто таких, що були, але зі смертю останнього носія вийшли зі сфери активного вжитку.

Нічого подібного про свої прізвища ми не знаємо й не дізнаємося навіть тоді, коли засекречені матеріали останнього перепису будуть оприлюднені чи удоступнені дослідникам: адже перепис фіксує прізвищний матеріал повально, без спеціального виділення власне національного, питомого, українського. А тільки ними, суто українськими фамільними найменуваннями, мусимо французам не тільки дорівнювати, а й переважити їх, бо (і моя колекція це засвідчує!) мало ще який народ у світі так схильний до індивідуалізму й різноманітності в прізвищах, як наш.

* * *

Колекція почалася з осені 1959 року з перших днів мого приходу в редакцію міжобласної молодіжної газети "Київський комсомолець". Помилки й різночитання в географічних назвах і прізвищах були справжнім бичем молодого

колективу (як вони, до речі, й досі терзають деякі періодичні видання, особливо жовтого спектру). Ще з студентської практики в Одесі назавжди запам'яталася мені прикра помилка в записаному "з голосу" прізвищі одного спортивного керівника. Почулось мені "Кісєльков", так я й написав у своєму матеріалі, так і подав до друку. Добре, що в редакції знали свого знаменитого земляка Кессельґоффа й виправили помилку в шпальтах, але сорому набрався. Довелося приватно завести підручну картотечку найчастіших завсідників комсомольських шпальт, систематично звіряючи її з довідниками та іншими авторитетнішими за наш орган джерелами. Колега Микола Шудря з-за сусіднього столу в кабінеті полюбляв "смаковиті" українські прізвища типу Чупрійдас, Омесь, Тильга, Побийпіч і казав, що також колекціонує їх. На той час спільне зацікавлення значно підтримало й зміцнило мій колекціонерський запал. Саме тоді Київ здобувся на нове, збагачене видання квартирного телефонного довідника. Хоч це джерело не зовсім відповідало моїм первісним збирацьким засадам (фіксувати лише de visu, особисто зустрінуті в житті чи в пресі прізвища), якось неспортивно полегшуючи колекціювання, та я не завагався віддати кілька вечорів розписуванню його на картки. Пізніше одержаний матеріал вдалося зіставити з іншими масивами київських прізвищ, такими як "Адрес-календарі" від 1879 до 1914 рр., списки репресованих радянською владою, зібрані й видані трьома томами п.з. "Сосни Биківні свідчать" Е.Богацькою та М.Роженком, далі ще – тритомна "Книга пам'яті" жертв Другої світової війни по м. Києву... Разом це дає майже белетристичний захоплюючий наративний матеріал до історії виживання в Києві. Сенсаційним винятком в ньому може бути одна-єдина родина Авраменків, що протрималася під тим самим номером по вул. Стара Поляна з 1914 року до 1958-го. Решта ж носіїв прізвищ, котрі не перейшли своєчасно з київських адрес-календарів до словників прізвищ або бібліографічних покажчиків української діаспори (кілька видань Bogdan'а для американського континету й С.Родіона для Австралії), щедро платили живий ясак на всі потреби будівництва "нового", такі як депортації, розстріли, заслання, мобілізації й оточення, полон і остарбайтерство, табори фільтрації й нові хвилі еміграції, нові репресії тощо.

В аспекті філологічному найбільше вразило мене зіставлення карток моєї колекції з словником тюркських генонімів (назв родів), відбитих у топоніміці півдня України, Криму, Бесарабії та Добруджі, укладеним харківською дослідницею Іриною Миколаївною Лезин. У паспортах українців, виявляється, поховане все різноманіття родо-кланових самоназв казахів, узбеків, башкирів, ногайців, караванів (був і такий кочовий народ, що жив, випасаючи свої табуни та отари від Кавказу до Альп, – є гора Караванке неподалік Відня), гузів, огузів, гагаузів та ін. Недарма ж чимало українських прізвищ, незрозумілих їхнім носіям, легко розшифровуються сучасними, наприклад, казахами (Кириндась – "невістка", чи Кульбит – "вошивий" тощо) або татарами, гагаузами, турками. Це я до того веду, що допоміжна наука ономастика багато допомогла б у з'ясуванні етногенезу українців.

Прізвища, вони всі (або майже всі) походять від особових імен – канонічних християнських, автохтонних дохристиянських і здрібнілих від перших і других. Ну ще від прізвиськ, уживаних в ранзі імені. Аби я наважився видавати свою колекцію у вигляді "Словника українських прізвищ" з претензією на етимологічний, довелося б на початку кожного кореневого ряду ставити те ім'я, що є його джерелом. З канонічними грецькими і латинськими (ба навіть іудейськими) – нема проб-

лем. Усі вони зібрані, впорядковані й видруковані добрим людям на пожиток. Гірше з нашими рідними. Дещиця з них вхоплена словником стародавньоросійських імен Тупикова, але про збір і систематизацію українських актових імен, наскільки мені відомо, ще ніхто не подбав.

Юлій Шелест (Київ)

ВИПРАВЛЕННЯ ПОМІЧЕНОЇ ПОМИЛКИ

У №3/4 "Українського археографічного щорічника" (К., 1999) була надрукована моя стаття "Огляд джерел з історії України та Росії XV–XIX ст. в зібраннях ФРН" (с.110–140). На жаль, сталася прикра помилка друку: було продубльовано одну сторінку (с.114). Відтак вона витіснила собою ту сторінку, на якій завершувався опис зібрань "Пресафоршунг" при Бременському університеті й розпочинався опис зібрань відділу стародруків наукової бібліотеки Бременського університету. Намагаючись усунути це непорозуміння, наводимо тут пропущену сторінку з цієї статті:

"[...] У листі, датованому травнем 1650 р., є дані про тривогу царя Олексія I у зв'язку з можливим нападом українсько-кримського війська на Московську державу, про Лоївську битву 1649 р., про прибуття до Кеніґсберґа в 1656 р. кримського посла та його аудієнцію у бранденбурзького курфюрста, про спільні дії українських, бранденбурзьких і трансільванських військ проти Речі Посполитої в 1657 р. тощо. Базельська газета 1683 р. розповідає про вдалий напад запорожців на Крим. Віденські "Звичайні державні вісті" ("Ordinari Reichs-Zeitung") подають важливе повідомлення від 19 травня 1651 р. про 150 розвідників Богдана Хмельницького, яких гетьман напередодні Берестецької кампанії послав у глибоке польське запілля аж до Ґданська з наказом палити там міста. На дорогу їм було видано по 5 талярів, а після повернення обіцяно було ще по 50 талярів. Трьох розвідників польська влада схопила – і їхня "конфесата" (протокол допиту) лягла в основу газетного повідомлення. На такі новини були особливо багаті газети, що видавалися в Альтоні, Гамбурзі, Лейпціґу, Кеніґсберзі, Нюрнберзі та Мюнхені. Окремі газети надрукували текст Гадяцького пакту 1658 р. та інші важливі документи, що стосуються тогочасної України.

Матеріали "Пресафоршунг" доповнюються зібранням, яке міститься у **відділі стародруків наукової Бібліотеки університету**. Тут переважають мікрофільми німецьких газет, які зберігаються в Баварській державній бібліотеці, в Саксонській земельній бібліотеці Лейпціґа, в Королівській бібліотеці Копенгагена та ін. Зазначимо відразу, що зібрання власне наукової бібліотеки Бременського університету значно поступається колекції "Пресафоршунг". З того, що тут є, можна вирізнити, наприклад, "Звичайні недільні поштові вісті" ("Ordentliche wöchentliche Postzeitungen") за 1639–1663, 1673–1674 рр., де містяться, зокрема, дані про війни в Україні в 1661 р., про кримське посольство до Швеції того ж самого року, про походження відомого кримського воєначальника Камамбет-мурзи з черкеського роду, про відставку гетьмана Юрія Хмельницького й українське посольство до короля Яна Казимира 1663 р. (Ja 2496). У другому мікрофільмі (Ja 2799) знаходимо німецьку газету, що видавалася в Копенгагені, "Wöchentliche Zeitung". Серед її даних за 1661 та 1679 рр. є звістка про напад у 1661 р. 30-тисячного татарського війська і 30-тисячного турецького війська на Трансільванію. У третьому мікрофільмі (Jr 816)

"Продовження нових вістей..." ("Continuatio der newen Zeitungen...") за 1619–1625 pp. (оригінал зберігається в Саксонській земельній бібліотеці) міститься дуже цікаве повідомлення з Відня від 22 січня 1625 р. про вступ 20 тисяч завербованих запорожців на іспанську службу, про їхній похід до Фріулу – області в північній Італії. Є важливі дані про козаків і в мікрофільмах з газет за 1666, 1681, 1685, 1699 pp., оригінали яких зберігаються в історичному архіві в Кельні, в замку Харбург (Швабія) і т.д.

Бременський держархів

Місто Бремен відігравало надзвичайно важливу роль у політичному та економічному житті Північної та Центральної Європи, особливо в торгівлі на Північному та Балтійському морях у часи існування союзу "Ганза". Матеріали, які це засвідчують, зберігаються в архіві, перші документи якого сягають ще XII ст. Варто зазначити, що перший архіваріус у Бремені, котрий називався Г.Пост, згадується вже з 1727 р., а від 1875 р. там уже функціонував держархів у сучасному розумінні цього слова. З шістнадцяти відділів архіву найважливішим є "Ганзеатика", де зберігаються матеріали про торгівлю та взаємини Бремена з іншими членами "Ганзи", зокрема з країнами Східної Прибалтики в 1181–1809 pp. [...]".

о. Юрій Мицик (Київ)

ХРОНІКА

Презентація І-го тому "Творів" М.Грушевського у 50-ти томах. 17 вересня ц.р. у Великому конференц-залі Національної академії наук України відбулася презентація першого тому 50-томного видання творів найвидатнішого українського історика, організатора українського наукового життя, суспільно-політичного діяча Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934).

Такий національний видавничий проект – якнайповніша публікація праць українського історика й провідного діяча національно-культурного й державного відродження України – реалізується вперше і здійснюється науковцями Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України та Державним спеціалізованим видавництвом "Світ" за підтримки Президента України за національною програмою випуску суспільно необхідних видань на замовлення Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

За концепцією редакційної колегії твори М.Грушевського передбачається видати в межах десяти окремих тематичних груп:

Серія 1. Суспільно-політичні праці.
Серія 2. Історичні студії та розвідки.
Серія 3. Рецензії та огляди.
Серія 4. Літературно-критичні та художні твори.
Серія 5. Щоденники і мемуари.
Серія 6. "Історія України-Руси".
Серія 7. "Історія української літератури".
Серія 8. Монографічні історичні праці.
Серія 9. Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви.
Серія 10. Епістолярна спадщина.

Валова нумерація п’ятдесяти томів стосується лише перших дев’яти серій. Десята серія – епістолярна спадщина – матиме власну нумерацію. Оскільки передбачається видавати як листування самого історика, так і всіх його кореспондентів, то сьогодні важко сказати, скільки томів буде в цій серії; принаймні редколегія розраховує не менше, ніж на 25–30 томів епістолярію.

Презентований перший том розпочинає серія “Суспільно-політичні праці”, яка складатиметься з чотирьох томів та вміщуватиме більше трьохсот публіцистичних творів М.Грушевського. До першого тому включені праці, які не перевидавалися за останні десять років.

На презентації слово про видатного вченого, про наукову вартість видання, його актуальність і злободенність для нинішньої України сказали: президент Національної академії наук України Б.Патон, директор Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України П.Сохань, останній Президент УНР в екзилі, голова Проводу ОУН М.Плав’юк, директор Державного спеціалізованого видавництва “Світ” І.Мельник. Вітальне слово виголосили від Президента України Л.Кучми перший заступник Керівника Головного управління з питань внутрішньої політики адміністрації Президента Є.Харковщенко та від Кабінету Міністрів України віце-прем’єр міністр України з гуманітарних питань В.Семиноженко.

Варвара Шульга (Київ)

150-річний ювілей київського архіву. 1 листопада 2002 р. Центральний державний історичний архів України у Києві відзначив свій 150-річний ювілей. Урочисте святкування відбулося у будинку Національної філармонії України. Зайвим було б казати про значення, яке має ця одна з найстаріших в Україні архівних установ. Заснований у 1852 р. Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів, Київський центральний архів давніх актів при Університеті Св. Володимира мав вирішальне значення для створення міцної джерельної бази як для тодішніх видань самої комісії, так і для наукових пошуків багатьох майбутніх поколінь дослідників.

Створення першого в підросійській Україні історичного архівосховища стало головною причиною того, що Тимчасова комісія у другій половині 1850-х років ледь не припинила своє існування під тим приводом, що саме новостворений архів мав вести тепер справу, для якої свого часу започатковувалася комісія. Не зважаючи на складний перебіг власної історії, Київський центральний архів давніх актів поповнював колекцію. Його фонди стали основою Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, заснованого 1944 р.

Документи, що нині зберігаються в архіві, висвітлюють історію України XIV – початку XX ст. Ця скарбниця історичних джерел містить справді неоціненні пам’ятки: рукописне Євангеліє XIII ст., писане грецькою мовою, колекцію документів Київської Археографічної комісії, актові книги судово-адміністративних і станових установ Правобережної України початку XVI ст. – 60-х років XVIII ст., архів Коша Нової Запорозької Січі, фонди установ Гетьманщини, намісницьких правлінь, релігійних установ, метричні книги, родові та особові фонди тощо.

Про унікальність і надзвичайну цінність колекцій ЦДІА України у Києві для української культури говорили численні гості з усіх регіонів України, зарубіжні колеги, урядовці, науковці, які прийшли привітати працівників архіву зі святом. Про важку і невдячну, але необхідну працю архіваріусів з глибокою шаною говорили

директор Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, професор, академік Микола Жулинський, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, професор, член-кореспондент НАН України Павло Сохань, учений секретар Інституту історії України НАН України Олександр Рубльов, голова Державного комітету архівів України Геннадій Боряк та багато інших. Звичайно, були нагороди й щирі побажання і багатолітній колишній директорці архіву Любові Гісцовій, і нинішній директорці Ользі Музичук, і багатьом працівникам установи – як тим, хто працює нині, так і тим, хто перебуває на заслуженому відпочинку. Доречно було б згадати слова постійного користувача архіву, викладача Університету культури Катерини Климової про те, що серед справжніх українських істориків немає жодного, хто якоюсь мірою не був би причетним до архівної справи, не присвятив би бодай частину свого життя роботі з архівними фондами.

Отже, привітаймо ювілярів, побажаймо їм успіхів у їхній шляхетній праці, здоров'я, щастя. І нехай це буде не останній 150-річний ювілей Центрального державного історичного архіву в м. Києві.

Олена Радзивіл (Київ)

Виставка під назвою "Раритет" документальних матеріалів українських письменників-класиків із зібрання відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, приурочена до 75-літнього ювілею Інституту, тривала від 20 листопада до 20 грудня 2001 року в Національному музеї Тараса Шевченка. Її було задумано як цілісну панораму розвитку української літератури протягом XIX – XX століть. Вона обіймала понад 200 експонатів, серед яких – автографи художніх творів, листи, унікальні світлини, меморіальні речі, друковані видання.

Поодинокими, але винятково цінними документами було представлене на виставці українське письменство до Івана Котляревського: це автографи збірки "курйозних" віршів Івана Величковського "Млеко" та діалогу Григорія Сковороди "Потоп Зміїн", поряд з якими експонувався найдавніший рукопис у зібранні Інституту – фрагмент староукраїнського служебника XIV ст. з колекції Івана Франка. В окремій вітрині було виставлено автограф шостої частини "Енеїди" Котляревського та першодрук цієї поеми 1798 р.

Літературний процес 1810 – 1860-х рр. представляли рукописи, особисті речі, олійні портрети та світлини Петра Гулака-Артемовського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Левка Боровиковського, Михайла Максимовича, Миколи Гоголя, Євгена Гребінки, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Марка Вовчка, Юрія Федьковича; серед експонатів були автографи "Сватання на Гончарівці" і "Чорної ради", "приказок" Гребінки та поезії Федьковича "Пречиста Діво, радуйся, Маріє!" З-поміж шевченківських реліквій експонувалися оригінали рукописної збірки поезій "Три літа" і т.зв. "Малої книжки", два прижиттєві видання "Кобзаря" (перше, 1840 р., та останнє, 1860 р.), мистецькі твори, а також особисті речі поета і медальйон з пасмом його волосся.

Літературу другої половини XIX ст. репрезентували рукописи, фотографії, прижиттєві видання Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Михайла Драгоманова, Михайла Старицького, Бориса Грінченка, Павла Грабовського, зокрема, автографи повісті "Хмари" та роману "Хіба ревуть воли, як ясла повні?"

Про цензурні утиски українського друкованого слова нагадували документи з архіву Св. Синоду, що стосуються підготовки Емського указу 1876 р. В окремих вітринах експонувалися матеріали Івана Франка та Лесі Українки, серед яких – рукописні оригінали "Каменярів" і "Contra spem spero", "Мойсея" і "Камінного господаря", авторський робочий примірник першого видання "Зів'ялого листя".

Розквіт української лірики та новелістики на межі XIX і XX ст. було представлено іменами Осипа Маковея, Михайла Коцюбинського, Ольги Кобилянської, Василя Стефаника, Марка Черемшини, Володимира Винниченка. Розділ, присвячений українському модернізмові початку XX ст., обіймав матеріали "молодомузців" і "хатян", зокрема, автографи програмного вірша Миколи Вороного "Іванові Франкові", поезій Петра Карманського, Миколи Філянського та Григорія Чупринки, особисті речі О.Олеся, унікальні світлини.

Добу "Розстріляного Відродження" кінця 1910 – 1920-х рр. було репрезентовано рукописами "Майстра корабля" Юрія Яновського та "Патетичної сонати" Миколи Куліша (фрагменти), "Другої Камени" Миколи Зерова і "Сліпців" Миколи Бажана, "Так ніхто не кохав..." Володимира Сосюри і "прозопісней" Михайля Семенка, автографами Павла Тичини, Максима Рильського, Володимира Свідзінського, Валер'яна Підмогильного, Миколи Хвильового, Олександра Білецького, рідкісними виданнями та світлинами. Поруч – свідчення трагічної долі багатьох творців літературного Ренесансу 1910 – 1920-х рр.: автограф останньої поезії Михайла Драй-Хмари "І знов обвугленими сірниками...", написаної в ув'язненні, листи Миколи Куліша до дружини з Соловків, таборовий щоденник Остапа Вишні.

З архівною спадщиною українських письменників-еміґрантів міжвоєнного періоду знайомили рукописи, першодруки, фотографії Євгена Маланюка, Юрія Липи, О.Ольжича, Олени Теліги, Уласа Самчука, Дмитра Донцова.

У вітринах, що розповідали про літературний процес другої половини 1940 – 1950-х рр. на еміґрації, вирізнялися рукописи та світлини В.Домонтовича (Віктора Петрова), Івана Багряного, Михайла Ореста, Святослава Гординського, Василя Барки, Олега Зуєвського, літературна періодика та рідкісні книжкові видання з бібліотеки Михайла Ореста.

Завершальний розділ виставки було присвячено українському літературному шістдесятництву: тут експонувалися документи Василя Стуса (серед яких – автограф поезії "Як добре те, що смерти не боюсь я..."), верстка не пропущеної цензурою збірки віршів Ліни Костенко "Зоряний інтеграл", записники Василя Симоненка, листи Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Івана Драча, Івана Дзюби, Валерія Шевчука з архіву Зіни Ґеник-Березовської, автографи перекладачів Миколи Лукаша та Григорія Кочура.

Більшість документів, представлених на виставці, експонувалася вперше. Невелику кількість експонатів – меморіальні предмети, друковані видання та образотворчі матеріали – було надано бібліотекою Інституту літератури та Національним музеєм Тараса Шевченка.

На урочистому відкритті виставки виступили директор Інституту літератури академік Микола Жулинський, директор Національного музею Тараса Шевченка Сергій Гальченко, віце-президент НАН України Іван Курас, голова Держкомінформу Іван Драч та інші офіційні особи.

Степан Захаркін (Київ)

Виставка "Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького" посіла особливе місце на культурному видноколі України у 2002 році. Новизна, самобутність та історико-культурна значущість цієї музейної акції зумовили те, що вона переступила далеко за межі пересічної культурологічної події й набула визнання широких кіл громадськості.

Уже певним новаторством позначено сам підхід до організації виставки: вона була ініційована і фінансована громадською організацією – Фондом інтелектуальної співпраці "Україна – XXI століття" (голова ради – народний депутат України Богдан Володимирович Губський), а концептуальну основу експозиції склало майже однойменне дослідження "Особисті речі Б.Хмельницького у колекціях музеїв Європи", опубліковане в академічному збірнику Інституту історії України НАН України "Україна в Центрально-Східній Європі"[1].

Учасниками масштабного міжнародного проекту повернення на Батьківщину атрибутів гетьманської влади та особистих речей Б.Хмельницького стали музеї з чотирьох європейських країн: три з Польщі й по одному зі Швеції, Росії та України. Це дозволило вперше зібрати і привезти до Києва відомі на сьогоднішній день історичній науці речі, пов'язані з іменем Богдана Хмельницького.

Урочисте відкриття виставки відбулося 5 березня 2002 року в Національному музеї історії України за участю тодішнього Голови адміністрації Президента України Володимира Литвина, Міністра культури і мистецтв України Юрія Богуцького, Надзвичайного і Повноважного Посла Республіки Польща в Україні Марека Зюлковського, Надзвичайного і Повноважного Посла Російської Федерації в Україні Віктора Черномирдіна, чільних представників наукової і творчої інтелігенції. Дальшим місцем експонування став музей ім. Б.Хмельницького Національного історико-культурного заповідника "Чигирин". Згодом виставку мали можливість оглянути також мешканці Львова та Дніпропетровська: вона була розгорнута в місцевих історичних музеях.

Чільне місце в переліку національних реліквій виставки посідає експонат Військового музею у Стокгольмі – прапор Богдана Хмельницького. Ще на початку минулого сторіччя до теми вивчення гетьманського прапора звернувся видатний український історик Іван Крип'якевич у статті "Прапор Хмельницького", друкованій у львівській "Неділі" (наступного року з її передруком ознайомила своїх читачів київська "Рада"[2]). На схилку XX ст. дослідникам пощастило виявити ще одне відгалуження історичної традиції: атрибутувати та в загальних рисах простежити одісею унікальної "стокгольмської" пам'ятки Богдана Хмельницького[3]. А вже сьогодні цей символ козацької нації побачив береги рідного Дніпра.

Державний історичний музей у Москві представив водохресну чашу. За експертними оцінками фахівців, вона була виготовлена у 1630-х рр. у Лейпциґу. Чаша срібна з позолотою, вага – 540 г. Її горішню частину прикрашає викарбуваний герб Війська Запорозького з ініціалами гетьмана та початковими літерами його титулу.

---

[1] *Савчук Ю.* Особисті речі Б.Хмельницького у колекціях музеїв Європи // Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. праць. – К., 2000. – С.293–313.

[2] *Крип'якевич І.* Прапор Хмельницького // Рада. – 1912. – №23. – С.4.

[3] *Савчук Ю., Турек Є.* Прапор Б.Хмельницького з Державної трофейної колекції Військового музею у Стокгольмі // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип.7. – С.312–324.

Україна представлена на виставці експонатом Національного музею історії України – шапкою Богдана Хмельницького. Це був дар відомої української меценатки Варвари Николівни Ханенко для Київського художньо-промислового і наукового музею ім. Імператора Миколи II. Під час Другої світової війни шапку було вивезено до Німеччини. Звідти за повоєнною реституцією її передали до Білоруського державного музею історії Великої Вітчизняної війни і тільки 1954 року вона потрапила до рідної музейної домівки як дарунок білоруського народу з нагоди 300-річчя Переяславської ради.

Однак найбільше історичних реліквій, що їх пов'язують з іменем українського гетьмана, зберігається у сусідній Польщі. Булава Богдана була запозичена на виставку з музею Війська Польського у Варшаві. На жаль, до нас вона дійшла у пошкодженому вигляді – знищене коштовне руків'я зі слонової кістки. Втім про її первісний вигляд дозволяє скласти уявлення унікальне фото 1881 року неушкодженої булави, яке зберігається у Національному музеї у Варшаві й також експонується на виставці.

Найбагатша колекція речей Хмельницького є у музеї Фундації князів Чарторизьких у Кракові. З фондів цієї збірки відвідувачі оглянули шаблю, нагай і два кухлі Хмельницького.

Таким чином, ми бачимо, що кожен з предметів, експонованих на виставці, без перебільшення можна назвати унікальним, однак вони досі залишаються маловідомими не тільки широкому загалові, але й вузькому науковому колу. Виставка стимулювала подальше зацікавлення історичними реліквіями й дала імпульс новим дослідженням. У цьому плані варто згадати про розвідку, що має незабаром з'явитися друком, працівника музею Фундації князів Чарторизьких, польського історика Яна-Якуба Дрещика про кухоль Б.Хмельницького.

На особливу увагу заслуговує ще один аспект. Ця виставка подала приклад вкрай необхідної і, що найголовніше, успішної міжнародної співпраці у музейній сфері. Це особливо важливо за сучасних обставин, коли значна частина українських культурних цінностей перебуває у музейних збірках за кордоном і залишається недоступною для громадян України.

Насамкінець приємно констатувати, що за дев'ять місяців з часу перевезення в Україну гетьманських клейнодів та особистих речей Богдана Хмельницького з експозицією ознайомилося близько 100 тисяч українських та іноземних громадян. Виставка, що стала першим досвідом нашої молодої держави у музейній справі щодо залучення національних культурних цінностей козацької доби з колекцій закордонних музеїв, не тільки отримала широке суспільне визнання, але й стала однією з найуспішніших в Україні серед музейних виставок сучасності.

ПЕРЕЛІК ЕКСПОНАТІВ ВИСТАВКИ

1. Шабля Богдана Хмельницького

Польща (?), середина XVII ст., XVIII ст. (ефес); залізо, інкрустація золотом, дерево, шкіра; довжина – 100 см; інвентарний номер: МНК XIV–35.

Фундація князів Чарторизьких при Національному музеї у Кракові, Польща.

2. Нагай Богдана Хмельницького

Україна, середина XVII ст.; дерево, шкіра, волосся; довжина: держак – 60 см, пліть – 52 см; інвентарний номер: МНК XI–218.

Фундація князів Чарторизьких при Національному музеї у Кракові, Польща.

3. Кухоль Богдана Хмельницького

Польща (?), початок XVII ст.; слонова кістка, оправлений позолоченим сріблом, оздоблений перлинами (48 шт.); розміри: висота 25,5 см; інвентарний номер: МНК XIII–164.

Фундація князів Чарторизьких при Національному музеї у Кракові, Польща.

4. Кухоль срібний із зображенням Богдана Хмельницького

Польща (?), XVII ст.; під зображенням напис: BOGDAN CHM // LNİCKI. HETMAN // WOJSKA ZAPO.; розміри: висота 17,3 см, діаметр дна – 12,2 см, діаметр вінця – 11,9 см; інвентарний номер: МНК XII–54.

Фундація князів Чарторизьких при Національному музеї у Кракові, Польща.

5. Прапор Богдана Хмельницького

Україна, середина XVII ст.; льон, шерсть; розміри: 104 х 123 см; довжина держака – 126,5 см; інвентарний номер: СТ 22 : 212.

Шведський національний музей воєнної історії, Стокгольм, Швеція.

6. Водохресна чаша Богдана Хмельницького

Німеччина, Лейпціг, 1630-ті рр.; срібло, позолота; розміри: 10,0 х 29,0 х 20,1 см; інвентарний номер: ГИМ 14194щ ОК 1167.

Державний історичний музей, Москва, Росія.

7. Булава Богдана Хмельницького

Османська імперія, XVII ст.; ріг носорога; розміри: висота 23,9 см; розміри голівки 7,2 х 7,1 см, руків'я – 15,2 х 2,5 см; інвентарний номер: 6134*.

Музей Війська Польського, Варшава, Польща.

8. Фото булави Богдана Хмельницького

1881 р. Фото В.Краєвського з "Albumu dzieł sztuki zastosowanej do przemysłu z Wystawy urządzonej przez Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie w 1881 r."; розміри: 31,8 х 39,5 см; інвентарний номер: МН 110849.

Національний музей у Варшаві, Польща.

9. Шапка Богдана Хмельницького

Середина XVII ст.; шовк, атлас, вишивка сріблом; розміри: висота – 27 см, ширина – 31 см; інвентарний номер: Інвентарна книга тканин. – Т.6. – №4618.

Національний музей історії України, Київ, Україна.

Юрій Савчук (Київ)

Відкриття виставки "Михайло Брайчевський – історик, археолог, романтик" і вечір пам'яті, приурочений до річниці від дня смерті Михайла Юліановича, відбулися 24 жовтня ц.р. в Музеї історії міста Києва.

М.Брайчевський (1924–2001) – відомий український історик, доробок якого високо оцінено в світі. Доктор історичних наук, дійсний член Української Вільної Академії Наук (США), дійсний член Наукового Товариства ім. Шевченка, член Українського Історичного Товариства, заслужений діяч науки і техніки, лауреат премії Фундації Омеляна й Тетяни Антоновичів і премії ім. М.Грушевського, – ще за життя він належав до тих істориків, яких можна назвати совістю нашої науки. У повсякденному житті його знали як чесну, скромну, доброзичливу і делікатну людину.

Основною метою виставки було показати на прикладі життя М.Ю.Брайчевського духовне обличчя того покоління киян, які не лише складали, але й свідомо формували інтелектуальне середовище і культурологічну атмосферу Києва другої половини XX ст.

Матеріали, що експонувалися, збиралися співробітниками відділу "Київ давній та середньовічний" упродовж цілого року після смерті М.Брайчевського 23 жовтня

2001 р. Особисті речі, наукові праці, документи, оригінальні світлини представлені за тематико-хронологічним принципом – від дитинства до останніх років.

Життя корінного киянина (у трьох поколіннях) було нерозривно пов'язане з рідним містом. Світлини з сімейного альбому, надані родиною для експозиції, зберегли образи його дідусів і бабусь. Вони мешкали на Хрещатику і на Прорізній. Сам М.Брайчевський народився 6 вересня 1924 р. у будинку неподалік од Бесарабки. Відвідувачі можуть оглянути світлини його старшої сестри Олени, шкільний альбом Михайла Юліановича з кольоровими малюнками птахів, марки, які він збирав у школі. Цікавими образками до його характеристики є книжки з власної дитячої бібліотеки, на титульних аркушах яких зберігся Ex libris з криптонімами "М.Б." Як згадував сам М.Брайчевський, "книга від самого дитинства була дороговказом, переступити через який виглядало б цинізмом та блюзнірством".

На виставці також вперше було представлено документи з архіву Київського національного університету ім. Т.Шевченка, де М.Брайчевський навчався у 1943–1947 рр. На факультеті він став ініціатором створення студентського товариства. Увагу відвідувачів привертала Почесна грамота ЦК ЛКСМУ за 1947 рік студентові V курсу історичного факультету М.Брайчевському за активну участь у роботі студентського наукового товариства. Цей документ, а також його книжка "Про походження слов'ян" (1956), характеристики наукового співробітника М.Брайчевського з архівів інститутів археології та історії АН УРСР та інші створюють атмосферу епохи "побудови комунізму". Однак ідейні вказівки КПРС і КПУ, офіційний курс, визначений партією для суспільства, не перешкодили М.Брайчевському написати низку ґрунтовних історичних праць про виникнення Києва, про походження слов'ян, утвердження християнства на Русі та на інші малодосліджені теми.

Багатогранність таланту М.Брайчевського визначили його місце як історика, археолога, художника, поета, громадсько-політичного діяча. Матеріали Українського товариства охорони пам'яток історії та культури показують величезну роботу М.Брайчевського по збереженню історичної архітектури Києва. Мантія професора Національного університету "Києво-Могилянська академія" та написані ним підручники для студентів з курсу історії України посідали на виставці особливе місце. Великий інтерес викликали також малюнки М.Брайчевського за різні роки. Ірина Миколаївна Мельник, вдова історика, передала на виставку меморіальні речі зі свого дому по вул. Металістів, 10, де М.Брайчевський прожив майже п'ятдесят років.

Відмовившись від надмірного й нещирого пафосу, автори виставки намагалися промовити до глядачів словами експозиції, яка б відповідала теплому, світлому образові Михайла Юліановича.

Віра Павлова (Київ)

Володимир Степанович Вуйцик (1934–2002) несподівано відійшов з життя на світанку 27 квітня 2002 р., спочивши на одному з Личаківських схилів. Володимир Вуйцик – дійсний член Наукового Товариства імені Шевченка, архівіст, історик мистецтва, знавець і дослідник Львова, мистецької спадщини західноукраїнських земель. Він народився 19 грудня 1934 р. в Семенівці поблизу Львова у звичайній сільській родині, наділеній вродженою інтелігентністю, яку сам розвивав і беріг як пам'ять предків упродовж усього життя. Його дитинство випало на період війни й нелегкі повоєнні роки. Навчався у Львівському училищі приклад-

ного і декоративного мистецтва, Львівському інституті прикладного і декоративного мистецтва. Проте склалося так, що залишив вуз на другому році й перейшов на роботу до Львівської картинної галереї, де був спочатку науковим працівником, а згодом реставратором. Працюючи, заочно закінчив Ленінградську академію мистецтв. Десятиріччя, проведене в стінах галереї, дало немало, проте остаточно знайшов себе лише тоді, коли 1968 р. перейшов на роботу до Львівської міжобласної спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні (тепер Інститут "Укрзахідпроектреставрація"). В.Вуйцик пропрацював тут три десятиріччя до звільнення "за пенсійним віком" у 1998 р., обіймаючи посади мистецтвознавця, керівника групи й головного спеціаліста.

Докладність і ретельність були невід'ємною складовою його натури, з часом додавався досвід, зростав багаж набутих знань, насамперед з книг, які він скуповував на заощаджені гроші ще під час навчання в Ленінграді. Нова робота диктувала необхідність звертатися найперше до документальних джерел. Ще в галереї він став працювати з архівними та бібліотечними збірками Львова, до чого його благословив сам Іван Крип'якевич. Володимир Степанович розшукував документальні та іконографічні матеріали, і це стало головною справою усього його життя. Багаторічна архівна праця зробила В.Вуйцика справжнім знавцем у питаннях мистецьких пам'яток львівського регіону, історії мистецтва. Упродовж двох останніх десятиліть він систематично працював у читальному залі Центрального державного історичного архіву України у Львові. Був там і в переддень хвороби, яка заскочила його зненацька: поданого тоді замовлення він уже не використав. На його робочому столі залишилася остання викінчена стаття – про монастир святого Онуфрія у Львові. Фактично, В.Вуйцик був єдиним в Україні істориком мистецтва, який розпочав регулярно працювати над джерельними матеріалами, систематично вів цю роботу, знав і розумів її можливості та значення, постійно скеровував до неї молодих, виконуючи роль їхнього натхненника й Доброго Духа.

Як на його знання, В.Вуйцик писав небагато, хоч інтереси мав широкі – від графіті церкви святого Пантелеймона в Галичі до монастирської малярської майстерні Студитів 1930-х років. Коли врешті "стало можна", друкувався активніше, публікуючи насамперед розшукані документальні відомості. В останні роки найбільше працював над джерелами XVIII ст., фактично започаткував систематичне документальне дослідження цієї все ще належно не оціненої епохи історії мистецької культури Львова та львівського регіону. Мав щастя на унікальні знахідки. Серед новіших – збережена візитацією середини XVIII ст., віднотована з фундаційного каменю цілком несподівана дата спорудження церкви пророка Іллі в Галичі – 1071 р., друга версія гравюри Діонісія Синкевича-Никодима Зубрицького з видом Крехівського монастиря (1703), оригінальний план ансамблю Святоюрського собору й монастиря XVIII ст., фрагменти давно оплаканої, однієї з центральних пам'яток західноукраїнського релігійного малярства XVIII ст. – іконостасу Краснопущанського монастиря та інші.

В.Вуйцик зробив нібито не так уже й багато, проте залишив нащадкам справжній доробок Майстра. Це насамперед два видання про пам'ятки Львівського державного історико-архітектурного заповідника (1989, 1991) та путівник, присвячений архітектурним пам'яткам Львова (1987, у співавторстві з Р.Липкою) з ретельно вивіреними фактами та чималою кількістю нових відомостей, немало позицій довідника пам'яток архітектури та містобудування України, численні

статті, першу з яких – про львівського маляра кінця XVIII ст. Євстахія Білявського – опублікував ще 1968 р. Незавершеною залишилася головна праця останнього періоду життя – монографія про найвизначніший в доробку майстрів Львова XVIII ст. архітектурно-мистецький ансамбль собору святого Юра, обширні джерельні матеріали для словника митців.

Серед дослідників старшого покоління В.Вуйцик був єдиним справжнім знавцем і порадником, відкритим для покликаних до праці, належав до тих рідкісних людей, у кого кожен, хто хотів бути учнем, міг вчитися постійно. Тому для багатьох він назавжди залишиться Вчителем, перед пам'яттю і світлим образом якого схилятимуться зі щирою вдячністю.

Володимир Александрович (Львів)

Ігор Петрович Ґерета (1938–2002) відійшов у вічність 5 червня ц.р. Невтомний організатор національно-культурного й громадського життя, видатний археолог, професор Березовицької Духовної семінарії, він присвятив усього себе Україні. Яку б ділянку наукового, мистецького, суспільно-політичного, церковного життя цілого регіону ми не взяли, вона обов'язково більшою чи меншою мірою була дотичною до діяльності цієї людини. І, напевно, кожен, хто знав його, міг би повторити те, що говорилося в день похорону поміж простими людьми: "Ґерета – це не просто постать. Це явище".

Ігор Петрович народився 25 вересня 1938 р. в с. Скоморохах Тернопільського району в священичій родині Петра-Олеся Ґерети та Євгенії Скоморовської. Школу закінчив у с. Великій Березовиці, а далі (з 1957 р.) – навчання на історичному факультеті Чернівецького державного університету. Після закінчення університету молодий історик взявся за організацію музейної справи, пов'язавши все своє подальше життя з Тернопільським краєзнавчим музеєм. Він був ініціатором або співзасновником Меморіального музею Соломії Крушельницької в с. Білій (1963), Етнографічно-меморіального музею Володимира Гнатюка в с. Велесневі (1969), Музею Леся Курбаса в Старому Скалаті (1987) (боротьба за цей музей тривала двадцять років), Музею патріарха Йосипа Сліпого в с. Заздрості (1992), а також Картинної галереї в Тернополі (сьогодні Художній музей) (1978) і Музею політв'язнів у казематах Тернопільського НКВД-КГБ (1993). З 1973 р. потягом майже тридцяти років він проводив археологічні дослідження могильника черняхівської культури (III–IV ст.) у с. Чернелові-Руському Тернопільського району і розкопав його повністю. Унікальну книжку про цю пам'ятку не вдалося видати, і сьогодні вона залишається в машинописі, чекаючи на свого видавця, а за досягнення в археології у травні ц.р. Ігорю Ґереті було присуджено премію ім. Вікентія Хвойки. Нездійсненим залишився й задум про організацію на основі цієї пам'ятки музею в Чернелові-Руському.

Ігор Петрович був також активним громадським діячем. У 60-х роках його дім у Тернополі на вул. Глибокій став одним з місць, де зустрічалася творча молодь, яка належала до руху шістдесятників. Зазнавши за це переслідувань, він врешті був арештований і у серпні 1965 р. засуджений до п'яти років позбавлення волі умовно з іспитовим терміном. Однак це не зупинило його, і у 1978 р. при новоствореній Картинній галереї він став ініціатором заснування мистецького клубу "Золотий вересень", на засіданнях якого виступали видатні діячі української науки, культури й мистецтва. Невдовзі цей клуб було закрито, а Ігор Ґерета зазнав чергових гонінь від радянської влади.

Кінець 80 – початок 90-х років поставив крапку на переслідуваннях українського слова. Ґерета цілковито віддався науковій, громадській і політичній роботі. У Тернополі він стає співзасновником Товариства української мови ім. Тараса Шевченка (1989), Народного Руху України (1989), громадського Інституту національного відродження (1991), осередку Наукового Товариства ім. Шевченка (1996), входить до центральних проводів деяких із цих товариств. Глибоко перейнявшись ідеями організації наукового життя в середовищі істориків, особливо серед молоді, він був ледь не єдиним, хто у 1991–1992 рр. підтримав ініціативи Львівського відділення Археографічної комісії АН України (тепер відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України) і особисто через Провід НРУ добився фінансування перших випусків "України в минулому", став дописувачем до цього збірника.

Ігор Петрович був великою людиною не лише в переносному значенні цього слова: його могутня постать контрастно виділялася у велелюдді на вулицях міста. У повсякденному житті він був надзвичайно простим, а його аскетизм у побуті вражав навіть близьких друзів. Ґерета був відкритим і доступним для всіх, хоча й часто потерпав від цього: в останні роки він пережив кілька крадіжок і вдома, і на роботі. Причому крали речі, на яких не можна було особливо поживитися, – батьковий нагрудний священичий хрест, батькова ікона, марки, що їх збирав ще в школі й зберігав усе життя, археологічний матеріал з музею для ілюстрацій до монографії про черняхівський могильник тощо. Будучи вразливою людиною, усе це важко переживав, але в приватних розмовах часто говорив про своє християнське прощення для тих, хто це робив.

У свій передостанній день життя, ніби передчуваючи щось недобре, поїхав з онуком Дениском на прощу в Зарваницю. Зустрічався там з семінаристами, котрі дуже любили свого Професора, читав їм останню лекцію. Раптова, несподівана смерть (вдома під час телефонної розмови) вразила всіх, хто знав Ігоря Петровича, бо кожен розумів, що з відходом цієї людини в культурному житті цілого регіону утворилася велика прогалина, яку навряд чи вдасться заповнити. Він був похований у рідному селі, де виріс, поряд з могилами своїх батьків і вісімнадцятилітнього сина, котрого пережив на дванадцять років.

Олег Гаврилюк (Тернопіль)

Петро Володимирович Жур (1914–2002). 17 вересня у Києві завершився життєвий шлях добре знаного в Україні та за її межами дослідника-шевченкознавця, перекладача, журналіста Петра Володимировича Жура. Він народився 26 жовтня 1914 р. в с. Гарбузині на Черкащині; наприкінці 30-х років почав здобувати журналістську освіту. Брав участь в обороні Ленінграда. Після закінчення університету (1950 р.) працював у пресі, – протягом трьох десятиліть (до 1987 р.) був відповідальним секретарем і заступником головного редактора журналу "Звезда". І хоч більшу частину свого життя прожив у Росії, ніколи не поривав живого зв'язку з рідним Шевченківським краєм.

Джерелознавчі зацікавлення П.В.Жура сконцентрувалися переважно на поглибленому вивченні життєвого шляху й творчості Тараса Шевченка, його оточення й широкого кола зв'язків. На основі багаторічних архівних пошуків, ретельного дослідження тогочасної преси, мемуаристики та епістолярію, власних історико-краєзнавчих розвідок він створив цілу низку ґрунтовних, завжди побудованих на свіжому матеріалі, талановито написаних праць, у яких крок за

кроком простежено життєві й творчі будні Тараса Шевченка, його різнобічні взаємини з сучасниками, висвітлено чимало невідомих фактів і подій.

Книжку "Шевченківський Петербург" (1964, 1972) П.В.Жур присвятив перебуванню Шевченка в юності та після заслання в місті на Неві; трилогію "Літо перше" (1979), "Дума про Огонь" (1985, 1989), "Третя зустріч" (1970) – приїздам поета в Україну; "Шевченківський Київ" (1991) – недовгим, але дуже насиченим київським рокам. Справжнім дослідницьким подвигом та підсумком тривалих і копітких біографічних розшуків П.В.Жура став укладений ним і виданий видавництвом "Люберецкая газета" монументальний літопис життя і творчості Шевченка "Труды и дни Кобзаря" (1996). Перевидання його українською мовою має стати справою честі наших шевченкознавців.

П.В.Жур був одним з ініціаторів створення двотомного "Шевченківського словника" (1976–1977), для якого й сам написав понад сотню статей. 1980 року за участь у цій роботі йому було присуджено Національну премію імені Тараса Шевченка. Здобутки й напрацювання П.В.Жура сьогодні використовуються також як у роботі над сучасною "Шевченківською енциклопедією", так і для досліджень з історії української культури XIX ст. взагалі.

Багато зроблено П.В.Журом для популяризації української літератури поза межами України. Йому належать переклади російською мовою віршів Лесі Українки, Максима Рильського, Павла Тичини, Миколи Бажана, Володимира Сосюри, Андрія Малишка, Дмитра Павличка, Івана Драча та інших українських поетів. З його незмінною участю відбувалися традиційні Шевченківські вечори та виставки в Петербурзі, зокрема й у стінах Академії мистецтв, де створено Меморіальну майстерню Шевченка.

Живучи за межами України, П.В.Жур завжди лишався її вірним сином, часто її відвідував, присвятив їй весь свій письменницький і дослідницький талант. До останнього подиху не покладав він свого подвижницького пера, буквально напередодні смерті завершивши працю над новою книжкою про Шевченківський Корсунь. Їй судилося стати останньою в його доробку, але весь ужинок його багатолітньої праці назавжди залишиться в духовній скарбниці нашого народу, як і світлий образ незабутнього Петра Володимировича, про якого й дальні нащадки скажуть: "До Батьківщини йшов дорогами Шевченка..."

Микола Павлюк (Київ)

Михайло Степанович Забочень (1925–2002). 19 жовтня не стало відомого історика мистецтва, колекціонера, дослідника й популяризатора української листівки – людини привітної, сердечної, відкритої до спілкування.

Народився Михайло Степанович 8 червня 1925 року в містечку Звенигородці Черкаської області. Під час Другої світової війни був вивезений на примусові роботи в Німеччину. Після невдалої втечі його було запроторено до концтабору, перейшов крізь Освенцім, Бухенвальд. За чотири місяці до закінчення війни був визволений Червоною армією. Відтак вирішив продовжити службу. Навчався у Київському військовому училищі зв'язку, Військовій інженерній академії в Ленінграді. Працював у галузі космічного зв'язку – у Центрі командно-вимірювальних комплексів штучних супутників Землі та космічних апаратів.

Ще зі шкільних років почав цікавитися поштовою листівкою. Поступово прийшло щире захоплення, яке Михайло Забочень переніс через усе життя і яке

стало сенсом його життя, ключем до творчості. Листівка диктувала теми досліджень. Його праці в царині філокартії: брошура "Филокартия" (Москва, 1973), "Каталог поштових карток Ярослава Пстрака, виданих за життя художника у 1904–1914 роках" (Дрогобич, 1994; у співавторстві з С.Полегеньким), близько 200 статей, серед яких – "Присвячується великому Кобзареві" (1964), "Перші листівки Шевченкіани" (1991), "Портрети гетьмана Мазепи в рамках різних режимів" (1994), "Доля великодньої листівки" (1994), "Ювілейні видання шевченківських листівок 1911 і 1914 років" (1994). Михайло Забочень охоче відкривав свою колекцію для дослідників. Його поштові мініатюри прикрашали численні виставки, слугували ілюстраціями видань (об'ємну бібліографію праць Забоченя і про нього див.: Іван Франко в ілюстративній поштовій листівці за матеріалами колекції М.С.Забоченя: Каталог виставки. – Львів, 1987). Він був щедрою людиною: подарував рідкісні листівки Державному музею Т.Г.Шевченка у Києві, Музею літератури України, Музею М.С.Грушевського у Києві, Музею М.В.Лисенка та ін.

Михайло Степанович – ініціатор і головний автор (співавтори – В.Яцюк та О.Поліщук) унікального та у своєму роді єдиного на сьогоднішній день видання альбому-каталогу "Україна в старій листівці" (Київ: Криниця, 2000), де вміщено до семи тисяч ілюстрацій давньої української листівки. "На спомин рідного краю" – такий основний лейтмотив книжки, винесений у надзаголовок. Його створила людина, яка більшу частину життя прожила поза межами України, переважно під Москвою, але яка завжди і подумки, і фізично поверталася до отчого краю. Ця без перебільшення історична книжка – підсумок майже сімдесятирічної збирацької праці Михайла Степановича; вона ж буде йому вікопомним пам'ятником. У ній читач знайде теплу статтю Миколи Шудрі про Забоченя як колекціонера й дослідника.

Окрема сторінка в творчій біографії Забоченя – дослідження про Амвросія Ждаху. На жаль, ця сторінка так і не перегорнена. Монографію про цього знаного українського художника покійний написав ще в 70-х роках, але вона залишилася в рукописі й ще чекає на свого видавця...

Схиляючи голову перед цим невтомним подвижником і культурником з великої літери, мусимо замислитися ще над одним питанням – про колекціонування як чинник духовного поступу нації і про долю приватних збірок як скарбівень національної культури. Михайло Забочень був щасливим власником найбільшої україніки у філокартії. Напевно, жодна приватна колекція, і тим більше (у цій фразі гірка іронія) жоден державний музей не мали такого розмаїття українських листівок у темах, сюжетах, авторах, як Михайло Степанович. Його колекція нараховувала понад 10 тисяч карток. Що її спіткає, чи стане вона вповні національним надбанням, чи буде збережена як окремий фонд, як своєрідний вираз творчого обличчя, душі її власника, або ж, навпаки, буде розпорошена і піде в небуття, залишиться лише як згадка в історії українського колекціонування? Це питання звернене в майбутнє, але вже зараз ми можемо сказати, що як цілість вона перестає існувати. Ще за життя Забоченя значна частина його збірки перейшла у власність Олександра Поліщука. Що буде з рештою? Музеї не мають коштів на її придбання, існуюча влада байдужа до культури, а національне меценатство живе тільки в пророках.

Олесь Федорук (Львів)

Валерія Михайлівна Нічик (1928–2002) спочила вічним сном у ніч з 12 на 13 листопада 2002 р. Це була, без сумніву, одна з ключових постатей в історико-філософській україністиці другої половини XX – початку XXI ст.

Валерія Нічик народилася 3 жовтня 1928 р. в сім'ї вчителів на Чернігівщині. Філософську освіту здобула на історико-філософському факультеті Київського університету (1946–1951). У 1952 р. з університетської аудиторії перейшла в академічний Інститут філософії, де й працювала до останніх днів свого життя. У 28 років стала кандидатом наук, у 50 – доктором; заслужений діяч науки й техніки України, лауреат премії ім. Д.І.Чижевського; шість років (1984–1990) очолювала сектор у відділі історії філософії України і стільки ж – сам цей відділ (1990–1996). Написала понад 150 наукових праць, у т.ч. шість індивідуальних монографій.

Свій науковий пошук почала з дослідження світоглядних основ творчості О.О.Богомольця, але знайшла себе в іншій тематиці – у вивчені філософії України XVII – початку XVIII ст. У цьому ніхто не міг рівнятися з нею: вона була найкращим знавцем філософської думки цього періоду. Валерія Михайлівна зробила такий історико-філософський вибір у час, коли ставлення радянської влади до українознавчих студій – особливо давніх періодів, прикметних домінацією релігії, – визначалося спершу (у 60-х роках) короткочасною "відлигою", яку згодом (з початком 70-х років) змінили досить люті морози з арештами в інститутах філософії та літератури. Дослідження з історії релігійно-ідеалістичної думки вважалися не просто малоактуальними, але й шкідливими. Хто противився системі, до того застосовували ідеологічні засоби тиску. Одначе закоханість Валерії Нічик в Україну, в її народ, культуру, почуття відповідальності дослідниці перед несправедливо забутими мислителями, голос українського духу – все це переважило практично-конформістські інстинкти та розрахунки, якими у той період керувалося багато вчених. Вона безоглядно присвятила себе проблемі повернення нашому народові його духовних скарбів, історичної пам'яті. Найголовнішою справою її життя стало відродження духовної спадщини Петра Могили та низки його соратників – професорів Києво-Могилянської академії, філософських світочів високої української культури тієї доби. Славна академія – це не лише величаві споруди на Подолі, але й, головним чином, 564 переважно латиномовних, нерозбірливо написаних рукописів курсів з філософії та риторики. Це був високий курган зі скарбами, якого ніхто не брався розкопати. Першою у повоєнний час зважилася на це Валерія Нічик. За сприянням П.Копніна та В.Шинкарука вона створила і впродовж тридцяти років очолювала науковий осередок, школу дослідження і видання отих могилянських текстів. Валерія Михайлівна робила свій патріотично-науковий подвиг буденно, якось непомітно для оточення, і навіть досі применшена оцінка її праці не дозволяє декому віддати їй належне. Вона схильна була ховатися в тінь яскравіших (але не обов'язково продуктивніших) від неї колег, була героїнею малих добрих справ, що, накопичуючись, перетворювалися на вагоме досягнення. Валерія Нічик та її учні відкрили нам у своїх дисертаціях, перекладах, монографіях майже невідомий раніше пласт української філософської культури. З початку 80-х років починають виходити друком "Філософські твори" Т.Прокоповича (у 3-х томах), І.Кониського (у 2-х томах), С.Яворського (1-й том), курси з етики С.Калиновського, М.Козачинського та ін. Ще перед тим, з кінця 70-х років, Валерія Михайлівна підсумувала свої (та колег-однодумців) майже двадцятирічні дослідження у докторській дисертації "Основні напрямки філософської думки в Києво-Могилянській академії" та у двох монографіях: "Феофан Прокопович" та

"Из истории отечественной философии конца XVII – начала XVIII веков", у яких дослідниця вперше на основі першоджерел по-новому висвітлила філософію академії.

250 років філософські курси києво-могилянців вважалися цілком схоластичними, до того ж – запозиченими у єзуїтів. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що ця думка, перетворившись на ідола, не спиралася на аналіз бодай одного зі згаданих рукописів. Озброївшись знанням текстів, В.Нічик звалила його, довівши, що прикметним для філософії Києво-Могилянської академії є "рух від схоластики, гуманізму, реформації до ідей раннього просвітництва, здійснюваний на основі духовних надбань Заходу і Сходу Європи шляхом переосмислення та засвоєння їх на вітчизняній основі". Дошукуючись витоків філософії академії, дослідниця звертається до образу її засновника: монографія В.Нічик "Петро Могила в духовній історії України" належить до категорії тих, що надовго "закривають тему". Авторка вперше опрацювала всі відомі твори, пов'язані з іменем Могили, під кутом зору їхнього значення для українського націотворення. У духовній спадщині митрополита В.Нічик розгледіла зародки всіх головніших тенденцій (і суперечностей), філософські погляди професорів та вихованців alma mater української (частково і російської) еліти. Більш як тридцятирічний пошук адекватної "формули", яка б виражала сутність академії, завершився висновком: вона була "репрезентантом культури бароко в Україні". Того бароко, яке "борсається між містикою та раціоналізмом", між Платоном, герметизмом, гностицизмом, містичним богослов'ям східної патристики, з одного боку, та Арістотелем, Абеляром, Суарецем, Аріагою і т.д. – з іншого. Звідси випливали два головніші напрямки в розумінні людини: 1) у контексті "філософії іманентного трансценденталізму", ідеї теозису, обожнення людини (Д.Туптало, С.Тодорський, С.Гамалія, П.Величковський, Г.Сковорода) та 2) в контексті раціонально витлумачених законів природи й суспільства (Т.Прокопович, Г.Кониський, М.Козачинський та ін.).

У фокусі дослідження В.Нічик був передусім панівний тоді західно зорієнтований другий з цих напрямків. У її працях розкривається значення Києво-Могилянської академії переважно для розвитку ментальності українського народу в бік "раціоналізму". Одначе в останні роки життя Валерія Михайлівна стала усвідомлювати не просто взаємодоповненість двох напрямків, але й інструментальність другого щодо першого. У ній розпочалося нове духовне народження і вона покинула нас, перебуваючи на хвилі цього охоплення, що творчо оновлювало дослідницю.

Володимир Білодід (Київ)

І. ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ (Львів) – доктор історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Львівського національного університету ім. І.Франка

Алла АТАМАНЕНКО (Острог) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету "Острозька академія"

Віктор АТАМАНЕНКО (Острог) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету "Острозька академія"

Богдан БІЛЯШІВСЬКИЙ (Київ) – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України

Віктор БРЕХУНЕНКО (Київ) – доктор історичних наук, учений секретар Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України

Андрій БУЛЬВІНСЬКИЙ (Київ) – кандидат історичних наук

Ігор ГИРИЧ (Київ) – кандидат історичних наук, завідувач відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України

Володимир ГОНЧАР (Київ) – молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України

Ярослав ДАШКЕВИЧ (Львів) – доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, завідувач кафедри сходознавства Львівського національного університету ім. І.Франка

Віктор ДУДКО (Київ) – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України

Інна ЗАБОЛОТНА (Київ) – аспірантка кафедри історії України Київського національного університету ім. Т.Шевченка

Степан ЗАХАРКІН (Київ) – аспірант Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України

Михайло ІЄВЛЕВ (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

Мирон КАПРАЛЬ (Львів) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Львівського національного університету ім. І.Франка

Олександр КУЧЕРУК (Київ) – завідувач бібліотеки ім. О.Ольжича

Сергій ЛЕП'ЯВКО (Чернігів) – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, професор Чернігівського педагогічного інституту

Надія МИРОНЕЦЬ (Київ) – доктор історичних наук, завідувач відділу джерел з новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України

о. Юрій МИЦИК (Київ) – доктор історичних наук, завідувач відділу пам'яток княжої і козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, професор Національного університету "Києво-Могилянська академія"

Іван МОВЧАН (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

Всеволод НАУЛКО (Київ) – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу духовної культури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України

Віра ПАВЛОВА (Київ) – науковий співробітник Музею історії Києва

Олег ПІЩАНИЙ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України

Володимир ПОЛІЩУК (Київ) – випускник аспірантури Інституту східноєвропейських досліджень НАН України

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ) – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Львівського національного університету ім. І.Франка

Ірина ПРЕЛОВСЬКА (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України

Олена РАДЗИВІЛ (Київ) – редактор видавництва "Генеза"

Олена РУСИНА (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Юрій САВЧУК (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Ігор СИТИЙ (Чернігів) – науковий співробітник Чернігівського краєзнавчого музею

Ірина СКОЧИЛЯС (Львів) – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України

Валерій СТАРКОВ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України

Андрій СТАРОДУБ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України

Ярослав ФЕДОРУК (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України

Вадим ХМАРСЬКИЙ (Одеса) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.Мечнікова

Тарас ЧУХЛІБ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Ганна ШВИДЬКО (Дніпропетровськ) – доктор історичних наук, професор Дніпропетровської національної гірничої академії

Юлій ШЕЛЕСТ (Київ) – науковий редактор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, журналіст, перекладач

Наталія ШЛІХТА (Київ) – аспірантка Національного університету "Києво-Могилянська академія"

Варвара ШУЛЬГА (Київ) – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України

Олексій ЯСЬ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ВИДАННЯ ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІМЕНІ М.С.ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ ЗА 1999–2002 РОКИ

Серія "Актові джерела"

Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. / Упор. П.М.Кулаковський. – Острог; Варшава; Москва, 1999. – 608 с. – Серія: "Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст." – (Державний комітет архівів України; Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Острозька Академія; Російський державний архів давніх актів; "Археографічний центр"; Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego).

Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673 / Упор. Г.Боряк, Г.Вайс, К.Вислобоков та ін. – К., 2002. – 984 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; ЦДІА у Києві; Головний архів давніх актів у Варшаві; Російський державний архів давніх актів; Український науковий інститут Гарвардського університету).

Козирєв В.К. Матеріали до історії адміністративно-територіального устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999. – 528 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Запорізьке відділення); Запорізьке Наукове Товариство імені Я.Новицького).

Козирєв В.К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII–XX ст.). – Запоріжжя, 2002. – 375 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Запорізьке відділення); Запорізьке Наукове Товариство імені Я.Новицького).

Серія "Описово-статистичні джерела"

Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст.: Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Упор. Р.В.Майборода. – К., 1999. – 316 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України).

Інвентар острозьких маєтностей 1620 р. Володіння князів Острозьких на Волині: (За інвентарем 1620 р.) / Упор. І.О.Ворончук. – К.; Старокостянтинів, 2001. – 416 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України).

Серія “Джерела з історії українського козацтва”

Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Алфавітний покажчик: Літера А. Пробний зошит / Упор. З.Рубцова. – К., 1999. – 76 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Українська ономастична комісія).

Мицик Ю., Брехуненко В. Джерела з історії Жовтоводської битви 1648 р. – Запоріжжя, 1999. – 50 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Запорізьке відділення); Запорізьке Наукове Товариство імені Я.Новицького; Культурний центр “Хортиця”; Науково-дослідна лабораторія Південної України Запорізького державного університету).

Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775 / Упор. Л.З.Гісцова, Д.Л.Автономов, Л.Я.Демченко та ін. – К., 2000. – Т.2. – 752 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; ЦДІА у Києві).

Універсали Івана Мазепи / Упор. І.Бутич. – К.; Львів, 2002. – 782 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Наукове Товариство імені Шевченка; ЦДІА у Києві).

Серія “Східні джерела з історії України”

Туранли Ф.Г. Літописні твори М.Сена'ї та Г.Султана як історичні джерела. – К., 2000. – 312 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України).

Серія “Джерела з історії церкви в Україні”

Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ. 14–30 жовтня 1921 року: Документи і матеріали / Упор. Г.М.Михайличенко, Л.Б.Пилявець, І.М.Преловська. – К.; Львів, 1999. – 560 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Програма дослідження українських церков Канадського Інституту Українських Студій (університет Альберти); Головархів України; ЦДАВО України).

Феодосій (Софонович), ієром. Выклад о Церкві Святій / Упор. Ю.А.Мицик. – К., 2002. – 112 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України).

Серія “Епістолярна спадщина”

Михайло Драгоманов: Документи і матеріали 1841–1994 / Упор. Г.Болотова, І.Бутич, Н.Грабова та ін. – Львів, 2001. – 734 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Наукове Товариство імені Шевченка; Національний музей літератури; ЦДІА у Львові).

Листування Михайла Грушевського / Упор. Г.Бурлака, І.Гирич, Р.Майборода та ін. – К.; Нью-Йорк; Львів; Торонто, 2001. – 420 с. – Серія: “Епістолярні джерела грушевськознавства”. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Українське Історичне Товариство).

Листування Б.Грінченка та Ф.Вовка / Упор. В.І.Наулко. – Запоріжжя, 2001. – 152 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Запорізьке відділення); Запорізьке Наукове Товариство імені Я.Новицького).

Листування М.Ф.Біляшівський – Ф.К.Вовк / Упор. В.І.Наулко. – Запоріжжя, 2002. – 76 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Запорізьке відділення); Запорізьке Наукове Товариство імені Я.Новицького).

Серія "Мемуари. Щоденники"

Щоденник Аркадія Любченка. 2/XI-41 р. – 2/II-45 р. / Упор. Ю.Луцький. – Львів; Нью-Йорк, 1999. – 384 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Львівське відділення)).

Роммель Х.Д., фон. Спогади про моє життя та мій час / Упор. В.В.Кравченко, В.Л.Маслійчук, Н.А.Оніщенко. – Харків, 2001. – 236 с. – Серія: "Україна в записках мандрівників і мемуарах" (Вип.1). – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Східний Інститут українознавства імені Ковальських; Харківський національний університет імені В.Каразіна).

Серія "Картографічні джерела"

Картографія та історія України: Збірник наукових праць / Ред. кол. Я.Дашкевич, Ю.Сливка, П.Сохань та ін. – Львів; К.; Нью-Йорк, 2000. – 348 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Львівське відділення); Брандонський університет (Манітоба)).

Спеціальна карта України Ґійома Левассера де Боплана 1650 року / Упор. М.Вавричин, О.Голько. – К., 2000. – 72 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Львівське відділення)).

Серія "Етнографічно-фольклорна спадщина"

Фліз Д.П., де ля. Альбоми / Ред. кол. П.Сохань, Г.Боряк, В.Наулко та ін. – К., 1999. – Т.2. – 688 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Кафедра української культури та етнографії імені Гуцуляків (університет Альберти); Інститут рукопису НБУ імені В.Вернадського).

Непомнящий А.А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя четверть XVIII – начало XX века). – К., 1999. – 212 с. – (Институт украинской археографии и источниковедения имени М.С.Грушевского НАН Украины).

Серія "Львівські історичні пам'ятки"

[Том II]. Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упор. М.Капраль. – Львів, 2000. – 576 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Львівське відділення); Міське громадсько-культурне об'єднання "Документальна скарбниця Львова"; Львівський національний університет імені І.Франка; Інститут сходознавства імені А.Кримського НАН України; ЦДІА у Львові).

[Том III]. *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова / Пер. з польськ. І.Сварник; наук. комент. М.Капраль. – Львів, 2002. – 602 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Львівське відділення);

Львівський національний університет імені І.Франка; ЦДІА у Львові; Громадська організація "Інститут Львова"; Міське громадське культурне об'єднання "Документальна скарбниця Львова").

Серія "Джерела з історії новітньої історії України"

Літопис УПА. Нова серія / Упор. О.Вовк, І.Павленко. – К.; Торонто, 1999. – Т.2: Волинь і Полісся; УПА та запілля. 1943–1944: Документи і матеріали. – 724 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського; Видавництво "Літопис УПА"; ЦДАВО України; Державний архів Рівненської області).

Літопис УПА. Нова серія / Упор. О.Вовк, І.Павленко, Ю.Черченко. – К.; Торонто, 2001. – Т.3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: Директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959. – 648 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського; Видавництво "Літопис УПА"; ЦДАГО України).

Літопис УПА. Нова серія / Упор. А.Кентій, В.Лозицький, І.Павленко. – К.; Торонто, 2001. – Т.4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1943–1959. – 598 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського; Видавництво "Літопис УПА"; Державний комітет архівів України; Центральний державний архів громадських об'єднань України).

Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р.: Документи і матеріали / Упор. О.Дзюбан; ред. Я.Дашкевич. – Львів; К., 2001. – 558 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Львівське відділення)).

Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Ред. кол. В.Верига, З.Городиський, А.Жуковський та ін. – К., 2002. – Т.7: Документи комісії Державного планування ОУН (КДП ОУН) / Упор. О.Кучерук, Ю.Черченко; наук. ред. Н.Миронець. – 208 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Організація Українських Націоналістів; Архів Організації Українських Націоналістів; Фундація імені О.Ольжича; Бібліотека імені О.Ольжича).

Перші п'ять років. Становлення та розвиток Технологічного університету Поділля: Збірник документів та матеріалів / Упор. І.Ткачук, Ю.Земський. – Хмельницький, 2002. – 236 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Подільський осередок); Технологічний університет Поділля).

Серія "Пам'ятки історичної думки України"

Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 тт. – Харків, 1999. – Т.1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / Упор. В.В.Кравченко. – 600 с.; Харків, 2001. – Т.2: Джерелознавство та історіографія України / Упор. В.В.Кравченко. – 662 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Харківське відділення); Харківський господарський інститут "Народна українська академія"; Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна).

Борщак І. Україна в літературі Західної Європи / Упор. З.Борисюк; ред. кол. П.Сохань, Я.Дашкевич, А.Жуковський та ін. – К., 2000. – 368 с. – (Інститут

української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України).

Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 2000. – Т.11: Покажчик імен / Упор. М.М.Капраль, Я.О.Федорук. – 520 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Інститут історії України НАН України; Український науковий інститут Гарвардського університету; Центр досліджень історії України імені Петра Яцика при Канадському Інституті Українських Студій (університет Альберти)).

Грушевський М. Твори: У 50 тт. / Ред. кол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. – Львів, 2002. – Серія [І]. – Т.1: "Суспільно-політичні твори (1894–1907)" / Ред. кол. П.Сохань, І.Гирич, О.Тодійчук. – 592 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України).

Серія "Запорозька спадщина"

Леп'явко С. Великий Кордон як фактор формування українського козацтва. – Запоріжжя, 2001. – 64 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Запорізьке відділення); Запорізьке Наукове Товариство імені Я.Новицького).

Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району": Нікополь, 10–11 жовтня 2002 року / Ред. кол. В.О.Євтушенко, В.В.Грибовський, А.В.Бойко та ін. – Нікополь; Запоріжжя; Херсон, 2002. – 228 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Запорізьке відділення); Нікопольська районна державна адміністрація; Херсонський державний педагогічний університет).

Серія "Старожитності Південної України"

Гваньїні О. Хроніка про Татарську землю / Упор. Ю.А.Мицик. – Запоріжжя, 2000. – 76 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Запорізьке відділення); Запорізький державний університет; Запорізьке Наукове Товариство імені Я.Новицького).

Бойко А.В. Джерела з історії ярмарок Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття. – Запоріжжя, 2000. – 136 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Запорізьке відділення); Запорізьке Наукове Товариство імені Я.Новицького).

Серія "Науково-довідкові видання з історії України"

Грецькі рукописи у зібраннях Києва: Каталог / Упор. Є.Чернухін. – К.; Вашингтон, 2000. – 384 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В.Вернадського НАН України; Інститут історії України НАН України; Інститут Українських Студій Гарвардського університету).

Каталог стародрукованих книг, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Києві 1494–1764 / Упор. Г.В.Боряк, О.Г.Полегайлов, І.О.Ціборовська-Римарович, Н.М.Яковенко. – К., 1999. – 268 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Головархів України; ЦДІА у Києві).

Українські архівісти. Біобібліографічний довідник / Упор. О.М.Коваль, І.Б.Матяш, В.С.Шандра. – К., 1999. – Вип.1: XIX ст. – 1930-ті рр. – 370 с. – (Інсти-

тут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства).

Репертуар української книги. 1798–1916: Матеріали до бібліографії / Упор. Л.І.Ільницька, О.І.Хміль. – Львів, 1999. – Т.3: 1887–1894. – 230 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Львівське відділення); Львівська наукова бібліотека імені В.Стефаника НАН України).

Іван Лукич Бутич. Біобібліографія: До 80-річчя від дня народження та 50-ї річниці наукової діяльності / Упор. М.Лозинська. – К., 1999. – 60 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України).

Матеріали до біографії етнологів та народознавців України / Упор. С.М.Ляшко, С.П.Залозна. – К.; Запоріжжя, 2001. – 176 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України).

Серія "Некрополістика в Україні"

Дивный И.В. Страницы военного некрополя старой Одессы. Биографический справочник. – К., 2000. – Кн.2. – 186 с. – (Институт украинской археографии и источниковедения имени М.С.Грушевского НАН Украины; Госкомархив Украины).

Дивный И.В. Страницы военного некрополя старой Одессы. Биографический справочник. – К., 2001. – Кн.3. – 178 с. – (Институт украинской археографии и источниковедения имени М.С.Грушевского НАН Украины; Госкомархив Украины).

Гогитидзе М. Грузинский генералитет (1699–1921). Биографический справочник. – К., 2000. – 234 с. – (Институт украинской археографии и источниковедения имени М.С.Грушевского НАН Украины; Украинский центр биографической некрополистики).

Левикін В. Поховання німецьких військовополонених часів другої світової війни на території України: Збірка документів. – К., 2002. – 104 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства; Український центр біографістики).

Серія "Львівські історичні праці: Матеріали засідань і конференцій"

Історія релігій в Україні. Праці X Міжнародної наукової конференції: (Львів 16–19 травня 2000 року). – Львів, 2000. – Кн.1. – 436 с.; Кн.2. – 288 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Львівське відділення); Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; Відділ релігієзнавства Інституту філософії імені Г.Сковороди НАН України).

Історія релігій в Україні. Праці XI Міжнародної наукової конференції: (Львів 20–24 травня 2001 року). – Львів, 2001. – Кн.1. – 474 с.; Кн.2. – 229 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Львівське відділення); Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; Відділ релігієзнавства Інституту філософії імені Г.Сковороди НАН України).

Історія релігій в Україні. Праці XII Міжнародної наукової конференції: (Львів 20–24 травня 2002 року). – Львів, 2002. – Кн.1. – 516 с.; Кн.2. – 559 с. – (Інститут

української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Львівське відділення); Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; Відділ релігієзнавства Інституту філософії імені Г.Сковороди НАН України).

Монографії

Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 268 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Інститут історії України НАН України; Всеукраїнське товариство політв'язнів і репресованих; Київське Наукове Товариство імені П.Могили).

Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст. Аналіз джерел. – К., 2000. – 308 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства НАН України; Запорізьке Наукове Товариство імені Я.Новицького).

Верба І.В. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. – К., 2001. – 438 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Хмельницький обласний краєзнавчий музей).

Вихованець Т. Костянтин і Януш Олександрович Острозькі. – Острог, 2001. – 78 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Острозький осередок); Національний університет "Острозька академія").

Войцехівська І. Володимир Іконников: Джерелознавчі студії. – К.,1999. – 360 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка).

Ганіткевич Я. Українські лікарі-вчені першої половини XX століття та їхні наукові школи. Біографічні нариси та бібліографія. – Львів, 2002. – 543 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Всеукраїнське лікарське товариство; Наукове Товариство імені Шевченка).

Ґречило А. Українська міська геральдика. – Львів, 1998. – 192 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Львівське відділення); Українське Геральдичне Товариство).

Ґречило А., Терлецький Ю. Герби та прапори міст і сіл Рівненської області. – К.; Львів; Рівне, 2002. – 72 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Львівське відділення); Українське Геральдичне Товариство).

Дашкевич Я. Вірменія і Україна. – Львів, 2001. – 762 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Львівське відділення); Інститут сходознавства імені А.Кримського НАН України).

Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 роках: Історіографія та джерела. – К., 2000. – 464 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України).

Макар В. Спомини та роздуми. – Торонто; К., 2001. – Т.1: "Від Бистриці до Бугу (1911–1929)". – 448 с.; Т.2: "Бойові друзі". – Кн.1. – 372 с.; Т.3: "Бойові друзі". – Кн.2. – 512 с. – [Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України].

Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828–1866). – Запоріжжя, 2000. – 514 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Запорізьке відділення); Запорізький державний університет).

Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (середина XV–XVII ст.). – К., 2001. – 380 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України).

Матяш І. "Зірка першої величини": Життєпис К.М.Грушевської. – К., 2002. – 232 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства).

Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVIII–XX століття. – Запоріжжя, 1999. – 252 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Запорізьке відділення); Запорізьке Наукове Товариство імені Я.Новицького; Запорізький державний університет; Державний архів Запорізької області).

Мільчев В.І. Болгарські переселенці на півдні України. – К.; Запоріжжя, 2001. – 198 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Запорізьке відділення); Запорізьке Наукове Товариство імені Я.Новицького; Культурний центр "Хортиця"; Науково-дослідна лабораторія історії Південної України Запорізького державного університету).

Мицик Ю.А. Умань козацька і гайдамацька. – К., 2002. – 187 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Національний університет "Києво-Могилянська Академія").

Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку XX ст.). – К.; Нікополь; Запоріжжя, 2002. – 399 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Запорізьке відділення); Нікопольська районна державна адміністрація; Запорізьке Наукове Товариство імені Я.Новицького).

Никитенко Н.М. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. – К., 1999. – 294 с. – (Институт украинской археографии и источниковедения имени М.С.Грушевского НАН Украины; Министерство культуры и искусств Украины; Киевский государственный университет культуры и искусств).

Радько П. Національні ідеї державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX століть: Концепції, ідеї, реалії. – К., 1999. – 388 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України).

Таранец С.В. Куреневское тримонастырье: История русского старообрядческого центра в Украине. – К., 1999. – 159 с.

Таранец С.В. Старообрядчество Подолии. – К., 2000. – 239 с.

Шандра В.С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. – К., 1999. – 144 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства).

Шандра В.С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: Функції, структура, архів. – К., 2001. – 356 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Держкомархів України).

Шпитальов Г.Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735–1739 років. – Запоріжжя, 2002. – 72 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Запорізьке відділення); Запорізьке Наукове Товариство імені Я.Новицького).

Архівознавство, археографія, джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2002. – Вип.5. – 361 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства; Інститут біографістики НБУ імені В.Вернадського; Київський національний університет культури та мистецтв).

Знак: (Вісник Українського Геральдичного Товариства). – Львів, 1999. – Ч.18. – Березень. – 12 с.; Львів, 1999. – Ч.19. – Серпень. – 12 с.; Львів, 2000. – Ч.20. – Лютий. – 12 с.; Львів, 2000. – Ч.21. – Травень. – 12 с.; Львів, 2000. – Ч.22. – Вересень. – 16 с.; Львів, 2001. – Ч.23. – Травень. – 12 с.; Львів, 2001. – Ч.24. – Жовтень. – 12 с.; Львів, 2001. – Ч.25. – Грудень. – 12 с.; Львів, 2002. – Ч.26. – Червень. – 12 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Львівське відділення); Українське Геральдичне Товариство).

Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів / Ред. кол. П.С.Сохань, Г.В.Боряк та ін. – К., 1999. – Т.5. – 296 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Запорізьке відділення)).

Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів / Ред. кол. П.С.Сохань, Г.В.Боряк та ін. – К., 2000. – Т.6. – 284 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Запорізьке відділення)).

Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів / Ред. кол. П.С.Сохань, Г.В.Боряк та ін. – К., 2001. – Т.7. – 664 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Запорізьке відділення)).

Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів / Ред. кол. П.С.Сохань, Г.В.Боряк та ін. – К.; Хмельницький, 2002. – Т.8. – Ч.1. – 216 с.; Ч.2. – 264 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України).

Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету / Ред. кол. Ф.Г.Турченко, П.С.Сохань, С.Лях. – Запоріжжя, 1999. – Вип.V. – 196 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Запорізьке відділення); Запорізький держуніверситет; Товариство дослідників Центрально-Східної Європи).

Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету / Ред. кол. Ф.Г.Турченко, П.С.Сохань, С.Лях. – Запоріжжя, 1999. – Вип.VI. – 232 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Запорізьке відділення); Запорізький держуніверситет).

Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету / Ред. кол. Ф.Г.Турченко, П.С.Сохань, С.Лях. – Запоріжжя, 1999. – Вип.VII. – 236 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Запорізьке відділення); Запорізький держуніверситет).

Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету / Ред. кол. Ф.Г.Турченко, П.С.Сохань, С.Лях. – Запоріжжя, 1999. – Вип.VIII. – 280 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Запорізьке відділення); Запорізький держуніверситет).

Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету / Ред. кол. Ф.Г.Турченко, П.С.Сохань, С.Лях. – Запоріжжя, 2000. – Вип.IX. – 250 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Запорізьке відділення); Запорізький держуніверситет).

Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету / Ред. кол. Ф.Г.Турченко, П.С.Сохань, С.Лях. – Запоріжжя, 2000. – Вип.Х. – 250 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Запорізьке відділення); Запорізький держуніверситет).

Національні інтереси. Збірник наукових праць. / Ред. Я.Дашкевич. – Львів, 2001 – 207 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Львівське відділення); Група дослідження проблем суверенітету, національних інтересів та безпеки).

Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2000. – Вип.4(5). – 304 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Запорізький державний університет).

Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2000. – Вип.5(6). – 302 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Запорізький державний університет; Херсонський державний педагогічний університет).

Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2001. – Вип.6. – 334 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Запорізький державний університет).

Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2002. – Вип.2. – 140 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України (Чернігівське відділення); Управління культури Чернігівської облдержадміністрації;Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського).

Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник. – Харків, 2000. – Вип.3 / Ред. кол. В.В.Кравченко, В.С.Бакіров, Г.В.Боряк та ін. – 276 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Східний інститут українознавства імені Ковальських; Харківський національний університет імені В.Каразіна; Харківська державна академія культури).

Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип.4: Russia et Britannia: Імперії та нації на окраїнах Європи / Під ред. С.Величенка, В.Кравченка. – Харків, 2001. – 276 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Східний інститут українознавства імені Ковальських; Харківський національний університет імені В.Каразіна; Харківська державна академія культури).

Український археографічний щорічник. Нова серія / Ред. кол. П.С.Сохань, Г.В.Боряк, І.М.Забіяка та ін. – К., 1999. – Вип.3/4. – 752 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України).

Український археографічний щорічник. Нова серія / Ред. кол. П.С.Сохань, О.О.Маврін, В.А.Брехуненко та ін. – К., 2001. – Вип.5/6. – 384 с. – (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України).

ЗМІСТ

4. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

5. ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

6. РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

7. MISCELLANEA

Хроніка

CONTENTS

4. STUDIES

5. SOURCE PUBLICATIONS

6. REVIEW ARTICLES

7. MISCELLANEA

Chronicle

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

Нова серія

Випуск 7

Редактор *Броніслав Адамович*
Літературні редактори:
Юлій Шелест, Анатолій Янченко
Художній редактор *Георгій Сергеєв*
Технічний редактор *Майя Притикіна*
Оригінал-макет підготували:
Людмила Косун, Ірина Стариковська

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України
вул. Трьохсвятительська, 4
01001 Київ

Підп. до друку. 25.12.2002. Формат 70х100/16.
Гарн. Софія. Офс. друк. Папір офс. № 1. Ум.-друк. арк. 44,2
Обл.-вид. арк. 43,74. Ум. фарбо-відб. 44,76. Зам. № 946